

**ЖОМОКЧУЛАР
ЖАНА
ЖОМОКТОР**

Түзгөн Буудайбек Сабыр уулу



«Турар»

Бишкек 2008

УДК 398
ББК 82.3 (2Ки)
Ж 79

Ж 79 Жомокчулар жана жомоктор /Түз. Б. Сабыр уулу. –

Б.: Турар, 2008. – 604 б.

ISBN 978-9967-421-50-9

Бул китеп фольклор жыйноочу Буудайбек Сабыр уулу тарабынан түзүлдү.

Жыйнакка Ыбырайым Абдыракман уулу, Бүбү Алтыбай кызы, Ыбырайым Дубана уулу, Муса Байгарин уулу, Мырзалы Дүйшөнбү уулу, Сагыналы Макебай уулу, Уезбай Чапырашты уулу, Соодаке Сейдиман уулу, Курбан Кайназар уулу, Акмат Абийир уулу, Ормонбай Кулжабай уулу, Бүбүкан Болоткан кызы, Сагын Ашырбай уулу ж. б. бир катар белгилүү жомокчулардын жомоктору топтоштурулду.

Китеп жалпы эле жомок сүйүүчүлөргө арналат.

УДК 398

ББК 82.3 (2Ки)

Ж 4604000000 – 08
ISBN 978-9967-421-50-9

© «Турар» басмасы, 2008.



ТОКТОГУЛ КАЛМАНБЕТ УУЛУ

1852-жылы Өзгөндүн Доңуздоо, азыркы Кызылтоо айылында туулган. Сегиз жашында энесинен, он эки жашында атасынан ажырап, атасынын бир тууганы Элтойдунун колунда калат. Он беш жашында агасы эл башкарган Токтомуш бийге жалдап жиберет.

Бий Токтогулдун сергектигин байкап, минип жүргөн эки жакшы жоргосун бактырып, кайда барса ала барып, ырчы, комузчу, кыякчы, жомокчулар менен тааныштырат.

Ошолордон уккан ыр, жомогун эртеси эле кайталап айтып жүрөт. Токтомуш бийдин үйүнө келген чоң жомокчулар: Чодон, Бекмурат, Келдибек, Тыныбек «Манастан» баштап, «Сейтек», «Эр Чегеиш», «Эгизек» сыяктуу көп жомокторду айтышат.

Бир чоң жомокчуну кыштай алып жүрүп, жазда токулуу жорго мингизип, толук сарпай кийгизип жиберген. Андан «Манасты», «Семетейди» толук үйрөнөт.

Ушул өңдүү чоң жомокчулардан «Жаныш-Байыш», «Бостон», «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Курманбек», «Эр Чегеиш», «Кедейкан», «Үч баатыр», «Жаңыл мырза», «Алтын көкүл – Гер көкүл», «Шырдакбек», «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи менен Бөкөй», «Ак Мактым», «Мендирман», «Кулмурза менен Ак Саткын», «Зордукка кеткен кыздын арманы» дастандарды угуп, көбүн көкүрөгүнө жат алууга үлгүрөт. Казактын «Алпамыш», «Кыз Жибек», өзбектин «Лайли менен Мажнун», «Фархат менен Ширин», Кулкожо Акматтын казалдарын, түркмөндөрдүн «Көр уулун» билет.

Калманбет уулу Токтогул 1950-жылы Кошөтөр айылында, токсон сегиз жашында дүйнөдөн кайтат.

ЭР ЧЕГИШ

Кыргыз элинин калча уруусунан Көчкөнбай жана Көчпөсбай деген эки кан чыгат. Көчкөнбай бир өрөөндү ээлеп, көчүп-конуп жүрөт. Бардык мал кандыкы. Эли жер айдап, малын багып, ошону менен оокат кылат.

Көчпөсбай такыр көчпөй, бир жерде эле отура берет. Малын эл багып, жерин эл айдайт. Кан болсо бир чоң өрөөндү ээлеген аймак башчысынан эсеп алып турат. Көчпөсбайдын Бердиш, Эрдиш, Чегиш деген балдары болот.

Чегиш он жашка чыкканда атасынын элин-жерин байкап, минтип ойлонот: «Эмне үчүн биз эки жакка бара албайбыз, элибизди аралай албайбыз? Көчкөнбай кан болсо көчүп-конуп, эли-жерин аралап, той-тамаша өткөрүп жүрөт. Көчкөнбай кандын деле ушундай бир өрөөн жери, бир өрөөн малы бар, аны деле эли багат».

Чегиш бир күнү агаларына:

– Эмне үчүн биз көчпөйбүз, эмне үчүн биз эл аралабайбыз? Кан Көчкөнбайдын балдары эл аралап жүрүшөт. Биз болсо, ушул жерде эле отурабыз, – дейт.

Анда агалары Бердиш менен Эрдиш:

– Эртең тамактан кийин биз кымыз ичип отурганда, сен ушуларды сурагын, биз сенин сөзүңдү коштоп кетебиз, – дешет. Эртеси эртең менен эт жеп, кымыз ичип отурганда Чегиш:

– Ээ, ата, эмне үчүн биз көчпөй-конбой, бир журтта эле отура беребиз? Көчкөнбайдын балдары эл аралап, жер аралап көчүп-конуп жүрүшөт, – дейт.

Чегиштин айткан сөздөрүн тигил экөө убадалары боюнча кубатташат.

Анда атасы:

– Силер да көчүп жүргүңөр келип калдыбы? Көчкөнбай кандын болсо малы аз. Менин малымдын жарымынча жок. Анын дүнүйөсү дагы аз.

Анда Чегиш:

– Мал элде. Бизде агаларым багып жүргөн эки үйүр жылкы эле бар.

– Анда, – дейт атасы, – багып жүргөн жылкылардын баарын союп жеп түгөткүлө.

Андан кийин малдан кол-жолуңар бошоп калат. Анан эл аралай баштайсыңар, – дейт атасы.

Атасынын буйругу боюнча колундагы жылкыларды балдары бат эле союп жеп түгөтүшөт. Акырында бир тай калат, аны дагы союп жешет.

Тамактан кийин атасы:

– Бүгүн жакшы жатып, жакшы түш көргүлө. Мындан ары кандай жашайбыз, аны силердин түштөрүңөрдөн улам билгидей болоюн, – дейт балдарын Көчпөсбай.

Балдары уктап калышат. Эртеси Көчпөсбай:

– Кана, ким кандай түш көрдү? – деп, сурай баштайт.

Чоң уулу Бердиш:

– Мен укурук алып элди башкарып, жылкыны айдатып, көчүп жүрүппүз, – дейт.

Ортончу уулу:

– Биз бир жерге барыппыз. Мен жылкыларды жакшы жайга жаялы деп жүрүпмүн.

Биздин жайытыбыз абдан жакшы экен.

Эки агасы түшүн айтып бүткөндөн кийин, кезек Чегишке келет, бирок ал унчукпайт. Атасы:

– Сен түшүңдү айтпайсыңбы? – деп, кичүүсүнөн сурайт.

Чегиш:

– Жеңелерим айтсын, – деп отура берет. Кандын келиндери:

– Жаңы жерге барган экенбиз, жайкалган шибер, мөмөлүү токой, абдан жакшы экен.

Биз арча челек колго алып, бээ саап жүрүппүз, – дешти.

Алардын түшүн кан Көчпөсбай мындай деп жоруй баштады:

– Малыбыз жер-сууга батпай, байлыгыбыз дагы артат экен. Ошондо көчүп-конуп жашайт экенбиз. Түшүңөр төп болот экен, байлык кенч болот экен. Эми сен түшүңдү

айтчы? – деп, атасы Чегиштен өтүнөт.

Чегиш буга да макул болбойт. Көчпөсбайдын өзүнүн түшүн уккусу келет. Бирок атасы баласын «айткын» деп кыстоого алат.

– Сен айткын, мен акырында айтам.

– Мен бетти сууга жууп, тамак жегенден кийин айтам.

Ачка түштү айткан да, жоруган да болбойт, – дейт Чегиш. Бардыгы бети-колун жууп, тамактанып, бата кылышат.

Түндүк жабууну тартып үйдү караңгылатып, эшикти бекитип, өзү сыртка чыгып агаларынын, жеңелеринин түшүн жоруй баштайт.

– Элибизди адегенде жоо чабат экен. Ириде атамды баш кылып, айдап кетет.

Агаларым кул болуп, колуна укурук алып, жылкы кайтарат. Жеңелерим күң болуп, арча челек көтөрүп, бээ, уй саап калат экен, – дейт.

Бул сөздү уккан соң, кандын ачуусу келип, эки уулуна мындай деп буюрат:

– Чегишти кармап, ичин жарып, мага боорун алып келгиле!

Антпесеңер моокумум канбайт, – дейт.

Чегиш бул сөздү угары менен качат. Кан балдарын артынан кууп жетип, кармагыла, – деп жиберет.

Чегиш качып баратса, алдынан бир сур коён жолугат.

Чегиш коёнду таш менен уруп жыгат. Ошодо чала жан болуп жаткан коёнго тил кирет.

– Сени тирүү калсын деп, мени Кайып ата жиберди. Көйнөгүңдү тез чечип, жаным чыга электе ичимди жарып, боорумду алып, көйнөккө ороп, акелериңе бер. Сен азыр эле чарчап калдың, сага баары бир агаларың жетип, кармайт, – дейт.

Чегиш адамча сүйлөгөн коёнго таң калат. Коён дагы сөзүн улайт:

– Сен тез болгунуң! Агаларың келип калды.

Чегиш көйнөгүн чечип, коёндун ысык боорун көйнөгүнө ороп, көйнөктү канга боёл, отуруп калат.

Агалары келип Чегишти кармайт. Чегиш канга боёлгон көйнөгүн көрсөтүп:

– Өлтүрөм десеңер, өзүңөр билгиле. Жок, бир тууган эмеспизби, жашасын десеңер таштап кеткиле. Бобул коёндун боору. Ушуну Чегиштин боору деп, атама берсеңер, мүмкүн ишенээр.

Эки акеси бирин бири тиктешип, эмне кылаарын билбей калышат. Аңгыча болбой өлгөн коёнго тил кирет.

– Силер, коркпой эле менин боорумду Чегиштин боору деп атаңарга бергиле, ал ишенет. Чегишти сактап калууга мени Кайып ата, Кайып эне жиберди. Болбосо, коёнго жөө адам эмес, аттуу адам жетеби? Силер Чегишти коё бергиле!

Бердиш менен Эрдиш ойлоно түшүп, анан Чегишти кучактап ыйлашат.

– Сага Кайып жардам берип жатканда, биз кантип кыят элек, аман бол, кудай көргөзсө көрүшөөрбүз, өмүрүң узун болсун, – дешет.

Чегиш:

– Силерди жоо чабат. Даярдаган жоокериңер, куралыңар жок. Мен тагдырыман көрөм, силер дагы тагдырыңардан көргүлө, – деп көздөн кайым болот.

Эки акеси – Бердиш менен Эрдиш көйнөккө оролгон боорду атасына алып келет.

Көчпөсбай Чегиштин боорун көргөндө, көксөөсү сууп, үшкүрүп отуруп калат.

Энеси болсо баласынын көйнөгүн жыттап:

– Силер кантип колуңар барып бир тууганыңарды өлтүрдүңөр – деп өксөп боздойт.

Чегиштин сапары

Чегиш агаларынан ажырап, өз тагдырын өзү издеп көйнөгү жок жалаң чапан кийип, батышты карай баса берди. Бир белди ашып, калың токойлуу өндүргө туш келди. Карды ачкан неме алсырап бир топ жатты, анан көзүн ачып караса, алма бактын түбүндө жатат. Алмадан жеп, өзөк жалгап, алмадан терип, чапанга ороп алып дагы сапар улады.

Нечен бел ашып, нечен суу кечип, нечен токой аралап,
чарчап-чаалыкты. Буту чийдей, өзү чилдей болду. Бирок жол тарта берди. Акыры бир жерге келип уктап калса, түшүнө бир аксакал кирет да:

– Сен эмне жатасың? Бир аз баса түшсөң, бир жаңы атага жолугасың. Бактың ошонун жардамы менен ачылат. Тайманбаган эр, жыгылбаган балбан болосуң, – деп аян берет.

Чочуп ойгонсо эч ким жок, эч нерсе билинбейт. Бир белге чыгып, айланасын караса, токойлуу жылга көрүнөт. Жылганын ачык жеринде, жүрөктөй ак үйдөн жүлүндөй түтүн чыгат.

Жылга толгон жылкы, короо-короо кой, жайнап жаткан уй. Анан кулагына түшүндө көргөн чалдын: «Коркпо, тайманба, баатыр, балбан болосуң» деген үнү угулгансыйт. Ошол жакты карап, токойду аралап, үйгө жакын барды. Карап турса бир жигит, бир келин келип тамак берет. Алар кеткенден кийин Чегиш чычкан аңдыган мышыктай акырын басып үйгө кирди.

Бир чал, бир кемпир тамак жеп отурат.

Бир нече күндөн бери тамак көрбөгөн Чегиш байкатпай тигилердин табагына колун кошо салды.

Баягы жигит менен келин дагы тамак алып келишип, бош идиштерин алып кетишти. Чегиш билгизбей барып оокаттан дагы жеди.

Бир күнү жигит менен келин өздөрүнчө сүйлөшүп калышты.

– Жакындан бери байкайсыңбы, кан менен каныша соргок болуп баратат. Мурун анча-мынча тамак артып калчу эле. Эми жалап-жуктап коюшат. Бир аз тамакты көбөйтсөкпү, – деп кеңешишти. Чегиш баарын угуп отурду.

– Ээ, каныша, бир нерсени байкайсыңбы? Жакындан бери тамакка тойбой жүрөм. Үч жыл болду, көздөн ажырагандан бери мындай болгон эмес. Бизге тамакты азайтып жүрөбү, же болбосо соргок болуп кеттикпи, – деп кеңеш салды.

Кечки тамак дагы келди. Чегиш дагы тамакка кошо отурду.

Бирок Чегиштин бул амалы көпкө созулбады...

Жоодар кан балалуу болду

Кечки тамакты жеп жатканда кан кокустан Чегиштин колун кармап калды. Чегиш колун сууруп алды, бирок качпады.

Ошондо кандын айтканы:

– Жерден чыккан жек белең, жек желмогуз сен белең, кармай калган мен белем. Суудан чыккан сук белең, сунуп колум кармаган, сук желмогуз сен белең.

Анда Чегиш:

– Жерден чыккан жек эмес, жек желмогуз мен эмес, ата. Ата таппай желип жүргөн жетиммин. Суудан чыккан сук эмес, ата, сук желмогуз мен эмес, ата таппай жүрөмүн, ата. Баласы жокко бала болоюн. Алыс жолдо мен жүрүп, арып жатсам токойдо, ата, айбаттуу артык түш көрдүм, ата. Ак сакалдуу ал адам, ата. Ушундан ары сен барсаң бала, жолугаарың Жоодар кан, ачык айтып, ак сүйлөп ага бала болгун деп, ак сакал көздөн кайым болду, – деди.

Менин атам – Көчпөскан. Улуту кыргыз. Бардык малын эли баккан.

Агаларым – Бердиш, Келдиш. Алардын баары үйлөнгөн. Эң кичүүсү мен элем. Он жаштамын. Атама: «Көчүп жүрөлү. Жоокер куруп, эл сактайлы. Ээн-эркин жатпайлы» – десем, мени өлүмгө буйрук кылды.

Жоодар кан менен канышага бир туугандары менен жеңелеринин түштөрүн жоруп, чындыкты айтып, атасынын каарына калып, башынан кандай кыйынчылыктар кечиргенин, ушул жерге кандай келгенин төкпөй-чачпай айтып берди.

Кан менен каныша экөө кучакташып ыйлашты:

– Кудай бизге чындап бериптир, – деп кубанышты. Эртең менен тамак алып келген жигит менен келинге – аймактагы акылман жакшыларды чакыргыла, мен балалуу

болдум, – деп буюрду.

Жоодар кандын алдына бардык акылман жакшылары келди. Аларга:

– Мага кудай бир бала берди, эми силер элди жыйнап, чоң жыйын кургула. Тогуз күн той, он күн оюн болсун деген жарлык кылды.

Жарлык эки болбой, той болду. Тойдун эртеси да болду. Күндөр өтүп жатты. Бир күнү Жоодар кан Чегисти чакырып:

– Биздин сокур болгонубузга үч-төрт жыл өтүп кетти, – деди, алаканын жайып. – Сенин жылкыларың азайдыбы, же болбосо ордундабы, байкачы.

– Атаке, мен мурун көрбөсөм, кайдан аны билем жана ал жылкыны кантип жыйнайм? Анда атасы:

– Мындан ары барсаң, бир чоң таштын жанында орнотуп койгон бир када бар. Анын башында бир чоюн токмок, бир коңгуроо турат. Анын оң жагындагы бир белди ашсаң менин кан ордом бар. Эки жанаша үйдүн бири – биздин жашаган үйүбүз, экинчиси – менин бай тактым.

Ал жерге эми эч ким барбайт. Аларды он жигит кайтарат. Аймактагы элди ошолор башкарат. Мага кеңешип кетишет. Биз жашаган үйдөгү күмүш нокто, алтын жүгөндү алып, айткан жерге барып, токмок менен коңгуроо каксаң, айгыр келет.

Ал тору айгыр – жылкынын куту. Ал келгенде, ноктону алып барсаң, башын тосуп берет. Анан сен ошол токмок менен аны башка койгуласаң, ал катуу чыңырат. Ошондо бардык жылкы келип, аймакка толсо, анда амандыгы.

Экинчи бир белгиси, жылкыны чоң өрөөндүн суусуна айдагын. Айгырды токуп минип, суунун аягына барсаң суу соолуп калса, анда жылкынын амандыгы.

Айгырдын токулгасы ордо үйдө. Ал айгырды өзүң гана токуйсүң. Башка адам аны токуй албайт. Жылкынын баары сууну ичкенде суунун аягы чыгып агып жатса, анда жылкынын азайганы. Уру алганы, же жутта бир тобу өлгөнү.

Чегист кан атасы айткандай, ордо үйүнө барып, нокто менен жүгөндү алып, айландырып караса, эки чоң үй көрүнөт. Андан ары караса, дагы алты үй тигилген. Экөөндө ордону кайтаргандар жашайт экен. Калган төрт үйдү кандын билермандары келип-кеткендерине койгон.

Азыр кан жашаган үй жакшы жерге тигилиптир. Айланасы гүл, мөмөлөрү ийилген бак. Күндө эки маал ырчы, комузчу, кыякчы, оюнчулар кан менен канышанын көңүлүн ачып турушат.

Айтканды Чегистин аткаргандары

Кандын уулу Чегисти ордо үйдө жакшылап тосуп алышты. Чегист эки жигит менен барды эле. Атасы айткан мейкин талаалардагы чоң таштын үстүнө чыгып, токмок менен коңгуроону какты.

Айтканындай эле токмок жалдуу тору айгыр келип калды. Башына күмүш ноктону катканда, былк этпей бир жыттап алып турду. Чегист айгырды темир токмок менен койгулаганда абыдан катуу кишенеп чыңырды. Ой-тоодогу жылкынын бардыгы жыйылды. Атасы айткан мейкин талаа толду. Анан бардык жылкыны сууга айдатты.

Чегист айгырды токуп минип, эки жигит менен суунун аягына барды. Суунун аягына такыр суу чыкпай калды.

Чегист атасына келип:

– Жылкынын саны баштагыдан көбөйгөн окшойт, – деди.

– Балам, мурда сен жылкыны көрбөсөң, кайдан билдиң?

– Мен жылкынын суу ичкенинен баамдадым. Бир канча жылкыга суу жетпей калды, атаке.

Кан тактады:

– Канча баш жылкыга суу жетпеди?

– Аа, беш түмөндөй жылкыга. Жоодар кан ойлонуп туруп:

– Бир жылдык төлүндөй кошулуптур да... Чегиш балам, эми ошол мал, ошол эл сеники болот. Атыңы минип, элиңди аралап таанышкын.

– Ата, мен абдан чарчадым. Ээн жатып уктап, дем алсам.

– Анда жигиттерди мага чакыр... Эки жигит:

– Биз келдик улук каным – деп, таазим кылды.

– Элге барып, бир үй алып келип, бул үйдүн катарына тиктиргиле. Анан бизге тамак даярдап жүргөн жигитти дагы чакырып келгиле, – деди.

Үй алынып келип, үйүнө жанаша үй тигилди. Үйдүн ичи кооздоп жасалды. Жатууга жайлуу болду. Анан тамак даярдоочу жигит дагы келди.

Кан аларга:

– Чегиш балама жаккан тамагын даярдап бергиле. Эми жигит Чекишке карады.

Чегиш аларга:

– Бир семиз кунан союп, этин толук бышырып келгиле, менин кардым абдан ач.

Кечинде эт бышырылып келди. Чегиш эттен туурап, кан менен канышага берди.

Көбүнчө ич эти. Кан менен канышага эт абдан жакты.

Ата-энеси тамак жегенден кийин, Чегиш өзү кунандын этин калтырбай жеп, шорпосун ичти.

Этке тойгондон кийин, тигилген үйгө кирип, уктап калды. Эртең менен турбады. Кан менен каныша «эмне болду» дешип, кирип-чыгып, тынчы кетишти. Анын уйкусу үч күнгө созулду.

Үч күндө үч эссе чоңойду.

Чегиш туруп, жуунуп, ата-энесине кирип, ал-абалын сурады.

– Эми менин чоң карызым, – деди ал, – силердин көзүңөрдү ачыш. Ошону орундатсам, көңүлүм тынат.

Кан менен каныша:

– Биздин көздүн жоголгонуна үч жылдан ашты. Көздүн бардык тамыры куурап бүткөн, эми кайдан оңолсун. Биз унутканбыз. Сенин колуңдан келет беле, аны ойлонбой эле койгун, балам, – дешип ыйлашты.

– Мен силердин көзүңөрдү көрсөтүшкө аракет кыламын, – деп Чегиш жооп берди.

Анда кан:

– Балам, ал жетпегенге кол сунба. Биздин көздөн ажыраганга үч жылдан ашты. Эми бизге көрүү жок болду. Эми сенин айдыңың менен жашап турсак болду. Сенден суранаарым, жашоодон да жадагам. Эми мага келип, бала болом дегенден бери, кайта жашагым келди. Мага күнүгө эки-

үч аксакал келип, эрмек болуп турса деймин.

Чегиш ата-энесинин бул мүдөөсүн дароо орундатты.

– Балам, мен бай тактыга барбаймын, аны сага өткөрүп беремин, азырынча бош турсун. Сен он экиге чыкканда, чоң той берип, сени өз ордума отургузам.

Анда Чегиш:

– Азыр бош турбасын. Сиз элди сурабасаңыз да аксакалдар менен ошол жерде сүйлөшүп отурсаңыз, көңүлүңүз ачылат. Жакшы санагандарыңыз кубанат. Кайгылар качат. Ата, сиздин кубатыңыз курчуйт, жашооңуз узарат. Эртеден баштап ошол жакка алып барам.

Чегиш Жоодар канды ордосуна алып барып, аксакалдардан чакыртып берет.

Кан дагы сүйүнүп, көңүлү ачылып, аксакалдар менен сүйлөшүп, элде болгондорун угат. Ошентип, күндөр өтө баштайт. Эл башкарган бийлерден жамандык ойлогон бирөө чыгат.

– Өзүбүз бийлеп, элге кадырлуу болуп калганда, кайдагы куу жетим келип, кадырыбызды кетире баштады. Кан өзү келип, элдин суроосун чечүүдө. Бизге келгенде кичине эле. Эми кара, адамдан башкача чоңоюп кетти. Бул адам эмес, көз боочу окшойт. Ушундайында куу жетимди жоготуш керек, – деп, башка бийлердин бирине Алым бий

айтат.

Эл макул болбойт.

– Бизге акыйкат кан керек.

– Каныбыз жок кантип жашайбыз. Андан дагы бирине айтса:

– Алым бий, сен эмнени айтып жатасың. Жакшы каныбыз карып, көзү көрбөй калды.

Уулу жок кайгы тартып жүргөндө, акылдуу балага жолукту. Эми жакшы болсо, бизге кан болуп калат. Бизге тынч жашоо керек, – деди. Бирок Алым бий башкача жаман ойлорду ойлоп, үйүнө конокко чакырып, уу берип жок кылууну чечти.

Чегиш ошол түнү көпкө ойлонуп жатып уктады. Уйкуда жатса, бир аксакал түшүнө кирип:

– Сен Жоодар кандын көзү тууралуу абдан катуу ойлондуң. Жоодар кандын жана канышанын эки көзүн ушул суунун башындагы мастан кемпир алып кетип, ал көздөр куурабасын деп, дары сууга салып койгон.

Ушул суунун башындагы чоң зоодо бир үңкүрдө мастан кемпир азыр жашап жатат. Ал мастан Жоодар канга келип:

«Мени алгын, сага уул төрөп берем» – деген. Ага кан макул болгон эмес. Кан менен каныша уктап жатканда, сыйкырдап баса калып, экөөнүн тең көздөрүн уурдап кеткен.

Табыптарын чакырып көрсөтсө, көздөрдүн карегин чукуп алып кетиптир, айыкпайт дешиптир. Аны азыр таппайсың, тапсаң да ал мастанды кармай албайсың. Эгер үңкүргө кирип, аңдып жатып кармайм десең, мына бул калпакты кийип ал. Бул сыйкырдалган калпак. Кийип алсаң, сени ал көрбөй калат. Ал мастан сени үңкүргө келгениңди билет, бирок сени таппай, издей берет. Сен кайдасың? Эмне менден качасың? Чегиш баатыр, сенин сураганыңды берем. Бери чык. Антпесең көзүңдү чукуп аламын, – деп коркутат. Ал сөзгө сен коркпогун. Калпак башыңда турганда баары бир сени таппайт. Бирок сен көрүп турасың. Жакын барып, төбө чачтан карма. Жаны төбө чачында. Анан аны соку, сокбилегине жакындатпа. Эгер соку, сокбилегине жетсе, күчүнө сенин алың жетпей калат. Мастан кемпирдин күчү ошолордо.

Андан көз кайда, кантип салат, ошолорду аныктап сурап алгын. Аны таап алганча, колуңду чачтан бошотпо. Чачынан кармап, сүйрөп жүрө бер. Айласы кеткенде, айтып берет.

Ушул акылды айтып бүткөндө Чегиш ойгонуп кетет. Көзүн ачса, жанында эч нерсе жок. Бир гана калпак калганына таң калат.

Анан бети-колун жууп, тамакка курсагын тойгузгандан кийин атасына:

– Мен бүгүн суунун башына барып, силердин көздү издейм.

Эгер келбей калсам, капа болбогула, – дейт.

Ата-энеси буга каршы чыгат:

– Балам, кайдагы жок жомокту айтасың. Ушунча жыл өткөн көз эмгиче калат беле. Ал небак куурап, күл болуп жок болбодубу, же кеткени жатасыңбы? Эми сени эч кайда жибербейбиз! – дейт.

– Айланайын, ата, мен силерди алдабайм. Жаныма эки жигит алам. Аларды ээрчитип, белгилүү жерден издеп көрөм. Табам, таппасам эртең кечинде кайтып келем.

– Балам, айтканыбызга болбодуң, аман барып, аман кел! Бизди кудай каарына алып, ушул абалга салган эле – дешип, бата берип кала берет.

Көздүн табылышы

Чегиш эки жигитти ээрчитип, суунун башын карай жөнөп, сууну бойлоп жүрүп отурду. Кечке жакын калганда чоң зоонун түбүнө жетип барды.

Эки жигитти калың токойдун ичине бекитип, Чегиш өзү аңдып, чоң зоонун түбүндөгү үңкүрдү тапты. Үңкүрдө эч ким жок. Адам жашагандай үңкүр. Ичинде ар түрдүү айбанаттын терилерин жыйып койгон. Калпакты кийип алды.

Ал аңдып жатты эле, көп узабай сокусун минип, сокбилегин камчыланып мастан кемпир келди.

– Апээй, адамдын жыты жыттанат. Келсе эле Чегиш келди! – деп, изденип, Чегишти таппай, өзүнчө сүйлөндү.

– Ой, Чегиш, сенин сураганыңды берейин, менден бекинип жатып ала албайсың. Бекинбей көрүнгүн мага. Эмнеге келдиң? Ачыгын айт, – деп айланасына каранды. Ары-бери ойт берип сактанды. Соку менен сокбилегинен кичине алыстай да түштү, ушул учурда Чегиш төбө чачка жетти.

– Мени кайдан билесиң? – деди баатыр Чегиш мастанга жини келип, – эми сенин башыңды үзүп алайынбы? Чыныңды айт, көз кайда?

Чачынан кармап, мойнун толгоду.

– Кан менен канышанын көзү кайда? Мага ошону бер.

– Сокур кан менен канышага бала болгонунду, кайдан качып келгениңди да билем. Этими оорутпа. Мендей энең бар.

– Сендей мастан энем жок.

– Жок, бар!

– Жок!

– Кандай эси жок немесиң. Бооруң таш экен. Кантип эле мен бирөөнүн көзүн чукуп алайын. Чачымды жулба?

Чегиш мастан кемпирдин төбө чачын дагы катуураак кармады, мойнун дагы катуураак толгоду. Кемпирдин айласы кетти. Акыры кемпир жалынды. Чегиш буга да болгону жок, дагы катуураак төбө чачын бурай тартты.

– Бошоткун, таап берем.

– Айтып берсең, өзүм эле таап алам.

– Мен алган эмесмин.

– Алгансың!

Чегиш жигиттерди чакырды.

– Айтасыңбы, же башыңды үзүп салайынбы?

– Айткан менен таппайсың.

– Табам.

Жигиттер келип калды.

– Анабу жаткан соку менен сокбилекти бачым өрттөгүлө.

Соку менен сокбилекке кол тийгизбегиле.

Жигиттер соку менен сокбилекке от коюп жатканда, жезкемпир ыйлап кирди.

– Айтайын эми, өрттөбөгүлө?!

– Кана, айткын! Кайда?

– Мен өз колум менен алып бербесем, төгүлүп такыр жараксыз болуп калат.

– Кана, жигиттер!

Соку менен сокбилек күйө баштады эле, жезкемпир бакыра баштады.

– Сенин өзүңдү да өлтүрүп, ушундай кылып өрттөйм. Күлүңдү сапырып жиберем. Көздү өзүм таап алам. Эгер кыйнабай көрсөтүп берсең, коё берем. Кана, айтасыңбы, же өлгүң келип турабы?

Соку менен сокбилек жалындап күйдү.

– Мени, – деди мастан – анабу жерге жетелеп бар! Мастан кемпирдин айткан жерине алып барышты.

– Жакын алып бар, өзүм алып берейин!

Ага Чегиш көнбөдү. Мастан кемпир үңкүрдүн оң жак бетиндеги бир кара ташты, бир ак ташты көрсөттү. – Ошол кара таштын ары жагындагы чуңкурда кара таш кесedeги суунун ичинде.

Тиги ак таштын ары жагындагы чуңкурда ак кесенин ичиндеги сууда биринин көзү.

– Кайсынысы кандыкы, кайсынысы канышаныкы.

– Кара кесedeги – кандыкы, ак кесedeги – канышаныкы.

– Мага эмне бересиң?

– Муну менен бүткөн жок. Кана, жигиттер, анабу кара ташты сууруп алгыла. Жигиттер ташты үңкүрдүн бетинен сууруп алышты.

– Эмне бар экен?

– Бул чуңкурда эки кесе турат. Берки кесе кара экен, аркысы көк кесе.

Чегиш мастан кемпирди чачынан булкту:

– Бул эмнең, кана, ачык айт? Мастан кемпир ойлонуп туруп:

– Мен айтпадымбы, кара кесегеги кандын көзү, көк кесени карагылачы, анда суу барбы?

– Жигиттер карап:

– Суусу жок, эки түйүнчөк бар экен.

– Анда ал дүйнөдөн өткөн экен. Суроомду аткарбай, менин каарыма калган эле.

– Ал ким эле? Мага толук айтчы!

– Анын сага эмне кереги бар. Ал сенин элиңде жок. Ал алыскы, катыр аттуу элдин баатыры Сон. Эми дүйнөдөн кайтыптыр.

Жигиттер:

– Кара кесегеги суунун ичинде эки түйүнчөк бар экен.

Бири – кара, бири – көк, – деди.

Чегиш жезкемпирден:

– Бул кандай? – деп сурады.

– Аркысын ачсын, – деди.

Жигиттер ак ташты үңкүрдүн бетинен сууруп алышты.

– Мында бир ак кесе турат.

– Аны карагылачы.

– Мында да эки түйүнчөк, бири – жашыл, бири – көк.

– Бул эмне айтчы? Мастан кемпир:

– Суулары кандай? Жигиттер:

– Ак кесегеги суу бир аз бөксөрүптүр. Мастан кемпир:

– Канышанын өмүрү кыскарыптыр. Мени ал жакка алып барасыңбы?

– Бардык сырды айтып бүткөндөн кийин алып барам.

– Ой, Чегиш, мен өзүм салып берейин. Анын сага эмне кереги бар?

– Бардыгын толук билүүгө тийишмин. Мүмкүн бир нерсе калып, убара болуп жүрбөйлү. Бардыгын толук айт. Болбосо отко салып жиберем. Кана, жигиттер, отту жаккыла.

– Ой, Чегиш! Айтайын. Сураганымды бер?

– Айт, каалаганыңды?

– Мени жыйырма жаштагы жигитке алып бер.

– Сурооң ошол элеби?

– Ооба, ошол. Анан мага көз салып турасың.

– Эми айт.

– Кара түйүнчөктөгү Жоодар кандын оң көзү, көк түйүнчөктөгүсү сол көзү.

Канышаныкы – ак кесеге. Жашыл түйүнчөктөгү сол жак көзү.

Сен жарык көрсөтпөй, түн ичинде айтпастан баса калып, суудан түйүнчөктү чечип, ачылган жагын астына каратып, түйүнчөк менен басып, ушалап, түйүнчөктү анан алгының. Убакты өткөрбөй, экөөнү тез салгын. Суудан алганда, тез кыймылдабасаң, кургаса соолуп калат, – деди.

– Дагы кандай сыр бар?

– Башка эч кандай сыры жок, Чегиш! Минип жүргөн сокумду, камчыланып жүргөн сокбилегимди өрттөп, сен мага жаман иш кылдың. Алар менен дүйнөнү айланып жүрөт элем. Эми алыска чыга албай калам.

Чегишке түшүндө аксакал мастан кемпирди кармагандан кийин сокуга, сокбилекке жакындатпа, өзүң да кол тийгизбе, өрттөп ийгин. Кемпирди кан чыгарбай өлтүр. Кан

жерге тамса, аны өлтүрө албайсың деп айткан.

– Сен мага бардыгын айтпадың. Эми сени өрттөп жиберем.

– Мени коё берем дебедиң беле?

– Аны өзүм билем.

Мени малча мууздагын. Анан көөмп кой.

– Жок. Сени антпейм. Отко салам, ансыз сен өлбөйсүң.

– Чегиш баатыр, баарын айттым, жанымды калтыр. Сага үрдүн кызын алып берем.

– Жигиттер, отту жаккыла! Мастан кемпир жалына баштады.

– Мен баарын айттым. Акыркы сөз: үч күн үйдөн чыкпасын, башка айтаарым жок.

Чегиш:

– Бар экен го айтпаганың.

– Айланайын, баарын айттым.

– Алардын көзүн эмнеге алганыңды айтпадың го?

– Канды мени катындыкка ал десем, болбой койгон.

– Сенин али айтпагандарың көп! – деп, жезкемпирдин мойнун толгоп, отко кактап турду кемпирди.

Чегиш эки кесени эки жигитке бекем карматып, үйүн карай шашып кайтып келе жатты...

Көздүн ачылышы

Чегиш аттан түшүп, жигиттерин ээрчитип, салам айтып ата-энесине аман-эсен келгендигин билдирди да, сөзгө келбестен, жигиттеринин колундагы көздү алып, атасы менен энесине жезкемпир айткандай кылып салып берди...

Кандыларга кандын баласы ата-энесине көз салган имиш деген кабар тез эле тарады. Бардыгы кан менен канышанын жаңы көзүн көрүүгө келип жатышты. Бул адамбы, олуябы, же болбосо көз боочубу деген үндөр жаңырып турду.

Эл күткөн үч күн бүтүп, Жоодар кан ордосуна келди. Эми келип, бардыгы сүйүнүп:

– Чын эле баштагыдай болуп калыптыр, – дешип таң калышты.

Жоодар канга келип-кеткендер бир айга созулду. Эли

Чегишке чексиз ыракмат айтышты.



МУРАТААЛЫ КҮРӨҢКӨЕВ

Залкар комузчу, кыякчы, чоорчу жана жомокчу Муратаалы 1860-жылы Ысыккөлдүн күңгөйүндөгү Талдыбулак айылында төрөлгөн.

Ата-бабасы сурнай, чоор тартып, комуз, домбура чертип, кыяк тарткан мыкты өнөрпоз адамдар болгон.

1928–1930-жылдары кыргыз театрында иштеген.

1936-жылы кыргыз филармониясында эл аспаптар оркестринде кыяк тарткан. Музыкалык сабаттуулукка үйрөнгөн.

Ал жүзгө жакын элдик күүнү билген.

1939-жылы кыргыз искусствосунун Москвада өткөн декадасына катышкан.

Муратаалы терме, насыят ырларды ырдап, «Кыз Дарыйка»,

«Алпамыш баатыр» дастандарды, «Залзал», «Зоркуш» өңдүү жомокторду айткан.

Кыргыз ССРинин Эл артисти (1939), Ленин, Эмгек Кызыл Туу ордендери менен сыйланган.

Муратаалы 1916-жылы Үркүндө аябай жүдөп калган кезде, көл аймагынан чыккан атактуу бийлердин бири Сагалы Алматай уулу өз колуна алып, кем-карчына каралашып, көч баштатып, кыягын тарттырып жүрчү экен.

Кылкыягын кыяда ат баса жыгылып, сынып калганда, комузчу, уста

Чалагыз Иманкул уулу каңдап бериптир.

Муратаалы кызы Акылай 1939-жылы уул төрөйт. Атын Толтой коюшат. Күйөөсү Улуу Ата Мекендик согушта 1941-жылы курман болгондон кийин, Акылай уулу Толтойду алып төркүнүнө келет. Бала таятасы Муратаалынын тарбиясында чоңоёт.

Муратаалы Күрөңкөев атындагы музыкалык окуу жайында кыякчы Саид Бекмуратовдун классында кыяк тартканды үйрөнөт. Пенсияга чыкканга чейин чоң таятасынын кыягын колунан түшүрбөй тартып жүрөт.

Толтой Мураталиев 2007-жылы жол кырсыгынан каза болду.

МУҢДУК-ЗАРЛЫК

Илгери-илгери бир өткөн заманда Жанчаркан деген кан болгон экен, жашы алтымышка келгенче алтымыш катын алыптыр. Бирок уулдан болобу, кыздан болобу, такыр перзент көрбөптүр.

Бир күнү балалуунун баласын көрүп бек катуу ыйлайт.

– Эй, жараткан Кудай, – дейт ал, – канча бай болдум, падыша болдум. Бирок перзент болбогондон кийин, киши эмес экемин.

Бирок жыл өтүп, падыша ажылыкка жөнөйт. Эки айчалык жол баскандан кийин, бир күнү түш көрөт. Түшүндө кырк чилтен:

– Падышам, эми үйүңүзгө кайтыңыз, бир уул, бир кыз жүзүн көрөсүз, – деп аян берет.

Чал үйүнө келет. Арадан он жылча убакыт өтөт. Эч кандай перзент көрбөйт. Барынды деген билгич увазири бар эле, аны чакырып алып, кеңеш салды.

– Көп маараке той кылсак, калк чогулуп келсе, үйүңөрдө кызыңар барбы? Бир уул, бир кыз таап берер беле? Балким, кимдир бирөө, менин кызым бар дээр, – деди.

Падыша айткандай болду. Тойдо Жанчар кандын увазири атка минип, элге жар айтты:

Менин атым –Барынды,
Мен айтамын зарымды.
Кыйкырамын калайык,
Бир перзенттин дартынан,
Беттен төктүм арымды.
Тойго келген көп элде,
Бир собокөй бар бекен?
Бир уул, бир кыз табатын,
Кызына кепил болотун,
Кыз милдетин алатун,
Катар-катар нар бекен,
Ар ким биздей зар бекен?
Кызына кепил болотун,
Бир собокөй бар бекен?
Ат сыналбас чабылбай,
Мээр опо табалбай
Он сан эли сандалды,
Барынды айткан сөзүнө,
Таппай жооп сүзүлдү.
Кыз милдетин алалбай,
Кызына кепил болалбай,
Калың журту бузулду.

Дарыя, деңиздин боюнда балык алып, оокат кылуучу бир Жоодур деген чал бар эле. Катыны эчак өлүп, Канышайым кызы калган. «Кыз Каншайымды бир уул, бир кыз таап бер десемби. Берген акчасы болсо жеп турсам, таппаса койсун,

өзүм картаң болсом, күнүм бүтүп, өлүп да калбаймынбы. Бул жерден берем деп айтпай туруп, балама жандатып кеңеш салып көрөйүн», – деп, чал ойлонуп, үйүнө келип баласына айта албай, ооруган киши болуп, башын белиндеги куру менен таңып алып, деңиздин боюндагы балык алып туруучу чөп алачыгында отуруп, кызына айтканы:

Ээ, ботом, менин айганым,
Айганым ойлоп койгонум.
Ал эсимден кетпеди,
Падышанын тоюнан

Өлгөнчө мыктап тойгонум.
Журт султаны падыша,
Журттун баарын жыйнады,
Жыйнап алып сыйлады.
Сыйлаганы курусун,
Акырында баарысын
Дартын айтып кыйнады.
Кашымда жалгыз байкушту
Берерге көзүм кыйбады.
Кедей болдум жашымдан,
Кедейлик чиркин кетпеди,
Чырмалышып башымдан.
Кедейлик доор сүргүздү,
Жарты алачык тиккизди.
Жар башына кондурду,
Алтымыш жашка келгенде,
Катынымды өлтүрдү.
Балыктан өтүп оокатым,
Карыганда минтип оңдурду.
Кантип кармап берейин,
Башымдагы жалгызды.
Ыйлатып кантип берейин,
Жалгыз тууган байкушту.

«Малдын зарпы өткөн куу чал, малдын караанын көрүп калып, мага бети чыдап айталбай турган экен», – деп кыздын айтканы:

Айланайын, жан ата,
Ботоңдун айткан сөзүнө
Кулагыңды сал, ата.
Эртерээк канга бар, ата.
Малды санап ал, ата,
Кайгырба, ата, бепбекер,
Ажал жетсе өлөөрбүз.
Кара жердин астында,
Курт - кумурска жеп кетер.
Кол кап кийдим жең үчүн,
Мени тууган сен үчүн,
Карача башым, сата бер.
Кайгырба, ата, мен үчүн.
Алтымыш катын үстүнө
Мени сатып барасың,
Тең курбуман кем үчүн.

Чалдын белиндеги курун алып таштап, кызына айтканы:

Айланайын чырагым,
Кай сөзүңө ынайын.
Чырагым сенин бааңа
Кай түрлүү мал алайын,
Көлдөн көлдү кыдырып,
Бутумду тикен сыдырып,

Отура калып ар жерге,
Тикенди алдым чыңырып.
Ак шумкарды колго алып,
Ак кууга салсам деңизде.
Карчыга да илдирсем,
Канаттуу куштан семизди.
Дыйкан болуп аларга,
Алайымбы чырагым,
Коңур чолок өгүздү.
Бала жооп кайтарды,
Кайдан билдим чырагым
Ушу сөздү айтарды.
Күйөлүктөн коогалдуу
Алайымбы бааңа
Тору чолок байталды.
Кез-кез барып минген деп,
Өркөчү талга тийген деп,
Жайлоого чыksam каркайтып,
Астыңкы ээрдин шалпайтып,
Алайымбы бааңа
Сары кошмок ингенди?

Малды алып нетесиз, багып берер балаң жок, же кошуп коёр танаң жок, азыраак акчасы болсо, ошол тынч эмеспи.

Чөп алачыгыңа жатып, жей бербейсиңби. Менин баамды ушуга алсаң бүтөт, – деп, төш чөнтөгүнөн бир кичине калта алып берди.

Калтаны алып, чал жолго түштү. Жолдон калтаны караса, бир теңге сыйгандай да эмес, бир теңге баткандай да эмес, үч теңге сыйышып жаткандай да эмес, чал тура калды да баш чайып:

Эки көзү жаш чайып,
«Мени кудай урган экен,
Кызым бара турган жерине
Мурунтан ак көңүлүн бурган экен.

Барсамбы, барбасамбы, ээ мынча көңүл ооду, бара калайын, аздыр-көптүр бергени болсо ала калайын, кудай уруптурбу, эч болбосо эки-үч улактуу эчки берер» – деп, кандын дарбазасынын алдына барды. Барынды деген увазири турган экен. Барындыга сөз кошту:

– Канышайым деген кызым бар. Бир уул, бир кыз тапмак болду, милдетин мен алмак болдум. Кандын берер акчасы болсо алып бергин, берсең ушул калтага салып бергин, – деди. Ошондо калтаны колуна алып, чалды ээрчитип канга барып, Барындынын айтканы:

Ассалому алейкум,
Алдияр, таксыр, каныбыз!
Бир баланын дартынан
Кетти го биздин арыбыз,
Арыз кылып келип тур,
Мына бу турган чалыңыз.
Чал үйүндө бар экен,
Сизге ылайык жарыңыз.
Чал колунда калта экен,
Колуңузга алыңыз.

Сиз да ысап кылыңыз,
Үч теңгелик калта экен
Алты теңге салыңыз.
Алдыңа келген бул чалдын,
Кызын бекер алыңыз.
Калтаны канга тапшырды,
Кан колуна уштады.
Шондо падыша сүйлөдү:
Мына бу чалың ток бекен?
Кыз милдетин алган соң,
Кызына кепил болгон соң,
Ушу жаткан көп элде
Мындан чоңураак калта жок бекен?
Калтанын оозун ачады,
Намыян оозун чечеди.
Үч теңгелик калта деп,
Беш теңге алып салады,
Элесин билбей калады.
Он беш теңге салса да,
Жук болбой кетип барады.
Жети там эле акчасы,
Кучактап тилле салады,
Шондо калта толбоду.
Толор заман болбоду.
Жайылып жаткан көп элди
Жалгыз калта жалмады.
Шондо падыша шашады.
Шашканынын белгиси,
Ары-бери басады.
Журтунун баары качады.

–Ээй, калкым! Кары-жаш, эркек-ургаачы, калтаны лажы кылып толтура турган адам жокпу? – деди.

Ошол убакта мастан кемпир деген бар эле. Ысык ичип, суюк чычкан, жабагы жеп, жүн чычкан. Кенен дамбалды көтүнө каткан. Өзү үч жүз алтымыш жашка чыккан.

–Көп акча берсеңер, мен толтурамын – деп, калың элдин ичинен тура келди.

– Макул, – деди падыша.

Кемпир калтага келди. Калтаны байкап караса, адамдын көзүнүн кабы экен.

–Сенин толоруң бу эмеспи! – деп, жерден бир ууч топурак алып, калтага карап: – Уув! – деп кетти. Калта толмок турсун ашып, көчөнүн бетин акча басып кетти. Элдин жартысы алып байып калды. Бай алып мурадына жетти, акчадан кан кайта алып, казынасын толтурду, калганын төрт төөгө жүк кылды., Төрт төөнүн жүгүн Жоодур чалга берип, Канышайымды кан алды. Арадан көп убакыт өттү. Канышайымдын боюна бүттү. Тогуз ай, тогуз күн, тогуз саат болуп, толготоор мезгилине жетти. Падыша тагынан түшүп, жүгүрүп чыгып, Барынды увазирин чакырды.

–Ээй, Барынды, дөөлөт, сөөлөттүү дүнүйөнүн баарын мага аябай берди, бир баланын үнүн укканым жок. Канышайым уулдур, кыздыр төрөп, баланын үнү чыр дей түшсө, жүрөгүм жарылып өлүп кетемби деп, сизге качып келдим. Биз кырк жигитти ээрчитип, ит агытып, куш салып кетелик Чүгүрлү тоого, – деди.

–Уксак айдаладан угалык, – деди Барынды.

Кан увазири, кырк жигити менен тоого чыгып кетти. Эми падышанын сарайда калган алтымыш катынынан кеп угалык. Алтымыш катын маслакат кылышты. Мастан кемпирди чакырып, алтымышыбыз алтымыш табак акча берсек, бир айланы таап берер деп мастан кемпирди чакырып алышты.

–Ээ, мастан, – деди алардын бирөө, – алтымыш дилде акчаны алып, ушул ишке ылаажы таап бериңиз, – деди.

– Алтымыш табак тилдени бергин, – деп дароо салдырып алды.

– Эсебин өзүм табамын.

Тиллени үйүнө бекитип, кайра келди. Жөн келбей, иттин эки жаш күчүгүн колуна кармай келди.

–Баарың далдаага чыгып кет, падышанын жакшы көргөн катынын өзүм төрөтөм, – деп, авзин окуп, толготкон катынга деп уруп кетти.

–Ав! – деп Канышайым керегени кармай жыгылды. Мастан кемпир тартты, бир уул туулду, артынан бир кыз түштү алтын-күмүштөй жаркыраган. Мастан кемпир эки баланы өзү алып, эки жаш күчүктү койнуна таштап жиберди. Эки баланы этегине салып, алтымыш катынга чуркап келди.

– Мына, балаңар, багып алсаңар, алтымышыңарга тең бала болот. Өлтүрсөңөр да өз колуңар менен өлтүргүлө!

–Ай, мастан, акмак экенсиң, бала кыла турган болсок, сага алтымыш табак тиллени беребизби, өзүң жогото бергин, – дешти алар. Мастан кемпир баланы алып, дарыянын боюна келип, таштайын деп баланы кыйбай, таштабайын деп тиллени кыйбай:

Эшиктин алды көл кава
Сага болдум мен ава.
Эки асыл султаным.
Каныңды жүктөп барамын
Таштайын десем бул сууга,
Силерди көзүм кыйбады.
Таштабайын десем да
Тиллени көзүм кыйбады.
Өлтүрбөйүн десем да
Алтымыш адам болбоду.
Баргынды баламАллага
Раазы болгун касага.
Тирүү жүрсөң чырагым:
Каласың көп машака.
Алтын сака алчысы
Байлардын малай жалчысы.
Аман жүрсөң ботом ай,
Экөөң да болот элең го
Эл-журтуңдун падышасы.
Экөөң бирдей баласың,
Баш билбеген данасың,
Жашап миңдиУлукман,
Өлүмдүн таппай чарасын.
Тирүү жүрсөң карагым,
Бир балаага каласың.
Бүгүн өлсөң чырагым,
Бейишке туура барасың.
Күн бүткөндөн түн бүттү,

Түн бүткөндөн күн бүттү.
Кудурети күчтүү кудайым
Жаш балага тил бүттү.
Тил бүтүп бала сүйлөдү:
–Мастан кемпир анабыз,
Таштабай суудан алыңыз,
Өзүбүз адам болгон соң,
Өлгөнчө сизди багабыз.
Ажалың жетип, сен өлсөң,
Башыңа чырак жагарбыз.
Бир күндөрдө өлөрбүз
Ага чейин, Алланын
Не салганын көрөбүз.
Эй, дүнүйө, кантейин,
Туубай жатып өлтүрүп,
Күндөштүгү курусун
Алтымыш өгөй апабыз.
Таштай бергин кантейин,
Жараткан болсун баанабыз.
Мастан кемпир турады
Ыйлабагын көөдөк деп,
Шапалактап балдарды
Жаакка тартып урады.
Урганына чыдабай
Чыркырап балдар ыйлады.
Урган таяк батты энди,
Мастандын колу катты энди.
Ыйлаганын эшитип,
Бирөө келип калат деп,
Балдарды сууга атты энди.
Кайберен кырк чилтен
Түшүрбөй сууга беттенди.
Мастан кемпир жанады,
Сууга аттым баланы,
Кайберен кырк чилтен
Түшүрбөй суудан алады.
Чүгүрлүнүн тоосуна,
Балдарды алып барады
Таштан жасап үй кылып,
Баана кылып береди,
Экөөнө бир кийик,
Эне кылып береди.
Ал балдарды кийикке
Бала кылып береди.
Кудурети күчтүү жараткан
Тоодон алма жегизип
Кийикти балам дегизип,
Кийик жүрчү үч мезгил
Баласынча эмизип.

Ал анда жата турсун, эми алтымыш катындан сөз угалык.

–Бизден жакшы көргөн падышанын катыны иттин күчүгүн туупсуң – деп, эки маал

кирип, тууган катындын бетине түкүрүп кетишти. Эми падышага ким угузат, дагы эле мастан кемпир жарайт, – деп аны чакырышат. Мастан кемпир келсе, тууган катын көзү бозоргон бойдон тура элек экен, кемпир:

– Суф! – деп койсо, көзүн ачты.

–Ээ, жүзү каранын тууган баласын кара! – деп, бетине түкүрүштү. Мастан кемпир падышага угузуш үчүн тоону көздөй жөнөп кетти. Ошол учурда падыша жигиттерине: «Сүйүнчүгө келе жаткан адамды ким биринчи көрүп, сүйүнчү айтса, ошого башынан ылдый тилде куям», – деп айткан.

Кемпирди кан өзү көрө коюп жигиттерин чакырды:

Атка салдым тердикти,
Душманга кылдым эрдикти,
Өлбөй адам тир жүрсө
Көрөт экен тирликти,
Баштан өттү бенделик,
Колуңдан дөөлөт кеткен соң,
Кадырды сурайт ким келип.
Өлбөй адам тим жүрсө.
Көрөт экен сенделип.
Шаар жактан бир адам,
Элпең-селпең этеди,
Бизге качан жетеди.
Тилимди алсаң, жигиттер,
Тиге ат койсок кантеди?
Кырк жигит баары ат койду,
Ат башына тап койду.
Аяңдабай желеди,
Мастанды келип көрөдү.
Мастан кемпир кулайды,
Узунунан сулайды.
Бир топ бүткөн тикенге
Ооналактап ыйлайды.
Аттын башын тарт, балам,
Не деп турат карт мамаң.
Карт мамаңдын сөзүнө
Кулагың сал өрт, балам.
Кайып болсун сырдашың,
Чилтен болсун колдошуң.
Жалганчы экен кыз берген
Жоодур чалың оңбосун.
Ит баласын тапты го
Канышайдай жолдошуң.
Алатоонун боюнан
Ак шумкар учар кыяксыз
Ит баласын тапты го,
Каныштай сындуу уятсыз,
Эскертейин деп келди,
Мамаң шордуу сыяксыз.
Баласыз кеттиң чырагым
Бу жалганда туяксыз.
Падыша аттан кулады
Ов дүйнө деп ыйлады.

Эс алалбай падыша
Узунунан сулады.

– Канышайым ит күчүгүн тапканы ырас болсо өлтүргүлө, мен мында жатып турайын,
– деди падыша. Канышайымды өлтүрмөккө жигиттер калааны көздөй жарышып жөнөп
калды. Барынды увазир жигиттерге жандап чаап баратып айткан сөзү:

Айланайын жигиттер,
Аттын башын бура тур.
Асманды булут торлосо,
Душмандык элге козголор.
Жигитти жигит корлосо,
Душман корлоп не кылар.
Алтымыш туубай жүргөндө
Ошо кезде не кылдың?
Чаап кетип барасың
Эмнени сен билдиң?
Жаман менен жакшыны
Илгертеден мен билдим.
Жакшынын иши бүтпөдү,
Жамандын иши жетеди.
Тилимди алсаң жигиттер,
Өлтүрбөсөк нетеди.
Өлтүргөн менен падышанын
Кайсы кеги бүтөдү.
Айланайын жигиттер,
Бейкүнө өлүп кетеди.
Ошенетип ойлойду,
Барынды айтып толгойду,
Кырк жигиттен өтүнүп,
Канышайымды коргойду.
Буйрук менен чыккан кырк жигит
Бул айтканга болбоду.

Кырк жигиттен мурун чаап барып, увазир Барынды Канышайымга айтканы:

Болот кабат тос келет,
Сизди сурап падышадан
Кылдым эле аз үмүт.
Сурасам да бербеди,
Өз көзү менен көрбөдү.
Сизге келди кырк жигит
Он бештен тууган айдайым,
Кызыр эмген тайдайым
Өтүп кеттиң дүйнөдөн,
Жалганчы дүйнө найлайым.
Падышанын буйругу
Сизге келди кырк жигит.
Далаага чыккын,
Канышайым,
Турбас эле ордуна,
Жүк көтөрбөс кара нар.

Мусапыр кылса пендеге
Алла не жук чара бар.
Буйрук болду сиздерге
Курулу турган тилле дар.
Бул сөздөрдү укканда
Канышайымдай сулуунун
Бетинен каны качады,
Катуу жаман шашады,
Шашканынын белгиси
Аягын тамтаң басады,
Жүгүрүп эшик ачады.
Бай малындай ылганып,
Өңкөй жибек чулганып,
Далаага чыкты Канышайым
Жаш күчүктү колго алып.
Канышайым туруп ыйлады,
Көзүнөн жашы булайды.
Не пейлимден таптым деп,
Жат кылып зарлап кулайды,
Шондо Барынды сүйлөдү:
Ай менен жылдыз күн элең.
Өз катары ичинде
Артык туунар нур элең.
Сенден бала болгондо
Падышалык орунду
Сол басат деп оюмда
Үмүт кылып жүрчү элем.
Аман болгун, Канышайым,
Дүйнөдөн көчүп жөнөдүң.
Чапса балта өтпөйдү,
Чакыр тоонун ташына,
Нелер келип, не кетпейт,
Адамзаттын башына.
Жетип келип кырк жигит
Канышайымдын кашына
Байкабады ой-боюн,
Тыңшабады айгайын,
Эки колун байлады,
Билгенинче жайлады,
Дарганы көздөй айдады.
Кайрат кылар дарман жок
Канышайым шондо ыйлайды,
Чымындай жанын кыйнады.
Эки колу байланып
Дарга келди айдалып,
Эч бир айла кыла албай
Турду ыйлап айланып,
Балалуу аркар маарайды,
Баласыз аркар тыңлайды.
Жүзүм кара болду деп,
Канышайым ыйлады.

Дүнүйө үчүн күйбөдүм,
Башымда дөөлөт барында
Жамандык ишти сүйбөдүм.
Тоодон аккан булактай
Чырагым сага ийбедим,
Мастан кемпир кантейин
Кесир болуп келдиң да,
Мен козумду сүйбөдүм.
Дүйнөнү кол менен термедим,
Опасы жок шум дүйнө
Өтөрүңдү билбедим.
Мастан кемпир кантейин
Кесир болуп келдиң да,
Мен козумду көрбөдүм.
Дүнүйөнүн билдим жалганын,
Башка убайым салганын.
Душмандан көрүп бул ишти
Тиштелүү кетти бармагым.
Мастан кемпир кантейин
Бир сүйө албай козумду
Ичимде кетти арманым.

–Өлтүрбөйлү десе болбойсуңар. Буга мастан кемпир келип бир окуя кылган экен, – деп Барынды увазир аттын башын буруп, атка камчы уруп, мастанды көздөй кырк жигит менен жүрүп калды. Мастанга барып, мастанга айтканы:

Ээй, мастан кемпир, аманбы,
Тилегиң курган ит капыр,
Баарыбыз сиздин балаңыз,
Түшүм кабыл болду деп
Сүйүнүчтө жүрчү элек.
Баарыбыздын тобобуз
Кече өзүң барыпсың.
Алтымыш катын ичине,
Масылакат кылыпсың.
Канышайымдай сулуунун
Баласын уурдап алыпсың,
Калтаңызга салыпсың,
Акчага тоюп каныпсың.
Баланы бергин ит капыр
Акылыңан таныпсың.

Мастан кемпирдин ачуусу келди. Каарланды да дамбалын чечип алып, качырып сала берди. Кырк жигит кыркы кырк жакка качты. Бирөө кача албай туюкталып:

– Ой-ой, мастан, сабыр кыл! – деп, тура калды. –Эч кимдин оюнда жок, кысталак, жанагы Барынды сөзү менен келдик, – деди. Кырк жигит кайра келип, Канышайымды дарга асты. Кырк чилтен келип дарганын боосун үзүп кетти эле, Канышайым өлбөй калды Жана дарга боо тагып, Канышайымды кайра тартты. Дарганын казыгын кырк чилтен кайра кыйратып кетти. Канышайым койнундагы күчүктөрү менен өлбөй, тирүү калды. Эки жигит канга барып:

–Канышайымды эки мерте даргага ассак, дар казыгынан бери сынып,Канышайым койнундагы эки күчүгү менен аман калды.Күчүк тууганы ырас экен, – деди.

–Мага жүзүн көргөзбөй, Кушучпастын аралына күчүгү менен алып барып салгыла! – деди хан. Кушучпастын аралында түрлүү жырткыч айбандар жашоочу эле, ошондуктан ал жерге Кушучпас деп ат коюлган. Эми тоодогу эки баладан кабар алалык. Чүгүрлүнүн тоосунда эки баланы кайберен багып, балдар балакатка жетип калды. Эл-журт, эне-ата көрбөй, балдар арманда өстү деп, эркегинин атын – Зарлык, кызынын атын – Муңдук койгон экен кырк чилтен. Зарлыкка жаа тартууну, Муңдукка эне- ата, эл-журт көрбөй калды деп, жети кылым шаардын өрмөгүн үйрөткөн экен. Зарлык бир күнү кийик уулап, бир белде уктап жатса, Жанчар кан ууга чыгып келаткан болот. Кайкыда бир нерсе жалтырап жатыр алтын-күмүш окшойт. Мылтыкпы же, неси болсо да жаркырап жатат.

– Жигиттер, кайкыда жаркырап жаткан немени бирөөң барып көрүп келгилечи, – деди кан. Жигиттер макул болушпады.

–Эмесе, сен барып келчи Барынды! – деп увазирине буюрду. Барынды да падышага каршы турду.

–Кыяматтык жолдошуң Канышайымды, ак-карасына жетпей же өз көзүң менен көрбөй, Кушучпастын аралына өткөрүп таштадың. Мунуң адилетсиздик. Буга барбайт десең, мага карматкан дарбазаңдын кулпусун өзүңүз алыңыз, – деп, атынын мойнун буруп, атына камчы уруп, шаарына көздөй жөнөдү.Араң турган кырк жигит анын артынан кошо кетишти. Падыша жалгыз калды. «О, не болсо да барайын. Жырткыч болсо мени жесин. Ушинтип сандалып калганча, кудай мени алсын», – деп, жаркыраган нерсеге чыгып барды. Келсе, он бешке толгон ай шекилдүү бир бала саадагын жанына коюп, уктап жатат. Кан түшө калып, этин этине коюп, бетин бетине коюп, көзүн көзүнө коюп, төшүн-төшүнө коюп:

Тоого да бердиң баланы,
Ташка да бердиң баланы.
Эй, жараткан Кудай аа,
Тындырбадың санаамды –

деп кучактаганда, бала ойгонуп караса, үстүн бир кара балакет басып жатат.

Кайып өсүп калган эме үстүндөгүнү силкип таштап, саадагын колуна алып, баса берди. Жанчар кан баланын алдын торой чапты.

–Тарт, колуңду, саадак менен бир чапсам өлөсүң, – деп бала мойноп койдү.

Кан үйүнө келди:

Тоого да бердиң баланы,
Ташка да бердиң баланы.
Эй, жараткан Кудай аа,
Тынчытпадың санааны.

Арадан ай өттү. Алтымыш катын бушайман болду.Анткени кандын көөнү эч нерсе чаппайт. Кабагы бүркөө.

– Падыша ууга барып келгенден бери бир балакет болду, – деп, алтымыш катын касамдашты. Караса, баары тең көргөн эмес.

– Кой мастан кемпирди чакыралы – деп, аны чакырып келишти.

– Эки ай болду, ууга барып келгенден бери бир балакет болду, – дешти буга.

Мына ушундан кийин мастан кемпир кайра келип ырдап турган жери:

Айланайын чырагым,
Сен үчүн мен төгөмүн
Кан аралаш жашымды,
Эмине болду чырагым,
Бир көтөрчү башыңды.
Тоого жалгыз барыпсың,
Бир неме анда көрүпсүң.
Көргөнүң Пери баласы

Жылаңач жалгыз жүрөдү.
Атып ийип өзүңдү
Тамаша кылып күлөдү.
Муну неге билбейсиң,
Мастан энең келгенде
Ордундан ыргып турбайсың.
Таарынбайбы энеңиз
Мойнуңду бачым бурбайсың.

Падыша: «Мен көргөн Пери баласы тура» – деп, кубанып калды. Мастан кемпир падышадан кийин дароо алтымыш катынга барды. Катындар кандын минтишине эмне себеп болуп жаткандыгын сурашты.

– Мен Канышайымдын баласын сууга ыргытып ийбедим беле. Ал балдарды кайберен тосуп алып багып жүрүптүр. Бая күнү кан ууга барып, өз баласын көрүптүр, мен ал бала

Перинин баласы деп, кандын көңүлүн буруп таштадым, – деди мастан. Муну укканда, алтымыш катын тынчы кетип, титирей башташты да, мастан кемпирге дагы кайрылышты:

– Көп акча берелик, баланын көзүн тазалаңыз, – дешти. Мастан кемпир макул болуп, көп акча алып. Чүгүрлү тоосуна бет алды. Агасы Зарлык кийик уулап кетиптир. Карындашы Муңдук алтын тарак менен чачын тарап, үңкүрдүн оозунда күнөстөп отурган. Муңдукту көрүп сүйүнүп, кемпирдин ырдап турган жери:

Кадам бастым ушинтип,
Чүгүрлүнүн бетине.
Кулак салаар бар бекен
Менин айткан кебиме.
Тоодогу эки баланын
Бирөө бар да, бирөө жок
Казыр келдим эбиме.
Тузун тартып далайы
Душманчылык көп кылдым,
Көө сүртөр жан бар бекен,
Менин эки бетиме.

Чачын тарап отурган Муңдук мастан кемпирдин сөзүн угуп, үңкүргө кирип оозун бекитчү ташы менен бекитип алды. Мастан келип үңкүрдүн оозундагы ташты алып ыргытам деп, дарманы келбеди.

– Эй, мында ким бар?

– Ээ, сен өзүң кимсиң?

– Мен сени колдоп жүргөн периңмин.

– Перим болсоң мен жылаңач отурам.

Мага кийим берип, андан кийин колдобойсуңбу?

– Ээ, карагым, мен өлүү арбак, сен тирүү арбак, өлүү арбактын берген кийими, тирүү арбакка кийим болобу? Эрмектешкен кишиң жок, киши келсе кийип чыгар кийимиң жок, ошону билип колдоймун деп келбегенде, бул жерге эмне келди деп турасың.

Агаң Зарлык кийик уулаган болот. Андан көрө ушундан ары жүрүп отурса, – деп кеңеш берди кызга:

Отуз күндүк жолу бар,
Отуз күндүк бели бар.
Нечен бийик тоосу бар,
Кийик өтпөс зоосу бар,
Кытай деген эли бар,
Күлмөс деген каны бар.
Кырозой деген көлү бар,

Күлсарат деген аты бар,
Куралай деген кызы бар.

Эгер агаң барып калса, Күлсарат деген атын берет, көңүлүнө жагып калса,
Куралай деген кызын берет. Минтип үңкүрдө жатканча, агаңды ошол жакка барып
кел дебейсиңби? – деди да, жыгачка далдаланып калды мастан. Эки түлкү көтөрүп алып,
агасы Зарлык ушул учурда үңкүргө кирип келди. Кемпирдин окуясын

Муңдук агасына төкпөй-чачпай айтып берди.

– Ал бир балаадан сактап жүргөн бир бели бүкүр пери кемпир экен, – деди
Муңдук.

– Ага ишенбе.

Мени барса-келбес жолго салып, сени өлтүргөн жүргөн турбайбы, кап, саал илгери
келсем, атып салмак экемин – деп, Зарлык карындышына кемпирдин жайын толук
түшүндүрдү. Бирок Муңдук ишенбейт.

– Барып кел! – деп, мөгдөй берди.

Акыры кыздын оюна агасы макул болуп, ууга чыгып, кырк кийик атып келип, теңин
Муңдукка таштап, анан карындашына айткан жери:

Жараткан, кадыр зуражал,
Кыз Муңдукту оюңа ал.
Мен айланып келгенче,
Ак жүзүңдү көргөнчө,
Каралдым Муңдук аман бол.
Мында калды бир көзүм
Саргарар болду ак жүзүм,
Муңдукту сизге тапшырдым,
Азирети кызыр колдосун!
Жана айланып келгенче,
Жүзүңдү аман көргөнчө,
Аман бол, Муңдук, жалгызым.
Элдин жолун ачалык,
Жаман жолдон качалык,
Муңдугум калды кудай ай,
Чүгүрлү тоодо бозоруп,
Муңдукту сизге тапшырдык,
Мурунку өткөн машайык.
Жүрөктө көптүр черлерим,
Кедейликтин дартынан
Издейм Кытай жерлерин.
Кыдырамын азыр мен
Белгисиз арал чөлдөрүн,
Муңдукту сизге тапшырдым,
Ага сабыр кылып тур,
Тарттым жолдун ыраагын,
Чилтен минер бурагын,
Жана айланып келгенче,
Ак жүзүмдү көргөнчө,
Аман бол, Муңдук, чырагым.
Бул сөздү айтып
Зарлык Жолго түшүп жөнөдү,
Учкан куштай келеди.
Алты кырдан ары ашып
Жетинчи тоого жанашып,

Нечен түркүн бел ашып,
Карсак, жолборс калыңдан
Каргып кетип барады.
Түлкү жүрбөс түлейден,
Түйүлүп кетип барады.
Нечен түркүн жер көрүп,
Сүйүнүп кетип барады.
Ит ичпеген ачуу көл,
Ошондон ичип барады.
Нечен кабат суу келсе,
Токтобой кечип барады.
Моюр-моюр, моюрду
Көөдөгө козу тоюнду.
Жаратканга бел байлап
Жөө жүрүп кылды оюнду.
Ыйлай-ыйлай баланын
Эки көзү коюлду.
Дал отуз күн болгондо
Жүрүүгө буту жарабай
Таманы ташка оюлду.
Бир жатпады чечинип,
Эки буту көшүлүп,
Ыйлай берди Зарлык
Көз тамыры кесилип,
Дал отуз күн болгондо
Жыгылады бир жерге,
Таманы ташка тешилип.
Тоо башында карагай
Зарлык зарлап барат ай.
Желиксе күлүк тынады,
Дал отуз күн болгондо
Жүрүүгө буту жарабай,
Эт-бетинен кулады.
«Куурайга чыккан жалбызым,
Куруду минтип жалгызым.
Эмине күндө болду экен
Куураган Муңдук байкушум.
Жараткан кылды шумдугун,
Душмандар кылды куулугун.
Өзүм өлсөм мейличи,
Чүгүрлү тоодо Муңдугум
Оозумдан түштү чоорум.
Өзүм өлсөм кантейин
Кокуй, Муңдук, боорум», – деп,
Ыйлап жаткан кезинде
Бирлери медет береді.
Боздоп жаткан бир жерде
Туруп бала жөнөдү.
Ыргыштай басып келеди,
Бирлери медет берген соң,
Бала суудай ташады

Кайра кайрат чачалы,
Бычактай курч таштарды
Былчырата басады.
Бир нече күн бек жүрдү,
Бир нече күн жол жүрдү.
Бул сапарда Зарлык
Дагы отуз күн деп жүрдү.
Жоо болсо да мол жүрдү,
Сүйлөрүнө сөз болду,
Көрөрүнө көз болду.
Зарлык бала шол кезде
Бир бийикке кез келди.

Тоого жата албай, бир өтөккө келип жатты. Бул жерден кайра кеткеним менен Муңдук уктабас. Андан көрө учуп өлөйүн деп, өлө албай:

Тоону көздөп өрлөйдү
Ашуусун таппай терлейди,
Ашуусун мөңгү бербейди.
Мөңгүдөн жолду таппайды,
Ыйлап анан соолукту.
Ыйлап турган кезинде,
Чарк айланып асмандан
Кырк чилтен келип жолукту.
–Колдой көргүн бабам, – деп,
Ага бала жабышты.
Калың токой бадалдан
Баланы алып чыгарды,
Тоо үстүнөн шамалга.
Кулан, кийик аң экен,
Бөрү, кабылан бар экен.
Он беш күндүк жолу бар
Өзү бийик тоо экен.
Тоонун түшөөр салаасы
Жерин байкап караса,
Күлмөс кандай падышанын
Аңды уулап жүрүүчү
Кызыр алуу деген көл экен.
Элин болжоп караса
Жуда кытай эл экен.
Бала түшүп ылдыйлап,
Ойноп кетип барады.
Мастан кемпир кылганын
Ойлоп кетип барады.

Ушул учурда Зарлыктын үнүн уга салып, шагылдагы ордунан тура калып, Муңдук чуркап келе жатыры.

Карагым, калкам, агакем,
Карыпка кудай жаш экен.
Тирүү сени көрсөткөн
Табигат иши аз экен.
Көрөйүн сени деп бедим
Көкөйүмдөн кетпедиң,
Кетеринде бир жерге

Айланайын, агаке,
Не тапшырып кетпедиң,
Бу барбагандан барганың,
Күлмөскан элин алганың,
Башына кайгы салганың,
Бечара болгон Муңдукту
Шондо да эске албадың.
Муңдугум калды дебедиң
Асыбайын жебедиң.
Дөөнү издеп эзилдиң
Кайратыңан эшилдиң.
Сагынгандан саргарып,
Үч мезгил сени эстедим.
Ак дайранын четинде
Сууга кете жаздадым.
Бечара болгон Муңдукту
Анда да эске албадың
Душман кылган куулугун
Билбейди деп ойлойсуң.
Тоодогу жетим Муңдугум
Айкалышып көрүштү,
Айдай беттен өбүштү.
Ажыратаар адам жок
Өпкөлөрү көбүштү.
Кучактап алып Муңдукту
Зарлык бала бакырды.
–Мастан кемпир кайда? – деп,
Бирлерге ыйлап чакырды,
Оозунан сүйдү оймолоп,
Бетинен сүйдү кыймалап.
Ага сабыр кылып тур,
Медет берсе бирлерим
Мастанды эрте жоготуп,
Майып кылып тыналык,
Табыйгат медет кылбаса.
Кандай айла кылайлык?

– Эй, карагым, сабыр кыл эми – деп, экөө ажырашып турушту. – Баягы өзүң айткан Күлсарат деген ушул. Жетишээрлик үй бөлүп, көчүп келе жатам. Канча жылкы, канча кой, дүнүйө менен жерден азыр көчтүн асты чыгат. Куралай деген сулууну сага жеңе кылып келатам. Бул кийимди кий, бул атты мин, жеңенин астын тосуп, утурлап баргын.

Аңгыча көчтүн асты чыкты. Жайнап көч астында Куралай келе жатат. Ал алдын караса, Зарлыктан айыргыс, андан да сулуу, бир кыз тосуп турат. Куралай аттан түшө калып, Муңдукту бетинен сүйүп, үстүнө ак чачат. Көчтөгү катын-балдар акчаны жыйнап алышат. Ошентип, Чүгүрлүгө келип конуп калышат. Малга Чүгүрлүнүн бети толуп чыгат.

Эми Канышайымдан сөз баштайлы. Кушучпаста кулан, элик, майда кийик, аңдар бар экен. Шашкеде аң уулап, бешимде кайра келип, адал өлгөнүн Канышайымга кастарлап берип, арам өлгөнүн өздөрү жеп, Канышайымды энесинтип, эки күчүк баласынып турган экен. Ошол жерде кабылан, жолборс барлыгы, бул экөө кайдан чыкты? Бул экөөнү өлтүрүп таштайлы деп күчүктөрдү ошол жырткычтар тосуп калды. Аркы эки тосмосунан өтүп, үчүнчү тосмого келгенде, бирөө качып кутулду, бирөө кызыл ала болуп таланды.

Анан качып кутулганы Канышайымга барганда, Канышайым бакырып кыйкыrsa, баягы күчүктү талап жаткан жырткычтар адамзаттын үнү чыгып жатат деп, күчүктү таштап качты. Күчүк өлөр-өлбөс жаны менен өлбөй калган экен.

– Эй, жараткан, итти да ыраа көрбөдүңбү? – деп, күчүктү башынан жөлөп, Канышайымдын айтып турган жери:

Айланайын бири бар
Ар нерсе кылсаң эркиң бар.
Өзүң ырахым кылбасаң
Кең дүйнө мага болду тар.
Өмүрүм өттү кантейин,
Ит күчүгү балам боп.
Кашымда жолдош күчүгүм,
Каманда келди жара боп,
Ит менен куштун ичинде
Өттүбү күнүм каран боп,
Кашымда ата-энем жок,
Көөнүмдө бузук санаам жок
Чыгып кетер аралдан
Кайрат менен чамам жок.
Же караан кылып турарга
Ушул иттен башка банам жок,
Кашымда жолдош күчүктөр
Камандан келди жара боп.
Жырткычтардын ичинде
Өттүбү күнүм каран боп.
Калдым жалгыз токойдо
Көз жашым кабыл болбойбу.
Бүбү менен Ава энем
Боорум деп колго албайбы,
Бирлер алса колумдан,
Адаштым жүргөн ордуман,
Туушкан жек-жаат менде жок
Издеп чыгаар соңумдан.
Кордукта өттү күндөрүм,
Уул кылдым күчүктү,
Эл-журтумдан айрылып
Теңирим салды түйшүктү.
Жакшылыкты табийгат
Ачар күнү болобу
Мен карыпка эшикти.
Ит, куш болду жолдошум
Аллага ишим не чукту.
Бир апта кийип таштадым
Алтын жака ичикти.
Айланайын табийгат
Кушучпастын аралы,
Сактай көргүн табийгат
Кашымда эки баланы.
Ачылган пандай күл эдим,
Сайраган кызыл тил эдим.
Акыр калып аралда

Ит өмүрүн тиледим.
Ит тилегин мен тилеп,
Жакамдан кетпей билегим,
Кушучпас деген аралда
Билинбей калды дарегим,
Ак ордодой үй калып,
Токой кылдым паананы.
Башынан мага кас болуп,
Душмандар кылган жалааны.
Колдой көргүн бирлерим,
Ит да болсо жолдошум
Кашымда эки баланы.

Канышайым уктап кетсе, түшүндө кырк чилтен аян берди:

–Эй,Канышайым, сиз неге капа болосуз, сиздин баякы тууган эки балаңыз бар.

Бири – эркек, бири – кыз. Эркегиндин аты – Зарлык, кызыңдын аты – Муңдук.

Балдарың менен көрүшөрүңө аз күн калды. Ошо күндөн ушу күнгө чейин токойду бааналап, эки итти бала кылып туруп мурун капа болбогон, бүгүн эмне үчүн капа болдуңуз, – дейт. Канышайым чочуп ойгонсо, түшү экен. Түшүнө сүйүнүп айтканы:

Эй, жараткан табийгат
Кубаныч кирип ичиме,
Бээнетим кетер кезим бейм,
Ушу бүгүн кечинде
Өзүм болдум бир башка,
Балдарым кетти бир башка.
Балдарын көрсө Канышайым
Жанын курбан кылбайбы,
Бул сыяктуу жакшылык
Жараткан, көрсөтөрү ыраспы?
Башыма дөөлөт конорбу,
Карып көңүлүм толорбу.
Башында кылган душмандар
А дагы куруп солорбу.
Дүйнөнүн тартып бээнетин,
Баш жагында көп көрдүм
Падышанын сөөлөтүн.
Жараткан өзү жар болсо,
Түзөлүп калар келбетим.
Колдой көргүн табийгат
Мен күнөкөр үмөтүң.
Жүргөн жерим дарганды,
Падыша дарды буюрган
Мойнума салган арканды.
Кайсы убакта көрөмүн
Муңдук, Зарлык калкамды.
Жараткан кылган жарлыгын,
Душмандар кылган тарлыгын.
Кай убакта көрөмүн
Муңдук менен Зарлыгым,
Жараткан кылды шумдугун,
Душмандар кылган куулугун.
Кайсы убакта көрөмүн

Зарлык менен Муңдугум.
Мен жүрөм жыгач бааналап,
Душман жүрөт камалап.
Жоктойт бекен табийгат
Мен карыпты аналап.

Эми Жанчар кандан кеп баштайлы:

Падыша кырк жигит менен ууга чыкты,
Бир күнү Чүгүрлүгө куруп сейил.
Жанчар кан мерген эди падыша өзү,
Тоодо болуп кийик үчүн эки көзү.
Падыша Чүгүрлүгө келген алда,
Падышанын бир кийикке келди кези.
Ол кийиктин башы алтын, асты күмүш
Падыша ой кылады үлкөн жумуш.
«Кийикти тирүү кармап аламын» – деп,
Кырк жигит ол кийикке кылды жүрүш.
Кийикке ол падыша жетип келди,
Каарын падышанын кийик көрдү.
Ол кийик ошол элден качып барып,
Тоодогу бир жар ташка барып кирди.
Кийикти бир жар ташка камап турду,
Падыша кармаймын деп көңүл мыкты.
Үстүндөн каргытканың өлөсүң деп,
Падыша кырк жигитке буйрук кылды.
Кийикти кармаймын деп камалады,
Өз күчүн шондо кийик чамалады.
Үстүнөн падышанын ыргып өтүп,
Бет алып кете берди бир далааны.
Ол кийик баштан ыргып качып кетти,
Үстүнөн падышанын басып кетти.
Туурасында тур экен Зарлык бала,
Ол кийик Зарлык канга жакын жетти.
Балага ууда жүргөн кези келди,
Кийикти Зарлык кандын көзү көрдү.
Кийикти тирүү кармап аламын – деп,
Зарлык кан ал кийикке мыктап кирди,
Зар уруп камчы басты Күлсаратка,
Бет алып кийик качты калың ташка.
Ажайып мына мындай сөз болду ага
Жакындап жетип барды Зарлык бала.
Кийикти чап астынан тоскону соң
Зарлык кан токтоп турду тунуп сана.
Ол кийик бир жар ташка чыга качты,
Күлүктүгү Күлсараттын жандан ашты.
Кийикти ат узатпай койгондон соң,
Зарлык бала сол жерде көңүлүн басты.
Ол кийик ак сакалдуу адам болду.
Көрдү да Зарлык бала аң-таң калды.
–Жан балам, не себептен кубасың – деп,
Ал адам Зарлык канды сөзгө алды.
Ал адам Зарлык кандын бир беги эле,

Кайберен кырк чилтендин бирөө эле.
Атасы, энеси менен кошмок үчүн.
Баарына күбө болуп жүргөн эле.
–Эй, балам, алыс жерден болжашормун,
Жол жүрсөң, алыс жолдо колдошормун, –
Деп коюп буту кетти таштан тайып,
Токтобой кетип калды көздөн кайып.
Бала ойлойт: «Катуу куудум бул кийикти,
Кууганым болгон экен катуу айып».
–Мени мынча кууй бербей,
Кырк жигити менен келе жатат,
Атаң менен көрүш, – деди.

Аңгыча кырк жигити менен атасы жаркылдап келе жаткан экен.

Мурун көргөн эмедей атасын аттан көтөрүп түшүрдү.

Айкалышып көрүшүп,
Айдай беттен өбүшүп.
Баары бирдей чурулдап,
Өпкөсү жаман көбүшүп.
Муңдук үйгө кирбей туруп алды.

– Энемди таап бересиң, – деди ал, – жок дегенде сөөгүн таап бересиң. Мен ошондо бала болом. Болбосо бала эмесмин.

– Чынында уул – аталык, кыз – энелик дегени ырас экен го, тирүү болсо өзүн, өлсө сөөгүн табалык, жүр аттангыла! – деп, балдары, кырк жигити менен Кушучпастын аралын көздөй жүрүп калышты. Сал менен өтүп, чытырман токойго камалып, кайда экенин билбей турушту. Канышайымдын эки күчүгү аң уулоочу эле, ошол күнү аң уулабай,

Канышайымдын башынан ары-бери аттап, кыңшылап туруп алышты. «Муну мен баласынтып жүрсөм, ит иттигин кылбай койбойт экен» – деп, бирин чычала менен бир салды. Бири жоолугун тиштеп алып токойго кире качты.

– Бүгүн оокатым өтпөй калса дагы, экөөңдү тең жайлабасам! – деп, ачууланып, артынан кууп жүгүрдү. Камалып турган элдин алдына эки күчүк барып, бири Муңдуктун, бири Зарлыктын алдына кыңшылап ойноп турду. «Ай, жарыктыкты кара, ит да болсо боорлошуп билгенин, менин жоолугумду сүйүнчүгө ала качкан экен го» – деп, Канышайым эки баласын эки колу менен баса жыгылды. Оозунан чыккан үндөрү жайлоого чейин угулду:

Айкалышып көрүшүп,
Айдай беттен өбүшүп.
Абыдан жатып чуулдап,
Өпкөлөрү көбүшүп.
Душмандар жүрөт ушактап,
Эки бирдей баласын
Канышайымдай энеси
Алды бекен кучактап.
Ыйлай берет
Канышайым
Далайга чейин бышактап.
Жанчар кандай падыша
Токойго башы тыгылды.
Жетимдердин үндөрү
Алда кайда угулду.
Эс алалбай падыша
Чалкасынан жыгылды.

Кырк жигити чогулуп
Канышайымды жаратты.

Канышайым кайраттанып, падышанын бетин жоолук менен аарчып, жакасынан тартып, өйдө тургузду.

– Эй, падыша, кайрат кылыңыз, башынан жаратылганда эле ушуну көрмөкпүз – деп, канга кайрат айтты. Анан дарыядан өтүшүп, шаарга келе жатышты. Ошентип жүргөн убакта Барынды деген увазири алардын ичинде жок. Чүгүрлүгө кеч келип конгондо эле мастан кемпир качып жөнөптүр. Мунун качканын Барынды билип калып: «Бул кемпир бирдемени билген үчүн качты», – деп, мастанды кууп жүрүп, башка бир жаман кыштактан таап, мойнунан байлап алып келатыптыр. Баары чурулдашып, бири менен бири көрүштү.

Анан элине кабар салды. Бир канча күнү той кылып, кары-жашы кеңеш куруп,

Жанчарды кандыктан түшүрүп, Зарлыкты кан кылышты. Муңдукту Барынды увазирге алып беришти. Алтымыш катынды калкка көрсөтүп, алтымыш күнү дарга тартышка буйрук кылышты. Мастан кемпирдин кулагын кесип култуйтуп, эки көзүн оюп, башын койду тумпуйтуп. Байтеректин башына толорсуктан илип коёт.

– Баягы мастан, – деп көргөн адам күлөт. Бир чилтен кеседи, өлтүрбөй кыйнап эседи.

Бир жумалар болгондо өлүгү чирип түшөдү. Зарлык өзү кан болуп мурадына жетеди.



БАКАШ АЛТЫБАЙ УУЛУ

Бакаш Алтыбай уулу Ысыккөл областындагы Аксуу районунун Жайылма айылында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Атасы Алтыбай Баатырбай уулу алты айлык ара төрөлүп, жакшы багуунун күчү менен адам болуптур. Жаралгандан ак пейил, адам акысын жебеген, өтө мээнеткечтиги менен оозго кириптир. Чыйрак өскөн бала көп жолу ат чаап, ал чыгып келип, ээсин далай ирет байгеге ээ кылыптыр.

Аялы Таштанбек кызы Күңөтай эгиздин түгөйү болгонуна карабай өтө олбурлуу, сымбаттуу, сыпайы, колунан көөрү төгүлгөн аял экен.

Алтыбай төрт уул, эки кыздуу болушат. Эң улуусу Бакаш, Бүбү, Касым, Моке, Жума, кичүүсү Кыргыз деген кыз экен.

Алтыбай үркүп баратканда 1916-жылы жолдо Кытай жеринде каза болот. Аялы 1917-жылы Желеңжүз деген жерде көз жумат.

Бакаш сөз баккан, сөзгө конок берген аябагандай нускалуу, кебетеси келишкен, сейрек сакал, кызыл жүздүү, кырдач мурун, өткүр караган, бирөөнүн кемчилигин бетке айткан, аласа-бересеге так, өтө баамчыл, көп окуяларды башынан кечирген, калп сүйлөгөндү жактырбаган, чынчыл адам деп элге алынган.

Дайыма жарашыктуу кийим кийинип, сый дасторкондо отурчу. Ашта, тойдо, же бардык үй-бүлөсү тамак ичип отурганда, дастан, уламыш, «Манастан», «Семетейден», же болбосо уккан-көргөндөрүнөн баян кылуучу.

Айткан сөздөрү: чындыкка, эрдикке, эмгекке шыктандырып, нысепка тарбиялоочу. Чоң чатак, же үй-бүлөдө келишпестик болобу, сөз кезеги келгенде кара кылды как жарган калыстыгын көрсөтүүчү.

Далайлардын дартына даба, илдетине шыпа болгон – өзү дарыгер, тамырчы эле.

Бакаш 1931-жылы Түп районундагы Кеңсуу айылында колхозго алгачкылардан мүчө болуп, элге оң таасирин тийгизген. Биринчи күндөн баштап, колхоз өндүрүшүнүн жооптуу тармагында иштеген.

Кийин жаштарга насаатчы болуп, эл эмгек кылган жерден кеткен жок. Айрыкча Улуу Ата Мекендик согуштун учурунда кырман кайтарышты, чөп чапкан аялдардын чалгыларын чыңап берди. Кенедей тыным боло калса, уккан-көргөнүн айтып, шыктандыруучу.

Ал жылды жакшы сүрүүчү. Асмандагы ай, жылдыздарды карап көрүп, жыл кандай болоорун айтканы далай адамдарга баамчыл кеңешинин пайдасы тийген. Өзүнө өзү табып болуп, 93 жашка дейре жашады.

КИМИБИЗ УЛУУБУЗ

Адеп жер каймактап калган кезде сөзгө чечен адам болгон экен. Ал сөздөн такыр жеңилбептир. Бир күнү шайтандын атасы Малкум менен айтышып, аны жеңип, мөрөй алып калат. Ал мындай болгон эле. «Ким улуу экенин айтышалы. Ким улуу болсо, ошол жаңылыкты көп билет. Уламаны көп угат» – дешет. Мына ошентип мелдеш чарчы жыйын элдин көзүнчө башталат.

– Сөз кезегин сен алгын, чеченим, – дейт шайтандын атасы.

– Болуптур, – деп, чечен сөз тизгинин алып кеп баштайт.

– Башканын баарын айтып баш оорутуп не кылалы, жер каймактаган кезде жети жашар бала экемин, – деп, элди карады.

Анда эл:

– Оо, бу улуу турбайбы, мунун алдына киши чыкпайт! – деп сөзгө алып, дуулдашып калышат.

Эмики кезек Малкумдуку деп, эл чыдамсыздык менен күтүп турушат. Сөздү баштабастан чечендин оозунан сөз чыгаары менен эле Малкум ыйлап жиберди, өпкө-өпкөсүнө тийбеди, деле басылбай койду. Чеченди улам карап буркурап көз жашын көлдөттү. Отурган элдер дагы кошомат кылып жатышты. Себебин айтпай Малкум аябай көз жашын төктү. Отургандар:

– Ыйыңды токтот, ыйлап кутула албайсың. Мөрөйдөн айрылдың! – деп жаалап калышты.

Бир маалда Малкум чеченди кучактап:

– Жер каймактаган кезде менин жети жашар балам жоголуп кеткен, кулунум ошол сен турбайсыңбы, жаш сурашканым дагы сонун болбодубу! – деп каткырды.

Чечен эмне деп айтарды билбей:

– Жеңилдим, өзүңө да, сөзүңө да баракелде, жараган адам экенсиң! – деди.

– Отургандар:

– Антпесе азезил болобу, муну улуу кылалы, бирок азгырганын токтотсун, – деп калышты, ошондон баштап азыткы болор-болбос акылга кирип, чебердеп калган экен.

ЖАКШЫЛЫК ЖАКШЫЛЫК МЕНЕН КАЙТПАЙТ

Илгери бай жалгыз баласын көзү ачылсын деп окутууга молдонукуна алып келип берет. Бала биринчи жана экинчи жылдары абдан жакшы окуп жүрөт. Үчүнчү жылга айланган кезде баланын окуусу абдан начарлап, өзү арыктап, жүдөйт. Эмне үчүндүр балдарга кошулбай, жалгыздап жүргөндү жакшы көрөт. Молдо ата-энесине айтпай эле байкайынчы деген чечимге келет.

Молдо балдарды окуткан жерде чоң суу, анын бир өйүзү жар экен. Бала тышка чыкса эле баягы жар өңдүү жерге отура берген адатка айланып калыптыр. Молдо баланын бардык кылык-жоруктарын байкап:

– Айрыкча жардын башына эмнеге барып отурат?

Байкагыла, – деп, балдарга тапшырма берет.

– Молдоке, биз байкадык, жарга отуруп, сан этинен бакага кесип бергенин көрдүк – деп, балдар таң калуу менен айтышат. Бул сөздү уккандан кийин, молдо өзү байкайт. Бала өзүнүн сан этинен кесип, бир көк чаар бакага бергенин молдо өз көзү менен көрөт. Молдо баланы өзүнө жалгыз чакырып алып, сурап баарын билгиси келет. Бала таптакыр айтпайт.

– Окубаймын, эч нерсе түшүнбөдүм, – деп молдого таамай айтат.

Ошентип бала көшөрүп окубаймын деп үйүнө келет. Ата-энесине дагы эч кандай сырын айтпайт. Баласынын өңүнөн азып, арыктаганына ата-энесинин жүрөгү сыздайт.

– Башка шаарга барамын – деп, бала көктүгүнө салды. Ата-энеси ыйлаганына дагы караганы жок. Үйүнөн безип кетмек болду. Алар азык камдап, ат берелик деген тилине да көнбөдү. Бала далай жолду арытат. Таңдайы так катып суусайт, ага дагы карабайт. Жүрүп-жүрүп жайылган малдын көптүгүнөн адам жүргөнгө жол жок. Аргасы кетип бала ойлуу карап туруп калат. Бир кезде жайылган мал экиге бөлүнүп жайылып, ортосунан чоң жол ачылат. Жолго түшүп бала ылдамдай басат. Бир убакта шамал дегдеңдетип алдыга карай сүрөгөн өңдөнөт. Баса, баягы бала сан этинен берип жүргөн чаар бака ажыдаарга айланат. Бала баратса, жолдон ажыдаар оозун ачат. Сан этин берген бала экенин билип, оозун жаап, бала менен амандашат.

– Сен менин досум экенсиң, ишенбесең өзүңдүн саныңды көрсөтчү, – дейт. Караса саны оюлган. Экөө ого бетер чапташып, достугун күчөтөт. – Кайда барасың? Менден кандай жардам керек? – дейт.

– Мага эч кандай жардамдын кереги жок, – деп ыракмат айтат.

Ажыдаар төрт чарчы ташты балага берип, мындай дейт:

– Бул сыйкырдуу таш, чарчасаң кубат берип, күч аласың, курсагың ачса, оозуңа жакындатсаң, каалаган тамагың даяр болот, өлгөндү тирилтип, өчкөн адамдарга кылган жакшылыгың жакшылык менен кайтат, – дейт. Бала досунун айтканына макул болуп жолго чыкты.

Жолдо кетип баратса, он эки жашар бала көзүн ачпай өлүп жатат. Бала өтүп кетип, ойлонуп кайра келет.

Бала:

– Өтө жаш бала экен, мунун колунан эмне келет, андан көрө жаныма жолдош кылып алайын, – дейт.

Ташты баланын чекесине сыйпап, тирилтип алат.

Бир аз ары жүргөндөн кийин өлгөн жыланды көрүп, ташты тийгизип койсо, ал тирилди, сойлоп кетет. Андан ары баратышса, бир кумурсканын уюгун көрүшөт. Ташты тийгизип койсо кумурсканын баарысы тирилип, падышасы ырахматын айтат.

Эки жолдош жолун улантып баратса, аарылардын өлүп жатканын көрөт. Ага ташты тийгизип койсо, баарысы тирилип учуп кетет.

– Бир керегиңе жарайбыз, – деп алкыш айтат. Далай жол жүргөндөн кийин жаш бала:

– Чарчап-чаалыктым, ачка болдум – деп, такыр баспай коёт. Аргасы кеткен балага аябай боору ачыйт. Ажыдаардын досу баягы ташты колуна карматып:

– Эми чарчабайсың, ачка дагы болбойсуң, – дейт. Жаш бала касиеттүү ташта кандай сыр бар экенин билип алат. Анан жакшылык кылганын унутуп, карасанаганга ниети бузулат. Ал убакта күчкө толгон кези эле.

Бир жерге келип отурушат. Жакын жердеги кудуктан адегенде жаш бала суу ичет. Анан ажыдаардын досу эңкейген кезде, жаш бала аны кудукка түртүп жиберет. Ал кудуктан чыга албастан, бүткөн бою суу болуп, ошол суудан ичип, чыкканга эки көзү төрт, айласы жок жата берет.

Бир убакта ажыдаардын досунун бутунун башын бирдеме кыбыратат. Караса баягы өзү тирилткен жылан. Ким түртүп жибергенин жылан досуна айтат.

– Досум, сен чыгарышты өзүң билесиң, менин колумдан келбейт. Бирок сени чыгарыш үчүн мен хандын кызын чагамын. Ал суу бойлоп сейилге чыгат. Отура калган жеринен мен чагам. Кыз аябай шишип кетет. Сени алып бармайынча, мен ууну тарата беремин. Сени табып, тамырчы издеп жүрүп вазирлер кудуктан чыгарып алышат. Баргандан кийин үч күн, үч түн кыз менен бирге бол, мен ууну тартып аламын. Хандын кызы айыгат. Ал сага колукту болот.

Баарысы жылан айткандай болот. Хандын вазирлери чыгарып, баланы ханга көрсөтөт. Бала жылан үйрөткөндөй шартты айтат.

Хан экөөнүн бири-бирин сүйүп калганын билип, эң кыйын тапшырмаларды берет, күйөө бала аны аткарганга аракеттенет.

– Биринчиси, караңгы үйгө буудай, арпа, сулу, тарууну аралаштырам. Ошону сен төрт бөлөк кылып, түнү менен бөлүп бересиң.

Бала айласыздан макул болот. Үй караңгы, эшик бекиген. Бала арга таппай отурса, баягы кумурска достору келип, төрт данды төрт бөлүп, төрт бурчка үйүп коёт. Аны хан эртеси көрүп, аябай таң калат.

– Экинчиси, алтымыш окшош чүмбөттүү арабага жасалгалап туруп, ошонун бирөөнө кызды отургузам. Кайсыл арабада экенин тапсаң, кызым сеники, таппасаң өзүңө өзүң таарын.

Бала башы айланып, кандай арга болот деп аябай капаланат.

Ошол кезде баягы тирилткен аарылар келип мындай дейт:

– Сен капа болбогун. Кыз кайсы арабада отурганын билебиз, аны менен бирге биз уюлгуп уча беребиз. Бизди көрүп, сен жолго жакындап өтө берген кезде кызды колдон карма.

Бала кызды табат, хан убадасы боюнча кызын берет. Күйөө баласын өзүнө биринчи вазир кылып алат.

Хан ууга барганга камынат. Кызы атасын камдаш үчүн сандыгын ачат. Баягы ажыдаар берген ташты көрүп, күйөөсүн тааный коюп сурайт. Көрсө, баягы тигини кудукка түртүп жиберген уятсыз келип ханга жагынып, вазир болот. Кыз атасы аркылуу баланы чакыртып сурайт. Жаш бала баарысын бурбай чынын айтат.

Эртеси хан күйөө баласына:

– Кана, өлгөндөрдү тирилтчи? – дейт.

Ал коктудагы өлүп жаткан көп жырткычтарды тирилтет. Алар ханды баш кылып жеп салат. Алар өлгөндөн кийин бала колуктусу менен өз ата-энесине келип, жакшы жашап калат.

КИМИСИ АКЫЛДУУ?

Илгери өткөн заманда бир кемпир-чал болуптур. Алардын өлүм саркытынан калган жалгыз баласы, анан баласынын кара кер бээси бар экен. Жыл сайын кербенчилерге кошулуп, алыс- алыс жактарга жол жүрүү балага адат болуп калыптыр. Жазында кетсе, күзүндө кийим-кечек, кеңири тамак-аш жана койну толгон акча менен келүүчү экен. Ата-энеси буга аябай кубанчу экен.

Бир жолу бала кербендер менен жазында кетип, жайдын толугунда үйүнө келет. Мындай эрте келип калганына ата- энеси аябай таң калышат. Атасы:

– Балам, сен эмне эрте келдиң? – дейт.

– Мен өзүмө тиешелүү акчаны иштеп таап, ошондуктан эрте келдим, – дейт.

Күзүндө кемпир-чалдын үйүнө кара кер бээ минген бир бала келет. Эки бала, кара кер бээси, кийген кийимдери окшош. Атасы менен энеси кайсынысы өзүнүн баласы экенин тааный албай, баштары маң болот. Алачыкта эки бала бирдеме талашып уруша кетишет. Бара-бара кол коюшат.

Эки бала:

– Кемпир-чал менин ата-энем, сен жогол, сен жогол! – дешет. Ата-эненин баштары маң. Аябай капа болушат. Айла- амалдары түгөнүп, ханга арызданып барууга аргасыз болушат. Жалынып-жалбарып болгон окуяны түшүндүрүшөт. Жакшылап чечип берүүнү өтүнүшөт.

– Силер жөнүндө кам көрүп, астыңарга аш, үстүңөргө кийим, койну толгон акча алып келгени силердики, – дейт.

Кемпир-чал буга ыраазы болбой, үйүн көздөй бет алышып, зарланып ыйлай беришет. Мындан кантип кутулабыз дешет.

Экөө жолдо келе жатып ойноп жүргөн балдарга жолугат. Баштарына түшкөн кыйынчылыктарын айтып, аларга түшүндүрүшөт. Ошол балдардын эң кичинекейи:

– Ээ шумдук, өзү хан болуп туруп ушуну чече албаган эмнеси. Мунун эч кандай кыйынчылыгы жок, мен чечип берем, – деп тың сүйлөйт.

Кичине бала эки окшош баланы чакырып туруп мындай дейт:

– Экөөң тең тетиги дөңсөөгө барып, кайра чуркап келгиле. Экөө жарышып барып, жарышып келишет. Эки окшош кара кер бээни минип, дөңсөөгө чейин чаап барып, чаап келишет. Экөө бир эле убакта келишет. Дагы чыр-чатак көбөйөт. Бири-бирин: «Кеткин менин ата-энем» – деп, баягыдай урушун уланта беришет.

Кичине бала:

– Эми экөөң тең ылдамдык менен кумура жасагыла, – дейт.

Айтуусу боюнча экөө тең ылдамдык менен кумураны жасап бүтүрүшөт.

– Эгерде чын эле абышка-кемпирдин баласы болсоңор, өзүңөр жасаган кумурага өзүңөр түшкүлө, – дейт кичинекей бала.

Биринчи бала бул сөздү угар замат кумуранын ичине бат эле түшүп кетет. Жазда кетип, күздө келип, ата-энесин баккан бала кумурага батпай калат. Өзү эмес, анын колу дагы батпай калат.

Кичине бала бала кирип кеткен кумураны жерге бардык күчү менен көмкөрө салат да:

– Бул кумурада көз боочу шайтан отурат. Болбосо ушул кумурага кантип батмак эле, – дейт.

Ушул сөздөрдү айтып туруп, кичине бала баягы жин- шайтан кирген кумураны өрттөп жиберет.

Кемпир-чал кичине баланын акылдуулугуна ыраазы болуп, ак батасын беришет. Өз баласы менен кемпир-чал үйүнө келишет. Кичине баланын амал-айла кылганы элге, ханга угулат. Хан жини аябай келип, кичинекей баланы көргөнү атайлап келип:

– Мындай балага айланса болот – деп, ыраазы болуп бастырып кетиптир.

ЖИБЕК ПИЛЛА КУРТУ

Илгерки өткөн заманда ак көңүл, берешен, боорукер чал- кемпир жашаптыр. Экөө тең бала көзүнөн учуп жүрүп, далай жашка барган кезде уулдуу болушат. Карыганда көрдүк деп атын Картайган коюшат. Баласы ата-эненин ишенимин актап, кенедей кезинен тартып эмгекчил, сылык-сыпаа өсөт.

– Улуудан уялып, кичүүдөн ийменет, – дешип, айылдагылар баланы абдан жакшы көрүшөт.

Картайган жыл өткөн сайын эр жетип, күчкө кирип, ата- энесинин жүгүн азайтат, алардын колуна кол, бутуна бут болот. Атасы тобосун жазбай баласына аябай сыймыктанат. Турмуштары абдан оңолот.

Ал жазында жарышып эгин айдап, аны жакшылап багат. Күзүндө мээнетти кайтып, мол түшүм алат. Кышында ак эмгектин убайын көрүп, аштыктын молчулугу үй-бүлөнү кубантат. Жаз келери менен Картайган баягыдай эмгегин улайт. Жылдан жылга такшалып, баба дыйкан аталат. Картайгандын арпа, буудайы баш алып калган кезинде кырсык болуп, атасы катуу ооруп калса болобу? Баш көтөрбөй жатып калып, үй-бүлөнү абдан капага салат. Чалдын денесине жыбыраган майда курттар пайда болот. Биринен бири чоңоюп, курттар анын денесин жей баштайт. Чал ооруга чыдабай бир күнү капага терең малынып, көз жашын төгөт. Айла таппай тунжурайт.

Бечара чал кудайга мунажат кылып, өзү менен өзү сүйлөшүп, чарчаган кезде уктап кетет. Бир кызык түш көрөт. Сакалы белине жеткен салабаттуу карыя мындай дейт:

– Сен кечке ыйлай бербей башыңы көтөрүп, өөдө тур, жаныңды кыйнаган курттарды короодогу тыттын дарагына коё бер. Алар сөзсүз жабышып кетет. Өзүң арчанын түбүнөн жыбылжып аккан булакка кирингин, – дейт.

Чал уйкудан ойгонуп, эки жагын караса жанында эч ким жок. Ал тышка чыгып, түшүндө чал айтканды жасайт. Жалгыз түп тыттын жалбырактары шамалга ыргалып турганын көрөт.

Чал колуна бир куртту алып, тытка жабыштырат. Өзү тытка жакындай бергенде денесиндеги курттар биринин артынан бири тытка жармаша баштайт. Алар жалбырактарды шабыратып жейт. Чал булакка барып бети-колун жууйт. Бетиндеги бырыштар ошол замат кетет. Анан булакка чечинип киринет. Кадимкидей күч, кубат пайда болуп, көңүлү ачылат.

Чал үчүнчү жолу жуунганда жигит болуп чыга келет.

Чал үйүнө кирген кезде аялы аны тааныбай калат. Абышка көргөн түшүн төкпөй-чачпай айтып туруп:

– Сен дагы барып жуунуп келгин, – деп, кемпирине кеңеш берет.

Аялы барып эки-үч жолу жуунгандан кийин мөлтүрөгөн жаш келин болот. Баласы ата-энесин тааныбай, далайга тиктеп турат. Картайганга баарын түшүндүргөн соң, бала аябай кубанат.

Картайган короодогу тыт жыгачты барып карайт. Анын бутактарында кичинекей жумурткага окшогон аппак нерселер турганын көрөт. Бул эмнеси деп көпкө ойлонот. Анын ичин акырын жарып караса жылтыраган ичке жипчелерди көрөт. Баарысын чогултуп туруп апасына берет. Ал жип ийрип, кездеме токуй баштайт. Анын пайдалуу экенин билишип, сурап алышат. Анан акырындык менен тыт дарагын өстүргөнгө көңүл буруп калат.

ЧЫНАРБАЙ МЕНЕН ПЕРИНИН КЫЗЫ

Өткөн заманда бир жардынын кош бойлуу аялы токойго келип, отун алып жүрчү экен. Бир күнү толуп жаткан чырпыкты көрөт. Аны таңып алып жатканда толготуп, эркек бала төрөйт. Киндигин кесип, баласын ороп алдына алып, чырпыгын аркасына көтөрүп, үйүнө келет. Атасы чынар теректин түбүндө төрөлгөндүктөн баласынын атын Чынарбай коёт.

Чынарбай бой көтөрүп чоңоё баштагандан тартып, ошол теректин түбүнө ойногонду жакшы көрө турган. Бала жанына ойногон сайын чынар терек күндө узарып өсөт. Анын узарып өскөнүн бала байкап, көзүнө абдан жылуу учурайт. Айылдагылар чынар терекке кезек менен күзөтчү да коюшат. Бирок сырын эч ким биле алышпайт. Чынарбай жолдош баласы менен чүкө атышып, анан талаша кетип теректин түбүнө чалкасынан кетет. Ал жерден өөдө турбастан теректин башын карап, эси ооп калат. Жолдошу Чынарбайдын атасына кабар жеткирет. Дароо келип ал баласынан кеп сурайт.

– Ата, мен теректин башын карасам, кырк канаттуу ат минген кыз келип теректин башына конду. Кыз конгондон кийин терек ийилип отуруп бир кулачтай узарып кетти. Бат эле асманды карай көтөрүлүп, көздөн кайым болду. Демек, чынар терек кыздыкы экен – деп, бала сөзүн улады.

Атасынын уруксаты менен үч-төрт күн арадан өткөндөн кийин Чынарбай досу Ашым менен камынып, кызды издеп табам деп, жолго чыкты. Чынарбай Ашым экөө далай-далай жол басышты. Арып-ачып өздөрү да, аттары да арыктады. Жолдон бир сыйкырдуу карыя кезикти. Саламдашкандан кийин, жөн-жайы менен таанышып, карыя балдарга жол көрсөттү. Анан мындай деди:

– Жаштын тилегин берет деген. Перинин аялы саякат кылып жүрүп, үйүнө жетпей, чынар теректин башына кыз төрөйт. Сени да ошол мезгилде энең оокаттын айынан чынар теректин түбүндө толгоо тартып, жарык дүйнөгө келтирген болсо керек. Сен адамдын баласы болгондугуң үчүн кызым экөө өмүр сүрсүн деп ниет кылып, бата берген. Кызы чоңойгон кезде дайым чынар теректин башына ойнотчу. Ал күн сайын бир кулачтай канат жайып өсүп турчу.

Чынарбай карыянын сөзүн угуп туруп:

– Аны мен кайдан, кантип табам, – деди.

– Балам, эми аз гана жол калды, көбүн басып өтүпсүңөр. Далай кыйынчылыкты көрүпсүңөр. Эми күн батыш тарапка жөнөгүлө. Жырткычтарга атыңарды мууздап, этин ыргыткыла. Алар силерге тийбейт. Батышты көздөй жүрүп отуруп, күндүн нуру тегиз тараган жерди колуңар менен тырмагыла, жер жарылып, силерге жол ачылат. Ошол жол менен түз жүрүп отурсаңар, кыздын өргөөсүнө туш келесиңер – деп, көздөн кайым болду...

Чынарбай менен Ашым кыздын өргөөсүнө кирет. Ай десе аркы, күн десе көркү жок кыз уктап жатат. Чачынан, анан эки ийининен тартып араң ойготот. Кыз асманга көтөрүлүп, жерге кайра конуп, тигилерден жан сурады. Башынан өткөндүн баарын Чынарбай айтып, баян кылды. Муну кыздын энеси да укту. Кыздын энеси Чынарбайды маңдайынан тарап:

– Өмүрлүк жар болгула, – деп, жер үстүнө батасын берип узатат.

Чынарбай колуктусу, Ашым досу менен келип бир ыңгайлуу жерге туруп калышат. Эки эркек тоодон кийик атып келип, жан сакташат. Колуктусу жалгыз үйүндө калат.

Бир жолу суунун боюна келип чачын тарайт. Анын байкоосуздан бир тал чачы сууга агып кетип, ал кандын тегирменинин парасына оролуп калып, тегирмен токтойт. Кан тегирменге жакын келип параны оодарат. Бир тал алтын чач оролгонун көзү көрөт. Кан бүт элин чогултуп:

– Тегирменге чачы оролгон перизатты ким табат? – деп, жарыя кылат.

Ошондо мастан суурулуп чыгып:

– Мен табамын, сүйүнчүгө эмне бересиң? – деп сураганда, кан:

– Не кааласаң ошону беремин, – деп, салтанаттуу убада берет.

Мастан эки кайык жасатат. Бири менен ылдый карай издеп чыгат, бирок жолу болбойт, бири менен өөдө карай издеп чыгат. Кечке маал перинин кызын таап, ыйламсырап үйүнө кирет. Арыз-арманын айтып ишендирет. Аңгыча Чынарбай менен Ашым келип калышат. Перизат:

– Эртең менен келиңиз, – деп, кемпирди кетирет.

Дагы экөө мергенчилеп кетет. Мастан кемпир эртең менен келгенде:

– Үйгө эле отуруп туруңуз. Күйөөм уруксат берди, – дейт. Бир нече күн өткөндөн кийин мастан кемпир перизаттын чачын тарайт да, башынан алтын чачты байкайт. Анан кызды:

– Кайыкка түшүп көңүл ачалы, – деп алдайт. Адегенде өзү кайыкка түшөт. Анан тигини түшүрөт. Перизат суунун күүсү менен жүрүп отуруп, кандын шаарына кандай келгенин билбей калат. Кан элин жыйнап, көп мал союп, перинин кызын алганга аябай бүлүнөт.

Чынарбай, Ашым экөө үйүнө келсе, пери кыз жок. Ошондо мастан кемпир азгырганын түшүнүп, экөө издей башташат. Перинин дайнын билиш үчүн Чынарбай учуп бараткан канаттууну жерге түшүрө атат. Мылтыктын үнүнөн улам Айпери күйөөсүнүн издеп келгенин билет да, кандын колунан суурулуп учуп чыгат. Чынарбай, Ашым, Айпери үчөө асмандап учкан кезде карап турган эл аябай таң калышат...

Анан Чынарбай, Перизат, Ашым болуп айлына келишет.

Өгөй атасы алардын келерин угуп, Чынарбайдын көзүн тазалап, аялын алайын деп, аябай аракет кылат. Бирок Ашым менен Перизат баарын жөнгө салып, анын тилегин таш кабат. Кийин баягы карыя жолугуп, үчөөнө тең ак батасын берет.

Жаштар кубанып, жакшы жашай башташат. Ашымды үйлөндүрүшөт. Чынарбай кан болуп, адилеттик бийлик кылат.

АЛТЫН КУШ, АЧ КӨЗ ЧАЛ

Илгери убакта бир чал-кемпир жашаптыр. Алар өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун тутантып күн көрүшөт. Чал күн сайын отунга барып, аны алып келип, белендеп үйүнө

киргизет. Кемпири болсо үй сарамжалын жасап, тамак жасап, чай кайнатып туруптур. Өтө ынтымактуу жашашат.

Чал үйрөнгөн адаты боюнча бир күнү отунга барат.

Чытырман токой. Бир чоң даракты кыймакчы болуп, балтасын колуна алат. Ушул кезде дарактардын арасынан алтын куш чыга калып, адамча сүйлөп кирет:

– Даракты кыйбагын, айланайын адамзат!..

Чал буга таң калып, өзү чалкасынан кете жаздайт. Куш болсо:

– Адамзат, менден такыр коркпо, эмне кааласаң ошону аткарамын, – дейт.

– Менин үйүмө кеңири жага тургандай отун жеткирип бергин. Отунсуз жан сактоо бизге кыйын, – деп, сөзүн аяктайт.

– Болуптур, айтканың орундалат, ага кападар болбой, үйүңө кайта бер, – дейт.

Бул жолу абышка отунсуз үйүнө куру кол келип, кемпиринен аябагандай жеме угат. Абышка отунду алтын куш кыйдырбай койгонун баштан-аяк айтып түшүндүрөт.

Кемпири болсо:

– Сен өлүп кет, абдан калпычысың, – деп урушат. Эртеси эртең менен караса эле, үйдүн ирегеси толгон отун.

Баягы кемпиринен жеме уккан абышка эми кемпирине аябай мактанат... Бир күн өткөндөн кийин абышка жипти курчанып, балтасын колуна алып, чоң түп даракты кыйганга дагы барат. Дагы баягы куш:

– Сага эмне керек абышка? – дейт.

– Мага аппак боз үй керек, – дейт.

– Болуптур абышка! Айтканың орундалат, үйүңө барып, окуяны кемпириңе айта бер, – деп, куш көздөн кайым болот... Абышка токойдон кайра үйүнө келет. Эртеси кемпири экөө эрте туруп, тышка чыгат. Караса, алты канат аппак боз үй тигилип турат. Экөө тең көргөн көздөрүнө ишенишпей, аябай таң калышат. Үйгө киришип, көңүлдөрү аябай ачык, жарык маанайда кубангандары койнуна батпагансыйт...

Эртеси абышка дагы токойго, баягы өзүнө тааныш дарактын жанына жакын келет. Балтасын алып аны чапканга даярданат.

Бул жолу да абышкага дарактын өзөгүнөн алтын куш баш чыгарып:

– Сага дагы эмне керек? – деп кайрылат.

– Мен бай болсом дейм, короомдо сан жеткис малым болсо, алар аппак болсо, – деп суранат.

– Болуптур, адамзат, тилегениң орундалат. Өзүңдүн боз үйүңө окшош койлоруң ак болот. Аны эсептеп түгөтө албайсың,

– дейт да, көздөн кайым болот.

Үйүнө келип, абышка кемпири экөө таңдын атышын чыдамсыздык менен күтүшөт. Таң ата терebelди карашат. Айланада жайылган сансыз кой менен уй. Санап жетише албайт.

Арадан бир топ ай өтөт. Чалдын курсагы тоюп, көңүлү көтөрүлүп, хан болгусу келет. Белине балтасын кыстырып баягы чынар терекке дагы келет. Кыя баштайт чынарды. Алтын куш мына чыгат жок, ана чыгат жок. Теректи кыйып жыгып, уясын караса, алтын куштун өзү жок.

Үйүнө келсе мал да жок. Баягы ак өргөө да жок. Кемпири:

– Ач көздүк адамды жакшылыкка алып келбейт, – деп какшанып отурат.

КЕДЕЙ БАКТЫСЫ

Бир кедей күнүнө отун алып, аны базарга сатып, балдарына базардан анча-мынча тамак-аш алып келип, жан сактап туруучу экен. Бир күнү чоң суунун боюндагы куураган талдарга көзү түштү.

Араасын жерге коюп, балта менен чоң түп талды кесе баштады. Орто ченине келген кезде балтанын башын бекиткен шынаасы ыргып кетип, балта суунун терең жерине барып түшөт. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, – деп, кедей башын мыкчып отура калды. – «Балдарды кантип багамын» – деп, капага терең малынды. Өзүнө өзү суроо берип, муңкана берди. Шынааны бош какканына аябай өкүндү.

Бир убакта ак сакалын жайкалткан карыя пайда болду маңдайында.

– Ой, эмне капага малындың? – деп сурады кедейден ал.

– Кантип капа болбоймун, күндөлүк нанымдан ажырадым. Балтам сууга түшүп кетти. Сууга кирсем, өзүм кайра чыга алгандай эмесмин. Эми эмне кыламын – деп, кайгы-зарын муңканып айтып берди карыя.

– Сен кайгырба, капага малынба. Мен сууга түшүп, алып чыгып берем, – деди. Кедей бир ишенип, бир ишенбей чалдан көзүнөн көзүн айырбады. Муңая карады.

Чал сууга чулп этип түштү да, көздү уялткан келишкен күмүш балтаны тышка алып чыкты.

– Сеники ушубу? – деп, кедейди карады.

– Жок, меники темир эле, бул өзүңөргө буюрсун, – дейт.

Чал дагы сууга кирип, бир топко жок болду. Бир аздан соң алтын балта алып чыкты. Балтаны көрсөтүп:

– Мына бу сеникиби? – деди.

– Жок, меники темир балта, – деп жооп кайтарды.

Чал бир аз төмөн сүзүп, суунун терең жерине кирди. Алып чыгып колуна балтасын карматты.

– Айланайын, ушул болучу, – деп сүйүнгөнүнөн толкунданып кетти. Аябай алкады.

Кедей балтасына шынаа кагып алып, чалга ырахмат айтып, коштошмок болду.

– Кудай берген насыпка тарбияланган кедей экенсиң, – деп күмүш балтаны да, алтын балтаны да чалга берип, көздөн кайым болду... Кедей ойлонуп, көзүн жуумп жиберди.

Кедей сүйүнгөнүнөн маңдайы жарылып үйүнө келди. Бүгүн олжолуу кайтканын үй-бүлөсүнө, кошуналарына айтты. Көбү таңыркап алтын, күмүш балтаны көрүп жатышты. Ошол айылда бир митайым бар эле, бул кабар ага да жетти. Бай кедейдин алы-жанын койбой баарын сурап билди. Кедей болсо алтын балтасын сатып, жаңы короо жай, кийим-кечек, тамак-аш көп сатып алып, ак эмгектин үзүрүн көрүп, жыргап жатып калды.

Бай күн тынымдан, түн уйкудан кетип, баягы чоң суунун боюна келди. Балтасынын башындагы шынааны атайы бошотуп, күшүлдөп-бышылдап талды кесе баштады. Бир убакта балтанын башы суунун тереңине түшүп кетти. Бай башын мыкчып кейип, отуруп калды. Бир кезде мурду баштыктай, сакалы белине жеткен чал пайда болду.

– Эмне болду? – деп сурады.

Бай балтасын сууга түшүргөнүн айтты.

– Сен жөнү жок капаланба, мен азыр сууга түшүп алып чыгам, – деп кубандырды.

Бай шашкалактап отурганга жер таппады. Чал биринчи жолу сууга кирди да күмүш, экинчи жолу кирип, алтын балтаны алып чыкканда, ач көз бай экөө тең меники! – деди.

Чал тигинин ач көздүгүнө көзү жетип, аябай кыжырланды да, эки балтаны тең колуна кармап сууга чумуп кетип, ошол бойдон чыккан жок.

Бай болсо эки көзү тешилип, карап отуруп, аябай чарчайт. Көрсө калпычы, ач көздү сыйкырдуу чал жаман көргөндүктөн суудан чыкпай, көздөн кайым болуптур.

ЭЖЕКЕ БЭЭ САА

Илгери Ысыккөлдүн аймагында бир бай адам жашаган экен. Ал кара мүртөздүгү жана катуу баштыгы жагынан атагы алыска тараптыр. Көп адамдар анын атын уккан кезде жүрөктөрү шуу деп, жерге түкүрүшүптүр. Ал бай зордукчул, зомбулук жагынан астына киши салбаптыр. Анын карамагында төрт түлүк малы, үй-мүлкү, жумшаган малайлары

бар экен. Дагы байысам деп, нысабын агыткан бай эзели эч кимге зекет бербептир. Бирөөлөргө даам сыздырбаптыр. Тамагын эл жаткандан кийин ичип-жечү экен.

Мына ошол зулум бай жашаган айылда чоң чабуул болуп, кимди-ким көрдү дегендей, ар кимиси өз жанын ала качып, белгисиз тарапка жөнөп кетишет. Ошондо Зейнеп деген он алты жаштагы кыз жаңыдан тили чыккан иниси экөө журтта калышат. Жүрө-жүрө Зейнеп коркпостон, ыйламсырабай демилгени өз колуна алат. Алар ышкын, согон, балтыркан, жөргөмүш жеп, бир кулуну менен калган бээни саап, саамал ичип, өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагышат.

Күн айга, ай жылдарга айланып, далай мезгил зымырап өтөт. Кичинекей баланын аздап тили чыга баштайт. Айрыкча, эжеке, бээ саа деген сөзгө тили таптак келип, эжелеп бирдемелерди сүйлөйт.

Күндөрдүн биринде тайманбаган, жүрөктүү кыз бөбөгүн уктатып коюп, бээге көзөмөл болуп талаага кетет. Зейнеп бээсин оттотуп коюп, четинде ойлуу отурат. Бир кезде жортуулдан жолу болуп, көпкөлөңкү дагы бир катуу баш байдын жигиттери жолугат. Кыз ээн талаада, чөп алачыкта кичинекей иниси уктап калганын айтып:

– Мага тийбегиле! – деп, зар какшайт. Жалбарып көз жашын булактай төгөт. Бирок таш боор, кара мүртөз байдын көпкөлөңкү малайлары кызды олжолоп алып кетет.

Уйкудан ойгонгон наристе:

– Эжеке, бээ саа – деп, улам кайталап эжесин чакыра берет. Анын муңдуу үнү, зар какшаган ыйын ким укмакчы? Ага бээни ким саап, саамалды ким бермекчи? Баланын эжеси

Зейнеп айласыздан олжого кетсе...

Кенедей баланын ыйын, муңдуу үнүн жел, тоо, таш, куштардан башка ким угат? Эжеси айласыздан туткунга түшкөнүн наристе кайдан билсин. Айла таап келгенге Зейнептин эки көзү төрт. Ал зарлап ыйлап күчүн эки көзүнөн чыгарат. Өзү олжого келгенине, инисинин талаада жалгыз калган тагдырына зар какшайт.

Элсиз, ээн талаада калган бечара, эжеке, бээ саалап улам айта берип, жаагы талыйт. Жалгыз калган ошол наристе акырында чымчыкка айланып кетиптир деген уламыш эл арасында айтылып, эжеке, бээ саа болуп калыптыр.

ЫРЫСЫ ЖОК ЫРЫСТУУ БОЛДУ

Мурунку өткөн заманда ата-энесинен эрте айрылган тоголок жетим бала болгон экен. Энесинин кийинки күйөөсү бир жылдай бирге жашаса да, балага ырайым кылбай коюптур. Бала жетимчиликтен желкеси күйүп, карыпчылыктан карды тойбой, турмуштун кыйынчылык каарын тартат. Канчалык кыйналса дагы, келечектен үмүт үзбөй, жамандык жолго барбай, арамдыктан алыс болот. Антип-минтип турмуш алынын бардыгынча жанчып, тоголок жетим боорун жерден алат.

Көбүнчө ал тоо-ташты мекендеп, согон, ышкын, жөргөмүш, козу кулак, пияз, четиндин ашын терип жеп, эч нерседен коркпой жашай берет. Кез-кезінде ата-энесинин көрүстөнүнө барып таазим кылат. Колунда жаасы болгон менен, бир дагы канаттууну атпайт. Алардын басып жаткан жумурткасына тийбейт, балапандарын көрсө шилекей алышып дос болот.

Антип-минтип баралына келет. Тоо-ташта жалгыз жүрсө дагы, ары өткөн - бери өткөн саламын жазбайт. Тоголок жетим канчалык кыйналып-кысталса дагы, ууру кылганы жок. Калп сүйлөгөндү жаман көрөт, эмгектен баар тапсам деп, басса-турса ойлонот. Бир күнү эрте туруп, жуунуп, тамактанып алып, күн батышты көздөй сапар тартат...

Жолдо ойго батып басып келе жатса, кыйылып солуюн деп калган тал жатат. Колуна алып сууга келип: «Муну отургузуп сообуна калайын» – дейт. Бир аз жүрүп отурса, кургакка чыгып калып солуган балыкты көрөт. Аны да боору ачып, жерден көтөрүп алат. Суунун боюна келип, адегенде талды отургузат. Анан балыка көлчүк жасап салат. Бак бүр

байлап, бара-бара калдайган бак болот. Көлөкөсү көңүл ачат. Балык болсо тукум чачып, жыбыраган алтындар пайда болот. Бала далайга карап туруп, курт алып келип таштайт. Сууга жуунуп отурса, бышкан кирпич чыгат. Аларды алып балчыкты аралаштырып он киши баткандай үй салат. Казанга очок жасап, куураган талдардан көп отун жыйнап коёт. Ары-бери өткөндөргө чай кайнатып берет. Колунан келген сыйын аябайт. Тоголок жетим ошол жерди мекендейт. Бак өстүрүп, гүл айдайт. Бир күнү үйүнө жакын төшкө чыгат. Андан таш пияз алып үйүн көздөй жол тартса, артынан бир төө ээрчип келе жатканын көрөт. Үйүнө келип, ага туз жалатат. Чөгөрүп, жүнүн жулуп алат. Анын жүнүн баштыкка салып, башына жаздайт.

Багы көйкөлүп, көлөкөсү жанды кубантат. Балыктардын арасында алтын балык нур чачат.

Кербенчилерге кызмат өтөйт. Алар балага казан-аяк, чай, кант, жууркан-төшөк таштап кетип, үйү коюлуп жакшы болуп калат.

Бала кечинде үйүндө ойго батып отурса, бир ак сакал үйүнө кирет. Бала тура калып, салам айтып, орун берет. Ак сакал мындай дейт:

– Балам, өтө кичи пейил, мээнеткеч экенсиң, сага кудай берет. Не тилесең, тилегиң кабыл болсун. Кечинде мен алты жолдошум менен келем, конок кыла аласыңбы? – деп баланы карайт. Бала:

– Жоктук уят эмес, байлык мурас эмес деген, ата, конок кылам, келе бериңиз, – дейт. Чал заматта кайда кеткени билинбей калат...

Бала калама жасап, мейманды күткөнгө даярданат.

Кечинде аксакал баштаган жети адам келип:

– Кудай конокпуз, – деп отурушат.

Бала бата кылдырып, төөнү өзү арыдан-бери соёт. Казанга этин салып, жакшылап бышырат. Эт бышканда, меймандардын колуна бала суу куйдурад. Эт тартылып, чык берилет. Бат эле этти аймап, жеп жиберишет. Колдорун жууп бүткөн соң, кеп-сөз жок магдырап отурушат...

Бала булар тойбой калган экен деген ой менен төөнүн жарым этин дагы салып, эзилте бышырат. Дасторкон салып, эт тартылат. Караса, таң агарып калыптыр. Бала бата тилеп баарынын колуна суу куят. Сууну төгүп, кайра келгенче, алты меймандын бирөө калып башкасы көздөн кайым жок. Бала аябай таң калат. Көпкө ойлонот.

Ак сакал карыя күмүш сакалын жайкалтып, бата берет:

– Алдыңды мал, аркаңды бала бассын, эртең эрте тур, айланаңды карасаң, короо толгон кой, желе толгон бээ, желини карыш уйлуу болосуң, мал бүтүп байыганда, такыр текеберчилик кылба, үйүңө кут консун, жети адамдын бири кадыр – деди да, көрүнбөй калды. Эртеси ойгонуп, талаага чыкса, айланасы толгон мал.

Бала үй-жайлуу болот. Үч уул табат. Аялы да, балдары да эмгекчил, ак пейил, кичи пейил оозго кирген адамдардан болуп, эл арасына сөз тарайт. Мал баккандарга боорукерлик менен мамиле кылат. Адамдарды кыжалаттан чыгарат. Улуу баласы сорпону чий көбүгү менен жылуу ичкенди жакшы көрөт. Күн сайын сорпо кайнатат. Ырысы жок жетимдин башына бак конгону, бай жана мээримдүү болгону бат эле элге угулат.

Баягы өгөй атасы уятты жыйнаштырып, жакшылык кабарды угуп, уулунун үйүнө келип, бир жума жатат. Аябай конок болот. Анан ары кетип-бери кетип, ойлонот: «Кантип байыды, касиети эмнеде, жок дегенде кудай жарым дөөлөтүн мага эмне бербеди?» – деп, узун санаага батат. Уйларын, жылкыларын, койлорун, карап чыгат. Ал койдун ичинде кут түшкөн козунун кулагын байкайт. «Мунун куту мага жуксун» – деп ойлоду да:

– Козуну сой, чыпчыргасын коротпой казанга сал! – деп өтүнөт.

Бала жышаналуу козуну союп, казанга салып, этин кайнатат. Чий көбүгү чыканда, баягы кут жүргөнүн көрөт.

Өгөй атасы калпып ичейин дегенче болбой, баягы улуу баласы көнгөн адатынча сорпону чий көбүгү менен жылуулай ичип жиберет. Ошондо өгөй атасы:

– Бирөөнүн бактысын талашканым меники чекилик экен. Буларга бата тийип, кут конгон экен. Мындан ары ач көздүктү таштайын – дептир. «Бата менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» деген сөз бекер айтылбаптыр – деп, өгөй атасы үйүнө кайтыптыр. Ошентип, ак эмгек, кичи пейилдүүлүктүн натыйжасында ырысы жок бала ырыстуу, айлында алымдуу азаматтардын бири болуп калыптыр.

ЭМГЕКЧИЛ КЫЗГА СЫЙКЫРЧЫ АЯЛДЫН БЕЛЕГИ

Илгерки өткөн заманда эки кызы бар жесир аял болуптур. Улуу кызынын мүнөзү, келбети энесинен айрып алгыс экен. Айылдаштары улуу кызын энеси менен алыс жүргөнгө аракет кылышыптыр. Анткени өтө эле орой, көкүрөгүн көтөргөн арамзада экен.

Ал эми кичүү кызынын кыял-жоругу кадим эле атасына окшош, адамдын көңүлүн оорутпаган, өтө боорукер, сулуулугу көргөн жанды суктандырган башкача ургаачы затынан экен. Энеси улуу кызын өзүнө тартып, кичүүсүн жек көрүп, аны эртеден кечке чейин иштете берет. Чоң кумура менен булактан суу алдырат. Булак он-он эки чакырым алыс экен. Бирок чарчадым-чаалыктым, кабагым-кашым дебестен эмгек кылгандан талыкпайт кичи кызы.

Эмгекчил кыз бир күнү булактан суу алып жатса, бир жүдөгөн аял келип, кыздан суу сурайт. Кыз кумурасын тез чайкап, толтура суу сузуп, ичкенге оңтойлуу кылып:

– Ичиңиз – деп, кичипейилдигин көрсөтөт.

Аял суудан кичине жутуп туруп, эмгекчил кызга мындай дейт:

– Сен өтө эле кичипейил, адамкерчиликтүү, боорукер экенсиң, бүгүндөн баштап сенин ар бир сүйлөгөн сөзүң оозуңдан гүл, же асыл таш болуп чыгат. Кош бол – деп коюп, сыйкырчы аял көздөн кайым болот.

Кыз кумурадагы сууну көтөрүп, үйүнө келсе, энеси жер- жеберине жетип тилдеп, жаагын баспай, уруша баштайт. Жоготом, житирем дей берет.

Эмгекчил кыз:

– Кечирип коюңуз, апаке, деген сөздөр оозунан чыккан сайын ар түрдүү гүл, бермет, алмаз болуп, ыргып жерге түшүп, үй ичин шаңга бөлөйт. Кыз булактын жанындагы окуяны баштан-аяк энесине айтып берет.

– Андай болсо, улуу кызым, сен дагы булакка барып жүдөп, суу сураган аялга жакшы мамиле менен суу бергин, – деп, кеңешин айтат. Улуу кызы ыңгыранып, араңдан зорго кыйылып, кумураны көтөрүп, булактын жанына барат.

Ал жаңы эле булактын жанына жеткен кезде жакшы кийинген, сыйкырчы аял келип суу сурайт.

– Мен сураган адамдарга суу бериш үчүн келгеним жок, кааласаңыз ичиңиз, – деп кекетип-мокотуп сүйлөйт. Жаман көзү менен карайт.

Ошондо сыйкырчы аял:

– Сен сүйлөгөн сөзүң кара чаар жылан, бака, ташбака болсун! – деп, көрүнбөй калат.

Эрке кыз:

– Энеке, эмне болгону курусун дегенде эле, оозунан жылан менен ташбака, бака ыргып түшөт. Энеси коркуп, чалкасынан кетет. Бир аздан соң эсин жыйнап, кичи кызын тилдеп урушат. Акыр аягында, кыз токойго кире качат.

Токойдон аң уулап келе жаткан падышанын уулу жолугат. Кыздын сүйлөгөн сөзүнөн гүл, каухар, берметтер түшкөнүнө аябай суктанат. Жүрөгү ага аябай берилет. Жигит хандын сарайына келип, экөө бирге өмүр сүрүшөт. Ал эми энеси менен улуу кызы эч жерге батпай жүрүп, орой мамилеси башына жетип талаада өлөт.

ЖАПАЛАКТЫН АЙЛАКЕР АЯЛЫ

Жаныбек хандын жигиттери бир күнү сейилдеп жүрүп, Жапалактын аялын кокусунан көрүп, анын сулуу келбетине, жарашыктуу мүчөлөрүнө аябай суктанышат. Улам карап, көздөрү талыйт. Өздөрүнчө: «Ушул Жапалак байга теги ылайыгы жок. Бу ханга гана ылайык. Муну ханга алып берип, өзүбүз жеңе кылабыз» – дешип, хан сарайына кандай келгендерин билбей калышат. Ким айтат деп, өз ара сүйлөшүшөт.

Бир өткүр вазир Жаныбек ханга барып, аялдын келбетин укмуштай сүрөттөп айтат. Хан:

– Мынча мактап калдыңар, ал канышаны мен көрөйүн, – дейт.

Аңгыча кирип отурган вазирлер тамшанып, мактагандай болсо, ооздорунан көк түтүн чыгат.

Хан төрт-беш жигити менен Жапалактыкына келет. Жапалактын аялы атын алып, эшик ачып, жакшылап төшөк салып, бар тамагын жайнатат. Жаныбек ханга аялдын сулуулугу жана меймандостугу аябай жагып калат. Ичинен кымындап, вазирлерине ырахмат айтып, отура берет.

Жапалак бир кезде даарат ушатканы тышка чыгып кетет.

Жаныбек хан аялга мындай деп сөз баштайт:

– Карга иле албаган Жапалакка казды байласа, мунун мааниси не болот? – деп суроо жылдырат, аялга жакындап.

Анда аял:

– Ханым, кечирип коюңуз, байдын казы эмес, ак куусунун баласынан артык талабы бар Жапалактын, – деп, жаркырап жооп кайтарат. Ичи аябай ысыганына чыдабай хан сулуугуна суктанып, бетинен эки жолу өөп жиберет. Бат эле Жапалак үйгө кирип келет. Хан баарына ыраазы болуп, үйүн көздөй жөнөп кетет. Жолду ката өз катасын ойлойт. Арадан бир топ убакыт зымырайт. Бир ай өткөндөн кийин Жапалактын койчусу бир үкүнүн балапанын алып келип, тартуулап Жапалактын аялына берет. Аялы канаттуулардын сырын билгенден оозго кирген аял, балапанды аябай таптап, тышын сонун кооздойт. Бутуна түрдүү жибектен боо чалат. Саймалап тогомо тартат. Ал балапанды өзүнө үйүр кылып, эки маал бөпөлөгөнгө үйрөтөт. Балапанды тапка келтиргенден кийин, аялы Жапалакка:

– Кооздолуп, бөтөнчө тапка келген үкүнү колуңа кондуруп алгын дагы, Жаныбек хандын алдына барып келчи, – деп өтүнөт.

– Ханга барбаймын, алгыр куш болбосо, кантип барамын – деп аябай кечелет, ачууланат. Антип-минтип Жапалак аялынын ыгына көнөт.

Жапалак намаздигер ченде үкүнү татынакай кылып колуна кондуруп, хандыкына түшөт. Аялы үйрөткөн сөздөрдү, кыймыл-аракеттердин бардыгын жасай баштайт. Хандын суроосуна үкү деген ушул болот деп жооп кайтарат.

– Жапалак бай, мунуң деги бирдеме алабы? – дейт хан.

– Көзүнө көрүнгөндүн баарын алат, – дейт. Хандын аялы шылдың кылып:

– Койчу, ушул алгандан айланабы деген сөз оозунан чыгары менен Жапалак үкүнүн тогомосун алып, боосун коё берет. Хандын аялынын көкүрөгүндөгү кызыл шуру, берметтерди көрүп, басып жыгылса болобу. Аялы кокуйлап, отурган жеринен кулап түшөт. Жапалак үкүнү ажыраткан болуп, аялдын эмчегин кармап, эки бетинен өбөт. Кайра үкүнү кондуруп, тогомосун кийгизип коёт.

Хан таң калып:

– Жапалак, муну ким таптады? – дем сурайт.

Аялынын таптаганын айтып берет. Жаныбек хан ичинен:

«Аялдан жеңилдим, мен туура эмес иш кылыпмын», – деп, бармагын тиштейт. Хан уялганынан Жапалакка тон кийгизип, келишкен ат мингизет.

– Мына муну мүнүшкөр аялыңа бер, – деп, түлкү ичик берип, жакшылап узатат. Жапалактын айлакер аялы делип, оозго кирип, ошондон кийин даңаза болуп кетет.

ХАНДЫН БУКАСЫ МЕНЕН ЖАРДЫЛАРДЫН БУКАЛАРЫНЫН СҮЗҮШКӨНҮ

Илгери-илгери бир заманда эмне кыларын билбей башы ооруган хан:

– Менин букам менен ким букасын сүзүштүрөт – деп, бардык элге жарыя кылат.

Биринен бири угуп, кай бири бир табак дилдени алганга умтулат. Кээ бири менин букамды хандын элирген букасы жыга сүзсө, бир табак дилдени кайдан табамын, жөн эле оокат кылайын деп, букасын жашырганга аракеттенишет. Бирок хандын буйругун эки кылбай, букасы барларды бүт жыйнаганга вазирлер аябай күч жумшашат.

Букасы барлар жана тамашаны көргөнгө кызыккандар көп келишет. Жерди тегерек чийип белгилеп:

– Кимдин букасы сызыктан сүрүп чыгарса, мөрөйдү ошол буканын ээси алат – деп, калыс жар салат. Эл эки жаныбардын сүзүшүн чыдамсыздык менен күтүшөт.

Хандын жакшы багылган, элирип көпкөн букасы жардылардын букасын коёбу, мүйүзү менен ары челип, бери челип, жардылардын тартайган букасын чийинден сүрүп чыгарат. Хандын көңүлү жай, табак-табак дилдени казнасына салат. Көшөкөрлөр хандын букасын мактап, боорукерлер жардыларды аяп, жүйөөлүү сөз курушат. Көбү булакарын кайра жетелеп, тарай турган болушат. Вазирлер аларды кетирбей, жолдорун торошот.

Бир жардынын букасына кадимкидей тил кирип, ээсине мындай дейт.

– Эй, дос, сен мени арык, чабал деп түңүлбө, мени мелдешке түшүр. Маселе арык менен семиздикте эмес, маселе кайраттанып туруп качырып салышта, сен дилдени жок деп жүрөк заада болбогун, мен букамдын өз башын саямын дегин да, сынап көр. Мен өз ыгыма ишенемин, – дейт. Жарды букасынын айтканына ыраазы болуп, тобокелге салат. Хандын алдына барып таазим кылып мындай дейт:

– Ханым, сиздин букаңыз менен букамды сүзүштүргөнгө макулмун. Бирок менде бир да дилде жок. Мен букамдын өз башын саямын.

Хан жардынын сөзүнө күлүмсүрөп, макул деп башын ийкейт. Чогулган элдин көпчүлүгү жардыны аяп, байкуш жөн эле койбой, жалгыз букасынан кол жууйт экен. Мындан ары кандай оокат кылат деп өз ара күбүрөп-шыбырашат.

Бир убакта жарды букасын жетелеп келип, чүлүгү менен:

– Зеңги баба колдосун, бар жаныбарым, абийир алып бер! – деп, агытып жиберет.

Эл карап, көзүн айырбай турушат. Хандын букасы бир аз тарткынчыктап ортого келет. Бирок калчылдап бир жерге тура албаганы байкалат. Жардынын букасы жер чапчып, катуу өкүрүп, хандын букасын качырып сала берет. Хандын букасы сүзүшкөнү мындай турсун, хандын дарбазасын талкалап, короого кире качат. Отурган эл аябай таң калат. Хан эмне кыларды билбей, аябай шаштысы кетет. Вазирлерине букасын мурдунан кан акканча сабатат. Жарды бир табак дилдени алып, кубанып үйүн көздөй жөнөйт. Жолдон көбү соогат сурап, жардыга ак баталарын беришет. Жарды жарык маанайда букасы менен жүрүп отурат.

Жолдо келе жатып жарды букасынан бир сыр сурайт:

– Сага өлгөнүмчө ыраазымын. Мени уятка калтырбай, дүйнөгө карк кылдың. Сен мага чынын айтчы, хандын букасы сени көрүп эмнеге качты. Же сенде кандайдыр сыйкыр барбы, сен мага жооп берчи? – дейт.

– Досум, хандын букасын качырганыма таң калбай эле кой, эч кандай менде сыйкыр жок. Аны мен музоо кезинде эки-үч жолу эсинен оодара сүзгөн болчумун. Ошол мезгилди унутпай, мен жерди чапчып өкүргөндө дарбазага кире качканын оңой эле түшүнүүгө болот – деп, бука жооп бериптир.

АКЫЛСЫЗ ХАН, НУСКАЛУУ БАЙБИЧЕ

Өткөн бир заманда байлыгына сан жетпеген бир хан болуптур. Байлыгы көп болгону менен элге ырайымы жок, катуу баш, акылы тайкы экен. Эмне кыларды билбей, бир жолу мындай деген жыйынтыкка келет:

– Балам, жакынкы айылда өтө акылдуу аял бар экенин уктум. Ошону мага чакырып келип берсең, жакшы кеңешин угайын, мен дагы акылдуу, көрөгөч болгум келет. Бирок бул жөнүндө эч кимге айтпагын, экөөбүз гана билгендей бололу, – дейт.

Баласы атасынын айтканына макул болуп, акылдуу аялды чакырып келүү үчүн хандын вазирин жиберет. Аны алып келгенден соң хандын баласы өзү тосуп алат. Ал нускалуу байбичеге:

– Сиз хандын алдына барасыз, эмне деген сөз айтат, кайра келе жатып мага төкпөй-чачпай айтасыз, уктуңузбу, – дейт.

Ошентип, байбиче ханга барып, аттан түшүп, амандашып сүйлөшүп калат. Хан байбиченин минип келген атын:

– Өтө бат келдиң, басыгы жакшы го – деп, аябай мактайт. Акылдуу аял хандын келесоолугун байкап, бирок сөз айтпай далайга ойлонот... Ушу да ханбы? – деп таң калат.

– Ханым, сиз менден жакшы сөз, кеңеш укканы чакыртыпсыз, менин кеп-кеңешимди уккуңуз келсе керек, эмесе көңүл коюп, жакшылап угуп туруңузчу. Сиз мен минип келген атты аябай мактадыңыз, жылкы баласын желеде кезинде жакшылап асыраса, жакшы чыгат. Зайыпкери жарашса, кулун келишкен ат болот. Сиздин элде да арып-ачкандары көп, аларга да байлыгыңызды таратып берсеңиз болот, – дейт.

Бул сөзгө хан муунуп, байбичеге таарынып, аябай кыйкырат.

– Жогол, көзүмө көрүнбө, баскан изиңди кетмендеп коём. Сени мындан ары менин кежигем көрбөйт, – деп, колун кезеп үйүнөн кубалап чыгат.

Байбиче чыгып кетер замат хан аялына:

– Ортосуна уу салынган нанды кемпирге бер, – деп, көз кысат. Аялы кемпирдин аркасынан чуркап жетип нанды куржунуна салып берет. Акылдуу байбиче кетип баратса, жолдон мергенчилик кылып жүргөн хандын баласы жолугат. Кемпир балага болгон кеп-келечтерди толук айтат.

– Балам, атаң адилет эмес, акылсыз экен. Малыңан кедейлерге кайрыла жүр десем, мени үйүнөн кууп чыкты, – дейт.

Акылдуу аял куржундагы нанды баласына толугу менен берип салып, сапарын улай берет. Хандын уулу ачка экен. Энеси берген нанды бурдап жейт. Нандын акыркысын чайнап жуткандан кийин жерге кулап түшөт. Ошентип, сараң хан мал аяйм деп баласынан айрылат.

ЧЫЧКАН МЕНЕН МЫШЫК

Илгери-илгери өткөн бир убакта алгырлыгына сөз жетпес таргыл мышык болуптур. Мезгил-мезгили менен оошуп отуруп, ал таргыл мышык да күч-кубаттан кетет. Көзү жакшы көрбөйт. Буга ал аябай капа болот. Эмне кылаарын билбей, көп ойлонот.

Өзүнүн таш боор, мыкаачы кездерин эстеп, жини келип, анан кайра өзүн өзү соорото баштайт. Эми чычкан менен сүйлөшөйүн деген чечимге келет. Таргыл мышык келип:

– Чыке! Аз айып, көп күнөөм болсо кечирип кой. Мен карыдым. Тынч жашаганды самайм.

Көптөн-көп өтүнөөрүм такыр кек санашпайлы. Мен мындан ары карай силерге тийбегенге ант берейин. Уу жалап берейин. Мени өтө жакын адамыңар катарында санагыла, итке айтып тукура көрбөгүлө. Силер менин алдымдан күнүгө үч жолу чубап өткүлө, силерге такыр тийбеймин. Мага ишенип койгула, – деп жалооруйт. Жалдырап, жашып да кетет.

Таргыл мышыктын ыйламсырап айткан сөзүнө, берген убадасына бечара чычкандар ишенишет. Күнүгө убада боюнча катар-катар тизилишип, мышыктын алдынан чуркап өтүп, анын көңүлүн ыраазы кылышат.

Таргыл мышык көзүн жуумп, комдонуп отуруп, өтө сабырдуулук менен чычкандардын баарын алдынан өткөрөт. Бирок эң аяккысын акырын жеп коёт. Ошентип, карган шайтан күнүнө үчтөн чычкан жеп, өзүнүн ойлоп тапкан амалына ыраазы.

Бир күнү чычкандардын жалпы жыйналышы болот.

Ошондо алардын эстүү башчысы мындай дейт:

– Биздин тукум күндөн-күнгө азайып баратат. Таргыл мышык бизге убада берген менен өз билгенин жасап жатса керек, бул абалга чыдап турганга мүмкүн эмес. Эми экөөбүз баарысын чубатып өткөрөбүз. Биз андан жазгырып ийинге кире качабыз. Ошентип, мышыктын абийирин кетирели, таргыл мышык ачкадан өзөрүп өлсүн, – дейт.

Чубап баратып бир шылуун чычкан мышыктын көзүнө кум чачып өтөт. Мышык карайлап отуруп калат. Акыры ачкалыктан өлгөн экен ал мышык. А чычкандар болсо тынч жашап калышат.

КАРЫШКЫР, МЫШЫК ЖАНА ЧЫЧКАН

Уй, кой, жылкы, төө, эчки илгери бир заманда адамдарга үйүр боло баштайт. Мына ошол кезде айбандардын арасында мындай деген сөз таркаптыр:

– Адам баласы эки буту менен жүрүп, бүткүл жаныбарларды багындырыптыр, – дейт.

Бул сөз бат эле көпчүлүккө таркай баштайт. Акыры ал кабар карышкыр, мышык, чычканга да угулат. Үчөө өз ара сүйлөшүп туруп, адамга кызмат өтөгөнгө макул болушат.

Карышкыр көйрөңдөнүп:

– Мен кой, эчки, жылкыларын кайтарып, бат эле тил таап кетермин, силер кандай болоор экенсиңер? – дейт.

Мышык үй-тиричилигине жардамдашарын, чычкан:

– Ун, талкан кайтарып берермин – деп айтат.

Ошентип, сүйлөшүп алып, үчөө тең адамзатка келсе, өтө мээримдүү кабыл алат.

– Силердин өз каалооңор менен келгениңерге чоң ырахмат. Мага жакшылап кызмат көрсөтсөңөр эле болду, мен силерди эч качан нааразы кылбайм, андан көрө ким кандай милдет аткарат, ошону жакшылап айткыла, – дейт.

Карышкыр:

– Мен кой, жылкы, уй, төөлөрүңдүн бирөөн дагы зыянга учуратпай, жакшылап кайтарып берем.

Мышык:

– Мен үй ичиндеги кызматтын баарын бүтүрөм, колумдан эмне келсе, ошонун баарын жасайм, – дейт.

Чычкан:

– Кампада канча эгиниң болсо, чыпчыргасын коротпой кайтарып беремин, – дейт.

Адам баласы булардын баарысынын айткан сөзүнө ишенет.

Үч дос убада боюнча жакшылап ишке киришет. Адегенде эле карышкырдын кайтарган малынын саны азайганы байкалат. Чычкан жөн жүрбөй, эгин салган каптардын кашаттарын теше баштайт. Мышык милдетин ак ниеттүүлүк менен аткарат.

Бир күнү эчки төөнү ээрчитип адамга келди да: «Карышкыр бардыгыбызды бир четинен кыра баштады. Төөнү анын кандуу чеңгелинен өлгөндө ажыратып калдым, – деди.

Адам булардын жалооруп айткан сөзүнө ишенди да, карышкырды кеткин деп, тоо-токойго айдап жиберди. Карышкыр ушул күнгө чейин көнүп калган адатын таштаган жери жок, дайыма төрт түлүк малга кол салат. Бир аздан кийин чычкандын да шойкону кармалды. Үч достун ичинен убадага бек турганы жалгыз мышык экен, бүгүн да адам үйүндө.

КАМКОР БАЛА ЖАНА АНЫН ДОСТОРУ

Илгери, илгери бир адептүү өскөн бала болуптур. Ал акылдуу гана болбостон, башкалар үчүн кам көргөн өтө боорукер бала экен. Бирөөлөргө кара санап, кастык кылбаган калыс бала делинип оозго кириптир.

Бир күнү ошол бала күн жаңыдан чыгып келе жаткан убакта отун алып келем деп, токойду көздөй жөнөйт. Ал жолдон жаратылыштын ажайып сулуулугуна аябай суктанат. Түркүн гүлдөрдү, жашыл арча, кайыңдарды, мөлтүр булактарды көрүп, далайга кеткиси келбей туруп калат.

Жол жүрүп отуруп аябай чарчап-чаалыгат. Агыны катуу суунун жээгине келип, кочуштап суу ичип, жээгине отурат. Улам туш-тарапты карап суктанат. Аңгыча ыйлап жаткан бир балатыны көрөт.

– Ыйлабаганда кантем, бир бутагымды мамалак сындырып койду. Өзүмдү көрсөтөм деп, бутакка чыкты да, сындырды. Аябай оор экен – деп, чөнтөгүнөн бетаарчысын алып чыгып, четинен айрып, бутакты бекем таңып койду.

– Сен эми ыйлаба, жаш жаныңды кыйнаба. Бир аз күндөн кийин жашыл түскө айланып өсүп чыгат. Мени апам отун алып келгин деп жиберген эле, эми кетейин, – деп, бала кетүүгө камынды.

– Сынган бутакты эмнеге албадың? – деди балаты.

– Жаңы сынган немени эмне кылам. Мен куураган, жолду бөгөп тургандарды алышым керек, – деди.

Балатыга баланын жообу жакты. Эми жакшылыкка жакшылык менен жооп бергим келди. Балаты:

– Бүгүн үйүңө кетпей, түнөп калышың ыктымал. Токой ичи караңгы жана корконучтуу. Ошондуктан бул сыйкырдуу чырпыкты бекем катып ал. Өзүңө керек учурда: күй, бутагым, күй десең, чатырап күйүп берет. Эгер өчсүн десең, көзүңдү үч ирет жумуп, үч жолу ачып койсоң, өчөт, – деп, белегин берет. Бала балатыга ыраазылыгын билдирип, белекке алган чырпыгын катып алып коштошот. Анан сууну бойлоп жүрүп отурат. Бала улам жогорулай берет. Күн бүркөлүп, кара туман каптап, күн жаай баштайт. Анан ал ак жаанга айланат. Кыян жүрөт. Бала калың арчанын түбүнө корголоп, жаңыдан көзүн жумайын деген кезде:

– Жардам! – деген аянычтуу бир үн угулат. Олтурган бала:

– Бул жардам сураган ким? – деп, үнүнүн бардыгынча кыйкырат.

– Мен кумурскамын. Уюкту суу каптаганын көрбөйсүңбү! – дейт.

– Күй, бутагым, күй – деген замат жарык боло калат.

Кумурскаларды уюгу менен көтөрүп, карагайдын түбүнө алып келет. Алар алкышын, ырахматын үстөккө-босток айтышат.

Токой – жаратылыштын көркү, мындан ашкан сулуулук жана байлык жок, – деп, баланы досторунун баарысы урматташат. Мамалактын оң бутуна кирген тикенди да бала алып таштайт. Мамалак бала менен дос болуп, балага отун теришип, аябай жардам берет.

Бала отунун көтөрүп келип, баштан-аяк болгон окуяларды энесине айтып берип, кечиккендиги үчүн кечирим сурайт. Анан түн кирет. Бирок лампа күйбөй калат.

– Күй, бутагым, күй! – деп, бала арчанын бутагын сууруп чыгат, үйдүн ичи тургай короо-жай, кошуналардыкынан өйдө жарык болот. Буга энеси аябай кубанат.

БҮРКҮТ МЕНЕН ТҮЛКҮ

Бир мезгилдерде бүркүт менен түлкү дос жана өтө ынтымактуу болушат. Бирибизге бирибиз кара санашпайлы деп убадалашат. Ошондон көп убакыт өтпөй бүркүт бир жыгачка уя салат, ал жыгачтын түбүнө түлкү тууп, бачикилерин бага баштайт.

Түлкү бир күнү бачикилерин калтырып, алыс жакка жем издеп кетет.

Ошол учурда бүркүттүн карды ачып, дарактын түбүндөгү түлкүнүн бачикилерин жеп салат. Анан нык тойгондуктан уйкуга кирет.

Бир аздан кийин олжосу менен түлкү келет. Караса, балдары жок. Ал: «Алыстан душман келбейт. Бул карасанатайлык бүркүттүн колунан келди», – деп, дароо түшүнөт. Көз жашын көлдөтүп ыйлайт. Кармашайын десе, алы жете турган эмес. Бирок жер-жеберине жетип каргайт.

Эң аягында: «Сом темирге балка бар, чоңсунганга алда бар» – деп, өзүнө өзү кайрат берип, эркин чыңдайт. Кекенип туруп, сенин балапандарыңды мен жеп, сага күйүт салсам, арманым болбостур, – деп, көз жашын аарчыйт.

Акыр тагдыр өзүнүн калыстыгын көрсөтөт. Түлкүнүн энелик мээрими менен жаш төккөнүн укса керек. Бат эле алай-дүлөй түшүрүп, катуу шамал болот. Таш менен топурактарды учурат. Бүркүт уя салган жыгач түбүнөн омкорулуп, кулап түшөт. Анын куу бутактарына чагылган тийип, ал алоолонуп өрттөнө баштайт. Балапандар окчун жерге барып түшөт. Балдары чала жан. Түлкүнүн көктөн тилегени жерден табылып, түлкү акең мойсоп салат. Ынтымак менен шертти бузган бүркүт ошентип, балапандарынан кол жууйт.

БҮРКҮТ МЕНЕН КОҢУЗ

Бүркүт асманды айланып жүрүп коёнду көрүп, качырып сала берет. Коркок байкуш алыстан ажал келе жатканын сезип:

– Жан соога! – деп, жетип барат. Ал тездик менен коёнду тезекке калкалай салат.

Бүркүт коёндун жашынган жерин көрүп калган. Ал локуяп отуруп алган кезде, коңуз бүркүткө мындай дейт:

– Баатыр, жан соога, бечара бир күнүн көрсүн – деп, жалынып-жалбарат. Анын өтүнүчүнө кулак салбастан бүркүт коёнду дароо жеп, өзөк жалгайт.

Болгон ызасына чыдабай коңуз:

– Сенин тукумуңду курутпасамбы! – деп ант кылат, бүркүт кай жерге уя салбасын коңуз жылып барып, жумурткасын кулатып таштап, тукум курут кылат.

Бүркүт канаттуунун зору болгону менен, өзү кетирген катаны ойлоп да койгон жок. Ал:

– Мен кандай айла кыламын, тоого барсам дагы, ойго барсам дагы коңуз көлөкөчө артымдан калбай жүрүп, жумурткамды бүт талкалады – деп, пайгамбарга арызданат.

Пайгамбарым боору ачып, бүркүттүн уясын өз койнуна алат. Муну байкап калган коңуз кекенет. Коңуз кыкты тоголоктоп барып жумурткаларга аралаштырып салат. Кыкты көрүп, пайгамбарым күбүймүн деп бүркүттүн жумурткасын кошо күбүп, баарысын жерге таштап салат. Бүркүткө түн түшүп, жумуркаларынан ажырайт. Мына ошол мезгилден кийин урук чачып жаткан маалда эч качан бүркүт уя салбай калыптыр. Эч кимди, эч качан колунан келбейт деп кемсинтүүгө жарабайт тура.

КИЙИК МЕНЕН КОЙЧУ

Илгерки өткөн заманда койчу өзүнүн кой-эчкилерин жакшынакай жайытка жайды. Жайкалган чөп, таза аба, тунук булактын суусу малга да, адамга дагы кандай жагымдуу. Бир күнү койлоруна караганы жок бийик жерге жайып, кечинде короосуна айдап келди.

Абайлап караса, тоодон бир кийик кошо келип, короого кирип калыптыр. Аны көрүп, бир чети таң калып, бир чети койчу кубанат.

Ал мейманды жем берип, жакшылап коноктоду. Анын максаты өзүнө үйүр кылуу керек эле.

Эртеси күн чайытта ачык болду. Кой-эчкиден мурун баягы кийик тышка чыгып, тоону көздөй куюндады. Чөбүн, жемин жеп кайберендик кылып, кылчайбай кеткенине койчу ичи күйүп, аябай таарынды. Ошол жүргөн зоокаларды карап, көзү тешилди. Аны байкап калган кайберендин жол башчысы мындай деп үн алыптыр:

– Сен кой-эчкилериңди унутуп коюп, кийиктерди өзүңө үйүр кылсам деп аракет жасапсың. Эгерде бизге башка жактан кийиктер келип кошулуп калса, бизди такыр оюңа алмак эмессиң. Ошондуктан ачка болуп азап тартпайлык деп кийик сенден кетип калыптыр.

– Туура-туура! – деп, койчу башын ылдый ийкеген экен. Илгерки убактан бери карай айтылып келе жаткан элдин нускалуу сөзү бар эмеспи: «Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос кадырга жетпейт» – деген. Кайберендердин жогоркудай айткан сөздөрү абдан туура.

КАРАСАНАТАЙЛЫКПЫ, ЖЕ КАРА ЖЕМСӨӨЛҮКПҮ

Бир кездерде арстан, карышкыр, түлкү аябагандай ынак болуптур. Кенедей тамак табылса, нысап менен бөлүшүп жегенге үйрөнүшөт. Бир жолу үч дос жортуулга жөнөшөт. Көп мезгил өтпөй жолдон бир козулуу кой, келишкен кочкорго кезигишет. Үчөө тең кубанычка батышып, күлүңдөп бири- бирин карашат.

– Кана, көк жалым, бул олжону эми кандай бөлүштүрөбүз, сөз сенде, – деп, арстан карышкырды карайт.

Карышкыр буйдалбай туруп буга мындай деп жооп берет.

– Кочкор – сиздики, кою – меники, козусу – бечара түлкүнүкү.

Арстан карышкырдын бул сөзүн жактырбай, ачуусу келип, аны жаактан ары тартып жиберет. Карышкырдын бир жаагы кыйшайып, көзү чанагынан чыгып, мурдунан кан токтобой агат.

Андан кийин арстан:

– Кана, жойпум, эми сен айтчы! – деп, түлкүнү карайт. Түлкү кыйпычыктап, жалтактап мындай деп сүйлөп баштайт:

– Арстаке, кочкор, албетте, сиздики, аны сиз эртең менен жейсиз. Кой деле сиздики, насибиңиз, аны менен түштөнөсүз. Козунун этин жатар алдында жесеңиз, өтө жеңил, даамдуу. Кудай баарысын сизге аш кылсын – деп, сөзүн аяктайт.

Арстан түлкүнү далыга чаап эркелетет:

– Өз көмөчүңө күл тартпаган желмогузсуң, андай болбосо кулагыңдан айырып, тилиңди кесет элем – деп, үчөөн тең арстан жеген экен.

АЙЛАКЕР ТҮЛКҮ

Мурунку өткөн заманда кызыл түлкү болгон экен. Тамак издеп таппай аргасы түгөнүп келатса бир бышырылган нан жатат. Аны алып ичинен кымың дей түшөт. «Муну байдын койчусуна берсем колкосуна кой-козу белек кылар» – деп ойлойт. Ошентип, түлкү жалооруп койчуга жайын айтып, нанды алып барып берет.

«Бай урушса, көп уруштун бири» – дейт да, түлкүгө бир козу берип жиберет.

Түлкү абдан кубанып, козуну өзүнүн үңкүрүнө алып барып, чөп таап багып жүрөт.

Үңкүргө жакын жердеги бир сагызган шакекчеп, козуну багып жүргөнүн карышкырга жеткирет. Түлкү чөпкө кеткенде карышкыр менен сагызган козуну алып кетишет.

Түлкү дароо бул иш сагызгандын колуна келгенин билет.

Аларды өлтүрүштүн амалы менен түлкү эми издеп жөнөйт.

– Кышка бир ичик жасап бергин, – деп, карышкырга жолугуп айтат. Карышкыр ага макул болот. – Анда акырын менин артымдан баргын, мен тамак белендеп турайын – деп, жөнөй берет.

Түлкү мурда барып чок салган ороону көлдөлөң менен жаап коёт. Карышкыр келет. Көлдөлөңгө отурайын дегенде эле от жалындап күйүп, карышкыр кошо күйүп өлөт. Сагызган келер убагын билип, түлкү өлүмүш болуп жатып калат. Сагызган шакекчепт жаны-алы калбай келет. Түлкүгө конуп, көзүн чукуун дегенде, сагызганды шап кармайт.

Ошентип, кызыл түлкү амал менен өзүнө жамандык издегенди кармап, алдап өлтүргөн экен.



МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛ УУЛУ

Акын, манасчы, комузчу, жомокчу жана кыякчы Молдобасан Мусулманкул уулу 1883-жылы Акталаа районундагы Терек айылында төрөлгөн.

Атасы айылдык дарыгер, сөзмөр, агасы Калыгул «Манас» эпосун айткан.

Ушундай чөйрөдө өсүп, он жети жашынан өз алдынча ыр чыгарып, ырчы катары эл ичине белгилүү болот.

1933-жылдан 1952-жылга чейин Токтогул Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясында иштеген. Андан «Салтанат» (1930), «Гүлбара менен Асан» (1935), «Осмон баатыр» (1936), «Акылдуу кыз, Зулум хан» жомоктору, «Жаныш-Байыш», «Кедейкан», «Курманбек»,

«Жаңыл мырза» дастандары, 1944–1945-жылдары «Манас», «Семетей» эпостору жазылып алынган.

Кыргыз ССРинин Эл артисти (1935).

Эмгек Кызыл Туу, эки «Ардак белгиси» ордени жана медалдар менен сыйланган.

АКЫЛДУУ КЫЗ ЖАНА ЗУЛУМ ХАН

Бир хан илгери таптакыр кыз жактырбай коёт. Күндөрдүн бир күндөрүндө эли жыйылып келип:

– Э, ханым, сиз дүйнөдөн так өтөсүзбү? – дешти. Анда хан элине:

– Макул, болот, андай болсо менин кол алдымдагы элде канча кыз бар, баарын жыйып келгиле, – деди.

Эли макул болуп туш-тушка ат чаптырышты. Бай, жарды, кедей-камбагалдардын кыздары жыйнала баштады. Он беш менен он жетинин ортосу келсин делип эскертилген эле. Он беш менен он жетинин ортосундагы кыздарын колунан жетелеп, кээ бирөөнүн атасы, кээ бирөөнүн энеси келе беришти. Ошентип, кыздар үч күндө чогулуп бүттү.

– Кыздар жыйылды! – деп, ханга кабар жетти. Акылсыз хан эл ичинде кыздарды бүт көрөмүн деп сүйүнүп кетти.

Кырк вазирин ээрчитип, ордосунан чыгып келип, чогулуп турган кыздарды көрө баштады. Көрүп бүтүп, көпчүлүк элди кабар салып жыйнатты. Эли чогулуп ханга:

– Көңүлүңүзгө кыздардан жактыбы? – дешти.

– Ким жакшы, ким жаман экенин бир көрүп билүү кыйын. Ошон үчүн ким эстүү, ким эссиз экенин билгим келет. Ал үчүн мен бир нерсе сураймын, – деп, хан элине жарыялады. – Эгер ошол сөздү ким тапса, мен ошол кызды аламын, – деди.

Эли бул сөзгө айран-таң калды. Келген кыздардын саны бир миң беш жүз экен.

– Угуп тургула, – деп хан жана айтты. Көпчүлүгү шап турушту. Хан өзүнүн сөзүн айта баштады. – Кең кайсы? Тар кайсы? Ушул эки сөздү тапкан кызды аламын. Мөөнөтү кырк күн, – деди.

– Кыздар чурулдай баштады.

Ата-энеси да үйлөрүнө кетпей, кыздардын жанында турсун, – деп, жарыя кылды хан. Анан үйүнө өзү кирип кетти.

Кыздардын ата-энелери чуулдап-чуркурашты. Эгер бир эле кыз кокус үйүнө кетсе, анын ата-энеси, өзү, үй-мүлкү талана турган болду. Ар он кызга бирин башчы кылып, ошол башчыдан жооп алам деп, вазирлерине катуу тапшырган экен хан. Кыздар талаага жайнап чыга башташты. Хандын буйругу боюнча он кызга бир кыз башчы болуп шайланды.

Күндөн күн өттү, бирок сөздү эч кимиси таба алган жок. Кайгырып, капа болду. Кыздар ыйлады-сыктады. Себеби эч кимиси таппаса, баарынын башы алынат, бирөө тапса баары кутулмак.

Кыздар тура берип аттары ыргайдай, өздөрү торгойдой болду. Бирок эч кимисинин акылы жетип залим хандын оюндагы тар жана кеңди таппады.

Ар бир үч күндө он башы кыздардын тапкандарын ханга келип айтып турду. Ханга келсе деле, бул эмес дейт. Кыздардын заманасы куурулуп, төрт айласын таппай, кара жандарын кайсы жерге катаарын билбей, залим хандын жарлыгынан коркуп, кырк күн, кырк саат турушту.

Он башылар тар деген капчыгай, жыландын ийни, куркулдайдын уясынын оозу, ийненин көзү деп, дагы ушул сыяктуу бир топ нерселерди айтышты. Эч бирин туура көргөн жок залим хан. Кыздар талаада болсун жана үйдө болсун ыйлап-сыкташат, аларга кошулуп ата-энелери да ыйлап-сыкташат, бирок эч бир кыз эмине тар, эмине кең экенин таба алган жок. Кыздардын күнү каран болду. Өңдөрүнөн азды, кыздарды санаа катуу басты. Эч бир айла таба албай, акыры өлөбүз дешти. Чуркурап муңдуу келин-кыз болуп ыйлашты.

Аңгыча хандан бир жигит келди:

– Кары дебей, жаш дебей, келин дебей, кыз дебей канды көздөй жүргүлө, хан жарлыгын билгиле! – деди ал.

Кыздар ханды көздөй агылышты. Жолдон куурай терген чаар кыз көрүндү. Көйнөгү жок, кийими жок. Бирок орогу бар колунда, көтөргөнүн байкасаң, бир чоң жүк куурай

жонунда. Жоолугу жок, жылаң баш, көйнөгү чолок жылаңач. Ага Күлайым барды жакындап, бирок аты үркүп жолободу. Күлайым болбой чаар кызга кеп айтат:

– Атым үркүп жолобой жатат, – деп айтат. Анда кылчая карап чаар кыз Күлайымды:

– Коё турчу, – деп айтат. Куурайын таштап жонунан, орогун таштап колунан

Күлайымды чаар кыз тосуп турду жолунан. – Күндө эле кыздар келесиң, талаанын гүлүн тересиң. Жаңыдан мында келгенде, жаркылдап алтын кийип, жаныңар калбай сүйүнүп, тоту куштай таранып, боюңар сулуу формалуу, алтындан кийип жаркылдап, аябай шаңдуу келдиңер да, талаанын гүлүн тердиңер, кырк күн болду келгениң, не экенин билбедим, эжеке, капа болбосоң, күндө ойноп жүрөсүң, бүгүн жаман мүнөзүң, кандай оор иш түшүп башыңа, капа болуп жүрөсүң. Карасам, башка мүнөзүң, кай түрдүү иште жүрөсүң.

Капа болбо мен үчүн, мен кайгырам сен үчүн. Куурай терген мен болсом, кубанып жүргөн сен болсоң. Капа болбо өзүмө, жооп бер, эже, сөзүмө – деп, чаар кыз айтты мындай кеп.

Анда Күлайым кыз сүйлөдү. Чаар кызды сүйбөдү:

– Куурай терген сен болсоң, куурап жүргөн мен болсом, – терикти кыздын сөзүнө, – болосуң теңтуш өзүмө, жолдон чыккын тартайбай, көрүнбө менин көзүмө!

Анда чаар кыз:

– Ай, сулуу кыз, эжеке, кимдер жорго минбеген, башына бакты конгондо, кимдер торко кийбеген. Теригесиң сөзүмө, көрүнбө дейсиң көзүмө, жакшылап жооп бербейсиң, менин айтка сөзүмө. Азыр жаман көрөсүң, бакты консо башыма, көрүнөөрмүн көзүңө. Танбагын айткан сөзүңө, жардычылык- жокчулук, береке болот токчулук, бакты кетсе башынан, басат экен жокчулук. Мен да сендей кыз элем. Туурга конгон куш элем. Дүйнөдө жок уз элем. Эркелээрме энем жок, аркаларга ага жок, энем өлүп кор болуп, дүйнө жүзү тар болуп, бутумда жок нөкөрүм, эки таман чор болуп, мен жүрөмүн бул жерде бир көйнөккө зар болуп. Он сегизде өмүрүм, мен да сендей болсом деп, ойлоп турат көңүлүм. Бирок көйнөгүм жок жылаңач, тебетей жок жылаңбаш, куурай терем зарыгып, мени да сендей кылбайт деп, кудайга турам таарынып. Көп карадым кылчактап, карап турсам алыстан көзүмүн жашы бурчактап, жолобогун, сен, дейсиң. Жокчулук келсе бир күнү, сен дагы эле мендейсиң. Ата-энеңин барынан алжаңдап ойноп жүрөсүң. Аял-эркек болсо да, башына конгон багынан, сен болсоң менин өзүмдөй, киши качат жаныңан. Бакты кетсе башынан, падыша түшөт тагынан. Мен да сендей кийинсем жигиттер кетпес жаныман. Сулуулукка ишенбе! Сулуулукка ишенсең, түшөсүң бир күн кишенге – деп, чаар кыз айтты.

Күлайым кыз, атынын мойнун буруп, кылчайып туруп, чаар кызга сүйлөй баштады:

– Сен капа болдуңбу? – деди Күлайым, – кагылайын, эжеке, мен сөзүмдү баштайын: хандан кабар келиптир, калкка кабар салыптыр, кыздын баарын келсин деп, бүгүн жооп берсин деп, табышмакты тапсын деп, тапканы айтып берсин деп. Тапсак барып айтабыз, таппасак бир миң беш жүз кыз баарыбызды хан өлтүрөт. Хандын иши кыйын деп, кырк күн кылды жыйын деп чаар кыз анда кеп айтат:

– Ээ, Күлайым сулуу кыз, өзүң менден улуу кыз. Кандай табышмак эле айтып берчи угайын, мен да угуп сынайын.

– Эки эле ооз табышмак, таппай койдук ушуну, тапкан кызды аламын, – дейт. Дүйнөдө кең кайсы? Тар кайсы?

Күлайым сапарын улайт. Чаар кыз коштошуп туруп калат. Күлайым кыздарга барса, алар чуу-чуу болуп жатат. Күлайымды кайда жүрдүң? – деп, бир хандын вазири кагып-силкип коркутат. Күлайым эки жагын карап, көзүнөн жашы тамчылап ыйлайт. Хандын вазирлери кыздарды өлтүргөнү кылычтарын кайрап, курчута баштайт.

Бир убакта хан кыздарга келип:

– Кана, кыздар, таптыңарбы? – деди. Кыздар бирин бири карашты. – Же өлүмгө ыраазы болдуңарбы? – деди хан, мурдагы сөзүн кайталап.

Кыздар чуркурап ыйлады. Бир убакта Күлайым тура калып:

– Ханым, баш кесмек бар, тил кесмек жок. Кыздардын баарын кырсаңыз, кыра бериңиз. Бирок бир өтүнүчүмдү аткарып, анан кырыңыз. Мобу токойдо бир кыз жүрөт, кечээ мени көрүп, эки сөздүн башын кошо албайсыңар да, анан күйөөгө тиймек болосуңар деп мени кордоду, – деди. – Ошол кызды да алдырып келгиле, табышмакты тапса тапсын, таппаса биз менен бирге өлсүн.

– Макул – деп хан, токойдогу кызга киши жиберди. Бир жигит токойго чаап барса, бир кыз жүрөт. Эч ким менен иши жок. Жигит:

– Ой, кыз, куурайыңды ташта! – деди. Чаар кыз олурайып карап калды. – Хан сени алып келгин, – деди.

Анда чаар кыз:

– Сенин ханың кандай кылып алып кел, – деди. Учкаштырып кел дедиби, же атка мингизип кел дедиби? – деди жигитке.

– Тим эле, – деп, жигит кызга жооп берди.

Анда мен барбаймын, учкаш десем болбой койду деп айт, – деди чаар кыз.

Жигит чапкан бойдон кайра ханга жетип келди.

– Канакей, жанагы кыз? – деди.

– Келбей койду. Хан бир ат берип жиберсин, ат жибербесе, мен бара албаймын, эгер керек болсо, хан өзү мени менен жооптошуп кетсин дейт, – деди, жигит ханга.

Хан кызга бир ат кошуп жиберди. Чаар кыз атты минип жетип келди. Көйнөгү жок, жоолугу жырттык, жаман чапан. Жанында бир жарым миң кыз ыйлап турат. Кырк вазирдин колунда кылыч, найза, мылтык.

Чаар кыз аттан түштү. Хан каарлуу. Хан чаар кыздын жанына келип:

– Кызым, сен бир нерсени билесиңби? – деди.

– Жок, – деди чаар кыз.

– Кең кайсы? Тар кайсы?

– Тапканды эмне кыласың, ханым? – деди кыз.

– Ким тапса, мен ошону аялдыкка алам.

– Эгер мен тапсам, мени да аласыңбы?

– Алам. Тар кайсы? – деди хан.

– Ушул элеби?

– Ушул эле.

– Андай болсо, кең – кудайдын казынасы. Тар – кудайдын каары. Себеби кудай ырайым кылса кечирет. Тар – сенин каарың. Ушунча кыздын канына савинсиң. Ушунча кызды бир сөз үчүн өлтүргөн жатасың. Бирок ушунчанын канына савин болуп жаткан сенин күнейинди кечип жаткан кудайга ыраакмат. Тар менен кең ушу – муну таптымбы? – деди чаар кыз ханга.

Хан айран калып:

– Таптың! – деди чаар кызга.

– Эгер тапсам, убадаң боюнча кыздардын баарына кечирим кыл.

Хан макул болуп, кыздардын кетишине уруксат берди. Кыздар ошентип, өлүмдөн калды. Чурулдашып чаар кызга жалынышып:

– Кудай тилегиңди берсин, өмүрүң узун болсун, көшөгөң көгөрсүн – дешип, чаар кызга ыраазы болушту. Үстүндөгү бирден чапанын беришти. Чапан үйүлүп, тоодой болду. Хан үйүнө кирип кетти. Чаар кыз эшикте калды. Хан кайра чыкканы жок. Чаар кыздын ачуусу келип, бир боо куурай менен тоодой болуп үйүлгөн чапанды өрттөп жиберди. Түтүн асманга көтөрүлдү. «Өрт болгон экен» – деп, элдин баары кайра чогулду. Хан эшикке чыкты. Эл өрттү өчүрүп, чапандарды талап кетишти.

Кээ бирлери чаар кызга:

– Муну эмне өрттөдүң? – деп, суроо беришти.

– Муну эмне кылат элем, мага дүнүйөнүн кереги жок – деди.

Эл ага:

– Эрге тийгенде кийбейсиңби? – дешти. Анда чаар кыз:

– Мени алуучу киши бир көйнөк таап алаар, – деди. Ушуну менен эл тарап кетишти.

Чаар кыз эшикте калды.

Хан эшикке чыгып, чаар кызга:

– Сен кете бер, эртең барып өзүм алам, – деди.

Чаар кыз үйүнө кетти. Эртеси күтсө, хан келбейт. Чаар кыз атасына:

– Ата, сен хандын эшигине барып, хан эле хан, сен менин кызымды алам депсиң, аласыңбы, жокпу? – деп кыйкыр. Андан коркпоңуз, ата, – деди атасына чаар кыз.

Чал өгүзүн минип алып, хандын эшигине жетип келди.

– Ой, о-ой, хан барсыңбы? – деди чал. Хан эшикке чыгып караса, бир чал. Чал:

– Хан сенсиңби? – деди.

– Ооба, менмин, – деди хан.

– Эмесе, сен хан болсоң, мен сенин кайын атаңмын. Хан уялып кетип:

– Эмне кыйкырдың? – деди.

– Менин кыйкырганым, менин кызым жиберди, хан мени качан алат экен, ошону билип кел деп жиберди, – деди.

Хан бир азга уялып, туруп калды. Анан жигиттерин чакырып, эки мекиян тоокту бир корозу менен чалга артып:

– Муну кызыңызга алпарып бериңиз, бүгүн куудурсун, эртең туудурсун! – деди.

Абышка артынып алып жөнөдү. Үйүнө барып, кызына капачылыгын айтты. – Балам сени хан албайт экен, эки тоок берди, бүгүн куудурсун, эртең туудурсун, – дейт.

Кызы күлүп, корозду баш кылып эки тоокту союп, бышырып, атасын этке тойгузуп, куурайга кете берди. Ушуну менен арадан үч күн өттү. Кыз атасын ханга жибермек болду.

– Сен ханга бар. Оо, ханым де, тоокторунду алып бардым. Бир күнү куудурду, эртеси туудурду, эми жумурткасын бооруна басып, чайкап жатат кызым. Андыктан үч күндүк жөжөгө үч күндүк таруу керек экен, мобул тарууну бүгүн айдасын, эртең сугарсын, бүрсүгүнү чыгарсын, анан бастырып туруп, алып келсин деп айт ханга, – деди кыз атасына. Бир аяк таруу берип, атасын ханга жөнөтүп, кыз туруп калды. Чал хандын ордосуна келди.

– Хан барбы? – деди.

Хан эшикке чыкты. Караса, чал турат. Чал ханга баарын төкпөй-чачпай айтты. Хандын заманасы куурулду. Эч айла таппай, казынасындагыларды чакырды да, чалдын куржунуна толтура алтын салып берди.

– Бул кызыңдын калыңы үчүн берилди.

Чал алтынды көтөрүп алып, кызына келди. Кызы:

– Эң сонун болуптур – деп, алтынды эч кимге айтпай катып койду. Бир кой союп, айылындагы элин чакырып тамак берип, чаар кыз жүрө берди. Үч күн өттү. Чаар кыз атасын кайра ханга жиберди. Кызынын айтуусу боюнча ханга барып чал:

– Кызымды аласыңбы, же албайсыңбы? Алам десең чыныңды айт, эртеңден калбай ал. Албасаң куурайына барат эле, – деди.

Хан туруп айласы кетип:

– Эртең токойго куш салам, ошол жерге келсин кызың, – деди хан чалга.

Чаар кыз эртеси эрте туруп, белине орогун чалып, бир көтөрмөсүн белине курчанып, токойго келип, куурайын тере берди. Хан ууга токойго саякатка чыкты:

– Чаар кызды табалы. Алып келип нике кыйып, үч күндөн кийин кайра коё берели, – деп хан, кырк жигити менен кеңешти. Токойду аралап келе жатса, чаар кыз ошо жерде жүрөт. Хан өзү барып караса, өңү чаар экен. «Эптеп алып барып, анан коё беремин» деген ой менен туруп:

– Мен сени алганы келдим, – деди кан.

Чаар кыз макул болду. Хан бир кишинин атын мингизип, бир жигиттин кийимин кийгизип, чаар кызды хан ордосун көздөй алып жөнөдү. Жигиттери алып келип, чаар кызды хандын үйүнө таштады. Аны көргөн эл:

– Ханды кудай алсын, чаар кызды алыптыр – дешип, эли ханды жерге-сууга тебелеп-тепсеп ушакташты. Хан уудан келгенче казынаны чаар кыз ачтырып атлас, шайы, тукаба, буулум, жибек, сонун-сонун буюмдардан кийимдерди тандап алып, мончого түшүп кийинди эле, чаар кыз бир сонун эле сулуу кыз болуп жатып калды. Тим эле моймолжуйт.

Хан үйүнө келди, атын байлап коюп кирсе, үйүнүн ичи эң эле сонун болуп жасалган, дасторкону салынган, үйгө кирсе кайра чыккыс.

Хан таң калды, чаар кызды караса, өтө эле сонун болуп калыптыр. Хандын ичи жылыды. Элин жыйып, той берип, чаар кызга нике кыйды. Хан:

– Кардыгач мен сенден бир нерсе сурайын, эгер мен адилетсиз иш кылсам, эч кимге айтпа.

Чаар кыз макул болду. Хан элди күбө кылды, эгер каршы чыкса, коё бермек болду. Ушуну менен чаар кызга нике кыйдырды.

Эл чаар кызды бүгүн-эртең кетет дешип жүрдү. Арадан бир ай өттү. Чаар кыз кетпей эле жүрөт. Чаар кыз байбиче болду. Бир абышканын жалгыз бээси бар эле, бээсин минип жолоочу жүрүп калды. Бээси бооз эле. Абышка түштүк жерге келгенде, түн кирди. Жолдун боюнда эки киши жатат. Эки ат кошкон арабасы бар экен. Аттарын откоруп жатышыптыр. Абышка ошонун жанына барып түштү. Бээсин отко коюп уктады. Бээси тууп салды. Уктап калган абышка бээсинин тууганын билбеди. Арабакечтер арабасын кошуп жөнөп кетти. Кулун арабанын калдырагын угуп артынан ээрчип кете берди.

Арабакечтер узап кетти.

Абышка тура калса, бээси тууп коюптур. Бирок кулуну жок, бээси кишенеп турат. Ары-бери карайт. Кулун көрүнбөйт. Абышка өзүн башка бир муштап, арабага жетсе, кулун ээрчип бара жатат. Барып кулунду кармаса, арабакечтер бербей:

– Биздики! – дешти, абышканы токмоктоп да койду.

Абышка аларга алы жетпей, кайра ханга келип, бардыгын айтты. – Менин кулунумду эки арабакеч зордуктап алды, – деди чал ханга.

Хан киши жиберип, арабакечтерди алдырып келди. Алар:

– Кулун биздики, араба тууп берди, – дешти. Чал:

– Менин бээмдики! – деди.

Хан араба менен бээни эки жакка койдуруп, кулунду коё берди эле, кулун арабаны ээрчип берди. Себеби түн ичинде туулуп, арабаны ээрчип кетет, энесин тааныбай калган эле. Хан:

– Кулунду араба тууганы чын экен – деп, арабакечтерге алып берди.

Абышка кулундан ажырап, үйүнө барса, кемпири кактабай канын ичет. Абышканын айласы кетип: «Хандын аялы эстүү эмеспи, ошого барайын да, бир айла таптырып алайын», – деп ойлоду. Абышка хандын үйүнө далдаланып келип карап турса, Кардыгач бурактап эшикке чыкты. Муну көрүп, абышка жолунан тосуп тура калды да:

– Балам, амансыңбы? – деди.

– Шүгүр – деп, Кардыгач жооп берди. Абышка ыйлап жиберди.

– Мен, балам, абдан жаман болуп турам, өзүң көрдүң, хан менин кулунумду бир арабакечке алып берип койду. Ошону кайра алып береби деп үмүт этип, сага келдим эле, балам, – деди чал.

Кардыгач ырайым этип:

– Ата, – деди чалды, – менин хан менен кылган убадам бар эле. Эгер хан угуп калса мени коё берет го, – деди чалга.

– Мен эч кимге айтпаймын, эгер айтсам, мени жер жутсун, – деп, жооп берди.

– Сен үйгө бар. Баланы кемпириң менен талашып, үйүңдүн ичиндегилерди көтөрүп алып, бети-башыңарды жарып, кызыл жаян болуп ханга келгиле. Баланы кемпирге бербе, – деди.

Абышка үйгө келди, кемпири менен урушуп, баланы талашып, бети-башын айрып, оокатын бөлүп алды, хан булардын чатагын угуп, чакыртып келип, сурай баштады. Абышканын башы, кемпирдин бети жарык, баланы талашып абышка – меники, кемпири – меники, – дейт. Бири-бирине сөз бербейт. Хан абышканы:

– Сен кантип туудуң? – деди.

– Мен эртең менен эрте отунга барсам, бир куу теректин боорунан ушул баланын буту чыгып туруптур, сууруп алсам, ушул бала экен, – деди. Хан:

– Куу теректен кантип бала чыксын, – деди.

– Таксыр, куу араба кантип кулун туусун, – деди чал.

Хан уялып кетти. Арабакечти таптырып, кулунду абышкага кайтарды. Хан:

– Мен жаңылып калыпмын, – деп, кемпирге бир кулундуу бээ, музоолуу уй, бир сыйра кийим менен баласын колуна берип, кемпирди жөнөттү.

Абышкага бир ат мингизди да, бирок абышканы хан алып калды.

– Сен чыныңды айт, бул акылды сага ким айтты? – деди хан.

– Эч ким айткан жок, эч сырым деле жок.

– Сырың эң көп, айт!

Чал сырын айтпай койду. Хан сурасам айтпайт деп, төөнүн терисин сууга жибитип, ошонун ортосуна чалды тиктирип туруп тамдын күн жагына жөлөтүп койду. Бешим болду. Айткан жок. Бирок күнгө тери кургап бырышып-тырышып абышканы кысып, сай-сөөгүнөн өтүп, өлө турган болду. Чал бакырып сырын айтууга макул болду. Чал:

– Сенин аялың айтты, – деди.

– Болуптур, – деп чалды чыгарып, жолуна салды. Хан үйүнө келип Кардыгачты:

– Убада кана? – деди эле, Кардыгач кемчилигин мойнуна алды.

– Сени кетирем, – деди.

– Мейлиң, – деди, ыраазы болуп Кардыгач. Кырк жигитти хан чакырып:

– Силер Кардыгачты жеткирип келгиле, – деди.

Кырк жигит капа болду. Бирок ооз ачпады ханга. Хан эки атка араба коштуруп, үйүн көздөй жөнөтмөк болду.

– Убада аткарылбай калды. Эми ыраазы бол, – деди хан.

– Ыраазымын, – деп колун бооруна алды.

– Эми сен менин тактымды, таажымды калтыр да, башка дүнүйөдөн алышыңча ал, – деди. Кардыгач буга макул болду.

– Эми мен кетем, ага чейин колум менен бир тамак берейин, – деди кыз.

Ошентип, экөө бир үйгө кирди. Эң сонун тамак кылды. Ханга бере баштады. Хан кызыгып иче берди да, бир маалда мас болду. Түртсө да ойгонбогудай уктап калды. Ханды Кардыгач чоң сандыкка салып, оозун бекитип койду. Таажысын, тагын коюп, керебеттин көшөгөсүн түшүрүп, киши жаткандай кылып койду. Эшигин ачып, жигиттерди чакырып, төрт кишиге көтөртүп чоң сандыкты арабага салдырды. Хан уйкусунан ойгонбоду. Кардыгач жигиттерге:

– Эми мен кеттим, ханыңар уктап калды, качан ойгонгондо эшикке өзү чыгат, аман болгула, – деп, арабаны бир жигитке айдатып, жөнөп кетти. Хандын жигиттери капа болуп кала беришти.

Кардыгач абышканыкына барса, уктап калыптыр. Ойготуп, от жактырып отурушту. Арабакеч:

– Эми мен кетейин, – деди. Кардыгач:

– Коё тур, сен да калыс кишисиң, мына бу сандыкты көргүн, – деди да, сандыкты ачты. Ачса – хан. Хан тура калды, көзүн ачып караса чоочун үйдө жатат.

– Бул үйгө мени ким алып келди я, Кардыгач? – деди хан.

– Сизди мен алып келдим.

– Эмне үчүн?

– Сиз мени коё берерде таажымды, тагымды калтыр да, башка көңүлүңө жаккандын баарын ал дедиңиз. Мага сиз жагасыз. Ошон үчүн сизди алып келе бердим, – деди Кардыгач.

– Эч кимге айтпа. Мен уят болдум сага. Муну эч ким көрбөсүн, – деди. – Бул жерде турсак, хан башыбыз менен уят десе, Кардыгачтын айтып турган жери:

Керектүүнүн баарысын
Алып кеткин, – деп айттың.
Мен сүйлөдүм макул, – деп,
Сизден артык керектүү,
Таба албадым үйүңөн.
Сандыкка сени салдым да
Алып келдим үйүмө.
Пайдасы жок не кылам
Үйүңдө калды дүнүйө.
Кетирбеймин сени деп,
Кардыгач айтты мындай кеп.
Ханзаада туруп зарылып,
Кардыгачка таарынып.
Э, ханзаада, бегим, – деп
Менин уккун кебим, – деп.
Увазир жакшы – хан жакшы,
Катын жакшы – эр жакшы.
Кадырды билген сен жакшы.
Табышмагың мен таптым,
Жаттың менин койнума.
Эми чанып жатасың,
Убалым сенин мойнуңа.
Ак никелеп алдың, – деп,
Алып кайра чандың, – деп.
Кардыгач айтты мындай кеп:
– Убадаңдан танбагын
Уят болот барганым.
Уруу кыздын ичинен
Мени тандап алганың.
Уят болот бекзаада
Мени кайра чанганың.
Убада кылып кеп айттың,
Сага жаккан дүнүйө
Алып кеткин, – деп айттың,
Сүйгөнүм жалгыз сен болдуң,
Алып келдим өзүңдү.
Үйүңө кайра кетпейсиң
Уккун менин сөзүмдү.
Билегим артам мойнуңа,
Бирге жатам койнуңа.
Кыздан тандап мени алдың,
Кыяматтык сен болсоң,
Кыз алган зайыбың мен болсом,
Сени таштап Кардыгач

Кайсы жакка барам – деп.
Сендей асыл бекзаада
Кайдан таап алам – деп.
Акылдашым сен болсоң
Алган зайыбың мен болсом.
Кудай кошкон кубатым,
Кошулган сиздей урматым.
Таажың менен тактың деп,
Табышмак сөзүм таптым деп,
Миң кыздан сага жактым деп,
Таалайым артык кыздардан
Мени сүйгөн бактым деп,
Кардыгач айтат мындай кеп.
Эми ханзаада туруп кеп айтты,
– Э, Кардыгач, – деп айтты:
– Сенден башка кыздардан
Акылдуу барбы, – деп айтты.
Анда Кардыгач канга кеп айтат.
Э, ханзаада, каным деп,
Кадырды билген жаным, – деп.
Акылдуу кызды айтайын.
Жер жүзүнө Рашит,
Болгон экен падыша.
Падыша болуп турганда
Кырк жигит күткөн жашында.
Акылдуу жигит даанышман
Бирмаки жигити кашында
Өзү сексен жашында,
Жер жүзүнүн баарына
Падыша болгон жашында,
Андан артык акылы
Бирмаки мунун жакыны
Өзү ушундай даанышман
Дүйнөдөн кабар алышкан.
Аскери баатыр баарыдан
Дүйнөнүн баарын караткан.
Тең келген адам болбогон
Тайгак кечүү, тар жолдун
Далайын түзөп оңдогон,
Пендеде мындай болбогон.
Рашит паша бир күнү
Чыккан экен сейилге
Кырк жигити кашында
Олтурган экен Рашит
Мунаранын башында,
Коңгуроо үнү угулду
Бир мечиттин ичинен
Карап турса Рашит
Беш жүздөй кыз чууруду.
Ошол беш жүз ичинен
Бир сулуу кыз бурулду.

Так ошо кыз пашага
Перизаттай көрүндү.
Рашит кызды карады,
Периби деп санады.
Кызды көрүп кызыды,
Рашиттин башынан
Акылы түрлүү бөлүндү.
Бирмакиге кеп айтты.
Кимдин кызы экенин
Билип келчи деп айтты.
Бирмаки туруп ордунан
Туруп кыздын артынан
Жөнөп калды соңунан
Байкаган жок кыз аны
Барып бир жерден бурулду.

Артынан Бирмаки келе берди. Кыз жасалгалуу бир үйгө кирди. Артынан Бирмаки кошо кирди. Кирсе үйдүн ичи эң сонун, Рашит падышанын үйүнөн артык. Ар түрдүү сонун буюмдар бар экен. Адамдын акылы жеткис. Караса, бир сонун аял турат. – Келиңиз, – деп, эки колун бооруна алды. – Отуруңуз – деп, шашып калды аял. Бирмаки караса, кыз жок. Айран калды. Аял: – Эмне, сиз шашып турасыз? – деди. Бирмаки: – Бир жумушка келдим эле, – деди. Аял: – Ишиңиз табылып калаар, – деди. Аңгыча төркү үйдөн кызы чыга келди. Бирмаки менен учурашты. Бирмаки аялдан: – Сиз кимдин аялы болосуз? – деди. Мен сиздин жолдошуңуздун аялымын, – деди. Бирмаки кайра сурай албай туруп калды. Аңгыча эшиктен Акматшарип кирип келди. Биринчиси, падыша Арун- рашит, экинчиси, Бирмаки, үчүнчүсү, Акматшарип эле. Ошол үй Акматшариптики экен. Акматшарип Бирмакиден бей уруксат келгенине таңгалып, бул мага жамандык кылып жүргөн экен деп, каарлана баштап, Бирмакиге кол салууну ойлоду. Бирмаки биле коюп: –Акматшарип, сен мени жаман көрүп турасың, ырас мен келдим, өтө зарыл жумуш бар эле, – деди. Акматшарип ага эмне жумушу бар экенине таң кала: – Сени чакырсам да келбейсиң, не себептен эми келдиң, я? – деди. Бирмаки:

– Мында бир себеп менен келдим. Мени Арунрашит жиберди, – деди.

– Биз таң эртең сейилдеп буранага чыгып, эки жакты карап отурдук. Бир убакта мектептен кыздар тарап калды. Бир кыз өтө эле сонун көрүндү. Ошону барып билип кел деп Арын Рашит падыша мени жиберди. Мен тез эле мунарадан түшүп, кыздын артынан кайда бараар экен деп ээрчип келе берип, эми сизге дуушар болуп олтурамын. Артынан келсем сиздин кыз экен, – деди Бирмаки.

Акматшарип кызды эмне кыларын сурады.

– Кыз жакса, аламын дейт, – деди Бирмаки. Кептин чынын угуп Шариптин ачуусу тарады.

– Эгер кызды падышага берсек, эмне дейсиз? – деп Бирмаки Акматшариптен сурады.

– Анда мен кыз менен аялыма кеңешип туруп, жообун эртең берейин, – деди.

Эртеси жообун алуу үчүн киши жибермек болуп Бирмаки үйүнөн чыгып кетти. Рашидке барса, күтүп турган экен. Бирмакиден: – Кыз жактыбы? – деп, Арунрашит сурады.

– Бардык, – деди.

– Кимдин кызы экен?

– Акматшариптин кызы экен, сулуулугу бул дүйнөдө жок, эң сонун экен, андай кыз болбос, – деди Бирмаки. – Периде гана болбосо, бул дүйнөдө жок андай кыз, – деп сөзүн кошумчалап, өтө сонун экенин, чын пейили менен жактырганын айтты.

Падыша өтө кубанып, көңүлү көтөрүлдү.

– Бергидейби?

Бирмаки: – Мен сүйлөштүм, эртең жооп бермекке кеңешмек болушту, – деди. Падыша ого бетер кубанды. Вазирлерин чогултуп, шатыра-шатман жамбы аттырып да жиберди.

Эртеси эртең менен Бирмакини чакырып: – Кыздан жооп ал, – деп буюрду. Хан, бекзаада, акылман, чечендерин чакыртып алып, мен бүт дүйнөгө падыша болдум, бирок мен өтө кубанып турамын, – деди. Бүгүндөн калбай төрт киши чечендерден жөнөгүлө да, бүгүн кайра жооп алып келгиле! – деп, кыздын ата-энесин көздөй жиберди...

Алар келе берсин, эмики кеп Акматшариптен болсун.

Акматшарип Бирмакини кетирип жиберип, кызына эмне деп айтаарын билбей өтө капаланды. Эч кеп-сөз дебей олтура берди да, эшикке чыкты. Муну көрүп, кыздын энесинин ою ар түрдүү бөлүнүп капа болду, ыйлады.

Кызы: – Эмне ыйлап жатасың – деп сурады. Анда энеси:

– Ээ, балам, сени мен атаңдын ажалына тууган экемин, – деди. Кызы чочуп кетти.

– Сени Арунрашит падыша алам дептир. Ага өз каалооң менен барбайсың, ошон үчүн хан атаңы өлтүрөт.

– Эгер мени падыша аламын десе, барамын. Капа болбой эле койгула, – деди кыз.

Энеси сүйүнүп кетти. Эшикте турган Акматшарипке:

– Сүйүнчү, кыз макул болду, – деди. Акмат да өтө кубанычта болду, үйүнө кирди. Кызы Күланданы атасы чакырып, өз оозу менен сурап, ишенип, көңүлү анык жайланды. Эртең келет хандын кишиси, эмне жооп берейин, – деди кызына.

– Келе берсин, жообун өзүм берем, – деди кыз.

Эртеси хан дайындаган чечендер Акматшариптин үйүнө келди. Шарип аларды коноктой баштады. Дасторкон салынды. Жуучулар падышанын буйругу боюнча кудалык чоо-жайды сүйлөшө турганын айтышты. Сөз башталды. Кыздын башын ачышты, адегенде Акматшарип:

– Эгер Арунрашит айтса мен жок демек белем, – деди. Сөз анан калыңына жетти.

Акматшарип: – Кызым Күланда өзү билет, – деп, чыга берди. Жуучулар Күланданын үстүнө киришти. – Куда менен кудагый сизди падышага бермек болду, бирок калың маселеси чечилбей жатат, – дешти.

– Эмненин калыңы? – деди кыз.

– Сизге берүүчү калыңчы? Кыз:

– Мен кишиминби, же малмынбы?

– Кишисиз, – деди тигилер.

– Эгер мен киши болсом, мени сатпагыла! – деди. Жуучулар буга болбой коюшту.

– Анда, – деди кыз, – калыңыма чыдай турган болсоңор он беш сары куйрук козу, он беш карышкыр, жыйырма беш тоо теке, отуз жолборс, кырк кабылан, элүү айгыр, алтымыш атка жетимиш нокто, сексен чылбыр.

Жуучулар буга макул болушту. Падышага бир шакек берди кыз. Эртеңден калбай келишээрин эскертти Күландага.

Жуучулар убаданы бекитип падышага кетишти. Жетээри менен: «Алмай болдук» – деп мактанышты. – Кыз көңүлгө жактыбы? – деп сурады падыша ириде жуучулардан. Жуучулар падышага кыздын сулуулугу пендеде жок экен дешти. Кыз берген аманатты падышага тапшырышты. Падыша шакекти колуна салып, көрө коюп өңү бузулуп кетти. Падыша кыздын калыңы канча болду, – деди. Жуучулар өтө арзан болду, – деди. Падыша: – Кана, айткылачы? – деди. Жуучулар:

– Таксыр, арзаны ушул, он беш сары куйрук козу, он беш карышкыр, жыйырма беш тоо теке, отуз жолборс, кырк кабылан, элүү айгыр, алтымыш атка жетимиш нокто, сексен чылбыр, – деди жуучулар. – Муну кайдан табабыз? – деди Рашит. – Ушуну кантип таппайлы! – дешти жигиттер. Кыркыбыз кырк жактан чыгып, бирден карышкыр атып келебиз. Козу болсо короодо турат. Жыйырма беш тоо текени миң киши чыгып кармап келебиз. Отуз жолборсту ажайыпканадан, кырк кабыланды ар кайсы падышадан алабыз. Элүү айгырды алтымыш атты байлардан сурайбыз. Жетимиш нокто, сексен чылбырды он

кемпир бир күндө даярдайт. Ушул эле эмеспи! – дешти жуучулар. Бул кепте маани бар экенин алар билишкен жок.

Падыша болсо дым дебей, чекесин таянып олтура берди, жуучулардын сөзү кулагынын сыртынан өтүп жатты. Падыша Бирмакиге: – Кайдан табабыз бул калыңды? – деди. Угуп олтургандар айраң-таң калышты. Кырк вазирина падыша: – Силерди кырып койсом, дурус эле болгон турат. Бирок уят болчудаймын. Силерден көрө бир мусапыр багып алсам, жакшы болмок. Себеби кыз бизге тийбейт экен. Мен кыйынмын дечү элем, менден акылдуулар көп экен го. Ражап деген бир ханды бир чаар кыз жаңылтып тийди деп уктум эле, ошол кыздын эжеси Акматшариптин аялы, ал чаар кыз Акматшариптин балдызы экен, ошо кызга туш болупмун. Бул кыз мага тийбейт, калыңы өтө көп. Силердин баамыңар жетпесе, мен чечмелеп берейин, – деди Рашит падыша. – Он беш сары куйрук козу дегени, мен он бештеги сары козудаймын. Он беш карышкыр дегени, он бешиңде карышкырдай элең, эмине... дегени. Жыйырма беш тоо теке дегени, сен жыйырма беште болсоң болот эле дегени. Отуз жолборсу – жолборстой чамынган курагың калган жок дегени, кырк кабылан дегени – ички, тышкы душмандарыңа кабыландай тиер убагың эчак өткөн дегени. Алтымыш атка жетимиш нокто дегени – алтымышка келип ата болдуң, башыңа нокто түшүп, нокто болдуң, көзүң кызарып, бетиң бырышып, шай кеткен кез. Сексен чылбыр дегени – сексенге чыккан менин жашым. Бул шакеги – өзүңдүн перзентиңизбиз дегени.

Жигиттер баш болгон эл оозун ачып отуруп калышты. Ошентип Арунрашит падыша кыздын табышмактуу сөзүн чечти.

– Мен өтө чеки иш кылыпмын, шарияттан чыгыпмын, – деп, Рашит имамын чакыртып, сексен дара чаптырды. Кыз падышага тийбей кутулуп калат.

Рашит кийин текшертсе, баякы ханды жаңылтып тийген чаар кыз ушул Күланданын таэнеси экен. Хандан жуучу барганда Күланда таэжесинин үйүнө барып, кеңешип келет, ошонун айтуусундай болуп падышадан кутулуп калат.

Сөз эми Арунрашиттен башталсын. Арунрашитте бала болбойт. Агасы Абдимуталипте гана бир кыз болот. Кыздын аты – Нурбүбү, Нурбүбүнү Субайда ханыша багып алат да, кырк кыз курайт. Себеби Арунрашит ушул агасынын кызын акылдуу бир сонун, дүйнөдө жок даанышман адам кыламын деп, ак сарай салдырып багат. Түштүк жерине бак тиктирет, ичин гүлдөттүрөт, ага бейжооп киши кирбейт. Дарбазасын темирден жасатып, эки жагына алтыдан, он эки кызды мылтык берип сакчы коёт. Кыздар турчу жайдын ичи да бейиш болот. Нурбүбүнүн кырк кызына үй салдырат. Азем тотуну алдырып келет. Кишинин тилин билген куш сайрап, булактар кайнап, дүйнөдө кулак угуп, көз көрбөгөндөрдүн баарын алдырат. Алтындан такты жасатат. Кырк кыздын үстүнө бир да эркек кирбейт.

Бирок Арунрашит падыша кызды эркек кылам, – деп ойлойт. Кыз үстүнө бир да макулук киргизбейт.

Кыздар шапар тээп ойноп жата берет. Бир жолу бири-бири менен аңгемелешип, сырлашып:

– Эркек тапсак, ортобузга алып сыр сурасак – деп, кеңешет кыздар.

Нурбүбү өз үйүнүн төрүнөн сыртка жол казып чыгарууну айтат. Кыздар буга макул болуп, каза башташат. Жолду кырк кыз, кырк күндө казып бүтөт. Жол шаардын чекесинен чыгат. Бирок жолдун оозун бекитип коюшат. Бир мусапыр абышканы таап, ага бир табак дилде берип, кызматка алышат. Ал жолду кайтарып турат. Чал ошол жол чыккан жерге короо-жай салып тура берет.

Кыздар сыртка бирден чыгып, абышка менен аңгемелешип, ата-бала болуп калат. Бир күнү Нурбүбү эшикке чыгып, жаман кийим кийип, бетине парда тартып, абышканын эшегин минип, базарды аралап жүрө берет. Базарда сонун-сонун адамдар бар экен, бири да көңүлгө жаккан жок. Жолдо келатса, бир сонун дүкөн турат. Нурбүбү караса эл көп, сонун-сонун адамдар күлүп-жайнап, ойноп жатышат. Нурбүбү мусапыр түрү менен элге

келет. Элдин ичинен бир байбача көңүлүнө жагат. Эч бир жеринде кеми жок. Ким экенин билейин деп Нурбүбү туруп калат. Оюн да тарайт. Баягы мырза элдин баарын:

– Жүргүлө! – деп, ээрчитип жөнөйт. Эң сонун салынган бир сарайга барат. Сарайдын эч бир кемчилиги жок, эң сонун экен. Ким ушуну жаман десин, – деп Нурбүбү жөнөп кетет.

Абышканын эшегин кайра өзүнө берип, сарайына кирет.

Кыздар тегеректеп:

– Эмне көрдүң, эжеке? – деп сурашат. Көргөн жигити жөнүндө айтып берет:

– Байбача эң эле сонун, бир адамда жок киши экен, – дейт Нурбүбү.

– Мында келеби? – деп сурашат кыздар.

– Келет, – дейт Нурбүбү.

Нурбүбү бир күнү баягы жашыруун жол менен эшикке чыгып, абышкага эшикти каратса, эч ким көрүнбөйт. Жаман кийимин кийип, бетине парда тартып, эшекти минип Нурбүбү жөнөп кетет. Баягы дүкөнгө барса, мырза жалгыз турат. Нурбүбү ушуну бир сынайынчы деп, эшеги менен барып:

– Ээ, байбача! – дейт.

Байбача карап калат. Нурбүбү мөөр таш сурайт.

– Бар! – дейт байбача. Нурбүбү бирди сурайт. Байбача каухар таштан бирди алып берет. Мусапыр каухарды алып, чыгып кетет. Байбача унчукпай туруп калат. Үч күн өткөндөн кийин кайра келсе, байбача дагы жалгыз турат. Нурбүбү жакут таш сурайт. Байбача: – Бар, – дейт. Анан бирди берет. Мусапыр алып, чыгып кетет. Байбача: – Кайта бер, – деп сурабайт. Нурбүбү ал дебейт.

Жана он күн өткөндөн кийин дагы келет. Зимурут сурайт. Байбача бирди берет. Мусапыр зимурутту алып жатып, байбачаны таанырын сурайт.

– Жок, – дейт байбача.

– Эмесе, мени таанып ал! – деп, Нурбүбү бетиндеги пардасын ачып иет. Байбача караса, бети жаркырап тим эле перизат. Эси оой түшөт. Байбача эсине келген кезде: – Намаз жума күнү биздикинде болуңуз, – деп, айтып жүрүп кетет.

Күндү күтүп жүрөт. Бир күнү эл чогулуп намазга түшүп жатыптыр. Байбача басып келсе, эл тарап калган экен. Мечитке кирип турат. Бир оокумда бир эшек минген аксакал киши чыгат. Аны байбача ээрчип алат. Ал киши бир дубалдын түбүнөн бир боо ак куурайды сууруп алса, астынан үңкүр көрүнөт.

– Ушундан нары барсаң, жогунду табасың, – деп, байбачаны үңкүргө түшүрөт. Бир топ жерге баргандан кийин, чоң жарык көрүнөт. Жакындап барса каалга. Туткасын тартып кирсе, баягы издеп жүргөн кызы ошол жерде отурат. Тура калып кыз көрүшөт. Анан:

– Мага жуп болосуң, – дейт дароо. – Үйдүн ичи эң эле кооз экен. Кулак угуп, көз көрбөгөндүн баары ошол жерде турат. Жигит коруна баштайт. Кыз жигитке: – Мен сага үч жолу сени көрсөм, – деп бардым. Үч жолу тең кымбат буюмуңду сурадым. Үчөөндө тең мага илгиртпей бердиң. Ошентип мага жагып калдың, – деди кыз. – Кокус менден тыйын сурасаң, мен экинчи сага келмек эмесмин.

Бир топ убакыт өткөн соң жигит кыздын атын сурайт.

Кыз:

– Атым – Нурбүбү, – дейт.

– Сенин атың ким? – дейт кыз жигиттен.

– Атым – Арунрашит, – дейт жигит.

Кыз чочуп кетип, Арунрашитте бала жок экенин айтат.

– Ырас, анын баласы жок, мен агасынын баласымын.

– Мени дагы, – дейт Нурбүбү, – эч бир жанга көрсөтпөй, Субайда ханыша багып, ушунча имарат салдырып, кырк кызды жалдап ушунча дүнүйөнүн баарын энчилеп берген. Бирок сенин дайыныңды угуп калып, бир абышканы миң дилдеге жалдап, сени таптым, – дейт анан кыз.

Байбача менен кыз сүйлөшүп отура берет көпкө. Аңгыча терезеден бир кыз чыгып, оюндун бүтүп баратканын айтат.

Кыз жигитке: – Эмесе, сен ушул жерде туруп тур, мен оюн баштап берип, кайра келем, – дейт.

Жигит макул болуп туруп калат. Кыз сыртка чыгып кетет. Эшик жана ачылып бир келин кирип келет. Келин жигитке:

– Мен сизди чакырып келдим, – дейт.

Жигит кайда барарын сурайт. Келин Субайда ханышага барарын айтат. Жигит ойлонуп туруп: «Барсамбы, же барбасамбы? Барсам, эмне болот?» – деп кыздан коркот. Барбайын десе, Субайда кайын эне болгону турат. Жигит барууну туура таап, келин менен ээрчип жөнөп кетет. Эшикке чыгышат. Хандын үйү эшиктин эле алдында экен. Субайда ханыша кырк аял менен эшигинин алдында экен, жигит тааныбай туруп калат. Караса, бир аял. Кийими тим эле жаркыраган күн. Ошо аял ордуна тура калып:

– Ырахмат кызыма, өз теңин тааптыр, куттуу болсун! Бирок мени эч ким билбесин – деп, үйүнө кирип кетет. Субайда ханыша ошол экен.

Жигит кайра баягы бөлмөгө кирсе кыз келип калыптыр.

Кыз жигиттен:

– Кайда бардың? – деди.

– Субайда ханыша чакырыптыр, ошого бардым – деп, жооп айтат.

– Сени эч кайда барба дебедим беле, – дейт кыз.

– Субайда чакырса, кантип барбай коём, – дейт жигит.

– Жер астынан сен үчүн азап тартып жол каздырып кыз башым менен убара болдум.

Сен менин ким экенимди билгиң келбейт турбайбы. Болбосо күтө турат элең го.

Падышанын жалгыз кызымын. Оюмда сени эч кимге көрсөтпөй, ушу жерде кыз-күйөө болуп түбөлүк жашайлы дегемин. Эми болбой калды.

Өз жолунду өзүңчө тап! – деди Нурбүбү. – Кетпейм, – деп жигит мойноду.

Ушул учурда эшикке чыгып, кыздарга:

– Ургула! – деп буйрук берди.

Кыздар келип жигитти ура баштады. Акыры эч жерин койбой көгөртө сабап, чала жан кыла уруп туруп, жер алды сүйрөп, эшикке чыгарып ташташты. Жигит араңжан талаада кала берди. Байбачанын кайда кеткенин эч ким билген жок.

Үй-бүлөсү билбеди. Жарым ай өтүп, араң табылды. Караса, эч жеринде тамтыгы жок, көк челек шишип тил-оозу жок. Эптеп замбилге салып үйүнө алып келишет. Муну ким урганын эч ким билбей койду. Байбача өзү айтууга тили жок. Байбача мурда элине өтө кадырлуу, жоомарт жана бей-бечарага кайыры тийген адам эле. Кедейлер байбачанын бул абалына өтө капа болушту.

Ал бир жылдан кийин айыкты. Эл эмне болгондугу тууралуу сурашты. Жигит эч кимге эч нерсе айтканы жок. Ошентип, арадан эки жыл өттү. Байбача кыздын кылганын элге айтайын десе, падышанын кызы, кокус эшитсе падыша мал-мүлкүн талап алып, өзүн өлтүрүп койгудай, айтпайын десе, кордук эсинен кетпейт. Эмине кылаарын билбей, бир топко жүрө берет.

Бир күнү ойлонуп отуруп: «Мен минтип жүргөндөн көрө өлгөнүм жакшы» – деп, дүнүйөсүнүн баарын чача баштайт. Кырк жигит курап, кыркын тең коёндон окшош кийгизет. Кырк катын курап, кыркын тең жасайт. Жигиттеринин баарын Арунрашиттин жигиттерине окшоштурат. Бир аялды Субайда ханыша, бир жигитин Акылбирмаки кылат. Өзү экинчи Арун-рашит падыша болуп жата берет.

Ал эми чыныгы Арунрашит падыша Бирмакини ээрчитип, жаман кийим кийип, ар түнү мусапыр катары үйгө кирип, тилемчилик кылып жүрөт. Максаты элдин ичинде ушакчы барбы, ууру барбы, аны билиш керек эле. Элдин турмушуна кызыгышкан алар. Бир күнү күндүз сууну бойлоп келе жатышса, бир абышка турат. Суунун жээгине барса, абышка жолотпой:

– Кеткиле, бул жерден өтпөгүлө, азыр Арунрашит өтөт, – дейт.

Карап турса, чын эле бир чоң кайык келе жатат. Ичи толгон эл. Арунрашиттин өзү, Бирмакиси, Субайдасы, кырк жигити менен оюн-шоок, ырчы, чоорчу, санжыргасы менен ойноп-күлүп өтүп кетишет. Рашит падыша Бирмакиси экөө айран-таң калат. «Чыныгы падыша биз бул жерде турсак, тигилер ким болду?» – деп ойлойт. Абышкага эки дилде берип, Рашит, Бирмаки, абышка үчөө бир кайык менен артынан жөнөйт. Жетип да барышат. Түмөнү түрүлгөн эл тосуп турат. Үй көтөрүлгөн, бээ союлган. Эл ушунчалык көп. Бирин бири тепсеп жатат. Арунрашитти көрөбүз деген эле үндөр.

Арунрашит болгон адам бир оокумдан кийин солкулдап ыйлап, өкүрүп-бакырып кирди. Анан чечинип салды. Денесинде тамтык жок, камчынын, темирдин тагы. Эти көк ала койдой союлган. Муну Бирмаки байкап калды. Бир маалда Арунрашит болгон адам эс алды да, элди жыйнатты. Жарды-жалчы, кедей-кембагалга тегиз экиден дилде берди. Элдин катарында олтурган Арунрашит менен Бирмаки да төрт дилде алды.

Бул чоң жыйынга баягы жигит анан мындай деп кайталады.

– Мен чыныгы Арунрашит эмесмин. Мен болсом – дүнүйөсүн чача албай жүргөн бир байбачамын, Арунрашиттин букарасымын. Мен бир кыз үчүн куурап жүргөн кудуретсиз пендемин, – деп, башынан өткөргөнүн бүт баяндады төкпөй-

чачпай. Анан этегиндеги тактарды элге даналап көрсөттү. Көзүнө жаш да алды.

– Арунрашит падыша капа болуп, эмне кылаарын билбей, нары ойлонуп, бери ойлонуп... Анан падыша:

– Бирмаки, мен бул кызымды эркек кылайын десем болбоду, – деп, Акылбирмакиге карады. Акылбирмаки:

– Ээ, падыша, эч убакта эркек кыз болгон эмес, жана да кыз эркек боло албайт – деди.

Арадан үч күн өттү. Арунрашит падыша байбачаны аскерлерин жиберип, сууда кайык менен сүзүп жүргөн жеринен карматып келди.

– Эртең эле ордого келсин! – деп, бүт элине кабар бердирди. Эртеси элдин баары келди. Ордонун ичи-сырты жана айланасы элге толду. Эми эмне айтаар экен дегендер да бир жыйын.

Падыша кырк вазири менен эл алдына чыкты. Жаасы катуу. Каарданып, баягы байбачаны алдырып келди. Падыша атына минип:

– Мобул жигитти тааныйсыңарбы? – деп, элине кайрылды.

Эл чуулдап таанырын айтышты.

Падыша Нурбүбүнү чакырды. Нурбүбү жанына келди. Падыша кызына карап: – Балам, мынабу жигитти тааныйсыңарбы? – деди.

– Жок, атаке – деп, Нурбүбү жооп берди. Падыша жигитке кайрылып:

– Сен бул кызды тааныйсыңбы? – деди. Жигит таанырын далилдеди. – Таанысаң, аялдыкка алгын! – деди жигитке, падыша буйрук берип. Жигит үйүн карай кызды ээрчитип жөнөдү. Карап турган эл Арунрашиттин адилеттигине абдан ыраазы болуп, алкыш айтышты.



МЫРЗАЛЫ ДҮЙШӨНБҮ УУЛУ

Мырзалы аксакал 1886-жылы канай элинде туулган. Бала чагынан жомокко шыктуу болгон. «Чалдын баласы», «Кийикчи», «Жолой», «Уурубай», «Эки жетим», «Эр Төштүк», «Кедей чалдын баласы», «Беймаза», «Кемел», «Аялдардын айласы», «Байдын баласы», «Карагул», «Үч кыз», «Хандын эки баласы», «Үч жетим», «Эки бир тууган», «Миңбай күлүк» өңдүү жыйырмадан ашык жомокту толук билген.

Ал отуз беш жашына чейин атасы Дүйшөнбү менен бирге турган. 1921-жылдан тартып, Пишпек шаарындагы ички иштер бөлүмүндө 1945- жылга чейин кызмат өтөгөн. Талас, Нарын, Атбашы, Ысыккөл, Токмокто көп болгон. Ошол жердегилердин жомогун өздөштүргөн. Кийин 1976-жылдын 23-февралында 89 жаш курагында Шалта айылында дүйнөдөн кайткан.

ҮЧ ЖЕТИМ

Үч жетим баланын бир көк өгүзү болот. Улуусу – мүйүзүндө, ортончусу – белинде, эч кичүүсү – куймучагында жашайт. Көк өгүзүн алар дайыма тоодо кармап, тоодо багат. Бир күнү көк өгүзү эмнегедир күчала чычып калат. Ал удаасы менен үч күн, үч түн чычат.

«Бул эмнеси, муну ортончу агама айтайынчы» – деп кичүүсү үйдөн эртең менен чыгып, түшкө жакын агасына келет.

– Көк өгүз күчала чычып калыптыр. Бүгүн үч күн болот, – деди ал.

– Ал эмнеси, өгүз өлүп калып жүрбөсүн. Мен эмне себептен күчала чычканын билбейм. Тигил агаңа барып айт, – деди ортончусу.

Үйдөн түштө чыккан экөө жүгүрүп олтуруп улуусунукуна кечинде келишти.

– Көк өгүз күчала чычып калыптыр. Бүгүн төртүнчү күн.

Бул эмнеси? – деди улуусуна.

Улуусу:

– Көк өгүз суусап калган турбайбы, муну сугаралы.

Мүйүзүнөн үчөөлөп тартсак, көлгө жетээр.

Өгүздү мүйүзүнөн сүйрөп отуруп белден-белди, кырдан- кырды ашырып, эптеп көлгө жеткиришти. Көк өгүз баш-аягы бир күндүк жол болучу, көлдү бир паста эле шимирип салды. Көл соолду. Түбү көрүндү. Кургакта калган бир балык көк өгүздү жутуп, көк өгүздүн үстүндөгү үч жетим бала качып кутулду.

Аңгыча асмандан калдайган кара булут көчүп келип, өгүз жуткан балыкты илип кетти. Көрсө, ал алпкаракуш экен. Алпкаракуш балыкты тоого тийгизсе, тоо жарылат, ташка тийгизсе, таш жарылат. Айласы кеткен алпкаракуш эчкисин жайып, текесинин көлөкөсүндө уктап жаткан чалга учуп келип, текесинин мүйүзүнө конуп, балыкты жей баштады. Көк өгүздүн бир далысы ыргып кетип, чалдын бир көзүнө тийди. Далы көзгө сайылып калды. Чал көзүн укалап атып далыны чыгара албай койду. Койчу, жылкычы жана башка коңшулары чогулуп, текенин сакалынан аркан эшип, далынын башынан байлап тартып, зорго чыгарышты. Аны көптөп туруп көтөрүп жерге коюшту эле, далы бир шаарды бүт басып калды.

Кырк соодагер келди, конолук десе, бир жагы токой, бир жагы камыш.

– Буларда ит-куш болуш керек, токойсуз, камышсыз жерге конолу – деп, андан өтүп, ачык жерге келип конушса, бир жер өзүнчө эле көчүп бара жатат.

– Бул жылып бараткан кызык жер экен, – деп, таң калып карап турушса, ал далыны тиштеп качып бараткан түлкү болуп чыкты. Жүргүнчүлөр түлкүнү атып, бир жак терисин сыйрып, экинчи жагын сыйралы деп түлкүнү оодара албай коюшту.

Аңгыча бир кемпир келди:

– Келиним жаңы эле көз жарып, эркек бала тапты, ошол балама тебетей кылып берейин, түлкүнүн терисин мага бергиле, – деди.

– Алыңыз, – дешти алар териден кутула тажап.

Кемпир бир колу менен түлкүнү оодара салып, терисин сыйрып алды. Ал тери жаңы төрөлгөн балага тебетей чыкпай калды. Кемпир бучкактарын курап жатып балага араңдан зорго топу жасады.

Бала кийикке чыккан мергенчилерди көрүп:

– Ата, мага чокмор жасатып бериңиз, мен кийик уулаймын. Мылтык менен атып, убара болуп жүрбөй эле, кийиктерди чокмор менен уруп келемин, – деди.

Атасы үч коюн сатып, дөө устага темирден чокмор жасатты.

Чокморду өлгөн-талганда көтөрүп келип баласына берди. Баласы:

– Ушу да чокморбу? Кичине болуп калыптыр, – деп ыргытып жиберди эле, ал булутка жетип, кайра жерге түштү.

– Өзүм барып жасатып аламын, – деп, үч коюн айдап, чокморун көтөрүп, дөө устага барды. – Мына бул чокморго кошуп, дагы бир ушундай жасап бериңиз, жасаган акыңызга бул үч койду алыңыз – деп, баягы үч койду берди.

Дөө уста баланын айтканындай чокморду бириктирип, бир чоң чокмор жасап берди. Бала чокморду көтөрүп келип, атасына:

– Мага эки жигит таап бериңиз, мен аларды жолдош кылып алып кийикке чыгам, – деди.

Атасы алдуу, күчтүү жигиттен эки жигит таап берди. Бала азык-түлүгүн, эки жолдошун алып, чокморун көтөрүп, тоого кийикке кетти. Кийиктерди кечке чейин кыйратып, кечинде бир жерге жатмакчы болуп токтошту. Казанын асып, алтымыш кийиктин этин бышырып, үчөө жеп жатышты.

Эртеси бала:

– Сен бул жерде кал, биз келгенче дагы эт бышырып тур! – деп, бир жолдошун калтырып, бир жолдошун ээрчитип кийикке жана чыгып кетти.

Үйдө калган жигит, алтымыш кийиктин этин бышырып отурса, кабагын кар, мурутун муз баскан бир киши келди. Ал киши:

– Мен жолоочумун, этиңден бир кесим эт, сорпондон бир кесе сорпо берчи? – деди.

Тигил жигит:

– Эт өзүбүзгө жетпейт, биз үч кишибиз, кожоюнумдан уруксатсыз бере албайм, – деди.

Тигил киши тура калып, жигитти көтөрүп барып карагайга таңып, казандагы этти жеп, сорпосун бүт ичип, жүрүп кетти.

Кечинде кийикке кеткендер келсе, эт жок, жолдошу карагайда таңылып турат.

– Ой, сага эмне болду? – деди бала. Балбан жигит:

– Мени кудай уруп таштады. Кабагына кар, мурутуна муз тоңгон бир киши эт сурады. Берген жокмун, ал мени таңып коюп, эттин баарын жеп кетти, – деди.

Кийикчилер кайрадан эт бышырып жешти. Эртеси бала:

– Бүгүн сен кал, тигил балбан экөөбүз кийикке чыгалы, – деп, тигини калтырып, экөө кийикке чыгып кетти.

Үйдө калган балбан жигит алтымыш кийиктин этин бышырып жатса, баягы кабагына кар, мурутуна муз тоңгон киши келди.

– Жолоочумун, кардым ач, этиңден бир кесим эт, бир кесе сорпо берип койчу? – деди.

– Эттин ээси бар, андан уруксатсыз бере албайм, – деди балбан.

Тигил киши тура калып, балбанды көтөрүп чаап, сүйрөп барып карагайга таңып, этти жеп, сорпосун ичип, жолго түштү.

Кийикчилер кечинде келишти, балбан байланып турат, эт жок.

– Ой, сага эмне болду?

– Ээ, мени кудай урду. Кечээги киши келип, мени таңып салып, этти жеп, сорпону ичип кетти.

Таңылган балбанды чечип бошотту. Кайрадан казан асып, алтымыш кийиктин этин бышырып жешти.

Эртеси бала:

– Бүгүн кийикке силер баргыла, үйгө мен калайын, – деди да, чокморду көтөрүп, эки кырдын башы кошулган чокуга койду. – Кийик жайылып келгенде, түртүп жиберсеңер, таш кулап, эки кырдын ортосундагы кийик кыйрайт, – деди да, бала кайра үйүнө келди.

Казанын асты, алтымыш кийиктин этин салды. Чеке күйгөн ысыкта кабагына кар, мурутуна муз тоңгон киши дагы келди.

– Мен жолоочу элем, балам. Кардым ач, бир кесим эт, бир кесе сорпо бер? – деди.

– Эт берилбейт! – дегенде эле тиги киши обдулду. Бирок бала аны кучактап барып, жоон карагайга таңып салды. «Эми чокморума барайын, тигил экөө көтөрүп келише алышпайт» – деп, чокуга жөнөдү.

Барса, эки балбан чокморду жылдыра алышпаптыр.

Чокморду көтөрүп, эки жолдошун ээрчитип келсе, баягы киши карагайды түбү менен жулуп, качып кетиптир. Ал кишини бала артынан кууп жөнөдү. Тиги киши качып олтуруп жердин алдына кирди, артынан бала да кирди. Баланын алдынан сокур, кара кыз чыкты.

– Эй, бала, сен кимди кууп баратасың? – деди.

– Муз мурут кишини кууп баратамын.

– Ал менин атам болот, аны кууп эмне кыласың? – деп, баланы алкымдан алды. – Атышасыңбы же алышасыңбы? – деди балага.

– Алышамын! – деди да бала экөө бир жума күрөштү. Дөң жер пас болду, пас жер саз болду. Бала кызды жеңди. Бирок бала жер үстүнө чыга албай калды. Анан бир чынар терекке жолукту, ал теректи үч ороп жаткан ажыдаарды көрдү. Бала чокмор менен ажыдаарды бөлө чапты. Ажыдаар туйлаганда терек термелип башы ийилип, жерге тие жаздады. Башынан калдайган булуттай уя көрүндү. Уяда алпкаракуштун үч балапаны бар экен.

Кечинде балапандардын энеси келди.

– Бизди жегени келаткан ажыдаарды тетиги бала өлтүрдү, биз өлүмдөн калдык, – дешти балдары.

Алпкаракуш ажыдаардын көкүрөгүн өзү жеңди, көчүк жагын балапандарына берди, үч балапан да жеп алды.

Алпкаракуш:

– Балдарымды душмандан аман алып калыпсың. Мунуңа ыракмат. Бирок мага түшүнүксүз болуп жатат, кайдан келген жана кандай иш менен жүргөн баласың? – деп сурады.

– Жер үстүндө жашоочу элем, жер астына түшүп кеттим.

Эми жер үстүнө кайра чыга албай жүрөм.

– Жер үстүнө мен сени чыгарам. Кырк таранчы, кырк табарсык тап, кырк табарсыкка суу куй, оозун байлап бекит. Сени көтөрүп мен жер үстүнө учканда, оозумду ачып а-а-а дегенде таранчыдан бирди, табарсыктан бирди салып турасың. Жол алыс, суусайм, курсагым да ачат, – деди алпкаракуш.

Бала бир чалдын отуз эчкисин союп, отуз табарсыгын алды. Аларга суу куюп, оозун бекитти. Бир жерде жайылып учуп жүргөн таранчыларды топусу менен басып койду эле, торпоктой болгон кырктан ашык таранчы топусунун алдында калды. Чоңдугу ала каптай болгон отуз табарсыкты, торпоктой кырк таранчыны көтөрүп, бала алпкаракушка барды. Алпкаракуш баланы жонуна кондуруп учту. Жолдо келе жатканда кырк таранчы, кырк табарсык түгөндү.

Алпкаракуш оозун ачып:

– А-а-а!.. – деди эле, суу оордуна өзүнүн эки көзүн чукуп, суусун агызып берди. Ал түгөнгөндөн кийин эки такымынын этин жулуп берип, канын сордурду.

Алпкаракуш бир шаарга жакын конду.

– Даамы башка суу менен канды кайдан алдың? – деп сурады.

– Эки көзүмдүн суусун, эки такымымдын этин үзүп, канымды агызып бердим, – деди бала.

Алпкаракуш балага:

– Сүв-сүв!.. – деп дем салды.

Баланын такымы мурдагы калыбына келип, көзүнө көз бүттү!

– Элиңе эми келдиң. Эсен-аман бар, кайыр кош! – деп, коштошуп, алпкаракуш кайра сапар тартты.

Бала шаарга кирди. Курсагы ач. Бир ашпозчудан тамак ичти. Экинчисинен эт жеңди. Наабайчыдан кырк жапкан нан жеңди, самоорчунун отуз самоор чайын ичти.

Ашпозчу менен самоорчу тамак акысын сурашты.

– Падышаңар кайда, ошондон алып берем, – деди.

– Тээтиги дүмпүйгөн бак арстан, жолборс, аюу падышаныкы. Сак бол, жеп кетпесин. Андан ары баса түшсөң, үй көрүнөт. Падышаны ошол жерден табасың, – дешти ашпозчулар.

Бала бакка жакындаганда, арстан арылдап алдынан чыкты, бала аны алкымдан алып, чынжыр менен ноктолоп минип, падышага барды. Падыша арстанын минип алган баланы көрүп, чочуп кетти.

Бала падышага:

– Мага эки кап алтын таап бергин, бербесең элиңди шаары менен чабам! – деди.

Падыша коркконунан эки кап алтын берди. Акчабызды бер деп өзү менен кошо жүргөн ашпозчуларга алтын берип кутулду. Эки кап алтынды көтөрүп эки жолдошуна барды.

Эки жолдошу ачкасынан коңуз терип жеп калыптыр. Ал экөөнү кийиндирип, ичиндирип, баягы көк өгүздүн ээси үч жетимге барды. Аларды ээрчитип чыгып, балдардын ата- энесин тапты. Анан сеники-меники жок, баягы эки кап алтын менен жашап калышты.

ЧЫК ТАТЫРБАС ЧЫГАЙ БАЙ

Илгери Чыгай бай деген бир бай жашайт. Анын кемпири, кызы, таз койчусу, аялы болот. Чыгай бай тамак-ашка кызганыч, эч кимге эч нерсе жылдырбаган адам. Элден обочо жалгыз үй олтурчу. Бөлөк-бөтөн киши келип калбасын деп, үйүн айланта камыш менен калап, астына камыш төшөөчү. Себеби камыш шуудурап, киши келатканын кабарлап турат эмеспи. Тамагын катып ичип, катып жечү. Ошондуктан ал бай чык татырбас Чыгай бай аталган.

Бир күнү Алдаркөсө чык татырбас Чыгай байдын айылына келди. Бир адамга жолукту.

– Жол болсун... – деди ал адам, Алдаркөсөгө кайрылып.

– Жолоочумун. Кудайы конок дейт го силердин элде.

Тетиги үй кимдики.

Четте турган үйдү сөөмөйү менен көрсөттү.

– Ал үй чык татырбас Чыгай бай дегендики.

– Барсам, кондурар бекен?

– Анда конбоңуз, ачка каласыз, ал эч кимге эч нерсе таттырбайт сараң бай.

– Байкашайын барып... – деп, Алдаркөсө эл орунга олтурганда чык татырбас Чыгай байдыкына жакын барды. Атын коктуга байлап койду. Алты канат ак үй, айланасына камыш салынган.

Бир короо кой жуушап жатат. Эки жалпак таш таап алып, камыштын арасын шырп алдырбай ачып, ачык жерге таштардан коюп отуруп байдын үйүнө жетет. Үйдүн тешигинен шыкаалап караса, төрдө бай олтурат. Байбичеси баладай камыр жууруп, кызы керчөө, таз койчу шыйрак куйкалап, күңү от жагып, казанда эт кайноодо.

Буларды көргөндөн кийин Алдаркөсө атына барып, куржунун алып келип, оңтойлуу жерге коёт.

– Ассалоомуалейкум! – Алдаркөсө салам айтып, шоп этип үйгө кирип барат.

– Алейкума салам! – Чыгай бай шашып калат. – Жол болсун...

– Кудайы конокмун, жолоочулап келе жатат элем, айылым алыс. Жете албай калдым, ошондуктан түнөп өтсөм дедим.

– Кон, кон! Мейман, көргөн-укканыңан айта олтур.

– Көргөнүмдү айтсам, байбиче баладай камыр жууруп, кызыңыз керчөө, койчуңуз шыйрак куйкалап олтурушкан экен.

Экөө бир топко бажактап сүйлөштү. Анан бай уйкусу келген киши болуп:

– Мага жаздык бергиле. Уйку келди кыйшайын. Меймандын да башына бир нерсе койгула, сеп этип алсын, – деди.

Кызы эки жаздыкты алып келип, бирин атасына, бирин мейманга берди. Алдаркөсө уктамыш болуп, кээде көзүн ачып, карап коюп жатты.

Чык татырбас Чыгай бай чын эле уктап, анын артынан баары уктап калышты. Алдаркөсө акырын туруп, казандагы этти чыгарып, куржунуна салып, көтөрүп барып атына бөктөрүп байлап келди. Кулдун шымын, күндүн дамбалын уурдап, майдалап туурап, казанга салып койду да, уктабай аңдып жатты.

Бир оокумда бай:

– Байбиче-байбиче, тур этти чыгар, мейман уктап калды, – деп шыбырады.

Байбичеси турду, аткуур менен табагын алып, этти чыгарды, дасторкон салып, этти байдын алдына койду. Үй караңгы. Бай этти кессе эле кесилбейт.

– Ой, мунуң эт эмес го. Бир балээ го, – деп, кайра жатып калышты. Байдын курсагы ач, өзөгү карайып, уктай албай койдум, – деп дагы шыбырады.

Экөөнүн шыбырашканын Алдаркөсө угуп жатты. Байбичеси:

– Карындагы майдан бир аякка салып берейин, жеп, жылуу-жумшак уктап калгын, – деди.

Чоң аякка сары майдан бычак менен томуруп салып сунганда, байга жеткирбей орто жолдон Алдаркөсө илип кетти.

«Майды бай алды» деген ой менен карындагы майды ордуна коё салып, кемпир жатып алды. Алдаркөсө карындагы майды байкатпай алып, катып койдуга.

– Кана майың, качан бересиң? – деп, бай шыбырады байбичесине.

– Э, кокуй, эми эле бербедимби?

– Алганым жок.

Байбичеси карындагы майды сыйпалап карап, таппай калды.

Алдаркөсө карындагы майды көтөрүп барып, канжыгасына байлап, кайра келип жатты.

Эртең менен бай коюн жайытка чыгарды. Алдаркөсө:

– Бай аке, өтүгүмдү жамап алайын, мисиңизди¹ берип турасызбы? – деди.

– Мисимди байбичеден сура. Кемпирге барып:

– Мисиңизди берип туруңуз? – деди Алдаркөсө.

– Мисим жок, бербеймин, – деди байбиче.

– Бай аке эле, бай аке, байбичеңиз мисин бербей жатат! – деп кыйкырды Алдаркөсө.

– Бер, байбиче, берип кой! – деп бакырды бай.

– Кемпири ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп, Мис кызын берди.

Алдаркөсө Мисти учкаштырып алып, жолго түштү. Бай үйүнө келсе, кызы жок.

1 Мис – шибеге.

– Кызым кана? – деди кемпири.

– Мейман алып кетти! – деди кемпири.

– Эмне үчүн бердиң?

– Өзүң бер, – деп бакырбадыңбы.

– Ал кызды эмес, мисти өтүгүмдү жамап алайын, – деп сураган. Мен өтүк жамоочу мисти бергин дебедимби! – ... деп, өкүнгөн экен сараң бай.



БҮБҮ АЛТЫБАЙ КЫЗЫ

Атасы Баатырбай уулу Алтыбай алты айында төрөлүп, керегенин башын кыдыртып, жылуу ороп, баккандын күчү менен адам болот. Энеси Таштанбек кызы Күңүтай эгиздин түгөйү экен. Ошого карабай өзү олбурлуу, колунан бардык иш келген, элге өтө кадырлуу болгон.

Бүбү Алтыбай кызы 1886-жылы Ысыккөл областынын Аксуу районундагы Жайылма айылында, кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Төрт эркектин ортосунда жалгыз кыз болуп, саал эрке өсөт. «Жалгыз кызым, жалама тузум», – деп, ата-энеси көзүн карап, аябай эркелетчү экен. Бөтөнчө таятасы Таштанбек мейримин салып:

– Жээним уз болот, колу эптүү, көзү көрөгөч – деп, аябай золобосун көтөрүп, ак батасын берип, келечекке шыктандырыптыр.

Чоңсаройлук Турдубай конок болуп, Бүбү чай сунуп отурган кезде, маңдайы жарык, жасаганы орундуу, баскан-турганы шайдоотунан келген бойго жеткен кызды келин кылып алам деп, ичинен тилек тилеп отурат.

Кудалашалы дегенден жазганып:

– Алтыбай достошолу, достун түбү куда дейт. Аны буйрук билет, көл жээгине конок болуп кеткиле – деп, күн болжоп чакырып кетет.

Атасы, энеси, Бакаш болуп ат жабдык, кийим-кече алып, барып калышат.

Чай ичип, эт жешип, эртеси эркектер дөңсөө жерге чыгып, өздөрүнчө аңгеме куруп, көпкө сүйлөшөт.

Бүбүнүн энеси дагы эрте туруп, алардын тиричилигин, аялдарынын оокат жасаганын карайт. Уйларын, койлорун саап, бардык сүттөрдү чыпкалабай чоң казанга куюп бышырат.

Карап турса, сүт эмес эле сапсары суу, ошондон энеси жүрөгү айнып кусат. Жылмалап «оорусу бар» деп коюшат. Аттанар кезде бир көк ат, он кез болотнай берет.

Ошондо энеси балдардын ой-максатын байкап, жүүнү бош баласын көрүп:

– Ыракмат, келиш-кетиш дагы болот. Биз көл айланып Арбото, Шерботолорго барабыз – деп, бергендерди албай, аттанып кетишет.

Атасы башкасын байкабай:

– Аттиң ай, көк ат чапса, мөрөй алып берчү күлүк болчудай – деп өкүнөт.

– Ушундай Сасыкбайга кор кылбайм, маңги баш баласына кызымды ыраа көрбөйм, абышка бул сөзүмдү эч кимге оозуңдан чыгарба, – дейт энеси.

Жайылмада: «Кызына куда түшүптүр, жөн эле достошуптур» деген ар түрдүү сөз чыгарышат.

Эл оозуна кирген сулуу кыз, күлүк атка кимдин болбосун көзү түшөт да. Эл ичинде Мактым байбиче, Бектен, Алиякпарлар малдуу, кадырлуу адамдардан болуп, оозго кирген. Баарысы акылдашып, кепти бышырып, апасына:

– Алтыбай, кызыңа куда түшөбүз – деп айттырып, кебез байлаган тору ат менен сегиз кара алып келип, ак бата, кызыл кан – дешип, мал союп, аны жегенден кийин жакшы тилектер айтылып, тарап кетет.

Бүбү болсо көрүнбөй көшөгөдө ыйлап, башын көтөрбөй уктап калат.

Аны кыз каадасы ошол деп, жалынып тургузушат.

– Кыз жыргар жерине ыйлап барат, куурай турган болсо, күлүп барат. Багың ачылсын, ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн, эми сен өзүңдөн улуулардан ыйба кыл, суук көзгө түшпө, бойго жетип калдың – деп энеси акыл-азатын айтат.

Баягы чапчаң сүйлөгөн Бүбү токтолуп, жүк бурчуна отуруп, иш кылып, сайма сая баштайт.

Мамбетсейит Бүбү менен баш кошуп, бала-чакалуу болуп, бактылуу өмүр сүрүшөт. Ал элдик жомокторду көп билчү.

Кийин Мамбетсейит кызы Зыйна жазып алып, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар бөлүмүнө тапшырган.

1977-жылы 21-июлда дүйнөдөн кайтат.

СЫРДУУ ШАКЕК

Өткөн бир заманда бир Нуржан деген кишинин Айкыз, Гүлкыз, Нуркыз аттуу үч кызы, Сарытай аттуу жалгыз баласы болуптур. Анча-мынча чарбасы менен жан багуучу экен. Күндөрдүн бир күнүндө Нуржандын жубайы дүйнөдөн кайтат. Нуржан аялсыз жүдөй баштайт. Үйлөнөйүн десе – балдардан коркот, үйлөнбөйүн десе – жалгызчылык жүдөтөт. Таң атса кеч кирбейт, кеч кирсе таң атпайт. Анан кайып каскагынан бир түш көрөт, түшүндө:

– Нуржан, кыздарыңды күйөөгө калыңсыз бер! – деп, аян кылат. Нуржан ойгонуп, кайра уктайт. Баягы түш кайра кирип, колуна бир нерсе карматып кетет. Ал Кызыр Нияз аттуу сыйкырдуу шакек болуп чыгат. – Бул шакектин атын айтып чакыр. Каалаганыңды жасап берет – деп, көздөн кайым болот баягы үн. Уйкудан көзүн ачып караса, шакек оң бармагында экен. Ордунан туруп, ары-бери басып ойлонуп, үйүндө оокат болбогондуктан:

– Дасторкон толтура болсун, семиз козунун эти менен мейиз салынган казан болсун! – деп буйрук берет. Бир пастан кийин барлык сураганы астына жайнап калат. Нуржандын дүнүйөсү түгөл, жыргап калат.

Нуржан тирүү туруп эле баласына керээзин айта баштайт.

– Мен жан бергенде бир дубана мени сууга жууп жатканда, бир дубана мени көргө коюп жатканда башка бир дубана келет. Эжелериңди ошолорго калыңсыз бер. Үйдө болгон оокатты да ошолордон аяба. Шакек калса болду, гүлазык ошол сага, – дейт. Бирок шакектин атын эч качан башка бирөөгө айтпасын өтүнөт. Сырдуу шакекти Сарытайдын колуна салат.

Арадан көп күн өтпөй Нуржан каза табат. Баягы дубаналар атасынын айтканындай келет. Үч эжесин өлгөндүн керээзи катары берет.

Сарытай атасынын керээзин акырына чейин аткарат. Үй оокатын бүт бойдон таратып, көз көргүс, кулак уккус жакка жөнөйт. Көп жол басат. Шакектен ырайым алууну таптакыр унутуп калат. Кыйналат, арып-ачат. Бир маалда бир чоң дарыяга келип такалат. Чабак уруп өтөйүн десе, бечара чабак урганды билбейт. Бирок тобокелге салып, сууга кирет. Суу агызып кетет. Бир маалда көзүн ачса, агындылар жей баштайт. Кайдан-жайдан экенин ким билсин, бир чоң балык жонун тосо калат. Ошентип, жан алакетке келип жатып суунун өйүзүнө чыгат. Ал жагын тирмийип карап отурса, калың токой көрүнөт. Эптеп ага жетет. Токойдон жер-жемиш терип жеп, кичине сеп алат. Токойго үйүр алып, ошол жерге түнөп калат.

Үйүр-үйүрү менен жырткыч айбандар тегеректеп келет. Дарактын башына чыга качат, болбосо жеп коё турган. Дал ошол дарактын башында таңды атырат. Баягы жырткычтар бирин бири жеп отуруп түгөнөт.

Сарытай сапарын дагы улантат. Жүрүп-жүрүп отуруп бир мелжиген тоого келет. Туш-тарабынын баары тоо, зоо. Жол таба албай кыйналат. Анын үстүнө ачка. Тизесине башын коюп отуруп уктап кетет! Аңгыча периштелердин үнү угулат.

– Бул адам баласы экен. Жардам кылалы, бечара уча албай калса керек. Эптеп тоодон өткөрүп коёлу, – деп, Сарытайды төрт жеринен тиштеп жөнөйт. Алар тоонун үстүнөн түз талаага түшүрүп коюшат. «Эми, өлбөйт экемин» – деп, жашоодон үмүт этип калат Сарытай. Тилекке каршы, шамалы арылдаган жер экен, ага кабылат. Күндүн көзү ачылбайт, бороон-чапкын. Бөөн-

чаян. Булардан эптеп кутулуп чыгат. Бир эски короого кирет. Ичинде чал-кемпир отурат. Сарытай өзүнүн чарчаган-чаалыкканын унутуп калып, эки карыга аябай боору ачийт. Сарытай аларга уул болуп алат. Кемпир-чал аябай кубанат. Жаман үйүнө Сарытайды жаткырып:

– Уулум, сага айтарым, түн ичинде тышка такыр чыкпагын! – дейт да, абышка-кемпир уктаганы кирет.

Бир маалда Сарытай: «Эшигинде эмне сыр бар экен, көрөйүнчү», – деп, тышка чыгат. Асманда эки ай бар экен. Азан маалына чейин карап турду. Бир ай жалп этип өчүп, жер бети караңгы тартып калгандан кийин, Сарытай өз жайына барып жатты. Сарытай ата-энесине эч нерсе сездирген жок. Чал баштыгын алып шаарга кетти. Кемпири үйдө калып, аны-муну сүйлөшүп отура берди. «Түндөгү окуяны айтсамбы» – деп, далай жолу өзүн токтотту. Ошондой болсо да Сарытай түндө тышка чыкканын, эки ай көргөнүн айтты кемпирге.

– Жырткыч көрүнбөдү, айдын эмне сыры бар, айтып таштасаң? – деп, Сарытай жалынды.

– Ата балам, ай, кой десе болбодуң, эми болуптур – деп энеси кебин баштады. – Падышанын бойго жеткен Сахипжамал аттуу кызы бар, ал кыздар менен ар күнү кан сарайында ойнойт. Кыз өтө сулуу, ошол нур асманга көтөрүлөт. Жер бети жарык болгонун – кыздын ай-жамалы, таң атарда жок болуп калганы – анын үйгө кирип кеткени.

Сарытай муну угуп, муун-муунуна тийбеди, ичи жалындап сүйө баштады. Ошого ашык болуп, өзүн араң токтотту: «Кандай кылам?» – деп, ойго батты. Эмне кылаар айласын таппады. Сарытайдын ичи күйүткө чыдабай, үч күнү көкүрөгүн сыга коюп, жүрөгүн кандай дарт чалганын айтпай, башын көтөрө албай жатты. Муну чал байкап, баласынан сынап сурап кирди.

– Сахипжамалга ашык болдум, ага үйлөнбөсөм, өлөм! – деди бала.

Сарытай эмне кыларын билбей, маң болуп жатып Кызыр Ниязды көзү чалып калды. Ордунан тура калып:

– Кыке, үйгө түрдүү тамак жайнасын, дасторкон толсун! – деп айтып коюп, энесинин кашына барды. Кайра келсе, үйдүн ичи толтура тамак. Кемпир эмне кылар аргасын билбей:

«Өңүмбү-түшүмбү» – деп, такыр ишене албады. Даамдуу тамактарды жей баштады. Бала даамдуу басылган күрүчтү ооз тийип көрүп эле, жебей койду.

– Сахипжамалды мага алып бергин, – деп өтүндү. Апасы болсо:

– Балам, бул жолуңдан кайт, падышанын кызын кедей алам деген эмнеси, такыр ылайыгы жок, – деп, кесе айтты.

– Анда менден ажырап каласың, ошол кызды албасам, кантип басып жүрөмүн, – деп жалынды. Апасы баласы үчүн өлсөм өлүп калайын, – деп кайыл болду кыйынчылыкка.

Кемпир удаасы менен үч күнү барып падышанын үч дарбазасын жууду. Төртүнчү күнү короо-жайын шыпырды. Буларды кайтарган үч кароолчу уйкуга кеткен эле, кемпир ушундан пайдаланып көздөн кайым болоюн деп баратса, чакасы колунан түшүп кетти. Шарактап кароолчуларды ойготту. Кароолчулар кемпирди кармап, камап салды. Падыша уйкудан ойгонгондон кийин, кемпирди ага алып барды.

– Баягы билгизбей үй шыпырган адам ушул экен, биз кармап келдик, өзүңүз билиңиз – деп падышага таштап кетишти.

– Кана, кемпир, чыныңды айтчы, эл терең уйкуда жатканда сен эмне издеп жүрөсүң? – деп падыша кыстап сурады.

Анда кемпир:

– Балам сенин кызыңа ашык болуптур. Кедей-кембагал болсок да аргасыздан кечирим сурап келдим.

«Кемпирдин башын алсамбы?» – деп, жакшы көргөн вазирине акыл салат.

Анда вазир:

– Жок, падышам, колунан келбес иш тапшырыңыз – деди. Мындан соң падыша:

– Кырк даана каухар берип, көчүрүп кете бер, аны таппасаң, кыздан үмүт кылбагын! – деди.

Кемпир падышанын сөзүн укту да, кулдук кылып, арты менен тышка чыгып, үйүн көздөй жөнөдү. Баласы утурлап тосуп турган экен. Сарытай ага:

– Апа, кападар болбогун, тамактанып алгын, – деди.

Кемпир тамактана баштады. Сарытай болсо Кызыр Нияз менен сүйлөштү.

– Эмнени каалайсың? – деп, Кызыр Нияз суроо берди. Анда Сарытай:

– Кырк төө, кырк бээ, кырк качыр жана кырк эшекке толтура каухар жүктөлгөн болсун. Башкарып бара турганы жыйырма беш сулуу адамдардан дайындалсын, кийимдерди падыша өмүрүндө көрбөгөндөй камдалсын. Жыйырма беш адамдын кийимдерине каухар топчу, жыйырма жараган аттын көкүлүнө каухардан коңгуроо тагылсын. Ат жабдыктары келишимдүү, кымбат баалуу буюмдар менен чүмбөттөлсүн. Апам үчүн башкача даярдалган ат болсун. Падыша гана жалгыз эмес, вазирлеринин да эси оогудай болсун. Аттын бою он кез болсун, аттар да төөчө чөгүп турсун, жарашыктуу кийимдери менен апам минсин. Сахипжамал Сарытайдын түбөлүк жары болсун деген сөз, – деп, сөзүн бүтүргөндө Кызыр Нияз:

– Көзүңдү жум, анан ачкын! – дей салды.

Баягы айткан суроосу толугу менен аткарылды. Энесине келишкен көк ат даярдалып, эки жагында эки перизат.

Сарытай:

– Апаке, баарысы даяр болду, эми падышанын сарайын көздөй бассаңыз болот, – деп кайрылды.

Падышанын сарайын көздөй жөнөдү. Падыша вазирлери менен айланып жүргөн кезде кемпирди көрүп, көздөрү абдан тойду. Вазирине акылдашып, алардын ыроологондорун алды.

– Күйөө бала да келсин! – деп, кабар айттырды.

Сарытай сыйкырдуу шакекке дагы кайрылды. Кырк төөгө каухар жүктөтүп алып падышанын үйүн көздөй жөнөдү. Падышанын кызын Сарытай алат деген кабарды эл дүң кылып калган кез эле. Чогулган элге алтын, каухар чачты. Кырк күнү кыңшылатып, отуз күнү ойнутуп, кызды Сарытайга кошту. Сонун үйгө жаткырып, эки сулуу келин жеңелик кылды. Падышанын эң жакшы деген үйү жаккан жок, Кызыр Нияз шаардын четине сонун үй салган, ал үй булуттун үстүндө болсун, астында май көл, сүт көл жасалсын деген өтүнүчүн сырдуу шакек аткарды.

Ойгонуп кетсе, баягы сонун үйдө жатат. Падышанын вазир, кызга жеңе болгондор жок. Жаңы сарайды жалгыз гана куурай саткан абышка көрүп калып, ошол келиптир. Мындан башка бир да жан жок. Падыша из кубалап жүрүп бир азем үйдө бейиштин тамагын жеп отургандардын үстүнөн чыгат. Сарайды көрүп, ооздору ачылат, эшик алдында алтын чачылып калган. Падыша менен Сарытай күн сайын ууга чыгышат.

– Бир сыр бар го – деп вазир Сахипжамалдан сынап сурайт. Бирок Сахипжамал:

– Күйөөм сырын мага айткан эмес – деп, жооп кайрыйт.

– Анда күйөөң сени сүйбөйт экен, түбөлүк эр боло турганы арсар турбайбы, – деп капа кылат.

Сарытай уудан келсе, аялынын кабагы бүркөө, оор үшкүрүп, негедир тескери карайт.

Сарытай:

– Ооруп калгансыңбы, сага эмне болгон? – деп, колуна кармайт.

– Мени сен аялым десең, сырыңды айтат элең, экөөбүз убактылуу жашайт окшойбуз, каухар, алтын, ушунча дүнүйөнү кайдан тапканыңды эмне үчүн мага айтпадың? – деп, Сахипжамал такып сурайт.

Вазир болсо, эмне деген сөз чыгар экен деп, экөөнүн сүйлөшкөнүн тыңшап турат. Сарытай атасынын айткандарын унутуп, ашык берилди да, шакектин атын, сыйкыры менен далай немени жасай турганын айтып таштады. Кызыр Нияз суурулуп, вазирдин колуна барып салынып калды.

Сарытай ушинтип тура берсин, эми вазирден сөз баштайлы. Шакек заматта вазирди, Сахипжамалды асмандын жетинчи кабатына чыгарып таштады. Ошол жерде жырғап, дооран сүрүп калышты. Сарытай ээн талаада калды. Аялын таппагандан кийин, падышанын алдына барып, болгон окуяны баштан-аяк төкпөй-чачпай айтып берди.

– Мен уктасам, кырк күн, кырк түн уктайм, мен уйкуда жаткан кезде болгон окуя экен – деп өкүндү жездеси. –

Ошондой болсо да мен сага жардам берейин, – деп үмүттөндүрдү. – Кырк күндүк жолду кырк саатта басып коёбуз – деп, кырк саат учуп, ортончу эже-жездесине, дагы кырк саат учуп, эң кичүү эже-жездесине келишти. Эже- жезделеринин турмушу дурус экен, аны көрүштү.

Кичүү жездеси:

– Сенин кызматыңа жарайм – деп, убада берди. Сарай асмандын алтынчы катмарында экен. Жолу татаал, бирок кыйынчылык болсо да максатка жетпей койбойбуз. Кырк жылдык жол бар. Тоонун арасында бир чоң түп даракка зымырык куш уя салган. Ар жылы эки жумуртка тууйт. Ар жылы балапандары уча турган кезинде ажыдаар жеп коёт. Ошол ажыдаарды сен өлтүрсөң, зымырык каалаган жериңе жеткирет. Сен издеген сарайга ошол гана алып бара алат деп кеңеш берди. – Менин кармаганда бир карыш, шилтегенде кырк кулач созулган кылычым бар, ушуну ал. Куштун уясы кырк жылдык жол. Бирок мен көз ачып-жумганча алып барам – деп ишендирди.

Сарытайдын жездеси ашуудан ашуу ашып, таш басып отуруп бир белге жеткирип таштады да, өзү: «Куштун ачуусуна тийбейин» – деп, кетип калды. Зор дарак көрүнүп турат. Сарытай жай басып дарактын түбүнө келди. Алдындагы булакты көрдү. Суусунун кандырып алды. Өөдө караса дарактын башында эки балапан. Акырын айбайлап карап отуруп, үргүлөп кетиптир. Чочуп тура калса, майда жамгыр – балапандардын көз жашы. Даракка оролгон ажыдаар балапандарды сорууга аз эле калган. Куйругу кырк кулач болуп сүйрөлүп барат. Сарытай ажыдаардын башын кыя чапты. Туш- туш жакка жалмаңдап жатып жаны чыкты. Ажыдаардын эти менен балапандарды жакшылап тойгузду. Бир жалбырак жегенден кийин Сарытай балапандардын тилине түшүндү.

– Энебиз келе турган маал болду, – деп, Сарытайды канаттарына катып таштады. Бороон, шамал, куюн, жамгыр, мөндүр жаап, зымырык балдарына жетип келди. «Жеп кетти» – деп, коркуп келген экен, болгон окуяны балдары айтып берди. Зымырык аябай кубанды.

– Айланайындар, ал кишини көзүмө көрсөт, – деди. Балапандар канатынын астынан Сарытайды көрсөттү. Зымырык кучактап, ыраазылыгын билдирди. – Кандай тапшырмаң болсо да аткарылат, – деди. Асмандын жети катарына жетишке кыйын болсо да, зымырык куш макул болду. Кырк чаначка суу, кырк чаначка эт даярдап, Сарытайды кондуруп:

– Оң жакты караганда эт, сол жакты караганда суу бергин, – деп, сүйлөшүп асманга атырылды.

Жакындап калганда азыгы жетпей калып, оң санынын этин, сол көзүнүн суусун азыгып берди Сарытай. Анан асмандын жети кабатына жетти. Дарбазанын жанына Сарытайды таштап, зымырык куш балдарына кайра учуп кетти. Дарбазадан шыкаалап караса, Сахипжамалды вазир өз төшөгүнө сүйрөйт, ал такыр болбойт.

– Өз жарым бар! – дейт, эч бет бактырбайт. «Иштин баарысы менин оозумдун ачыктыгында» – деп да өзүн жемелейт.

Вазир уйкуга кирди. Сарытай убактыны таап:

– Кызыр Нияз – деп өзүнө чакырды.

Сыйкырдуу шакек суурулуп Сарытайдын бармагына келип калды. – Ушул турушубузда кайын атамдын жанына жеткир! – деди.

Көзүн ачса, кайын атасыныкына барып калыптыр. Вазир менен Сахипжамал уйкуда экен. Сарытай кайын атасына көргөздү. Падышанын аябай кыжыры кайнады. Кызын жемеледи. Дароо желдеттерин чакырып, вазирдин башын алдырды.

– Үй-бүлөнү бузганды жек көргүлө! – деп, жар салды. – Антка-шертке бек Сарытайдай болуп өскүлө – деп, балдарына акыл айтты.

АЙЛАКЕР БАЛА

Илгери бир чоң шаарда ата-энесинен эрте ажыраган жетим бала жашайт. Ал өтө эле баамчыл, көрөгөч, айлакер. Бирок элден тилемчилик кылып, ошону менен жан багат. Бир күнү тилемчилик кылып келе жатса, алдынан бир киши жолугат. Ал киши баланын жөн-жайын угуп туруп:

– Атың ким, – деп сурайт.

– Атым – Айлакер, – дейт. – Ата-энем мен үчкө чыкканда өлүп калыптыр. Эми минтип тентиреп тилемчилик кылып жүрөм, – деп, ал-жайын толук баян кылат. Абышка: – Эй, балам, сен анда мага бала бол, бирок эмгекчил, ыймандуу адам болушуң керек, ошону эсиңден чыгарба – дейт.

Чал баланы кириңтип, кийиңтип, жакынкы чөйрөдөгү балдар менен тааныштырат. Илбериңки, тирикарак баланы көрүп карыялар:

– Бул баланын колуна баары келет, азамат, өмүрү узун болсун, – деп, баталарын беришет.

Бала күндөн күнгө жетиле баштады. Үй-короонун бардык сарамжалын айттырбай өзү жасачу болду. Тил алчаак, илбериңки баланы ата-энеси жакшы көрүп, багып алганына өкүнбөй жүрүштү. Атасы сынап оор-оор жумуштарга жумшайт. Барбаймын деп айтпайт, орундатып келет.

Бир күнү эшикте ойноп турган Айлакерди:

– Келчи? – деп, атасы жанына жакын чакырып, бактын башында эмне бар, балам, – дейт. Айлакер:

– Аксары куштун уясы, ата, куш азыр жумуртка басып, уясында жатат. Эмне кылайын? – деп, атасына кайрылат. Атасы:

– Эмесе, энесине билгизбей бир жумурткасын уурдап мага көрсөт, анан кайра аялдап өз ордуна салып коёсуң – дейт.

Айлакер бир жумуртканы уурдап түшүп, атасына аны көрсөтүп, кайра ордуна коёт. Атасы кечинде Айлакерге кайрылып:

– Колуң эптүү, өзүң илбериңки экенсиң, мен билдим, сенин колуңдан бардык иштер келерин. Айбандарга, канаттууларга тийбе, алар менен шилекей алышып дос болгун – деп, ак батасын берет.

– Айылдын аркы четинде короосунда көп эчкиси бар, бирок балдары жок, бир карын сары майы бар чал жашайт, майын же өздөрү жебейт, же элге бербейт. Жатканда да ууру алып кетет деп коркуп абышка-кемпир ортосуна алып жатат. Ошонун майын уурдап кел, ооруган кемпир-чалдарга берип, сообуна калалы, – дейт абышка.

Айлакер, тайманбаган, жүрөктүү бала көзгө сайса көрүнбөгөн караңгыда кемпир-абышканын үйүнө жетип барат. Сары майды ортосуна алып, экөө мемиреп уктап жатат. Айлакер шырп алдырбай кирип, ортосундагы сары майды илбесиндей илип, көтөрүп чоң жол менен жай басып үйүнө келет.

Абышка чочуп ойгонсо, май жок. Жашынан шок өскөн Айлакер баланы элестетет. Ошол алды деген ой менен Айлакердин атасынын үйүнө төтө жол менен келет. Барса, бала келген эмес. Айлакерди бир азга күтөт.

Аңгыча Айлакер майды көтөрүп жетип келет. Абышка майды колуна алып, кур чаканы:

– Ме, суу алып жетип кел – деп, шашкалактайт. Өзүмдүн атам экен деп суу алып келет. Өз атасы жолунан тосуп чыгып:

– Балам, мен сени сууга эмес, майга жумшаган элем го, түн ортосунда суунун эмне кереги бар? – дейт. Айлакер абышкага алдатканын ошондо билип, жакын жол менен чуркап чалдын үйүнө барат, ал барса, келген эмес. «Сага жасабасамбы» – деп, аны күтүп турат. Ак жоолук салынып чыйылдап: – Кокуй, кокуй эчкилерди карышкыр кууп кетти – дегенде ал майды бере салып, белгисиз тарапка жөнөйт. Айлакер бир карын майды көтөрүп үйүнө келет.

Чал үйүнө келсе, эчкилер турат. Кемпири аябай жемелейт:

– Ой, көк мээ, сен карышкыр кубалабай эле, майга кетпедиң беле, май кана? – деп, ачуу үнүн чыгарат. Абышкадан Айлакердин амалы кыйын экенин билип: – Атаны кокуй, карылык деп, – санын чапкылап, отуруп калыптыр.

ЖАНЫБЕК МЕРГЕН ЖАНА АНЫН БАЛАСЫ

Илгери өткөн заманда, жан-жаныбар аманда көргөнүн жаза кетирбеген, көзгө атар Жаныбек аттуу мерген болуптур. Кайсы убакта болсо да жолу кан жара тарткандай кайберендерди атып келип, үй-бүлөсү менен кошуналарын шыралга берип кубандырган. Пейли кенен, өзү нысапка тарбияланган жигит экен. Адырдан аркар, куюлушкан кулжа атып, жырткыч айбандарды да атып жок кылып, элдин сообуна калат.

Аял албай көпкө чейин бойдок, табиятты жакшы көрүп, дайыма ач-арыктарга, оору-сыркоого каралашып, бата алып, оозго кирген азамат болот.

Бир күнү кийик атууга бир түрдүү себептер менен үйүнө кеч аттанып чыгат. Самаган жерине жетпесин билип, атын отко коюп, жолдо калууга аргасыз болот. Ары-бери ойлонуп жатып уйкуга кетет.

Таңга маал түшү сыяктуу бир аялзаты:

– Жаныбек, уктай бересиңби, эл кетип калды, бачым турбайсыңбы? – деп, үн салып, көздөн кайым болот. Уккан кулагына ишенбей:

– Эй, сен кимсиң? – деп, үн салат. Эч ким жок. Айран-таң калып, капага малынып, атын токуп бастырат. Бирок такыр жолу болбоду. Күнү бою көзүнө эчтеке илинген жок. Өзүнчө кайгырып, атын отко коё берип, айлананы карайт.

Абайлап караса, зоонун боорунда ээр токулган элик, үстүндө аялзаты көрүнөт. Эмне болсо ошол болсун, – деп бут жагына атып жиберет. Аял элик таштын жаракасына күп этип түшүп кетет. «Эмне болсо, ошол болсун» – деп, Жаныбек кошо кирет. Кирсе, алкымынан ай көрүнгөн сулуу кыз. Адегенде кыздын сулуулугу көз талдырып, Жаныбек чалкасынан кете жаздайт. Кыз:

– Сен кимсиң? – дейт.

– Мен Жаныбек мергенмин – деп сөз баштайт.

– Жаныбек, мени бекер атпадыңбы, эми кандай айла кылайын, аксап калдым – дейт да, – отуруңуз – деп, орун берет.

Кыз караган жактан шоола чачып, алтын, күмүш түспөлдөнүп кетет. Эки капшытта байланган улак, эчкилер. Алар кепшеп турушат. Туяктан жасалган идишке Жаныбекке айран куят. Тышынан кичине көрүнгөнү менен, айран канча ичсе да түгөнбөйт. Азыраак ичип, Жаныбек туяктагы айранды кызга сунат.

– Коно жатсаң да ичип, идишти бошот! – дейт.

Көрсө таңга маал Жаныбекти ойготкон ушул Айпери кыз турбайбы деп ойлонот. Кубанат, толкунданат.

– Эми кетип баратасың, – деп сыйкырдуу жайнамазын колуна карматат. – Жүрөгүң жүрөк экен, эч нерседен коркпойт экенсиң – деп, жолдо баян кылат. Экөө бирин бири сүйүп калат. Бийик карды көрсөтөт. Анын ары жагында жапызча эки кыр көрүнөт. Ашып эң кийинки кырга барган кезде, алдынан тосуп бир кара, бир сары кыз чыгат. Алар

болжолдуу жерге жеткенде: «Жаныбек жездем келди» – деп кубанып, жакшы күтүп алганга аракет кылат.

Жаныбек тигилген көп боз үйлөр, шарактаган кыз- келиндерди көрүп, өзүн токтото албай, жыгылып кетет. Эки балдызы эки жагынан колтуктап жөлөйт. Бир аз эс алат.

Жаныбек эс-учун жыйнап, баягы сыйкырдуу жайнамазды башына жазданып, уктамыш болуп калат. Кыздар:

– Бизге бөтөн жактан киши келчү эмес эле, сыйкырдуу жайнамазды Айпери эжебиз атайлап берген го, – деп, өздөрүнчө сүйлөшөт.

Бир убакта Айпери келет. Ошентип, өргөө көтөрүлүп, шаан- шөкөт менен Жаныбек баягы Айпери кызга үйлөнөт. Өзүнчө боз үйгө жатат. Боз үйдүн түндүгү чүмкөлүү.

– Жаныбек, сен таң аппак атканча көзүңдү жумбай, мени бекем кармап жат, болбосо менден ажырап каласың! – деп эскертет, Айпери.

Жаныбек баарына макул болот. Бирок Айпери түндүк тартканы кеткенде таңга маал Жаныбектин көзү илинип кетет. Аны көрүп:

– Уктаба дебедим беле, – дейт да, Айпери асманга чыр этип атылып кетип, көздөн кайым болот. Жаныбек өзүн аябай жемелейт. «Ушунча жашка чыктым аялым жок, баласыз өтөмбү» – деп, аябай кайгырат. Суу жээктеп басып, бир аз эс алайын деп отурса, асмандан үн угулат.

– Жаныбек, сен капаланба, өзүң айыптуусуң, эмдиги жылы так ушул маалда ушул жерге келип этегиңди тос! – дейт да, жок болот.

Жаныбек кайра тартып келе жатса, кокту толгон эчки, теке, аркар, кулжалар. Киши деп сезип да койбой, жуушап жатат. Жаныбек аябай таң калат. «Айперинин касиети го, менден кайберендер коркпойт» – деп, аябай ырым кылат. Сезбей кайберендер жуушап жатат. Ойлонуп туруп, өзүм ачкамын деп, аяк жактагы аксак кийикти атып, союп, этин бышырат. Жуп эт даяр болгондо тумшугун жеңине каткан кемпир келет. Бир кесим эт берсе жебей, жеңине катып алат. Аны Жаныбек акырын көрүп калат. Анан бат эле кетип калат. Жаныбек: «Токойдо жезкемпир көп дечү эмес беле, акыры бул желмогуз менин жанымды койбойт. Буга аракет кылайын»

– дейт. Ээр токумун жаздап, бүчүрдөн адам жасап, чепкенин айкарасынан жаап коюп, мылтыгын октоп, колуна алып, карагайдын башына чыгып карап отурат. Түн ортосунан оогон ченде жезкемпир:

– Жаныбек сенсиңби, каныңды ичем, – деп тырмагын батырганга аракеттенет. Жаныбек:

– Какбаш менмин, – деп атып жиберет. Бутунун канын чубурткан бойдон кемпир качып жөнөйт.

Кандын изи менен Жаныбек кубалап отурса, бир үңкүргө кирип кетет. Чалына арманын айтып, ыйлап отурганын акырын көрөт. Экөөнү тең мээлеп атып өлтүрөт. Жез тырмактарын кесип алып кайтат.

Антип-минтип мезгил өтүп кетет. Жуп Айперинин айтканы эсине түшөт да, белгилүү жерге келип этегин тосот. Балтайган эркек бала этегине түшөт. Жаныбек мээнет кылып багып, кайберендин этин берип, терисин кийгизет. Бала эмгекчил, көзгө атар мерген болуп атасы экөө айылын багып, оозго кирет. Карыялар бата кылып, балага Жанадил деген ат коёт. Жанадил ууга барса, куру келбей, атасынын колун узартат.

ЫНТЫМАК АЖАЛДАН САКТАДЫ

Илгери убакта бир бечара болгон экен. Болгону бир жаман үйү бар экен. Мындан башка үрүп чыгарга ити да жок экен, отун сатып жанын багып, байлар, соодагерлер келсе, кондурбай, кабагын ачпай кетирчү экен.

– Мага консоңор, кир болосуңар, үйдө тамагым жок – деп тажатчу. Анан көбү түңүлүп келбей коё турган.

Күн кечтеп калган кезде Ынтымак деген бир киши келет.

Берерге бирдемесин таппай үй ээси аябай кубанат.

– Төбөм – жайлоо, төшүм – кыштоо, өзүм ичпесем жок, алдымдан жер өтсө, мейли, сүйгөн коногумдан аябайм – деп, жакшылап конок кылат. Ынтымак:

– Меймандостугуңа ыракмат, мен дагы бир керегиңе жарармын, кара кылды как жарган калысмын. Бир күнкү туз таткан жериңе миң күнү салам бер, ыракмат – деп, кош айтышып, жөнөп кетет.

Күн чубактап отурган кезде бир топ атчандар, арабалуу адамдар өтөт, көңүлдөрү ачык. Мурда көп ойлонуп жүргөн кедей: «Мен качан байыймын, ушулар өңдөнүп» – деп, ойлуу отура берет. Ошентип, капалуу отурган кезде бирөө:

– Бечарам, жоктун жону катуу деген, көңүлдү чөгөт кылбай тетиги дөбөнүн жанындагы чоң ташты эптеп оодар. Астын ачсаң, чоң сандык чыгат. Улам ачып отурсаң, жетинчиси чыгат, ошондо алтын бар. Аны алып жыргап жатып каласың – деп, көздөн кайым болот.

«Айтса-айтпаса калппы. Күндө куурап жүргөнчө, бир жолу байып калайын» – деп, ташты кургап-тердеп оодарат. Улам ачып отуруп, жетинчи сандыкты алат. Үйгө көтөрүп кетейин деп, ага чыдабай, эмне болсо көрүп, бир тынып калайынчы деп ача салат. Караса, тумчугуп калган кара чаар жылан бар экен. Баш көтөрүп ажыдаар болот, кичине туруп:

– Жаныңды алам, акыркы сөзүңдү айт, ачыкканды көрдүңбү – деп кекетет. Кедей:

– Азизим, мен сенин сообуңа калдым, жети кабат жер алдында элең, күн көргөздүм, жакшылыкка жамандык туура эмес, – дейт.

– Сөздү кыскарт, соромун, өзөгүм карарып баратат! – деп шаштырат.

– Болуптур, үч калыска түшөлү, жакшылыкка жамандыкпы, же жакшылыкка жакшылыкпы? – деген суроо менен кайрылалы, – дейт кедей.

– Акыры менден ажалың жетти, – деп, жылан утур-утур демитет. Биринчиси – дөбө, экинчиси – уй, үчүнчүсү – адам болсун дешет алар. Дөбө менен уйга тил кирет.

– Мени эмне гана кылышпайт, – дейт дөбө. – Жакканга отун, жегенге чөп, отурганга таза аба болом, бирок мени аябай булгайт, жакшылыкка – жамандык. Чынбы? – дейт.

Сөз кезегин уй алат.

– Сааса – сүт, жесе – эт боломун, бирок ошого карабай баламды дагы, өзүмдү дагы союп, жеп кетишет, мында жакшылыкка – жамандык.

Жолдон өтүп бараткан бейтааныш кишини токтотушат.

Иштин жайын ага толук түшүндүрүшөт.

Көрсө, баягы Ынтымак экен. Ажыдаардан чочуп, кедейди таанымаксан болуп калды. Бечаранын көзү чанагынан чыгып кете жаздады.

– Мен ишенбейм, жылан ажыдаар болушу мүмкүн эмес, жети кабат сандыкка жатканың калп, болбосо мурдагы калыбыңа кел, анан калыс сөзүмдү айтайын – дейт Ынтымак.

Ажыдаар, жыланга айланат. Жетинчи сандыкка кайра түшөт. Ал сандыкты таш менен бекитет да:

– Туурасы ушул! – деп жыйынтыктайт.

АКЫЛЫМ БАР, АКЧАМ ЖОК

Бегмат аттуу бир акылдуу адам болгон экен. Бирок колунда такыр оокат болбоптур, ким эмне берсе ошону алып, оокат кылыптыр. Ачкалыкка, жылаңач-жыртыкка көнгөн. Бирөө бирдеме бербесе, ачка жүрө берген. Байларга, соодагерлерге барып:

– Менин акылым бар, акчам жок, мүмкүн болсо акылымдан алып, акча бергиле – дейт. Жолдун боюна отуруп алып да акылым бар, акчам жок – деп, какшай берет.

Ошентип, далай жылдарды өткөрдү. «Жиндиби, акылы жокпу?» – деп, көбү таң калды. Чынында ал жашаган заманда адилдик жок эле. Элдин айткан сөзүнө кулак салбай, өзүнүн айтканы – айткан, дегени – деген. Бир күнү падышанын көчөсү менен өтүп

баратып, адаттагы сөзүн кайталады. Мына ушул учурда падышанын вазирлери муну укту да, дароо падышага жеткирди. Падыша:

– Чакырып койгула, бир байкайлы, – деди. Падышанын сарайына кирери менен Бегмат:

– Акылым бар, акчам жок, – деп, угуза айтып калды.

Аны падыша дароо укту. Падыша:

– Акылың эмнеге жетет, ошону айтчы, а деп эле акылым бар, акчам жок дей бербей, – деди. Анан түшүнбөгөн келесоонун көзүн тазалайлы деп, кырк төөлүү соодагерлерге кошуп, башка бир шаарга жөнөттү эгерим келбесин деп, соодагерлер менен баратса да, айткан сөзү баягы «акылым бар, акчам жок».

Барган жеринде жаагын басканы жок, коркутса да башка сөз айтпады. Бир нече күн, түн жол басып өткөндөн кийин, Бегмат жарды-жалчы, дубаналарды көрдү. Ичи ачышты да, маталарды жолдошторунан башка бөлүнүп сата баштады. Беркилеринин жаны кашайып, Бегматты адаштырып жоготууга аракет кылышты. Бегмат тигилердин айткандарын тыңшап да койгону жок, өзү билгендей сата берди, башка шаар, кедей-кембагалдарга жага бербеди, соодагерлер урушуп да айтты, абдан коркутуп да көрүштү. Бегмат: «Акылым бар, акчам жок» деген сөздөн башканы айтпады. Жолдоштору сабаган да жок, себеби элден коркту. Маталарды арзан да, кымбат да сатып алып, ал шаардан кишимиш жүктөп жөнөштү. Бегмат жолдо жүрүп бир нече күндөн кийин чоң дарыянын боюна келип, чатырды тигип, жыйырма төөнүн кишимишин сууга төктү. Балыктар тойду. Чачпай калгандан кийин балыктар сыртка чыгып сурай баштады:

– Айланайын, бизге тамак качан чачасың? – дешти. Бегмат:

– Ким кишимишти кааласа, суунун түбүнөн бирден таш алып чыкса, анан берем, болбосо бербейм! – деп кесе айтты.

Балыктар таш алып чыгып, кишимиш жеп жатты. Бир кап кишимишти балапан баскан көгүчкөндөргө берди. Балыктардан жыйналган таш дөбө болгон.

Эми көгүчкөндөргө:

– Бирден төөнүн корголун тапкыла, анан бирден кишимиш беремин, – деп, убада кылды.

Көгүчкөндөр капкайдан коргол алып келип, ага кишимиш алып жатты. Акыры Бегматтын кишимиши да калбады. Баягы кырк төөгө төөнүн корголун, таштарды толтура жүктөдү. Бир жерге келсе суук, отун жок, шүмтүрөп шодокондун бүркүтүндөй жүргөндөр көп. Бегмат түтүн булаткандан кийин, баарысы жабылып, карыз коргол алышты, эки эсе акча беребиз дешти. Жылынып, эс алгандан кийин Бегматты акмак, – деп, жектеп тилдей башташты.

– Жинди болбосо, кишимиштин ордуна коргол жүктөйбү, таш алабы? – деп тутанышты. Шаарга жетери менен соодагерлер Бегматты жамандай башташты. Болгон ишти төкпөй-чачпай баяндап айтты.

– Соодагерлердин өмүрүн кантип сактаганын айтсын, болбосо карыз алганды берсин – деп, көшөрүп турду. Бир убакта төөдөгү бир ташты ачса, жарк эте түштү, көздү уялткан каухар экен. Падыша аябай кубанды, анын жарымын элге бөлүп берди.

– Акылым бар, акчам жок деген чын экен, – деди ал.

СЫРДУУ БУЛАК БАЯНЫ

Илгери-илгери бир эшен болгон экен, жашы жетимиштен ашканына карабастан жаны тынбаган, жер чабыттап бүтпөгөн адам. Айлынан безип, үч айда үйүнө бир келүүчү экен. Андан узак дагы жүрүп алыска кетип кала турган. Бир күнү эшен эң алыска жолго жүрүүгө даярданып, жолоочулап жөнөмөк болот. Бир нече күнү жол баскандан кийин, бир эрме чөл кезигет, тогуз күн өткөндө чөлдөн чыга албай айласы кетип, амалы түгөнүп,

көмөкөйү кургайт, көзү чакчаят. Сүйлөөгө дарманы куруп, денесин тер басып, амалы аябай кетет.

Эшен ушундай абалда кетип баратса, жолдон булактын акканын көрөт. Ал суунун даамы таттуу, шербеттин суусундай, бирок ал бир дөөнүн сыйкырдуу булагы, эркек ичсе аял болот, аял ичсе эркек боло турган чырын билбеген эшен чыдабай көмөкөйү кургап, булактан жата калып суу ичет. Ана-мына дегенче эле эшен он сегиз жашар кыз болуп калат. Бирок эшен аны өзү билген жок. Каны каткан байкуш дагы суу ичет. Бир убакта суудан жакшынакай кызды көрүп калып, карыганына карабастан ашык болот. Өзүнүн кийим-башын оңдоп, кыз менен тамашалашкысы келет. Чынында ал өз көлөкөсү экенин таптакыр билген жок.

– Бери чык, кантип суу ичинде зерикпей жатасың? Өмүрдү бирге өткөрөлү – деп, жинди болгон адамча күлө баштайт. Кел берилеп ымдайт. Өзү эмне кылса, баарысы ошондой көрүнүп жатат. Үнүн чыгарбай, оозун басып, кызга кол жаңсады. Кыз дагы унчукпай колун булгалады. Суудагы кыз дагы эшенди өз тарабына чакыра баштады. «Мейли барайын» – деп, суунун түбүнө түштү, суу азыраак ылай, колу менен суудан кызды карады, сыйпалады, аңтарды, эчтеме жок.

Так ушул маалда булактын ээси дөө келип калды. Дөө эшенди кепке ала баштады.

– Сен кайдан келген немесиң, эмне издеп жүрөсүң?

– Мен жолоочумун, бойго жеткен кызымды түшүрүп жибердим, – деп баарысын айтып берди.

– Сен жолоочу, калп айтып менин башымды катырба, суудан көрүнгөн – сенин көлөкөң. Сен булактан ичип эшен болбой, кызга айланып калганыңды билбейсиңби! – деп айтты.

Эшен таптакыр ишенбеди.

– Кантип ошондой болсун! – деди.

Адегенде өзүн суудан карады, анан күзгүдөн көрдү. Өзүнүн башын койгулап, эмне амал-айла кыларды билбеди. Кайсы бетим менен айымдын жүзүн көрөм? – деп, капаланды. – Эмне кылганда өзүмдүн мурдагы абалыма келем? – деп, эшен жалынып, дөөдөн сурады.

– Сен калп айтасың, мен сага такыр чын айтпайм – деп дөө өжөрлөндү.

Эшендин амал-айласы түгөнүп, жолун узартты. Көп узабай туруп, аң уулап жүргөн падышага кезикти.

Ай десе аркы, күн десе көркү жок, башкача бир кыз. Падыша бардык ишти жыйнаштырып, кызга аябай ашык болду. Падыша сарайына алып барып, нике кыйдырып, кызды аялдыкка алды. Арадан беш-алты күн өткөндөн кийин, кыз падышага тыным бербей бакырып-өкүрүп ыйлады.

Акыры падыша кыздан сураганда, башынан өткөн окуялардын баары-жогун калтырбай айтып берди. Бирок падыша анын сөзүнө таптакыр ишенбеди:

– Кантип эле эркек аял болсун? – деп, ишенбестикти туудурду.

– Көзүм көрмөйүнчө ишенбейм, – деди падыша.

– Эмесе булакка баргын, ошондо гана айтканың туура деп айтамын, – деп эскертти.

Эртең менен эрте булакка барганга убада кылышты. Падыша сырдуу булакты анчалык байкас албай, жата калып суу ичти да, он сегиз жаштагы кыз болуп калды. Эки кыз эмне кылар айлаларын билбей, көз жаштарын көлдөтүп ыйлай баштады.

Бир ушакчы кемпир жолдон өтүп баратып эки кызга таңданып карап, булактын суусунан ичмекчи болду. Кыздар ал кемпирди коркутса да болбоду.

– Силердей кыз боло албай жүрөм, оозуңардан айланайын! – деп, жалынып-жалбарды.

Кемпир башын көтөрбөй, тойгончо булактын суусунан шимирди. Татынакай жигит болуп жатып калды. Эшен – кыз, падыша – кыз, кемпир – бай болуп чогуу болушту. Эки кыз күйөө кылганга макул болуп, падышанын сарайына барышты. Бул болгон окуяны эч кимге ооздорунан чыгарышпай, булар алты жылдан ашык эл сурашты. Эшен – кыз ар

жылы эгиз төрөп отуруп, он эки баланын энеси болду. Күндөрдүн биринде эки аялы менен Кемпирбай уктап калат. Ошондон кийин такыр көз жумбайт. Кемпирбайдын аргасы кетип: «Сырдуу булакка барсамбы», – деп чечти. Ошентип, сырдуу булакка жетип отулары менен, баягы дөө келип:

– Эмне менин булагыма келип жүрөсүң? – деп, такый баштады.

Кемпирбай окуянын бардыгын төкпөй чачпай айтып берди.

– Анда бардыгыңар чогуу келгиле, мурдагы калыбыңарга келесиңер, – деп сүйүндүрдү.

Дароо барып, үй-бүлөсүн чогуу алып келди. Дөө Эшен– кызды абдан жемеледи.

– Элди алдаган, калпычы, ошондон таптың, – деп айтты.

– Пайдыша сен калыс эмес экенсиң. Акыйкатсыз падышадан көрө – жогун жакшы.

Кемпирбай, сен калп айтканды жакшы көргөн ушакчы залым элең, муну мен туура айтамбы? – деп, үчөөнөн жандырып сурады.

– Чынбы? – деди, эгерде жакшы жолго түшүп, жалган ишке барбаска ант ичсеңер, мурдагы калыбыңарга келтирем.

Баарысы:

– Андай болбойт! – деп, өпкөсүн калбыр кылышты.

Булар жыйырма балалуу болушкан эле, дөөнүн амалынан кийин баарысы өз калыбына келишип, ынтымакта, алдым- жуттум болбой акыйкат жашап калышыптыр.



ЫБЫРАЙЫМ АБДЫРАКМАН УУЛУ

Өз атасы Абдыракман колунан бардык иш келген чебер, мергенчи, тамырчы, комузчу, адамды көрөр замат сындаган сынчы болгон. Жетөгүздөгү эл бүгүн дагы Абдыракман сынчы деп айтышат. 1942-жылы 81 жашында Жетөгүздө дүйнөдөн кайткан.

Ыбырайым 1888-жылы Жетөгүздүн Чырак айылында туулган. Ал жети жашынан баштап айылдагы бала окуткан молдолордо тырышып окуй баштаган. Ал убактарда жаздырып окутчу эмес. Чөк түшүп олтуруп, молдонун камчысынын алдында окуган доор эле. Өзү тырышып жазууну өздөштүрөт. Шаардан окусам дегенде эки көзү төрт болот. Элдеги толуп жаткан кошок, майда ырлардын бардыгын жазып, жаттайт. Эл кыштоого кирип, согум союлганда айылдагы аксакалдар манасчыны чакырып келишип, боз үйгө жык толуп, таруу бозону сүзүп, этти салдырып коюп

«Манасты» айттырчу. Бир кыштын ичинде «Манасты» үч айттырса, соопчулук болот дешчү алар.

Ыбырайым тосурайган тону менен «Манасты» угуп, уктабай отура берчү экен. «Бул бала манасчы болот» – деп, эл ошондо эле айтышчу экен.

Он эки жашында Караколдогу «Жаңы тартип» деп аталган татар мектебине кирип, ийгиликтүү бүтүрүп, Жетөгүздөгү жаңы ачылган мектепке 1905-жылы мугалим болот.

1922-жылы Алматадан Каюм Мифтаков элдик адабиятты жыйноого Кыргызстанга келет. Ушул кишинин келиши менен элдик адабият да,

«Манасты» жазуу иши да башталат. Ушул эле жылы партиянын Нарын шаардык комитетинин секретары Касымбай Тельтаевдин түздөн-түз тапшыруусу боюнча «Манас» эпосун жазууга киришет. Нарындын Солтонсары жайлоосуна Сагымбайды алып барып, Манасты туулгандан баштап жаза байштайт.

Ошентип мугалимдиктен Ыбырайым Абдыракман уулу калып,

«Манаска» биротоло өтүп калат. Бирде Сагымбайдын үйүндө Кочкордо, бирде Ыбырайымдын үйүндө Атбашыда жазып, 1926-жылы «Манасты» бүтүрөт.

1936 – 1937-жылдары Саякбай Каралаевден «Манасты» жазат. Өзү да жыйнап, «Манас», «Семетей», «Сейтектеин» варианттарын түзөт.

«Жаңыл Мырза», «Казак кайың саап, кыргыздын Ызарга киргени»,

«Кыргыз-казак окуясы» деген окуяларды жыйнайт. Маселен: «Чечендердин сөздөрү», «Анекдоттор», («Күлдүргүч») макал-лакаптары (үч миң сөз), жөө жомоктору болуп баш-аягы бир миң басма табак эмгеги болот.

1960-жылы пенсияга чыгып, жылдын жарымын Атбашыда, жарымын Фрунзеде өткөрөт. Шапак Рысменди уулу, Тоголок Молдо, Багыш Сазан уулу, Жаңыбай Кожек уулу, Акмат Рысменди уулу, Молдобасан Мусулманкул уулу өңдүү манасчылардын дастандарын жазууга түздөн- түз көмөктөш болгон. Ысыккөлдө Дыйканбай, Жандыке, Байжан, Отунчу,

Калча, Акылбек манасчыларды көрүп, алардын «Манасын» уккан. Отуз жыл мугалим, жыйырма беш жыл оозеки чыгармаларды жыйнаган. Аларды кайра иштеп чыккан.

МААМЫТ МЕНЕН КАРА ДӨӨ

Байыркы өткөн заманда Маамыт аттуу бир чабал киши жашайт. Анын отуз чакты эчкиси болот. Эрди-катындын ишенген оокаты – ошол эчкилер. Маамыт мөөнгө жуурат куюп алып, эчкилерин кайтарат. Бир түлкү ар күнү келип, куйругу менен Маамытты жыга чаап, жууратын ичип кетип жүрөт. Карышкыр бирден эчкисин жей берип, акыры он беш эчкиси калат. Ошол арада кайып-каскагынан Кара дөө кездешип калат:

– Маамыт, эчкилериңдин бардыгын мага бергин! – дейт ал.

Маамыт:

– Эчкилеримди сага бербейм, – дейт. Анда Кара дөө:

– Эмесе, экөөбүз күчүбүздү сынашып, кимибиз утсак, эчкилерди ошонубуз аламы, айтканыма көнбөсөң, сени өлтүрөм.

Дөөнүн айтканына Маамыт аргасыздан макул болот. Дөө мындай дейт:

– Биринчи экөөбүз тоону кулатышабыз, эртең эрте ушул жерге кел, мен күңгөйдүн тоосун, сен тескейдин тоосун кулат. Эртеси болжогон жерге Маамыт менен дөө келет. Кара дөө чечинип алып, күңгөйдүн тоолорун бирине бирин койгулаштырып кулатып, түз жерге айландырат. Ал эми Маамыт болсо, бир чоң кара таштын түбүнө барып бир аягына, бир быягына чыгып, тегерете басып турат. Кара дөө жетип келип, Маамытка суроо берет:

– Маамыт, сен эмне кылып турасың? – деп. Анда Маамыт:

– Ушул ташты былкылдатып эле койсом, жер астын-үстүн болуп, аласалып кете турган көрүнөт, – дейт. Кара дөө токтой калып ойлонуп, Маамыттын кыйындыгына жана билгичтигине таңданып айтат:

– Эмесе, Маамыт, мөрөй сеники, ташты ала салдырбагын, башка мөрөй коюп сынашалы, эртең менен кел, мен күңгөйдүн, сен тескейдин токойлорун жулушалы, – дейт.

Эртеси келишип, Кара дөө чечинип алып күңгөйдүн токоюнун бардыгын жулуп салат. Маамыт бир узун теректин башын бир, аягын бир карап, тегерете басып турат. Кара дөө суроо берип:

– Маамыт, эмне кылып турасың? – дейт. Маамыт мындай жооп кайтарат:

– Ушу терек жер жүзүндөгү жыгачтардын падышасы экен, эгер сындырсам дүйнөдөгү бардык эл тамак-аш бышырып жей алышпай кала тургандай. Ошондуктан кандай кыларымды биле албай турам, – дейт Маамыт.

– Кокуй, андай болсо, кой. Маамыт, мөрөй сеники! – дейт Кара дөө. Эмесе Маамыт, жерди оё тебишели.

Маамыт үйүнө келип, жууратты мөөнгө куйдуруп алып, болжошкон жерге эрте барып, мөөндү жерге көөмп, үстүнө топурак сээп коёт. Кара дөө да келип, болжогон жерди бир тепкенде, киндигине чейин жерге батат. Эми кезек Маамытка келет, көөмп койгон жууратты бир тепкенде, мөөн жарылып кетип, Маамыт киндигине чейин жерге кирип, жуурат былп этип жердин үстүнө чыгат.

Анда Маамыт мындай дейт:

– Ой, Кара дөө, сен бир тээп киндигиңден жерге баттың, мен бир тепкенде жердин мээси чыкты, эми тепсем, жердин карды жарылып, ала салып, бүтүндөй таш-талканы чыгат – деп айтканда, Кара дөө аң-таң калып, мөрөйдү дагы Маамытка берет.

Кара дөө эми Маамытты конокко чакырып, абдан сыйлап, жатып уктагандан кийин өлтүрмөкчү болот. Маамыт билип, үйүнүн төрүнөн бир дөңгөчтү көрүп, Кара дөө уктагандан кийин туруп, дөңгөчтү сүйрөп жаткан ордуна коюп, өзү дөңгөчтүн ордуна жатып алат. Бир убакта Кара дөө тура калып, балта менен дөңгөчтү бир салып, аялына айтат:

– Маамытты жайладым, эртең менен жигиттерге айтып, жар көчүрүп таштасын, – деп, уктап калат.

Дөө уктагандан кийин, Маамыт дөңгөчтү кайра ордуна коюп, өз ордуна жатып уктап калат. Маамыт эртең менен дөөдөн мурда ордунан турат.

Дөө Маамыттын аман-эсен тургандыгын көрүп, айран-таң калып, тамак ичип отурганда, дөө Маамытка суроо берет:

– Маамыт түш көрдүңбү?

– Билбейм, түндө чымынбы, чиркейби бир кыбыраган неме үстүмдө жөргөлөгөндөй болду, – дейт.

Ошондо дөөнүн жүрөгү оозуна тыгылып, Маамыттан эптеп кутулуунун аракетин кылып, көп алтын берип жөнөтөт.

Маамыт дөөнү конокко чакырат. Дөө аргасыздан барат. Маамыт аялына амал үйрөтүп коёт да, дөөгө суусун ичиргенден кийин, үйүнөн ыраак барып, эчкилерин айдаган болот. Аял от жагып, казанга суу куюп бек кыйкырат:

– Ой, Маамыт, конокко кандай эт саламын? – деп.

– Баштагы дөөнүн башын сал, кийинки дөөнүн төшүн сал, алар аз келсе, алдыгы отурган дөөнүн санын кесип сал!

Дөө токтолуп тура албай, Маамыттын жаман алачыгынын чамгарагын моюнуна илген бойдон безе качып жөнөйт. Дөө арым уруп бара жатып, түлкүгө кезигет, түлкү дөөнүн кимден качкандыгынын жөнүн сурайт. Дөө Маамыт деген баатырдан качып бара жаткандыгын айтат. Анда түлкү: Маамыт жер үстүндөгү адамдын эң чабалы экендигин, куйругу менен жыга чаап салып, жууратын ичип алгандыгын айтат. Түлкүнүн айтканына дөө ишенбейт. Түлкү дөөнү жетелеп кайра Маамытты көздөй жөнөйт. Ошол учурда Маамыт алардын алдынан чыгып:

– Кайран түлкү дос, качкан дөөнү кайта ээрчитип келе жаткан турбайбы! – деп каткырат. Дөө түлкүнү башка чаап өлтүрөт. Анан Маамыттан качканына арданып, дөө тоодон кулап өлүптүр...

ЖЕТИ БАЛА

Бир кедей кемпирдин жети баласы болот. Ал балдар абдан акылдуу болуп чоңоюшат. Өнөр үйрөнүү үчүн жетөө жети өнөргө тырышышат.

Күндөрдүн биринде кемпир жаа жасайт. Балдары энесинен жааны кимге берерин сурашат. Анда кемпир:

– Балдарым, араңардан кимиңердин өнөрүңөр артык болсо, ошого берем – дейт. Эң улуусу:

– Энеке, асмандагы алпкаракуштун карааны торгойдой болуп гана көрүнсө да, атып түшүрө алам, мергенчимин, – дейт. Экинчиси:

– Менин өнөрүм ушул. Жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин таба алам.

Үчүнчүсү:

– Дүйнө жүзүн алаканымды карап туруп эмне болуп жатканын айтып бере алам.

Төртүнчүсү:

– Кайыптан тамак таап, канчалык адам болсо да, тойгуза алам. Бешинчиси:

– Менин өнөрүм ушул: деңиз-дарыялардан көздү ачып- жумганча кеме-кайык жасап, өтө алам. Алтынчысы:

– Деңиз-дарыялардын үстүнөн чуркаганымда, таманымдан чаң чыгат. Жетинчиси:

– Артымдан душман кууса: «Кара жер жарыл!» – деп койсом, кара жер жарылып кетет.

Мен кирип кетип да, каалаган жерден чыга алам.

Энеси балдарынын өнөрүн уккандан кийин мындай дейт:

– Балдарым, эмесе силер, Болбос канга барып ушул өнөрүңөрдүн жөнүн ачык айткыла, кан текшерип, кимиңердин өнөрүңөр артык экендигин чечсин, артык болгонуңарга жааны берем, – дейт.

Кемпирдин жети баласы токтоосуз Болбос кандын шаарын көздөй жөнөйт. Шаар ичи чаң-тополоң. Балдар таң калып отурушканда, бир адам кездешет. Балдар ал кишиден шаардагы дүрбөлөңдүн жөнүн сурайт. Ал киши жооп кайтарат:

– Кечээ түнү кандын кызы жоголду. Ал жалгыз эле. Кайда кеткендигин эч ким билбейт. Дайынсыз. Ошон үчүн дүрбөлөң түшүп жатат.

Андай сөздү укандан кийин, жети бала кеңешет. Жети жылы мурун кеткен кумурсканын изин биле турган бала, ары- бери карап:

– Кандын кызы асман менен кетиптир, – дейт.

Дүнүйөнү алаканынан карап биле турган бала алаканын ачып-жумуп:

– Кызды Тойбос кандын алпкаракушу алып бара жатат.

Балдар издеп жөнөшөт. Жүрүп-жүрүп отуруп, бир чоң дарыяга капталат. Үч-төрт күндөн бери даам татышпагандыктан карындары абдан ач. Жок жерден тамак табам деген бала ары-бери кайсаңдап бир кой, нан даяр кылат, бардыгы тоюнушат. Кандайдыр дарыя, деңиз алдынан кабылса, көз ачып-жумганча кеме-кайык жасачу бала дарыянын жээгине чуркап барып, кайта келип, кеменин даяр болгондугун айтат. Балдар дарыянын жээгине барышса, бир жакшы кеме даяр. Кемеге түшүп күндөп-түндөп жүрүп отурушуп, Тойбос кандын шаарына келишет.

Тойбос кан алпкаракушуна кырк кандын кызын алдырып келип, эң жарактуусун өзү алып, калгандарын вазирлерине берүүчү экен. Жети бала барып жеткен убакта, Болбос кандын жоголгон кызы кырк кызы менен сууга чумуп келе жаткан болот. Дарыянын үстүнөн чуркаганда, таманынан чаң чыккан бала, дарыянын үстүнөн ылдам жетип барып, Болбос кандын кызын жана ага кошуп кырк кандын кызын көтөрүп келип кемеге салат. Бул кабар Тойбос канга угулганда, токтоосуз алпкаракушун жиберет, ал атылып келип, эки кызды эки колуна илип, кайта асманга чыгып кетет. Алпкаракуш асманга торгойдой болуп чыкканда, атып түшүрө турган бала, жааны колуна алып, кыз эңген алпкаракушту атып түшүрөт. Эки кыз асмандан айлан-көчөк болуп келе жатканда, баягы таманынан чаң чыгуучу бала тосуп алат. Буту сынган алпкаракуш өз канынын эшигинин алдына барып далп этип түшөт. Кан көп аскерлерин кемеге түшүрүп, балдардын артынан куудурат. Куугун аскер жете турган болгондо, кара жер как жарыл дей турган бала:

– Кара жер как жарыл! – дейт.

Кууган аскерге карматпай, жер алдына кирип кетишет. Жете келип кармай турган болгон ак боз атчан баатыр да жерге бирге кирип кетет, абдан шашып не кыларын билбей:

– Эми мен кайта жер үстүнө кантип чыгам? – дейт ал.

– Өзүң тилеген жерден чык, – деп, балдар айтышат.

– Эмесе, кандын коломтосунан чыгайын, – дейт ал.

Ал так ошол жерден чыгат. Тойбос кандын аскерлерине көргөндөрүнүн баарын төкпөй-чачпай айтат.

– Кыздарды ала качкандар адам эмес, азирейил жалаңкыч экен алар.

Тойбос кан абдан таң калып, өзүнүн кызынан айрылгандыгына катуу кейип, кызына аш-жытын берип, мындан кийин кыз уурдатпаска тобо кылып жатып калат. Жети баатыр Болбос кандын коломтосунан чыгып келе жатышса, шаардын калкы дүрбөп, мындай сөздү айтышат.

– Өгүнү кандын кызын жутту эле, эми өзүн жутканы келе жатышат, аны менен эле тим болбостон, баарыбызды кырып түгөтөт экен – дейт.

Качып тоого чыгышат. Жети баатыр жер үстүнө чыкса, адам дегенден эчтеме жок. Боз атчанды босогого байлап салып, эки кызды окшоштуруп төргө отургузуп, бир койду союп, этин казанга салганда, оттун түтүнү чыкканын көрүп, кан бирөөнүн барып билип келүүсүн өтүнөт. Көпчүлүктүн ичинен эч ким барууга чыкпаган соң, бир жетим балага буюрат барып билүүгө. Жетим бала аргасыздан келет.

Кемпирдин жети баласы, аны менен бирге кандын кызы аман-эсен отургандыгын жана бир жигиттин эшикте байлануу экенин көрүп, токтоосуз жетип, канга сүйүнчүлөйт. Баланын айтып келген сүйүнчүнө кан ишенбей, дагы бирөөнү жиберет. Бир киши барып

көрүп, баланын сөзүнүн чын экендигин канга айтат. Кан кызын көрүп, чектен тыш кубанат. Кыз атасына көргөндөрүн айтып берет.

Жети баатыр да канга өнөрлөрүн бир баштан айтышат. Кан жети баатырдын эң улуусуна кызын берип, Тойбос кандын кызын дагы бирөөнө алып берип, ал гана тургай тактан түшүп, кандыгын да берет. Калгандарына калкынан кыз алып берет. Жети баатыр карыган энесин алдырып, ыракат турмушта туруп калышат. Жетөөнүн кимисинин өнөрү артык?

ЖАНЫБЕК КАН, ЖЕЙРЕН ЧЕЧЕН, АЛДАР КӨСӨ

Бир күндөрдө Жаныбек кан, Жейрен чечен жана вазирлери менен ордодо отурганда, Алдар көсө кирип келип:

– Ассалом алейкум, кан ордосу, – дейт.

– О, алекиме салам, эл жоргосу, – дейт Жейрен чечен.

Алдар көсө отургандан кийин Жейрен чечен олтургандарга айтат:

– Мени эч ким жеңе алган жок эле, ушул кирген көсө жыгып кетти го, – дейт.

Жейрен чеченден көсөнү кантип жыккандыгын сурашат отургандар.

– Көсө салам айтып киргенде, колум менен башымды кактым, балаа башка кайдан келет дегенимде, көсө тилин кагып, башка балаа тилден жетет деп айтып чыгып кетти, – дейт.

Жейрен чечендин бул сөзүн уккандан кийин, кандын кыйынсынган бир вазири мындай дейт:

– Ал куулугу ашынган көсөнү мен кандай болбосун жеңем, алдатпайм, каным, сенден каалаганымды алам, эгер жеңе албасам, жазалуу болом, – дейт.

Вазир көсөнү жеңсе, кандан каалаганын алмакчы, эгер жеңилсе дайынын таппай калмакчы. Вазир токтоосуз аттанып, көсөнүн артынан жөнөйт. Көсө таягын таянып алып шыпылдап басып бара жаткан болот. Вазир жетип барып, көсөгө салам берет. Көсө вазирге карап:

– Ээ, баатыр, кайдан келе жатасың? – дейт.

– Сени издеп келе жатам! – дейт вазир.

– Менде эмне жумушуң бар эле? – дейт көсө.

– Жер ортосун таба албай, сенден сурайынчы деп келдим,

– дейт вазир.

Көсө туруп:

– Арзан эле иш турбайбы, баатыр, – деди да, таягын колуна алып, көзүн алаңдатып, эки жагын эринип карап:

– Атаганат, боюм жапыстык кылып жатат – деп айтканда, вазир шашып кетип:

– Эмесе, менин атымды мине коюп кара – деп, түшүп атын көсөгө берет.

Көсө атка минип, таягын шарт камчыланып, мындай дейт:

– Атаганат, көпкөн вазирим ай, менден акыр заманды да сураганы турасыңбы?

Отурган жериң – жердин ортосу, акыр заман атынан айрылган кишинин башында! – деп айтып, чапкан бойдон кете берет.

Вазир көзү караңгыланып тамтайып отуруп кала берет.

Көсө кайра тартып, вазирге мындай дейт:

– Ээ, вазир, сен кандай болбосун кан менен мелдешип келгендирсиң, көсөнү жыгып келем деп. Мен ушу бойдон кете берем, бүткүл мал-пулундан айрылып, тентип калаарың анык. Ошондуктан сага бир жакшылык кылайын деп кайра тарттым. Сен эми менин айтканыма макул болуп, тилиңин учун кесип, кандын алдында сүйлөй албай барсаң кутуласың, – деп айтып көсө сызып кете берди.

Вазир көсөнүн айтканына макул болуп, тилинин учун кесип барып, мелдештен кутулат.

ТОКТОГУЛ ЫРЧЫНЫН БАЛАСЫ

Чабуулда жоонун колуна түшүп кеткен бала кул болуп, тезек терип талаада жүрүп, жылкынын бир куу башын таап алып мындай сөздөрдү айтат:

Тулпардын башы сен болсоң, Куурап жатчу сен белең!

Кишиден шумкар болсом да, Тезек терер мен белем! –

Баланын ушинтип ыйлап отургандыгын бир киши көрүп, канга айтып барат. Кан баланы алдырып келип, тулпарды тааныгандыгы жөнүндө суроо сурайт.

– Тулпардын куу башын тааныган, өзүн тааныбайт дейсизби, каным? – дейт бала.

– Андай болсо, балам, мага тулпар таап бер – деп, айтат кан.

– Каным, жаныма жигит кошуп бер, тулпарды издеп, таап берейин, – дейт бала.

Кан балага эки жигит кошуп берет. Бала тулпарды шаарлардан издеп таппай, Сарарканын жайлоосуна келип, бир агын сууга кабылып, агып келе жаткан жылкынын тезегин кармап алып, тулпардыкы экен, ушу суунун башында, кандай болбосун тулпар бар экен деп айтып, сууну бойлоп жөнөйт. Жолдоштору суроо берет:

– Тулпардын тезеги экендигин кандайлыктан тааныдың? – деп.

– Сууга, таштан ташка урунуп келе жатып бир да жери кетилбептир го, ушуну да билбеген киши болобу? – дейт бала. Суунун башына барышса, бир топ кербендер жатышат. Чом кесип, аркасы тамтыксыз жоор болгон тартайган чоң ат турат.

Жолдошторуна:

– Ушул жоор ат тулпар экен, сатып алгыла! – дейт бала. Жоор аттын тулпар экендигине жигиттер ишенбейт. Сатып алгысы да келбейт. Бирок ушул тулпарды сатып албагандыгыбызды канга айтып барса, жазаланабыз го деп чочуп, жоор атты аргасыз сатып алышат да, канга алып жөнөшөт.

– Бул тулпарды эми ким таптайт? – дейт кан.

– Тулпарды тапкан таптайт, – дейт бала.

Тулпарды баланын өзү таптоосуна кан макул болуп, колуна өткөрүп берип, качан табы жеткенде мага алып келип көрсөт,

– дейт. Бала тулпарды табына жеткирип, кандын алдына алып келип:

– Каным, тулпар табына келип жетти. Эми той өткөр – деп, айтат бала. Кан чоң той өткөрүп, тулпарды ким минип чабат деген маслекат коюлат.

– Мен чабам, – дейт бала.

Чабылчу аттар чубатууга түшкөндө, бала тулпарды минип мындай айтат:

– Тулпарды минген туруучубу,

Тууганга жетпей тынуучубу. Каным, кош эми.

Чү коюп, сызган бойдон кете берет. Көпчүлүк жабыла кала беришет. Ошол көпчүлүктүн ичинен бир байтал минген киши кууп жетет. Бала ага кайрылып, байталдын ичинде Туучунак бар экенин, ошонун деми менен чуркап келгенин, туудуруп алса, тулпар чыгаарын айтат. Ошону менен бала көздөн кайым жеткирбей кетет.

Аттын дүбүртүн угуп, үй пааналап турган Токтогулдун кызы:

– Тулпардын дүбүртү чыгат, жалгызым келе жаткан бейм – деп, атасына айтат.

Кызынын сөзү боюнча, Токтогул жети катар жибек аркан тарттырып, кийиз менен жуурканды жерге кабаттап салдырып, тосуп турушат. Тулпар алты катар арканды үзүп өтүп, жетинчи арканга барып токтойт.

ДОМОНУН КЫЗЫ

Илгери-илгери мүнүшкөр Домонун жалгыз кызы бар экен. Бир күнү мүнүшкөр ойлонуп олтуруп:

– Көзүмдүн тирүүсүндө кызымды жайына тапшырайын! – деп, күйөөгө берет.

Арадан көп жылдар өтөт. Күндөрдүн биринде иттин үргөнүнөн улам кайын атасы:

– Балам, сыртка чыкчы, ит үрөт, булар ким болду экен? – дейт.

Келини эшикке чыгып, кайра кирип:

– Үч бүркүтчү экен: бирөө сүйүнүп, бирөө өкүнүп, бирөө күйүнүп келе жатат.

Анда кайын атасы:

– Ал эмне дегениң, балам, түшүнбөй калдым? – дептир. Келин сөзүн чече сүйлөп:

– Үч бүркүтчү келе жатат. Сүйүнгөнү – бүркүтүнө түлкү алдырыптыр, өкүнгөнү – чала-була бирдеме алдырган, күйүнгөнү – куру кайткан окшойт, – деген экен.

Аңгыча бүркүтчүлөр келип, казан асылып, мейман күтүү башталат. Сөздөн сөз чыгып, кайын атасы тигилердин жайын сураса, дал эле келини айткандай болуп чыгат. Аш-тамак жеп, коно жатып, эртеси бүркүтчүлөр аттанарда Домонун кызы:

– Ата, мен десең, ушул эч нерсе албаган бүркүттү сатып алыңыз, – дейт.

Кайын атасы келининин сөзүн жок дей албай бүркүтчүгө барып:

– Бүркүтүңүздү сатып кетиңиз! – деп суранат.

– О, кокуй, сатып эмне кылам, тим эле алыңыз!

Кайын атасы келип, келинине бүркүтчүнүн сөзүн айтса, келини:

– Жок, ата, бекер алсак, ал калыстык болбос, ээсине убал болор, бул бүркүттүн эң төмөнкү баасы бир айгыр үйүр жылкы, ошону алсын да, бүркүтүн берсин! – дейт.

Кайын атасы өзүнчө капа болуп, антсе да келининин көңүлүн кыя албай, бүркүттүн ээсине барып, жогорку шартты айтты эле, тиги киши:

– Сиз эмне шылдың кылып жатасызбы? Мунуңуз жарашпаган сөз, жөн эле алыңыз! – деп, жаа бою түйүлөт.

Акыры келиндин кайнатасы болбой жатып, бир айгыр үйүр жылкыны айдап берип, баягы эчкеге жарабаган бүркүттү алып калат.

Бүркүттүн ээси кубанып жолго түшөт, жылкынын ээси ичинен кайгырып үйүнө кирет:

– Балам, бул бүркүттүн өнөрү кайсы? Мунуңдан пайда барбы? Бир айгыр үйүр жылкы деген оңой эмес.

Анда Домонун кызы:

– Ата, бул – төө комдот деген бүркүт ушул.

Бүркүт тапталып, биринчи салганда эле каман алат. Ошондо балалык кылып, камандын жалын бүкүлү жеп, көкүрөгү коё1 болгон экен. Эми мезгил өткөрбөй, бир ак боз бээни союңуз да, ошонун казысынан биринчи күнү табактай, экинчи күнү чыныдай, үчүнчү күнү андан кичирээк казы сугунтуңуз, ошондо жибийт да, көкүрөгүндөгү кыл түшөт.

Өнөрүн андан ары көрө жатарсыз, – дептир.

1 Коё – алгыр куштун, тайгандын ичин тазалоо үчүн тоголоктоп тамакка кошуп берген кыл-кыбыр.

Атасы келиндин айтканын жасап, ак боз бээни союп, казысынан үч жолу сугунтканда бүркүт камандын жалын кусуптур.

Ошондо Домонун кызы:

– Ата, эми бүркүтүңүздү аңга алып чыга берсеңиз болот. Төө комдот деген бүркүт ушул. Муну салганда төөнү коомдой барыш керек. Ал бүркүттүн шерти ар күнү арбытып алат. Ошондуктан, ар салган сайын киши улам көбөйүп арбын барсын. Бүгүн бешөө чыкса, эртең он, бүрсүгүнү он беш, анан отуз, кырк болуп арбып отурсун – деди.

Эртеси күйөөсү атка минип, жанына бир топ жолдош алып, бүркүттү салса, көзүнө көрүнгөндүн баарын алыптыр. Ошентип, бүркүт бара-бара күнүнө алтымыш, жетимиш карышкыр, түлкү, кулжа, теке алат.

Төө комдот бир жума өтпөй эле ээсин дүнүйөгө батырат. Не бир сүлкүлдөгөн сүлөөсүндөр батпай кетет. Домонун кызынын күйөөсүнүн баркы көтөрүлөт, элдин оозуна алынып макталат.

Ал күндөрдүн биринде: «Келин оюна келгенин сүйлөй берет, анча көп кишини олжого орток кылбай эле, төрт-беш киши менен чыксак кудай алабы» – дейт да, арбын киши ээрчитпей, аз киши менен жөнөп кетет.

Кечке жуук Домонун кызы эшикте кир жууп олтурса, бүркүт келип туурдукка конуп калат.

Келин бүркүттү көрө коюп:

– Атаны кокуй ай-ээ, болбой калган турбайбы, бүгүн уулуңуз канча киши менен кетти эле? – деп, атасынан сурады.

Кайнатасы:

– Төрт-беш киши менен кетсе керек, – деди. Келин:

– Айтпадым беле, олдо кокуй ай-ээ, бешөөнү тең алган турбайбы, тезирээк киши чаптырыңыз! – дейт да, бүркүттү алып, ортоңку салаасын балта менен кыя чаап:

– Кош жаныбарым, шартың ушул эмес беле! – деп, учуруп жиберген экен.

Эл барып караса, бүркүт бешөөнү бирдей алып, боор этин оё жеп гана тим болуптур. Кыргыз баласында Домонун кызындай кушка тилмеч укмуштуу пенде чыккан эмес экен.

Ошондон улам кыргыздын уламышында Домонун өзү көп оозго алынбай, Домонун жалгыз кызы сөз болуп калыптыр.

БАЛТА ЖУТАР

Илгери бир заманда Чомотой аттуу саятчы бүт куштардын тилин билүүчү экен. Бир күнү өз үйүнүн жанында дөңдө олтурса, бир көк жору учуп келди да, Чомотой саятчыга салам берди. Андан соң саятчыга катуу таарыныч айтты.

– Мен болсом бардык куштун чоңу, зору, төрөсү болом, анын үстүнө сакалдуумун, жүндөрүм да буудайыктыкындай чаар. Таз жорудай тарп аңдып, сасыган эт жебеймин, тишиме, тамагыма жумшак деп сөөк гана жеймин. Бир гана адамзатка таарынычым, мени жада калса бүркүткө да теңебей, жору деп коюшат экен, өз атымдан эле айтпайбы? Кумайыктын энеси буудайык десе болбойбу! – дептир.

Чомотой карыя боору эзилгенче күлүп:

– Мына, муну жутуп жиберчи, мен бир жакшы ат берейин! – деп, колундагы ак балтаны сунду.

Көк жору ап эткизе сугунуп жибериптир. Ошондо саятчы:

– Анык балта жутар экенсиң! – дептир.

Көк жору ошондон баштап балта жутар аталыптыр жана саятчынын койгон атына ушул күнгө чейин ыраазы экен.

ЫСЫККӨЛ

Илгери, илгери мындан нечен жүз жыл мурда, ушул бууракандап толкундап турган Ысыккөлдүн орду гүлдөгөн тегиз мейкиндик болуптур. Буралган калың чөптүү жайыттарда короо-короо койлор, үйүр-үйүр жылкылар жайылып, шаардан- шаарга тыным албай чубалжып кербендер каттап турчу экен. Бул бай өлкө жана аны кыраакы ханы жөнүндөгү кабар узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына таралат. Бирок хандын жүзүн көргөн эч ким болбоптур. Эмне үчүн кишиге көрүнбөйт деп, эл арасында өйдө-ылдый, ар кандай каңшаар, имиш-имиш сөз тарайт.

Хандын жүзүн көргөндөр анын чачын алууга барган чачтарачтар гана болушат, бирок алар хандын сарайында болушуп, хандын чачын алышкандан кийин эле, жер жуткансып ың-жыңсыз жок болуп турушат. Чачын алгандан кийин, аларды хандын буйругу боюнча өлтүрүп коюшат экен деген жаман кабар да болот.

Акыры анын хандыгында жалгыз гана чачтарач калат. Ал атасы өлүп калгандан кийин, анын кесибин улантып калган жаш улан эле. Кичирээк боз төбөл үйүндө карыган энеси экөө туруучу.

– Эй, кемпир! – деди дүбүрттөтө катуу келишкен атчандардын ичинен бирөө өкүм сүйлөп. – Бол, балаңды тезирээк ойгот! Курал-шайманын алып, хандын сарайына келе койсун. Хан өзү буйрук кылды, кечикпесин!

Жаш чачтарач чабаганчылардын сөзүн угуп, төшөгүнөн ыргып турду.

– Жан дилим менен даярмын, таксырлар. Азыр артыңардан барамын. – Жаш жигит апасы менен коштошту да, атына минген бойдон чаңызгытып жүрүп кетти.

Байкуш кемпир көзүнөн жашы мөлтүлдөп, босогонун алдында көпкө чейин телмире карап кала берди. Жүрөгү кайгы-

черге толуп, уулун кайра көрөмүн го деген үмүт болгон жок. Бул арада кызматкерлер жаш чачтарачты хан жатчу бөлмөгө чейин узатып келишти да, жаңы буйрукту күтүп, өздөрү сыртка калып калышты, анткени ким босогону аттаса, өлүмгө башы байланмак, жарлык ошондой болчу.

Хан гүлдүү жибек төшөктүн үстүндө оонап жаткан экен. Жаш жигит аны көрөрү менен, чочуган бойдон кыйкырып жибере жаздады: «Кулактары эшектин кулагындай турбайбы!» Ушул себептүү элге көрүнбөй жүргөн турбайбы! Эми менин да башым алынат экен го» деген ой бир заматта кылт эте түштү.

Ошол учурда хандын коңур үнү угулуп калды.

– Кана, чачтарач, бери жакын кел, коркпо. Бактың бар экен, сен мага керексиң, аман каласың. Бирок эсиңде болсун,

– хандын көздөрүнөн каардын учкундары чагылыша түшкөндөй болду. – Кокус бул жерде көргөндөрүң жөнүндө тигиндей-мындай деп оозуңдан бир ооз сөз чыкчу болсо, кыйноо тартып жатып өлөсүң, бүткүл калк да жабыр тартып, көрбөгөн көргүлүктү көрөт. Кана, менин буйругумду орундатамын деп ант кылгын да, ишиңе кириш.

Коркконунан калтырак баскан жаш жигит чөк түшүп олтура калып таазим кылды да:

– Жашырын сырды эч кимге айтпаймын! – деп, ант берди. Анан өз милдетин аткарып, анысы үчүн хандан белек алып, сүйүнгөн жигит дал болгон немедей сарайдан чыкты.

Күн артынан күндөр өттү. Ал арада нечен ирет хандын сарайында болуп, нечен ирет олжолуу кайтып, оокат- тиричилиги бир топ оңолду.

Бирок баштагы шайыр жайдары жигит сумсайып суз, дайым кабагы бүркөө, киши менен да сүйлөшпөйт, өңүнөн да азып кетти.

Эмне кыларын билбей, энесинин эси эки болду. Нечен ирет жалынып-жалбарып, уулунун сырын тартууга аракет кылганы менен, эч жооп ала албады, колун шилтеп коюп гана басып кетет.

Күндөрдүн биринде хан сарайынан кайткан соң, жигит энесине кайрылды:

– Оо, айланайын, энекем! Мен мындан ары минтип азапка түшүп жүрө албайм.

Кеңешиңди айт, – деди көзүнөн жаш салаалап. – Хан сарайынан көргөн шумдугум жаныма жай бербеди. Эми мындан ары чыдай албайм. Бук болуп өлө турган болдум. Бирок айтайын десем, кыйноо тартып өлөм, ал гана эмес, элим катуу жабыркаган турат, эмне кылам? Кеңешиңди айтып, жардам бер, апа!

Энеси көпкө ойлонду да, мындай деди:

– Сенин башыңа түшкөн кайгы менин башыма түшсө эмне. Сарайда көргөнүңдү адам баласынын кулагына угузбаска ант кылган экенсиң. Мындан ары да унчукпай жүрө берсең, саргайып солуп бүтө турганың. Уулум, ага мен да чыдай албайм. Башың али жаш, көрөр күнүң алдыда. Сен эми мындай кылгын, уулум. Кичинекей кезиңде атаң менен көп барчу төмөн жактагы ээн жерди билесиң го, ошо жерде бир эски таш кудук бар. Хан сарайынан көргөндөрүңдү ошол кудукка айтып, ичтеги бугуңду чыгар. Ошондо гана жаның жай алып, жеңилдей түшөсүң, уулум. Бол, тез жөнө!

Энесинин айтуусу боюнча бала алыс жолго чыгат. Күнү бою жүрүп олтуруп, күүгүм кире, күн бата баягы жерге келет. Кудуктун айланасы ээн, түнөргөн сүрдүү аскалардан башка эч нерсе көрүнбөйт.

Жадаганда жалбырактардын шуудураганы да, чымчыктардын сайраганы да, аккан булактын шылдыры да угулбайт. Жаратылыш ың-жыңсыз тынчтыкка бөлөнгөн. Жаш жигит эки жагын элеңдей карап, баягы кудукка келди да, эңкейген бойдон катуу-катуу кыйкырды.

– Оо, шумдук! Аллаяр таксыр ханыбыз эшек кулак неме экен. Уктуңбу, кудугум, менин айтканымды? Биздин ханыбыздын кулагы эшектин кулагындай экен.

Анын кубарган жүзүн нур чалып, жүгү жеңилдегенсип, күлүмсүрөй түштү.

Чачтарачтын айткандары жаңырыктап, кудуктун түпкүрүнө карай тереңдегенсиди. Баланын үнү басылар менен, кудуктун түбү кулдурттап, кайнап ташыгандай шуулдады. Күчөгөндөн күчөп, бир аздан соң кудуктан атырылып оргуштаган суу чыга баштады.

Коркуп кеткен бала качып жөнөдү, бирок селдей атырылган суу качкандын артынан калбай согончоктоп жайнап баратты. Акыры бала да бууракандаган суунун катуу шарына кабылып, күм-жам болду. Эгиндүү талаа, көгөргөн жайыт, толгон айыл менен шаарлар суу астында калды.

Суу канчалык ташкындаганын ким билсин, бирок эч ким, эч бир кыбыраган тирүү жан ал ташкындан аман калбаптыр дешет. Ошол суу каптап, көк ирим көл пайда болгон жер ушул Ысыккөл экен.



ЫБЫРАЙЫМ ДУБАНА УУЛУ

1894-жылы (кой жылында) туулган. Алты-жетиге келгенде таасын молдо жок, «Алиппени» окуйт. Окуганда башка балдар таяк жеп качып, ал ынтымды коюп окуй берди. Түндө ата-энесин уктатпай бир чыракты жагып, кобурап окуй берет. Бирок кышында бир-эки ай гана окуйт. Малы бары жайлоого кетет. Малы жогу дыйканчылык кылат. Жайында окубайт. Ал ошондо өксүккө учурады. Кышында азыраак окуганды жайында окуп, окуунун артынан түшүп жайы-кышы окуй турган окууну окуюн десе, ата- энеси уруксат кылат.

Окуп жүргөндө жат жазганды, окуганды билип, дубай-салам сөздөрдү жазып калды. Малың багат, бошосо китеп окуйт.

Дубананын алдым-жуттуму жок, кыял-жоругу жакшы. Эки киши урушса дароо табыштырат, жараштырат.

– Арамдыкка баспа, бүлүнгөндөн бүлдүрөк алба, арамдыкка басса, анын опосу болбойт. Кесиптин жакшысы – дыйканчылык, чарбачылык, – дечү атасы.

Өзүн сыйлап, бүтүн чалаказак боюнча Дубана деп, баарына кадырлуу киши болчу.

1918-жылы Совет баш бакканда, август айында өлдү.

Апасы Таштеке – чарчы бойлуу, кызыл тоголок жүздүү, чечен, кошокчу, жамакчы, тилдүү-ооздуу, ырчы, өзү абдан жүрөктүү болчу.

Ал бир айтканды дароо үйрөнүп алчу. Өзү кадырлуу, мыкты кишилер өлсө, алып барып кошок коштурчу.

Энеси кылдат ишке жок эле. Той болсо, эркекче тарых сөздөрдү сүйлөшүп олтурчу. Бирөөгө чукул жооп берчү киши эле.

Алардын ары жагында Кашкабаш, Сарымсак аксакалдардын Дадабай деген таз кишиси жаздан күзгө чейин чөп коруйт, жайлоого чыкпайт, жатакка калат. Анын апасынын балдары жаш, бир топ саан уйлары бар экен, уйлары корукка түшүп кетсе, Дадабай корукчу кармап алат.

Апасы уюн алайын деп барса, уюн бербей:

– Жакшылап туруп, мени бир кошкун, берейин, – дейт. Ошондо апасы ошону кошкону:

– Жатакчынын башы элең,

Жапандаган таз элең. Корукчунун башы элең, Кодоңдогон таз элең.

Ээр-токумуң бир кучак, Үзөңгү бооң үч буурчак¹ Сууң кетти шаркырап, Башың калды жаркырап.

Ошондо таз күлүп, малын берип: – Анан дагы бир ооз кош, – дегенде:

– Дадакем капкан коюп түлкү алган, Казактан капшытын тешип мүлк алган – деген уурулук жайы бар экен, ошону кошуп жиберет.

Атасы тирүү кезинде, атасынын амырында болду. Китепти окуп, өзүн өзү окутуп, молдо болду. Жаш кезекте окуган билими көкүрөктө калды. Жомокту таштаган жок.

1941-жылы Чүй каналын март-апрель айында казып, июнда уруш чыгып, 1942-жылдары Желарыктагы поезд жолун жасашты. 1942-жылы колхоздун эгинин өгүз-соко менен айдап, 1943-жылы эмгек аскерге алынды. 1945-жылы май айында уруш басылды. Эгиндин түшүмү көбөйдү. Курсак тоюнду, эл оңолду, сыйлык байге берди. 1950-жылы катуу ооруп, жумуштан бошоп, иштебей калды.

БЕЙЖАЙ АЯЛ

Мисир шаарында отун алып, аны сатып жашаган бир отунчу кедей болот. Анын бейжай аялы бар экен. Тамагыңдын тузу жок экен деп койсо, кочуштап келип туз салат тамагына, тамагы уутана болуп калчу экен. Ысык экен деп койсо кокустан, суу куюп суутчу экен.

Жигит бир күнү аялын бир муштап коёт.

– Өлтүр эле, өлтүр! – деп, таң атканча сүзгүлөй берет. Баягы күйөөсү ачка жатып, таң ата эртеси отунга кетет.

Ал кеткенден кийин аялдын ачуусу тарабай кедейдин артынан токойго барат. Атын байлай салып тик ылдый жөнөйт. Ошол жерде илгери-илгери казылган кудук бар экен, оозу бадал менен жабылып калган. Катын ошого ачуусу менен баратып түшүп кетет.

Күйөөсү: «Ырас кутулдум бейжайдан», – деп, отунун алып, аны базарга сатып, курсагын тойгузуп, үйүнө келип олтурду. Жашынан катыны тилдеп жаман көндүрүп койгон неме, бир- эки күн өткөн соң катынынын урушун сагынды. Анан:

«Бейжай болсо деле катындын бары түзүк турбайбы, эртең барып чыгарып алайын» – деп чечти.

Отунчу эртең менен кудукка барды. Аркандын бир учун казыкка байлап, бир учуна таш байлап, кудукка салды. Арканды анан өзү жакка тарта берди. Аялы жок. Бир маалда бир кулагын жамынып, бир кулагын төшөнгөн жин чыкты.

Жигит эстен танды. Ал эси ооп жатса, жин келип:

– Жакшылыкка жакшылык, сенин кылган жак- шылыгыңды кантип унутайын. Кечээ шашкеде бул кудукка бир аял түшүп келди. Мынакей, бетимдин тытылбаган жери жок. Айлам кетип турганда сенин арканың колума тийди. Мындан артык да жакшылык болобу, ошону менен чыгып келдим.

– Ошол катын меники болчу, арканды ошого салган болчумун, – деди отунчу.

– Ушу менин жин башым чыдай албады, сен кантип чыдап жүрдүң? Мынабу Мисирдин падышасынын жалгыз кызы бар, ошону сага алып берейин, бул катынды ташта, – деди жин.

– Мал, дүнүйөм болбосо мага падышанын кызын кантип алып бересиң? – деди жигит.

– Мен, эртең барамын да, кызды жинди кыламын. Кыздан кетпей бир айга чейин кармасам, бир айдан кийин падыша жар чакырат, кимде-ким менин кызымды айыктырса, ушул айыккан кызды ошол алсын, – дейт. Сен дароо баргын да, чөптү сыгып, ширесин бетине сүрт, анан сууну бетине бүрк, кыз дароо айыгат, убада боюнча кызды сен аласың. Анан менин шертим, мага экинчи келбе. Мен дагы бир кызга тиём. Сен аны дагы айыктырам деп экинчи жолу келсең көзүңдү көр, колуңду шал кылам, – деди.

Ошондо отунчу: «Бүгүн байкайын, бүгүн падышанын кызы жинди болсо, бул катынды албаймын, күтүп турайын» – деп жинге ишенип, дары-дармегин алып, үйүнө кете берди. Жин барды да падышанын кызына тийди, кыз жинди болду.

Бир айга чейин кожо-молдодон жардам болбогондон кийин, падыша жар салды.

– Кимде-ким менин кызымды айыктырса, өзүнүн салмагындай алтын беремин – деген сөздү айтты.

Муну уккандан кийин дары-дармегин, чөбүн алып барып, суусун бүркүп кызды айыктырып, канга күйөө бала болуп кала берди отунчу кедей.

Жин андан өтүп, Багдаттын падышасынын кызына барып тийди, кыз айыкпады.

Баягы кабар дагы угулду.

– Сооп үчүн күйөө балаңды жардамга жибер – деп, Мисирдин падышасына кабар келди.

Амал жок отунчу күйөөнүн кайын атасы:

– Багдаттын падышасынын кызы оору экен, айыктырып кел, балам, сооп үчүн – деди.

Барайын десе жинди кылам деген жиндин убадасы бар. Барбайын десе, кайнатасынын сөзүн кыя албайт, бир кыйноого түштү. «Бирок кайнатага жаман көрүнгөнчө айыктырам деп барып жинден өлөйүн», – деп, тобокелге салды.

Багдат падышасынын үйүнө кирсе, жин кызды кучактап олтурат. Ошондо эле кедейди жин көрө коюп ачуусу келди:

– Ай, нысапсыз, айткан сөз, алышкан кол кана, көр кылып, шал кылам сени, – деди.

– Ай, таксыр, – деди кедей, – мен дүнүйө, бакты, такты издеп келгеним жок бул жерге, баягы катын кудуктан чыгыптыр, жинди таап бер, – деп мени кубалап келатат. Ошону сага эскертейин деп келдим, – дептир отунчу.

Ошондо жин кучактаган кызын таштап:

– Мен Көйкапка кеттим, катыныңа өзүң жооп бер – деп, көздөн далда болгон экен.

«Бейжайдан жин качып кутулуптур» ылакабы ошондон калыптыр.

ТӨЛГӨЧҮ

Эрди-катын экөө жашынан кошулуп, картайганча бирге турат. Анан экөө:

– Кошулганда кедей элек, ошол бойдон келатабыз. Мен эми өз оокатымды өзүм кылайын, сен өз оокатыңды өзүң кыл – деп, чалы сөз баштады.

Кемпири:

– Сен эл катары иштебесең, Кудай Таалам оокатты өзү эле оозуңа салып турабы? – дейт.

– Соода кылайын десем ага жарабадым, орок оро албадым. Дүнүйө-мүлктү кудай бербеди, ууру кыла албадым, – дейт чалы.

– Анда менин тилимди алгын, – дейт кемпири.

– Кырк бир кумалак таш, бир оромол берем, тогуз жолдун тоомуна бар да, оромолду жайып төлгө тарт.

– Мен төлгөчү белем, ал тургай эмне деп айтаарын да билбейм, – дейт чал.

– Сен, – дейт кемпири, – кумалактын тилине караба, оюңа эмне келсе, ошону айтып отура бер.

– Акыры чал ишти кемпири айткандай кылды. Оромолун жайып, кумалагын анын үстүнө жайып олтура берди.

Ошол шаарда бир кедейдин эшеги жоголуп, бир ай болуптур, таппай жүргөн экен, баягы төлгөчүгө келди.

– Төлгө тартып бер мага, табылып калса мынабу тыйын мал башы, – деп беш тыйын берди.

Төлгөчү тыйынды алып, төлгөнү жайып коюп, олтура берди.

Төлгөчү сүйлөбөйт, аны күтүп тигил отурат. Чал эгерим эшикке чыгып көргөн эмес бала чагынан. Бир жолу молдого барган эле, ошондо санаа ич деген экен, ошо сөз оюна түштү.

– Бар, санаа ич! – деди.

– Дагы эмне дейсиз?

– Санаа ич! – деди. Дагы айтса:

– Санаа ич! – деди.

Эшектин ээси: «Эшегимдин бар, жогун айтпастан санаа ич дейт», – деп, таарынып басып кетти.

Төлгөчүдөн өтүп чай ичейин деп самоорчуга барса бир капта санаа деген жалбырак туруптур. Баягы санаадан беш тыйынга алып салып: «Эшек кайдан табылат эми» – деп, чай ичип олтура берди. Аңгыча ичи ооруп чыкты. Шаардан чет ээн жерге барып, отурайын десе коктуунун таманы толо камыш. Аны араласа эшеги камыштын ичинде жүрүптүр, таап сүйүнгөнүнөн төлгөчүгө келип дагы беш тыйын берди.

Күндөрдүн биринде шаардын ханы казынасынан эки каухар жоготту. Бул хандын кырк тогуз төлгөчү, балчысы бар экен. Төлгө салып, бал ачышты, бирок каухарды ким алганы белгисиз.

Хандын ачуусу келип:

– Бир жумада таппасаңар даргага астырам, – деди.

Бир жумага чейин баягы буюм табылган жок. Баягы айткан жумасында кырк тогузун тең даргага асмак болушту. Калайык бүт чогулду.

Баягы эшегине төлгө салдырган келин ханга бирдемелерди шыбырады:

– Жокту таба турган бир балчы бар.

– Аны билсең өзүң барып айдап кел, – деди, хан. Ал барып төлгөчүнү айдап келди.

– Менин кырк тогуз балчым бар эле, бардыгы жоголгон буюмумду таппай коюшту.

Баарын тең өлтүргөнү жатам. Сен да издеш. Эгер таппасаң элүүнчү кылып сени да даргага асамын.

Чал ээн тамга кирип: «Муунуп өлөйүн», – деп ойлоду да, ханга шарт койду.

– Мени бир ээн жерге коюп, бир ичке аркан бер, – дейт. Хан чалдын мүдөөсүн аткарды.

Хан эшикте: «Эмне деген кабар айтаар экен?» – деп, күтүп отурду. Увазир, жигиттери жанында.

– Жан чык, жан чык! – деп, кыйкыра берди төлгөчү үйдөн. Баягы муунуп атканда хан:

– Эшикти ачыла, бул тапты! – деди. Эшикти ачып кирип барышса чал баягы арканды сыйыртмак салып муунуп калыптыр. Бирок:

– Шаарда уурунун аты – Жанчык деген үн чыкты.

Туш-тушка чапкылап шаардан Жанчык аттуу бир казыначы бар экен, ошону айдап келишти.

– Жанчык, каухарды сен алган турбайсыңбы! – деди хан.

– Мен келе жатсам казынанын эшиги ачык. «Ууру алса каухарды эле алат» – деп, эки каухарды алып барып үйгө коюп койгом, – деди.

Ошентип, каухар табылды. Хан ал төлгөчүгө ыраазы болду.

– Бай кылайынбы, же мансаптуу кылайынбы, эмне тилегиң бар? – деп сурады хан төлгөчүдөн.

Чал айтты:

– Мага эч мансаптын кереги жок. Менин суранаарым мындан ары бир буюмун жоголуп кетсе, мени таап бер деп гана кыйнаба, – деди.

Бирок төлгөчүнүн атагы дүйнөгө кетти. Анан бир хандын азиз кызы, кырк нөкөрү бар экен. Кыздын колундагы каухар шакек жоголуп, ал табылбай калат. Ал сарайда кырк кыздан башка эч ким жок экен.

– Менин кызымдын шакеги жоголду, ошону таап берсин – деп, берки ханга кат жиберди. Төлгөчүнү тааныган хан:

– Барып таап бер! – деп, төлгөчүнү тигил хандыкына жиберди.

Келген жигиттер шатыра-шатман төлгөчүнү алып жөнөдү.

Хан кечинде келип учурашып:

– Эртең менен келебиз, төлгөңдү тартып шакекти таап кой, – деп макулдашты.

Төлгөчүнүн жүрөгүнө тамак баспай: «Кантип табам» – деп, убайым басты.

Жарым түн оогончо уктабай олтурса бир кыз келди.

– Эмне келдиң? – деп, төлгөчү сөз салды. Кыз айтты:

– Бир кашык кан, чымындай жанымды сенден соогатка сурап келдим, – деди.

– Кандайча? – деп сурады төлгөчү.

– Ошол шакекти мен уурдагам, эртең сен табасың, ошол себептен жанымды сурап келдим. Кантип аман алып каласың?

Төлгөчү айтты:

– Сарайда дагы ким бар?

– Кырк кыз, он эки каз бар. Андан башка эч ким жок.

- Он экинин ичинде белгилүү казы барбы?
- Бар, – деди кыз, бирөө көк ала.
- Шакекти камырга ороп ошол казга жегизип кой, эртең менен ошол каздын курсагынан табайын.

Кыз болсо, шакекти камырга ороп, көк ала казга жегизип койду.

Эртең менен: «Кантип табаар экен» – деп, хан увазирлери менен келди.

Баягы төлгөчү хан келгенде кумалагын ары чачып, бери чачып:

– Муну адам албаптыр, мында бир көк ала каз бар экен, ошонун жемсөөсүндө, – деди төлгөчү.

Хан казды карматып сойдурса, шакек камырга оролгон бойдон чыкты. Төлгөчү хандын бергенин алып, байып калды.

КАУХАР

Илгери Ал-Ариш падышанын доорунда калктын пейили абдан оңолуп, ууру жана калп жоголуптур.

Бир дыйкан:

– Мынабу жериңди мага сат, – деди бир адамга келип. Ал адам жерди ага сатты.

Дыйкан буурусун салып айдап жүрсө буурусунга илинип, капкагы ачылып калган кумган чыкты. Ичи толо алтын.

Алтын таап алган киши ээсине барды:

– Жериңизден алтын чыкты, алтыныңды өзүң барып ал, – деди.

Анда мурунку кожоюн:

– Сенин пешенеңе чыккан алтын, мен нечен жолу айдаттым, бирок алтын чыккан эмес, албайм, ал алтын сенин пешенеңе жазылган, – деди.

Бул экөө «сен ал, мен ал» болуп кыжылдашты. Экөө чатакташкан боюнча падышага барышты.

Сатып алган:

– Мен жерин сатып алгам, алтынын сатып алган эмесмин.

– Нечен жылдан бери мага табылбаган алтын мунун пешенесине табылган, мен албайм, – деп жер ээси айтты.

Ошондо падыша:

– Экөө тең албайм деп жатат, эмне кылабыз – деп, султандарын чакырып алып акылдашты.

Бир бүтүмгө келе алышпаганда бир акылман увазири бар экен, ошого кеңешти.

– Таксыр, ээси жоктордун баары хандын казынасына кирет, сиз казынага салыңыз, – деди увазир.

Бул сөздү укканда хан ыргып туруп:

– Минтишке акым жок, эмне үчүн мен аламын. Мен жамандык жолго чыксам, антпе деп акыл айта турган сен ушуну кыласыңбы, – деди падыша увазирине. Ал увазирди күнөөлөп зынданга салды.

Экинчи увазирин чакыртты.

– Таксыр, тапкан киши, саткан ээси албаса, же падыша сен албасаң, муну терең казып тебелеп-көөмп коюш керек, – деди ал.

– Бул алтын, табыйгат тебелеп-көөмп койгон алтын болчу. Эми бизди пайдалансын деп жердин үстүнө чыгарып бербедиби.

– Мээнет тер төкпөй пайдалансак күнөкөр болбойбузбу, – деп дагы бирөө чыкты.

– Эми эмне кылабыз, – деди анда падыша.

– Кимиң бар үйдө? – деп сурады аргасы кеткенде.

– Бойго жеткен уулум бар, – деп бирөө айтты.

– Бойго жеткен кызым бар, – деди бирөө. Эртесинде бирөө кызын, бирөө баласын алып келди.

Бирөө уулун, бирөө кызын бергенден кийин падыша көпчүлүктүн алдына чыкты:

– Бул уул-кыздын тагдыры менде. Себеби эми уул да, кыз да меники. Калайык калк, экөө жуп. Мен кайнатасы катары эки балага энчи берем. Мынабу алтын силердики, – деди.

Отурган эл:

– Туура, туура! – дешти. Экөө кошулуп үй-бүлө болушту. Бир күнү кыз:

– Бул алтын аталарыбыз тапкан алтын. Ушуну аталарыбыз да, падыша да албады. Биз эмне үчүн алышыбыз керек? Мээнет, тер чачканыбыз жок. Бекер, а бекердин сорпосу татыбайт. Ошон үчүн падышага алып барып берели, – деп чечишти.

– Пешенебизге эмне жазылса ошону көрөбүз, мына бу алтынды албайбыз, алууга акыбыз да жок, – деп падышага таштап кете беришти.

Падыша улама, улукту, султанын чогултуп:

– Муну эмне кылабыз, кимге беребиз – деп акылдашышты.

Бир даанышман чыгып:

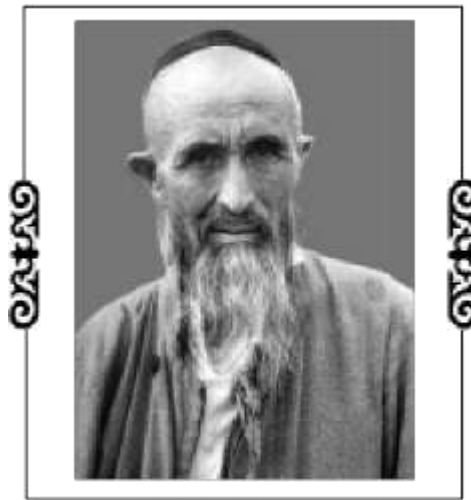
– Бул алтындын наркына бир кенен жерге мөмө-жемиш тигелик. Ошо жемиштен бүтүн эл пайдалансын, – деди. Бул бүтүмдү падыша туура тапты.

Бак жасалды. Анжир, алма, өрүк мөмөнүн жемишин үч жылга чейин тикти. Үч жылда алдыңкы тиккени мөмө берди. Анын бир сорту күйүп турган каухар болду. Ошондо падышага сүйүнчү барды.

– Сүйүнчү таксыр, биздин кылган ишибиз ак экен, бир түп бак каухар болду.

Ошентип, падыша эл-журтуна:

– Кимде-ким кембагал болсо ушул каухардан пайдалансын деген жарыя кылган экен.



УЕЗБАЙ ЧАПЫРАШТЫ УУЛУ

Уезбай Чапырашты уулу 1890-жылы Кетментөбө өрөөнүндөгү Акчий айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Шевченко атындагы кыштакта жаңы ачылган үч жылдык орус-тузем мектебине 1914-жылы кирип, аны 1917-жылы бүтүрүп чыгат. 1917–1919-жылдары Музтөр волревкомунун секретары, 1920–1923-жылдарда райондук милициянын комиссары, 1923-жылдын күзүндө Союзкошчунун (патрочком) председатели, 1924–1926-жылдары райондук эл судьясы, 1927–1928-жылдары Арым шериктигине (райпотребсоюзга) председатель болуп иштейт.

1928-жылы райондо колхоз уюштуруп, адегенде Орозбеков атындагы артель, кийинчерээк «1-май» колхозуна биринчилерден болуп кирген. 1930–1956-жылдары Москва атындагы колхоздо ферма башчысы кызматында эмгектенген.

Мында айта кете турган сөз: 1918-жылдан 1928-жылга чейин басмачыларга каршы күрөшүүдө активдүү катышкан адам болгон. Командир Арстанаалы Осмонбековдон бир канча жолу алкыш алган. Арстанаалы Осмонбековго жардамчы командир болуп, ошол жылдары басмачыларга каршы тынымсыз күрөш жүргүзүп келишкен.

ДААТ

Илгери бир кемпир чалы экөө отун алып, аны наабайга сатып, оокат кылып жүрүшөт.

Алар отун алып жүргөндө, падышанын бир байбача баласы күнүгө тоого жигиттери менен саякат кылып кетет. Кан баласы атасынын эле дүнүйөсү менен ойноп-күлөт. Окуган окуусу, үйрөнгөн өнөрү деле жок. Кембагал чалдын сынчылык жайы бар экен.

Бир күнү байбачага бир кеп айтайын деп жолунан чыгат:

– Ой, уке, сага кеп айтайын, кичине токто, – дейт. Кичине токтой калат бала.

– Сенин кесибиң да, өнөрүң да, окууң да жок, бир кесип үйрөнсөң боло, – дептир.

– Мунун айтып турган кебин кара, мени кесип үйрөн дейт, атамдын эле дүнүйөсү жетпейби мага, – деп жүрүп кетиптир.

Беш-алты күн өткөндөн кийин дагы токтотуп:

– Ой, балам, кесип үйрөнсөңчү! – дейт.

– Мага кесип үйрөн дейт, акмак! – деп жигиттери менен сабайт.

Көп кечикпей эле баланын атасы өлүп калат. Бир-эки жыл кумар ойноп, хандын дүнүйөсүнүн баарын ада кылат. Өнөрү жок, эч кесип билбейт. Ачка өлө турган болгондон кийин тоого отун алууга келет. Баягы чалды тааныбайт, чал дароо эле тааныйт.

– Менин айтканымды кылбадың. Болуптур, отунга келсең, экөөбүз бирге иштейли, – дейт чал.

Беш-алты күн отун көтөрүшүп, бала-чакасына нан алып барат бала. Бир күнү дагы отунга келип, чалдан бөлүнүп, чоң жыгачтын көлөкөсүнө барып, көлөкөлөп бир аз отурат. Жыгачтын түбү үңкүр экен. Үңкүрдү караса, үңкүрдүн ичинде эки кумура турат. Экөө тең толтура алтын. Алтынды көрүп туруп:

– Ой, ата, бери кел, мен алтын таптым, – дейт. Экөө келип:

– Эми отунду коёлук, кудай берди, алтынды алып үйүбүзгө кетелик...

Экөө эки челегин көтөрүп, мындайраак жерге барып, көлөкөлөп отурат. Чал ошо жерде олтуруп, үргүлөп уйкуга кирип кетет. Ошондо тиги бала ойлонот. «Алтынды тапкан мен болсом, чалга бирөөн эмне үчүн берем?» – деп, чалды өлтүргүсү келет. Үргүлөп турган чалды балта менен шилиге чабат. Чапса чал жыгылып, кичине эсине келип, башын өйдө көтөрө коюп:

– Балам, менин ажалым жеткен, шейит болдум, акыры өлөт элем, сенден себеп болду, капалыгым жок. Эми кыяматтык айта турган кебим бар. Балам жок эле. Бирок кемпиримдин быйыл боюнда бар эле. Кемпириме айтып кой, эркек төрөсө, баланын атын Даат койсун, кыз төрөсө өзү билсин, кимди койсо коё берсин, менин айтарым ушул.

Кемпирине келип:

– Менден бөлүнүп иштеди эле, чалды карышкыр жеп кетиптир, – деп көйнөгүн бериптир. Өзүн кумга көмүп, эки кумура алтынды алып келип, дүкөн куруп, байбача болуп жатып калды.

Бир күнү баланын оюна келет: «Бая чал аманат деп бир кеп айтпады беле, ошону кемпирине айтып коёюн» – деп кемпирге келет.

Кемпир эркек төрөп, баласынын атын Даат коёт. Даат төрт- бешке чыгып калат.

Баягы бала дүкөнчү болуп жыргап жатат. Ошол убакта Иранда акылман, билгич, сынчы Арун Нур Рашид деген падыша болгон экен. Ошо баш увазирине айтат:

– Күнүнө элди аралап, уурулук, чоңдук-зордук кылгандарды алып келип тур. Менин заманымда эл тынч болсун! – дейт.

Бир күнү Арун Нур Рашид падыша аскеринен кошуп алып:

«Көчөнү аралап байкап көрөйүнчү, эл эмне болуп жашап жатат экен?» деген ойдо атчан, бая кемпирдин уулуна жакын көчө менен өтүп калат.

Баласы көчөгө ойноп кеткен экен: «Атчандар тепсеп кетпесин» – деп:

– Ой, Даат, ой Даат! – деп кыйкырат.

Арун Нур Рашид атынын башын тартып, токтоп увазирин:

– Зордук-зобулук жок деп жатасың, даат деп кыйкырып жатпайбы, барып кабар ал. Эмне үчүн даат дейт? Бирөөнүн зорлугу болбосо даат дейт беле, – деп жиберет.

Даат деп кеткен кемпирге барып:

– Эмне үчүн даат деп жатасың, сага ким зордук кылды!.. – деп сурайт.

– Мага эч ким зордук кылган жок, баламын аты Даат эле. Көп атчандардын тепсөөсүндө калбасын деп чакырдым, – деп, кемпир жооп бериптир.

Падыша ошо жерден кайра тартып, тактысына олтуруп:

– Ошо кемпирди, баласы менен экөөн тең алып келгиле! – деп адам жибериптир.

Ал келип кемпирден сураптыр:

– Бул балаңдын атын эмне үчүн Даат койдун?

– Даат койгон себепим, чалым отун сатып оокат кылчу. Анын шериги бар болчу. Бир күнү ошол шерик бала: «Чалыңы карышкыр жеп кетти», – деп, кан болгон көйнөгүн алып келип берди. Анан андан беш-он күндөн кийин келип, кемпиримдин боюнда бар эле, эркек төрөсө, Даат койсун, кыз төрөсө өзү билсин, – деп табыштады. Ошо себептен Даат койдум.

– А бала кайда турат?

– Ал дүкөн кармайт, бай.

Кемпирден ал баланын турган жерин сурайт. Кемпир айтып берет.

– Баланы качырбай алып келгиле, – деп, эки жасоол жиберет.

Баланы алып келип:

– Кемпирдин чалы менен бирге отун алып иштеп жүрчү белең? – деп сурайт.

– Ээ, иштеп жүрчү элем.

– Мунун чалы кана?

– Чалын карышкыр жеп кеткен.

– Карышкыр жеп кетти дейли. Баланын атын Даат кой деп сага кантип айтты?

– Эркек төрөсө, Даат койсун деп өлөрдөн мурунураак айтты эле.

– Кызыталак, сен өлтүргөн турбайсыңбы, муну карышкыр жегенде, сөөк-мөөгү калгандыр, же болбосо өлүгүн көрсөткүн! – деп, беш жигитин кошуп берет. – Кана, кай жерге карышкыр жеди эле? Сөөгүн тап!..

Отун алган жериндеги кумга көмгөн экен, дөмпөйүп жатканынан улам ачып, таап алат. Чалдын өлүгүн балага өңөртүп, хандын алдына алып келет.

– Чалды таап келдик – деп, өлүгүн жерге коёт.

Ошо жерден баягы баланын колун аркасына байлап, желдетти чакыртып, көпчүлүктүн көзүнчө даргага астырып өлтүрөт.

Баланын дүнүйөсүнүн баарын кемпирге берет. Чалын кепиндеп, өз колу менен коюп, кемпир бай болуп жатып калат.

ЖАНСАП

Бир падышанын Жансап деген жалгыз баласы болгон экен.

Рам1 ача турган молдону падыша чакырып:

– Баламдын өмүр баянын жана кандай бала болоорун айтып бер, – деп чакырткан экен.

Рамчы китебин ачып олтуруп:

– Балаңыз акылман, өмүрү да узун болот, – деп олтуруп, – ыя ат-а! – деп, бармагын тиштейт. – Балаңызга перинин кызы оро-пара келет. Ошондон кандай болор экен?

Падыша муну угуп:

– Перинин кызы көрбөсүн – деп, киши кире албай турган темирден үй жасайт.

Эшигине кароол коюп, темир үйдүн ортосуна көл жасап, айланасын гүл кылып, бетин айнектеп баламды зериктирбей турасың, – деп, беш-алты кыз коёт.

Бир күнү Жансап көлгө түшөйүнчү деп барса, көлдө бир чырайлуу кыздын өңү көрүнөт. Кыз экен деп кармайын десе, колуна кирбейт. Тамдын бетин, үстү жагын караса, бир сулуу кыз турат.

Кыз айтат:

– Мен да сага ашыкмын. Мен эрге тием деп эне-атамдан уруксат албай келгем, же болбосо ушул жерде калат элем. Мени издесең Каухар Никин² деген шаардан табасың, – деп учуп кетет.

Атасына кабар кетет. Бала ашык болуп, талып жатып калат. Атасы үйүнө келсе, кожомолдолорго окутуп жатат. Бала оңолбой, бир күнү колуна таяк алып, атасына көрүнбөй качып жөнөйт. Ал атасына тиешеси жок бөлөк шаарга барат.

Базарга кирет. Ошол элдин тааный турган кожосу:

– Бир сааттык ишим бар. Кимде-ким бүтүрүп берсе, миң тилле алат, – дейт.

Эл ага кулак салбайт. Бала: «Кыямат иш болсо да бир саатка барайын да, бүтүрүп берип миң сомун алайын», – деп:

1 Рам – адамдын өмүр жолун айта турган адам.

2 Каухар Никин – каухар таштан бүткөн шаар.

– Кожом, мен барам, – дейт. Кожо үйүндө бир атты союп, ичегисин алып таштаган экен.

Кожо айтат:

– Ушунун ичине кирип, бир саатча жатып, көргөн окуяны мага айтасың. Бир сааттан кийин ачып алам – деп, баягы баланы чыкпай тургандай кылып, ичегини тигип коёт. Бир убакта бала кыймылдагандай, андан кийин асманды көздөй көтөрүлгөндөй болот. Көрсө, жорулар аякка тартып, биякка тартып, киши чыга тургандай кылып ачып жиберешет. «Эмне балакет болду» – деп, бала бая жерден чыкса, жорулар зоонун башына көтөрүп баратышыптыр.

Баягы кожо алды жактан кыйкырат. Бала зоонун башында турат. Каухар тоосу таштай болуп эле жатат. Кожо ошондон пайдаланып жүргөн кесепет экен.

Эки жакты караса, ошо жерде аттын, адамдын сөөктөрү жатат. «Аттын, адамдын сөөгү жыйылып, ушулар да мендей алданып, ушул жерде өлүп калган турбайбы, каухардан кожого кулатпайын» – деп, бала ойлонуп, кожонун кыйкырганына кулак салбай, зоонун аркы күн чыгыш жагынан пасыраак жер издеп басат. Ал саал пасыраак, адам түшүп кете ала турган наркы бетине боюн таштап куланыптыр. Ойго түшүп, эси ооп, башын көтөрүп, эсин жыйнап караса, алысыраак жерде бир жай турат. «Эмне болсо да, ошого барайын» – деп, басып барыптыр. Барса, ошо тамда уча турган куш сүрөт турат. Ал адамча сүйлөйт:

– Сен кандай жансың?.. – деп сурайт адегенде.

– Каухар Никин деген шаарды издеп жүрөм.

Баягы макулук, Нургул атындагы шаа экен, адамча сүйлөп кирет.

– Сулайман пайгамбар жер жүзүндөгү дөө-шаа, курт- кумурскалардын баарына падыша болгон. Мен ошол пайгамбардын убагында жашагам. Ал киши менен бирге жүрүп, көп жерди көргөмүн. Каухар Никин деген шаарды көргөн да, уккан да эмесмин, – дейт.

Бул Нургул шаа – үч бир туугандын эң кичүүсү. Үч айлык жерде бир акеси, андан ары үч ыйлык жерде Раса-ал-Таир деген чоң акеси бар экен. Нургул шаа айтат:

– Мен биле албайт экемин, тиги эки акеме кат жазып жиберемин. Балким, ошолор билип калар Каухар Никинди.

Адамды көтөрүп уча турган чоң куштардын бирөөнө кондуруп:

– Ортончу акемдикине жеткир, – дейт.

Үч айлык жолду бир саатта учуп жеткирет. Акесине барып, укеси жазган катты көрсөтөт:

– Мен дагы Сулайман пайгамбардын убагында көп жерлерди көргөмүн, мындай шаарды уккан эмесмин, – дейт. Ал күнү ал акеси меймандап, эртесинде кушка кондуруп, чоң акеси Разан-ал-Таирге кагаз жазып жибериптир.

Ал дагы:

– Уккан да, көргөн эмесмин – деп, айран-таң калат. – Бирок кечинде ар тарапка оокат издеп кетишкен куштарым чогулуп келишет. Балким, ошолордон Каухар Никинди билгени болуп калар. Сулайман пайгамбар өткөндөн кийинки курулган шаардыр.

Куштары ар тарапка жайылып оттоп кетип, кечинде келишет. Разан-ал-Таир куштарына:

– Каухар Никин деген шаарды көргөнүң, билгениң барбы, айткыла? – деп сурайт.

Бир чоң куш айтат:

– Бир тоого оттоп барып, аппак жаркыраган шаар көрдүм, болсо Каухар Никин шаары ошол болот. Барып билет элем, бирок ошол шаардын уучулары атып коёбу деп коркуп, шаарга бара албадым. Менин билгеним ушул, – дейт.

Ал күнү шаар көрдүм деген жаңкы кушка баланы кондуруп:

– Ошо жаркыраган тоого жеткиресин, андан ары өзү эптеп барат, – дейт.

Ал үч бир тууган келгин куштарды кышы менен багып, жазында жай тапкан жагыңа барып тууп, күзүндө кайтып келесиңер, – деп, жөнөтөт экен.

Шаар көрдүм деген куш Жансапты көтөрүп, тоого алып барып жеткирет. Нары шаарга алпарышка уучулардан коркот. Бала зоонун пасыраак жеринен түшүп, агарган шаарды көздөп басат.

Перинин шаары экен, бала жакындаганда кароолчулары кандай жан деп таң калышып, жетелешип падышанын астына алып барышат. Буга ашык болгон кыз ошо падышанын кызы болуп чыгат.

Падыша сурайт:

– Адамзат бул жакка келчү эмес эле, кандай болуп келдиң? Шамал учуруп, же шайтан алып келдиби? – десе, бала болгон ишти болгондой айтат.

– Бир кыз көрүнүп, Каухар Никин деген шаардан табасың деген, ошону издеп келдим, – дейт бала.

Адамзат келди дегенин кыз угуп, баланы көрүп, таанып, атасына:

– Мен адамзатка ашыкмын, ушуга тиemin. Ата-энеси кыздын сунушун кабыл алышып:

– Өзүң кааласаң болуптур, – деп, ата-энеси молдо чакырып, нике кыйып, кызын балага берет. Беш-алты ай жашагандан кийин баланын эсине эне-атасы келип:

– Ата-энемди барып көрүп келейин, – дейт.

Кыз макул болуп, аны бир периге көтөртүп, баланын атасыныкына келип, ата-энесин сүйүнтүп, атасы той кылып, жырғап туруп калат экен.

АКЫЛ АКЕ

Бир заманда Акыл аке деген чоң окумуштуу болот экен. Ал шаардан алыс башка бир жерде коргон тамы бар, бала-чакасы жок, жалгыз жашайт экен.

Ал ата-энеси жок жетим балдардан эки жүз балага чейин окутуп турат. Алиги окуткан балдарга кийим-кечесин, оокатын өзү берет. Эки жүз бала бир тамда, өзү жалгыз бир үйдө жатат.

Бир күнү:

– Ач эшигиңди! – деп Акыл акеге эшиктен бир добуш угулат.

Айласыздан туруп, эшигин ачса, жети киши балта-бычагы менен кирип келип:

– Алтын кайда? Биз алтынга келдик, – дейт.

– Алтынга келсеңер, көчүгүңөрдү баскыла. Алтын канча керек болсо, ошончо алтын табылат. Аш бышырайын, жеп кеткиле, – дейт.

- Ашың качан бышат?
 - Бир саатта. Сабизи даяр, оту алдында. Азыр бышырам.
 - Андай болсо, алтыныңды көрсөтүп кой.
 - Үч-төрт сандыкты ачат, баары алтын экен.
 - Жетөөбүз көтөрө алгыдай эле алабыз. Муну көтөрө албайбыз го десе:
 - Жок, силер көтөрүп жүрбөйсүңөр, качырлар бар бир сарай, ошого жүктөп кетесиңер,
- дейт.

Булар ошого ишенип, ашты күтүп калышат. Аш бышкыча жетөө тең уктап кетет. Ашты демдеп коюп, эки жүз баланы чакырып коюп, ууруларды ойготот.

- Аш бышты, меймандар келгиле! – дейт.
- Эмне чакырдыңар! – дейт уурулар.
- Тамак ичсин дедим дегенче болбой эки жүзчө балдар кирип келет.
- Карма, ууруларды! – дейт Акыл аке.

Ууруларды кармап, колун аркасына байлайт. Аңгыча таң атат. Ууруларды падышага тапшырып, Акыл аке аман калат.

ШАЙМАРАН

Илгери Данияр молдодон бир бала төрөлүп, атын Жээнша коюптур. Баласын мектепке берип, өзүндөй молдо кылам десе, баласы эч түшүнбөй коёт. Рам ачтырып караса:

- Балаң, чоң окумуштуу болот, – дейт. Окутса, баласы эчтеме түшүнө албайт.

Кийин атасы Данияр өлүп, баласы Жээнша эч оокат кыла албай калат. Тоого чыгып, отун алып күн көрөт. Бир күнү отун алып жүрүп, бир жерге эс алып отурса, бир тешиктен жону жылтырак коңуз чыгат. Бая коңуз чыккан жерди колу менен шилесе, бир нерсе илээшкендей болот. «Бул аселге окшогон неме экен» – деп, балтасы менен ошо жерди чукуласа, кудук толгон асел экен, таап алып, ошону сатып байыйт. Асел түгөнгөндөн кийин, кудуктун түбүн караса, ары жагында кичинекей эшик турганы көзгө чалдыгат. Ошол эшикти тырмалап ачып, улам ылдый кете берип, жердин алдын көздөй түшүп барса, жыландар көрүнөт. Жыландар аны кармап алып, алтын тактын үстүндө олтурган ак жыланга алып барат.

Баягы кичинекей ак жылан:

- Бу жерге адам келчү эмес эле, кайсы жер менен келдиң? – деп адамча сүйлөйт.

Баягы бала:

- Бир бал кудук бар экен, ошондон улам келдим, – деп айтат.

– Бизге адамзат зыян кылганынан жердин алдына качып келсек, кудукту ада кылып олтуруп бизди тапкан турбайсыңбы – деп, жыландарына чактырып өлтүрө турган болот. Кайта бир макулукту өлтүргөндө эмне, эми сен бул жерден кетпейсиң, кетип кайта жер үстүнө барсаң, бизге зыян кыласың, ушу жерде жашайсың, оокатың бизден – деп, ошо жерге токтотуп коёт. Ушуну менен үч жыл өтөт, жыландардын оокатын жеп, жан сактап турат. Ал жерде эч ким жок, сүйлөшөргө киши жок, бир күнү Шаймаранга арыз кылып калат.

– Жеримди, элимди сагындым. Мени бир жердин үстүнө чыгартып койбойсузбу, эмне десең, айтканыңды кылайын – дейт.

Шаймаран ойлонуп туруп:

– Эми сени кыяматтык бала кыламын. Мени ата катарында көрүп, айтканымды кылсаң, чыгарып коёмун, – дейт.

Бала жалынып:

- Айтканыңыздан башка эч иш кылбаймын, эмне тапшырма болсо тапшыргын.

– Мени – жыландын падышасын, жыландарды көрдүм деп эч оозуңдан чыгарбайсың. Экинчи, мончого такыр түшпөйсүң. Кудукту да эч кимге айтпайсың. Эми чоң молдо болосуң, көзүң ачылып, олуя болуп каласың дегендей кылат.

Ошону менен жыландар жердин үстүнө чыгарып коёт. Чоң молдо болуп, оокатын кылып жүрөт.

Күндөрдүн биринде ошо жердин падышасы бүткөн бою ала болуп кетет. Табып чакырып дарылайт, эч айыкпайт.

Анан палан чоң молдо бар десе, ошону алдырат. Молдо көрүп туруп айтат:

– Сиздин бул кеселиңизге жыландын падышасы Шаймарандын сорпосун ичсеңиз айыгасыз, болбосо башка дары туура келбейт, – дейт.

– Шаймаранды кантип табыш керек? – дейт падыша алиги молдого.

– Аны табышка, Шаймаранды көргөн адамдын бүткөн бою жыландай жол-жол болуп калат. Эркек, аял дебей, бүткүл калкыңыздын баарын чакырып, мончого түшүрөсүз, бир-эки адам карап турат, – деди.

Ишти дал ошондой жасады. Эч кимден андай белги чыкпады. Алиги Жээнша бекинип, мончого келген эмес. Анан бирөө байкап:

– Жээнша келген жок мончого, – деди.

Падыша Жээншаны жасоол жиберип айдатып алып, мончого салды. Дал жыландын түспөлү ошондон чыкты.

– А ушул экен, таптык, ушу бала көргөн экен – деп, падышага сүйүнчүлөп барышты.

– Жыландын падышасын кайдан көрдүң, чынын айт? – деди.

– Мен көргөнүм жок, – деди бала. Көргөнүм жок десе, падыша:

– Чыныңды айт, айтпасаң дарга астырып өлтүрөм! – деди. Айласы кетип:

– Көргөнүм жок! – дей берди ал.

– Көрбөгөн болсо да дарга аскыла, өлүп кетсин! – деп, желдеттерин чакырды.

Анан алып жөнөй турган болгондо:

– Айтайын, эми. Жыландар жердин алдында, ага баштап барсам, мени өлтүрүп коёт, барыш да кыйын дегенде, чоң молдо айтты:

– Бал кудукка мени баштап бар, аны өзүм чыгарам.

Молдону ээрчитип кудуктун башына алып барды. Молдо кудуктун башына олтуруп исмазан окуй берди. Бир убакта жыландар падышасын алтын табакка салып жердин алдынан чыкса, бир адам менен кудукта Жээнша олтурат.

Шаймаран көрүп:

– Сен жыландын падышасын көргөндү айтпайм деп убада кылбадың беле? – дейт балага.

Ал ыйлап:

– Даргага аса турган болгондо айттым. Падыша ала болуптур, адамдарды мончого түшүрүп, качып жүрсөм да таап берген мобул молдо... – деди бала.

– Болуптур, сени бала атадым эле, сага дагы зыян кылбайын, эми баары бир мен өлөмүн, жердин алдына түшүп кете бергиле – деп, жыландарын кайтарып жиберет.

– Эми сага да жакшылык кылайын, менин шорпомду кайнатып, биринчи шорпону сени ичкин деп кыйнайт, өлсөң да ичпегин, ичсең өлүп каласың. Сен ичпегенден кийин өзүң ич деп молдого берет падыша. Молдо ичсе өлөт. Экинчи шорпону эки жолу кайнатып туруп, аны жерге төк. Үчүнчү дагы суу куюп кайнатып, падышага ичир, бүткөн боюна сыйпа, падыша ошону менен ала кеселден айыгат.

Ошо жылан падышанын айтканын кылып, үчүнчү сорпосун падышага ичирет, бүткөн боюна сыйпатат, падыша айыгат.

Жээнша чоң окумуштуу болуп, жырғап жашап калат.



МУСА БАЙГАРИН УУЛУ

1894-жылы азыркы Москва районундагы Аксуу айылдык Советинин Чоңарык айылында (мурунку Жамансарт болушунда) орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган.

1919 –1920-жылдары Жамансарт болуш ревкомунун төрагасы болуп иштейт. 1921-жылдын январынан тартып, Беловодск болуштук ревкомунда төрага болуп дайындалып, бир аз иштеген соң ооруга байланыштуу бошонот.

Сырттан окуп, юридикалык институтту бүткөн. 1926-жылдан тартып, 1954-жылга чейин сот, тергөө органында иштеп, пенсияга чыккан. Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун фондусуна жетимиштен ашуун жомок тапшырган. 1983-жылы дүйнөдөн кайткан.

БАЛА ПАДЫША

Илгери заманда бир жердеги жаш балдар чогулуп алып,

«Шаар-падыша» деген оюндарды ойнойт. Жедигер аттуу бала падыша, башкасы увазир, бек жана желдет болот. Кайсы бир баланы казы жана суракчы кылып, калганы талаадагы таштарды жыйнап келип, падышага сарай салып, аны Жедигер падышанын «шаары» деп аташат.

Бир күнү балдар топурап, өздөрү курган шаарда жүрүшсө, мурунку шаардын падышасы Абдыракман деген киши келип, балдардын ойноп жатканын көрүп, бир баладан: – Буларың кандай оюн? – деп сурайт. Падыша Абдыракмандын сурагына мындай деп жооп берет.

– Тээтиги Жедигер падышабыздын шаары, тетиги такта олтурган биздин падыша – Жедигер. Баарыбыз падышанын буйругуна баш ийип, анын буйругу боюнча иштейбиз, – дейт.

Кан Абдыракман булардын иштегенин жана салган шаарларын көрүп, айран-таң калат.

– Силер падышаңарга айткыла! Ушул шаарын мага сатсын, мен бир дилде алтын беремин, – дейт Абдыракман.

Абдыракман кандын сөзүн алиги бала өзүнүн каны Жедигерге айтып барат.

Балдардын каны Жедигер:

– Бул шаар сатылсын, биз башка жерден шаар салып аларбыз – дейт да, шаарды сатып, бир дилдени алып, өздөрүнүн казынасына салып коюшат.

Абдыракман падыша:

– Бул шаар меники болду, силер эми башка жерден сатып алгыла, ошол жакка көчкүлө, – деп кетип калат.

Балдар эртесинде ал жерден кетип, башка жакка барып, мурункусунан артык кылып шаар, сарай салып, ойноп жүрө беришет.

Абдыракман падыша бир күнү уктап жатып түш көрөт. Түшүндө гүл жыттанган бакта алтын, каухар, жакут менен кооздолгон сарайларды аралап жүрүп, бир ак селделүү адамга кезигет. Ал селдечен:

– Сен Абдыракман падыша, бул жерди аралабай, бала падышадан сатып алган сарайыңды арала, – дейт.

Падыша көргөн түшүнө сүйүнүп, кедейлерге кайыр, садака берип, падыша Жедигердин жаңы шаарына келет.

– Мынабу сарайларыңарды мага саткыла, бир жүз дилде берейин – дейт да, сүйлөшүп бир жүз дилде берип сатып алып:

– Эми бул сарай меники! – деп, кетип калат.

Балдар сарайларын бир жүз дилдеге сатып, башка бир жерге дагы сарай, шаар салышат.

Абдыракман падыша бир күнү дагы түш көрөт. Түшүндө мурунку көргөн сарайынан бир нече артык, кооз келишкен сарай, ал сарайдын бактарын аралап жүрсө, баягы ак селдечен адам дагы кезигет.

– Падыша, бул аралап жүргөн сарайлар – бала падыша Жедигердики. Жакшылап көрүп алыңыз, – дейт ал.

Абдыракман падыша ойгонуп кетип, бул түшүнө абдан кубанып, бечара кембагалдарын чогултуп алып, кайыр- садакаларын берет. Андан кийин Абдыракман падыша кубанып сейилдикке таң-тамаша кылып чыгат. Тамашадан кайтып келе жатып, бала падыша Жедигерге келет. Дагы бала падыша Жедигерден жаңы шаар, сарайларын бир миң дилдеге сатып алат.

– Мынабу шаар, сарайлары менен дагы меники болду.

Силер башка жерге сарай салып алгыла, – дейт.

Күндөр өтүп, бир күнү Абдыракман падышанын алдына эки адам доо доолашып, чатак менен келишет. Чатакташкан эки адамдын тең жетелеген бээси, ал эки бээде бир кулун бар экен. Эки бээ экөө тең кара. А жалгыз кулундун өңү да кара экен. Карала кулун эки бээни тең эмет экен. Эки бээ экөө тең бир кулунга ийип, эмизет экен. Доолашып келген эки адам экөө тең менин бээмден туулган кулун дейт экен. Падыша тактап сураса, эки бээ экөө тең кулунду бир түнү – жума түнү тууган дейт. Бирок кулундун туулгандыгын экөө тең өз көзү менен көрбөптүр. Бирок күндүзү эки бээ бир кулунду эмизип жүргөнүн эки адам тең далилдейт. Доо чыры ошондон башталган. Падыша текшерип, адилдик кылып кулунду кимисине алып берерин биле албай айран-таң болуп олтурганда, бир жаш бала мындай деп айтат:

– Ой кудай-ай, мынча адам бир кулундун кайсы бээден туулганын айрып биле албай олтурушканын карачы.

– Ой, энеңди... былжыраган бала, элдин башы катып олтурганда бекер келжиребей, жөн отурсаңчы! – деп урушуп, тилдеп жиберет увазирлери.

Анда бала:

– Уруша бериңиздер, бирок биздин Жедигер болсо, бул элди минтип камалап олтурбас эле – деп, кайра-кайра айтат.

Баланын бул сөзүн Абдыракман падыша угуп:

– Эй, бала, ушул ишти силердин бала падышаңар чече алат беле? – деп сурайт.

– Таксыр, биздин Жедигер падышабаз болсо, бул ишти алда качан эле чечип коёт эле, – дейт.

Анда кан Абдыракман бир адамды жиберип, жети жашар бала падыша Жедигерди чакыртып алат, болгон ишти түшүндүрүп айтат:

– Балам, бул сен эмне дээр элең? – дегенде, анда балдардын падышасы Жедигер:

– Бул көп ойлоно турган иш эмес, – деп, бир чыны суу алдырып, кулунду кармап алып, кулагынын учунан кесип, чыныдагы сууга үч тамчы канын тамызып, бир бээнин кулагынан үч тамчы кан алып, чыныдагы сууга аны дагы тамызып көрүп:

– Мына бул кулунду тууган бээ ушул экен – деп, нак энесин таап бериптир.

Жыйналган эл:

– Балам, муну кантип ажыраттың? – деп сурашканда, анда балдардын падышасы Жедигер:

– Кулундун өз энесинин каны суунун ичинде өз кулунунун каны менен биригип кошулуп кетет. Өзү туубаган бээнин каны башка кулундун каны менен кошулбай, эки бөлөк болуп калат деген экен.

Андан кийин көпчүлүк турган эл суудагы канды караса бала падыша Жедигердин айтканындай болуп чыккан экен. Кулунду өз энесинин ээсине алып бериптир.

Дагы бир күндөрдө Абдыракман падышанын алдына эки адам беш жаштагы атан төөнү талашып келет. Эки киши экөө тең өзүмдүн инген төөм, өз колум менен тууганда тумшугун артып туудурганмын деп какшайт. Падыша доону чечүү үчүн казыга жиберсе, казы ажырата албай, кайра падышага жиберет. Падыша төөнү кимисине берерин биле албай аң-таң болуп турганда, дагы бир жаш бала тура калып:

– Муну биздин Жедигер падышабыз эчак эле чечмек, – деген экен.

Ошондо падыша Абдыракман:

– Балам, сен Жедигер падышаңды чакырып келгин, силердин падышаңарды көрөлү, – деген экен. Ошондо алиги жаш бала жүгүрүп барып, өздөрүнүн Жедигер падышасын чакырып келиптир. Жедигер эки жагын беттештирип сурап:

– Бул атан төөнүн энеси барбы?

– Бар, – дешет.

– Экөөңөр тууган энесин алып келкиле, – дейт.

Жыйналган эл Жедигер бала падыша кантер экен деп карап олтурганда, экөө эки инген төөнү алып келишет. Жедигер эки төөнү аркан бою жерге коюп, бышты атанды чөгөрүп, төрт бутун мыктап байлатып, атандын санын кыл чылбыр менен толгогон экен.

– Чылбыр атандын санын кыйып, атан төөнүн жанына күч келген кезде алысыраак жерде кармап турган эки ингенди коё бергиле, – дейт.

Эки төөнүн бири атандын бото күнүндөгү боздогон үнүн таанып, боздоп келип, атандын үстүнө түшө калган экен. Ошондо Жедигер:

– Атан мынабу инген төөдөн туулган экен, – деп айтат. Олтурган эл бала падышанын акылына таң калган экен.

Дагы бир күндөрдө Абдыракман падышанын алдына он бир жаштагы жана он жаштагы эки кара баланы ээрчитип бир адам келиптир.

– Бул баланын бири менин өз балам, бири менин балам эмес. Бүгүн эртең менен карасам, балам жата турган төшөктө эки бала жатып калыптыр. Карасам – түрлөрү, кийимдери, кулк-мүнөздөрү, сөздөрү баары бирдей. Менин өз балам кимиңер деп сурам, экөө тең сиздин балаңызбыз, – деп айтат.

Өз балам кайсынысы экенин айрый албай, сизге келдим, – дейт.

Падыша Абдыракман эки баланы алысыраак коюп, мурунку өткөн убактагы иштерин сурап көрсө, экөөнүн сөзү да айырмасы жок бирдей чыгат. Падыша ары-бери сурап текшерип, эч кандай айырма таба албайт. Эң акыры бала падыша буга эмне дээр экен деп, Жедигерди чакыртып алып, иштин маанисин түшүндүрүп берет. Жедигер падыша:

– Бул эч качан кыйын иш эмес экен, – дейт.

Бир бош шишени алдырып, ал шишени өзү кармап туруп, эки балага айтат:

– Балдар, силердин кимиңер мынабу шишеге кире алсаңар, ошонуңар бул кишиникисиңер, – дейт.

Эки кара баланын бири секирип келип, шишенин ичине кирип кеткенде, бала падыша Жедигер шишенин оозун баш бармагы менен баса коюп, алиги кишиге айтат:

– Тигине, жаныңарда турганы өзүңдүн балаң. А бул шишедеги бала сизди алдап жүргөн шайтан экен, – дейт.

Ошондо жыйналган эл абдан айран-таң калган экен.

Абдыракман падыша элди жыйнап:

– Жалпы журт мынабу жети жашар бала Жедигердин акылы менден алда канча артык экен, ошондуктан бүгүнкү күндөн баштап, бардык падышалыгымды ушул балага өткөрүп берем. Мындан кийин сиздердин падышаңар мен эмес, Жедигер деген экен.

Ошону менен Жедигер бала жети жашында такка минип, адил падыша атанган экен.

ЧАБАЛЕКЕЙДИН КУЙРУГУ ЭМНЕ ҮЧҮН АЧАКЕЙ

Күндөрдүн биринде жылан жер жүзүндөгү жандуу менен жансыздарга мындай деп арманын айтат экен:

– Мени жараткан кудай силердин баарыңардан кем кылып жаратыптыр. Буту-колум жок. Башымды көтөрө албай, жерде боортоктоп калдым, эмне жеп, эмне кыларымды да билбейм. Силердин баарыңар бүт тилдеп, каргап жаман көрөсүңөр. Менин оозумда айры соймоңдогон тилим бар. Ойлоп-ойлоп олтурсам, жандуу менен жансыздын ичиндеги эң шордуу жек көрүмчүсү мен экеним. Мага эч кимиңер жардам бергиңер келбейт. Сен азап, кордукту көп тартсаң, падышалык деле колундан келер эле деп, сөз менен болсо да көңүлдү көтөрүп коюучу эч ким жок.

Эки көзүнөн жашын мончоктотуп ыйлайт.

Жандуу, жансыздардын бардыгы жыланга боору ачып, таарынычын туура көрөт. Кара кылды как жарган адилеттүү жыланды ошентип хан шайлашат. Жылдан жыл, айдан ай өтүп, бир күнү жылан:

«Ааламга падыша болуп, бардык бийликти өз колума алсам, мындан да жакшы болоор эле. Көзүмө көрүнгөндү ичпей, эттин таттуусун жеп, кандын ширинин сорот элем» – деп кыялданат. Анан кандын ширинин, эттин таттуусун биле тургандарды чакырат. Кош канатын делдейтип, буттарын тартайтып чиркей, дагы бир топ кансоргуч келет. Жылан алардын ичинен чиркей менен аарыны тандап алып:

– Сен экөөңдөн башкасы таасын биле албайт жана алардын колунан да келбейт, жер жүзүндөгү өсүмдүктөрдүн даамын, жандуулардын канын соруп, таттуусун мага айтып бергиле. Жумшактан топурактын, катуудан таштын даамын алгыла, – деп жиберет. Качан келээр убактысын да болжоп айтат.

Күндөн күн өтүп, чиркей шамал болсо, чөптүн түбүнө корголоп, кыңылдап үн салып жүрүп, кечигип калат. Аары өсүмдүк менен кандуулардын канын татып көрүп, эң таттуусун билип алып, падышаны көздөй жөнөйт. Алдынан чабалекей чыгат.

– Аарыке, падышага таттуу тамак издеп кетти деп уктум эле, таптыңбы? – дейт.

Аары чабалекейди теңсинбей, сурагына жооп бербей, зуулдап учуп жөнөйт.

– Аарыке, түшүндүм жолуң болуптур. Издегениңди таапсың. Азаматсың досум! Сенин эптүүлүгүңдү, эч нерседен тайманбастыгыңды башынан эле билгемин, – деп, чабалекей аарыны мактайт.

Анда аары мактана түшүп:

– Падышага кимди тапканымды билесиңби?

– Ээ, аарыке! Мен эмне билмек элем сенден. Бүткөн-боюмдун чоңдугу болбосо, акыл барбы, менде? Сен падышанын акылчысысың! Канакей, досум, ардактуу падышага кимди таптыңыз? – деп сурайт.

– Падышага ылайыктуу дүйнөдө адамдын каны экен – дейт.

Чабалекей чочуп кетет.

«Асыл десе асыл, акыл десе акыл болуп жүргөн адам баласы ушул жарым жандуу жыланга азык болуп калабы» – деп:

– Менин акылымдын кыскалыгы ушул эмеспи, – деп, алдай баштайт аарыны чабалекей, – мен укпапмын муну. Бирок дүйнөдөгү таттуу канды тапкан жандын тили башкача болот дешет го. Көбүнчө тилинин учунда мөөрү болот имиш. Кана, көрсөтчү, дос, тилиңди, – дейт.

– Мынакей – деп, аары тилин чыгарат. Чабалекей дароо аарынын тилин жулуп алат. Аары булдурап, падыша жыланды карай учуп жөнөйт. «Тили жулунду, адамдын каны таттуу экендигин эми кантип айтар экен» – деп чабалекей аарынын артынан акмалап жөнөйт.

Аары бир нерсени айткысы келип ыз-ыз этип, жыланга карайт. Бирок эч нерсени түшүндүрө албайт. Жылан калайык калкка карайт. Ошондо чабалекей:

– Мага түшүнүктүү, – дейт. – Жердин баарын кыдырып, жандуулардын канын соруп, өсүмдүктөрдүн даамын татып, топурактан таттууну таппадым деп жатат, – дейт.

Жылан, бирок шекшийт.

– Мунун тилин сен бир балээ кылгансың го – деп, чабалекейди карай жулунганда, чабалекей качып жөнөйт. Жылан чабалекейдин куйругун тиштеп калууга үлгүрөт. Ошондон кийин жылан топурак жалап, аары тилсиз ызылдап калган дейт.

Адам баласы жыланды көрсө өлтүрүп, чабалекей жыландан коркуп, адамга дос болуп, үйдүн төбөсүнө уя салат. Жылан чабалекейдин куйругунун бир талын тиштеп үзүп алгандыктан ачакей болуп калган дейт.

ТУКА МЕНЕН ЖОЛДОШ

Илгери Туймаза шаарында Калыбек деген атактуу соодагер болгон. Өзү башкыр. Карамагында адамдары менен соода кылып жүрсө да, кедейлерге абдан кайрымдуу экен. Ошон үчүн эл аны жакшы көрүп, Калыбек бай деп сыйлашат. Анын малын алып байыган

адамдар кийин Калыбекти эске албай, тескерисинче, эрегише башташат. Себеби Калыбектин жалгыз баласы жаш, ошону пайдаланып, Калыбектин соодасын кылып жүргөндөр үч жылы бою Калыбекке зыяндан башка эч нерсе тарттырбайт. Калыбек өзү соода кылуудан жадап, үйүндөгү алгы-бергисин башкара турган адамы болбогондуктан, он үч жашар Тука деген жалгыз баласын чакырып алып:

– Балам, мен картайдым, өзүм кетсем, үйдөгү жумушту тындыра турган адамым жок. Башка адамдардын мага келтирген зыянын өзүң билесиң, сен зыян кылсаң да, пайда кылсаң да өз эмессиңби, ишти өзүң ал. Соода кылганды үйрөнөрсүң. Ушинтип жүрүп, мен өлүп калсам, дале куржалак калган сен болосуң, – дейт.

Атасынын айткан сөзү баласынын көңүлүнө түшүп, баласы Тука ойлонуп калат. «Атам мени соода кылуу үчүн бир жакка жиберер турган болгон го. Биринчи барганда мага көп пул бербесе экен. Мени менен бирге тааныш жана ишенимдүү кишилерди кошуп жиберсе экен», – дейт ичинен. Калыбек баласынын бул оюн туюп калат жана баласынын жаман болбосуна да ишенет.

Баласы жолго чыгаардын алдында түлөө кылып, тогуз төөгө мата жүктөп, баласынын жанына жети жигит кошуп, Калыбек анан эки осуят айтат.

– Жолдо кетип баратып ойдуң жерге конбо. Пааналай турган жери бар экен деп, эски кыштоого да конбо. Себеби ууру каракчылар ошондой жерди пайдаланып, зыян келтирет. Тука бала жолдоштору менен жолго чыгып, эки күн жол жүрөт. Үчүнчү күнү кечинде ачык эле жерден белине байланган чолок кылычы бар, орто жашка келип калган бир адам учурап, Тукадан:

– Кай жерден чыктыңар, кайсы жерге барасыңар? – деп сурайт.

Анда Тука Башкыриядан чыккандыгын жана кайсы жакка бара тургандыгын айтып берет. Тука сөзүн айтып бүткөндөн кийин, андан:

– Эми сиз кай жерден чыктыңыз, кайда барасыз? – деп сурайт.

– Биздин айыл анча деле алыс эмес, жарым күндүк жер. Силер бараткан шаарга барам. Астымдагы минген ат жарамсыз. Силерге чиркешсем болобу? – деп айтат.

Туканын жолдоштору бул сунушка каршы болот.

Себеби Калыбек бай баласын жиберип атканда эки осуят айтты эле, бул адамдын колунда жарагы бар экен. Душмандык кылышы ыктымал – дешет. Бирок Тука чогуу жүрүүгө макул болот.

– Абдан жакшы, – дейт Тука, – бизге да өзүңүзгө окшогон жол билген адам керек.

Аңгыча күн батат. Түнөп кетели десе, чоң сайдын бою экен. Тука атасынын сөзү боюнча ал жерге конгусу келбейт. Тигил жолоочу ушул эле жерге түнөп өтүүгө дилгирленет. Бар милдетин мойнуна алып, айткан жерине кондураат.

Баары уктап калгандан кийин, таңга жуук бир ышкырык чыгат. Аны куралчан адам угат. Ажыдаар оозун ачып, соргону калыптыр. Чолок кылычын колуна ала коюп, ажыдаарды карай басат. Ажыдаар оп тартат. Кылычты оозуна кептей кармайт. Ажыдаар куйругуна чейин жара тилинип түшөт. Алиги адам ажыдаардын ичинен чыгып, Тукага жана анын жолдошторуна билгизбестен ажыдаардын өлүгүн алыс жерге алып барып өрттөп, күлүн баштыкка салып алат да, ордуна жатып калат.

Соодагерлер бул окуяны катуу уктап калгандыктан сезишпейт. Эртең менен эрте туруп, сапар улашат. Кечинде дагы бир эски кыштоого келишет. Консоку деп турушканда, баягы кылычы бар адам:

– Тобокел, коно берелик – дейт. Жүктөрдү чечишип, эс алышат, баары уктайт.

Жолдон кошулган адам эки жакты карап жатса, бир чуулдаган үн угулат. Чолок кылычын алып, дабыш чыккан жакка барат. Бир эски үй. Ал үйгө кирет. Үйдүн үч кабат эшиги бар экен. Үчүнчү эшикти ачса, бир сулуу кыз, жети дөө олтурганын көрөт. Ал дөөлөр алиги кызды кимибиз алабыз деп, кыжылдашып атат. Кылычы бар жолоочу босогодо жашынып турат. Аңгыча:

– Адамзаттын жыты жыттанып калды. Мен эки-жакты байкайынчы, – деп, дөөлөрдүн эң чоңу эшикти карай барат. Ал тар эшиктен эңкейип өтө бергенде, жолоочу чолок кылычы менен дөөнүн башын кесе чабат. Ушунетип, улам эшикти карай жөнөгөнүнүн башын алып отуруп, баарын өлтүрөт.

Дөөлөр өлүп бүткөндөн кийин, үйдүн ичине кирсе, бир жаш сулуу кыз:

– Менин да адам баласын көрө турган күнүм бар экен ээ – деп, ыйлап жиберет.

Жолоочу кыздан кандайча дөөлөрдүн колуна түшүп калганын сурайт. Анда кыз айтат:

– Мен Мерий деген шаардагы кандын башкы увазиринин кызы элем. Эл мени увазирдин жакшы кызы бар деп сөз кылып, кан балдарына ыйгарып жүргөн болушат. Акыры кан балдары жуучу жиберет. Буга атам да жана мен да моюн сунбай мойноп коёбуз. Бул дөөлөр ошол айың сөздү угуп, эл-журтту чаап, мени тартып келгенине үч күн болот. Булардын адеби боюнча бирөө менчиктеп алмайынча, кызга тийбейт экен. Мага эч кандай кыйынчылык көргөзгөн жок. Үч күндөн бери өздөрү бир биринен талашып, чатагы бүтпөй кыжылдашып жаткан эле. Сиз тезирээк кетиңиз, өлтүрүп коюшу ыктымал. Сиз, аман- эсен элге барыңыз, менден кабар айтып коюңуз – дейт.

Анда жолоочу кызга айтат:

– Сен капаланып кам жебе, мен сенин душмандарыңды өлтүрүп койдум. Жетөөнү тең. Сен ушул жерде олтура бер. Мен элге кайра кайтаарда сени алып кетем. Коркпо. Дөө-мөө деген эми болбойт, – дейт.

Кыз дөөлөрдүн өлүгүн көрүп кубанат. «Бул адам кайта кетип баратканда ала кетээр», – деп, күтүп кала берет. Тука жанындагы жолдоштору менен бул окуяны дагы сезбей калат. Бейкапар дагы сапарын улашат.

Бир нече күн жол жүрүп, бир элге жетишет. Көбүнүн бир колу, же бир буту жок. Баары эле чолок. Көрсө, булар баягы ажыдаар мекендеген сайдагы эл экен. Биринин бутун, биринин колун ажыдаар жеп турган. Андан коркуп, жер оодарды болушкан экен.

Жолдон кошулган адам жергиликтүү элден эми эмне менен эмдесе айыгаарын сурайт. Эл ажыдаардын уусун айтышат.

– Эгер, – дейт алар, – биздин мунжу болгон колу-бутубузду айыктырсаңыз, тогуз төө кызыл алтын беребиз.

Тука жолоочудан айыктырып беришин өтүнөт. Жолоочу баягы ажыдаардын күлүнөн дары жасап, элди эмдеп айыктырат.

– Атым – Жолдош, – дейт Тукага жолоочу элди айыктырып бүтүп, тогуз төө алтынды салган соң, сенин өтүнүчүң аткарылды Тука, мага олжонун кереги жок, сен ал.

Соодагерлер ошол жерден соодасын жасап, Ата Журтун көздөй жол тартышат. Арадан үч күн өткөндөн кийин баягы кыз турган эски кыштоого келишет. Жолдош кызды алып келет. Кыз ошол мезгилде он беш жашта экен. Өң-түсүнө, эс- акылына баары аң-таң. Жолдош жок кезде соодагерлер:

«Жолдош биринчи олжосун бизге берди, эмкиси өзүнүкү болууга тийиш. Кызды бизге бер деш уят», – деп ойлошот.

Аптанын эртеси таң атаар маалда Тука айлына аман-эсен жетет. Жолдош ушул убакка чейин Тукага чын сырын айткан эмес жана билдирген да эмес эле, кайып-каскагынан бул жолу Жолдош сыр капчыгын ачып салды:

– Силер жолго чыкканга бир ай, он күн болду. Ошондон бери бирге келе жатам. Бирок ушул күнгө чейин, мен силерге бир ооз сырымды да, бир ооз акылымды да айткан жокмун. Эми айтайын. Анткени ар кимибиз өз-өз жайыбызга кеткен турабыз. Тука, балам, сен али жашсың, өмүрүңдө биринчи ирет жол жүрүп кайттың. Сенин көргөнүңдөн көрбөгөнүң абдан көп. Мен башкыр элинин баатыры болом. Кандын Зейне деген кызын сүйүп калып, аны ала качып жүрөм. Отуз беш жыл болду. Сенин атаң Калыбек мени жакшы билет. Эми сага айтаарым – атаң Калыбек эки бир тууганыма көп жакшылык кылган. Аларга мал бөлүп берип байыткан. Бир туугандарым атаңдын ал кылган жакшылыгын билген жок. Алардын абийирин мен жууюн деп сага кызмат кылдым. Мына

бул сулуу – сеники. Тогуз төө кызыл алтын – кыздын себи. Эми менин дагы бир айтаарым мындай: мындан кийин узак жолго чыкпагын. Мага уруксат бер, мен өз элиме кетейин дейт да, Жолдош жолго чыгат.

Тука эли менен ошентип жыргап жатып калган экен...

КАНДЫН ЖОГОЛГОН КЫЗЫ

Илгерки заманда бир кандын жалгыз кызы болгон экен. Кан кызын жанынан чыгарбай, кайда барса өзү менен бирге ала жүрчү экен. Бир күнү кан жакшы көргөн кызын үйгө калтырып, жакын жердеги бир элдин канына конокко кетет. Ошол учурда шаарга бир кеме пайда болот. Кемени көрөбүз деп шаардагы элдин баары – чоңу, кичинеси дебей барышат. Кандын кызы да көрөмүн деп барса, кеме кызды ала качып көзгө көрүнбөй кетет. Кан келсе кызы жок. Эмне болгонун эч ким билбейт. Кан издей турган жердин дайнын билбей, башы маң. Кан элин чогултат:

– Менин кызымды таап берген кишиге кызымды жана кандыгымды кошо берем, – дейт.

Ошондо башка элден келген бир жигит:

– Таксыр, каным, кызыңды мен таап келем. Мага он киши кошуп, бир кеме жасатып бериңиз, – дейт.

– Болот, балам, сураганыңды кылайын. Кызымды таап келсең эле болду мага – деген экен.

Жигит кишилерди ээрчитип алып, кызды издеп узак жол кезет. Кеме өз бетинче жүрө берет. Бир нече жыл жүргөндөн кийин бир аралга токтойт. Кеме токтогон жерден эшикке чыгып, эки жагын карап турат. Эч лам жок. Бир короого кирет.

– Кызды карап келгиле – деп, жолдошторун жиберип, өзү ошол короодо калат. Ээн үйдөн бою бир карыш, сакалы кырк карыш чал короого кирип келет да, ал чал менен жигит алыс бир жакка ээрчишип кетишет. Эки күн, эки түн бири-бири менен кармашат. Акырында чал жеңилип, жигитке кыздын турган жерин айтат. Жигит чалдын башын дароо кесип алат.

Кыз жети кабат жердин астында экен. Жигиттерин ээрчитип келип:

– Мени ушул жерден үч күн күткүлө. Үч күндө келбесем, элге кайта бергиле, – дейт.

Жигит жердин алдына түшүп, кайта чыгып келе жатып бир чоң сарайды көрөт. Сарайдын ичиндеги кырк эшиктен өтүп, кырк биринчи эшикти ачса, ичинде ай менен күндөй бир сулуу кыз отурат. Сүйлөшө келсе, кандын жоголгон кызы ошо болуп чыгат. Жигит кызды колунан тартып отуруп, сыртка алып чыгат. Бирок кошо келген жигиттери кастык кылып, тигини жети кабат жердин астына түшүрүп иет да, кызды алып качып кетишет. Алар кызга:

– Мени куткарган ушул кишилер, – деп айт. Айтпасаң өлөсүң же биздин бир чоңубузга тиесиң – дейт.

Коркконунан кыз макул болот. Жер астына түшүп кеткен жигит бир сарайды аралап жүрүп, эшигинде казандай кара кулпусу бар бир бөлмөгө келет. Кулпуну ачып кирсе, үч балапан чырылдап айланып учуп жүрөт. Ары жагында жети баштуу ажыдаар ышкырып турган экен. Жигит ажыдаарды кылыч менен чаап өлтүрүп, балапандарды өлүмдөн куткарат. Бир кезде күн күркүрөп, аба бузулат да, жогору жагын караса, жаан жаадырып келе жаткан алпкаракуш экен. Балапандарынын амандыгын көргөн алпкаракуш жигитке:

– Эмне тилегиң бар, адамзат экенсиң, айткын, – дейт. Анда жигит:

– Менин жердин үстүнө чыгаргын, – дейт.

– Жакшылыкка – жакшылык – деп, алпкаракуш ал жигитти жер үстүнө чыгарат.

Жигит үстүнө жаман-жуман кийим кийинип, өзү кеткен кандын жерине келет. Кан кызын таап келген жигиттердин бир чоңуна берген жаткан экен. Тойдун отуз күнү бүтүп, кырк күнкү тойдун акыркы күнү калган экен. Кыз жигитти таанып:

– Мени куткарган тиги жигиттер эмес, мынабу жигит – деп, өзүнүн көргөн-билгенин атасына айтып берет. Кан мурда калп айтып келген жигиттерди өлтүрүп, алиги жигитке кызын да, кандыгын да берген экен...

БАЛАСЫН ЖОГОТКОН КҮНЧӨ

Илгерки заманда Күнчө деген жесир аял болгон экен. Ал күндөрдүн биринде өзүнүн жалгыз баласын көчөдөн уурдатып жиберет. Күнчөнүн мындай ахывалга учураганын көргөн эл- журту капа болот. Ал бечарага кандай жардам берсек экен деп, эл кеңешет. Арадан төрт жыл өтөт, бала табылбайт. Издеп айласы кетет. Ошол убакытта Толубай деген сынчы бар экен, ошондон аял ыйлап жардам сураганга ынтызарланат. Ал сынчы түрлүү куштардын тилин жана андан башка дагы адамдардын эмне ойлогонун да билип койчу экен. Жаңы туулган эркек кулундун чоңойгондо кандай ат болорун да жазбай таанычу экен. Мунун билбей турган эч нерсеси жок имиш.

Күнчөнүн өлгөн эринен калган бир тору аты бар экен. Ал атка өзү минип, Толубайга барам деп издеп кетет. Күнчө ээн талааны жалгыз басып, далай күндү өткөрөт. Өзү жүдөп, чарчап, аты арыктап, жүрбөй калат. Өлдүм-талдым деп чарчап отуруп, Толубай сынчынын үйүнө келет. Чоң ак сакалы бар кара чал, өзүнүн кара ала алачыгында эски кийизди салынып отурган экен. Абдан эзилген кедей. Көңүлү сүйгөн адамдын ой-пикирин жана кандай адам экенин сынап берип, ал адамдын акысына тыйын да алчу эмес экен. Толубай Күнчөнүн кебетесине карап, сынап көрүп, анын келечеги кандай боло турганын биле коёт. «Сизден акыл суроого алыс жолдон Күнчө деген аял келе жатат», – деп, мурунку күндөрдө эле чабалекей айтып койгон имиш.

Күнчө келери менен:

– Кел, олтуруңуз, арызыңызды айта отуруңуз, – дейт Толубай. Анда Күнчө сөз айта албай эле, өңгүрөп ыйлап жиберет.

– Жалгыз баламдан айрылып, канаты кайрылган куштай болуп уча албай калдым. Ата, сизге муңумду айтайын деп келдим, – деп ыйлайт.

Толубай Күнчөнүн арзын ыкылас коюп угуп отуруп, куш болуп ышкырып жиберет. Дароо бир топ чабалекей учуп келет.

Чабалекейлер Күнчөнү канаттары менен желпип, оозуна суу алып келип, Күнчөнүн бетине чачышат. Толубай колун шилтеп, ымдап койгондо бир топ чабалекей Күнчөнү отурган жеринен көтөрүп учуп, элин көздөй жөнөйт. Чабалекейлер кечке жакын Күнчөнү жеткизип кайта келишет. Келгенде талаада жүргөн бир сур чычканды алып келген экен. Ал сур чычкан келери менен эле көргөн-билгенин Толубайга айтып берет.

– Күнчөнүн баласын ириңдеген ала көз аял уурдап кеткенин көрдүм эле – деп айтат чычкан.

Күнчөнү сынчы дароо кайра алдырат. Чычкандын айтканын Толубай өзүнүн тили менен Күнчөгө айтып берет.

– Менин баламды уурдаган адам бир шум турбайбы. Өмүр бою баласыз жүрүп, алтымышка чыкканда балалуу болдум эле, эми балама кантип жетем? – дейт Күнчө.

Ошондо Толубай куштун тилинче ышкырат. Эки чоң кара бүркүт жетип келип конот. Толубай бүркүттөргө буйрук кылат.

– Айжарык деген кемпирди, уурдап алган баласы менен алып келкиле, – дейт.

Эки бүркүт бийиктеп асманды карай учуп жөнөшөт. Эртесинде, күн чыгып келе жаткан мезгилде, бүркүт бир далысына эки кишини отургузуп, башы казандай, чүңкүр көз кара кемпирди Толубайдын алдына алып келип таштайт. Экинчи бүркүт жанында. Өзү аппак, көзү тайлак төөнүн көзүндөй жоодураган бала аң-таң унчукпай отуруп калат.

Жүрөгү бирдемени сезгендей болуп бала көргөн жерден эле Күнчөгө колун созот. Алиги Айжарык кемпир баланын колун кагып жиберип, өзүнө карай тартып алат.

– Бул Күнчөнүн баласын өзүнө бер! – деп, Толубай кыйкырып калды.

– Өзүң бир алжыган чал экенсиң – деди Айжарык, – өз баламды кимге жана эмне үчүн беремин, – деп айтат.

Бала Күнчөдөн көзүн айырбай телмирип карай берет. Анда Толубай:

– Менин тилимди албасаң, бул баланы ортосунан кылыч менен чаап, экөөңөргө тең бөлүп берейин, – деп, кылычын алып, баланы көздөй жүгүргөндө Айжарык телмирип туруп калып:

– Баланы эмне кылсаң өзүң бил – деп, Толубайды карай түртүп жиберет.

Күнчө жүгүрүп келип, Толубайдын бутун кучактап:

– Агатай, кылыч менен чаба көрбөңүз, бала кайда жүрсө да, тирүү болсо болду – деп жалынат.

– Айжарык, бул сенин балаң эмес экен, сенин балаң болсо кылыч менен чаап, тең бөлүп берем дегенде чыдай албай, өлтүрбө деп айтат элең го. Сенин мүнөзүңө караганда бала сеники эместиги көрүндү. Өзүнүн энеси болгондуктан, бала башкага кетсе кетсин, өлбөсө болду деп ыйлаган Күнчөнүн баласы экендиги аныкталды, – деп баланы Күнчөгө алып берген экен.



СООДАКЕ СЕЙДИМАН УУЛУ

Соодаке жомокчунун чоң атасы Сейитти эл көбүрөөк чакырса: «Карыз тамакты мен жебейм» – деп кээде барбай коюучу экен. Зарлап жүрүп Сыдыкбек, Сейдиман, Акмат деген үч уулдуу болот. Ошондон кийин «мына эми чакырса бара берем, элдин карыз тамагынан кутултарым эми бар», – деп айткан экен. Ошол Сейиттин небереси Соодаке жомокчу болуп чыкты. 1916-жылы Үркүндө нечен азап-тозокторду башынан кечирет. Кеңеш өкмөтү орногондон кийин багы ачылат.

Бишкек шаарында баласынын колунда туруп, уулу Чолпонатага кызматка которулгандан кийин, өмүрү өткөнгө чейин касиеттүү Ысык- көлдүн боюнда жашады. Кийин 1986-жылы карып каза тапты.

СООДАКЕ КАРЫЯНЫН СӨЗҮ:

Бир топ киши олтурдук эле.

– Сизди иши кылып Шабдандан артык киши десе болот. Шабданды кыйын болсо орус эли билгендир.

– Эң эле өтө мактап ийдиңиз го, – деди.

– Өтө мактап ийгидей бирдеме үмүт кылып жаткан жерим жок. Биринчи сиздин адамгерчилигиңиз, экинчи олтуруп турганыңыз, быяк- тыягыңызды байкасам, бала- бакыраңыз, кыз-кыркындарыңыз, өзүңүздүн пейлиңиз да белгилүү, бир кемчилдигиңиз эле байбичеңиз жок, аракет кылсаңыз, катын эмес кыз да келет сиздин дөөлөтүңүзгө.

Ушул жерден нечен жолу өтөм, бая илгери элдин темин басканын көрдүңүз беле?

– Көргөм, ортосуна мамыны орнотуп алып...

– Ого өгүз деп, мамынын түп жагына күчтүү өгүздөрдү салып койчу. Капталын мамыга жолотпой, тийгизбеген күчтүү өгүзгө үзөңгү баб жаныбар деп ат койчу. Үзөңгү бабны тепе, ыйык деп калганы ошондон.

Бала-бакыраң жакшы экен, кудая шүгүр деңиз, сизди менимче чыпалагыңыздан кармап туруп, ырыска малып алгандай деп эле сизди айтат.

– Ырас, ырас, айтканыңыз келсин! – деди. Бороон-шамал болуп калды.

– Жүр, бул кишини жолго чыгарып коёлук, – деп, бер жакка чейин ээрчитип, Аалы баскандан кийин баары басты.

Деги жакшы эле киши экен, телегейи тегиз. Мындан жакшы болмок беле? Бир семиз мал табылса, үйгө чакырып сыйлап койсо.

Адамда касиет болбосо, эч нерсе токтой албайт. Эскиче айтканда касиеттүү эле киши. Келе турган жамандык менен жакшылыкты, даана билет. Бул айтпайт, ич акыл кишилер.

– Илгери эл айтчу эле, адам дасторкон менен көтөрүлөт. Береке дасторкондо болот, Алыке¹, бир сөз бар: – Эр эгиз, эмгектүү жалгыз деп эмнени айтат? – деди Соодаке карыя. Алыкем моколо түштү.

– Мен деле айтып көрөйүн – деп сөзүн улады Соодаке – эр эгиз деген мен ойлосо, алган аялың жакшы болсо, экөөңүн акылың тең келсе, бириңдин билгениңди бириң бузбай, бириңдин оюн бириң билип, акыл-кеңешиң бир жерден чыкса, эр эгиз деген Алыке! – десе:

– Ырас айтасың, ушул болуш керек – деди.

– Эми эмгектүү жалгызчы?

– Эмгектин эчен түрү бар го? – деп койду ал киши.

– Мен бир эле жерге такагым келет, Алыке, кичүүсүң, даражаң чоң. Менин билишимде алган аялың жаман болсо, тапканың талаага, жыйганың жыласка кетсе, ичип-жеген теңтуштарыңды күтпөсө, колунан эч нерсе келбесе, кемчилдигин айтса беттен алса, теңтуш-телиңдин көзүнчө бирдеме сал десең, эмнени, кайсыныңды салайын деп аркырап карап турса, ошон үчүн айтат:

Жаман катын белгиси, Көтөрмөсүн бош эшет. Теңтуштарың келгенде, Кабак-кашы жер тешет.

Мына эмгектүү жалгыз деп ушуну билем – деди. Борс-борс күлдү, Алыке.

КАРА ТАЗ МЕНЕН САРЫ ТАЗ

Эки таз токойдо уй кайтарат. Уктап жатып сары таз түш көрсө, төбөсүнө Ай, эки ийнине эки Чолпон тууйт.

Кара тазга:

– Ой, мен түш көрдүм! – дейт.

– Ии, кандай түш?

– Жана бир жерде уктап жатсам, төбөмө Ай, эки ийниме эки Чолпон тууп, жер-суунун баары жарык болуп жатыптыр.

– Ой, Сары, ушул түшүңдү мага сатасыңбы, баатыр – дейт.

– Сатам!..

– Эмнеге сатасың?

– Айдап жүргөн тогуз уюңду берсең эле берем.

– Ии, болуптур, – деп, уйларды өткөзүп берип, кайтарган эчтекеси жок кара таз шаарга кетип калат.

Ошо шаарда Абазкан деген кан болгон экен. Абазкандын Канышайым, Айсулуу, Күнсулуу деген үч кызы болот. Үчөө тең бойго жетип, күйөөгө бере турган убактысы экен.

Бир убакта кан жар салды:

– Менин кызымдын күйөөгө тие турган убактысы болду, эркек адам калбасын! – деп, бир эки-үч кандын элин чакыртты. Алманы коюп койду. Эл чубады.

– Менин кызым алма менен кимди урса, ошо кишиге никеленет. Алманы алып, кыз урат. Улуусу кандын уулун уруп калат. Айсулуу деген кызы бектин уулун уруп, кичүү кызы Күнсулуу элдин баары өтүп жатат урбайт, эң аягында Кара таз өтөт, кара тазды урат.

– Кандын кызы жаңылды! Кандын кызы жаңылды! – деп, кайра чубатты элди.

Кайра чубатса, дагы Кара тазды урат.

– Өз убалың өзүңө, ошончодон тазды уруп!.. Бектин уулуна бектин уулундай үй жасап берет.

– Өз убалы өзүнө, тигилерди эшек короого киргизип койгула, ошондо жан багышсын! – деп, кичи кызын күйөөсү менен эшек короосуна киргизип коёт кан. Чамбыл ала болуп экөө жан багып жүрөт. Кандын уулу да, тигиниси да короздонуп чыгат.

Хан ошентип ич оорулуу болуп калат. Молдо, кожолорго келип, китеп ачтырса:

– Кийиктин ич эти дары экен – дейт.

Хан менен бектин уулуна жарак-жабдыкты берип:

– Барып кийикти уулап, атып келгиле! – дейт. Баягы энесинен айттырат:

– Мага деле ат, мылтык берсе, мен деле чыгайын деп кичи күйөөң айтып жатат, – дейт.

– Ыя, болуптур, таздын көөнү болбосо да, таза кыздын көөнү, тетиги койго жетпес коңураланы кармап бергиле! – дейт. Коңурала менен салпайып барат. Кандын уулу менен бектин уулу тулпарлар менен кубалашып, ары чапкылап, бери чапкылап жүрөт.

Кара таз алардын үркүткөн кийиктерин:

– Ич этиң уу бол, тыш этиң дары бол, – деп атып алат. Кан менен бектин уулу эчтеке ата албай, Кара тазга келет.

– Ой, айланайын, бажа, ич этин бер, бизге.

– Макул берейин, бирок мен бекер бербеймин.

– Эмне аласың, айланайын?

Кара таз «кул» дедиртип тамга жасатып алат.

– Жамбашыңарга мынабу «кул» деген тамганы басам, анан берем – дейт.

– Эмесе макул! – деп, жамбашын тосуп берет. «Кул» деп тамганы басып, ич этин берет.

– Эми мен аттым деп айтпа, Кара таз аке, биз аттык деп алып баралы.

– Макул эле.

Койго жеткис коңуралага тыш этин артып, таз күйөө алардан кийин келип түшөт.

– Сал, эттен! – деп, кан этти салгызып, жеп жатат.

Кан менен бектин уулу кийиктин ич этин алып келип,
«кандын ич өткөнгө дары бол» деп берсе, ого бетерден дыргаяктатып ичин алат.

Бая Күнсулуу тыш этин аябай бышырып, сорпосун табакка куюп алып, эшектин тезегинен табактын бир четине коюп коёт.

– Ой, катыгүн, тиги эмнеси!

– Олдо байкуштар ай! Эшектин кыгы короодон түшүп кеткен турбайбы...

– А чыгар, жебейм! Башта эле иши кыйшык болчу, ошончодон тазды...

– Капырай, таздын көөнү болбосо да, таза кыздын көөнү үчүн ооз тийсең боло, – дейт байбичеси.

Ооз тийсе, абдан таттуу, тилин ичине тартып, ичи басылыңкы тартат.

Кан анан:

– Бу Күнсулуу бекер кыз эмес го. Жасаган тамагы таттуу, өтө ширин экен, – дейт байбичесине.

Эртеси дагы таз күйөө коңураланы токунуп кийикке чыгат.

– Тыш этин алып келсин, ич эти эмес тыш эти жагып калды, – дейт кан.

Ууга дагы чыгышат. Таз күйөөгө бул жолу тыңыраак ат берилет. Хандын, бектин балдарынын жолу дагы болбойт.

Кара таз кийикти атып алып:

– Эми тыш эти уу бол, ич эти дары бол! – дейт. Эки бажасы:

– Бизге эми тыш этин бер! – деп дагы суранып келет. Таз күйөө баягы «кул» деген тамгасын басып, андан кийин кийиктин тыш этин дагы берет. Тыш этти алып баягы экөө кандын алдына келет.

Эт бышырылат. Бышырылганда да түрлүү дары-дармек салынып бышырылат. Кан этин жейт, сорпосун ичет. Бирок ичи өткөнү басылмак турсун, тескерисинче, ичи катуу ооруйт. Эшектин короосунан койдун короосуна киргизип койгон Кара таз, аялы Күнсулуу экөө: «Кан жаман болуп жатат» – деп угуп, таз күйөсү атып келген кийиктин этин эзилте ич эти менен сорпосун куюп алып, койдун корголун четине салып коюп, жаркылдап алпарып берет.

– Атаңдын көрү жамандар, койдун богун салып келген турбайбы, жебейм! – дейт кан.

Кандын аялы:

– Таздын көөнү болбосо да, кыздын көөнү үчүн ооз тийип кой! – дейт.

Ооз тийип көрсө, өтө эле таттуу, чыпчыргасын калтырбай жейт.

Ичи айыгып, кичине катарга кошулайын деп калат. Мындан кийин кан тигилерди короодон чыгарап, жөн эле бир үйгө кийирип коёт. Бир күндөрдүн ичинде хан баш көтөрүп айыгып, куш салып, кандын уулу менен бектин уулун ээрчитип, токойго кетет. Токойдо куштар жайылып жүрөт.

Күнсулуу Кара тазга кайрылат:

– Ай, сен дагы базарга бар, ал жерге туйгун, тунжур өңдүү нечен бир жакшы куштар келет. Аны алба, бир пас турсаң, бир чаргы кара куш келет. Ал куш кежир, бөпөлөсө колго конбойт, ошо кушту алып кел, бир таптап көрөлүк.

Таз күйөө ошону алып келет. Таптап тапка келтирет. Тигилер менен кошо ууга чыгып куш салышат. Кара куш эмнеге салса, ошонун баарын алат. Тигилердики ала албай калат.

Кан менен бектин уулу, каны баш болуп ызаланып, Кара таздан соогат сурап калат.

Бир күндөрдүн биринде аялына кан айтат:

– Капырай, ушул менин кызым бекер кыз эмес экен го... – деп.

– Бекер кыз болбойт болучу. Кандайча Кара тазга кызыкканын билбейм.

– Башында эле тиги кыздарга караганда ушуну жакшы көрчү эмес белек, байбиче.

Болор киши богунан деген ушу. Кара таздын бир касиетин билсе керек, кызым. Кандай тамак жасабасын, даамы таттуу, адамга дары. Биз эчен түрлүү алгыр куштарды салып жүрөбүз. Кара таз мүнүшкөрбү, же биздин кыз мүнүшкөрбү, салсак эле илбээсиндерди

ошол кара куш алат. Биз андан соогат сурап калчу болдук – деп, экөө жакшылык жагына жоруйт.

Кеңешип олтуруп:

– Ошого жакшы бир боз үй жасап берелик, – дешет.

Боз үйдү жасап, жанына олтуруп, сын-сыпатын байкап, Кара тазды акылдуу киши катары кан өзүнө увазгер кылып алат.

Эки кандын ордосунун ортосунда бир аралча бар эле, эки кан бир колу бош күнү куш салышып чыгышат. Бир кандын кушу салган канаттууну албай жалт берип, ээсинен качып, Кара таздын үйүнүн чамгарагына конот. Кан жигиттерин чаптырат.

Жигиттер Кара таздын үйүнө чаап келип:

– Киши барбы үйдө? – дейт.

– Бар! – деп, ай десе аркы, күн десе көркү жок бир келин чыгат.

– Мобуреки кушту алып бериңиз? – дейт жигит.

– Кушту бөпөлөп колго кондуруп алат дечү эмес беле? – дейт, келин.

Жигит кушту бөпөлөсө келбейт. Келин жанындагы бир жигиттин мээлейин сурап алып:

– Пө-пө! – десе, куш келиндин колуна келип конот. Келин кушту жигитке сунат, тигил жигит кушка эмес, келиндин сулуулугуна суктанат.

Бул окуяны жигиттер төкпөй-чачпай канга айтып келишет. Ал кан таң калып турду. Анан бир күнү куш салып жүрүп Кара тазга кезикти. Алар куш салып жүргөн экен, саламдашып үй-жайын сурашты:

– Тээ токойдогу үй кимдики?

– Биздин үй! – деп, Кара таз жооп берди канга.

– Сен ким болосуң? – деп сурады кан.

– Мен Абазкандын күйөөсүмүн, бир чети увазгеримин.

– Сен ким болосуң? – деп, Кара таз кайтарып кандан сурады.

– Мен Жанчарканмын, – деди кан.

Ошентип олтуруп, кан куш салды эле, кушу салган немесин албай калды.

– Эмне үчүн сен кушуңду салган жоксуң? – деп, сурады кан таздан.

– Сиз турганда кайдан саламын, сиз – кан, мен – увазгер болсом.

– Эми барып ит жойлотуп, эгер илбээсин учуп чыкса, кушуңду сал, жарыштырып көрөлүк – деди.

Илбээсин учуп чыкты. Жарыштыра салды эле, кара куш илип кетти.

Ал олжосун канга соогатка байлап койду. А күнү кечке куш салып, кара куш чыкканын алып, моокумду кандырды. Баягы кан ичинен: «Капырай, келинчеги тигиндей сулуу, кушу мындай алгыр. Бул бекер жигит эмес экен го» – деп ойлоду. Жанчаркандын жигиттери кушун салса эле, эчтекеге карабай Кара таздын түндүгүнө барып конот.

Ал чакырса, үндөсө ээсине келбейт. Дагы баягы келинге кайрылат. Чыга калып, кушун алып берет. Жигит келиндин көркүнө талып калат.

– Ой, эмне болуп атасың? – дейт кан. Канга окуяны төкпөй-чачпай баяндайт. Кандын ниети бузулат.

– Никелүү аялды кандай кылып алса болот? – деп, жигиттери менен кеңешет.

– Муну барса-келбеске жумшасак эле, келин биздики болот,

– дейт жигиттери.

Жанчаркан Абазканга кат жазып: «Күйөөң Кара таз перинин шаарында сыйкырлуу казан бар экен, ошол казанды алып келсин», – деп буйрук берет.

Кара тазды кайнатасы чакыртат:

– Жанчаркан бизге милдет такты, перинин шаарында сыйкырлуу казан бар экен, ошону алып келсин, күйөөңдү жибер деди, – дейт. – Барып кел ошого, – деди кан күйөөсүнө.

– Барайын! – деди ал.

Үшкүрүнүп-бышкырынып айласын таппай, үйүнө келди.

– Ой, эмне үшкүрүнүп-бышкырынасың?

– Мени перинин шаарынан барып сыйкырлуу казанды алып келесиң, – деди кайнатам. Келемби, келбеймби ким билет...

– Ой, ага коркпой эле кой, ал оңой эле иш, – деп аялы айтты.

– Кайнатаңдын эки тулпары бар, экөө тең тил билет. Барып, жээрде тулпарды сура, минип барайын де, берет. Алып кел үйгө.

Жээрде тулпарды сурап үйгө алып келет.

– Ээ, жаныбарым жээрде, Кара таз менен сени барса-келбес сапарга жумшаптыр. Казан байкуш көмөрүлүп жаткандыр. Жээрде тулпар барып сен коёндон жапыс, Кара таз сен кыргыйдан илгир болуп, казанды кулактан алып тегеретсең, жолду өзү эле табат казан. Бирок артыңды такыр карабагың. Казан алдыңда тегеренип жүрүп олтурат. Ошону менен кутулуп кетесиңер, – дейт Күнайым күйөөсүнө.

Кара таз барса-келбеске барып, казанды кулактан алып тегеретип жиберди эле, жээрде тулпар менен жарышып жүрүп олтурду казан. Тик «караба» деди эле деп, көзүнүн кыйыгы менен караса, жыгылып кетти. Казанды таштап өзү качты. Артын караса, толгон ажыдаар кууп келе жатат. Казанды таштай качып үшкүрүнүп-бышкырынып келип үйүндө жатты.

«Кандын казабына каламбы» – деп катуу ойго чөктү, ыйлады.

– Кайыр эми, эчтеке эмес, а да болсо сенин тарткылыгың.

Арт жагыңды караба дебедим беле.

Аялы жээрде тулпарды минип, атасын көздөй чү койду.

– Ии, келдиңби? – деди атасы.

– Ии, келгени курусун, убара болуп, барган иши бүтпөй калыптыр. Жээрде тулпар чарчап калыптыр, эми кара тулпарыңды бер, – деди.

– Кара тулпар кандай жарайт?

– Ээ, тулпарыңызды берсеңиз, айласын өзүм табам, – деди кыз.

– Ал, – деди токтолбой.

Кара тулпарды алып келип, бир-эки күн эс алдырып:

– Эми, барган жолуңду деги билип калдың. Кара тулпар коёндон жапыс, Кара таз сен кыргыйдан алгыр болгун. Казандын ээси эми кайтарып калгандыр, кичине күн аттатып баргыла. Жай жүрүп олтуруп сыйкырлуу казанга барып, тегерет. Акыры арт жагыңды караба. Кулагыңды жаңыртып, күркүрөгөн-шаркыраган эчен табыштар чыгат. Перинин чегине келгиче, перилер кууйт. Жер чегинен өткөндөн кийин кадам жылбайт, андан кийин жай жүрүп келе бербейсиңерби.

Ошентип олтуруп, Кара таз сыйкырдуу казанды алып келди. Абазкан чакыртып:

– Мына баатыр, берген тапшырмаң, – деп, Жанчарканга тапшырды казанды.

Абазкан күйөөсүн баягыдан жакшы көрүп: «Сыйкыр менин Күнсулуумдабы же Кара таздабы?» – деп, таң калды.

Бир убакытка чейин эс алып жүрдү. «Эми эмне кылыш керек?» – деп аябай куса болду.

– Эми сен перинин шаарында касиеттүү ак гүл деген бар.

Күйөөңө алдырып келип бер, – деп жумшады.

Кара таз кейип-кепчип аялынын жанына келип жатты.

– Андан коркпо, – деди Күнсулуу күйөөсүнө, – жолду деги билип калдың. Сыйкырдуу казанды алган, ак гүлдү ала албайт белең. Бирок да бир кызыкка учурап каласың, – деди.

Ошону менен ак гүлгө жакындаган кезде бир көлгө кезикти. Ага үч көгүчкөн келип конду. Кебин таштап койсо, үч кыз болуп, шаракташып көлгө түшүп, ойноп жүрөт. Ошо перинин үч кызы экен. Үчөөнүн кичүүсүнүн кийимин алып катып койду. Перинин кызы ай десе аты жок, күн десе көркү жок, үйдөгү кандын кызынан да сулуу.

Кийимин бербей коюп жатып перинин кызын жанына алып калды Кара таз.

– Тиги ак гүлдү кандай кылып алабыз, ушундай бир буйрук менен келдим эле.

– Буйругунду мен аткарам, – деди пери кызы.

Перинин кызы кырк жылкы жакшылык-жамандыкты билип сүйлөйт.

Перинин кызы:

– Менин кебимди бер, мен калп айтпайм. Экөөбүз учкашып жүрмөк белек. Мен ак гүлдү алып барып, көт жагыңыздан үйгө түшөйүн – деди.

Ак гүлдү алып келип Абазканга берди. Перинин кызы менен Күн сулуу бирин бири эжелешип, эзилишип абысын болуп калды. Ошону менен күндөрдүн биринде сөөлөттөнүп куш салып дагы келди.

Ак гүлдү алып келгенден кийин Кара таз аты калып, Кара кан болду. Куш салып келсе, бая үйдүн үстүнө барып конду.

– Киши барбы? – деп, сырттан үн чыкканда, көнгөн Күнсулуу:

– Мен чыгайын! – деди эле.

– Жок, эжеке, мен чыгайын, – деп, Күнсулуу өзү чыкты.

Бирок кушту пө-пөлөсө келбей койду.

Перинин кызы мээлейин сурап алып:

– Пө! – деди эле, шак колуна конду.

Перинин кызына таң калып, сулуулугуна эси ооду. Жанчарканга:

– Баягы дейсиңби, андан сулуу дагы бир сулууну көрүп, эсим ооду.

Дагы куш салышса, дагы баягы түндүккө конду.

– Кандай эме экен? – деп, Жанчаркан кошо келди. Кан кошо таң калды. Эси ооп, дал болду.

– Экөөң тең чыккыла! – деп, Жанчаркан ойлоп олтуруп – бу бактылуу менен байлашпа, таалайлуу менен талашпа деген сөз ушул турбайбы, бул өңдөнгөн кимде бар? Барса-келбеске жамандык менен жумшадым эле, мунун айласын тапкан, биздин айлабызды да табат го. Абазкан менен кеңешип, эки кандын элин ушуга суратсак деп оюна келди.

Анан келип Абазканга:

– Ушу өңдөнгөн жан болобу? – деп, экөө кеңешин бириктирип, эки кан тең кандыкты Кара тазга өткөзүп, Кара таз Кара хан болуп жатып калды. Аягы келип сатып алган түш колуна тийди.

– Баса, байбичем бекер эмес экен, Кара тазды жактырганда чоң чатак болуп, кандын кызы жаңылды деп, элди чубаттык эле. Менин Күнсулуум акылдуу, билгич турбайбы – деп, мактоого кирди кыздын атасы.

ЖАНЫБЕК СЫНЧЫ

Сынчы Жаныбек алты жыл чамасында бир айгыр үйүр жылкысын ууруга алдырыптыр. Изи казакка барып, бирок алар төлөп бербей жүргөн экен. Ошондо албан1 казак Узак дегендин атасы өлүп, атасына Каркырада аш берип, баш байгеге жүз кара саят. Колу жеткен казак-кыргызды бүт чакырат. Бөлөк тамашасын кылып бүткөндөн кийин:

– Атыңарды алып чыгып, чубатууга салгыла! – дейт.

Жаныбек баатыр бир сур ат алып барат. Аттардын баарын ары-бери чубатып сынап жатканда, Жаныбек атын катып коюп, аттын бары-жогун карап турат.

– А кудай буюрса бүгүнкү байге меники. Менин атымдын алдына чыга турган ат жок экен.

Атты топко кошуп, жөнөй бергенде, ат чубатууга бир казак бир сур кашканы кошуп жиберет. Аны байкай коюп Жаныбек:

– Атаңдын көрү, атым бирдин көтү болуп калды, – дейт.

Кеминде эки жүз атты конолголуу жерге айдап, башка тамашасын кыла берип, эртеси ат келе турган убакта жолду карап турушат.

Бир убакта чаң чыгып, аттар көрүнөт. Баягы калың аттан аз эле ат бөлүнүптүр. Жаныбек ойлогондой бир сур кашка алдыда: көт жагынан удаа экинчи болуп Жаныбектин сур кашкасы келе жатат.

Жаныбек баатыр өзүнүн атынын байгесине карабай, чыгып келген атты тегеректеп, чылбырдан кармап, туягынын турасын, туягынын чачысын, аттын соорусун, каңылжаарын ченейт.

– Ой, ач көз кыргыздар, – дейт аттын ээси казак, – мынабу атымды неге минтип ченеп атасыңар? – деп сурайт.

– Ой, ченегенди мындай кой, ат меники, барып калыс казактарыңдан, айылдын билермандарынан чакыргын! – дейт Жаныбек баатыр.

– Ой, койсоңчу, бирөөнүн атына ач көздүк кылып, – деп, туугандары да жактырбайт.

– Ат меники! Таанысам алып, тааныбасам калып калам.

Силер калыс болуп туруп бергиле.

– Баягы өлөрман кыргыздардын колдо турган атымды талашканы неси? Тумшугун шыпырып, туягын сыдырып, өзүм колдо туудурган малым го – деп казак какшап турат.

1 Албан – уруунун аты.

– Ой, сен деги качан жоготтуң эле? – деп, кайсы бири сурап калды.

– Быйыл сегиз жыл болду. Ошондо карала бээнин курсагында кеткен кулун, – деди.

Бул сөздү казак-кыргыздардын бирөө да жактырган жок.

Чатак ырбады. Аңгыча бери жактан калжайган кара казак келди.

– Чатак чоң. Бул чатакты бул топтун ичинен бүткөзө турган киши да жок. Жакшы жүрсөңөр бир конуп жетерсиңер. Алматыдан ары Жаман чал деген бай бар, ошол гана бүткөрөт

– деди.

– Жаныбек жоро-жолдоштору менен, казак да жоро- жолдоштору менен жөнөдү.

Жаман чалга жетишти. Конок болушту. Эртең менен чайда олтурганда.

– Чоочун адамдар экенсиздер, жөнүңөрдү айта отуруңузда – деп, суроо салды Жаман чал.

– Арызым ушул, балан жерде үлкөн аш болгон экен, – деп казак сөз баштады. – Албан Узак баатырдын акесине аш берип, баш байгеси жүз жылкы экен. Аны менин атым чыгып келип алдым. Мынабу кыргыз мага ушундан тарта боткодой жабышты. Тумшугун сыдырып, туягын шыпырып өзүм колдо туудурган кулунум эле. Жаман кыргыз менин атым деп асылды да калды. Атым быйыл жети жашка чыкты.

– Айтып бүттүңүзбү? Кыргызым энди сен айтчы? – деди Жаман чал.

– Мен айтсам, жети жашта деп туура айтып жатат. Бул атты жоготконума сегиз жыл болот. Күз айларында бир айгыр үйүр жылкымды жоготтум. Изи казакка кирди. Ошондо карала бээнин ичинде кеткен кулун эле.

– Бүттүбү кыргыз сөзүң?

– Бүттү!

Бая жаман чал ойлонуп, көпкө олтуруп, балдарын чакырып:

– Ана козуларды бери айда – деди. Козулар айдалып келди.

– Ана козудан кыргыз эки козу ушта! – деди.

Эки козуну кармады.

– Койду бери айдаңар. Ой, кыргызым, койдун ичинен барып эки козунун энесин таап кел! – деп айтты.

Ары аралап, бери аралап карап жүрүп, бир кызыл соолукту көгөнгө байлап койду.

Дагы аралап карап жүрүп, бир боз койдун алып келип, кызыл койдун чечип алып, экөөн эки колуна жетелеп, Жаныбек баатыр:

– Жанагы эки козуну коё бергиле! – деди.

Эки козуну жетелеп келип, коё берди эле экөөн экөө эмп кетти.

– Ии, казагым, эми арманың жок го, – деди Жаман чал. – Ат кыргыздыкы!

Жаныбек баатыр:

– Дагы арманы калбасын, бул эки койдун былтыркы козусу болсо да таап берем, – деди.

– Ии, арманы калбасын, казактарды сөйт, карагым – деп калды Жаман чал.

Ошону менен Жаныбек баатыр ары аралап, бери аралап жүрүп, бир кызыр калдыны алып келип көгөнгө байлады.

Ары аралап, бери аралап жүрүп боз койдун козусун таппады.

Басып келип Жаныбек:

– Кызыл койдун былтыркы козусу ушул, – деди.

– Чакырчы койчуну! – деп, койчуну чакырышты. Койчу келди:

– Мына кызыр калды кайсы койдуку? – деди.

– Кыргыз тааныган кызыл койдуку.

– Мына, коңур боз койдун козусу кайда?

– Анаң, үлкен кызыңдын кайындары келгенде союлуп кеткен.

– Энде не айтасыңар казактарым, мага калыстыкка келген экенсиңер. Менин калыстыгымды аласыңарбы?

– Алабыз – дешти эки жагы тең. – Калыстыгыңызга ыраазы болобуз.

– Менин калыстыгыма көнсөңөр, ат – кыргыздыкы, байге казактыкы болсун.

Жаныбек туруп:

– Карала бээ менен кошо он жети жылкым кетти эле, ал эмне болот? – деп айтты.

– Ол менин ишим эмес, оны башка жактан бүтүртүп алгыла – деп, жооп берди Жаман чал!

АМАНАТ

Жалгыз эркек баласын бир оокаттуу киши мектепке берет. Күндөрдүн биринде ыракаттанып, тамак-ашын ичип олтуруп:

– Эми байбиче, сени менен он беш жыл бирге турупмун. Ошонун арасында жакшыны көрдүк, жаманды көрдүк, эми куда кааласа кышында коштошобуз, – дейт. Анда аялы:

– Ал эмне деген сөзүң! – деп секирип кетет.

– Сен анын эмнесине секиресиң, тагдыр күчтүү! Менин айтаарым, экөөбүздүн ортобузда жалгыз бала бар. Биринчи сөз, окуусунан калтырба, экинчиси мал калды, багууга алың жете бербес. Балаң болсо жаш, керек десең жакшы адамдарды колуңан чыгарба. Ошонун көпчүлүгүнөн болбосо да, азынан кайыр келип калаар.

Колуңан мал-мүлк кете элек кезде, чекеңи жылыта турган аял алып бер. Менин айтаарым ушул – деп, алды менен коштошот.

Аял аялдык кылып, ар кайсы жакка малын чачып, жок кылып коёт. Ошону менен малын-пулун берген кишилердин жарактуу кыздарын көрүп:

– Кызыңды бер, балам чоңоюп калды, сөөктөшөлү, – дейт.

– Сени чанбайм, балаң да жакшы бала, өзүң да жакшы адамсың, пул-малың барбы? – дейт.

– Пул-малды жок кылып койдум, жөн эле сөөктөшөлү.

– Жөн эле кантип сөөктөшөбүз?

Баарына барып, бирок жок деген бир эле сөздү угуп:

– Жокчулуктун азабы! – деп, бир топ нааразыланып үйүнө келип олтуруп калат.

Күндөрүн биринде бир топ адамдар сүйлөшүп олтурса:

– Келечекти билген көзү ачык бир киши бар, баланча сайдын оозундагы кара зоонун үңкүрүнө үй кылып алып жатат – деп, баласына айтып келаткан болот. Аралыгы үч күндүк жер экен, барып келгин! – деп, ыраак-жакынын айтып берет.

– Андай болсо, апа, ошого барып келейин, – дейт баласы. Ал кезде тамак кымбат экен.

– Барсаң барып кел, балам. Үч күндүк азыгыңа буудай кууруп, түйүп берейин – деп, ары барышы үч күн, келиши үч күн: алты күндүк азыгын түйүп берет.

– Эми, кош, эне, сен оокатыңды кылып тура бер! – дейт да, жөнөйт бала.

Жүрүп олтуруп көрүнгөн элге бара берет. Эч кимиси кондурбайт. Бир жардын башында бир алачык турат. Бери жакта уй кайтарган абышка жүрөт.

– Салоомалейкум!

– Өзүмдүн эле уйларым, – дейт ал. Дүлөй абышка экен.

– Тээтиги жардын башындагы алачык – биздики. Эмне сөзүң болсо, ошого айткының, – дейт абышка.

Анан чу коюп кемпирге барат.

– Энеке, мен конуп кетейин, өз азыгым өзүмдө. Эч ким кондурбай койду, – дейт.

– И, балам, консоң конгун. Тиги жерге жатып, түнөп кет.

Абышка келсин, абышкага мен айтайын.

Ошону менен абышкасы келет.

– Ой, кайдагы неме экен?

Ал дүлөй абышкасына түшүндүргөндөн кийин:

– Жатса – жатып кетсин, – дейт.

Айран-чалабынан бир чөйчөктөн берет, бечаралар. Эртең менен кемпир:

– Ыя, балам, кайда барасың? – деп, жай сурайт.

– Тээтиги үч күндүк жерде келчекти билген кыйын киши бар. Ошого барып кел деп, энем жумшады эле, – дейт.

– Ии, айланайын, ошондой бар деп биз да уктук эле, тиги жүктүн бурчунда олтурган өзүмдүн жалгыз кызым, ай десе аты, күн десе көркү жок, сулуулугу – тиги, өзү бойго да жетип калды, бирок бакырайып карап туруп көзү көрбөйт, ошондой көр болду кызым. Эмне кылса көзү ачылат, ушуну сурай келесиңби?

– Макул, макул, сурай келейин. Кошкула, аман келсем, жообун айта кетем, – деп, адамкерчилигин, кичипейилдигин көрсөтүп жөнөп кетет.

Жүрүп олтуруп, ар кайсы жерге келсе кондурбайт, кайсы бири итке талатып. Ошентип баратып калың бакка кездешет.

Калың бактын ичинде бир кара алачык турат.

– Мен конуп кетейин, өз азыгым өзүмдө, – деп кирет.

– Ыя, балам, азыгың болсо жатсаң-жатып кет, – дейт.

Өзү ичкен азык-тамактан беришип, баланын мүнөзү ага жылуу учурайт. Жатып алып, эртең менен:

– Мен жөнөйүн, – дейт.

– Кайда барасың, балам? – дейт тигил.

– Бүгүн жетем го, кудай аман койсо. Келчекти билген бир киши бар дейт. Келчегин эмне болоорун билип кел, – деп энем жиберди эле.

– И, айланайын, биз да имиш-имштен уктук эле ошону. Мынабу өзүң көргөн бакты кемпирим экөөбүз түрлүү жемиштен бала кезибизде тиккенбиз. Гүлдөп келип эле гүлү түшүп калат. Ушундан бир тамчы даамын жей албай койдум. Пайдасы эле ушул, куураганын кесип, отун кылып жагамын. Эми эмне кылсам жемишин жейм? Ошону сурай кел. Мен азык-түлүгүңдү камдап турайын, балам, – дейт.

– Кошуңузда – деп, сыпаалыгын көрсөтүп, жөнөйт бала.

– Эми кайта кетемби? – деп ыйлап, бала суунун четинде олтурса, бир балык балага сүзүп келип:

– Ой, сен эмне ыйлап олтурасың? – дейт.

– Тиги жакта бир келчекти билген киши бар дейт. Ошого барып келчегин эмне болот, тактап сурап кел деп энем жиберди эле – дейт.

– Ой, сени суудан өткөзүп коёюн, мен бир аманат айтайын, ошону аткарып келе аласыңбы?

– Келем аткарып.

– Мин эмесе менин үстүмө.

Балыктын үстүнө минди эле, шыр дегизип өткөрүп койду.

Чыгарып койгондон кийин:

– Эмне аманат айтасың? – дейт бала.

– Ой, мени менен тең жана мени менен тукумдаш балык ушул суу куя турган деңизге кыштын күнү бир, жаздын күнү бир барып чоңоюп келет. Четинен эл жесе да түгөнбөйт. Мен же чоңойбойм, же кичирбейм. Ар кайсы сууда өрдөп, ушинтип ойноп жүрөм. Суудан буюрган азыгымды терип жеп жатам, мынабу элиме пайдам жок? Мен чоңоёмбу же ушу бойдон жүрө беремби? Ушуну сурай кел, – дейт. Бала коктуну өрдөп жүрүп олтуруп, адам жасап койгондой бир кара зоого кез келет. Эшик өңдөнгөн нерсенин үстүндө: «Мага келген киши үч гана ооз сөз сурайт. Төртүнчүсүнө жооп бербейм» деген жазуу турат.

Баланын башы тегеренип кетет. Энесинин аманатын кошсо, сурай турганы төртөө болуп калат.

Ойлонуп олтуруп: «Энемкин айтпай эле, жолдогу үч аманатты айтайын» деген бүтүмгө келет.

Ошол убакта бир адам чыгып:

– Ой, сен эмне кылып турган жансың? – дейт.

– Мен сизге жолугайын деп келе жатсам, бир жардын башында алачык турган экен, жанында уй кайтарып абышка жүрүптүр. Салам айтсам:

– Ой, бул өзүмдүн эле уйларым – деди. Дагы бирдеме дедим эле. Ой, менин башымды оорутпачы, тетиги алачыкта бир кемпир бар, сөзүң болсо ошого айткын деди. Кемпирге бардым.

Энекеlep жүктүн бурчунда жаш кыз олтурат.

– Конуп кетейин дедим эле десем:

– Жатсаң жатып кет, – деп уруксат кылды.

– Эртең менен кайда баратасың? – деди. Максатымды айттым.

– Ии, айланайын, биз дагы имиш-имиштен уктук эле, ага кандай жетиштин айласын таппадык. Эми балам бир аманат айтайын, айта келесиңби? – деди.

– Айта келейин, – дедим.

– Тетиги жүктүн бурчунда олтурган, көрдүңбү, ай десе аты жок, күн десе көркү жок сулуу кыз. Бирок айыбы – бакырайып туруп көзү көрбөйт. Эмне кылсак көзү көрөт, сурай келесиңби?

– деди.

– Макул! – деп, ал жерден жөнөп кеттим.

Ар кайсы үйгө барсам, кондурбайт. Бир калың бакка келсем, бир алачык турат. Салам айтып кирип барсам, абышка- кемпир олтурган экен:

– Алеки салам, кайдан жүргөн баласың? – деди.

– Ушу жерде бир билгич киши бар экен. Келечегибиз эмне болот? Ошону сурап кел деп энебиз жиберди эле десем:

– Ии, айланайын, биз да укчу элек, ушундай имиш бар деп, эмесе мен бир аманат айтайын.

– Айтыңыз!..

– Кемпир экөөбүз турмуш кургандан ушул бакты багып келатабыз, нечен түрлүү жемиш тиктик. Тилекке каршы жемишин жей албадык, гүлдөп келип эле, жок болуп калат. Бирок пайдасы ушул, куураганын отун кылып, отунга кеңирибиз.

– Ушуну сурай келейин, – деп жөнөп кетип, кечке жүрүп олтуруп, кечкурун бир чоң сууга туш болдум.

Ыйлап бети-колумду жууп: «Ушу жерден кайта кетемби», – деп, олтурсам, бир балык сүзүп келди.

– Ээ, адамзат, эмне ыйлап олтурасың?

– Ушу жерде келечекти билген бир киши бар дейт. Ошого барып келечегибиз кандай болорун сурап кел, – деп энем жиберди эле, ошого бара жатам.

– Ой, өткөзүп коёюн, мен бир аманат айтайын, сурай келесиңби? – деди.

– Сурай келейин, – дедим. Балык туура тартып келди да:

– Мин жонума, эки кулактан бек карма! – деди да мингизип, шыр дегизип, суудан өткөзүп таштады.

– Кана, айта турган аманатың, – десем:

– Менин урукташтарым жаян болуп деңизде. Бүтүндөй бир шаарды багат. Менден эле пайда жок. Эмне кылсам чоңоёмун?

– Сурай кел, күтөм, – деди. Андан жүрүп отуруп сизге келдим, – деп, болгон сөздөрүн айтып берди.

– Ал балык бечарага убал болду. Алкымында аяктай каухар бар. Ошону алып таштаса эле, эки эсе чоң болот, – деди.

Андан балыкка келди:

– Балык, алкымыңда аяктай каухар бар, – дейт. Ошол каухарды алып таштасаң, эки эсе чоң болот экенсиң, – деди.

– Оозумду ачтым, сал колунду! – деди балык, аяктай каухарды жулуп алды.

– Мынакей! – деп, балыкка сунду эле, балык:

– Мен эмне кылам, өз койнуңа салып кой, – деди.

– Бактагы бечараларга да убал болду. Алачыгынын астында үйдөй бос таш бар.

Түбүндө ат башындай алтын жатат. Ошону алып салса эле, багы мөмө берет, – деди.

Ал жүгүрүп келип, кетмен-чоту менен казып, таш түбүнөн ат башындай алтынды сууруп алды.

Абышка-кемпирге:

– Алыңыз! – деди.

– Бул сенин акың.

– Жок дегенде анча-мынчасын алыңыз.

– Жок, кенедей да албаймын.

Ат башындай алтынды көтөрүп, аяктай каухарды коюнга салып алып жөнөдү.

– Көзү көрбөгөн кызга да убал болду. Кимге нике буюрган күнү, ошондо көзү ачылат, – деди.

Ошо ат башындай алтынды көтөрүп келатса, балага ыраактан баягы алачыктын карааны көрүндү.

Кыз тышка чыгып туруптур:

– Баягы биздикине конуп кеткен бала болбосун тиги, – деди.

– Кана, балам – деп, абышка-кемпир да эшикке чыкты.

– Тетигине, келе жатпайбы, көтөргөн бирдемеси бар.

– Ии, келатат – деп, калышты абышка-кемпир.

– Оо, кудай, айланайын!

Бир топ эчкиси бар экен, бирди алып келип, аксарыбашыл жасашты. Өбүшүп көрүштү.

Атасы союлган этти казанга салып:

– Айланайын журт, кызымдын көзү ачылды – деп, айыл- апасын түлөөгө чакырды.

Эл чогулуп келгенде:

– Баягы олуяга барып келе жатасыңбы? – деп сурашты.

– Барып келе жатам.

– Эмне деп айтты?

– Кимге нике буюрса, ошо күнү кызынын көзү ачылат – деп айтты.

– Ии, айланайын, сен турбайсыңбы, менин балам – деп абышка-кемпир басып жыгылды. – Ушул кызды ал, сенин акың тоодой болуп калды, – деп балага чал кызын берди.

Колунан келген мал-салын берип, кызды ээрчитип жөнөттү. Кызды жетелеп, ат башындай алтын, аяктай каухарды алып келип, энесинин алдына таштап койду. Ошондон кийин ошол элде ырыстуу, бактылуу киши болуп жатып калды.

ОБОЛБЕК

Кара такыя¹ Оболбек кара эжийин (мурунку аты канжыгалуу кара сеңсел экен) отуз жыл салган экен.

Ак суунун башы. Бир чоң ташка чыгып карап турса бүркүт теминет. Коё берет. Калың түнткө кирип эле жок.

– Кудай урду, каманга катылдыбы.

Чың² жер экен, өлүп-талып жөнөп калат артынан.

Марал экен, ичин жара тартып, экөөлөп союп, жүктөп алып, үйүнө келет.

1 Такыя – уруунун аты.

2 Чың – жолу татаал, түнт.

Марал сүйрөп кеткенде, бир жак көзүн бир нерсеге уруп алган окшойт, бүркүтү силкинип, бир жак көзүн жумуп эле ачпайт.

– Байкуш бүркүт карышкыр-түлкүнү жаздым алып калган кезде кара эжий деген атка конбодубу, – дейт ээси үрпөйүңкү. Бирок бүркүтүнө ыраазы. Ошондуктан, эркин коё берүүнү чечип, жайлоонун башына бир чың жерге кой союп, аны этине тойгузуп таштап келет. Беш-алты күн өткөндөн кийин караса, бүркүтү өзүнүн түндүгүндө отурат. Бала-бакырага кол салып жибереби, – деп Оболбек чочулап, бүркүттү алыс алып барып таштайт.

Арадан он беш жыл өтөт. Оболбекке башка бүркүт жакпайт.

Мүнүшкөрлүк кыла албай, зеригип жүрөт.

Тасманын жолу. Эл чогулуш кылган жер. Бир топ кызуу сөзгө кирип калган кезде асмандан эки бүркүт тебишип, шаңшып калат.

Оболбек баатыр эки бүркүттөн көзүн айырбай карап туруп:

– Жаныбарым, менин кара эжийим турбайбы, – дейт.

– Ой, жаның чыккыр, айтат-айтат десе, кудайды карасаң боло. Ушул убакка чейин сенин эжийиң кантип жүрсүн. Карып деле өлгүдөй болбодубу – деп, эл жаалап ыза кылат.

– Атаңдын көрү, мени калптыкка чыгардыңар ээ. Айбандык кылбасаң кара эжий бир кайрыларсың – деп, атынын басмайылын чечип, ээрин алып, ичмегин сууруп чыгып:

– Кара эжий эле, кара эжий! – деп, кыйкырып жөнөйт.

Оболбектин бүркүтү ургаачы бүркүт экен, чаңдашып жүрүптүр. Ичмекти жаза серпип тээп, асманга кайра көтөрүлүп кетет.

– Капырай! Ушундай да болот экен, ээ! – деп, эл таң калат. Күндөрдүн биринде Тезекбай дегендин келини түш көрөт.

– Эне, мен бир түш көрдүм, жоруп бериңизчи?

– Жумуру өгөө таап алып, таш көзөп жатыптырман, бул эмнеси? – дейт келин.

– Ии, балам, жакшы түш экен, бөлөк кишиге айтпа. Кайыбынан бир эркек балалуу болот экенсиң. Бала кыйын чыгат экен.

Аксуунун башынан Оболбек бүркүт уулайт. Бирок октум-соктум колуна тийбейт. Бүркүт уя деген зоого бүркүт жумурткалаган экен, ошону аңдыйт. Бир күнү барса, уяга бүркүт жакындатпай коёт. Ал тургай кыйгап өтүп, кол сала турган болот. Экинчи жолу балапандын ата-энеси жокто жоро-жолдоштору менен аркан алып барат. Уяда жалгыз баласы бар экен. Бараң мылтыкты кур дөрмөттөп колуна карматып, аркан менен киши түшүрөт. Уяда марал жана карышкырдын сөөгү бар экен. Ала барган кийизине бүркүттүн баласын ороп, аны белине байлап коюп балапанды алып чыгат. Түлөө берип, балапанды таптай баштайт.

Жай өтүп, күз келет. Бүркүттү таптап, илбээсинге үндөп көрөт. Сонор1 чыкса бирди алат, экини алат. Кармаша кетип, карышкырды кээде колунан да чыгарып жиберет.

Бул канаттуу мындай боло турган эмес эле, көлдүн илбээсинин жактырбай жүрөбү деп, бушайман болуп коёт.

Жүрүп олтуруп, салаңдап сыртка кетет. Карагол, Капкак, Ышкеч кыстап бара жатканда, чоң айыл көрүнөт.

– Оо, бу кимдин айылы, – дейт.

– Бу Коргоол бийдин айылы.

– Мен кудайы конокмун, уруксат болор бекен, конуп кетсем.

– Уруксат. Ат ал! Ат ал! – деп калат.

– Өргөөгө түшүр! – деп, келинине айтып, кичүү баласынын өргөөсүнө түшүрөт.

– Балам, баягы түшүң ушул. Жакшыраак мейман кыл.

Төшөнчү-орунчуңду жакшылап сал, – дейт байбичеси.

Аңгыча болбой Коргоол бий келип калат. Атын байлатып, үйгө кирет.

– Ой, байбиче, тиги өргөөдөгү ким?

– Бир чарчаган бүркүтчү экен. Мейман ээн эс алып жатсын деп түшүрүп койдум.

Эт салгызып, сүйлөшүп, аралашып калат.

Жатаар убак болуп, Коргоол бий өз үйүнө кетет. Оболбек түшкөн үйүнө жатып калат. Күйөөсү бир жакка жолоочулап кеткен экен.

– Ушу кишини жакшы күт! – деп кемпир айтат келинге. Келин маасысын тартып, таң атканча отту жагып, бутун кармалап, төшөктү кеңири салат. Жашы бир топко келип калса керек, келинге көңүл бурбайт.

Келин оттун жанында. Оболбектин аягын жаздана, отту өчүрбөй улутунуп коюп жатат.

Аңгыча таң атат. Отко суу коюп койгон экен, Оболбек баатыр дааратын алып келип, намаз окуйт.

Бая келин калак менен оттун күлүн чыгарайын десе, бүркүт силкинип жиберет. Келин чочуп:

– Алда, жаныбар ай! Музга тууган музбурчак, калбыр өпкө жез канат экен, – деп айтат.

Оболбек баатыр келиндин айтканын угуп, өзү сынчы киши да:

– Чын эле! – деп, намазынан жаңыла турган болуп кетет.

«Эми бул балакет келин го, бу бүркүтүмдүн октум-соктум алганын да билет го», – деп ойлоп, намазын бүтүп, чайга киргенде:

– Ээ балам, сен сынчы экенсиң го. Бүркүтүм: музга тууганы да, калбыр өпкө, жез канат экени да чын эле. Бүркүтүм октум-соктум алып жүрөт, ушуну да билесиң го.

– Жок, ата, чочуганымдан айтып жибердим, сынчы деле эмесмин, – дейт келин.

– Айт – деп, Оболбек келинди кыйнайт. Келин болбойт. Анан Оболбек: – Бүркүтүм калбыр өпкө, жез канат, музга тууган музбурчак экени да чын. Кээде жаздым алат. Эмне үчүн жаздым алып жүрөт, келин сынчы экен, айтып берсин, – деп, кайната-кайненелерине айтат. Ошондо баягы келин ээсин жактырбай жүргөн бүркүт экендигин айтат.

– Келишимдүү жакшы эле киши экен, эмне үчүн жактырбайт, – дейт кемпир.

– Жактырбаганы, мырза коңур дегени ушул, өзүнүн боосун, томогосун, жарак-жабдыгын жаратпайт экен. Бүркүттүн томогосун, боосун алып жүргөн балдагын, үзөңгү-куюшканын күмүштөтүп, ат жабуусун келиштирип, өзүн жасалгалап, суусарданбы, калтарданбы тебетей кийип, кийимин жакшылап, ээр токумун келиштирип, жезден мык такалатып, мына ошентип алып чыксын, төө комдот деген бүркүт ушу, – деп айтат келин анан.

Ошонун баарын жасаттырат. Анан Коргоол бий, төөнү комдоттуруп ууга чыгат. Бүркүт көзүнө көрүнгөндүн баарын алат.

Келинге шыралга деп жолборстун терисин, бир суусар, бир калтар калтырып, Оболбек айылын көздөй жөнөгөн экен.



САГЫНАЛЫ МАКЕБАЙ УУЛУ

Сагыналы 1898-жылы азыркы Аламүдүн районундагы Кашкасуу айылында туулган.

Атасы Макебай орто бойлуу, сүйлөбөгөн, боло турган сөздү сүйлөөчү.

Ошо кишиге калыска келээр эле эл.

А киши а бу деп болгонун айтчу. 72 жашында өттү. Эки бир тууган болчу. Атадан он алты жашта калды. Сыдыгалы агасы он сегиз жаш улуу эле. Ошо кишинин тарбиясында чоңойду. Апасы Кына өңдүү, сарамжалдуу, аялча да, эркекче да жүргөн, тилдүү, ооздуу, тың, агасы менен Сыдыгалыны бөлбөй, чогуу кармап, мындай-андай жүргүлө деп, акылын айтып, жаман-жакшыны көрсөтүп, ошо кишинин тили менен кеңештеш, оокаттуу жакшы болду. Жек жаат, уруктары белдүү, эстүү, акылдуу, туугандары мыкты, күчтүү кишилер эле. Ошолордун аркасы менен жаман жүргөнү жок, алдыңкы, жакшы кишилерге кошулуп кетти. Атасы бар кезекте арабча азыраак, латынча окуп, ошону менен жазып жүрдү. Жаш кезинде жылкы, кой кайтарып, мал бакчу. Жылкы кайтарган кездеринде күн суук, боз үй, там жок. Тезек чанда-чанда кишилерде болбосо, күнүгө отун алып келип жагуучу. Боз үйдө жууркандын жакасы муз болуп, ошонун ичинде үшүсө да, үшүбөсө да эртең менен туруп ойноочу. Өңчөй майда балдарды экөөн, үчөөн бир жуурканга жаткырат. Таң атканда турушуп, эшикке чыгып, кайта муз жуурканга жатышат. Анда чайды билчү эмес. Таруу көжөнү ачытып, челекке куюп койчу. Ар биринде ээлеп алган кара чөйчөк, көжөнү ичип тойгондон кийин, актаган тарууну чөнтөккө салат. Баштыкка салган чүкөнү алып, музга ай талаага барып, кечке чүкө ойноп, кайра келет, эт салат, сорпонун майына талкан көөлөп жеп жатышат. Жууркандын сыртынан тон жамынып, боз үйдүн ичинде жатчу. Балалыктын доорун ошону менен өткөздү.

Андан кийин молдого берди. Кырк, отуз бала боз үйгө окуйт. Бутта шири менен тамандап койгон чокою бар. Чөк түшүп олтурушат, чөп салып коёт. Кийиз жок, муздак үй, от жагылбайт, ошондо кечке окуйт. Кыйшаңдаган балдарды молдо колундагы чоң чыбыгы менен тартып жиберчү. Абдан чатак кылган бейбаш балдарды бир балага көтөртүп:

– Бейадеп! – деп, доңкулдатып жонго сабатчу.

Молдодон абдан коркчу. Молдо анча катуу сабачу эмес, опуза кылат экен, кийин байкаса. Көрсө атасы:

– Баламды тартиптүү, адептүү, уяттуу тарбиялап, молдо кыл. Баламдын эти сеники, сөөгү меники. Айтор, тартипке жакшы келтирип берсең болду, – дечү экен.

Бала «Алиппеге» түшүп, адеп окуганда, ага эне-атасы:

– Балам «Алиппеге» түштү – деп, эт бышырып, колунда жогу нан-пан бышырып барып, молдого тартуу кылчу. Молдо салык салбайт. Улам бала бир сүрөөдөн бир сүрөөгө түшкөндө тартиптүү кылып тарбияла – деп алып келип берет.

Жакшы молдолорго кыштын күнү балдардын эне-атасы сүйлөшүшүп, согум алып берүүчү. Ошону менен «Алиппени», «Антиекти», Куранды окуп,

«Сополдияр» сабат китеп болот, жарымдап окуп, майда тарап кетчү.

Кийинки жылы казак молдону бир бай көчүрүп келип, ошого бир жыл маалы окуду. Бала бүткөн «Сополдиярды», «Чаар китепти», Навоини окуду.

Он бешинчи жыл болду. Тарады. Он алтынчы жылы жыл маалы күн тамбай, сепкен эгин сепкен боюнча калып, эгин чыкпай калды. Он жетинчи жылга айланганда эл ачкадан өлө баштады.

Кытайга үрккөн элдин баары кайта келиптир. Ыңкылап чыгып калды. Пишпекке байларды чакырып, багасың деп, Кытайдан тентип келгендерден эки түтүндөн, андан төмөнкү орто чарбага бир түтүндөн берди. Койдун сүтү менен ошол элди багып чыкты.

Ошо жылы кодура айдагандай сонун болуп чыкты. Эл ун-талкан жеп оңолду.

Он жетинчи жылдын аягы кыш катуу түшүп, кар калың жаап, тамак таба албай тоодогу кекиликтин баары кырылган. Эликтер тоңуп өлүп калыптыр деп, мергенчилер кеп салышчу.

Жыйырманчы жылы эл шериктиги уюшулду. Батырак чыкты. Байлардын жерин күч-унаасы, сокосу менен жер айдагын деп, кедейге алып берди. Кедейлер жерге ээ болуп, күч-унаага байлардын атын кармап алып, минчү болду.

1922-жылы Олуя-Атада казак-кыргыз биринчи крайлык съезд ачылды. Съезддин чечими менен байлар зордук кылып кедейдин малын тартып алса, кайтарып ээсине берилсин, кедей кээде төлөй албаса, үй-бүлөсү менен толуктап алуучу байлардын туумасы берилбесин деген чечим болду.

Съездден кийин кедей күчүнө кирди. Аялдар шайлоо укугуна ээ болду. Аялдарды сүйгөнүнө бербей, малды көп берсе чал болсо да, кыз барбайм деп ыйласа да болбой, зордук кылып берчү. Эки аял албасын деп токтомго чийилип, ар ким сүйгөнүнө барсын, малга сатылбасын деп, укук берилди.

Бай-манап менен кедей теңелди. Антип-минтип жигит болду.

Үйлөнүп, ат жалын тартып мингенден кийин, жаман жүргөнү жок.

«Кандай жүрсөм аксакалдар жаман көрбөйт, кыйшык жүрүп коюп жүрбөйүн» – деп, өзүн өзү текшерип турар эле.

Жол башчы жакшы кишилердин таасири тиет турбайбы. Агасы Сыдыгалы арабча жетик окуган киши эле. Ал киши:

– Чын сөз кылчы, тазалык жашоонун булагы. Чын сөздү канчалык бурмалап калп кыла албайсың, чындык жеңет. Бирөөгө жамандык кылба, жакшы жүр – деп, насыйкат айтчу.

Ал киши күчтүү да киши эле. Бир центнер буудайды каптын кулагынан кармап, өгүзгө коё койчу.

– Адалдын берекеси болот, арамдын берекеси болбойт, – дечү. Алдыңкы кишилердин жүрүшүн үйрөнөм деп, ошо жакка ооп кетти.

Ал ат жалын тартып мингенде, ыңкылап чыкты. Майда кызматта, көбүнчө Чоңарыкта колхоздо ферма болуп жүрдү.

Абдыкеримдин атасы Сыдык жетимиштен ашып, картайып калган кезеги. Кызыл сары киши болтойгон, анча семиз эмес. А киши абдан чечен. Сыдык сүйлөгөндө «Манасыңдын» кереги жок болчу. Ошо киши бир жакка бастырса, айылы алардын жогору жагында Кашкасууда эле.

– Оо, бала жүр, баланча жакка барып келели – деп, ага келип калчу. Жаш кезекте ошо киши менен жүрүп, көп жаман-жакшыларды көрдү.

– Ай, балам, жакшы жүр. Кишиге кыянатчылык кылба. Таза жүрсөң өз башың өзүңө жетет. Тазалык жакшы болот, – деп айтуучу Сыдык:

Андан кийин ошондой кишилерди көп көрдү. Жигит кезинде орундуу сөз сүйлөгөн кишилерге кошулуп, орунсуз сүйлөгөн кишилерден качып турду. Атай, Муса менен аябай дос эле.

Балбан Кожомкул менен сырдаш, Осмонкул ырчы менен теңтуш, ушундай адамдар менен жүрдү.

Элдик уламыштарды, жомокторду, санжыраларды мыкты билчү. Ал 1988-жылы жаз айында жол кырсыгынан капылет каза тапты.

ДАНИЯР ТАБЫП

Жансаптын атасы чоң табып Данияр бир күнү китеп карап олтурса, бир жерде мүрөктүн суусу жатат. Ошол мүрөк суусун таап, ичип өлбөс боломун, – деп жөнөйт анан ал. Китеп колунда. Мүрөк суусу дарыянын ары жагында.

– Даниярды кудай урду, мүрөк суусун тапса, адам баласы өлбөс болуп калат, барып токтоткун, китептен Даниярды ажырат, – деп шайтан Жебирейилге айтат.

Жебирейил кишинин кейпин кийип, Даниярдын алдынан чыгып, көпүрөнүн үстүнөн экөө саламдашып калат.

– И, каякка баратасың? – деп, бири-биринен сурайт. Данияр табып китебин колтугунан түшүрбөйт. Жебирейил:

– Каякка барасың? – дейт.

– Мынабу маңдайкы тоодо мүрөктүн суусу бар экен, ошого.

Мүрөктүн суусун ичкен киши өлбөйт экен – дейт.

– Мүрөктүн суусу бар экенин кантип билдиң? – деп, Жебирейил сурап калды Даниярдан.

– Ой, мынабу китепте турбайбы.

– Кана, кана, – дейт.

– Мүрөктүн суусу баланча тоодо, иреңи мындайча, – деп китеп көрсөтүп турат.

– Ой, бали, чын бекен ошол, – демиш болуп атып кетепти кармап турган колду уруп жиберет. Китеп сууга түшүп кетет. Суу – киши агып өлө турган суу. Китептен Даниярды ажыратып, Жебирейил алекисаамда көздөн кайым болот.

Китептен ажырап, Данияр кайта үйүнө келип, жалдырап олтуруп калат. Жалгыз баласын окутса, алтек-талтек жинди чалыш, чалакайым Жансап деген баласы бар экен, «Алиппени» да билбейт.

Ошентип турган кезекте Данияр өлүп, аялы жесир калат. Айласы кеткенден кийин, баласы тоодон отун алып, оокат кылат.

Жансап ошентип отун алып жүрдү. Канча күн, канча жыл өттү, белгисиз. Жансап чоң жигит болуп калды. Бир күнү жоон топ киши тоодон отун алып жатканда күн жаады.

Отунчулар Жансапты келесоо дегенсип:

– Эшек кайтарып тургун – деп, Жансапка кайтартып койду.

Эшекти кайтарып туруп Жансап үшүп, жаанга чыдай албай, жерди түрткүлөдү. Жерди чукуп жатса, таягынын учунан алтын шекилдүү бир нерсе чыкты. Тегерете казайын десе, чоң жезби, алтынбы сапсары болуп көрүнөт. Жансап баягынын капкагы экенин көргөндөн кийин жолдошторун чакырды.

Жолдоштору келип, жабыла казып, ачты. Казса, капкак өзү жез экен. Капкакты баарылап ары жагына оодарышты. Ары жагынан бал чыгат. Кудук толтура бал экен.

– Бул балакет балга окшош нерсе экен, уубу? – деп, ооз тийгенден баары коркушуп «өлсө ушу өлсүн» дешип, келесоо Жансапты: – Ооз тий! – деп кыйнашты.

Жансап ооз тийсе бал экен, өлбөй калды. Бал экенин билгенден кийин, баары жеп, тоюп, идиш алып келишип, балды сүзүп алышып, баягылыр балды базарга сатып, баары бай боло баштады. Абдан терең кудук экен, бир аркан, эки аркан бою балды сатып олтурушуп түгөтүштү. Бал аяктап, түгөнгөн кезекте Жансапты түшүрүп: «Бул ит келесоо неме айтып коёт, муну кудукка көөмп коёлу» деген пикирге келишти.

– Жансап бул балды тапкан да сен, таткан да сен, аягына чейин түш, түгөнгөндөн кийин, тартып алабыз, – дешти.

Балчылар Жансапты аркан менен кудуктун түбүнө түшүрүштү. Жансап балды салып берип, кырып түгөттү.

– Эми тарткыла – дегенде, арканды кыркып, Жансапты ошо жерге калтырып, капкакты жаап, көөмп ташташты.

Жансап кудуктун ичинде калды. Тигилер үйүнө келишти, балды алышып, баарысы бай болуп, ушуну менен Жансап караңгы кудукта жата берди. Кудуктун бир капталынан

чаянбы, жыланбы бир нерсе келип кудукка түштү. Жансап баягы чаян түшкөн жерди кестиги менен чукуй берди. Чукуган жерге Жансаптын башы батты, жана чукуганда көөдөнү батып, баягыга Жансап кирип кетти. Ар жагынан чыкса, кадимки жердей жапжарык, Шаймарандын жаткан жерине барды.

Бир жылан:

– Бир киши жүрөт! – деп Шаймаранга кабар берди.

– Кишини өлтүрбөй, мага алып келгиле, – деди.

Жансапты Шаймаранга алып барды. Шаймаран Жансаптын бүтүн тарыхын сурады. Атасы Даниярдын, өзүнүн эч нерсе билбегенин айтып, эшек менен отун алганын, жаанда жер чукуп олтуруп балды тапканын, балды түгөтүп, кудуктун түбүндө калганын, чукуп олтуруп өзү баткандай кылып казып, ал аркылуу Шаймаранга келгенин, көргөнүн айтып берди.

– Менин балканамды куруткан эме турбайсыңбы, – деди. Ошону менен айдан ай, жылдан жыл өтүп, Жансап бечара Шаймаранга жалынды. Күндө ыйлагандан кийин Шаймаран бошотоюн десе опасыздыгынан, бошотпоюн десе, тигинин көзүнүн жашынан коркот.

– Падышам, Шаймаран – деп, күнү-түнү ыйлайт. Жети жылдан кийин:

– Бечара сени бошотоюн, – дейт Шаймаран. Ошондо Шаймаран Жансапка:

– Адам баласы айлакер болот, мен сени бошотсом, кишиге айтпайсыңбы, – деди.

– Айтпаймын, – деп ант берет. Анан айтат:

– Өмүрү кишинин көзүнчө сууга, мончого түшпө. Анткени жылан менен бирге жүргөн кишиге жыландын беделди этине түшүп калат, – дейт.

Ушуну менен алып келип, жаап койгон кудуктан Жансапты чыгарды. Жансап дүйнөнүн жүзүнө чыгып, үйүнө келсе, энеси абдан жаман турмушта экен. Отун алган жолдошторунун баары дүкөн ачып, байбача.

Жансап келди дегенден кийин баякылар чогулуп, алдына түшүшүп, дүнүйө беришип, Жансаптын да үй турмушу оңолду. Ал аны менен жыргап жата берсин. Ошол шаардын ханы ооруп бир чоң молдону алып келип, бал китеп ачтырса, Шаймарандын эти менен шорпосу дары, башка дары жок, –

дейт бир көзү ачык.

– Кандай кылып Шаймаранды табыш керек – деп хан аракет кылат.

Ошондо табып айтат:

– Элиңдин баарын эркек-ургаачы дебей мончого сал. Шаймаранды көргөн кишинин этине бедер түшүп калат, мен таап беремин, – дейт.

Элдин баарын мончого салды. Элдин баары түшүп, мончодон качып жалгыз бечара Жансап калды.

Жансапты айдап келишти. Чечинтсе, этинин баарына жыландын сүрөтү түшүп калган.

– Кана, Шаймаранды кайдан көрдүң, чыныңды айт? – деди.

– Көргөнүм жок, – деп бечара танды.

– Танбай чыныңды айт, башыңды аламын – деп, Жансапты өлүмгө алып барды.

– Өлгөнүмчө айтып берейин, – деп, Жансап айтып берди. Бүтүн болгон окуяны, баягы балкудукту айтып, табып Жансапты ээрчитип алып балкудукка барды. Капкакты ачып коюп, «Азайымкан» касыйда дубаларды окуп чакырды.

Дубанын күчү кыйын да Шаймаранды алтын илегенге салып бир жылан көтөрүп келип берди.

Шаймаран келсе, табыптын жанында Жансап турат.

– Ой, Жансабым, убада ушундай беле? – деди Шаймаран.

– Жан деген кыйын экен, башымды алып таштаймын дегенден кийин, ушул жумуш болду – деди Жансап.

– Эми сенде жазык жок, – деп айтты Шаймаран. Ошондо Шаймаран Жансапты:

– Мени эми өзүң койнуңа катып, өзүң алпаргын, – деди. Жансап өзү табыптын артынан жөнөдү.

Жолдо баратканда Шаймаран Жансапка:

– Сен бечара көңүлүңдө арамчылык жок, ажалым сенден экенин билип, ыйлаганыңа боорум ачып, коё бергем. Эми мени алпарып, падышага дары кылып соёт. Мен сага жакшылык кылып кетейин. Башымды кыркып, куйругумду кыркып, казанга кайнатат. Биринчи чыккан чий көбүк заар болот, табып ошону сен ич деп айтат, сен ичпегин, экинчи кайнаган чий көбүк – аны ичкен он сегиз миң ааламдын тилин билет. Этти сага бышыртат. Биринчи көбүгүн алып, табыпка коюп кой. Экинчи көбүгүн өзүң ичкин, он сегиз миң ааламдын тилин билесиң. Үчүнчү сорпону падышаңа берсең айыгат, дары болот

– деди.

Барып Шаймарандын башы менен куйругун кыркып, казанга салып кайнатат. Биринчи көбүгүн калпып, табыпка алып коёт. Экинчи көбүгүн өзү ичип, үчүнчү көбүк сорпосун падышага берет.

Табып китептен көргөн да, экинчисин ичем деп ынтыгып олтурат. Үчүнчү көбүгүн элден мурун падышага берсе, падышанын бүткөн бою айыгып басылды.

– Экинчи сорпону алып кел, – деди.

Экинчи деп, биринчи сорпону берди. Сорпону ичип, табып кырынан кетип өлдү.

Экинчи сорпону Жансап өзү ичип, он сегиз миң ааламдын тилин билди.

СҮЙЛӨБӨС КЫЗ

Илгери Асан деген адамдын сулуу кызы, дагы бир байдын үч баласы аял ала элек болот. Бай ооруйт. Күн өткөн сайын ахывалы оордойт: «Үч балама тең аял алып бергеним жок. Жаным чыкканча баарына тең аял алып берип, ушулардын карызынан кутулайын», – деп ойлойт ал, акыры.

Элден мурун улуу баласын чакырат.

– Ой, балам, көзүмдүн тирүүсүндө кимдин кызын аласың, айткын, алып берейин.

– Асандын кызын алам, – деди анысы. Ортончу баласын чакырды.

– Балам, карызымдан кутулайын, кимдин кызын жактырасың, – деди ага дагы.

– Асандын кызын аламын, – деди ортончосу. Анан кичүү баласын чакырды.

– Балам, карызымдан кутулайын, кимдин кызын аласың?

– деди ага дагы. Ал да туруп:

– Асандын кызын, – деди. Бай үчөөн тең чакырды.

– Үчөөң тең Асандын кызын аламын дейсиң, үчөөң үч миң дилде ал, киши башына миңден болсун, – деп, киши башына миң дилдеден берди.

– Кимиңер асыл буюм алып келсеңер, Асандын кызын ошого алып беремин, – деди.

Үчөө базарга барды. Барса улуусу барган жерде бирөө күзгү кармап турат.

– Бул күзгүнүн баасы канча?

– Күзгүнүн баасы миң дилде.

– Бул күзгүнүн баасы миң дилде болгондо кандай өнөрү бар?

– Өнөрү, дүйнө жүзүндө эмне болуп жатканын көрүп турасың.

Караса күзгү бүткүл дүйнөнү көргөзөт. «Мындан да асыл буюм барбы?» – деп, күзгүнү бала миң дилдеге алды.

Ортончосу базарга барса, кичинекей килемди миң дилдеге деп бирөө кармап отурат.

– Ой, бул килемиңдин эмне өнөрү бар?

– Өнөрү ушул көз ачып-жумгуча самаган жерге жеткизет.

Базарга кичи баласы барды. Бирөө бир алма шекилдүү нерсени кармап турат.

– Мунун баасы канча? – деди бала.

– Баасы миң дилде.

– Эмне өнөрү бар бул алмаңдын, миң дилде болсо.

– Өлгөн кишини сууга ала электе алып барып жыттатса, адам тирилет, – деди.

«Мындан да ашкан асыл буюм барбы?» – деп, бала алма шекилдүү буюмду алды. Базардан буюмдарын алып бүткөн соң, үч бир тууган кошулушту.

– Сен эмне алдың? – биринен бири сурады.

Үчөө тең эмне алгандарын бири-бирине көрсөтүштү. Асандын кызы эмне болуп жатты экен деп күзгүдөн карашса, Асандын кызы өлүп, эл чогулуп, ызы-чуу түшүп жатканын көрүштү.

– Ой, кана сенин килемиңе отуруп учуп, сууга ала электе жетелик – деди.

Үчөө килемге отуруп учуп жетишип, сатып алган алманы алып:

– Тирилт муну, – дешти.

Кичүү баласынын жыттаткан алмасынан кыз тирилди. Кыз тирилгенден кийин, үчөө калыска түшүп кызды талашты.

– Менин күзгүм болбосо, мунун өлүп жатканын кантип билет элек, мен алам – деп улуусу айтты.

– Менин килемим болбосо, сен кантип жетет элең, – деди килемдин ээси.

– А сен күзгүң менен көргөн, а сен килемиң менен учуп жеткен менен, менин алмам болбосо эмне кылат элең? – деди кичүүсү.

Ошентип, бул үчөөнүн талашынан калыстардын башы айланды...

Бир жерде хандын үч баласы болот. Бири-биринен сырын жашырат. Кийикке чыкса да экөө үйдө калып, бири чыгат. Кичи баласы кийикке чыга турган күнү эки агасын чакырат:

– Бүгүн ууга чыга турган күнүм эле, экөөң тең жүргүн.

Үчөөбүз тамаша кылып, кимибиз өнөрлүү экенбиз, ошону көрөлүк, бирок олжо меники, талашпайсыңар. Силер тамаша гана көрөсүңөр – деди.

Эки агасы:

– Эмнеси болсо да үчөөбүз тамаша кылалы, тапканыбызды сага берели, – деп, тоого барышты. Кийик кубалап, баланча жерден табышабыз деп, бир жерди убада кылып коюп, үчөө үч бөлөк жерге кетишти.

Улуу баланын аты жүрбөй, бир белде турса, бир кийик шекилдүү нерсе келди.

– Мени сен атпагын, сага мынабу шакекти – Сулайман пайгамбардын жүздүгү, ушуну берейин. Бул шакекти алсаң, падыша болосуң, – деди кийик. Шакекти ал дароо алды. Бир убактан кийин эки иниси келди.

– Эмне табылгаңар бар? – деп, олжону сурады кичүүсү.

Күн меники деген убадасы бар эмеспи.

– Күн – меники, шакекти мага бер. Улуу агасы:

– Бербейм, – деди. Ортончосу:

– Убада бар эмеспи, бергин, – деди кичүүсүнө болушуп. Калыска түшүштү:

– Убадаңар бар экен, күн меники дегенге бергиле, – деди.

Ушуну менен чатак болуп, улуусу кичүүсүнө шакекти бербей койду...

Ошентип бир молдо, бир зергер, жыгач уста үчөө жолдош болуп, үчөө бирөөнүн үйүнө барып конду. Бир убакта баягы жыгач уста эшикке чыкса, эшиктин астында бир дөңгөч жатат. Дөңгөчтү адамдын мүчөсүндөй кылып сүрүп, бир сулуу кыз кылып, эшиктин астына жөлөп койду эле, бир убакта зергер эшикке чыкса, сулуу кыз турат. Ары-бери кызды караса, дөңгөч жыгач экен. Зергер турду да, кийимди тигип, сөйкөнү, билерикти жасап, сулуу кийимин кийгизип койду.

Бир убакта молдо эшикке чыкса, эшиктин алдында келишкен сулуу бир кыз турат. Караса, баягынын жаны жок, жасалгасы адамдай сулуу. Молдо туруп баягыга:

– Сүф, сүф! – деп, жан салды. Жыгач кызга жан кирди, үчөө кызды талашып, калыска түштү. Калыстар туруп: дөңгөчтү чаап, кыз сөлөкөтүн салганга ыйгарды. Кыз жыгач устага ыйгарылганда берки экөө нааразы болду...

Бул жерде бир падышанын жалгыз кызы: «Мени ким үч сүйлөтсө, ошого тием», – деп убада берет. Бирок барган элдин баары үч сүйлөтө албайт. Жазасын атасы бычып, үч сүйлөтө албагандардын башын алып турат.

Бир сулуу жигит падышага:

– Кызыңызды мына мен үч сүйлөтөм. Жок сүйлөтө албасам, башымды алып таштай бериңиз, – деп барды.

Падыша:

– Жакшы бала экенсиң, бөөдө өлүп каласың го, далай бала өлүп кетти эле, – дейт.

– Сүйлөтө албасам өлүмгө ыраазымын, сүйлөтсөм кызыңды аламын, – деди ал.

Баягыга кол койдуруп алып, падыша кызга жиберди.

Барганда:

– Күйөө келди, – деп, барабанды какты. Бала барып:

– Сизге бирдемени чечип берет деп калыска келдим, – деп сөздү баштады.

Баягы Асандын кызын үчөөнүн жакшы көргөндүгүн, байдын үчөөнө үч миң дилде бергенин, бая күзгү менен кыздын өлүп жатканын көрүшкөнүн, килем менен учуп барышканын, алманы жыттатып тирилткенин айтты. Калыстар күзгү менен көргөнгө кызды ыйгарышты – деди.

Сүйлөбөгөн кыз:

– Анда сенин калыстарың калыс эмес экен. Күзгү менен көрүп, учуп барганда эмне кылат эле, кыз алма менен тирилткен баланыкы эмеспи, – деп кыз бир сүйлөдү. Барабан кагылды.

Андан кийин Сулаймандын жүздүгүн алган үч бир тууганга келди. Кичи баласынын күнү экен, олжо, табылга меники деген балага ыйгарышты, – деди.

– Өз тапканын өзүнө бербейби. Туура эмес чечкен – деп, кыз жана бир сүйлөдү.

Баягы жыгач устага келди. Жыгач уста дөңгөчтү чаап, кыз кылып койду. Зергер кийинтти. Молдо жан салды. Калыстар жыгач устага беришти.

Ошондо бая сүйлөбөгөн кыз:

– Дөңгөчтү канчалык кооздобо – дөңгөч, дөңгөч. Эмгек жан салгандыкы. Молдо алмак – деп, үчүнчү жолу сүйлөдү.

Ошону менен падышанын кызын үч сүйлөтүп жанагы жигит алып жатып калат.

БАЛКЫЯ

Илгери Балкыя деген бир киши таалай издеп чыгып, таалайдын каякта экенин билбей, дүйнөнү кезип жүрөт. Жаздын күнү. Жыландын падышасы Шаймаран бир топ жыландар менен жыргап жатканда, Балкыя үстүнөн чыгып калат.

– Адам келатат, – деп, Балкыяны бир жылан падышага айтат.

– От чачып өлтүрбөй, мага тирүү алып келгиле, – дейт. Балкыяны жыландын падышасы Шаймаранга алып келет.

Шаймаран он сегиз миң ааламдын тилин билет.

– Эмне кылып жүргөн кишисиң? – деп, Балкыядан сөз сурайт.

– Мен бир шордуумун, бакыт издеп жүрөм.

– Аны издеп жүрсөң, адам баласы опосуз, айлакер окумуштуу болчу эле. Сени коё берсем деп дагы бирөөгө айтпаска убада алат.

– Таалай издеп жүргөн экенсиң, тоскоолдук кылбайын, – деп, Шаймаран Балкыяны жайына коёт. Шаймарандан чыгып, канча бир күн жол жүргөн соң, Балкыя бир кишиге жолугат.

– Сен эмне болгон кишисиң? – деп, Балкыя баягы кишиден сурайт.

– Мен Акоп молдомун, – дейт баягы киши. – Сулайман пайгамбардын жүздүгүн алсам дегем, бирок суу, дайралардан өтө албай жүрөм. Өтүүнүн жолун бир гана Шаймаран билет, ошону издеп жүрөм, аны тапсам өтө алам, – дейт.

– Кантип?

– Шаймаран он сегиз миң ааламдын тилин билет. Сууга чөкпөй турган бир чөп болот. Ошо чөптүн суусун таманыңа сүйкөп алып бассаң, суунун үстүнөн кургак жердей басып кетесиң. Ошол чөптү тапсам, суудан өтсөм, Сулаймандын жүзүгүн алаар элем. Эгер жүзүктү тапсам, чөп, суу, таш, кыбырагандын тилин билип, он сегиз миң ааламды сурап, падыша болот элем. Сага да таалайды таап берет элем – деди.

Ошол сөзгө Балкыя алданып:

– Шаймаранды мен таап берер элем, бирок аны сен өлтүрүп коёсуң го – деди Акопту.

– Мен өлтүрбөймүн, суудан өтө турган гана чөптү сурап алып, анан коё берем – деди.

– Шаймаранга убадам бар эле. Коё бере турган болсоң, мен таап берейин, – деп, көргөн жерине Балкыя ээрчитип келди. Нардай болгон эле ажыдаарлар.

Акоп «Азайымкан» деген дуба менен нардай жыландардын баарын талытып, кыймылдатпай таштады. Акоп Шаймаранды дуба менен чакырды эле, аны күмүш табакка бир жылан салып алып сойлоп келип, таштап кетти. Дубаны жандырып, эси ооп калган Шаймаранды тирилтсе, бая Балкыя досу олтурат.

Балкыя досуна:

– Ушуну кыласыңбы? – деди. Анда Акоп туруп сөзгө аралашты.

– Бу кишини азгырган мен. Сенден бир нерсени сурайбыз, ошону айтып берсеңиз, коё беребиз, – деди.

– Айткыла, айтып берейин – деп Шаймаран айтты.

– Тегерете деңиз экен, деңизден өтө албай, айлабыз куруп турат. Мына китептен көрдүм, бир чөп бар дейт, ушу чөптү сүйкөсө, деңизден кургак жердей басып өтөт дептир, кайсы чөп экенин билбей жатабыз. – Акоп китебин сууруп чыкты – ушу сөздү айтсаңыз эле, биздин сизге зыяныбыз жок, ордуңузга алып барып коёбуз, – деп айтты.

– Анда эмесе, тетиги чөптү жулуп алып таманыңа сүйкөп, сууну кечип көрчү, – деп, Шаймаран бир чөптү көргөздү. Ошо жердеги чөптүн бирин үзүп, таманына сүйкөп, арыктагы сууну кечсе, батпайт. Акопко «он сегиз миң ааламга падыша болдум, эми барамын» деген ой кетти.

Ошону менен Шаймаранды коё берди. Шаймаран Балкыяны Акопко кошпой:

– Бери келчи? – деп жалгыз чакырып алды.

– Айтпадым беле, мени бир топ мыжып, убара кылдыңар.

– Сен жамандык кылсаң да, мен жакшылык кылайын. Силер суудан өтүп, Сулаймандын жаткан жерине барасыңар. Барганда Сулайман терең сайдын ичинде болот. Тегереги бүт ажыдаарлар. Жакындаганда от жагып күйгүзүп жиберет. Сулайманды тоого барганда көрөсүңөр. Сулайман кымбат баалуу нерсени жамынып, тактынын үстүндө жатат. Жүзүк сол колунун чыпалагында. «Азайымкан» дубаны окуп, жыландардын баарын талытып, катырып алсыз кылып таштайт. Сулайман жаткан белден ары баргандардын баары күйүп өлөт. Сен белдин бери жагында кал. Агер Акоп менен кошо барсаң, сен да күйүп өлөсүң.

Шаймаранды коё беришти, коштошуп Акоп менен Балкыя жөнөп, дарыяга барганда чөптү таманына сүйкөп алып, экөө кургак жердей суудан өтүп, Сулайман жаткан тоонун башына чыкты. Караса, тактын үстүндө кымбат жакуттан жамынып алып Сулайман жатат. Сулайманды кайтарып тегерете ажыдаар, жолборстор турат.

Белден чыгып: «Булардын баарын талытып таштайын», – деп, Акоп «Азайымканды» окуй баштады. Ажыдаарлар зыңкыйып катып, жолборс да кыймылдабай жатып калды.

«Жүзүктү алам, он сегиз миң ааламга падыша болом» – деп, Акоп кубанып турат.

Ошондо Балкыяны:

– Жүр! – деди. Балкыя туруп:

– Мени эмне кыласың, өзүң эле барып алып кел, мен ушу жерде күтүп турайын, – деди.

Шаймарандын сөзү менен Балкыя олтуруп калды.

Тиги кетти. Барды. Дубаны окуп, жылан да, жолборс да кыймылдабай жатат. Акоп барып Сулаймандын колунан тартып, чыгарам деп жүзүккө асылды.

– Тарт колуңду! – деп, Жебирейил кыйкырганда анын үнүнөн коркуп кетип, эсинен танып, «Азайымкан» дубаны жандырып жиберди. Талып жаткан жыландар тирилип, от чачып, Акоп өлдү.



КУРБАН КАЙНАЗАР УУЛУ

Кыргызстандын түштүгүндөгү Аксыда өз журтунун урмат-сыйына, кадырлоосуна өзүнүн сөзмөрдүгү, айылдагы жамандык-жакшылыкка билермандыгы, балбандыгы, мергенчилиги, калыстыгы менен таанылган Курбан Кайназар уулу кылым башында 1899-жылы Аксынын Карасуусунда кеч күздө жарыкка келген экен.

Атасы Кайназар Мамбет уулу чоң, апасы кичирээк киши эле. Ага караганда Курбан кичине болчу. Атасы чокчо сакал, узун бойлуу, ак жүздүү, көп деле сүйлөбөгөн жоош киши эле.

Апасы Тажи Ашираалы кызы, төркүнү багыш, Коштөбөдөн, орто бойлуу, кара тору, чачы куду билектей, жаш убагында жерге тийчү. Кийин элүүлөргө барганда балтырына барчу эле. Чачын жууганда билегине ороп алып жуучу. Бирөөгө жамандыгы жок ургаачы эле.

Ал жаштыгында атасы орто дыйкан болду. Ошонун дөөлөтүндө ат жалын тандап мингенден баштап эле жалгыз уул болду. Бурма аттуу эжеси андан үч жаш улуу эле. Жашында эле балдар менен күрөшүп, күрөшкөндө жыгып, жарышкандан чыгып кетээр эле. Он жети жашында үйлөндү.

Атасы Кайназар ошол кездеги элдин ичинде оокаттуу адамдардан болуп, өзү жер кезип, көптү кыдырган, көптү көргөн сөзмөр, меймандос адам эле дейт. Үйүнөн ар дайым ырчылар кетпей, Кетментөбөдөн Токтогул, Эшмамбет, айылдагы Жеңижок (Өтө), Ниязаалы комузчу, Нурмолдолор ары-бери өткөндө конуп, ырдап өтүшчү экен. Улуу акын, комузчуларды көрүп, алардын шаңшыган ырларын угуп, айрымдарын жаттап, ырдап жүргөн Курбандын бала кези таланттардын арасында өтүптүр.

Айрыкча Токтогулдун сүргүндөн кийинки өмүрүндө Аксыда жашап, Кайназарга үч жылдай коңшу турушу, Жеңижоктун өмүрүнүн акыркы жылдары, айрым айтыштар Курбан Кайназар уулунун эсинде жакшы сакталган.

Октябрь революциясынан кийин Кыргызстандын түштүгүндө да Совет бийлиги орноп, эмгек артелдери уюшула баштаганда алгачкылардан болуп мүчө болуп кирген. Отузунчу жылдарда колхоздо Курбан Кайназар уулу арабакч, малчы, эсепчи, колхоздун башкармасы болуп иштеген. Ошол кездерде эл оңоло түшүп, ар түрдүү улуттук оюн, мелдештер өтүп турган. Эл арасында таамай күрөшүп, биягы жедигер, тиягы Наманген, Чаткал, Таласка чейинки аралыктардагы улакчылардын көбүн алдыга түшүрчү эмес экен.

Согуш алдында Караван аскер комиссариатында иштеп калат да, согуш мезгилинде айыл граждандарын согушка окутуп, даярдоодо өз салымын кошот. Пача-Ата, Тоскоол-Ата тоо араларында жайдыр-кыштыр аскерге даярдоо пункттары иштеп, жүздөгөн адамдарды жаңы топтор менен жөнөтүп турган.

Согуштан кийинки жылдарда эл оор турмуш, ачкачылык, кыйынчылык күндөрдү көргөнү белгилүү. Мына ошол жылдары Курбан улакчы, мергенчиликтин сырларын үйрөнүп, өз айылын эт менен багууга жараган.

Мындан башка да Курбан Кайназар уулунун эл арасында ар түрдүү балбандык, чечендик окуялары айтылып жүрөт.

Кайназар уулу Курбандын 80 жашына чейин бир дагы тиши түшкөн эмес. Курбан карыянын кол өнөрү да көпчүлүккө таанымал болгон. Ээрди куш баш (кайыңдын, талдын жоон айры бутактарынан туюк чаап, төөнүн терисинен ийлеп, каптап, мыктаган), талас ээр (бул ээрди төрт бөлөк чаап даярдап, кийин бириктирип кадап, жасалгалап бөлгөн) кылып чапканды билген. Анын көп ээрлери Аксынын калың катмарына тараган. Күмүштөн чабылган алгачкы ээри 1951-жылы тун уулуна арналып, азыркы күндө маркум уулунун Кочкоратадагы үйүндө турат. Ошондой эле кыргыз үйгө кереге, уук, атка жүгөн, басмайыл, көмөлдүрүк, быштаң жасап, токуганды жакшы билген. Жаш кезинде ар дайым куш таптап салып жүрсө, акыркы жылдары үйүндө куш түлөтүп таптап, эрмектеп отурган.

Өзү кыргызча, арабча, латынча жазат, орусча, өзбекче, казакча сүйлөп, жооп бергенди өздөштүргөн.

Курбан Кайназар уулунун эки кыз, үч уулу болгон.

УЛУКМАН

Абу Али Сино Күмбөз Даварда үч жыл окуп, чачы бетине түшүп, муруту ээгин жаап, жер жүзүнө доктурлук илимин таратып, көп жигиттерди чогултуп, окута баштайт. Ошол окуунун ичинде жер жүзүндө эки баштуу жылан бар, ар башын түбүнөн кесип, сууга кайнатып шорпосун ичсе, жер жүзүндөгү чөп, мынабу кеселге «мен дамамын» деп айта берет. Ушу сөздү угуп, Аблетун, Аластун деген жигит уруксат сурайт.

– Биз ошо жыланды издейбиз, – дейт. Абу Али Сино:

– Бу жыланды табыш өтө кыйын, буга убара болбогула – десе болбой, экөө ушу жыланды табышка тоо-ташты көздөй жөнөйт. Ар жылы жазда жыйырма бир жыл издейт. Жыйырма биринчи жылы бир алачык көрүнөт. Ушуга барып, чай ичип кетелик деп кайрылат. Алачыкка жакындаганда, баягы издеген жылан астынан чыгат. Экөө баса калып жыланды өлтүрүп, эки башын кесип алып алачыкка барса, бир кемпир олтурат.

– Эне, казаныңа суу куюп бергин. Биз чай ичип кетели, – дейт. Кемпир ордунан туруп, казанды чайкап, суу куюп берет.

– Сиз ишиңизди кыла бериңиз, биз чайды өзүбүз кайнатып ичебиз, – дейт.

Баягы жыландын эки башын салат. Экөө от жагып олтуруп анан уктап калышат. Талаада эчки кайтарып жүргөн кемпирдин жети жаштагы баласы басып келип, эки кишинин уктап жатканын көрөт. Казанда капкак жабылуу, бирок ичинде бир нерсе бырылдап кайнап жатат. Капкакты ачып караса, эч нерсе көрүнбөйт. Чөмүчтү алып, эңкейип кайнап жаткан суудан бир ууртайт. Капкагын жаап коюп, бала кете берет.

Ушул учурда уктап жаткандар ойгонуп, ордунан туруп, экөө эки кашыкты алып, шорподон уурташып, жыландын башын алып, муздатып ороп, жанына салып алат.

Ушуну менен жүрүп отуруп элине келет. Төрт-беш ай өтөт, эч белги билинбейт. Экөө туруп, Абу Али Синопун алдына барып, жыландын башын көрсөтөт.

– Мен айткан жыландын өзү. Мээнетиңер кайтып, табылыптыр.

– Биз муну тапкан эле жерде кайнатып ичкенбиз. Төрт- беш ай болду, эч белги жок. Болбогон нерсени айтып, бизди жыйырма бир жыл убара кылдыңыз – дешип, капа боло баштайт.

Абу Али Сино:

– Жок, андай эмес, шорпону ууртаган киши билбей койбойт. Дагы беш айга сабыр кылгылачы. Ага чейин бир белги болбосо, анан мени жалганчы дегиле – деп буларды токтотот.

Ортодон жети ай өтөт. Элге угулуп калат:

– Оногу жерде кемпирдин жалгыз баласы кесел кишилерге бир чөптү жулуп берсе эле айыгып, туруп кетип жаткан имиш, деген сөз угулат.

Абу Али Сино экөөн чакырып:

– Уктуңарбы, кемпирдин жети жашта баласына барган эле оору айыгып, туруп кеткен имиш го. Ошого ичирип коюп, мага келип ачууланасыңарбы дегенде экөө ойлонуп: «Биз казанга салып, уктап калганыбызда, ошо бала ичип койгон экен го» дешип, күнөөнү өздөрүнө алышат.

– Жыйырма бир жыл издеп, биз кала беребизби. Кана айтың, биз ошо баладан кантип өч алабыз – дегенде Абу Али Сино:

– Эми ошо баланы өлтүрүп, бычак тийгизбей боорун алып, шорпосун ичсеңер, силерге өтөт, – деп сөзүн бүтүрөт.

Экөө акылдашып:

– Ушунча жыл иштеп куру кала беребизби. Жети жаштагы балага күчүбүз жетпейби. Барып өлтүрөлү да, боорун алып, кайнатып ичели – деп, баланы өлтүрүшкө жөнөп калышат.

Кемпирдин үйүнө жакындаганда дем алып олтуруп, Аластун ойлойт: «Жыйырма бир жыл издеп, аны кемпирдин алачыгынын жанынан таап, атаганат кумганга кайнатып ичсек болбос беле. Эми карачы, өз колубуз менен кемпирдин казанына салып беребизби.

Дагы уктап калабызбы? Баланы өлтүрсөк, муну бирөө көрүп койсо, же бооруна бычак тийип калса, кийин кыяматта кандай жооп беребиз», – деп, жер тиктеп олтурганда жанындагы Аблетун:

– Сен эмнени ойлонуп олтурасың? – деп сурайт.

– Мен ойлогон оюм – баштагы сөздөрүн айтып келип, – баланы өлтүргөндү бирөө көрүп койсо, же колго түшсөк, же бооруна бычак тийип калса... башынан бизге буюрбаган нерсе экен го. Азыр дагы бир каргаша болобу деген ойго келип, мен ушул жаман ойдон кайткым келет, – дейт.

– Чын жери, иштин башы оңолмоюнча, этеги оңолбойт. Мен дагы сенин оюңа кошулдум. Кана, курдаш эми эмне кылабыз? – дейт.

Аластун:

– Менин акылым, бала менен кемпирге барсак, жаман- жакшы кыялыбызды жашырбай айтсак, макул десең, ушу жерден кызмат бер деп талап кылсак – деп, ордунан туруп, кемпир менен баланын үйүнө барышат. Барса, эшигинде беш- алты кесел жатат. Бала тура калып бирөөнө эңкейип дары берет, баягылар жеп болуп эле айыгып, ордунан туруп кетип жатат.

Экөө кемпирге кирип:

– Балаңыздын аты ким? – деп сурайт.

– Улукман, – деп жооп берет кемпир.

– Улукман! – деп чакырат Аблетун.

Чакырган үндү угуп, Улукман эшиктен кирип келет.

– Олтур, иним, – дейт Аластун.

Улукман энесинин жанына отурат. Аластун башынан өткөнүн баяндайт.

– Жыйырма бир жыл издеп таап, казаныңа салып бердим. Биз ушул келишибизде Улукманды өлтүрүп, боорун алууга келдик эле. Элден-журттан коркуп, бул жамандыктан кайттык. Улукман үйдө олтуруп буйрук кыла берсең, экөөбүз келген ооруну дарыласак дегенде кемпири ордунан ыргып туруп, чын жүрөктөн кабыл алат. Ошондон баштап көп жылдар кызмат кылат. Экөөнүн билгичтиги Улукмандан да ашат.

Бир күндөрү Улукман үйүндө отурса, кызыл шым кийген, кылычын байланган эки адам кирип келет.

– Улукман ким? – деп сурайт.

– Үйдө олтурат – деп, Аблетун жооп берет.

Үйгө кирип кетет экөө. Аркасынан Аблетун кошо кирет.

Улукмандын жанына отуруп, эки киши сөзгө кирет.

– Биз балан мамлекеттен келдик. Биздин падышабыз он жети жыл бала көрбөдү.

Быйыл катыны кыз төрөдү. Муну салбаган табып, окутпаган молдо калган жок.

Даңкыңызды угуп, кан сизге бизди жиберди, – дейт. Улукмандан мурун эле Аблетун баш көтөрөт:

– Бу киши а жерге бара албайт. Анткени ар күнү канчадан оору келип жатат, ошондон колу бошобойт. Макул болсо, каныңа айта бар, ошондон ушул жерге чейин жыгач орнотуп, үстүнө сым тартып келсин. Ошол жол тартылып бүткөндө сымдын башын кыз кармасын. Бу жерде Улукман кайсы кесел экенин кармап билет.

Аблетундун сөзүн угуп:

– Болуптур, айтып барабыз – деп, жолго түшөт.

Айтып барат. Аргасы кеткен кан жыгач орнотушка элди буйруйт. Бир айга жетпей эле сым тартылып, бир учу Улукмандын үйүнө туташтырылат.

– Бирөөң баргыла, бирөөң бул жерде калгыла. Балан күнү балан саат, балан мүнөттө кызды алып келип, тартылган сымдын учун карматкыла, – дейт.

– Куп! – деп, бирөө кетип, бирөө калат. Ошол убакта Улакман сымдын учун кармайт. Ал жактан келген киши жанында карап олтурат. Улукман кылчайып жанагы кишини карап:

- Каныңдын кызы эчкиби? – деп сурайт.
- Жок, жок, адам – деп жооп берет.
- Улукман сымды коё берет. Дагы туруп кайта кармайт.

Дагы Улукман кайрылып:

- Кандын кызы аюубу? – деп сурайт.
- Жок, адам – деп жооп берет.

Бир аз туруп дагы кармайт. Дагы кармап туруп, коё берип:

– Каныңдын кызы кармады, өстүрбөгөн кесел аз эле экен – деп жанагы кишиге, үч шише дары берет.

– Мынабу коюу дарыны кыздын эч жерин калтырбастан шыбагыла. Бир сааттан кийин мынабу шишедеги сууну төбөсүнөн ылдый куйгула. Үч дары менен кыз он жети жаштагы куракка келет, – деп, үч шишени чүпүрөккө ороп, жанагы кишини көздөй сунат.

Аблетун ал дарыларды Улукмандын колунан ала коёт.

– Ой, Улукман, эч нерсени байкабаган жан экенсиң. Тигилер бирин бирине аралаштырып сыйпашса, анан кыз айыкпай калса, кандын ачуусу келип, анан бизге эки киши жибериپ, бизди өлтүрүп кетсе деп турасыңбы. Андан көрө мага берсең, мен өз колум менен дарылап, айыкса-айыкпаса да өзүм көрүп келгеним оң го, – дейт.

– Бул сөзүң туура. Коюу дарыны кызга сыйпа, бир сааттан кийин мынабу кызыл дары менен жуу, бедеринде жок болот. Анан мынабу шишедеги суу менен жуу – деп, Улукман Аблетунга тапшырат.

Аблетун эшикке чыгып, жанагы кандан келген кишини чыкырып:

– Мынабу тартылып келген зымдын учу каерге барат? – деп сурайт.

– Учу туура эле кандын ордосуна барат, – деп жооп берет. Аблетун колуна балтаны алып, жаткан талдан эки кулачты кесип, бутуна таңат. Колуна үч кулачка жакын талды алат. Тартылган зымга чыгат. Жыгач бүт темирдин үстүндө чуркаган бойдон кетет. Жүрүп олтуруп кандын ордосуна барып түшөт.

Караса, алтын тактын үстүндө кан олтурат.

Тегереги толтура эл. Аблетун кайрылып, отура калып, бутундагы жыгачты чечип таштайт. Кайра туруп:

- Кызын табыпка салган кан ким? – дейт.
- Мен! – деп хан ыргып турат.
- Келиңиз бери жакка! – деп чакырат. Канга келип, кол сунуп учурашат.

Аблетун:

- Жаныңызда бычагыңыз барбы? – деп сурайт.
- Бар! – деп жооп берет хан.
- Алыңыз, – дейт.

Кан бычагын колуна кармайт.

– Оногу талдан барып, кулач-кулач төрт чыбык кесип келиңиз – дейт.

Кан төрт чыбыкты кесип келет. Чыбыктардын учун шиштеп, жерге тегерете сайдырат. Канга карап:

- Мынабу кемселиңизди чечиңизчи, – дейт. Кан кемселин чечет.
- Төрт чыбыкты ийип мына муну үстүнө жабыңыз, – дейт.

Чыбыктын үстүнө кемселин жабат. Кайра экөө тең тике турат. Аз убак өтпөй эле Аблетун эңкейип, жанагы жабылган кемселди карайт. Кылчайып канга:

– Мынабу бышкан анделекти алып бериңиз, – деп айтат Аблетун.

Кан эңкейип колун сунат, колу жетпейт. Олтура калып колун сунат, колу дагы жетпейт. Акыры өзүнүн жаап койгон кемселине башын катып эңкейет. Кемселге башы кирип, көрүнбөй калганда кан өзүн жылаңач катын сезет.

Карап турса, этектен ат-төө жетелеген көп адам чыгат. Баягыны көргөндө, жылаңач бойдон качып барып, бир чуңкурка жата калат. Мунун качып барып жатканын келе жаткан адамдар көрүп калат.

Арасында бир аксакал:

– Жанагы чуңкурда качып барган катын го, сен барып көрүп келчи? – деп бирөөн жумшайт.

А жигит чаап келип караса, чачы куйругуна түшкөн бир жылаңач аял чуңкурда жатат. Беттешип карай албай кайра чаап келет.

– Чачы куйругуна түшкөн бир аял бөк түшүп жатат. Беттешип карай албадым, сыртын гана көрдүм, – деп жооп кайтарат.

Аксакал киши:

– А катын эрине бир күнөө кылган. Кийим-кечесин сыйрып алып, талаага айдап жиберген да. Бирөөң шымыңды, бирөөң көйнөгүңдү, бирөөң жоолугуңду бер. Сен алпар да, кийинтип жибер – деп, жанагы жигитти кайра буйруйт.

Жакындап барып чуңкурда жанагы үчөөнү ыргытып:

– Ой, катын, мынабу кийимдерди кий! – деп тескери карап турат.

Катын кийинип ордунан турат.

– Алып кел, бер жакка! – деп аксакал кыйкырат.

Аксакал катындан кеп сурайт, аксакалдын сөзүнө жооп кайтарбайт. Аксакал шериктерин карап:

– Жанагы менин айткан сөзүм да, бу бети жокко эмнени айтасың? Чылбыр менен мойнунан байлап кой. Баспаса төө сүйрөп өлтүрсүн, – деп төөгө байлатып коёт.

Жүрүп олтуруп бир айылга келет. Айылдагылар катынды сурашат.

Ак сакал:

– Бу шерменденин эмнесин сурайсыңар, катуу күнөө кылып, качып жүргөн катын да! Айылында бир катыны өлгөн адамды чакырып:

– Сага катын таап келдим, төөдөн чечип, жетелеп барып нике кыйдырып ал, – деп тигиге тапшырат.

Баягы төөдөн чечип алып, үйүнө жетелеп барат. Молдону чакырып, бир табак күрүч кылып, нике кыйдырат. Ушул бойдон жанагы кишинин колунда он жыл болот. Он жылда эки уул төрөйт. Бир күнү күн ысык эле. Чоң дайрага эки челек көтөрүп сууга барат. Челекти жерге коюп, аяк-быякты караса, адам көрүнбөйт. Кийим-кечесин чечип, бир киринип алайын деп, чоң суунун жээгине олтурат. Отуары менен эле көк чөптөн буту тайып кетип, сууга түшүп кетет. Чоң суу агызып кетет. Кээ жерде чыгып, кээ жерде жоголуп отуруп суунун ортосунда калат. Ошентип, агып кетип бара жатса, суунун жээгине чыккан кайыңдын бутагы салаңдап турат. Кайыңдын учунан кармайт. Күч келгенде кайыңдын салаңдаган бутагы сына баштайт. Кайыңдын бутагы жарымдап сынып калган кезде токойдон Аблетун чыга калат. Кан бая жерде Аблетунга жалынып, ыйлай баштайт.

– Мен сага эмне күнөө кылдым эле. Мени элге-журтка шерменде кылдыңыз, – дейт Аблетун:

– Кылган күнөөңдү билбейсиңби. Пирим Улукманды зымдын учуна улак карматып, улакты коё берип, аюу карматып, Улукманды сен шылдың кылбадыңбы, ошол сенин шылдыңыңа сага ушул күндөрдү көрсөттүм, – дейт. Катын хан ыйлап:

– Улакты, аюуну карматканым билбейм.

– Билбесең, ушундай шылдың кылгандын жазасын бересиңби? – дейт.

– Жазасын беремин, – деп, оозуна каргыш алат. Аблетун катынды чачынан кармап, суудан тартып алат.

Катын кургакка чыгып, көзүн ачса, эңкейип өзүнүн кемселине башын катып, колу анделекке жетпей турат. Кара тер куюлган, колу-бутунан күч кеткен, хан эки колу менен таянып ордунан турат. Карап турган калың эл таң калат.

– Катын менен кыз кана? – деп сурайт Аблетун.

Кызды катын көтөрүп келет. Көтөрүп жакын келгенде, Аблетун канга карап:

– Анделекти алың, – деп, экинчи буйрук кылат. Мурдагы иштерди көрүп келген кан башын чайкап болбойт.

– Ала бериң, эч нерсе болбойт! – деп катуу айтат Аблетун Эңкейсе эле анделекке колу жетет. Анделекти алып Аблетундун колуна берет. Аблетун бычагын колуна алып, анделектин түбүн тегерете кесип алып, катынга:

– Муну жүрөгүңүн тушуна жармаштырып кой – деп колуна берет.

Аблетун анделектен бир тилим алып, кызды көздөй сунат. Кыз оозун ачат, оозуна анделекти тийгизип, жерге таштап жиберет. Экинчи тилип алып, үч жолу жегизет. Үчөөн тең жерге таштап коёт.

– Анделекти ал! – деп, экинчи буйрук кылат.

Анделекти алат. Андан үч тилим кесип кызга жегизет.

Үчүнчү анделекти ал деп, аны да канга алдырат. Анделекти ортосунан тең бөлүп, эки бөлүгүн эки колуна алып, бычагын бүктөп жанына салып, бир бөлүгүн катынынын колуна берет. Бир бөлүгүн кыздын башындагы жоолукту алып таштап, кыздын башына коёт. Катынга кайрылып:

– Мынабу бир бөлүктү кыздын көчүгүнө бас! – дейт.

Төбөсүнө койгон анделектин суусу кыздын башынан самсаалап агып турат. Бир аз өтпөй эле, катынды карап:

– Таштап жибер кызды! – дейт.

Катын эңкейип, жерге коё турган болот.

– Эңкейбе, турган бойдон коё бер! – десе катын болбойт.

– Эңкейбей коё берсем, өлүп калбайбы! – деп жооп кайтарат. Аблетундун ачуусу келип, катынды кызды көтөрүп турган эки колунан кармайт. Катуу кысып, колун эки жакка ачып жиберет.

Катын үнүнүн бардыгынча чаңырат. Анан жерге буту тиет, чойгон жибектей болуп кыз энеси менен тең боло калат. Аблетун кылчайып канды карап:

– Каным, айткан сөзүңдүн өтөөсүнө чык – дейт. Катын кайрылып кызын ээрчитип үйүнө кирип кетет.

– Каным, кыз калыбына келдиби? – дейт. Кан Аблетунду кучактап, эки бетинен өбөт.

– Кана, каным, убадаңды аткар! – дейт. Кан аркасына кайрылып:

– Кечээ зымдын башында ким турду эле, – деп сурашат. Эки адамдын атын айтышат.

Чакыртып келет.

– Кечээ зымдын башында турганың ыраспы?

– Ырас! – деп мойнуна алат.

– Эмне үчүн зымга улакты бастырдың? – дейт.

– Мен зымдын жанында олтурат элем, сиздин аялыңыз бара элек эле, бир жаш улак секирип келди. Улакты кармап, зымдын учуна бутун бастым. Бул ырас, экинчи бир аксакал киши аюу жетелеп келди, аюуну жаңдап мыногу зымды кармачы дедим, ал адамча кармады, – деп жооп берди.

– Мен күнөөкөр эмес бекенмин, – деп, Аблетунду көздөп кан таазим кылды.

Аблетун канды карап:

– Жыгач орнотуп, зым тарттырып сизди убара кылдык. Ыраазы болуң, кызыңыз он жети жаш куракка кайра келди – деп, канга салам берди.

– Кана эми, олтуруп тамактанып кетиң! – деп, кан колун куушурду.

– Куп, мынабу жыгачтарды бутума таңып алып, силерге бир оюн көрсөтүп анан кийин олтуруп сиздин тамагыңызды жейин – деп, жыгачты бутуна таңа баштады. Колундагы бир жыгачты алып, ыргып сымга чыкты.

– Кош, аман бол, каным, – деп көздөн кайым болду.

Зымда келе жатып, Улукмандын берген дарысын корум таштуу жерге ыргытып жиберди. Ташка тийип, үч шише тең жарылып калды.

Аблетун кайра Улукмандын астына келди. Саламын айтып, чөк түшүп алдына олтуруп:

– Сыйпа деген дарыңызды сыйпадым, жуу деген дарыңыз менен жуудум, үчүнчү дарыңыз менен да жуудум, саат өтпөй эле кыз баягы калыбына келди он жети жашка. Сүйлөгөн сөзүндө, ой-боюнда эч нукусу¹ калган жок.

– Кана, пирим, барып бүтүрүп келген кызматым үчүн дубаңызды бериңиз, – деп алаканын жайды.

Улукман да алаканын жайып:

– Аблетун кыяматка чейин атың өчпөсүн! – деп батасын берди.

* * *

Бир жигит катуу ооруп, төшөктө эки жыл жатат. Бир адам келип:

– Улукман деген табып чыккан имиш, алдына барган кесел айыкпай койбойт имиш, сен ошого барсаң боло, – дейт.

– Басууга жарабасам, атка мине албасам, кандай барамын.

Аялы бул сөзгө аралашат:

– Төөнү токуп бир жагына сени, бир жагына башка бир нерсени артып, тең кылып алып барсам болор бекен, – дейт.

Чыбыктан узун самбал токуп, бир жагына аны теңдеп, бир жагына күйөөсүн артып, Улукманды көздөй жетелеп жөнөйт катыны. Эки түнөп, үчүнчү күнү барат.

1 Нукусу – белгиси.

– Жардам бергиле, мынабуну табыптын алдына алып кирейин – дейт, жардап турган адамдарга.

Эки киши басып келип:

– Ат-а, бечара – дешип, Улукмандын алдына көтөрүп киришет.

Улукман тамырын өзү текшерип көрүп:

– Бүгүн жаткыла, – дейт.

Ал күн жатып калат. Эртең менен Улукман басып келип:

– Иним, сенин ооруң менин колуман келбейт экен. Үйүңө бара бер, – дейт.

Катыны ыйлап, дагы эки киши жардамга чакырып, токулган самбалга чыгарып, төөнү жетелеп жөнөйт.

Кайта үйүнө келгенде:

– Байбиче, мага обочо жерге алачык кылып бер. Бейшепти ордумда кылат эмесминби. Бала-чакага жаман көрүнбөй оолак жатайын, – дейт.

Аялы макул болуп, айткан жерине алачыкты жасап, кийизге салып сүйрөп, узунунан жаткызып, алачыктын ичинен жай кылып берет.

Ушундан бир нече күн өткөндөн кийин аял кесеге бир нерсени көтөрүп келип, коюп кетет. Ичинде эмне бар экендигин башын көтөрүп көрө албайт. Көп кечикпей, мурда көргөн жыландан түрү бөлөк бир жылан кирип келип, баягы кесеге башын салып, кесенин ичиндегени иче баштайт.

Жылан жооноёт. Бир убакта жылан башын көтөрүп, эки жакты карап эңкейет дагы, ичкенин кайта кесеге кусуп, кайрылып чыгып кетет. Оорулуу адам: «Кеседеги эмне болсо да ичти, заарын салып кайта кусту, минтип жаткандан көрө мага өлүм керек эмеспи. Ушуну ичсем, бачым эле өлүп калам го» – деп умтулуп, кесеге жетүүгө аракет кылат. Ошол убакта кылчайып артын караса, алачыктын жыгачтарынын арасында адам бою өскөн камыш турат. Бычак менен ыйкап олтуруп, баягы камышты кесип алып, кесеге салат. Анан соро баштайт. Камышты жерге таштап: «Өлүп калсам келип көрүшөр» – деп оронуп жатып алат.

Канчадан кийин ойгонсо, кара терге чөмүлгөн. Оокат талап кылып калыптыр. Аялын кыйкырып:

– Мага бир оокат бер, – дейт.

Аялы тапкан оокатын алып келет. Ошо күндөн баштап эле, ашка кирип аз эле күндө тура баштайт.

Бир күнү отуруп ойлонуп: «Улукман деп мени алпарса, кеселимдин дарысын таппай өлөсүң, – деп мени кайра кууду. Мен үйдө жатып айыктым. Бул алдамчы табып экен. Буга барып калпын чыгарып келейин», – деп, атты минип жөнөйт. Төө менен үч күндө барган жерге бир күндө барат.

– Ой, Улукман, мени тааныдыңбы?

– Ооба, тааныдым.

– Мени төөгө артып келгенде мени айыкпайсың деп, кайра үйгө айдадың. Мен үйгө барып, башымды ороп жатсам эле, айыгып калыпмын. Сен алдамчы табып турбайсыңбы, – деди. Улукман башын көтөрүп:

– Бул айтканың чын. Сенин кеселиңди айыктыра турган даба кыйын эле. Түнү менен ойлонуп, буга кыла турган дава менин колумдан келбейт го, – деп сага жооп бердим.

– Ии, кандай дува керек эле? – деп сурады.

– Биринчиси, сага жети жыл туубай калган төөнүн сүтү, экинчи, бөлөк бир түрдөгү жыландын уусу керек эле. Ошол жыланды таап келип, жанагы төөнүн сүтүн ошого ичирип, кайта кустуруп алып, жылан кускандан кийин сага ичириш керек болучу. Буларды табуу менин колуман келмек эмес, – деп Улукман сөзүн бүтүрөт.

Бул сөздү уккандан кийин жигит башынан өткөн окуяны эсине түшүрүп, Улукмандын табыптыгына таң калып үйүнө келет.

– Бая мен тердеген күнү кесеге алып келип койгонун эмне эле? – деп сурайт аялынан.

– Ошо күнү эшикте турсам, көп төө жетелеген эки-үч адам өтө берди. Бир аксакал киши. – Ой, балам, бери кел, бир кесе ала кел! – деп чакырды. Үйдөгү кесени колума кармай бардым. Балам, оногу төө эки-үч күндөн бери саалбай, желини ооруп келатат. Төөнү саап ал, – деди. Төөнү саап алдым. Ал сүттү үйгө алпарбастан сенин алачыгыңа коюп кеттим – деп, жооп берет.

Ошондо кыргыздын «айыгар оорунун дабасы өзү табылат» деген сөзү ырас экен го, – деп таң калат, оорудан айыккан адам.

ЖАНЫБЕК ХАН МЕНЕН ЖЕЙРЕНЧЕ ЧЕЧЕН

Бир заманда Жаныбек деген хан, Жейренче чечен деген адам болгон экен. Жаныбек хан менен Жейренче чечен бир күнү атчан бир жакка кетип баратса, камгакты шамал учуруп кетет. Жейренче чеченге Жаныбек хан:

– Тээтиги камгактан барып сурап кел! Каякка шашып барат? – деген экен.

Шамал учуруп бараткан камгактан:

– Жаныбек хан жиберди, сен каякка шашып баратасың?

– дейт.

– Менин желгенимди бир гана жел, жатканымды бир гана кокту билет. Менден кеп сура деген каның акмакпы, же сен акмаксыңбы? – дептир камгак.

Кайтып келип, канга ушул кепти айтыптыр. Кан унчукпай тим болгон экен.

* * *

Экөө келатып, кара сууга чыккан камышка кез болот. Жейренче чечен:

– Быйыл жамгыр болбой, камыш өспөй калыптыр – деп айтыптыр.

– Ыя, акмак ай, түбүндө кара суу агып жатса, жамгырдын эмне кереги бар? – деп, ачуусу келиптир кандын.

– Жок, андай эмес, жамгыр болбосо камыш өспөй калат, түбүндө суу болгон менен, – деп айткан экен.

Андан бери, ат суу иче турган кечмеликке келгенде Жейренче чечен атынын башын тартып, төрт буту сууда турса, атынын башын коё бербей коюптур.

Кан:

– Атыңды коё бербейсиңби, суудан ичсин, – дейт.

– Жана, камыштын түбүндө суу жатат, ошондон ичип өсөт дебедиң беле. Сөзүңүз оозуңузда – менин атымдын да төрт буту сууда турат го деп, мат койгон экен.

АЧ КӨЗ ҮЧ ЖОЛООЧУ

Илгери бир айылдан үч адам чыгат. Үчөө тең иштебейт. Иштейин десе мээнет табылбайт. Анан тирлигине байланыштуу иш издеп жөнөшөт. Ысыктын күнү көп жол басып, акыры бир ураган коргондун түбүнө чарчап келип, эс алышат.

Чарчаган үчөө күн илеби кайткыча отура туралы деп атып уктап кетишет. Бир мезилде жолоочунун бири ойгонуп кетсе, бир нерсе кулап, жанынан өтүп бараткан болот. Тиги тура калып жыланды кубалап жөнөйт. Жылан ураган дубалдарды аралап барып, бир ийинге кирет. Аңгыча тиги жолоочу жыланды кийирбей куйругунан кармап калат. Тартат, бирок жылан чыкпайт. Ошентип, шериктерин чакырат. Шериктери келип жардам берет. Бирок жылан чыкпайт.

Акыры үч жолдош бел боолорун чечип улаштырып жыланга байлап тартышса, казандын ордундай топурак оодарылып, ошол жерден алтын теңге чачылып кетет.

Көрсө, кирген жылан алтын салынган казанга эки чимирилип алган экен. Жер алдынын баары эле дилде болот.

Үч жолоочу эстеринен танып, олтуруп калат. Ошентип, үчөө кечке олтура беришет. Бир кезде улуусу эсин жыйып:

– Бул дилдени бизге кудай берди, биз эми максатыбызга жеттик, – деп, сөз салат. Үч жолдош макулдашып, эң кичүүсүнө бир дилде беришип, базарга оокат-аш алып кел, бул дилделер менен шаарга түшсөк, оң болбойбуз – дешет.

Ошентип, кичүү жолоочу базарга кетет. Тиги кеткенден кийин, калган эки жолдош мындай деп кеңешишет.

– Тигини эптеп жөнөттүк, эми качып берели. Мынча дилдени үчкө бөлгүчө, экиге бөлгөнүбүз дурус болбойбу, – дейт.

Анда беркиси:

– Жок, качып кайда бармак элек. Ал бизге жетпеген күндө да, табылганы элге жарыя кылып жиберсе, каракчынын колуна түшөбүз, же хан таптырып, буларды тартып албайбы, андан көрө тиги келгенде өлтүрүп, оокат-ашын жеп, анан беймарал кетели – дейт.

Акыры экөө талашып, үчүнчүсүн өлтүрмөк болушат да, унчукпай жатып калышат.

Оокатка кеткени көп жол басып отуруп базарга келет. Келсе, базар кызуу. Базарды аралап ар түрдүү даамдарды алат. Жарты дилдеси калып, ага суусундукка шарап алайын деп, ширелер сатылган жерге келет. Келсе ар түрдүү шараптар бар экен. «Меникин, меникин алыңыз» – деп талашып, четте турган бир кызды ары сүрүп чыгарып жиберешет. Ал эптеп жүзүмдүн ширесинен күн көргөн кедейдин жалгыз кызы экен. Күн сайын бир кумура шире сатып оокат кылган. Ошентип, тиги базарчынын баягы кызга көзү түшөт.

Жарты дилдеге кыздын ширесин сатып алгандан кийин, тиги кызды кантип колго түшүрүүнүн амалын ойлойт.

– Кызым, – дейт базарчы, – ширең эң сонун экен. Менин дагы шериктерим бар. Биздин буга суусунубуз канбайт. Эгер болсо дагы бир кумура алып келсең, беш дилде берер элек, – дейт. Макул болот. Анда эски коргонго бара бер – дейт. Кыз эч нерсени ойлобой, жол тартат.

Эми колго түштүң го, – деп, базарчы артынан жөнөйт. Бирок базардан чыкпай эле айныйт. «Кантип эле ушунча дилдени, ушул сулуу кызды тигилерге ыраа көрөм. Андан көрө, буга уу кошуп берип, экөөнү тең жайлап, дилдени да, кызды да өзүм алайын», – деп ойлойт.

Базарга кайра кайрылып, акыркы күмүш тыйындарга уу сатып алып ширеге кошуп жөнөйт.

Болгон азыгын көтөрүп чарчап, тигиге келсе экөө уктап жатат.

– Ой, тургула, уктай бересиңерби? – деп көчүк басат. Тигилер ойгонуп, базарчыны отулары менен байкатпай баса калышып мууздап салышат.

– Эми кудай берди, – дейт экөө. – Алтын биздики, жай олтуруп оокаттаналы. Анан дүнүйөнү бөлүшөлү – дешип отуруп, дагы суусундукту талашып ичип алышат.

Ошентип, тиги экөө тең ууланып өлөт.

Дыйкандын кызы болгон окуяны атасына айтып, бир жакшы жолоочу жардам кылганын, дагы бир кумура ширеге беш дилде берерин айтып шашылат.

Дароо кумурага шире толтуруп, эски коргонго чуркайт.

Чарчап жетип келип, көргөн көзүнө ишенбейт. Анткени үч жолоочу тең өлүп жаткан болот. Эки жакты караса бир кумура алтын турат. Мындай кызыкты көргөн кыз коркуп, атасына келет.

Ошентип, кедейдин турмушу оңолуп жашап калган экен.

«Сагызган сактыгынан эмес, суктугунан өлөт» деген макал ошондон калыптыр.

АК ДИЛ АКТАН

Илгери бир өткөн заманда, эл ичинде кемпир-чал жашап, алардын жалгыз уулу болуп, ошону карек тутушчу экен. Кемпир-чал өлбөстүн күнүн көрүп, баласын ак көңүл, ак ниет, чынчыл кылып өстүрүшөт. Эч качан кишинин акысын жебе, ак дил бол дешет. Уулдун аты Актан экен.

Ошентип күндөр өтүп, жылдар жылышып, Актан эр жетет. Кемпир-чал эшигинин алдындагы бир теше жерге буудай айдап, ошонун данынан тирлик өткөрүшчү. Бир жылы Актан буудай бышкан кезде оруп, эс алып жатса, бир карга учуп баратып оозундагы тиштегенин түшүрүп жиберет. Актан топ деп жанына түшкөн нерсени караса, кыпкызыл алма болот. Суусап турган жигит алмадан бир тиштеп жутуп жиберет. Ошондо карга кайрылып айланып учуп баратып:

– Каак, каак, Актан шартты буздуң, ата-энеңдин насаатын укпадың, алманын кимдики экенин билбей, кимдики экенин сурабай жеп алдың, бекер оокатка берилдиң, каак, каак! Эр болсоң алманын ээсин таап, кечирим сурачы! Каак! Кемпир-чалдын көпкөн уулу, ууру, ууру! – деп учуп кетет.

Ошондо Актан намыстанып, колундагы алмасын кармаган бойдон ата-энесине келбей, алманын ээсин издеп жөнөйт. Намыс кылып арына келген жигит жол кезип күн кечирет.

Жумалап жол жүрөт, бирок кызыл алмалуу бак эч жолукпайт. Акыры арып азып чарчап, түн жарымында бир коргондун түбүнө ыктап жатат. Анан уктап калат. Чарчаган жигит күн шашке болгондо көзүн ачса, жаткан коргондун артынан салаңдап бышып турган алмаларды көрөт. Актан кубанып кетип коргондун дарбазасын такылдатат. Короодон аксакал чал чыгат.

– Кош, уулум. Кел, жол арыткан кейиптенесиң.

Жакшылык жышааналуу болсоң кир, – дейт.

Ошондо Актан болгон окуяны айтып кечирим сурайт.

– Ээ, балам, кечирилбес иш жасапсың, мен ыраазы эмесмин, ата-энеңе наалат, – деп, кары кайрылып басмак болгондо жигит чуркап алдына чыгып жалбарат.

– Өмүр бою кул болоюн эшигинде, эмне буюрсаң аткарайын, – дейт.

Чал ага да болбойт. Акыры жигит чөгөлөп кечирим сурайт.

Кары ошондо гана сөзгө келип:

– Уулум, мынча асылдың, эми менин үч тапшырмам, бир шертим бар. Ошолорду аткарууга сөз берсең, кечирим берем,

– дейт.

Жигит:

- Аткарам, – деп сөз берет.
- Сөзсүз аткар, – дейт тигил.
- Анда алгач кирип өзөк жалгап ал, анан айтам, – дейт чал.

Шам-шум эткенден кийин:

– Эми уулум, биринчи ишим бул: мен карып алыс басалбай калдым. Кегети деген айылда кетмен жасаган уста бар, ошондон кетмен сатып келип бер. Кетмендин «кериле чапмасынан» бер де, – деп жөнөтөт.

Актан кечке жүрүп Кегетиге жетип кетменчи устаны таап, чалдын кебин айтат. Анда уста:

– Уулум, жакшы атанын баласы окшойсуң, бир табышмагым бар ошону тапсаң, «кериле чапма» сеники, – деп табышмакты айтат: «Катар-катар кайчы жылгачы, катар казык уңгусу, аба бийик териси, алтын кочкор мүйүзү. Күткөн кор болбойт, көзү шор болбойт».

Актан табышмакты жандырып, кетменин алып, чалга келет. Кары кубанып:

– Эми, бабалактагы байтеше жасаган устага барып, байтеше алып келип бер, – дейт. – Байтешенин «тык токторуна» ал, – деп тапшырат.

Жигит эми Бабалак деген айылга барат. Чоң короого кирсе, чарпаяда уста чай ичип отурган экен. Уста кызына карап:

– Кызым, кардар келди: табышмагыңан табышта, жандырмагын дал тапса «тык токтор» байтешеден бер, – дейт. Актанга мындай табышмак баянын айтат:

– Бир карыя жол боюнда турса, учкашкан аттуу эки жан өтө бериптир. Артындагы бойго жеткен кыз экен. Ошондо жолдогу карыя өтө берген тиги кыздан:

– Кызым, алдыдагы учкаштырган кимиң болот? – деп сураса:

– Аба, сурабасаңыз болот эле, сурадыңыз айтайын, карасаңыз да, кайрып сөз салган кыргыйлыгыңызды байкайын. Бул жигиттин энеси менин энемин кайненеси, мен болом бул жигиттин жүрөк боор жан денеси, – деген экен. Бу не деген? – деп, устанын кызы көөрүк жанына тура калды.

Актан табышмакты таап, байтешени чалга жеткирет.

Болгон окуяны айтат. Эмики тапшырма мындай дейт чал:

– Бир нак буудайым бар, ошону тегирменчиге алпарып «колбала» кылып тарттырып кел, – дейт.

Актан тегирменчиге келсе «колбалага» кезек көп, чаташтырмам бар, таба отур – деп, бул окуяны айтат.

– Илгери бир тегирменчи жигит болгон экен. Жигит боз улан кезинде айылдаш бир кызды жактырып калып, сөз салат. Кыз да жигиттин махабатына арзып макул болот. Ошентип, экөө ысык сүйүшүп, бактылуу күндү эңсеп, кумар канбай жүргөн мезгилде, кыздын үйүнө бар жерден куда түшүп, кызды алып кетишет. Эки ашык ошону менен эки жерде сыздап калат. Жылдар өтүп, бир жылдарда жигит да дүйнө күтүп, үйлөнөт. Каадалуу той чакырып, калың элди мол чакырып, жашында сүйгөн кызына да кабарчы жиберет. Ошондо кабарга кеткен адам минтип айтып келген экен: «Барсам жок экен, айтсам келем деди, келгени үчүн келе албады да, келбесе келет эле го». Бул сөздүн мааниси не жандыра отур, – деди тегирменчи Актанга.

Актан мунун да жообун берип, унду эрте «колбала» кылып тарттырып карыяга келет.

– Уулум, акылыңа бали, – дейт карыя сөздү угуп. – Сен менин сыноомон өттүң. Эми сен менин шертимди да аткар. Анан сага кечирим берем. Шертим ушул, бойго жеткен кызымы алсаң болду, – дейт карыя. – Бирок кызымын эки буту шал, тили сакоо, эки көзү көр, – дейт карыя.

Актан сөзүнө туруп, ичинен эптеп багармын, өлбөсө жашайбыз деп макул болот. Бир күндү белгилеп, ошондо келип салт-каадасы менен алып кетем, – деп жолуна түшөт.

Айткан күнү жигит ата-энесин ээрчитип, эшегине буудай артып, жалгыз эчкисин жетелеп, баягы үйгө келсе, эл көп. Топурап той болуп жаткан болот. Күйөө келди, куда келди деп эл дүрбөп урмат менен тосуп алышат.

Ошентип той аяктап, сый-урмат көрсөтүлгөндөн кийин карыя кызын жетелеп келет. Куландан соо кызды көрүп, жигит ордуна ыргып туруп, каршы турат. Алдадың, – деп карыяга атырылып, ата-энесин жетелеп кетмек болот.

– Мага эки буту шал, тили сакоо, эки көзү көр кызыңы бер, муну албайм, – дейт. Ошондо кыздын атасы аста жылдырып. – Жөн-жайын баяндай баштады.

– Уулум, мен да сөзүмө турдум, мен сага окшогон ак ниет, ак дил күйөө балага жолуксам, жалгыз кызым бейпайга кетпесе экен деп, ичтен сызып жүрөр элем, менин мындан башка эч кимим жок. Эки буту шал дегеним ушул бойго жеткиче өзүң көргөн коргондон бир кадам сыртка шилтеген жок, тили сакоо дегеним ушу күнгө чейин эй деп короодон сырткары бирөө менен сүйлөшкөн жок, эки көзү көр дегеним ушул күнгө чейин мен, анан сенден башка эркектин дидарын көргөн жок. Уулум, жаңылыштыгым болсо, кечир. Мен сенин бир тиштем алмаң үчүн миң мертебе кечирим берем, алгыла эми, тагдыр силердики – деген экен.

Ошентип Актан ак ниеттиги, акылмандыгы менен ата-энесин багып ууз кызга үйлөнүп, кадырлуу кайын ата күтүп жашап калыптыр. Ал эми Актан тапкан табышмактардын жандырмактары бар болсо да, ар ким ар кандай жандырып жүргөн имиш.

Жомоктогу: 1-табышмактын жообу: кереге, уук, туурдук, түндүк. 2-табышмактын жообу: алдыдагы адам учкашкан кыздын атасы. 3-табышмактын жообу: барсам күйөөсү жок экен, айтсам келем деди. Күйөөсү келгени үчүн келе албады да, күйөөсү келбесе келет эле го.

ҮЧ КЕЛДИР, ЖЕ КАКАНАК БАШ, КЫЛ КЕКИРТЕК ЖАНА КУУРАЙ САН

Илгери бир өткөн заманда үч кошуна жашаптыр. Алар каканак баш, кыл кекиртек, куурай сан дегендер экен. Үч кошуна жакшы эле жашашканы менен, өмүр бою бирден кемчиликтен арыла алышпаптыр. Каканак баш күндөн, жаандан коркуп жүрсө, кыл кекиртек өмүр бою катуу сүйлөгөндөн эси чыгат экен. Куурай сан болсо өзүнүн салмагын араң көтөрүп, ишке жарабайт.

Күндөрдүн биринде үч кошуна кеңешип, мындай чечимге келишиптир.

– Бир улак табалы да, кудайы кылалы. Кудайга арзыбыз жетип, тилегибиз кабыл болор.

Ал улакты багыш үчүн жүгөрү керек. Ошондуктан жүгөрү айдашыптыр. Жүгөрү чоңоюп, даны бышып калган кезде, бир күнү чак түштө бир байдын ую жүгөрүнү каптап тебелеп, жеп кирет.

Кошуналар каканак башты:

– Уйларды айда – дешет.

– Оо, кокуй, ушул ысыкта башым түтөп кетпейби, кыл кекиртек сен бар, – дейт.

– Оой, кошуналар, силер соосуңарбы, мен өш деп кыйкыра албайм, куурай сан сен бар, – дейт. Анысы шыбырап:

– Ушул шүдүңкүттөрдү кубалап жеткидей менин кайсы болот туяктарымы көрдүңөр, тамашаңарды койгула – дейт, куурай сан.

Ошондо топ уй жүгөрүнү тыптыйпыл кылып тебелеп жеп кетет. Акыры куржалак калган үч кошуна улак алганы базарга барышат. Базарга барышса, улак үч теңге экен. Кошуналардын он теңгеси бар экен. Үч теңгеге кымбат дешип аралап улак издеп жөнөшөт. Аңгыча бир шыпылдаган киши келип:

– Келе он теңгеңерди, мен силерге эки теңгеге улак алып берем, – дейт. Ошентип, тиги киши бир жерден эки теңгеге улак алат да тигилерге берип, жолго түшөт. Калган акчаны кайрыбайт.

– Бул эмнеси, – деп, каканак баш кууп жөнөсө, жаан жаап келет, кайра тартат. Кыл кекиртект кыйкыра албай, куурай сан кубалай албай, он теңгени алдырып, улакты жетелешип жолго түшүшөт.

Ошентип үч кошуна келишип, улакты союшуп, ичегилерин жууйлу дешип суу боюна келишет. Ысыкта ичеги жыдып калган экен, чоюп сыдырып жатышканда үзүлүп кетип, бир учундагы суюк коргол жабылат. Ошондо сөөмөйү менен ала коём деп мээсин чукуп алып, каканак баш өлүп калат.

– Кокуй, эмне болот? – деп, байкабай кыйкырган кыл кекиртектин кекиртеги үзүлүп, ал мүрт кетет.

– Олдо, шорум ай! – деп, куурай сан эки тизесине бир чапса, эки саны үзүлүп, ал да жыгылып жан берет.

Ошентип, үч кошуна кудайы кылабыз деп акырына жетишкен экен. Улактын этин ар ким жеп кетиптир.

ШАКЕРБАБ-ШАРИФ

Илгери бир өткөн заманда улуу шаарлардын биринде бир хан болуптур. Хан өмүрүндө көпкө чейин бала көрбөй, акыры удаасы менен эки уулдуу болуптур. Улуусунун атын – Шакераб, кичүүсүнүн атын – Шариф коюптур. Шакераб, Шарифтин бири алтыга, бири үчкө чыкканда, хандын аялы катуу ооруп, шал болуп кыймылдабай калат. Аны Хан бир күнү соодагерлерге берип жиберет. Арадан жылдар өтүп, хан жаш аялга үйлөнөт. Мурдагыдай эле эл сурайт, ууга чыгат, өмүрүн оюн-тамаша менен өткөрө берет. Бирок каардуу экен. Бул кезде Шакераб, Шариф эр жетип калат. Айрыкча Шариф сымбаттуу, сулуу жигит болуп өсөт. Шакераб көбүнчө ууга чыкканды жакшы көрөт.

Хандын аялы Шарифти сүйүп калат. Күндөрдүн биринде Шарифке ханыша жакын келип, сүйүп калганын айтат.

– Атаңды өлтүр, мени ал, болбосо жакшылык көрбөйсүң менден, – дейт.

Буга Шариф көнбөйт. Качат. Ошентип, ханыша күндө жигитке асылат. Артынан үзүлүп түшөт. Бирок Шариф макул болбой коёт. Акыры айласы кеткен ханыша айлакерлик кылып ханга мындай деп арызданат:

– Ханым, биздин тынчыбыз бузулду. Сен ууга чыгып кетээриң менен уулуң Шариф: – Сен мага тийишиң керек. Атамы өлтүр, болбосо сени өлтүрөм, – деп кыйноочу болду. Шарифти жогот, – дейт.

Чагымга ишенген каардуу хан эки жигитин чакырып, Шарифти талаага алып барып өлтүрүп келүүгө буюрат. Хан өкүмү өкүм экендигине ишенген Шариф айласыз моюн сунат.

Желдеттер Шарифти алыс талаага жеткиришип, өлтүрөр алдында мындайча аңгемелешет.

– Бул жигиттин ушул сымбатындагы өлүмү убал болор.

Өлтүргөндө хан бизге сыйлык берет беле. Андан көрө, сен жигит көз көрүп, кулак укпаган алыс жерге кет. Биз сени өлтүрбөйбүз. А эгер сенин тирүүлүгүң билинсе, биздин башыбыз кетет, – дешет.

Желдеттердин шартына ант берген Шариф денесинен кан чыгарып көйнөгүн канга боёп берип, жылаңач жолго түшөт.

Ошол кезде уудан кайтып келаткан Шакераб жолдон кезигет. Ага болгон окуяны Шариф төкпөй-чачпай айтып берет. Муну уккан Шакераб:

– Аа, тууганым! Сени өлүмгө кыйган ата-эне мени соо коймок беле, мен да сени менен болом, – дейт.

Жанындагы жолдошторуна:

– Атама бир кайберенди кубалап баратып аскадан учуп өлдү деп койгула, – деп, дилдесинин жарымын берет.

Ошентип, эки бир тууган төгөрөктүн төрт бурчун кезип, сапар тартып кете беришет. Таң атканда жол тартып, күн баткан жерде түнөшүп, нечен күндөр өтөт. Арып азышат.

Чарчашат.

Бир күнү бир үңкүрдү башпаанек кылып отуруп, эки жигит өлүк уйкуга кетет. Үңкүрдү байырлаган эки баштуу жылан бар экен, сойлоп келип эки жигитти көрөт. Айдын жарыгынан Шарифтин сулуулугуна таң калат, сугу артат. Акыры жылан Шарифти мойнунан кысып өлтүрүп коёт.

Таң атат, чарчап көпкө уктаган Шакераб туруп караса иниси өлүп жатат. Шоруна шор кошулган жигит көмөйүн десе, эч нерсеси жок айласы кетет. Акыры бир аз дилдесин чүпүрөккө жарымын ороп: «Бул жигит хандын уулу эле жер кезип жүрүп набыт болду. Боорукер бирөө болсо ылайыгын таап, жерге жашырып койсун, акысы жигиттин чөнтөгүндө», – деп, кат жазып таштап коёт. Өзү ыйлап-сыктап жолго түшөт. Ошол тоодо илгертен бери көп мал күтүп, элден четтеп тиричилик өткөргөн кемпир-чал бар экен. Алар өмүр бою бала көрбөптүр. Бир күнү кемпири отуруп чалына кеңеш салат.

– Абышка, эми жашарын жашадык, кудай бизге перзент айтпады. Өсөрүбүз калган жок, өлөрүбүз калды. Малды айдап базарга саталы, өзүбүз керектүүсүн алалы, калганын бей-бечараларга таркатып берели, эл эптеп экөөбүздү көөмп коёр, – деп айтат.

Чалы макул болуп, малын базарга сатып, элге келатышып, жолдо түнөш үчүн жол боюндагы бир үңкүргө кайрылышса, бир жигиттин өлүгү жатат. Андагы катты окуп, мунун аты Шариф экендигин билишет. Жакшылап байкашса, муунуп калган жигиттин толук жаны чыккан эмес экен.

Муну бир кудай жеткирди деп, шашкалактаган чал-кемпир жигитти айылга жеткирип, жыгач тепшиге сүт толтуруп, Шарифти салып коюшат. Жыландын заары сүткө чыгып, жигит акырындап жандана баштайт. Ошентип, Шариф айыгып чал-кемпирге уул болуп калат. Кампайып бөксөсү толуп кемпир-чал бар тапканын уулунан аябай жашап калышат. Шариф карылардын отунун алат, суусун тейлейт, малын карайт.

Шакераб аз жүрдүбү, көп жүрдүбү бир кезде бир чоң шаардын дарбазасына келип жетет. Келсе шаардын көчөлөрүндө эл батпайт. Чал-кемпир, бала-бакырасына чейин көчөдө ызы-чуу жүргөн элди көрүп таң калат. Акыры жолоочулардын бирөө шаардыктын бирөөн токтотуп, ызы-

чуунун себебин сурайт:

– Ээ, – дейт тиги адам, – биздин элдин ханынын өлгөнүнө бүгүн үч күн болду. Хан өлөрүндө осуятын айтыптыр. Анын учар кушу бар экен. «Мен өлгөндөн кийин кушту коё бергиле, куш кимдин башына консо, ошону хан шайлагыла» деген. Ошондуктан бүгүн үч күндөн бери куш айланып, эч кимге конбой учуп жүрөт. Кимибизге конор экен дегендер үч күндөн бери уйку көрбөй көчөдө жүрөт. Силер да шаарга кирип, бактыңарды сынап көрсөңөрчү, – дейт.

Тиги сөздөн улам жолоочулар шаарга кирет. Баягы куш айланып келип Шакерабдын башына конот. Дүрбөлөңгө түшкөн падыша сарайынын адамдары Шакерабды килемге салып көтөрүп, такка отургузушат. Эл өзүнүн акыйкат ханынын осуятын ушинтип аткарат.

Күндөрдүн биринде эл башына алаамат түшөт... Бир ажыдаар болуп, ал күн сайын бирден кыз жутат. Кызды хандын өзү жетелеп келип, ажыдаарга берчү экен. Болбосо ажыдаар шаарды бүт койбой, жутуп коюшу мүмкүн экен. Күн артынан күн ээрчип нечен сулуу кыздар, нечен элдин гүлү соолуптур.

Кезек акыры Шариф уул болгон чал-кемпирге жетет. Анткени алардын коңшусунун жалгыз кызы бар экен. Хан ошону ажыдаарга бермек болот. Чал-кемпир бүк түшүп жатып калат. Ботодой боздоп, ыйлайт. Муну уккан Шариф ата-энесинен сурайт:

– Э, балам, – дейт анда абышка, – эмнени сурайсың. Бул

– биздин элдин башына түшкөн балээ. Ажыдаарга жем болмок кезеги биздин кошунанын кызына келди. Бул ажыдаар нечендеген эрди жайлаган, нечендеген элди

соргон. Бир кезде жалаң падышаларды жутчу экен. Эми кыздарды жута баштаптыр, – дейт.

Бул сөздү угуп, Шариф тынчып тура албай:

– Ажыдаарга мен барамын, – дейт. Ата-энеси:

– Кой! – деп, боздоп ыйлайт.

Ага Шариф болбойт. Айтуучу келгенче кошуна кыздын кийимин кийинип, койнуна абышканын албарс кылычын катып, даярданып турат. Акыры хандын желдети келет. Шариф кыз хандын алдына барат. Хан кызды жетелеп, ажыдаарга жөнөйт. Ажыдаар көрүнгөндө хан:

– Кош бол, кызым, – деп кайра тартат.

Көп өтпөй эле Шарифти шамал дегдеңдетип ажыдаарга айдай баштайт. Ал ажыдаардын оп тартып жатканы экен. Омуроодой таштар учуп, дарактар жулунат, Шариф алмас кылычты тике кармап, баса берет. Алты кес ажыдаар ортосунан тең бөлүнүп калат.

Баланы алып кеткенден эртеси эки кошуна эмне болсо да бир барып көрөлү, баланын өлгөн жерине шам жагып келели, – деп жөнөйт. Кемпир-чал келип, көргөн көздөрүнө ишенишпейт. Ажыдаар тең бөлүнүп жатат. Ажыдаардын ортосунда Шариф жатат.

Жигитти алып байкашса, чыгар-

чыкпас жаны бар. Шашылыш айылга жеткирип, дарыгерлерди чакыртып, жигитти айыктырып алышат.

Жигит күчүнө киргиче күндөр өтөт. Айлар жылат. Кемпир-

чал уулуна сыймыктанып, жашай берет.

Күндөрдүн биринде айылдагы соодагерлер башка бир шаарга соодагерчиликке жөнөп калат. Эл менен кошулуп Шариф да кемпир-чалдын кем-карчын алып келүүгө жөнөмөкчү болот. Соодагерчиликке төөсү жок, эшек токуп, тапкан-ташыгандарын артып, кемпир-чалдын азыноолак жандыгын айдап, жолго түшөт.

Соодагерлер көп кечикпей шаарга келишип, буюмдарын сатып, дүр-дүнүйө алышат. Шариф да колундагыларын сатып, керектүү буюм-теримин издеп жөнөйт.

Ошол күнү сакалдуу бир карынын сандык жетелеп жүргөнүн көрөт. Сандык бас десе басат, токто десе токтойт. Соодагерлердин эч кимиси сандыкты албайт. Бирок ага Шариф кызыгып калат.

– Мунун ичинде не бар?

– Не бар, не жогун билбейм, – дейт кары. – Сандыкты алган да арманда, албаган да арманда, наркы жүз дилде. – Сандыктын ээси ушинтип жар сала берет.

Шариф көпкө чейин ойлонуп: «Албай арманда калгыча, алып арманда болоюн» – деп, дилдесин санаса туура жүз дилде экен. Жүз дилдени берип, сандыкты сатып алат. Шариф сандыкты алып келатса, сандыктан кыздын үнү чыгат:

– Шариф, – дейт кыз, – мени сатып алдың, эми мен сендикмин. Бирок сандыкты үйүңө бармайынча ачпа, азыр мага өмүр баяныңды, башыңан өткөндөрдү айтып, жазып бер, анан мен айтканды кыл, – дейт.

Жигит макул болуп, өмүр санжырасын жазып, сандыктын жыртыгынан кызга берет.

Күн кечтеп, соодагерлер жолго чыгышат. Жолдо күн батып, соодагерлер бир дарыянын боюна түнөйт. Шарап ичип чардашат. Кой союшуп, тамакка карк болушат. Аларга кошула албаган Шариф четте тиричилигин өткөрө берет. Бир кезде кызыган соодагерлердин бири Шарифке:

– Сандыгыңды ач, – деп асылат. Шариф:

– Ачпайм, – деп болбойт.

Бекер отурган соодагерлер жабыла турушуп Шарифти кармашып, байлап сандыкты ачышат. Сандыкта ай десе Ай, күн десе Күн бир сулуу кыз олтурат. Сандыкка Шарифти салып, кызды алып калып дарыяга ыргытып жиберешет.

Соодагерлер таң аткыча кызды талашып, кызыл чеке болушат. Бирок эч ким бир бирине ыраа көрбөйт. Талаш күн көтөрүлгөнчө созулат. Акыры соодагерлердин бири:

– Талашты ханга барып чечели, – деп кеңеш берет.

Ошентип, алар кызды жетелеп ханга келишет. Соодагерлер болгон окуяны төкпөй-чачпай айтып беришет. Падыша ойлонуп туруп:

– Таң атканча чечимге келе албасаңар, күн батканча да чече албайсыңар, эми кыз хандыкы болот, силердин акыңар жок – деп, соодагерлерди жолго салат. Падыша кызга үйлөнмөккө тойго даярдана баштайт.

Той камы аяктап калат. Кыз падышага кирүүгө уруксат сурайт.

– Улуу урматтуу, таксырым, – дейт кыз, – мага үйлөнөрдөн мурун менин тагдырымды сура. Мен бирөөнүн сатып алган аялымын. Мен ошого гана аял болом – деп, Шарифтин баягы жазып берген өмүр санжырасын ханга берет. Санжыраны окутуп, биринчи үйүнөн качкандагы окуяны, жылан чаккан окуяны угуп эстен танат. Өз колу менен ажыдаарга алып барганын угуп экинчи эстен танат. Хан көптө эсине келип, шашылыш соодагерлерди чакырат. Кызды хан сарайына табыштайт. Анткени бул хан баягы Шарифтин бир тууганы Шакераб болчу. Инисинин көргөн күнүн угуп, бир кайгырса, тирүү болгондугун угуп бир кубанат. Шашылыш желдеттерин жиберип соодагерлерди алдырат. Ошондо соодагерлерге карап мындай деген экен:

– Силер менин бешенемдеги жалгыз бир тууганымды жайлапсыңар. Азыр жолго чыккыла да, Шарифти издегиле. Тапмайынча келбегиле. Таппасаңар башыңарды алам, ким тапса, ошого жарым хандыгымды берем, – дейт.

Соодагерлер жер кезип, суу бойлоп жөнөшөт.

Колу-буту байланган шордуу агып жүрүп отурат. Дарыя бара-бара айрык-айрыкка бөлүнөт. Акыры бир айрык менен агып барып, бир кары дыйкандын суу парасына кабылат. Суу сугарып жүргөн дыйкан сандыкты таап алат. Көтөрүп көрсө оор. Кемпирин чакырып, экөөлөп суудан чыгарышат. Ичин ачса, колу-буту байланган сулуу жигит. Сууда жатып көгөрүп калган. Дароо эмчини чакыртат. Шариф кеч күүгүмдө көзүн ачат.

– Уулум, сени бизге кудай жеткирди, – дейт дыйкан. – Мен карып, тириликке жарабай калдым. Сен бизге бала бол. Бар дүйнөбүз сеники. Кызыбыз бойго жетип олтурат. Экөөңү үйлөнтөбүз. Терим-жыйымда, – дейт.

Шариф ошентип өлбөгөн күнүнө ыраазы болуп, дыйкандын үйүндө жашап калат. Арадан көп күндөр өтөт. Ошол айылда бир дарыгер бар экен. Ага алыс жерден үйрөнчүк келчү экен. Дыйкан да Шарифке бир өнөр үйрөтөйүн деп, дарыгерге берет. Шариф дарыгерге үйрөнчүк болот.

Дарыгер көп жылдардан бери хандын увазирлеринин аялын дарылап жүрчү экен. Ал катуу оорудан буту-колу кыймылдабай калган экен. Күндөрдүн биринде дарыгер увазирдин аялынан капалуу кайтат. Көрсө, абалы начарлап калыптыр. Дарыгер келип ойлонуп, не болсо да түн күзөтөйүн дарылап көрөлү деп, үч шакирттин чакырып алып, тапшырма берип, дары дайындап аялга жөнөйт.

Түнү менен мына бул дарыны жыттатып олтургула, эгер өлүп баратса, муну бергиле, эгер таң атканга жетсе, жакшы болуп кетер дейт.

Үч шакирт табыптын айтканындай кылып оору аялдын жанында түн күзөтүшөт. Түн бир убак болуп увазир уктаганы кетет. Бир кезде аялдын колу шалак деп төмөн түшүп кетет. Аны Шариф кармап өйдө кылат. Ошондо аял көзүн ачып жиберген экен. Эми түзүк болуп калды деп, уйкусу келген экөө эс алганы кетет. Көп өтпөй аял тилге келип, мындай дейт:

– Уулум, сен тегин неме эмес экенсиң. Сен колуман кармаганда сол эмчегимен сүт дирилдеп кетти. Ишенбесең кара. Эми оң колуму карма – дейт. Шариф аялдын оң колун кармайт. Аялдын оң эмчегинен сүт агат. Сен менин уулум окшойсуң, тарыхыңы айтчы, эмчегими эм, – дейт. Ыйлап- сыктап эне-бала көрүшөт.

Көрсө, бул илгери хан атасы соодагерлерге арттырып жиберген эки бир туугандын энеси экен. Кубаныч ташыган Шариф энесинин эмчегин эмп, кучактап жашып, уктап калат. Таңга маал увазир ойгонуп, аялына келсе, жигит менен кучакташып жатат.

Аялынын төшү ачык, жигит эмчекти бүлкүлдөтүп соруп жатат. Сүт агып, бүт көйнөгү булганыч. Увазир көргөн көзүнө ишенбей, каарына келип, кылычын алып, экөөн тең чаап таштоого чуркайт. Бирок ойлонуп туруп аялын ойготот.

– Сабыр кыл, урматтуум, – дейт аялы, – бул менин уулум, мен уулуму таптым, – деп, куландан соо басып кетет.

Кубаныч ташыган увазир көп дүнүйө берип, үч шакиртти үйүнө жөнөтөт. Шариф адатынча кары дыйкандыкында жашай берет. Анан жыйым-терим мезгили келет. Дыйкандын алган түшүмүн шаарга сатууга Шариф кетет.

Шакераб хан бир тууганынан эч дарек алалбайт. Ал жети ханга чейин кабар берет, бирок инисинен кабар жок. Күндөрдүн биринде ууга чыгып, көңүл ачып келатып дайрадан өтүүгө көпүрө издеп калат... Аңгыча жогортон торпок айдаган кызды көрүп, ага кайрылып көпүрө сурайт. Кыз башын көтөрбөй, улуу таксырым, бул суунун жолу көп, кубанычтан кору көп, эптеген өтөт, эптебеген түбүнө кетет, төмөн барсаңыз, таксырым, кечүү бар, жакын, жакын да болсо алыс, жогору барсаңыз, таксырым, көпүрө бар, алыс, алыс да болсо жакын. Менин үйүм суу бермейдин боюнда, суу дайранын тоондо – деп, кыз басып кеткен экен.

Шакераб кыздын айтканына таң калып: «Жакынына кирейин, үйүмө тез жетейин, ушул кызды алдырып, чын сырын билейин» – деп, кечүүгө салат. Хан алгыр атын жигиттери келе электе эле сууга салып, бирок аты мүдүрүлүп агып жөнөйт. Жигиттер чаап жетпей калышат. Хан көпкө акпай баягы дыйкандын арыгына агып келип суу парага кептелип калат. Ошол кезде суу парасын жайгаштырууга келген дыйкан парага илинген адамды көрүп, чыгарып алат. Дыйкан дарыгерлерди чакыртат. Кыз үйүнө келсе жана көргөн Шакераб чала жан жатат.

Хан эсине келгенде, кызга жеңилдим, акылыңдан айланайын деп таазим кылып жактырып, хан сарайына алып кетмекчи болот. Кары дыйкан мындан мурда агып келген жигит жөнүндө ханга билдирип, кызынын тагдырын айтат. Шакераб эси ооп жыгылат.

Шакераб ак сарайына келип, дароо жигиттерин башка хандыкка кеткен дыйкандарга чаптырат. Бирок жигиттер Шарифти таба албай келишет.

Дыйкан карынын уулу Шариф баягы жүгү менен үч түнөп бир шаарга келген эле. Дыйкандар эгинин сатып карашса, баарынан Шарифтики көп дилде болуптур. Ошондо эки ач көз дыйкан макулдашып, Шарифти өлтүрүп, дүнүйөсүн тартып алууну ойлошот. Өлтүрүүгө мүмкүнчүлүк болбой, жолдо түнөп калышат. Түнүндө тиги экөө акырын туруп жигитти басып оозун таңып, жарга алып жөнөйт. Аңгыча алардын алдынан хандын желдеттери чыгып калат да, тигилердин чапандарын чечүүгө буюрат. Анан таңылган Шарифти чечиндирип кубанып кетишет. Жигиттер Шарифке, улуу урматтуум, – деп таазим кылышып, карасанатай тиги экөөн жардан алыс ыргытып жиберешет.

Шарифти урматтап ханга алып жөнөшөт. Көрсө, ошол элдин ханы карып эл бийлей албай калганда, хандыкты бирөөгө берүүнү ойлойт. Хандын өзүнүн баласы жок экен. Хан акылман улуктарын, төлгөчүлөрүн чакыртып, кеңеш сурайт. Ошондо бир төлгөчү мындай дейт:

– Оо, биздин акыйкат өкүлдөр, төлгөнүн айтышына караганда, сиздин шаарда оң далысынын астында бармак басым калы бар, бир тентиреген жетим жүрөт, ошону хан шайласа, уругу көп жылга уланып акыйкат, адил хан болот,

– дейт.

– Ошону алдыр өкүмдар.

Ошол себептүү хандын жигиттери шаар кыдырып калы бар жигитти издеп жүрүшкөн. Түндө таап, жигиттер Шарифке урмат көрсөтүшкөнү да ошол себептүү. Ошентип, Шариф да эл бийлеген хан болуп калат. Муну хан Шакераб угат, бирок ал тууганынын оң далысындагы калын билбеген болот.

Күндөр өтөт, күн артынан ай өтөт. Бир күнү Шакерабдын эшигинде бир дубана пайда болот. Дубананын эки көзү көр экен. Дубананы күндөрдүн биринде сарайда сейилдеп

жүргөн хандын увазиринин аялы көрүп, таанып калат. Бул дубана баягы бактылуу замандагы өзүнүн күйөөсү Шакераб, Шарифтин атасы Руптан хан эле. Дубанага боору ачыган аял ага кийим кийдирип, оокат бердирет. Аял дубананын сырын сурайт. Дубана бир кезде хан экенин, аялы, эки уулу бар экенин, кийин аларды кетиртип башка жаш аялга үйлөнүп, балалуу болгондугун, ал баласы чоңоюп, хандыкты талашып, атасынын көзүн ойдуруп, айдаттырып жибергенин айтат. Дубана эми өлгүчө балдарынын амандыгын угууга зар экендигин билдирип ыйлайт. Ошондо увазирдин аялы балдарын эстеп, эстен танып жыгылат. Падышанын сарайы тополоңго түшүп кабар ханга жетет. Шакераб хан бардык окуяны угуп, энесин көрүп кучактап жыгылат. Булардын сырын уккан дубана жүрөгү жарылып, набыт болот.

Ошондо энеси Шакерабга Шарифти көргөндүгүн, уулун көрүп кубанып, айыгып кеткендигин баяндайт. Шарифти издет, – дейт энеси. Анын оң далысында бармак басым калы бар эле, – дейт. Ошондо Шакераб хан коңшу ханы өзүнүн бир тууганы экендигин билип, ага жөнөйт.

Ошентип эки бир тууган өлбөстүн күнүн көрүп, акыры кубаныч менен жолугушат. Шакераб кары дыйкандын акылман кызына үйлөнөт. Шариф өзүнүн сандыктагы кызын алат. Кан сарайына Шакераб кары дыйканды, Шариф жыландын уусунан сактап калган чал-кемпирди алып келип сыйлашат.

Ошону менен энесинен бөлүнбөй эки бир тууган Шакераб Шариф коңшу хандыкта ынтымактуу, акыйкатта жашап калышкан экен.



АКМАТ АБИЙИР УУЛУ

1901-жылы Тоңдун Кырчын деген жеринде туулган. Атасы Абийир Дөнөнбай уулу элге кадырлуу, кишиге жамандык, эч кандай кыянатчылык кылбаган, колуна келген жакшылыгын аябаган, ак пейил, эс акылдуу, бойлуу, келбеттүү, кызыл жүздүү, сын-сапаты элге көрүнүктүү киши болгон. Абийирден уруксатсыз той-топур болчу эмес. Анын айтуу боюнча болгон чатакты бүтүрүүчү. Дөнөнбай чоң атасы чокчо сакалы бар сур, чоң киши эле. Өзү жоош, токтоо, кишиге жаман-жакшыны айтпаган, өтө момун, окуу-билими жок болгон. Бүтүн элдин ата-тегин ажыратып, санжыраны укмуш айтчу экен. Балдарынын бири да санжыраны эске албады.

Энеси Сурган Туюкбай кызы татынакай чыккыган сулуу, ичке бойлуу, арыкчырай, сыпаа, балдарынын баарын жакшынакай кылып багып өстүргөн. Балдары – Акмат, Жакыпбек (Жакый), Акунбек, Асылбек. Эненин, атанын наркы менен эч кандай жамандык болгон жок. Жакый, Акунбек экөө согуш чыга электе үйдөн ооруп өлдү. Асылбек согушта каза тапты. Жакыйдан – Бексултан, Зарипа. Асылбектен тукум жок. Экөө тең кызматкер эле. Акунбек райондук комсомол комитетинин секретары, Асылбек зоотехник болуп жүргөн. Акмат алты жашынан он төрт жашка чыкканча окуду. Алты жашында атасы кыштын күнү Кыштообай уулу Азыкбай молдого алып барып:

– Молдонун айткан, окуткан окуусун жакшылап окуп, билгин, – деп тапшырды.

Атасынын айтуу боюнча жакшы окуп, алты айда эки китепти,

«Аптиеке», Куран, жети-сегиз жашка чыкканда «Сополдияр», «Чаар китепти» окуп бүттү. 1911-жылы Сөлпү ажы молдого берди. Сөлпү ажы азыркы окууну окутту.

«Таажибай» деген китебин окуп, он үч жашка чыкканда азыркы үчүнчү класс көлөмүндө окууну аяктады. 1914-жылы Сөлпү ажы Кулжага, Текеске кетип, окубай калды. 1916-жылы үркүн чыкты. Тоңду ашып жөнөдү. Элди көчүрүп, атасы баштап жөнөдү. Бедел ашуусун ашып, Кытай бетине түштү. Беделдин ичинде мылтыгын тескери асынган кытай тосмосу кимсиң, кайда барасың деген жок. Өтүп кете берди. Беделдин тоосуна барып, конуп, эртеси эрте көчүп, Сапарбайга эрте эле бешимде барды. Малдын эчтемеси жок, баары өлүп бүттү. Төө менен бээге жүк артып, атка чоң энесин мингизип, бир кичине баланы өңөртүп, чоң Беделди ашып, кайта жөнөдү. Үч үйлүү көлгө жетишти.

1917-жылы келди. Акмат сельсоветке кыргызча секретарь болду. 1918- жылдан 1923-жылга чейин ревкомдун төрагасы болуп турду.

1924-жылдан 1937-жылга чейин мектеп башчысы, мугалим, 1937-жылы райондук элге билим берүүдө инспектор, 1941-жылы брон менен сокушка барбай мал даярдоодо мал алгыч кызматын аткарды. 1948-жылдан 1954-жылга чейин райондук керек-жарак союзунда, 1955- жылдан 1961-жылга чейин дүкөндөрдө сатуучу болуп иштеди.

1962-жылы пенсияга чыкты.

КЕДЕЙ

Кедейдин аялы, эки эркек баласы, бир аты, бир кушу, алты эчкиси бар экен. Кушун салып коён, кекилик алдырып, ошону менен күн көрөт. Бир күнү аялы ооруп өлүп калат. Балдарына тамакты өзү бышырып берип, эптеп жан сактайт. Анан аты жаталак болуп өлөт. Кушун көтөрүп алып, жөө салып, балдарын багат. Бир күнү кушу өлөт. Кедей айласы кетип, отун алып, аны базарга сатып балдарын бага баштайт.

Бир күнү базарга барып, отун сатып жатса, бир киши колуна куш кондуруп жүрөт.

Кедей барып:

– Кушуңду сатасыңбы? – дейт. Куштун ээси:

– Сатамын – дейт.

Кушту сатып алып, сүйүнүп үйүнө барат.

– Эми айланайын, балдарым, эптеп коён, кекилик алдырып келермин, – дейт.

Талаага чыгып, кушун салат. Куш коёнга барбай эле үйүн көздөй учуп кетет. Эртеси алып чыгып кекиликке салат. Кекиликке барбай эле, үйүнө учуп кетип калат. Эми муну дагы бак деген турбайбы, – деп, баягы отун, куурай көтөрүп келип базарга сатып, балдарына дан-дун, кушка эт алат. Ошентип, кедей балдарынын үстүнө кошуп кушту багат.

Бир күнү кыштын күнү бурганактап кар жаайт. Күүгүм кирип калган экен.

– Үйдө киши барбы? – деп бир үн чыгат. Тышка кедей чыкса, бир жигит:

– Кудайы конокмун – дейт.

– Түш! – деп, атын алып сарайга байлайт.

Жигит үйүнө кирет. Берейин десе, тамагы жок. Алты эчкисинин бирөөнү сүйрөп келет.

Жигит:

– Муну эмне кыласың? – дейт. Кедей:

– Тамак жок, айланайын, союп берем, – дейт.

Жигит кой десе болбой, эчкисин союп коноктойт. Эртеси жигит кетээринде:

– Кедейим, сен бир күнү меникине бар, балдарыңа, кушуңа, бир төрт-беш күндүк азык камдап берейин, бир күндө эле жетесиң, мына мындан ары бир айыл бар – деп, жигит аттанып кетет.

Балдарына ун, эт камдап:

– Кушка дан берип тургула. Төрт-беш күндө келемин, – деп кедей жүрүп олтуруп баягы жигиттин айлына барып, үйүн сурайт. Үйүнө барса, жигит жок, аялы бар экен.

– Бир кедей келет деди эле, ошо сизби? – дейт.

– Ошо менмин, – деп кедей айтат.

Жакшылап тамагын берип, сыйлап турат. Жигит келип калат.

– Атсалому алейкум, кедейим, келдиңби? – дейт.

– Келдим, айланайын.

Бир тай соёт өзүнө теңтуш отуздай жигит чакырып:

– Ушу бечара кедей экен, көп түкүрсө көл деген. Ушуну баамдап мал берип, кедейликтен куткарып, бай кылып коёлу?

– Кана, кедейди мурун өзүң көргөн экенсиң, өзүң эмне камдадың эле? – дейт.

– Өзүм жүз кой, бир жараган ат, да бир беш жылкы, да бир беш уй, ун-талканын камдадым эле, – дейт.

– Эми, койду үч жүзгө жеткирели. Дагы бир жыйырма жылкы, он уй, жүк көтөргүдөй үч-төрт төө болсун. Ушинтсек, кедей бай болуп калбайбы.

Баягы теңтуштары:

– Макул, жакшы болот, сенин айтканыңарга жеткирели,

– дейт.

Баягы жигит:

– Мында бир жесир аял бар эмеспи, ошол эрге тие элек бекен, барып билип келчи? – деп жигитти жиберешет.

Жигит билип келет. Ал жигит:

– Эрге тие элек экен, – деп келет.

– Ой ошону үй-жайы менен алып берели, байкуш жигитти катындуу да кылалы – деп, баягы жигитке аялды да алып берип, үй-мүйү менен малын айдатып, үч төрт жигит менен кедейди үйүнө жеткирет.

Кедей бай болуп эле жатып калат. Кедей отун-сотун сатып көнгөн неме, шаарга мал айдатып сатып, чоң соодагер болот. Баягыдан аябай байып бүтөт. Эки баласы окуп жүрөт. Кедей мал алып Мисирге соода кылганы кетет.

Кандын жигити канга айтат:

– Баягы кедей укмуштай бай болуптур, мал деген эме жайнап жатат, бу кантип байыганын билбеймин, – дейт.

– Муну билиш керек, – дейт кан, – баягы сыйкырчы кемпирди чакырып кел. Кантип байыганын ошо кемпир билет.

Кемпирди таап келишет. Кан кемпирге айтат:

– Момунда бир кедей бар эле, малы батпай эле жайнап, байып кетиптир, бул кантип байыды.

Анда кемпир китебин ачып:

– А кедейде бир куш бар экен, ошол куштун бактысы менен байып кетиптир. Эми ошол бак куштун дагы бир жакшы жери бар. Бак кушту союп башын жесе, падыша болот, жүрөгүн жесе баатыр болот, дагы дүнүйөдөгү жан-жаныбарлардын тилин билет. Бак куштун ошондой касиети бар. Ошол бак кушту эптеп сойдуруп жебейсиңби – деди канга.

Кан бир күнү ошол жигитти ээрчитип, кедейдин үйүнүн жанына барып, жигитин жумшайт.

– Кан сейилчиликке келди эле ушул жакка, сиздикинен тамак ичсек болобу – деп, кедейдин аялына барат.

Аял:

– Келгиле, тамак даяр келгиле, – дейт.

Кан ошо жерде жигитин ээрчитип кедейдикине барат. Кедейдин аялы тамак-ашын даярдап, кандын атын жигит алып байлап, үйүнө киргизет.

Тамак-ашын ичкенден кийин жигитин:

– Тышка бара турчу, – дейт кан.

Жигит тышка чыгып кетет. Кан кедейдин аялына айтат.

– Сизге көңүлүм түшүп турат, тамыр болбойлубу? – дейт.

– Каным, жакшы болот – деп, кедейдин аялы туруп, жууркан-төшөктү салып, экөө кучакташып жатып калат.

– Эми үй жакка баралы – деп, кан жигитин чакырат. – Атты алып кел.

Жигити атын алып келет. Аттанып кан жигити менен үйүнө барат. Эртеси дагы келет.

– Менин башым ооруп эле чыдатпай жатат, табыпка көрсөтсөм бир дары айтты эле, оозум батып айта албай турам, аяш.

– Айтыңыз, эмне дары экен.

– Куштун эти дары, – дейт.

– Өлүгүңдү көрөйүн, мынамунда куш турат, ошону сойдуруп берем, – дейт.

Кушту сойдуруп, тамак-аш, суу-муу алган күңү бар экен.

Эки күңгө:

– Жүнүн таза жулуп, жакшылап бышыргыла, – деп айтат. Эки күң айтканындай жүнүн тазалап, далисине казан асып, куштун этин салат. Күңдөр эшикке чыгып кетсе, эки бала мектептен келет. Казанда эт бышып жатат. Кыргоолдун эти экен деп, балдар сүйүнүп

башын алып улуусу, жүрөгүн, өпкө- боорун кичүүсү жеп иет. Баягы кан менен катындын оюну канган кезде:

- Эт быштыбы? – деп күндөрүн чакырат.
- Бышты, – деп, күндөрү унчугат.
- Чыгарып алып келгиле.

Чыгарып алып келип, кандын астына коёт. Кан бүт бойдон куштун этин жейт.

- Ыракмат, аяш, башым кичине сергий түштү, – дейт.
- Ушу бойдон башыңыз жакшы болуп кетээр, каным.
- Аяш, эми биз үй жакка баралы, жакшы туруңуз, дагы келип турам.

Кан үйүнө барып, эки-үч күн үйүндө болот. Баягы кемпир айткан белги жок. Жигитин жиберет кемпирге.

Кемпир келет:

- Баягы айтканыңдай кушту жедим эле, белгим билинбей жатат, – дейт.

Кемпир китебин ачып:

– Жебей кал сен, этин жеген турбайсыңбы, жүрөгү менен башын же дебедим беле, башын улуу баласы, жүрөгүн кичүү баласы жеп алыптыр. Эми аял сени кандай көрөт? – дейт кемпир.

- Аял мени жакшы көрөт, – дейт кан.

– Анда ошол балдардын жумурунда, эрий элек, ошол балдарды союп туруп, куштун жүрөгү менен башын алып берсе болот, – дейт.

Кайра кан барып аялга:

- Мен жаңылыш айтыпмын, оозум батпай турат.
- Оозуң барып эле айта бер, – дейт.

– Ал табып, башы менен жүрөгүн же деген экен. Мен билбей эле этин жепмин. Ал эти дары болбойт экен. Башын улуу балаң, жүрөгүн кичүү балаң жеп алыптыр. Оозум барып айта албай жатам, – дейт.

- Айтыңыз, оозуң барып эле айт, – дейт.

– Эми ошол балдарыңдын жумурунда, – дейт. Ошол балдарды союп, жумурунан алып берсе деле болот, – дейт.

– Анда катын:

- Өзүм тууган балдар эмеспи, сойдуруп эле алдырып беремин, – дейт.

Аны эки күн угуп калат. Талкан, чайнек алып окуудан келе жаткан балдарды тосуп:

– Силерди энеңер соймок болду. Мынабу чайнекти, талканды, ширеңкени алып, атаңар Мисирге кеткен, Мисирден атаңарды издеп жөнөгүлө.

Чайнекти, талканды алып, балдар жөнөйт. Жүрүп олтуруп бир сазга барат экөө. Анда аркан менен түшүп ала турган бир кудук бар экен. Балдардын арканы жок. Саздын чөбүнөн жулуп, агасы аркан эшет. Инисинин белине байлап, кудукка түшүрөт. Инисин тартып алайын дегенде, чөптөн жасалган аркан үзүлүп кетет.

- Эми эмне кыламын, аркан үзүлүп калды. Сен сууда отурасыңбы – дейт.
- Жок таштын үстүндө отурам.

– Эми мен кетейин, сени дагы бир суу алганы келгендер чыгарып коёр. Кой, эми – деп агасы жүрүп кетет.

Жүрүп отуруп бир шаарга барат. Бир үйгө конуп, эртең менен турат. Шаардын эли бир жакка жабалактап эле чубап баратат.

- Бул эмне деген эл? – деп бала сурайт.

– Ушу шаардын каны өлгөн. Бир жыл болду. Жалгыз кызы бар бойго жетти. Ошол менин өлгөнүмө бир жыл толгондо, элди чогултуп туруп кушумду учургула. Куш кимдин башына консо, ошону кан кылып алгыла деген, – дейт. Бала ошол жакка барат. Кушту учурат. Куш келип баланын башына конот.

- Куш жаңылды, кайдагы балага конот, – деп, кайра кушту учурушат.

Кушту үч жолу учурушат, үчөөндө тең келип балага конот.

Баланы ээрчитип алып кандын аялына барышат.

– Кушту үч жолу учурсак, үчөөндө тең ушу баланын башына конду. Баланы сизге алып келдик.

– Ушу бала кан болот, – деп, кандын аялы кызын алып берип, кандын ордуна кан болуп, сурак кылып бала туруп калат.

Ошону менен баягы кудуктагы бала жатса, чака алып бир киши келатат.

– Бул жакта мен бармын, чаканы эле салгыла, – дейт. Сууну алгандан кийин, аркан салып баланы тартып чыгышат. Баланын кайдан келатканын сурайт. Бала келатып агасы менен чөп аркан үзүлүп калып, кудукта калганын айтат. Булар бир шаарга бараткан соодагерлер болот. Ал шаардын бери жагында бир чоң суу бар. Ары баратканда сууга бир кишини, кайра келатканда дагы бир кишини салып ийип, аман өтчү экен.

Соодагерлердин башчысы:

– Бир кишини сатып келаттык эле, ары баратканда бул баланы салып өтөлү, кайра келатканда жана сатып келаткан кишини салып өтөбүз, – дейт.

Аны бала угуп, соодагерлер уктагандан кийин, бала туруп токойду аралап качып кетет. Бир жерге барып уктап, эртеси белгисиз бир жакты көздөй жөнөйт.

Күн кеч кирип калган кезде, бир абышка бир топ эчки айдап баратат. Бала чуркап барып:

– Атсалоомуaleyкум, ата, – дейт.

– Алекима салам, кайдан келаткан баласың?

– Баласы жок кишиге бала болоюн деген баламын.

– Оо, айланайын, балам жок эле, мага бала бол. Бала абышка менен эчкини айдап баратат.

– Ой, балам, мобу кырдын ары жагына кекиликке желе тарттым эле, ошого кекилик түшсө, алып келе кал.

Бала барса, желеге үч-төрт кекилик түшүп калыптыр. Кекиликтин баарын коё берип, желени түрүп кайра келди. (Айбанаттардын тилин билет.)

– Баланы маа бергенден кийин кекиликтин кереги жок, – деп, эчкини айдап үйүн көздөй жөнөштү.

Үйүнө жакындаганда байбичесин чакырып кыйкырды.

– Байбиче, бат чык, балалуу болдук, кудай берди, суу ала чыгып баланын башынан тегеретип чач!

Байбичеси чыныга суу алып, баланын башынан суу тегеретип чынысын кошо ыргытып жиберди. Эки эчкиси бар экен, бир эчкисин кармап аксарбашыл – баабедин деп союп, айылын чакырып, баласына бата алды.

Эртеси эле бала чуркап барып, тоодогу бадалдарды түп- түбү менен жулуп, үйдөй кылып көтөрүп, базарга алып барып сата берди.

Бир айга жетпей эле, абышканы байытып, жортуулга барып, малдын баарын алып келип, абышканы байытты.

Атасы менен бир күнү дөңгө чыгып, жаканы караса, арыда эки дөбө турат. Бири ак дөбө, бири жашыл дөбө.

– Ата, тетиги эмне дөбөлөр? – дейт.

– Аны сурап эмне кыласың, айланайын.

– Атакебай, айтсаң?

– Ушунда бир хандын бир шерменде кызы чыкты. Мен табышмак айтамын, ким табышмакты тапкан кишиге тиemin. Тетиги ак дөбө дегениң – табышмагын таппай өлгөндөрдүн башы. Тетиги жашыл дөбө дегениң – жаңы өлгөн жигиттердин башы. Кимде ким тапса, ошого тиemin, таппаса башын аламын, – деп, канкор кыз жигиттин баарын кырып салды.

– Атакебай, мен барып табышмагын таап алып келемин, – деди.

– Кой, айланайын барба, атасынын көрү, канкор кызды эмне кыласың. Сага бир жакшы кыз табылаар.

Бир күнү атасы уктап жатканда, эртең менен тулпарын минбей эле жөө чуркап, кандын сарайына барды.

Кыздын коңгуроосун урду.

– Жаш бала экенсиң, табышмак табасыңбы? – деди. Бала:

– Табамын, – деди.

Кыз коңгуроо уруп, шаардагы элди чакырды. Шаардагы эл чубап келе берди:

– Баягы канкор кыз дагы бир жигиттин башын алмак болгон экен го, – деди. Эл чуркурап келишти.

– Эми, айланайын, жаш бала экенсиң, бул канкор кыздын табышмагын таба көр, – деп чуулдашты.

Кыз келип табышмагын айтты.

– Маашарып, мамашарып деген эмне? – деди. Бала таппай калды.

– Он күнү уруксат бер, тапсам-таппасам да, – деди. Элдин баары чуркурап калды.

– Ой, канкор кыз, он күн уруксат бер, жаш бала экен, – деди.

Кыз:

– Макул, он күн уруксат, – деди.

Бала: «Айла болсо алпкаракуштан болот, алпкаракуштун терегине барайын, теректин башында алпкаракуштун эки балапаны чыйылдап жатат».

Бала барса, теректе оролуп бир ажыдаар чыгып бараткан. Алпкаракуштун балапанын жылда эле ажыдаар жеп кетчү экен.

Бала барып кылыч менен ажыдаардын белин кыя чапты, балапандарга кескилеп салып, ажыдаардын этинен тойгузуп коёт. Балдар тойгондон кийин:

– Энемде жумушуң бар беле? – дейт.

– Энеңде менин жумушум бар, энеңе учурашып, жумушумду айтайын деп келдим эле. Мен келгенде ажыдаар силерди жегени терекке оролуп баратыптыр. Ажыдаарды өлтүрүп, силерди аман алып калдым. Эми энеңер менин максатыма жеткирер бекен?

– Жеткирет, энеме биз да айтабыз.

Аңгыча алпкаракуш келет. Келгенден кийин:

– Кайдан келген баласың? – деп баланы сурайт.

– Мен бир кандын кызынын табышмагын таппай калып, сени билер бекен деп келдим. Мен келсем, балдарыңды жегени ажыдаар терекке оролуп чыгып баратыптыр. Ажыдаарды өлтүрүп, балдарыңды тойгузуп койдум. Эми сен менин табышмагымды табууга жардам бер.

– Эмне деген табышмак экен.

– Маашарыпты, мамашарып деген эмне? Анда алпкаракуш:

– Маашарыпты билемин, Маашарыпты перинин падышасы.

– Эми мени ошого алып барыңыз. Мамашарыпты ошол жерден сураштырып көрөйүн.

Балдарына алып келген тамактарын берип:

– Ыракмат, менин балдарымды ажыдаардан аман алып калгандыгың үчүн жан-дилим менен кызмат кыламын. Жонума келип отур, Маашарыптын шаарына алып барайын.

Бала барып, алпкаракуштун жонуна олтурду. Алпкаракуш учуп жөнөдү. Бир кыйла учкандан кийин бир жонго барып конду.

– Түшкүн бала, Маашарыптын шаары, кандыкын сура, –

деди. Эки сакчы турган Маашарыптын дарбазасына барат бала.

– Сен кайдан келген баласың? Эмнеге келдиң? – деди.

– Маашарыпта жумушум бар. Ошол падышага кийирип койгула, – дейт.

– Биз падышадан сурайлы, киргиз десе киргизели, – деди. Бир жигит келип:

– Бир адамдын баласы келип, Маашарыпта жумушум бар,

– дейт, – кийирелиби? – деди.

– Өзү адам баласы болсо, өлгөнү келген эме го, киргизгиле!..

– Киргин, падыша уруксат берди, – деди. Бала кирип, таасым кылды.

– Сен кайдан келген адамсың? – деди.

– Мен бир кандын кызы табышмак айтып, ошо табышмакты таппай сизди билээр бекен деп келдим, – деди.

– Эмне деген табышмак айтты?

– Маашарып, мамашарып деген эмне? Ар кимден сурам, Маашарып деген перинин падышасы, мамашарып дегенди билбейбиз, – деди. Мамашарыпты сиз билесизби?

– Маашарып деген менмин. Мамашарып деген перинин манабынын кызы эле, мен ашык болуп ошо Мамашарыпты алдым. Мен сейилчиликке тайган салчу элем, бир күнү башым ооруганынан чыдай албай, үйгө келдим. Үйгө келсем, Мамашарып жок, үйдөгү тамак бышырган аялдан Мамашарып кайда деп сурадым:

– Сиз сейилчиликке кеткенде эле арабасын курдуруп алып, тетиги кырдан ары кетчү, сиз келер убакта келип калчу. Бүгүн да ошентти, – деди.

Кырдын ары жагында катын албай жашаган кырк заңги бар эле. Барсам, ошо кырк заңги менен ойноп жатат. Ачуум менен барып, чык эле, чык, – деп кыйкырдым. Заңгилер чыгып келе берди. Келгенин кылыч менен башын ала бердим. Бирөөнүн бир колун сый чаптым. Ал ылдый карата качты.

Эң аягында кырктын чоңу кылычты чаптырбай кармап, күрөшө кетти. Мени жыгып алды. Камчымды алып, өзүмдү чабам дегенде кылычты бербей тырмышып жатсам, тайганым жетип келди. Үстүмдө басып алган заңгинин атаманын чандырынан жара тартып тайган өлтүрдү. Тайганымды, Мамашарыпты ээрчитип, үйгө алып келдим:

– Бети жок, шерменде, сенин бетиң түгөнүп калсын, кырк бойдок мени өлтүрүп коё жаздады, жанымды мобу тайган алып калды.

Алтын керебетте мамык жаздыктарды коюп тайган жатат. Мамашарыпты чынжыр менен тайгандын ордуна байлап коюптур.

– Баланы өлтүргүлө! – деди.

Эки жигити алып чыгып даргага асабыз дегенде:

– Мен бир папирос тартып алайын, папирос тартчу элем, – деди.

Мындай барып, алпкаракуштун жүнүн орогон кагазга сала койду. Түтөгөндө алпкаракуш көрүндү. Эки сакчы аны байкап калды. Алпкаракуш келди да, баланы эңип алып кете берди. Баягы терегине барып конду. Бала менен коштошуп, акыреттик дос болуп, табышмагын айтып берип, кызды алгын, – деп узатып ийди.

Он күн эмес эки-үч күндө эле кыздын сарайына келди.

Коңгуроону урду, кыз чыгып келди.

– Таптыңбы? – деди.

– Таптым, элиңди чакыр, – деди.

Кыз коңгуроону уруп, элин чакырды. Эл чогулуп келип чуркурады:

– Ой, айланайын, таптыңбы? – деди. Кыз:

– Кана, эмне экен? – деди.

– Маашарып перинин падышасы экен, Мамашарып падышанын катыны экен.

Ошону менен эл чурулдады:

– Ишиң оңолсун, айланайын, – деп, эл тарап кетти. Кыз барып, тийип алган заңгиге айтты.

– Табышмакты таап алды, эмне кыламын, – деди.

– Эми сага аял болдум, экөөбүз атамын эки тулпарын алып, Кап тоосуна барып, ойноп келели де! Арак-шарап ал, менде бир самын бар, ошо самынды ала бар, Кап тоосуна баргандан кийин аракты берип мас кыл. Анан самынды баткак болуп кал деп, ыргытып жибер. Сен атыңды минип алып башка жагы менен келе бер. Масы тарагандан кийин атын минип сени издеп жөнөйт. Аты келип баткакка тыгылат. Аны баткак соруп кетет.

Ошентип өлөт, – деди. Айткандай мас кылып, самынды ыргытып ийип, кыз өзү келе берет.

Бир маалда бала ойгонуп, эки жагын караса, кыз жок. Атын минип келген жагы менен бастырайын десе, аты баткакка тыгылды. Бала секирип аттан түшө качты. Атты баткак соруп кетти. «Эми кантип кетемин» – деп, бала эки жагын каранып турду.

Үч көгүчкөн учуп келип, бир терекке конду. Силкинип койдү эле, үчөө тең айнектей кыз болуп калды. Бирөө айтты:

– Ушул жерде бир үч бала бар, ошонун улуусуна тиемин, – деди.

Анда бири:

– Опэ-эй, мен ортончусуна тиемин, – деди. Кичүүсүнө тиемин деген кыз:

– Мен күйөөгө тийгенде, мобу теректин түбүндөгү атамдын уч килем деген килеми бар, ошону менен ары-бери учабыз, – деди.

Үчөө кыткылыктап кайра көгүчкөн болуп учуп кетти. Бала сүйүнүп чуркап келип, теректин түбүн чукуп, уч килемди сууруп алды. Уч килемге отуруп учуп, бала кайра барды.

– Мен сени издеп таппай калбадымбы? Кантип келдиң, – деди.

– Ой, бир уч килем таап алып, ошо уч килем менен учуп келдим.

Кыз баягы заңгиге барды.

– Баткакка тыгылбай эле, бир уч килем таап учуп келиптир, эми эмне кылабыз? – деди.

Ал түндө арака берип мас кыл, салкынга жаталы деп, сыртка жат. Астыңа уч килемди сал да уч килемге өзүң отуруп, уч килем менен учуп, баткактын ары жагына алып барып таштап, кайта өзүң учуп жүрө бербейсиңби, – деди.

Мас кылып, уч килемге жаткырып, кайра учуп барып, Кап тоосуна алпарып таштап, кайра учуп жүрө берди. Кыз заңгиге барды.

– Сен айткандай уч килем менен алпарып таштап келдим.

Бала бир маалда көзүн ачса, бая Кап тоосунда зынданда жатат.

Ошондо баланын жини келди. «Мен акмак болуп Маашарыптын айтканын унутуптурмун. Кыз мени өлтүрө албай жаткан турбайбы. Өлгөн экемин. Эми кантип барамын» – деди.

Эки жакты караса, ылдый жакта бир үч бала мушташып жатат. Бая үч кыз, үч бала... Үчөөнө үчөөбүз тиебиз дегенин эстеп сурайт.

– Үчөөбүз бир тууган элек, атабыздан калган уч килем, бир кызыл гүл бар эле, теректин түбүндө болчу.

– Кана, алып чыккылачы, – деди бала.

Теректин түбүндөгү уч килем менен гүлдү алып чыгышты.

– Ушуну бөлүп алышка аябай мушташып жатабыз, – дешти.

– Муну мен бөлүштүрүп беремин. Үчөөңдү жарыштырамын.

Чыгып келгениңе уч килемди беремин. Экинчи келгениңе гүлдү берем, артта калганың куру каласың, – деди.

– Тээтиги жерден жарышып келгиле – деп, балдарды марага жиберди.

Гүлдү бала төш чөнтөгүнө катып, балдар келгиче уч килемге түшүп, учуп кетип калды. Ошону менен кайра барды. Маашарыптын айтканы эсине түшүп, сениби, – деп кекенди.

– Ой, сени мен издеп таппай жатса, кайда жүрүп келдиң,

– деди кыз.

– Тияк-биякка эле жүрүп келдим, – деди бала.

Хандын кырк кызынын ичинде түрү суук чаар кыз бар экен. Кызыл гүлдү алып, чаар кызды бери чакырып:

– Күндөй эле жаркыраган сулуу кыз бол, – деп гүлдү кармата койдү.

Жаркыраган эле бир сулуу кыз болуп калды. «Мындай кыз жок эле» – деп, кандын кызы жакын барды. Кийими баягы чаар кыздын кийими:

– Ой, сен, кантип минтип калдың?

– Жездем эле бир нерсени жыттата койсо, ушинтип калдым, – деди.

– Ой, тетиги чаар кызды укмуштуу сулуу кыз кылып коюпсуң, – деди.

Короого чыгып, гүлдү чөнтөгүнөн алып чыгып:

– Эшек болуп кал, – деп жыттатты кандын кызына. Эшек болуп калды. Талдан союл кыркып, өкүртүп сабап, минип баккан атасына барды. Атасы баягы кыздан өлгөн экен деп ыйлап-сыктап жүргөн. Эшекти эшикке атасынын мамысына байлап коюп:

– Салоомалейкум, ата, – деп кирип барды.

– Ой, алдыңа кетейин кайда жүрдүң, баягы канкор кыздан майып болгон экен, – деп жүрөгүбүз түшүп калбадыбы.

– Канкор кызыңды утуп алып келдим, келиниң эшикте турат, – деди.

Абышка-кемпир чуркап эшикке чыкты.

– Кана? – дешти.

– Мына келиниңер! – деп союлду алып эшекти койгулады.

– Байкушту эмнеге сабадың, – деди энеси.

– Мунун ошончо кылмышы бар – деп, өкүртө сабады.

Баягы агасы бир жерге барып, куш башына конуп, кан болбоду беле.

– Мен кан болбой кара жерге кирейин, ошол инимди издеп көрөйүн, – деп туш-тушка жигит чаптырды.

Баягы абышкага келди.

– Ушундай бир бала жоголду, көргөн-билгениңер барбы?

– деди агасынын жиберген эки жигити.

Эшегин минип, кыйкыртып-өкүртүп баягы эки жигиттин арт жагынан чапты.

– Ошол кандын иниси – менмин, барып сүйүнчүңөрдү ала бергиле, мен да барамын, – деди.

– Эшекти минбеңиз, жорголордун бирин минип алыңыз, кан башыбызды алат, – деди.

– Башыңарды алдырбайм, жүргүлө, – деп эшеги менен жөнөдү.

Эшегин тышка мамыга байлап коюп, кирип агасы менен кучакташып көрүштү.

– Ой, айланайын кудай, көрсөттүңбү, – деп, жалынып- жалбарып, жигиттин бирөөн койдон аксарбашыл өткөргүлө – деп, жигитин жумшады.

Тышка бала чыгып кетип, эшегин каңкылдатып союл менен сабап жатты.

– Мамыга байлап эле бир эшекти сабап жатат инин, бир балаа болгон эме го, – деди.

Сабап, сабап үйгө кирип, коюн союп, түлөө кылып, түлөөнү жеп жаткан кезде бир-эки жигит келди.

Жанакы кыздын атасынын жигиттери экен.

– Күйөө-кызым жоголду, билгениңер болсо кабар жибергиле, – деп кандарга кабар жибериптир.

– Ошол кандын жоголгон кыз-күйөөсүн мен таап берем, сүйүнчүсүн ала бергин.

Жигиттерине уят кылбайм, – деди иниси агасына.

Кандын жигиттерине инисинин тили менен:

– Таап берем, келе бергиле, – деди. Эки жигит чапкан бойдон:

– Сүйүнчүсүн алып келсин, таап берем деди, – деп канына барды.

Кан үйүнө далай дүнүйө, мал алып жыйырма-отуз киши менен келди.

Баланын агасы сүйүнчүсүн алып, келген конокторду коноктоп, түнөтүп:

– Кана, күйөө-кызды көрсөткүн, – деди, кыздын атасы кан.

– Ой, айланайын, мени шерменде кыласыңбы, кайда күйөө- кызы, – деди. – Кана, таппайсыңбы? – деп омуроолду.

– Мага уруксат бер, мынабу эшекти минип барып эле таап келемин, – деди, кыздын атасынын жигиттерине.

Эшекти минип:

– Жүрүңүз, мен таап беремин, – деп, агасын ээрчитип барды.

– Кана, менин кыз-күйөөм, кана, табам дебедиң беле? – деди.

Эшekten түшүп:

– Күйөөң – мен, кызың – мына! – деди.

– Ой, бу кандай неме, кызың деп эшекти көрсөтөт, – деп, кандын ачуусу келди.

Кызыл гүлдү колуна алып:

– Калыбыңа кел! – деп, эшекке жыттата койду.

Апарык, кийиминин баары самсаалап тытылган баягы эле кыз тура калды.

– Кызыңыз ушубу, ата? – деди.

– Кызым – ушу! – деди.

– Эмесе, күйөөңүз – мен, – деп, кыздын кылган жоругунун баарын айтып берди. Үйүнө барса, заңги ачкадан өлүп калыптыр.

– Кыздын сазайын өзүм берейин – деп, кан күйөөсүн алып жөнөдү.

Багып алган увазирдин кызы бар экен, ошону балага алып берди. Өзүнүн ордуна кан кылды.

Экөө атасын издеп барса, кедейдин аялы канга тийип, кедейди ат баккан кул кылып коюптур.

Ошол жерден элди чогултуп:

– Каныңар жакшы канбы? – дегенде. – Каныбыз жаман, эптеп байыган бир кедей Мисирге кетсе, аялын алып, эки баласын өлтүрөм дегенде, качып кетип, мал-мүлкүн ушул кан ээлеп, балдардын атасын кул кылган. Митаам кан, – деп эл чуулдады.

Канды даргага асып өлтүрдү.

Атасына баягы эки баланы качырган күндү алып берип, атасын кандын ордуна кан кылып жашап калды.

АСАН МЕНЕН ҮСӨН

Шайдат кандын эки аялы болуптур. Улуу аялынан Асан,

Үсөн, кичи аялынан Кысан. Кичи аялын жакшы көрчү экен. Кичүү аялынын баласы Кысанды окууга берип, ал окумуштуу болот. Асан менен Үсөндү окууга бербейт.

Бир күнү падыша түнүчүндө Нурказар кушту көрөт. Куш адамча сүйлөйт. Күлүп каткырса, оозунан алтын акчалар шорголоп куюлат.

Ага ашык болуп, ордунан турбай жатып алат кан. Жакшы көргөн аялы келип:

– Ой, эмне турбайсың? – дейт.

– Турбайм, – дейт.

Баягы турбай эле жатып алды, тур десем болбойт, – деп кандын теңтуштарына барат.

– Теңтуштары, силер барып сурап көрбөйсүңөрбү? – дейт. Бир топ теңтуштары келет.

– Ой, эмне сен турбай жатасың? Бир жериң ооруйбу? – деп сурашат.

– Жок, мен түш көрдүм, ошого ашык болуп жатамын, – дейт.

– Эмне деген түш көрдүң?

– Бир Нурказар кушту көрдүм кишиче сүйлөгөн. Каткырып күлсө, оозунан алтын, күмүш акчалар чубуруп астыңа толуп калат. Ошого ашык болуп жатамын, – дейт.

– Жатып алсаң сага ал өзү келип бермек беле. Балдарыңды жиберсең эле, издеп таап келбейби.

– А туура, – деп Асан менен Үсөндү чакырат. – Балдарым, түшүмө кишиче сүйлөгөн Нурказар кушту көрдүм, ошону издеп келесиңерби?

Асан, Үсөн:

– Таап келебиз, ата, – деди.

Экөөн аябай аттап-тондоп, жараган аттарды, азык-түлүгүн, жарак-жабдыктарын камдап берип жөнөтүп жиберет.

Төрт-беш күндөн кийин Кысан угат.

– Ээ, ата, мени жакшы көргөнүң кайсы, Асан, Үсөндү жакшы көрөт турбайсыңбы, ал экөөнү түшүндө көргөн кушка жиберипсиң да, мага унчукпайсың, мен деле барат элем.

– Сен, балам, жашсың. Ошон үчүн сени жибергеним жок.

– Жаш эмесмин, барамын – дегенде атасы айласы жок, ага да жараган ат, азык-түлүк, жарак-жабдык камдап берип, Кысанды жөнөтөт.

Төрт-беш күн мурун кеткен агаларынын артынан жетет.

Үчөө жүрүп олтуруп, бир жерге барса, үч жол бар: бир ташка жазып койгон. Кысан окуу билет: «Башкы жолго түшкөн барса келет, орто жолго түшкөн же келет, же келбейт, аяккы жолго түшкөн барса келбейт».

Улуусу Асан барса – келет деген жолго, Үсөн же келет, же келбейт деген жолго, Кысан барса – келбейт деген аяккы жолго түшөт.

Кысан бир айча жол жүргөндөн кийин аты баспай калат. Атын таштап жүрүп отурса, бир күмбөз көрүнөт. Күмбөздүн жанында көп кийик жүрөт. «Бир кийик атып алып, бышырып жейин», – деп жакындап барса, баары жабалактап Кысандын жанына келет. «Бул кандай кийик. Менден качпастан жаныма келет?» – деп Кысан ойлойт.

Кысандын азыгы түгөнүп ачка: «Күмбөзгө кирейинчи» – деп, күмбөзгө кирсе, түрлүү тамактын баары даяр. Кысан бир тамакка колун сунуп жейин дегенде: «Тарт, наадан колуңду!» – деп, бири чыгат.

Мындай караса, бир кемпир олтурат. Алтын үстөл, алтын отургуч.

– Энеке, ачка элем, тамактан бербейсизби? – дейт.

– Тамактан дейт, наадан, сүф! – деп, үйлөп ийди эле, кийик болуп калды.

– Айланайын, энеке, тамагыңа ыраазымын, калыбыма келтир, кийик кылба, – деди.

– Кийик кылба дейт, наадан, сүф! – деп, үйлөп жиберди эле, тили да байланды.

Ал кийикке да кошулбай эле, өзүнчө жолго түшүп алып жөнөй берди. Бир топ жүргөндөн кийин бир күмбөз көрүндү.

Күмбөзгө кирип барса, түрлүү тамактын баары даяр. Баягы кийик тамакка колун сунду. «Менин энем кылган экен» – деп, бир сулуу кыз:

– Сүф! – деп, үйлөп койду эле, калыбына келип, жарак- жабдыгын асынып: – Кайдан келатасың? – деп сурады.

Тили жок сүйлөй албайт. «Тилин да байлаган экен» – деп:

– Сүф! – деп койду эле, тил чыгып кадимкидей сүйлөдү.

– Кайдан келатасың? – деди.

– Шайдаткан деген кандын шаарынан келатам.

– Эмне издеп келатасың?

– Атам Нурказар кушка түшүндө ашык болуп, мен ошону издеп келатам, – деди.

– Перинин падышасынын кызы элем. Атым – Гүлбаарам, Нурказар кушум эле. Атам өлүп, Айжамал перинин кызы падыша болуп, энем экөөбүзгө эки жерге күмбөз салып берип, перинин шаарынан айдап, Нурказар кушумду ошол Айжамал алып калган. Ошону менен энем тиякта. Буюрса мени сен аласың, күйөө болосуң. Никебизди кабыл кылсын – деп никелешет. Кысан Гүлбаарамды алат.

– Нурказарга кантип барам? – дейт.

– Сен эми тетигинде чоң терекке алпкаракуш тууйт. Жылда эки балапанын ажыдаар жеп кетет. Ошого барып ажыдаарды өлтүрсөң, аман каласың.

Барса, терекке ажыдаар оролуп чыгып баратыптыр. Кылыч менен белин кыя чаап, өлтүргөн кезде, алпкаракуш келет.

Ажыдаарды көрөт:

– Эмне максатың бар? – дейт.

– Перинин шаарына алып барыңыз, Нурказар кушту алып келүүгө баратам.

Ошону менен алпкаракуш Кысанды көтөрүп алып учат.

Перилер уктаганда кырк күн укташат экен. Кызуу уктап жаткан убакта келишет.

– Тээтиги оозу ачык көрүнгөн үй перинин үйү, – деп, көрсөтүп берет. Оозунда сакчылар уктап жаткан. Үйгө кирип барса, алтын туурда Нурказар куш конуп отурат.

– Мен сизге келдим, алып кетейин, – дейт.

– Менин кожоюнум – перинин падышасы Айжамал. Адам баласын ээрчип эмне барам? Барбайм! – дейт куш.

Анда Кысан:

– Эмесе, менин атам сага ашык болуптур. Өлүп калса, акыретте атамдын канын көтөрөйүн.

– Ал кишинин канын көтөрүп, акыретте мен кандай...

Үйүндөн чыкканга канча жыл болду?

– Быйыл отуз жыл болду, – дейт.

– Эми сен тетиги Айжамалдын жеңине кай жерден чыкканыңда, атыңды, атаңдын мага ашык болгондугун, каның көтөрөм дегениңди, бул жерге алпкаракуш аркылуу келгениңди жазгын. Алтын көшөгөдө үстүнө каухар жамынып жаткан Айжамал, коркпогун, ойгонбойт... – Нурказар көзүнөн жаш чыкканча күлөт, оозунан алтын-күмүш төгүлөт. Кысан алтын шакегин Айжамалга салат. Өзү Айжамалдыкын салынат.

– Жүр эми, кеттик! – деп Нурказарды көтөрүп, алпкаракушка минип учуп, баягы терегине келсе, балдар аман- эсен.

– Дос болдук, – деп алпкаракуш бир канатын сууруп, дубалап берет. Ушу, кайда барам десең жеткирет, – дейт.

Канатка түшүп, Нурказарды көтөрүп, Гүлбаарамдыкына келет. Гүлбаарам Нурказар менен учурашып, кайра өзүңө келипсиң, Кысанга тийипсиң, баарыбыз эми бир жерде болобуз,– дейт.

Гүлбаарам, Кысан азык-түлүгүн, Нурказар кушун алып канат менен учуп жөнөйт.

Жолдо Гүлбаарам:

– Жети катар асмандан бизди өткөрбөйт энем. Никемди сага буйруп койгондон кийин, мынабу ок – Сулайман пайгамбардан калган ок. Ушуну жоо кемпирге тий деп ыргыт,

– дейт. Айтканындай жоо кемпирге тий деп ыргытып жиберет. Келсе, ок тийип, баягы кемпир өлүп калган. Кийиктердин бардыгы тегеректеп келет.

Гүлбаарам дубасын жандырып, кийиктин баарын киши кылып:

– Келген жагыңарга баргыла, – дейт. Канат менен учуп олтуруп, агалары менен тараган үч айры жолго барышат. Конуп, Гүлбаарамдын жибек чатырын тигип, кудук бар экен, аркан менен суу алып, чай кайнатып ичишип, Гүлбаарамдын тамагынан жеп отурушат.

– Гүлбаарам, Нурказар, силер туруп тургула, эки агамды издеп, таап келип ала кетейин, – деп, баягы башкы жолго түшкөн Асанды издеп жөнөйт.

Нурказарды күлдүрүп, оозунан алтын-күмүштү, каухарларды түшүрүп алып, жол азык кылып алат. Бир шаарга барса, Асан ашканада суу ташып, отун көтөрүп жүрөт. Кийими жок, начар болуп калган. Асанды ээрчитип барып дүкөндөн жакшы кийимдерди сатып алып кийгизип, базарга барып, бир жараган күлүк атты ээр-токуму менен сатып алып, Асанды мингизип, Үсөндү издеп жөнөйт. Бир шаардан отун көтөрүп жүргөн Үсөндү кийиндирип, базарга барды. Базардан бир жараган ээр-токуму менен ат алып, Үсөнгө мингизип, Асан менен Үсөндү ээрчитип алып жолго түштү. Үчөө биригип, Гүлбаарам менен Нурказарга келишти. Ал жерде баары биригип чай ичишип, жол тарталык деп, Кысан белине аркан байланып, кудуктан суу алууга түштү.

Асан менен Үсөн арканды кудукка ыргытып ийип, чатырды жүктөп жөнөп калды. Асан кушту колуна алып, Үсөн Гүлбаарамды учкаштырып, алпкаракуштун канатынын учаарын билбей, аны ыргытып ийип, экөө жолго чыкты. Бир топ жерге баргандан кийин, Гүлбаарамды «айтып коёт» деп талаага таштап, кете беришти. Асан менен Үсөн Нурказарды алышып атасына келишти:

Атасы:

– Кысан кайда? – деди.

– Үчөөбүз үч башка кеткенбиз. Кысан барса келбейт деген жолго түшүп кетти эле. Ошо бойдон Кысанды көрбөй калдык. Мындан минген аттарыбыз жүрбөй Үсөн экөөбүз эшиктеги эки атты сатып алып, бир шаарга бардык. Шаарда бир оозу ачык үй турат. Үй ичи жаркырап жарык. Алтын туурда Нурказар отурган экен. Алтын туурдун жарыгы үйдүн ичин жаркыратат. Асан кирип, Нурказарды кондуруп чыкты.

Ошону менен Нурказарды алып бир канчалык жол жүрүп, эми келдик, ата, – дешти.

Атасы капаланып, Кысандын келбегенине бушайман болду. Аңгыча перинин падышасы Айжамал кыз эки жигитин ээрчитип келип калды.

Шайдат канды чакыртты.

– Ата, мобу Нурказар куш меники эле, муну ким алып келди? – деди.

– Асан, Үсөн деген эки уулум алып келди, – деди.

– Чакыртыңыз уулдарыңызды, – деди.

– Бу кушту кайдан алып келдиңер? – деди.

– Бир шаардан, бир үйдө алтын туурда отурган экен.

Ошондон барып алып келдик.

– О, бети жоктор! – деди Айжамал. – Кана, Нурказар сен сүйлө, ким алып келди сени, – деди.

– Мени Кысан деген бала алып келди, – деди. – Кысан Гүлбаарамга үйлөнүптүр. Менин турган жеримди Гүлбаарамдан угуп, алпкаракушка минип, биздин үйгө келди. Сиз уктап жатыпсыз, мени алып кетем, – деди. Мен барбаймын, кайдан келген немесиң, менин кожоюум бар – перинин падышасы Айжамал деген, тетиги алтын көшөгөдө уктап жатат. Мен падыша кожоюумду таштап, бир адам баласын ээрчип кетпеймин дедим, менин атам падыша сага түшүндө ашык болуп, мени таап кел, – деп жиберди. Кайра куру барсам, атам ашыктыктан өлүп калат, барбасаң атамдан канын мен көтөрөйүн дегин, – деди. Мен кантип кишинин канын мойнума көтөрөм? Андай болсо барайын, сен кайдан келгениңди, шаарыңдын атын, атаңдын атын, тетиги Айжамалдын атын толук жазып бүтсөң, ал сага аял болот. Койнуна жатып мен тур дегенде тургун, колуңдагы шакегиңди Айжамалдын колуна сал, Айжамалдын шакегин өз колуңа сал дедим. Тигил, ошондой кылды. Анан Кысан мени алып жөнөдү. Алпкаракуш күтүп турган экен, ал көтөрүп учуп келип, өзүнүн терегине конду. Эки баласы аман-эсен турган экен. Ошону менен алпкаракуш Кысанга дос бололу деп бир тал канатын сууруп берди.

– Ушуга түшсөң, кадимкидей олтуруп жериңе жеткирет, – деди.

Нурказарды алып, канатка түшүп Гүлбаарамга келдик. Ал жерде беш-алты күн болдук. Андан Кысан, Гүлбаарам үчөөбүз канатка түшүп учуп дагы жөнөдүк. Бизди энем куткарбайт. Сулайман пайгамбардан калган ок деп бир окту Гүлбаарам Кысанга берди. Жоо кемпирге тий деп ыргытты. Учуп отуруп кемпирдин күмбөзүнө келсек, Гүлбаарамдын энеси жок, баягы ок тийип өлүп калган экен. Кемпир дубалаган кийиктин баары тегеректеп келди. Кемпирдин дубасын Гүлбаарам жандырып, кийиктин баары киши болду.

– Кайдан келсеңер, ошол жериңерге кеткиле, – деп, кийиктерди таратып ийип, баякы канатка олтуруп, учуп жөнөдүк. Бир жерге кондук. Үч айры жол бар экен, Гүлбаарам чатырын тигип, тамак-аш ичкенден кийин Кысан мени күлдүрүп алтын-күмүш, каухар алды. Мынабу жол менен Асан,

Үсөн деген эки агам кетти эле, ошолорду издеп, таап келейин, силер туруп тургула, – деди.

Бир-эки күндөн кийин эки агасын ээрчитип келди. Эми тамактанып жөнөйлү, мен кудуктан суу алып берейин деп, Кысан белине аркан байланып кудукка түштү. Арканды кудукка ыргытып ийишип, чатырды жыйнап, канаттын учаарын билбейт экен, аны таштап салышты. Асан агасы мени кондуруп, Үсөн иниси Гүлбаарамды учкаштырып жөнөп калышты.

Бир топ жерге келгенден кийин Гүлбаарам айтып коёт, – деп, Гүлбаарамды талаага түшүрүп ташташты. Мени алып үйүнө келишти. Кысан кудукта калды.

Айжамал эки жигитин чакырып:

– Түштөн калбай Кысан менен Гүлбаарамды таап келгиле, – деди. Эки жигит учуп жөнөдү.

Түшкө жетпей Кысан менен Гүлбаарамды алып келишти.

– Кана белгиң? – дегенде Кысан шакегин көрсөттү. Анан Кысан менен Айжамал:

– Өмүрлүк жолдош болобуз! – деп, кол алышты. Шайдат кандан Айжамал:

– Эки балаңызды мен текшерейин, ата, уруксат бериңиз,

– деди.

Асан менен Үсөндү чакырды:

– Бир тууганга кара санаган кимге жакшылык кыласыңар, өз убалыңар өзүңөргө! – деп, Айжамал кылычын алып, экөөнүн башын чаап таштады.

Шайдат кан Кысан менен аман-эсен Нурказарды, перинин кызын алып келгенине чоң той берип, Кысанды ордуна кан көтөрдү. Айжамал да падышалыгын берди. Адам баласына кандык, перилерге падышалык сурагын жүргүзүп жатып калды.

ҮЧ БИР ТУУГАН

Илгери бир убакта үч бир тууган болгон экен. Үчөө тең бойдок. «Биз өңдөнгөн үч бир тууган болсо алалык», – деп үч бала кыз издеп чыгат. Ар кайсы жерден издеп, таба албай, бир жерге барса, хандын жалгыз кызы бар экен.

– Эч болбосо бирибиз хандын кызын алалык – деп, ханга барышат.

Хан:

– Үчөөң бир кымбат баалуу буюм алып келсеңер берем, – деди.

Баалуу буюм издеп үчөө үч жерге бөлүнүп жөнөдү. Улуусу барган жеринен:

– Мында эмне кымбат баалуу буюм бар? – деди. Анда ал жердеги бирөө:

– Бул жерде кымбат баалуу бир төө бар, – деди. Анын эмне кылып берерин сурады.

– Кыйынчылык болуп жаткан жер болсо, көз ачып- жумганча жеткирет, күлүк.

Бала аны алды.

Экинчи бала барган жерден:

– Бул жерде кымбат баалуу эмне бар? – деди.

– Бир күзгү бар.

– Ал күзгү эмне кылып берет? – деди.

– Бир канчалык жерде киши өлүп жатса, ошону көрсөтөт,

– деди.

Күзгүнү бала сатып алды. Үчүнчү бала барган жерден:

– Эмне баалуу буюм бар? – деп сурады.

– Бул жерде кымбат баалуу бир чыны бар, – деди.

– Ал эмне кылып берет? – деди.

– Өлгөн кишини тиргизет, – деди.

Бала чыныны сатып алды. Баягы үчөө бөлүнүшкөн жерге келип чогулушту.

– Кана, сен эмне кылдың? – деп, улуусунан сурады.

– Мен бир төө алдым, – деди.

– Ал эмне кылат экен? – деп сурашты.

– Бир канчалык жерге көз ачып-жумганча жеткирет, күлүк экен, – деди.

Экинчи баладан сурады:

– Кана, сен эмне алдың?

– Мен бир күзгү алдым, – деди.

– Ал эмне кылат экен?

– Бир канчалык жерде киши өлүп жатса, ошону көрсөтөт экен, – деди.

– Ой, сен, күзгүңдү аччы, хандын кызы үйүндө бекен же бирөө алып кетти бекен? – деди.

Күзгүсүн ачып, өлүп калыптыр, коё элек экен, – деди.

– Кана, күлүк төөң менен бизди жеткир.

Үчөө төөнү минип жөнөдү. Көз ачып-жумганча жетти.

Барса, хандын кызы өлүп калган.

– Кана, чының менен тиргиз! – деди.

Бала чынысы менен хандын кызын тиргизди. Ханга:

– Сиздин тапшырмаңыз боюнча, үчөөбүз үч кымбат баалуу буюм алып келдик.

– Мен төө алып келдим, күлүк.

– Мен күзгү алып келдим, алыс жерде өлүп жаткан өлүктү көрсөтөт.

– Мен бир чыны алып келдим, өлгөн кишини тиргизет.

Эми кимибизге бересиз? – деп хандан сурады.

Хан айтты:

– Күлүк төө дегениң – санаа, күзгү алып келдим дегениң – жарыкчылык, чыны алып келгениң – табып. Ошондуктан мен кызымды табып алып келген балага берем! – деди.

Ошентип, хан чыны алып келген балага кызын берет. Күйөө балага хандыгын берип, ал бала ошол жерде хан болуп жашап калат. Эки агасы элине кетет.

КАРЫШКЫР, ТӨӨ, ТҮЛКҮ

Илгери бир убакта бир карышкыр, төө, түлкү үчөө дос болуп, бирге жашап жүрөт. Төө болсо чөп-чардан жеп, ачка болбойт. Карышкыр менен түлкүнүн жээри жок, ачка болуп калат. Түлкү карышкырга:

– Алдап төөнү жейли, – дейт. Түлкү, карышкыр экөө төөгө келет.

– Төө, сен чөп-чар жеп, тоюп жүрөсүң, жээр неме жок, биз ачка болуп калдык.

– Сени биз жейлик, келеркиде өзүңөн артык төө берели, – деди.

Төө макул болду. Карышкыр жара тартып, төөнү жеп, бир топ күн карышкыр менен түлкү тоюнуپ калды.

Төөнүн эти түгөнгөндөн кийин, карышкыр менен түлкү тамак издеп, бир жерге барса, бир козу качты.

Карышкыр:

– Токто, качпа! – деп кыйкырды. Козу эси чыгып, туруп калды.

– Сен эмне качасың, былтыр да мени сөгүп качып кеткен болчусуң, – деди.

Козу:

– Ээ, баатыр карышкыр. Быйыл туулуп, алты ай боло элекмин, анан былтыр сени кайдан тилдеймин, – деди.

– Өзүң болбосоң да сенин туугандарың, ага-инилериң мени тилдеген. Көп сүйлөбө, – деп карышкыр козуну баса калып, түлкүгө бербей, бүт жеп алды.

Түлкү:

– Ээ, карышкыр, эмне үчүн мага бергениң жок? Карышкыр:

– Кичине экен – деди, – экөөбүз тойгудай эмеспиз, эми чоңураак неме кабылса, ошондо тоёсуң, – деди.

Түлкүнүн ачуусу келди. Ары жактан бир топ киши көрүндү.

Карышкыр, түлкү алып келаткан мергенчилер экен.

Түлкү тааный коюп, ийинге кире качты. Карышкыр кире албай туруп калды.

Мергенчилер келип, карышкырды атып алып, терисин сыйрып кете беришти. Куу түлкү эки досу – төө менен карышкырды өлтүрүп, өзү аман калды.



ОРМОНБАЙ КУЛЖАБАЙ УУЛУ

1903-жылы Кетментөбө аймагындагы Каратектир деген жерде төрөлгөн.

Булар Ничке деген жерде жашайт. Балалуу-чакалуу болуп өскөндөн кийин Кулжабай Таттысарыдан чыккан Ниязбек бийге масалат салат.

– Эки атанын баласы биз бөлүнүп албайбызбы, кичинекей Ничкеден батышпайбыз го эми, балалуу-чакалуу болдук. Каратектирге арык чыгарып алалык, – дейт.

Кышы менен макулдашып жүрүп жазында:

– Арыкчылыкта кантип чабабыз, мен кыбачы алып келемин, күзүндө чабабыз, – деп жайлоого көчүп кетип калыптыр.

– Бий убадаңда турбадың, баары бир мен чыгарамын – деп, беш инисин ээрчитип, Каратектирге барыптыр. Арык чыга турган төш таштуу. Бир дыйканды ээрчитип келип, бир теше жерге коон, бир теше жерге дарбыз айдаптыр.

– Арыгың чыга элек болсо, суусуз жерге айдайбызбы?

– Коонуң гүлдөп, тарууң баш алганча мен сууну чыгарып берем.

– Болуптур, – дейт.

Аны айдатып коюп, беш иниси менен арыкты баштайт. Сууну ээрчитип жүрүп олтуруп, кырк бир күндө коон-дарбыз менен таруунун кулагына жеткириптир.

Суусамырда жаткан Ниязбек бийге капка салбай, сызмага артып туруп:

– Баягы суу чыкпаган жердин коон-дарбызы – деп, эки тордомо коонду жиберипир.

Ниязбек уялганынан бир бээ жетелеп, бир койду өңөртүп, жетип келиптир.

– Мага караганда сен туруктуулук кылдың. «Баатыр табат, байман жейт» деген макал бар. Өзүң каалаган жерди ал. Калганын бөлүштүрүп алалык. Арыктын аты Байбагыш арык болсун. Бала-чакаңарга чейин мурап, арыктын ээси силерсиңер – деп, ынтымак менен күзүндө келип, там-таш, сарай салып отурукташат.

Кулжабай дыйкан, момун, арык казып берип, эл үчүн кызмат кылган. Ормонбай сегиз жашка чыкканда атасы каза болду.

Он бир, он эки жашында Култай, Мааша, Асан молдолордон арабча окуду. Булар окутканда жалаң эле китепти окутчу. Кагаз жаздырчу эмес.

Булардан кийин Өскөнбай молдо окутту. Ал киши сабаттуу киши экен.

– Сен молдо болсоң, бирөө кат жазып бер десе, эмне дейсиң, – деп иш кагаздарынын баарын үйрөттү. Бүтүп чыгып эле катчылыкка жарай баштады.

1926-жылы Торкендеги жаңы ачылган мектепке кирди. Сабаты ачылгандар барып эле төртүнчү класстан окуп, ошол эле жылы башталгыч мектепти бүтүрөт. Торкендин мектебинде окуп жүргөндө күндүз окуп, кечкисин сабатсыздарды окутту.

1927–1928-окуу жылында өзүнүн Каратектирине мугалим болот. Каратектирге дагы эл көчүп келип, алар жогорураак жагына орношкон. Мектеп жок. Жогорку эл төмөн келбейт. Төмөнкү эл жогору барбайт. Ошондо ортодо Үмөтаалы уулу Эркинбайдын ортосу далис, эки бөлмө үйү бар эле. Ошону исполком чакырып:

– Мектеп жок болуп жатат, сен үйүңдү бергин мектепке, – деди.

Мектепке ошону алып берди. Эки класс кылып, Танаалы уулу Жөкүш экөө окутту балдарды. Кечкисин сабатсыздарды окутат.

Ал 1929–31-жылдары Жалалабад педагогикалык техникумуна сырттан окууга кирди.

1931-жылдын күзүндө Кетментөбөгө келди. Келсе өз айылында

«Өспүрүм» деген колхоз жаңы уюшулуп жатыптыр. Ошо жерден башкарма болуп шайланат.

Ошентип, колхоз уюштурууга алгачкылардан болуп киришип, пенсияга чыкканга чейин белсенип эмгектенди. Ал Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу.

ЯКМАС АКИМ

Якмас Аким байлыгы ташыган адам экен. Ал адамдын өмүрүн узартышка көп аракет жасаптыр. Тынч океандын бир аралында кия (чөп) бар экендигин китептен көрүп, ошону табыш үчүн кеме жасатып алып, издеп жөнөйт. Бирок Кудай мени оозуна албастан жөнөдү деп Асирейил (жан алгыч) периштени чакырып:

– Якмастын артынан барып, колундагы китеби менен компасын эптеп сууга чөгөрүп ийип кел! – деп жиберет.

Асирейил артынан барып, Якмастын кемесинин арт жагына чымчык болуп конуп:

– Каякка бара жатасың? – деп, Якмастан сурайт. Якмас:

– Адам баласынын өмүрүн узартып, узак жашата турган дары чөптү издеп баратам, – дейт.

Асирейил: – Сен ошондой билгичсиңби?

– Билгичмин! – дейт.

– Билгич болсоң, азыр Асирейил кайда? – деп сурайт. Якмас:

– Асирейил же сен, же мен, – дейт. Асирейил:

– Кантип билесиң? – дейт. Якмас:

– Колумда китебим бар, – дейт. Асирейил:

– Кана китебиң? Якмас:

– Мына! – деп, көрсөткөндө китебин, компасын океанга кагып түшүрөт. Якмас:

– Максатым ишке ашпады! – деп үйүнө келип: – Мен элге жакшылык кылайын деген элем, иш жүзүнө ашпады – деп, бардык дүйнөсүн жетим-жесир, кедейлерге бөлүп берип, аялын колунан жетелеп, бир башым дубана болсом да, оокат кылам, – деп, шаар кыдырып кете берет.

Якмас кыдырып жүрүп, Сырдыбай кандын шаарына барып, шаардын ичинде бир үйдө убактылуу жайланышат.

Сырдыбай кан кырк жигити менен ууга чыгып, куш салып жүрүп, эки чоң суунун куймасынан бир жерди жактырып:

– Ушул жерди тегиздетип, жайдын күнү сейилдей турган жай кыл! – деп, Ыдырыс деген вазирине дайындайт.

Вазир Ыдырыс базарга барып:

– Кырк жумушчу керек – деп, элге кулактандырды. Якмас базарга түшкөн экен, вазир Ыдырыстан сурайт:

– Сага кырк жумушчу керекпи, же кырк кишинин ишин бүтүрө турган, кырк кишинин оокатын иче турган болсо эле болобу? – дейт.

Ыдырыс:

– Эгер ошондой болсо да болот, – дейт.

– Андай болсо, жаныңа мени ээрчитип алып, ханга алып бар, – дейт.

Ыдырыс тигини ээрчитип алып, ханга алып барат. Якмас хандын алдында убадасын берип, макул болот.

Хандын чоң атасы дөө экен, чоң атасы алып жүргөн күрөк бир дөбөдө топуракка көмүлүп калган, ошону каздырса, кырк киши көтөрүп келет.

Якмас кырк киши зорго көтөрүп келген күрөктү сол колу менен алып, ушул жарайт – деп, жерге сайып коёт. Кырк кишиге даярдаган оокатты ичип:

– Ишиңерди көргөзгүлө, – дейт.

Вазир иштете турган дөбөнү ээрчитип барып көрсөтөт. Якмас үч күндөн кийин менден кабар ал, – деп, иш үстүнө кала берет. Үч күн ичинде дөбөнү тегиздеп, айландыра ар түрдүү жемиштерди тигип, дуба менен жемиштерди бышырып, дөбөнүн ортосунан бир кумура дилденин оозун ачып, бак- дарактын ортосуна коюп, Якмас көлөкөдө уктап калыптыр.

Үчүнчү күнү Ыдырыс келип, таң калат. «Дубакөй турбайбы», – деп айланып, кыдырып жүрүп, уктап жаткан Якмастын бутун басып алат.

Якмас ойгонуп кетип:

– Кожоюн, көңүлгө жагабы? – дейт.

– Жагат! – деп, ортодо турган кумураны көрүп: – Бул эмне?

– дейт.

Якмас:

– Бул кумурада алтын, – дейт. Анда вазир:

– Жакшы болуптур, экөөбүз бөлүп алалы? – дейт.

– Жок, бул жерге падыша ээ болот. Бул алтын – падышаныкы. Биз экөөбүзгө алууга болбойт, – деп, Якмас кумураны бербейт.

Вазир:

– Канча алтын бар экен? Кумурага эңкейип карачы! – дейт. Якмас кумурага эңкейип карап атканда, вазир Якмастын башын кылыч менен шарт чаап таштайт. Якмастын башы тоголонуп баратып:

– Кызыталак, менин аялымдын алты айлык боюнда бала бар. Алты жашка чыкканда, сенин башыңды менин башымдай тоголотот! – дейт.

Якмас жасап бак тиккен жерге:

– Менин сегиз жашта кызым бар, он сегиз жашка чыкканда сага берем, бул жерди кеңейтип, биз жайында сейилге келгенде, дүр-дүйүм жемиш менен камсыз кыласың! – деп, Сырдыбай кан Инамжан деген адамды коёт.

Якмас аялына:

– Сенин курсагыңдагы бала – эркек. Төрөлгөндө атын Даанышман кой. Алты жашка чыкканда колуна мобу кестикти бер, андан аркасын өзү билет, тилин алып, өз жайына кой! – дейт экен.

Алты ай өтөт. Бала аман-эсен төрөлөт экен. Антип-минтип алты жыл өтүп, Даанышман алтыга чыгат. Даанышмандын колуна кестекти берет. Даанышман апасына:

– Казанды жууп, тулга асып тур, мен базарга барып келем, – деп жөнөйт.

Базарга келип, касапка барса семиз уйдун этин сатып жаткан экен, мага беш кадак эт тартып бер! – деп, этти алат.

Акча төлөбөй кетип баратат эле, касап:

– Каякка барасың, акча төлө! – деди.

– Акчаны эмне кыласың, мындан башка акчаны аш кылсаң. Малчыдан уурдап келип сатып жатасың! – деди эле, касап:

– Ээ, өмүрүң узаргыр, эмне дейсиң, кете бер! – деди... Базарды аралап жүрүп койдун майын, сабиз, пияз алды.

Алгандарынын баарын апасына алып келди.

– Сиз жакшылап палоо жасай бериңиз, мен ашка кошо турган жакшы жыттуу гүл алып келем, – деп кетти.

Даанышман Сырдыбай сейилдеп турган багындагы Инамжанга барды. Короосуна баш багып:

– Инамжан аке, саламатсызбы? Капа болбосоңуз тетиги жыттуу гүлдөн бир тал бериң? – деди.

Инамжан гүлгө кеткенде, короосунун эшигинде бир кой байланып турган эле, Даанышман агытып жиберип:

– Аке, коюңуз бошонуп, гүлдөрдү жеп жатат! – деп кыйкырды.

Инамжан келип, кайра басты эле, койдун Даанышман кайра коё берип, дагы кыйкырды. Үчүнчү жолу коё берип, дагы кыйкырды эле:

– Эй, кызыталак, кандай токтобойсуң! – деп, Инамжан таш ыргытты эле, таш койго тийип, кой тырп этпей жыгылып өлдү.

Даанышман:

– Ээ, аке, үч жанды бекер өлтүрдүң, – деди.

– Эмне деп айтып жатасың? – деди.

- Үч жанды бекер өлтүрдүң деп айтып жатам, – деди.
- Өлгөн кой бирөө эле, кайдагы үч жан, – деди. Даанышман айтты:
- Койдун ичинде эгиз кара кашка: бири эркек, бири ургаачы козусу бар эле.

Инамжан:

- Жашабаган бала, азыр койду соём, жалган айтсаң, сени кошо соём! – деди.

Даанышман:

- Мен макулмун, – деди.

Койду союп көрсө, баланын айтканы туура чыкты. Инамжан ойлонуп туруп: «Вазирдин дайындаган баласы ушул окшойт». Вазир Ыдырыс бала келсе ушул жерге келет – деп, Инамжанга дайындаган. Алты жыл өттү, бала келсе, союп мага жүрөгүн бер, жүрөгүн бербесең мен ишенбейм деген.

Инамжан баланы: – Соёмун! – деди. Даанышман айтты:

- Сыдырбай кан менен Ыдырыс сени алдаган кызымы берем, – деп. Кызын бербейт, мен алып берем, – дейт.

Инамжан:

- Менин убадам бар, сени союп жүрөгүңдү бермекмин.
- Аны ыраазы кыл, мынабу жондун нары жагында бир келин ак козу жетелеп ыйлап баратат. Себеби келиндин баласы өлүп, эмчегине сүт толуп, чыдабаганынан козуга эмизген. Келин бирөөгө беш дилде карыз болуп, козу беш дилдеге сатылганы жатат. Мынабу беш дилдени берип козуну алгын. Адамдын сүтүн эмген үчүн козунун жүрөгү абдан ширин. Алып келип союп, менин көйнөгүмө ороп, каны менен берсең, ыраазы болот. Ишенбесең, чуркап кара! – дейт.

Инамжан чуркап караса, келин козуну жетелеп баратат. Эмнеге ыйлап баратканын сураса, Даанышмандыкы тура.

Инамжан беш дилдени берип, козуну алып келип, баланын көйнөгүн канга боёп, козунун жүрөгүн алып, баланы коё берет. Вазир Ыдырыс келип, жүрөктү жеп, ишенип калды. Бир топ жыл өтөт. Сырдыбай кан бир күнү түш көрүп, түшүн унутуп калыптыр. Сырдыбай дубана-бакшы, кожо-молдолорду чакырып, унуткан түшүмдү таап бергиле дейт. Эч кимиси таба албайт. Сырдыбай кан кырк вазирге буйрук берет:

- Менин унуткан түшүмдү табасыңар же таба турган олуяны табасыңар, кырк күнгө чейин таппасаңар, баарыңарды даргага астырам, – дейт.

Вазирлер сурамжылап, эч айла таба албай коюшат. Кырк күн бүтүп, эртеси даргага асыла турган болушат. Ыдырыс вазир ойлонуп: «Баягы олуя баланы бекер өлтүрткөн экемин, ошол бала билет эле, мен Инамжандан сурап көрөйүн, кокус өлтүрбөсө, бала унуткан түшүн таап берсе, кырк вазирдин жанын аман алып калат».

- Коркпой чыныңды айт! – деди.

- Силер аман кала турган болсоңор, бала өлгөн жок.

Инамжандан баланын жашаган жерин билип алып, Сырдыбай канга барды.

- Баланча көчөдө олуя бар. Ошол унутулган түштөрдү табат, – деди.

- Мен барсам, келбейт.

- Муршап жибер! – деди кан.

Ыдырыс муршап жиберди. Муршап барып, Даанышманга:

- Сени кан чакырып жатат! – деди. Даанышман:

– Кандын чакыруусуна барбаймын, мен али жашмын, кандын чакыруусуна баш ийбеймин, ханга айтып бар, түшүнөт, – деди.

Муршап канга келип айтты.

– Туура айтыптыр, сени буйрук менен чакырганы жок, келип кетсин деп сурады, – деди. Ал дароо келип, балага айтты:

- Жок, мен бара албаймын, – деди. Кан:

- Ат токуп алып мингизип кел! – деди. Атты алып барса:

– Жок, бул шамалдан жаралган ат, минбеймин, – деди. Төөнү алып барса:

– Минбеймин – деди.

Өгүздү алып барса:

– Бул заңги баба, буга да минбеймин. Анда кан:

– Сурачы, эмнени минет экен? Муршап барып:

– Деги эмне минсең барасың? – деди.

– Хандын Ыдырыс деген вазири бар, ошону токуп, эки шибеге ээрге илип келсеңер, ошону менен барам! – деди.

Даанышман Ыдырысты токутуп алдыртты. Даанышман Ыдырысты минип, шибеге менен сайгылап баратты. Кандын эшигине минип барып, түшпөй туруп алды:

– Ат алсын! – деп, эки жигит келип, Ыдырыстын башын кармады. Башын кармаган жигиттерге айтты:

– Мен кандан чыгып келгенче жанын тындырбай шибеге менен сайгылап турсаңар, эгер аяп жанын тындырсаңар, силерди мунун ордуна сайгылатам! – деди.

Эки жигит өз жанынан коркконунан жанын тындырбай сайгылап турду. Даанышман салам айтып кандын үстүнө кирди. Кан алик алып:

– Отур, балам! – деп, орун көрсөттү. Даанышман:

– Чакырган экенсиз, келдим! – деди. Кан:

– Балам, мен кызыктуу түш көрдүм да, унутуп калдым, – деди.

– Каным, түшүнүздү эсиңизге түшүрүңүзчү, – деди.

– Каным, менин айткандарымды орундатсаң, жоруп да берем.

– Эмне айтсаң, ошонун баары орундалат.

– Мен минип келген Ыдырыс сейилдей турган дөбөнүн ортосунан бир кумура алтын таап алган. Ыдырыс барып, канга айтпай бөлүп алайын, – деди. Атам жер канга тиешелүү болот. Жерден чыккан кен жана башка табылгалар канга тиешелүү, албайбыз, кандын казынасына беребиз, – деди. Ыдырыс атамы эңкейип кара, канча алтын бар экен, – деди. Атам эңкейгенде, атамын башын алып таштады. Атамдын башы: кызыталак, менин аялымдын алты айлык боюнда бар, кудай кааласа, ал алты жашка чыкканда, башың меникиндей тоголонот деген. Биринчи Ыдырыстын башы алынсын.

Ыдырыстан сурады эле:

– Туура! – деди.

Ыдырыстын башы алынды. Кан:

– Балам, эми түштү жоруп бер! – деди. Даанышман айтты:

– Сиздин аялыңыздын аты Сыргажанбы! Сырганын сулуулугуна кызыгып, кордук менен алгансыз, туурабы?

– Туура! – деди.

– Сырганын сүйгөн жигити бар эле, үкөккө салып ала келген, баш жагыңызда, алтын табактагы алмадан бирөө колун салып, алып турчу беле?

– Туура! – деди. Даанышман:

– Айткандын баары орундайт дегенсиз, кан эки сүйлөбөйт, туурабы? – деди.

Кан:

– Туура! – деди.

– Эмесе, мынабу үкөктүн ичинде кыздын сүйгөн жигити жатат, сиз эшикке чыкканда, Сыргага жигити кол салат. Алтын табактагы алмага кол салган ошол жигит. Үкөктү ачып караңыз дагы, жигитине кошуп, жакшы жашагыла – деп, жаман айтпай, көңүлүңдөн чыгарып, энчи берип жөнөт! – деди.

Кан макул болуп жөнөттү. Даанышман уруксат сурады.

– Балам, сен менин жаныман кетпе. Жаш болсоң да, баш вазир бол! – деп жиберди.

Акыры вазир болуп жүрүп, кан өлгөндөн кийин Даанышман кан болуп, Инамжанга айткан кандын кызын алып берип, атасы сейил жасаган жеринде Данышман сейилдеп калган экен.

СОКУР СООДАГЕР

Бир заманда Нуржан деген соодагер соода кылып жүрүп, байлыгы ташып, дүнүйөсү ашыптыр. Бирок мастан кемпирге алдатып, сокур болуп калат. Сурап деген жалгыз баласы бар экен, баласы он сегиз жашка толот.

– Балам, мен сооданы он сегиз жашымдан баштадым эле, сен да эми соода кыл! – дейт.

– Сен бүгүн өзүбүздүн үйдөгү бардык дүнүйөнү карап чык. Эртең миң сом жаныңа сал да, биздикинде жок буюмду таап кел! – дейт.

Баласы базарды араласа, базардагы дүнүйөнүн бардыгы эле үйүндө бар экен. Бир адам капкара ит жетелеп, сатканы туруптур: «Бизде мындай ит жок эмеспи» – деп, сатып алды:

Атасына:

– Мен базардан үйдө жок буюмду таба албадым, бир адам кара ит алып жүргөн экен, бизде кара ит жок, ошону сатып алдым, – деди.

Атасы:

– Жакшы кылыпсың! – деди.

– Дагы миң сом алгын да, жакшы жолдош сатып алгын! – деди.

Баласы Сурап базарга барат. Эки жигит бир өлгөн адамды мүрзөдөн алып чыгып уруп жатат. Сурап:

– Бул өлгөн адамдын эмне күнөөсү бар? – деди.

– Беш дилде карыз эле, бербей өтүп кетти, жок дегенде уруп алсакпы деп, уруп жатабыз! – деди.

Сурап беш дилдени берип, ак кепиндеп көмдүрүп, күмбөз салдырып, күмбөздүн акчасын төлөп, баса берди. Болгон окуяны атасына айтты.

– Жакшы кылыпсың, балам! – деди.

– Эми миң сом алып, базарга жар салгын. Жакшы, ак ниет жолдош болсо миң сом берем дегин. Акча алыш үчүн:

«Мен ак ниет болом», – деп келе берет. Сен жарабайсың деп, кетире бер, базар тараганда кыбыла тараптан боз чепкен кийген, эски этегин кайра түрүнгөн жигит: – Аке, мен жарар бекемин, – дейт. Ошол жигитти алгын! – деди атасы.

Баягы жигитти алды. Жигиттин аты – Билерман.

Билерманды ээрчитип келди. Атасы:

– Сурап балам, жакшы жолдош таапсың, – аксарбашыл миң кунан кой, кой айдай турган эки жигитти кошуп берет.

– Бүгүнкү жолго эрте чыккыла, кеч бешимде камыштуу булакка жетесиңер. Ал булакка малыңарды сугаргыла, ал жерге жатпагыла, андан өтүп барып, кеч кирген жерге жаткыла. Андан жүрүп олтуруп эки хандын шаарынан өтүп, үчүнчү хандын шаарына сатасыңар. Биринчи сыйкырдуу кыздын шаарынан өтөсүңөр, андан ары Узур шаарынан өтөсүңөр, акырында Береке шаарына саткыла. Малыңар баалуу болот – деп, сокур соодагер балдарын жөнөтөт.

Балдар эрте жөнөп, малын айдап олтуруп, кеч бешимде атасы айткан камыштуу булакка жетип, малын, аттарын сугарып, сокур соодагер баласы Сурап:

– Атам айткан, бул жерге жатпайлы, – дейт. Жигити Билерман:

– Жок, кожоюн, атаңыздын айткан булагы ушул, бул булактын сырын мен билем, ушул жерге жатабыз! – дейт.

Сурап сокур соодагер баласы:

– Сен сырын билсең, жатса жаталы, – деп, макул болот. Билерман бир көк улакты союп, терисин ийлеп чанач кылып, ичине талкан салып, бууп коёт.

Күүгүм талаш бир кемпир эки челекти бакан менен ийнине салып:

– Айланайын, балдарым, мен бир мусапыр кемпирмин.

Өткөн-кеткен соодагерлерге май талкан берип, бергенин алып, эптеп оокат кылып жүрөм – деп, көк улактын чаначына салынган талканды балдарга сунат.

Билерман жигит:

– Эне, бизде дагы жол азык кылып жүргөн май талкан бар. – Колундагы чаначты көрсөтүп, алманы кырымыш болду. Кемпирдин өзүнүн чаначын өзүнө берип, өз чаначын өзү алып калат.

Кемпир үйүн көздөй челектерине суу алып жөнөйт. Билерман жигит мылтыгын октоп алып, аркасынан барып, кемпир жаман үңкүргө кирээри менен артынан кирсе, кемпирдин эки кызы бар экен. Кыздарына айтып жатат:

– Баягы мен сокур кылгандын баласы миң кой айдап түнөп калыптыр. Чаначты колуна бердим. Төрт киши экен, бардыгы сокур болот, миң койду сатып жыргайбыз. Алардын талканын биз жейли! – деп үчөө тең жеп сокур болуп калды. Кемпир кыздары менен:

– Алдады! – деп сыйпалашып, – кокуй, айыга турган дарыны тап, – деп калганда бала үчөөнү тең атып өлтүрүп, үңкүрдүн эки жагын караса, бир каалга турат, каалганы ачып караса ичи толгон дүр-дүнүйө, каалганы жаап эшикке чыгып, от коюп өрттөп, белгилеп коюп Билерман жолдошторуна келип:

– Жайлап келдим, беймарал уктай бергиле! – дейт.

Бир-эки күн жол жүргөндөн кийин бир аппак бай кемпирге жолугуп, ошол жерде түнөшөт. Бай кемпир ыйлап отурат:

– Менин эки жакшы көргөн балам силер келе жаткан жолдо сыйкырдуу кызды аламын деп барып, аскери менен таш болуп калды. Менин балдарыма окшогон азаматтар таш болуп турат. Айланайын, балдарым, силер катылбай өтүп кеткиле.

Билерман эки күн жол жүрүп, сыйкырдуу кыздын шаарына жетти. Шаардын дарбазасы бар экен. Дарбазанын эшигинин алдында көп солдаттар аттары, жарактары менен таш болуп калган.

Соодагердин баласы:

– Жандап өтүп кетебиз, – деди. Билерман:

– Дарбазага барабыз, буюрса ушул кызды сага алып берем

– деди.

Эшигинин алдына барды эле кыз:

– Эрдемсинген кызыталак! – деп, эшикти катуу жапты эле, аттары таш болду. Экинчи эшикти жапты эле, балдардын бел курчоосуна чейин таш болду, үчүнчү жолу жапты эле, балдардын бел курчоосунан ылдый таш болду. Кыздын сыйкыры үчүнчү жолу жапканда бүт таш болчу экен. Бүт таш кыла албандан кийин, эшикти ачып:

– Мен сеникимин, сага багындым, дарбазанын оозу ачык, киргиле, – деди эле, Билерман:

– Кирбейбиз сага окшогон мыкаачыга, эмне шартың бар?

Айт, – деди.

Кыз айтты:

– Менин шартым, кимди таш кыла албасам, ошого тиймекмин. Мынабу таш болгон баатырлар – менин шартымды көтөрө албай, таш болгондор.

Билерман айтты:

– Сага окшогон мыкаачыга ким макул болот? – деди. Кыз айтты:

– Силердин шартыңарга көнөйүн, айткыла! – деди. Билерман айтты:

– Мынабу таш болгон адамдардын бардыгын адам түрүнө келтиресиң, анан сүйлөшөбүз, – деди.

Кыз дарбазасынын эшигин үч жапты эле, бардык таш болгондор:

– Айланайын, бизди кандай адам куткарды! – деп, өйдө- ылдый чапкылап, сүйүнгөнүнөн ыйлап, чурулдашып жиберди.

Билерман:

– Сыйкырдуу кыздын азабынан биз куткардык силерди, – деди.

– Жолдо биз конок болгон Чынар деген бай катындын балдары ким? – деди эле, эки жигит:

– Биз! – деп алдына келди.

– Биз Үзүр шаарынан соода кылып келе жатып, силердикинде болобуз, ошондо сүйлөшөбүз, – деди сыйкырдуу кызга:

– Сиздин аты-жөнүңүз ким, сиз эмне дейсиз? – деди. Кыз:

– Менин атым – Гүлбара, ушул шаардын падышасы болом. Менин атам – Тынык хан, сени ким келип жеңсе, ошол жигитке тиесиң деген, силерге макул болсом, шартымды бузбайм.

Гүлбаранын атасы Тынык менен сүйлөшсө кызын бере турган болду.

Гүлбара кыздын шаарына үч күн жатып, Береке шаарына барып соода кылып, келе жатып кызды алып кетебиз, – деп, убаданы бек кылып кетишти.

Сурап менен Билерман сыйкырдуу кыздын шаарынан өтүп, эки-үч күн жол жүрүп, Үзүр шаарга кире бергенде, чоң тыттын түбүндө булак бар экен, ал булактын түбүндө бир кемпир-чал жашоочу. Өткөн-кеткен жолоочулардан катык сурап, оокат кылчу экен, жол жүрүп, кеч келип, кемпир-чал отурган булакка түнөйлү, – деп кайрылат.

Кемпир-чал айтты:

– Биз болсо өткөн-кеткендерден кайыр сурап, оокат кылган бечарабыз, катыгыңар болсо бергиле да, биерге жатпагыла, ар күнү кандын казынасын уурдайбыз деп ушул жерге жети каракчы чогулуп келип, казынага бара албайт. Силерге окшогон жолоочуларды талап алып жиберет.

Билерман:

– Ушул жерге жата беребиз, – деп, түнөй турган болот. Караңгы киргенде жети каракчы келет. Жети каракчы

Билермандан:

– Каяктан келе жатасыңар, каякка баратасыңар? – деп сурайт.

Билерман:

– Уурубуз, ушул уурдап келе жаткан койго ыраазы болсоңор, силерди да шерик кылабыз.

Отуруп сырдашкандан кийин, жети каракчы:

– Хандын казынасын уурдайбыз деп күнүгө келебиз, бирок уурдап кете албай, күнүгө убарабыз.

Билерман:

– Уурдап келаткан койго силер шериктешсиңер. Хандын казынасын уурдасак, биз шериктеш болобузбу? – дейт.

Бардыгы тамактанып, эл жаткандан кийин, казынаны уурдаганы жөнөшөт. Билерман казынанын дубалынын бир жерин киши баткыдай тешип, өзү кирет, казына эки кабат дубал экен, алтын экинчи дубалдын ичинде экен.

– Мен кирем, менин артымдан силер киресиңер, кандай кылып алып чыгарыбызды ичине кирип сүйлөшөбүз. Силер сойлоп отургула! – деп, өзү эң мурда кирип, утур бирден чакырып, тар эшиктен сойлоп кире бергенде башын кылыч менен чаап, бирден таштай берет. Жети каракчынын башын кесип, казынанын ичине калтырып, жети каракчынын оң кулактарын кесип, жети каракчынын аттарынын сол кулагын кесип алып, кете берет.

Хан кароолчулары жетөөнүн башын биз алдык – дейт ханга.

– Макул, азаматтык кылгансыңар, бирок эмне белгилери бар? – деп сурайт хан.

Кароолчулары эч билги көрсөтө алышпайт.

– Демек, муну өлтүргөн силер эмессиңер, андан көрө элге жарыя кылып, өлтүргөн кишини таапкыла! – деп, буйрук берет хан.

Элге:

– Ушундай окуя болду, муну ким кылды? – деп, жарыя салат.

– Муну мен кылгам! – дегендер чыгат. Андай адамдардан:

– Эмне белгиңер бар? – дейт. Эч нерсе көрсөтө албагандарды капаска отургузуп, издөөнү жүргүзө берет. Таба албайт, кемпир-

чалдан башка эч кимди да калтырбайт. Акыры кемпир- чалды алдырып:

– Чет жакадан келген киши болду беле? – деп сурайт.

– Болгон. Жети каракчы казынаны уурдайбыз деп, күнүгө барып уурдай албай, биздин жаныбызга түнөгөн жолоочуларды тоноп алып кете берген. Кечээ кечинде көп кой айдаган көп киши түнөй турган болушту, караңгы киргенде баягы жети каракчы келген.

Жолоочулардын ичинен Билерман деген:

– Биз – уурубуз, ушул биз айдаган миң кой бир байдын кою экен, койчуларын өлтүрүп, коюн алып келе жатабыз – деп, жети каракчы менен сырдашат.

– Азамат экенсиңер, коюңарга шерик кыласыңарбы? – дейт Билерман:

– Албетте, кылабыз, – дейт. Силердин эмне өнөрүңөр бар? – деп, жети каракчыдан сурайт.

Жети каракчы:

– Ушул шаардын ханынын казынасы бар, кире албай жүрөбүз, – дейт.

Билерман айтты:

– Койго дагы шериксиңер, казынаны уурдасак, силер бизди шерик кыласыңарбы!

– Уурдашсаңар, шерик кылабыз! – деди.

– Болду, уурдашпай анан! – деди.

Жолоочулар жети каракчы болуп казынага кеткен, таңга маал жолоочулар жайладык, – деп, коюн айдап жөнөп кеткен. Жолоочулар чай ичип, жай жөнөгөн, шаардан көп алыстай элек болуу керек, – деди кемпир-чал.

Хан жолоочуларды таптырып келип:

– Силер эмне билесиңер? – деди.

– Ханым, аны мен кылдым, – деп, Билерман айтты.

– Эмне белгиң бар? – деди.

– Белги бар! – деп, оң чөнтөгүнөн жети каракчынын оң кулагын, сол чөнтөгүнөн аттардын сол кулактарын алып, хандын астына таштады.

Үзүр шаарынын ханы Райымбек Момун уулу Билерман менен Сурапка чоң ырахмат айтып:

– Бали, баатырлар, Билерман сага бойго жеткен кызым бар, аты – Сырга, кызымды калыңсыз берем! – деди.

– Жок, ханым, менин агам – Сурап. Кызыңызды Сурапка бересиз, – деди.

Хан кызын үч күн конок кылып сыйлап, анан алып берди.

– Күйөө бала Сурап кайнатасынан сурады:

– Менин атам Нуржан миң кой айдаткан. Береке шаарына саткыла деген, атанын айтканын сыйлап, Береке шаарына сатабыз. Кызыңызды камдантып турсаңыз, келе жатып ала кетсек экен, – дейт.

Үзүр шаарынын каны буга макул болду. Сокур соодагер балдары Береке шаарына барып, соода кылып, малын сатып бүттү. Малы жакшы пул болду.

Билерман ушул шаарда жакшы ээр жасай турган бир уста бар экен, ошого жолукту. Миң сомдук ээр жасап бер, – деп, колуна миң сом берди.

Ээрчи он күндөн кийин келип:

– Ээриңди ал! – деди.

Он күн өткөндөн кийин Билерман Сурапка айтты:

– Бүгүн ээрчиге барасың, ээрге кызыгып ала койбо. Ээрчиге дагы миң сом бер.

Мындан да жакшы ээр бергин, – деп. Ээрчи бул ээр жакпаса, миң сомунду ал. Мен мындан ары ээр жасаганды койдум, – деп, устаканадан чыгып кетет. Сен артынан калбай, ээрчип бара бер. Жолдон коркунучтуу жолборс, илбирс, ажыдаар кезигет, коркпостон бара бер.

Сага алар тийбейт. Калың бактын арасында чоң ак үй, ичине кирсең орундук бар, отура бер, таң атканча отур, бирок уктаба.

Сурап түнү менен отурат, эч ким кезикпейт. Таңга маал бир кыз келип, «кылыч менен чаап салайын» десе, кылычтын бетинде: «Өлтүрбө, сенин никенди ушул жигитке буюрган» деген жазуу турат.

Береке шаарынын ханы Азрапжан кызымды эч кимге бербейин, кызым менен эч ким сүйлөшпөсүн, – деп бактын арасына үй тигип, коркунучтуу айбандарга кайтартып койгон. Кыз ойлоду: «Атам эрге бербейм деп ушул жерге бекитсе, бул эмне деген шумдук, бул жигитти өлтүрбөй коё турайын».

Таң атканда Сурап туруп жолдошуна келди. Билерман:

– Эмне көрдүң? – деди. Сурап:

– Эч нерсе көргөнүм жок.

– Уктадыңбы?

– Таңга жуук көзүм илинип кетиптир, – деди.

– Өлбөй калыпсың, жакшы болуптур. Эми курсақты жакшы тойгузуп, кечке чейин укта, кечинде баягы жерге барасың, – деди.

Сурап кечке чейин уктады. Билерман Сурапты ойготуп:

– Баягы жерге бар, бирок уктаба, бүгүн уктасаң, тирүү калбайсың! – деди.

Сурап барды, уктабай отурду. Түн ортосунда кыз келип:

– Бул жерде эмне отурасың? – деди. Сурап:

– Сизди күтүп отурам, – деди. Кыз айтты:

– Мени атам эч кимге бербейм, – деп ушул жерге бекиткен,

– кокус киши барса, өлтүрөсүң, – деп, мобу кылычты колума берген. Сени түндө чаап таштай турган элем. Кылычты сага көтөрсөм, кылычтын бетинде жазуу пайда болду. Эми менин пальтомду көтөрүп, атама салам айтып киргин. Пальтону тааныйт. Өзүң билип жооп бер! – дейт.

Сурап пальтону алып, Билерманга барды.

– Кудай бериптир, кыз колубузга тийди. Пальтону көтөрүп ханга баргын, сен бул пальтону кайдан алып жүрөсүң, бул менин кызымдын пальтосу, – дейт. Сиздин кызыңыздан башка пальто жок деп ойлойсузбу, мындай пальто бизде тогуздап бар дегин, мындай пальто эч кимде жок, – деп жасаткан. Эгерде ушундай пальтодон тогузду таап берсең, мен сага ушул пальто кийген кызымды берем, – дейт. Болуптур, үч күн мөөнөт берсеңиз, мен тогуз пальтону таап келемин дегин, – деди Билерман.

Сурап пальтону көтөрүп хандыкына барды. Салам айтып, пальтону илип коюп отурду, хан аялы экөө таанып:

– Сен бул пальтону кайдан алып жүрөсүң, менин кызымдын пальтосун, – деди.

– Сиздин кызыңыздан башкада мындай пальто болбойбу?

Биздики тогуздап турат.

– Эгерде силерде тогуз пальто болсо, анда кызымды берем, эгерде жок болсо, башыңды алам! – деди.

– Болуптур, үч күн мөөнөт бериңиз, – деп Сурап чыгып кетти.

Билерманга келди.

– Убада кылдык, ушул пальтодон тогузду тапсак, бере турган болду кызын.

– Сен ушу жерде эс алып жата бер, эртең ушул маалда келип калам, – деп Билерман бир жакка жөнөп кетти.

Билерман тогуз пальтону таап, айткан убагында келип калды. Билерман экөө тогуз пальтону көтөрүп, хандыкына барды. Хан аялы экөө кеңешти.

– Биз пальтону жасатканда, мындай пальто эч кимде жок деп жасаткан элек, бул жигит тогуздап көтөрүп жүрөт, оңой жигит эмес экен, убада боюнча кызды берели, – деди.

Кан кызды түнү менен төөгө айдатып жөнөттү.

Сокур соодагердин балдары Сурап менен Билерманга Береке шаарынын ханы Зулайка кызын жыйырма сарпайын кул-күңү менен отуз түтүн эл кошуп жөнөттү. Үзүр шаарынын Райымбек кызы Райымбүбүнү элүү төөгө сарпайын жүктөп, кул-күңү менен жөнөттү. Сыйкырдуу кыздын атасы Тыным хан сыйкырдуу кызы Гүлбараны он түтүн кул-күңү менен жүз төөгө сарпайын жүктөп жөнөттү.

Сыйкырдуу кыз: «Шаарында аскери менен таш болуп калган эки жигиттин апасы ак байбиче келсе, балдарын дос кылалы», – деп камданып турган экен, жүз жылкы ал жөнөттү. Камыштуу булактагы мастан кемпир өткөн-кеткенден ар кандай айла-амал менен жыйнаган мүлктөрү бар экен, анын мүлкүн бүт алып, сокур соодагердин баласы эпсиз байып, армансыз келе жатты.

– Кана, жолдошум, дагы эмне арманың бар? – деди.

– Билерман, ыракмат сага. Бир гана арманым – мен ушинтип келе жатканда атам соо болуп, өз көзү менен көрүп, алдымдан улак тарттырып тосуп, чоң тойду өзү өткөрсө, эки дүйнөдө арманым болбос эле! – деди Сурап.

– Ал да болот. Сен жай бара бер, атаңа барып, ушул маалда атаң экөөбүз алдыңдан тосуп чыгабыз, – деди Билерман.

Сокур соодагер баласы Сурапты базарга барып биздин үйдө жок буюмду алып кел деп колуна миң сом берип базарга жөнөтпөдү беле. Сурап базардын баарын кыдырып караса, базардагы буюмдун бардыгы үйдө бар экен. Сурап: «Атам өзүнүн байлыгын билсин деген экен го», – деп ойлоду. Базарда бир адам ит жетелеп жүрүптүр. Иттин эки жагын караса, кара экен. Биздин үйдө мындай ит жок деп, ошол итти сатып келген. Билерман ошол итти союп, сокур соодагердин көзүнө сүрттү эле, көзү ачылды.

– Эми атка мин, балаңдын аман-эсен ойноп-күлүп, хандын кызын күң-кулу менен, адамдын акылы жеткис олжо менен келатканын өз көзүң менен көрүп, алдынан улак тарттырып чыгып, тоюн өткөр! – деди.

Соодагер көздүү болуп, эли менен баласы Сураптын алдынан улак тарттырып тосуп алды.

Билерман ата-баланы кошуп:

– Кана эми, миң сомдук кызмат кылдым бекенмин силерге? Сокур соодагер баласы Сурап:

– Балам, Билерман, миң сом эмес, эсеп жеткис кызмат кылдың! – деп ыраазылыгын айтып, – эми экөөң тең бир тууган болуп ушул дүйнөнүн ыраатын көргүлө, – деди.

Билерман:

– Сиздер ыраазы болсоңор болду, – деди, – мен силерге ыраазымын, мени көрүмдөн сууруп чыгып, беш дилде үчүн уруп жатканда, ажыратып алып, ызат менен күмбөз салдырып, ак кепиндеп көмдүңөр эле. Сурап узак жашап, алып келген кандын кызынан өнүп-өсүп, убай көр, мен кеттим! – деп кыбыланы карап, Билерман учуп кетти.

ЖЫЛАМЫШ ХАН

Илгери өткөн заманда Жыламыш аттуу бир хан болуп, бирок баласы жок экен. Балалуу боло деп, кырк аял алган экен, бирок кырк катындын бири да төрөбөптүр. Күндөрдүн биринде увазирлери менен талаага куш салып жүрсө, кушу верендеге чыкпай, бир чыбык алачыктын түндүгүнө конот.

Хан увазирлери менен барып:

– Алачыкта ким бар, кушту алып бер! – дептир. Алачыктан бир кыздын үнү чыгат.

– Кушту салган кишинин кушу казды алса, салган кишинин кушун салдырган каз алып береби? Куштан ээсин ажыратып өзү алат. Куш салып көргөн киши эмес ко – дептир. Хан Жыламыш кыздын сөзүнө жыгылып, кушту өзү алып караса ай десе ай эмес, күн десе күн эмес, адамда жок бир сулуу кыз экен.

Хан:

– Ата-энең барбы? – дейт.

– Ата-энеси жок кыз кайдан жаралат? – дейт.

– Атаң болсо, энең менен ханга барып жолуксун! – деп, хан кушун алып кете берет.

Кыздын атасы оокат үчүн бир жакка кеткен экен, кечинде келет.

Баштагы күнү кыз түш көрөт. Ханга тийип, бел курчоодон жогоркусу алтын, бел курчоодон төмөнкүсү күмүш бир эркек, бир кыз – эгиз бала төрөп жүрүптүр.

Кыз түшүнө ишенип, атасына айтат:

– Бүгүн хан куш салып увазирлери менен жүрүптүр. Хандын кушу келип биздин алачыкка конду, мени көрүп эртең менен мага атаң барып жолуксун, – деп кетти. Ата, барып жолук. Мен жөнүндө кеп кылса, макул, менин кызым эгиз бала төрөйт, бири – эркек, бири – кыз, балдарынын көкүрөгү алтын, көчүк жагы күмүш болот дей бер, жалганчы кылбаса мен түш көргөм. Калыңына эмне аласың десе, ушул кичинекей боз калтаны толтуруп алтын берсең болду дегин. Хан: – Ушул идишиңби? Кап таба алган жоксуңбу? – дейт. Ханым ушуну эле толтурсаң болду дегин. Хан казынасын бүт салып, толтура албайт. Казына бүткөндө болду, ханым, жеткирип, – бер деп баса бер. Толбой калса, ач көздүк кылып толтуруп бер дебегин! – деп, кыз атасынын колуна кичинекей боз калта берди. Атасы:

«Барбай жатып хандын казынасын кызганат» – деп, айтпасын деген ой менен унчукпай, калтаны чөнтөгүнө салып, кызына нааразы болуп жөнөп кетти.

Чал ханга барды. Салам айтып:

– Чакырган экенсиз, келдим, – деди.

– Сиз ким болосуз?

– Болотбекмин, – деди.

– Андай болсо, жакшы келипсиз, – деп, Болотбекти сыйлап, – Болотбек аксакал, кымызды ичкенге бер, кызды сүйгөнгө бер деген. Кызыңды мен жактырып калдым, балалуу болсомбу, – дедим.

– Ханым балалуу болосуң. Менин кызым көкүрөгү алтын, көчүк жагы күмүш эгиз бала төрөйт, – деди.

– Менин тилегеним бала да, Болотбек аксакал! Калыңына эмне берем? – деди.

– Калыңына, мына ушул калтага алтын берсеңиз болду, – деди.

Хан:

– Түзүгүрөөк идиш тапкан жоксуңбу? – деди.

– Ханым, ала турган колуктуң ушуну берди, – деди. Хан казыначыга:

– Калтасын толтуруп бер! – деди.

Казыначы алпарып алтын салса, калта толбойт. Болотбек:

– Хан калтасын толтуруп бер дебеди беле, толтур! – деди. Казыначы ханга келди:

– Ханым, чалдын боз калтасы казынанын баарын салсам, толбоду.

– Чакырчы! – деп мастан кемпирди чакыртып келип, – эмине кылабыз? – деди эле, мастан кемпир калтадан алтынды бүт төктүрүп, калтанын түбүнө топурактан: – Суф, – деп бир чымчып салып, бир табак дилде салды эле, боз калта толуп кетти.

Болотбектин кызы атасына көздүн челинен жасалган калта берген экен. Адамдын көзү топуракка толот эмеспи, калта топурак салгандан кийин дароо толду.

Болотбектин кызы Айсулууну Жыламыш хан алды. Кыздын боюна болду, тогуз ай, тогуз күн дегенде төрөлө турган болду. Жыламыш хан куш салып увазирлери менен чыгып кетти.

– Бала көрүнгөндө мага сүйүнчүлөп баргыла?

Жыламыш хандын кырк төрөбөгөн аялдары мастан кемпирге дилде берип:

– Баласын эптеп жогот! – деди.

Мастан кемпир төрөп жатканда аялды алаксытып, эгиз кыз менен баланын ордуна, бир эркек, бир ургаачы күчүк алдырып келип коюп, эгиз баланы мастан кемпир алып кетти.

Балдарды алып кетип дайрага ыргытты эле, балдар сууга түшкөн жок, көздөн кайым болуп кетти.

Кырк аял:

– Ханга сүйүнчүлөгүлө! – деди. – Аялы бир эркек, бир ургаачы күчүк төрөдү! – деп киши чаптырды.

– Кысталакты көзүм көрбөсүн, күчүктөрү менен суунун аралыгына алып барып, оң бутун кесип таштагыла, – деп буйрук берди.

Айсулууну күчүктөрү менен аралга алып барып таштады. Айсулуу эмчеги ооруп чыдабай күчүктөргө эмизип, адамдын сүтүн эмген күчүктөр бат эле чоңоюп, аралдагы токойдон кекилик, чил, кыргоол тиштеп келип, Айсулууну багып, токойдо жашай берди.

Сууга ыргыткан балдарды сууга тийгизбей кайберен алып барып, кийик эчкини эмгизип, кайберен багып алды.

Жыламыш хан:

– Дегеле мага бала буйруган эмес экен, – деп ыйлап, бир канча күн эшикке чыкпай үйүндө жатты. Бир топ жылдан кийин:

– Кой, талаага чыгайын, – деди. Аң уулап тоого чыкса, тоодо кийиктин арасында бир жылаңач бала жүрөт.

Жыламыш хан:

– Кудай, тоого деле бердиң баланы, мени кандай кур койдун! – деп катуу кейип келип үйүнө жатып калды.

Катындары шекшип, мастан кемпирди чакырып:

– Хан тоого барып келип, жатып калды, балдарды эмне кылгансың? – деп мастандан сурады.

Мастан балдарды сууга ыргытканда балдардын сууга түшкөнүн көрбөй калган.

Хандын кайсы тоого чыкканын сурап алып, ошол жакты карайынчы, – деп мастан жөнөдү. Тоонун арасынан баланы көрдү. Балдар аман калган экен. Бала чоңоюп калыптыр, балага тийсем, мени соо койбойт. Кызды таап алдабасам, бала алдана турган эмес, – деп, кызды издеди.

Из кууп жүрүп кызды бир үңкүрдөн тапты. Бала кызды бир үңкүргө киргизип, үңкүрдүн оозуна бир ташты коюптур, ал ташты карап, бала алп болгонун билип, мастан жанынан түңүлдү.

Мастан: «Кызды алдап көрөйүн» – дейт:

– Айланайын кызым, мен сенин апаң болом. Сени мен сагындым, мени үңкүргө киргиз, – деп жалынды.

Кыз:

– Менин сага окшогон апам жок. Менин апам – кийик, – деди.

Мастан үч-төрт күн келип жалынды. Кыз түгөйү келгенде айтты:

– Бир кемпир келип, апаң болом, – деди. Мен сага окшогон апам жок, – деп, эшикти ачпадым, – деди.

Жигит:

– Эч кандай эшик ачпагын! – деди. Мастан бир күнү кийим алып келип:

– Айланайын, кызым, сага кийим алып келдим, жылаңач жүрбөй, кийип ал! – деди.

Кыз болбоду, мастан сенин жалгыз отурганыңа жаным кейийт. Батыш тарапта Күлбөс деген хан бар. Гүлайым деген сулуу кызы бар экен, ошону алып келип бер десең алып келип берет. Жалгыз отурбай ошону менен ойноп отурбайсыңбы? – деди.

Мастан кемпирдин максаты: «Бир тууганы барып, Күлбөс хандын кара дөөсүнөн өлүп калса, кыз ушул үңкүрдө жатып жок болот. Буларды ушундай кылып түбүнө жетпесем, өзүмүн алым жетпейт», – деп ойлоду.

Кыздын бир тууганы кечинде талаадан келгенде:

– Мен жалгыз эле отура беремби. Күн батыш тарапта Күлбөс деген хандын Гүлайым деген бир сулуу кызы бар экен, мага ошону алып келип берсең, – деп ыйлады.

– Мейли, алып келип берейин сага, үч айлык оокат камдап берейин. Беш-он күндөн кийин жөнөймүн, сен ыйлаба, – деп беш-алты күндүн ичинде отун-суу камдап берип:

– Эч кимге эшик ачпа, ачсаң экөөбүз тең өлөбүз! – деп жөнөдү.

Бир канча күн жол жүрүп олтуруп, куш салып увазирлери менен жүргөн Күлбөс ханга жолукту. Күлбөс хан жылаңач балага:

– Каякка барасың? – деди.

– Күлбөс ханга барам, Гүлайым деген кызы бар дейт, ошону алып кетемин – деди.

Хандын увазирлери:

– Муну карасаң өлтүрүп коёлу, – деди. Күлбөс хан күлүп койду.

– Шашпагыла, мен өлтүр дегенде өлтүрөсүңөр! – деди. Жылаңач бала:

– Күлбөс хан кайда? – деди.

– Ушундан нары барсаң табасың, – деди.

Жылаңач бала шаарга кирди. Шаардагылар шылдыңдап:

– Бизчилеп кийинип албайсыңбы? – деп кийим көрсөттү.

– Кана, мага кийгизип көргүлө, – деди. Кийимди кийгизип, күзгүгө көрсөтүштү.

Бала жылаңач жүрүп капкара болуп күнгө күйгөн. Бала:

– Мен канткенде агарам! – деди.

Шылдың кылышып, көлдү көргөздү, ошого барып жатсаң, агарасың дешти.

– Болуптур! – деп, көлдү карай басты.

– Кийген кийимиңди чеч! – дешсе, анысын аякка, мунусун биякка ыргытып, көлгө барып, күзгүгө көрүнүп алып, агарганча жатам, – деп жатып алды.

Ханга кабар кылды, увазирлерин чакырып:

– Баягы жылаңач баланы кармап алып келгиле! – деп, буйрук берди.

Увазирлер көлдө жаткан балага барып:

– Жүр! – деп кармашса, анысын аякка, мунусун биякка ыргытып, бирин бирине уруп, жолотпой койду.

Увазирлер Күлбөс ханга барды:

– Бая күнү келатканда өлтүрөбүз дебедиңер беле. Ошол жерде тийгенде өнөр көрмөксүңөр. Эми кайра баргыла. Сизди Гүлайым чакырып жатат десеңер келет. Хан чакырып жатат десеңер келбейт, – деп увазирлерин кайра жиберди.

Увазирлери кайра барып:

– Күлбөс хандын кызы Гүлайым чакырып жатат, – деди.

– Эмесе барайын, – деп кийинип жөнөдү.

– Башка киши менен сүйлөшпөйт. Гүлайым менмин, – деп тосуп чык. Ал адамга кошула элек жапайы, алдап сөзгө келтиребиз, – деп Гүлайымга айтыптыр.

Жылаңач баланын алдынан тосуп чыгып үйгө киргизип, оокат берип сыйлап, жакшы кийимдерди кийгизип отургузду. Мастан кемпир айткан бир тууганың жөө жүргөнчө, Күлбөс хандын Күлсары аты бар, ошону алып келип минип жүрбөйбү деп. Азыр баланын эсине ошол түштү:

– Күлсары ат кайда? – деди. Хан баланын үстүнө кирип:

– Күлбөс хан менмин. Гүлайым бул – менин кызым.

Күлсары ат мына! – деп атты да көргөзүп таанышты.

Баладан:

– Сен кимсиң, кимдин баласысың? – деп да сураган жок. Анткени Күлбөс хан билет болчу. Баланы сыйлап жакшы айтып, он күнчө таанышып, жылаңач жүрүү уят экенин түшүндүрүп, үйүр кылды. Ал он күн ичинде кыз дагы көп-көп кеңештерди үйрөттү.

Бала ханга:

– Гүлайым менен Күлсары атты мага бер, мен кетем! – деп карындашынын жалгыз калганын айтты.

Күлбөс хан айтты:

– Бизден жогору капчыгайда кара дөө деген жатат, кырк күн ичинде бир тойгузабыз. Кырк күндүк оокат бербесек, бизди чаап кетет, ушуну өлтүрүп берип, анан кыз менен атты алып кетесиң! – деди.

Бала айтты:

– Мага Күлсары атты бериңиз, мен өлтүрүп, башын кесип алып келем! – деди. Балага Күлсары атты токуп, жарак-жабдык менен жөнөттү.

Бала барса, чоң ак дөбө, ошол ак дөбөдө чоң ак үй турат.

Үйгө кирсе, кара дөө уктап жатат.

– Эй, кара дөө, тур, күрөшөбүз! – деди.

Кара дөө оң бутун көтөрүп, ушул бутту басып жерге тийгизсең эле болду, – деди. Бутун көтөрүп коюп кайра уктады.

Үйдүн бир капшытында бир темир чынжыр жаткан экен.

Чынжырды алып, дөөнү ага байлап Күлсары аттын омуруосуна салып, чуу койду. Күлсары ат үй менен кошо сүйрөп жөнөдү. Бала капчыгайга салды. Дөө жанчылып, капчыгайдын ичи кан. Бир оокумда дөө сүйлөдү.

– Азамат экенсиң, эми мени арманда өлтүрбө, бир кармашып өлтүр, – деди.

Бала макул болуп, бошотуп кармашты. Кара дөө күч алып, баланын шайын кетирди, бала жыгыла турган болгондо ыйлап, кайберен-кайыптардан жардам сурады.

Кайберен-кайыптардын жардамы менен Кара дөөнү көтөрүп уруп, башын кесип, канжыгага байлап барып, хандын эшигине таштады эле, хандын үйү солкулдап кетти.

Бала Кара дөөнү жеңгенден кийин, баркы көкөлөдү. Күлбөс хан той кылып, кызын камдантып жөнөтө турган болду. Кызына эки жүз түтүн элди кошуп, жайгашканча айыл ээси болуп турууга эстүү кишиден кошуп жөнөттү.

Бала дүңгүрөтө көчүп, эгиздин түгөйү калган төргө барып кондурду.

Жыламыш хан бир канча жыл жатып, тоого аң уулаганы чыкты эле, түзөң жеринде бир кийик эчки жүргөн экен. Хан увазирлери менен кийик эчкини кууп жөнөдү. Кийик эчки айылды карата качты, айылдын чекесинде чоң ак үйдүн эшигинде, бир канча киши менен бала отурган эле. Эчки качып барып баланын койнуна кирип кетти.

Жыламыш хан балага:

– Сен кайдан жүргөн баласың? Биз кууп жеткен эчкини бер! – деди, бала ханды аттан түшүрүп, жайлашып отуруп калды.

Хан:

– Бул жер бизге тиешелүү жер, каяктан көчүп келдиңер, ким болосуңар? – деп сурады.

– Ханым, сиз эмне деп жатасыз, бул жер – мен чоңоюп жетилген Мекеним. Карындаш эгизим экөөбүз бул жерде чоңойдук.

Жыламыш хан баланын көкүрөгү алтын, көчүк жагы күмүш экенин көрдү.

– Карындашың кайда?

– Ушул эле жерде, – деди. Жыламыш хан:

– Менин баламсың! – деп бакырып, кучактап жыгылды, – кызымды көргөз! – деди эле, кызды чакырса келбеди.

– Менин апам кайда, мен апамды көрбөсөм, менин атам кайдан болсун, – деди.

Жыламыш хан бул иш кырк катындын кылганы деп, кырк катынды алдырып келип:

– Силер билесиңер, кана, чыныңарды айткыла жан керек болсо, болбосо азыр отко өрттөтөм! – деди.

Жандарына күч келгенде:

– Мастан кемпир билет, – дешти. Мастанды да чакыртты.

– Азыр өрттөймүн, чыныңды айтсаң, жаның калат! – деди. Мастан болгон иштин бардыгын айтты.

– Ушул балдардын көзүн жоготуп бер, – деп мага алтын берди. Мен бир эркек, бир ургаачы күчүктү алдына койдум да, эгиз балдарды сууга ыргыттым. Бирок балдар сууга түшкөн эмес. Ханым, ушул сенин балдарың! – деп далилдеди.

Эми кыздын талабы боюнча увазирлер алып барып таштаган жеринен Айсулууну издеп жөнөдү. Айсулуу чытырман токойдун арасына жаан, күн тийбей турган жерде жашачу экен. Ошол күнү иттер жоолук, көйнөгүн тиштеп, ачык жерге чыгыптыр.

Айсулуу келип: «Иттер да мени шылдың кыла баштады», – деп, эптеп көчүгү менен жылып, ачык жерге чыгыптыр. Иттер болсо, ар кандай жырткычтардан Айсулууну коргоп жүрүптүр.

Увазирлер Айсулууну таап, учурашып, болгон ишти айтып, балдарына алып келип тапшырып, балдары менен кошулуп калды. Жыламыш хан кырк катынды кырк азоо байталдын куйругуна байлап, сүйрөтүп өлтүрдү. Мастан кемпирди арчаны чоң жагып, өрттөп жиберди.

Жыламыш хан эсепсиз чоң той берип, Күлбөс ханды чакырып, эки хан баш кошуп, ат чаптырып, кийик аттырып, кырк күнү той берип, баланын атын Самаган коюп, кыздын атын Сары алтын койгон экен.

Жыламыш хандыкты Самаганга берип, атасынын ордуна Самаган хан болгон экен.

ЖАМШИТ

Илгери бир заманда Жамшит деген казынаны жети атасынан бери күткөн казан-аштуу бай өткөн экен. Жамшиттин үч улуу болуптур. Балдарынын аттары: Уланбек, Жоокербек, Турусбек.

Жамшит сексенден ашат. «Мен болсом карыдым, бир күнү жазып-тайып өлүп кетсем, казынаны балдарым билбей калат го. Казына жерде бекитилген боюнча эмеспи, – деп ойлонот. Казына мүлкүм үч балама жетет». Үч баласын чакырып алып:

– Менин өлөрүм калды, өсөрүм калган жок. Өмүрдү болсо, кудайга шүгүр жашадым. Сексенден аштым. Эми силерге айтар кеңешим, ынтымакта болгула, улууңардын кебин алып тургула. Менде, менден башка беш-алты атанын, мени менен жети атанын жыйган казына-мүлкү бар. Мен болсом келерки шершембиде өлөм. Ушул жумадан калтырбай көмгүлө. Колдогу оокат менен ызааттагыла. Көмгөндөн кийин жетилик өткөрүп туруп, чогуу барып казынаны үчөөң бөлүп алгыла. Бөлүштүрүп алып, үчөөң үч казына кармасаңар да жетет.

Казынанын катылган жерин мурун балдарына айткан эмес экен, айтып берди.

Жамшит өзү айткан күнү өлөт. Балдары айткандай ызат-сый кылып көмөт. Жетилигин өткөрүп бүткөндөн кийин балдардын улуусу Уланбек эки инисин чакырып:

– Жүргүлө, казынага баралык.

Үчөө барса, казына уурдалып жок.

– Үчөөбүздөн башка муну бир дагы жан уккан эмес, көргөн эмес – деп, бири-биринен шекшинет.

Кичүү иниси эки акеси атасын көмгөнү алаксып жүргөндө Турусбек таап, бекитип алыптыр.

Турусбек:

– Мени жашсынтып, экөөң бекитип алган турбайсыңарбы? – деп, ыйлап коёт.

Бири-биринен көрүп, мойнуна алышпай, казыга барышат.

Казы:

– Мен бир икая айтып берейин, ошондон кийин ойлонуп көрүп, оюңарды айтып келесиңер! – дейт.

Бир байдын бир жалчысы болуптур. Байдын аялы кыз төрөптүр. Жалчысынын аялы уул төрөптүр. Байдын кызы менен жалчынын баласы төрөлгөндөн бирге чоңоёт. Экөө тең бир короодо ойноп, экөө тең бойго жетет. Экөө бирин бири абдан жакшы көрөт. Бала кызга ойноп-күлгөндү сунуш кылат.

– Атам кудалап койгон. Менин күйөөм келгенде, сага жолугуп туруп, анан күйөөмдүн койнуна жатам. Эгер сага жолуга албасам, ал күйөөгө барбай, сага түбөлүк жолдош болом, – деп, убада берет.

Күндөрдүн биринде кудалап жүргөн күйөөсү келип калат. Убада кылган жигиттин атасы бир чакырым жерге көчүп барган. Бала кыздын күйөөсү келгенин билбей калат. Күйөөсү кеч келип, кабар бербей калат.

Күйөө менен кызды жаткыра турган мезгил келгенде. Кыз:

– Ырахмат, жеңелер, төшөк салып бердиңер, эми кете бергиле. Мен өзүм эле жатам, капа болбогула, – деп, кыз жеңелерин кетирип жиберет.

Кыз күйөөнүн төшөгүнө келип:

– Менин сизден сурай турган суроом бар, макулсузбу? – дейт.

Күйөө:

– Макул, сурай бер, – дейт.

– Менин атамдын бир жалчысы бар эле, жалчынын аялы эркек төрөдү, менин энем кыз төрөдү. Төрөлгөндөн тартып бирге ойноп, бирге өстүк. Экөөбүз тең бойго жеттик. Амалга жарагандан кийин бала: – Баш кошсок, – деп сурады. Экөөбүз бири-бирибизди жакшы көрөт элек. Ал жигиттен мен сурадым. Мен сенден жанымды аябаймын. Менин күйөөм келгенде, сага жолугуп туруп, анан күйөөмдүн койнуна жатам деген элем. Ал кабар жетпей, келбей калды. Сен менин өмүрлүк жарымсың, – деп күйөөсүнүн мойнунан кучактап, бетинен кайта-кайта өөп туруп: – Ушул убада кылып жүргөн жигитке жолугуп келейин – деп, уруксат суранды. Күйөө бала:

– Макулмун, барып жолугуп келүүгө, – деп, уруксат берди.

Кыз баланын үйүн карай кетти.

Кыз жолдо баратканда үч ууру жолукту. Уурулар кыздын алтын билеригине, алтын сөйкөсүнө кызыкты. Кызды зордоону ойлонушту. Акырында уурулар:

– Кыз башың менен эмне кылып жүрөсүң? – деген суроого келишти. Кыз:

– Акелер, мен сиздердин колуңарга түштүм. Азыр кандай кылсаңар, силердин эркиңер. Мен эмне үчүн келаткандыгымды айтып берейин – деп, болгон иштин чынын айтты.

Уурулардын улуусу акылдуу киши экен. Жолдошторуна айтты. Бирге өскөн бала, күйөөсүнө ыракмат айтып келсин, – деп кызды аман коё берди.

Кыз антташкан жигитине барса, ал уктап атыптыр, аны ойготту.

– Сиз кабарсыз калдыңыз – деп, күйөөсүнүн азаматтыгын, уурулар бошоткондугун айтып: – Мына убада боюнча өзүм келдим. Кандай кылсаң, сенин эркиң! – деди.

Жигит кызга ыраазы болуп, кызды ээрчитип келип:

– Ыракмат, жезде, сен азаматтын бири экенсиң. Аман-эсен колуктуңду алып келдим, баракелде, ушундай кызды кандай акмак сөзгө сөлтүк кылат! – деп, жигит күйөөнүн койнуна салып берип кетиптир.

Казы бул икаяны айтып берип:

– Кызга айла жок, бардыгын жайгаштырган, кошо ойноп-күлүп жүргөн мартпы? Калың берип алып, койнуна жатканы жаткан колуктусун уруксат берген күйөө мартпы? Түн ортосунда кыз колуна тийсе, алтындары бар кыз экенине кызыкпай, коё берген уурулар мартпы?

Үч бир тууганды чакырып, суроо берди.

– Жамшиттин улуу баласы Уланбек:

– Кыздын күйөөсү март? – деди.

– Сен аялга кызганыч экенсиң, – деди. Экинчи баласы Жоокербек:

– Жигит март экен, – деди. Кичүүсү Турусбек:

– Уурулар март экен, – деди.

– Турусбек, жашабагыр, ууру экенсиң, бар агаларыңды алып барып бөлүштүрүп алгыла, – деп жыйынтыктады.

ЭКИ БАЛА

Илгери бир заманда эки бала шок, бейбаш болуптур. Эл арасында ишеничтен кетип, элге батпай, суук тумшук көрүнүп кетет.

Биринин аты – Келдибек, биринин аты – Бердибек экен.

Бир күнү Келдибек Бердибекке акыл салат.

– Биз болсо элдин арасында ишеничтен кеттик. Биз бул жакшы жорукту баштаганыбыз менен эл ишенбейт. Андан көрө биз башка жакка кетип, жакшы жүрүп, жакшы иштейли, – деди.

Бердибек макул болуп, экөө башка элге кетишти. Жолдо баратып Келдибек Бердибектен сурады:

– Сенин атаң сага эмне акыл айтчы эле. Бердибек айтты:

– Балам, бышык бол, колдон келсе бирөөнү алдасаң – алда, бирок алдатпа. Балам, алгандын иши алган дечи эле.

Келдибек айтты:

– Менин атам ак жүр, аман иштеп жүр. Аз алсаң да берекеси болот дечү эле. Мен атамдын акылын акыл кылам, – деди.

Экөө эки байга жалчы болду. Бердибек жыл маалына төрт койдон алмак болду. Келдибек бир койдон алмак болду.

Жыл маалында экөө кезигишти. Бердибек айтты.

– Төрт кой алдык төлдөп сегиз болду. Шарты келген жерден төрт кой уурдап алдым эле, ал сегиз болду. Он алты койлуу болдум. Келдибек бир кой алган, аны карышкыр жеп кетти, тарпынын жүнүн кыркып алып, белине курчанып жүрөм, – деди.

Бердибек шылдыңдап:

– Жакшы атаң бар экен. Жүрө бер, жипти курчанып! – деди.

Келдибек өтүп бараткан соодагерге жалынып:

– Ушу жипти ала барып сатып, келишинче бирдеме ала келип берер бекенсиздер? – деди.

– Мейли, төөнүн үстүнө байлап кой, – деди.

Соодагерлер соодасын бүтүп, кайра жөнөй турган болгондо, бир бала мышык кармап туруптур. Соодагерлер:

– Ээй, бала, мына бул жипти алып, колундагыны бересиңби? – деди.

Макул болуп, мышыгын берип, жипти алып калды. Соодагерлер мышыкты билбейт экен. Жолдо келатканда оокат жешсе мыёолойт. Нан берип, өзүнүн жегенинен берип, алып келет. Жиптин ээси кой жайып жүрүп, алдынан чыгып:

– Акелер, эмне болду? – десе.

– Мынабу төөнүн үстүндөгү кара немени алып кал, жибиңе ушул келди, – дейт.

– Акелер, бул эмне? – дейт.

– Билбейбиз. Оокат жеп жатканда, ачка болгондо мыёолоп бакырат экен, эмне берсе, жей берет экен, – деди.

Келдибек мышыкты койнунан түшүрбөй алып жүрөт. Кожоюн бир нан берсе, жарымысын берет. Мышыгы ачка болсо бакырат. Келдибек жолдун боюнда кой жайып турса соодагерлер келет. Анда ал:

– Соодагерлер, бул жанды ала барып, келишинче бирдеме ала келип бербейсиңерби? – деп жалынды.

Соодагерлердин башчысы:

– Акырын бара бергиле, шаарга жакындаганда тосуп алам, – деп кете берди.

Соодагерлердин башчысы шаардын кожоюнуна бара жатса, шаар балдарынын кулактары жарат. Шаарга келемиш чычкан батпай кетип, бешиктеги балдардын кулактарын үзүп жеп ийишиптир, – деп кеп кылышат.

– Бул келемиш чычканды мышык деген жеп жок кылат имиш. Анын мыёологон үнүн укканда кирерге жер таппай, өзү эле жоголот имиш дешет.

Соодагердин башчысы:

– Жолдо бир бала кудай аманат деп бир жандар байлады эле. Силердин кеп кылып жатканыңарга окшойт, – деди.

– Сиздин төөлөр качан келет? – деди.

– Бүрсүгүнү келип калар, – деди эле. Шаар башчысы:

– Бүгүн алып кел! – деп, киши жиберди. Ал алып келип, коё берсе ачка мышык чычкан келемишти бир паста кырып жиберди.

Шаардын эли: «Мага бер, мага!» – деп талашып жатышты.

Шаар башчысы ар бир көчөнүн өкүлдөрүн чакырып:

– Сексен көчө бар экен. Бул мышык бирөөнүн аманаты экен. Ар бир көчө бир табактан алтынды чогултуп берип, алып кетесиңер! – деди.

Балдар кулактарынан ажырап жаткан эле. Таң болуп, алтынды чогултуп берип, алып кетип турушту.

Шаардын башчысы соодагерлерге айтты:

– Мен алтынды чогулттуруп коём, кетерде кайрылып кет! – деп убада кылды.

Шаар элинен сексен табак дилде чогултуп, алтынды жыйырма эшекке жүктөп, шаар башчысы соодагердин башчысына:

– Аманат, ээсине алып барып тапшыр, – деп жөнөттү.

Соодагерлер шаардан чыкканда кырк каракчы конгон жеринен басып алабыз, – деп артынан жөнөдү. Соодагерлер кеч кирген жерге конду. Караңгы киргенде, каракчылар тегеректеп басып, талап алалы десе, соодагерлерди темир коргон курчап калыптыр. Каракчылар көрө албай калды. Каракчынын башчысы бул соодагерлерде бир сыр бар экен. Буларды ээрчип, эртең көрөлү, – деди.

Соодагерлер эртеси жүк жүктөп жатып:

– Беш эшектин жүгүн басып алсын, он беш эшектин жүгү деле жетишет, – деди.

Соодагерлер кақыраган жерге конду. Кырк каракчы тегеректеп барса, коргондун бир жак жааты жок.

Каракчынын башчысы:

– Шашпагыла, бул соодагерлерде бир иш бар экен. Бүгүн да ээрчип көрөлү.

Соодагерлер жүк жүктөп жатып, он беш эшектин жүгүн албай эле коёлу, беш эшектин жүгүн берсек эле жетишет – деп, убада кылды. Соодагерлер жүрүп олтуруп кеч кирген жерге жатты. Кырк каракчы тегеректеп барса, коргондун бир жагы эле калыптыр. Каракчынын башчысы – бүгүн да ээрчип көрөлү. Соодагерлер бир эле эшектин жүгү жетишпейби, бир эшектин жүгүн калтырып, калганын ала кетмекке убада кылды.

Кырк каракчы барып тегеректесе, бир эле алтын казык калыптыр. Эми басып алалы деп, басып калат. Соодагерлердин башчысынын башын ала турган болот.

Каракчылардын башчысы:

– Биз силерди шаардан чыккан күнү алмакпыз. Силерди темир коргон курчап калды. Эртеси коргондун бир жагы жок.

Анын эртеси коргондун бир жагы эле калды. Силерде эмне сыр бар эле, чыныңды айт, өлтүрбөйбүз, – деди. Соодагердин башчысы чындыкты айтты.

– Аманаттын касиети үчүн аман калдыңар. Эми аманатка кыянат кылбай алып барып бергиле! – деп, каракчылар тийбей кайтышты.

Соодагерлер жүрүп олтуруп, аманат берген койчуга кезикти.

Соодагерлердин башчысы:

– Балам, сенин мышыгың чоң ишке жарады, адал эмгек экен. Колуңа адал тийди – деп, жыйырма эшек дилдени берди.

– Койчу, айланайын, акелер, шылдың кылбасаңар экен, – деп жалынды.

Соодагердин башчысы толук түшүндүрүп, аманатты толук бойдон тапшырган экен.

Койчу кожоюндун короосуна кою менен жыйырма эшектин дилдесин айдап барып кошот.

– Ыракмат, балам, ушуну көрмөк бала элең, – деп кызын берип, күйөө бала кылып алыптыр.

Күйөө бала менен кызга үй жасап бериптир:

– Балам, эли-жериңе бар! – деп анан, эли-жерине жөнөтмөк болду.

Койчу баланын аты – Келдибек, жолдошунун аты – Бердибек экен.

Келдибек жолдошу Бердибектен кабар алайын, – деп, издеп барды.

– Акыбалың кандай? – деди.

– Отуз, кырк койлуу болдум эле, быйыл кар оор жаап, жут болуп, бардыгы өлүп калды. Азыр колумда эч нерсе жок, – деди.

– Эми Бердибек, мен болсом байыдым, бирге келдик эле, бирге кетелик, – деп, ат сатып берди. Мындан ары ак жүр, адал же, менин тапканым экөөбүзгө жетет – деп, жолдошун кошуп алыптыр.

Келдибектин кайын атасы көп сеп жасап көчүрүптүр. Бердибекти кошуп эл-журтуна келип, элге аралашып, эл арасында кадыр-барктуу адамдардан болуп, Келдибек Бердибекке аял алып берип, экөө тең келишкен үйлүү-жайлуу болушуп, эки бир тууган бирге жашап калган экен.

АЛТЫН БАЛЫК

Илгери бир заманда Дүйшөбай баатырдын Өскөнбай деген жалгыз баласы бар экен. Дүйшөбай жети-сегиз жыл ооруп жатат. Барбаган молдо-кожо, көрүнбөгөн дубана-бакшы калбайт.

Айласы кетип жатканда үйүнө билгич адам келип калат.

– Алтын балык жесең айыгасың! – дейт.

– Өскөнбай, балам, сенден башка ким кармап келет, өзүң барып Кара дайрага кайырмак салып көрчү – деп, баласы

Өскөнбайды жиберет.

Өскөнбай Кара дайрага кайырмак салып, жети күн олтурат. Жетинчи күнү кайырмагына алтын балык түшөт. Балыкка тил кирип:

– Мен каалаган буйругуңду орундатам, – дейт.

– Жок, менин атамдын оорусуна сен дарысың, сени атама алып барып бышырып берейин, – дейт.

– Атаңы мен айыктырамын, сага узак өмүр сурап, кандын кызын алып берем, – деп жалынат.

«Атам карып калды, ажал жетсе өлөр, болбосо мен айыктырам деп жатасың», – деп алтын балык менен дос болуп,

Өскөнбай Кара дарыяга коё берет. Жети күндөн кийин

Өскөнбай үйүнө келет.

– Балык түшпөдү.

Кысталак табып жалган айткан экен да, – деп, Дүйшөбай ишенбей калат. Табып жети күн кайырмак салса, балык түшпөй койбойт деген.

Бир канча күн өткөндөн кийин алтын балыкты айткан адам үйүнө кайра келип калат.

– Дүйшөбай акыбалың начар го, – деди.

– Балам, жети күн сууда олтурду, балык түшкөн жок, – деди.

Ал киши ырам¹ ачат экен. Ырам ачып:

– Балык түшүп, балаң коё берген экен, – деди.

Өскөнбайдын атасы Дүйшөбай:

– Менден балыкты... – деп чакырып: – Менин балам менден балыкты жакшы көрүп коё бериптир. Ырамчынын айтуусуна караганда, алтын балыкты жегенде мен айыкмакмын – деп, баласын элдин алдында даргага аса турган болот.

1Ырам – күзгү.

Баланын энеси:

– Мага баламы бергиле, бир түн алып жатайын, – деп, ыйлап сурап алат. Энеси Бакбү Өскөнбайды алып жатып баласынан:

– Атаң айтканынан кайтпайт. Мен азык даярдайын, сен укта, балам, мине турган атты да даярдайм.

Энеси Бакбү азык-түлүк, мине турган ат даярдайт. Баласы:

– Сизди менин ордума өлтүрүп коёт. Атама мен ыраазымын!

– дейт.

– Жок, балам, сен жашсың, сен күнүңдү көр, мени өлтүрө албайт, – деп, баланы качырат.

Атка салып минип жүрө турган куржун, куржундун ичине бата турган сандык даярдап, сандыктын ичине алтын-каухар салып берет.

– Балам, жолдон бирөө кошулуп калса, атың сийсе ат сийгенче атынын башын тартып токтотуп турган кишиге, жол жүрүп баратканда сол жагыңдан келип салам берген кишиге, атыңды токуп атказа турган кишиге, душман жолуңан чыкса, сенден мурун келтек чаба турган кишиге жолдош бол! – деп баласын бетинен өөп-жыттап, кыбыланы карап, батасын берип жөнөтөт.

Баласы бир күн жол жүргөндөн кийин бир чоң сууга салган көпүрөгө жетет. Көпүрөдөн өтө бергенде сол жагынан салам берип, өзүнө теңтуш жигит жолугат. Жигит кичи пейил экен, чоң жолдо жолдош болуп калат.

– Бири-бирибизге ишенише турган бололу. Мен дагы эмитен ата-энеден бөлүнүп чыккан мусапырлыкты мойнума алган жигитмин, – дейт Өскөнбай.

– Андай болсо экөөбүз жамандык-жакшылыкты бир көрөлү, – деп экөө бир хандын шаарына барат.

Шаардын элинин баары:

– Хандын эки тулпары жоголду, – деп көчөдөн-көчөгө, кыштактан-кыштакка чапкылап, суроо салып жүрүшөт.

Өскөнбайга жолдон кошулган баланын аты – Акжолтой экен.

Өскөнбайга ал бала:

– Бул хандын аттарын Термиз шаарынын ханы уурдап кетиптир. Эми хандын аттарын биз гана кайра уурдап алып келип беребиз, – дейт.

Ат уурдаткан хан:

– Кимде ким тулпарлардын дайынын билип, колума тийгизсе, сарпайымы менен кызымды берем! – деп жар салат.

Өскөнбайга Акжолтой:

– Термиз шаарынын ханы абдан бекем жерге бекитти.

Бирок табышыбыз керек.

– Өзүбүз талаада тентип жүрүп, колго түшсөк эмне болот?

Өлүп калбайлык? – деди.

Акжолтой:

– Жок, кудай кааласа, колго түшпөйбүз! – деди. Экөө ханга барды.

– Убадаңыз бек болсо, атты биз таап, сиздин колго сөзсүз тийгизебиз! – деди.

Кырмуз шаарынын ханы:

– Хан калп айтса башын жейт. Мен – ханмын, калп айтпаймын! – деп убада кылды.

Өскөнбай менен Акжолтой Термиз ханынын шаарына барды. Аттарды абдан бекем бекитип, кароол коюптур... Кароолчусу менен сүйлөшүштү.

– Кароол болгонун үчүн канча айлык аласың?

– Айына беш теңге алам. Акжолтой:

– Биз сага өмүр бою жете турган алтын беребиз. Аттарды чыгарып бергин да, биз менен качкын! – деди.

Кароолчунун колуна элүү тилде берди. Аттарды алып чыгып, ээсинин колуна салып берди. Кырмуз шаарынын ханынын убадасы боюнча кызын сарпайы менен көчүрүп, Өскөнбайга берди.

Өскөнбай атасы Дүйшөбай ооруп жаткан бир күнү дубана болуп келип:

– Дүйшөбай ата, сиздин ооруңузга ак төөнүн сүтү менен ак жыландын уусу дары. Экөөнү кошуп ичсеңиз айыгасыз, – деп айтып кетип калды.

Дүйшөбай: «Ак төө менен ак жыландын уусун кайдан таптык» – деп жатса, көп төө жетелеген бир топ соодагерлер келип калат. Жетектеги төөлөрдүн ичинде бир ак төөнүн ботосу өлүп калып, желини чыңалып, боздоп баратат.

Кербендер Дүйшөбайдын үйүнүн жанынан өтүп баратып, аялына:

– Аяш эне, мынабу төөнүн желинин сүт тээп, боздоп баратат, саап алыңызчы, – дейт.

Дүйшөбайдын аялы Бакбү төөнү саап, ашкананын оозуна коёт. Жолоочулар кеткенден кийин Дүйшөбай чалкасынан түшүп жатса, бир ак жылан чарадагы сүткө башын салып жатканын көрөт.

– Бакбү мага чарадагы сүттөн берчи, баягы жаш жигиттин айтканы келет экен. Кудай кааласа мен айыгат окшоймун, – деп, чарадагы сүттү иче берип, Дүйшөбай жети күндөн кийин оорусунан айыгат.

Баласы Өскөнбай Кырмуз шаарынын кызын көчүрүп атасыныкына келип калат. Баланы ата-энесине ошентип Акжолтой кошот да:

– Мага ыраазы бол, хандын кызын дүнүйөсү менен алып бердим. Атаңы айыктырдым. Эми мага ыраазы болгула. Мен баягы сен кармаган алтын балыкмын. Бирок экөөбүз түбөлүк доспуз. Керек болуп калсам, Кара дайрага барып чакыр. Мен даярмын, – деп кыбыланы карап учуп кетет.



БҮБҮСАЙРА БОТБАЙ КЕЛИНИ

Ботбай келини Бүбүсайра Абдырахман кызы 1927-жылы Кемин районуна караштуу Боролдой айылында туулат. Атасы Абдырахман эскиче кат тааныган сабаттуу адам болот. Ал чыгышка белгилүү дастандарды жатка айткан. Ошол себептүү жаштайынан ыр-күүгө, жомок-кошокко зээндүү ышкыбоз кызга атасынын таасири көп тийген. Өзү да жаштайынан уккан-көргөнүн ооз комуздун коштоосу менен обондото ырга салып, айрым дастандарды, жомокторду далай аш-тойлордо айтып, машыккан. Азыр дагы көл кылаасында, Кемин өрөөнүндө атактуу карылар көз жумса, эл салты менен Бүбүсайра Ботбай келинин ат жиберип алдырып, кошок коштурушат.

Бүгүнкү күндө таңдайынан бал тамган Бүбүсайра Ботбай келини республикалык бир нече жолку кароо-конкурстардын жеңүүчүсү, лауреаты, ардактуу пенсионер, эмгектин ардагери.

Ардагер Бүбүсайра Ботбай келини өзүнүн таланты менен элге таанылган адамдардан. Кыргыздын оозеки чыгармаларын уккулуктуу аткарып, күүлөрүн ооз комузда адамдын жүрөгүнө жеткире чертет.

Бүбүсайра эжебиз ал гана тургай поэзия жаатында да өз күчүн сынап келүүдө. Поэзия – адамдан сергек сезимди, талыкпас эмгекти, чыгармачыл изденүүнү талап кылат эмеспи.

– Бул жомок илгери ата-бабабыздан доордон доорго айтылып келген элдик салт десем жаңылышпайм. Жомок жаш муундарга адилеттик, чындык жагынан чоң жардам берет, – деп, сөз баштады да, газетага чыккан эки ырынан үзүндүлөрдү окуп берди.

ЧОЛПОНАТА

*Ооруну айыктырып кубат берген,
Ден соолук түнөгүсүң Чолпоната.
Суктанып тегиз өскөн бак-даракка,
Жүргүнчү карап өтөт жолдуката.
Тынымсыз ар улуттан конок келет,
Ысыккөл – көркү сенсиң Чолпоната.*

МАЙ АЙЫ

*Түркүн куштар терезеден сайрады,
Нурун чачып күлүп чыгат күн дагы.
Ай-ааламга төгүп турган мээрими,*

*Кагылайын жаркыраган май айы.
Кызыл гүлдөй желбиреген байрагы,
Келип калды май айынын майрамы.
Мээрман эне боорсок жасап бүлүнүп,
Камдап жатат досторконун жайганы.*

*Бүбүсайра эже республикалык радионун алтын фондусуна темир комуз күүлөрүн
жаздырган.*

ШАМАЛДЫ СӨКПӨ

*Тузумду төкпөсөң,
Шамалды сөкпөсөң...*

Илгери бир адам өгүзүнө эки кап буудай артынып, тегирменге барып, ун салдырып бүтүп алып келе жатса, шамал катуу болуп тынчын алат. Башындагы тебетейин учуруп кетет. Киши ого бетер сөгөт. Эптеп өгүзүнөн түшүп тебетейин алып кийип, өгүзүнө караса басып кетет. Өгүзү тайып жыгылып, бир кап ундун оозу чечилип, унун да шамал учуруп кетет. Баягы киши шамалды айда сөгөт. Шамал катуу болуп, киши ачуусу менен периштеге барат. «Айланайын периште, шамалыңды тыйбайсыңбы? Эптеп болгон эки кап буудайымды салдырып келе жатсам, тебетейимди учуруп, өгүзүмөн түшүп тебетейимди алгыча, өгүзүм басып кетип, тайып жыгылып, бир кабымдын оозу чечилип, төгүлгөн унумду такыр учуруп кетти. Адамдын ырыскысына эмне кол салат», – деп даттанат. Периште шамалды чакырып: «Эмне пенденин тебетейин учуруп, аның аз келгенсип унун да учурдуң, – дейт. Тентегиңди коюп төлөп бер». – Пендең өзүнөн көрсүн, тебетейин баса кийбейби, унун бек буубайбы? Мени кудай эрке жараткан да. Жүрсөм, койсом өзүм билем. Анан тообо келтирбей мени сөгөт. Алла Таала айткан эмеспи: «Тузумду төкпө, шамалды сөкпө», – деп...

ЖЫЛКЫ БОЛГОН ӨГҮЗ

Зеңги баба уйдун тукуму, бир өгүз өзүнүн уй болуп жаралганына капа болчу экен. Сасык мурун уй дейт. Мындан көрө жылкы болсомчу. Алар таза болот. Күлүк келет. Мүчөсү да сулуу, – деп ойлонуп туруп, – мен жылкыларга кошулуп кетсем анан жылкыга окшоп да кетээрмин, – деп, жылкыларга кошулуп кетет.

Жылкылар оттосо оттоп, жуушаса жуушап, жүрө берет. Уйларды көрөйүн деген көзү жок, күндөрдүн бир күнүндө бир жетим кулунга карышкыр тиет. Карышкырды жылкылар тээп, өгүз сүзүп, эптеп аман алып калышат. Бир далайга жылкылардын жанында жылкы болуп жүрө берет. Күндөрдүн биринде карышкыр өгүзгө тиет. Жылкынын баары бирөө да карабай үрккөн бойдон кетип калат. Ылдыкы сазда жүргөн уйлар, өңкүлдөп жүгүрүп келип, өгүздүн шайы ооп калганда карышкырды сүзүп өлтүрүп, өгүздү куткарып калышат. Ошондо өгүз өзүнүн текебер кылып жаңылганын билген экен. «Өз өлтүрбөйт, жат жалгабайт» деген сөз ушундан калыптыр.

ЧИЛДЕ

Уккан кулакка жазык жок. Кышты – токсон, чилде, беш тогоол, кемпир суук, жалама айран – дейт.

Кыргыздар өткөн заманда кыштыр-жайдыр тоону тоо билбей, зоону зоо билбей кыдырып турчу экен. Бир мергенчи болуптур.

Кайберенди үйүнө конок келсе өз малындай эле атып келип, коногун коноктоп жиберчү экен. Күндөрдүн биринде кышында кийик атып келиш үчүн тоого чыгат. Кыдырып жүрүп, бир зоонун түбүндө кадимкидей эшик бар экен, мергенчи таң калат, карап калса бир сулуу кыз чыгып мергенчини көрүп, кайра кирип кетет. Мергенчи ого бетер таң калып: – Ой тобо ушул тоого нечен жылы кыдырып, коён жатагына чейин беш колумдай билем. Мындай эшикти көргөн эмес элем. Бул – бир керемет. Тобокел, кирейин, – деп мылтыгын октоп, бычагын да дайындап, оңтойлоп кирип барат. Кирсе кадимкидей эле үй, бир ак сакал салабаттуу карыя, бир кара мурут керилген жигит, беш жашар эркек бала болот. Мергенчи тартынбастан салам айтат.

Үй ичиндеги карыя менен жигит алик алып, карыя:

– Кел, балам төргө өт, – дейт. Төрүндө кадимкидей эле оюлуу талпак кийиктин терисин жерге салган мергенчи отурат, үй ичи жылуу, анан сүйлөшө кетет. Карыя: «Жол болсун балам, кышында ак кар, көк музда коркпой жалгыз тоо кыдырып кыйын мергенчи окшойсуң», – дейт.

– Ооба, чоң ата, мен жаштайымдан ушул күнгө чейин кесибим мергенчимин. Насибим кайберендин эти. Ушул тоону нечен жылдан бери кыдырып түнөк кылып алдым эле, ой-кырын беш колдой билем. Бирок сиздердин үйдү биринчи ирет көрүп, таң калып олтурам. Бул жерде улар гана жашоочу эле. Адам жашайт деп үч уктаса түшүмө кирген эмес. Сиздер кайдан ооп келген адамсыңар, – деп сөз салат. Ошондо карыя мындай деп жооп берген экен:

– Балам, таң калаарың эп. Сага түшүндүрөйүн. Биз кыштын ээси болобуз. Мен токсон карыя болом. Үч ай жатып чыгып кетет. Мынабу жигит менин уулум – Чилде. Кырк күнү чыкылдап катуу суук болот эмеспи. Ушул туура, балам кырк күнү чыкылдап, суугун коё берип жатып чыгып кетет.

Мынабу беш жашар балам – «беш тогоол, беш тогоол өтпөй бел чечпейт» деген ушул. Аңгыча эшиктен бир байбиче кирет. Уулуна ачууланып: «Кыз эмчектүү калды, кысырак жалдуу калды», эмне кыймылдабайсың, – деп кыйкырат уулуна. Колун чекесине серепчиле: – Кокуй татай бул ким, – деп мергенчини карап калат. Карыя сөзүн улап: – Бул менин байбичем, жанагы алма өрүктү, жер-жемишти үшүткөн кемпир – суук, тиги бала – менин кызым. Аш-Афран деген башындагы байчечекей көйнөгү көпөлөк, жазындагы жалама айран ошол болот. Биздин өмүрдүн акыркы милдетибиз кыш ээси. Токсондон ашпаймын да, кемибейм. Балким, кырдан ашпайт да кемибейт, кичине балам бештен ашпайт. Аш-Афран да ошол эле калыбында, кемпирим болсо кыйкырып, бакырып, жер жемишти жеп кетет. Мергенчи көргөн көзүнө ишенбей дал болуп олтуруп калды.

Карыя Аш-Афран кызын: – Бул балага даам сун, – деп буюрат. Кызы эликтин туягына толтура айран куюп сунат. Мергенчи колуна алып ууртайын дегенде эле ээн жерде олтуруп калат. Баягы адамдар, баягы үй көздөн кайым болуп кетет. Бирок мергенчинин колунда туяк менен толтура айран калат. Мергенчи айранды түгөтө албайт. Үйүнө көтөрүп барат. Туяктагы айранды бир айыл бүт ичип түгөтө алышпайт. Ошол туякты айраны менен үйүндө сактап коюптур дешет.

ЖАРАМАЗАН

Илгери орозонун күнүндө бай-манаптардын үйүнө кечкисин жарамазан айтып келип, бай-манаптарды мактап, мал алышчу экен.

Ассалоом алейкум жарамазан
Он эки айда бир келген орозожан.
Жарамазан айтып келдик эшигиңе,
Ак кочкордой бала берсин бешигиңе.
Ассалоом алейкумду ала келдик,
Көргөн менен билгенге салам бердик.
Сак-саламат байбача жаткан экен,
Жатып алып ак жолборс аткан экен.
Кыбыланын эшигин баккан экен,
Кылган иши кудайга жаккан экен.
Мартабаңды көтөрүп келип турмун,
Марттык кылып бир тыйын берер бекен.
Жарамазан айтып жүрүп ким тойгон бар,
Илгертеден келген салтты ким койгон бар.
Жарамазан айтканды кур кетирбей,
Байым эмес берген экен ак пайгамбар.

Кызыл короз, кый короз канатын көр.
Илгертеден өткөндүн санатын көр.
Кызыл короз, кый короз моюнун көр,
Илгертеден келаткан оюнун көр.
Коюң өссүн миң-миңдеп кут короодон,
Төөң өссүн ала-бата бүт шородон
Бакыт-дөөлөт кетпесин бай башыңдан.
Үйүң өссүн төмөнкү бел сазыңдан,
Бакты-дөөлөт башыңа дагы консун,
Балтыр бешик балаңыз баатыр болсун,
Ак батамды аябай берип кетем,
Бергениңди жетелеп алып кетем,
Орозодо берди, – деп кайтып кетем,
Мартабанды көтөрүп айтып кетем...

КЫЗ ТАНДАГАН ЖИГИТ

*Тандадым тал-тал кара чачтууну,
Жолуктум аарчыган пияз баштууга.*

Өткөн замандарда Баймурат деген байдын эки уулу болот. Улуусу – Карыбек, кичүүсү – Эркебек. Улуусу он алты жашта кезинде эле калыңын төлөп үйлөнтүп коёт. Ошентип келиндүү болуп, өзүнүн байлык дөөлөтү менен жакшы жерден өзүндөй бай куда-сөөк күтүп, жыргап жашап турганда келини уул төрөп чоң той берет. Той өткөндөн кийин эки уруу айылдын жигиттери эрегишип көкбөрү тартып, балбан күрөш оюнун баштап, күжүлдөп калышат. Карыбек ошол көкбөрүдө аламан байгеге чаап келе жатып, аттан жыгылып каза табат. Баймуратка катуу кайгы түшүп, аза күтүп мөгдүрөп калат. Келини жыл маалына чейин кайыш курчанып алдына аркан төшөп жатып, кара кан жутуп олтуруп калат. Жыл өтүп Карыбектин ашын бергенден кийин, илгерки салт боюнча, калыңды көп төлөп: «Атан өлсө тайлак бар, кому жерде калчу эмес», – деп он үч жашар Эркебекке жыйырма жаштагы келинин нике кыйдырып салат. Жаш келин кантет, ыйлап сыктап тагдырына баш ийип, кечинде Эркебек эрте эле эркек бала кыялы менен төргө жеттун жанына уктап калат. Келини көтөрүп көшөдөгү төшөгүнө жаткырып, күйөөсү эмес эле кенже инисиндей мамиле жасап, жашай берет. Ошентип жылдар өтүп, Эркебек да эр азамат жетет. Баймураттын көпкөлөң уулу болуп, чыга берет. Шордуу жеңе аялы эми: «Эркебегим эр жетти, эл катары ойноп-күлүп жүрөм го» – десе: «Сени мен жесир алгам.

Өзүмдөн улуусуң, үстүңө жаш кыз алышым керек», – деп сабап кирет. Атасынын да кулак-мээсин жейт.

Өлгөн уулуңдун катынын алып бергенсиң мен бала чакта. Мен: «Көрчү деген ажынын сулуу Нуркыз деген кызын алам. Мага сарп кылбаган малыңды, байлыгыңды эмне кыласың» – деп, чырды сала берет. Атасы бир күнү: «Балам, Көрчү ажынын кызынын кайыны бар. Аны ала албайсың. Жакшыдан калган керээз, сага карылык кылбайт. Агаңдан бир тукум төрөп берген. Сулу десек сулуу, эстүү десек эстүү, теги жакшы, кесир болуп кетпесин», – деп насаат айтат.

Баласынын кулагынын сыртынан кетет:

– Ата шарият куранда, акыретте тиги дүйнөдө адам кыз алган жарына кошулат турбайбы. Акыретте бойдок калайынбы? Мендей байдын балдары үчтөн аял алып жатпайбы? Жалгыз уулуңдан малыңды аяп жатасың, – деп чыгып кетет. Өзүнүн бир Сейит деген жан досуна барып:

– Кана, дос, жакшы ат камда, эртең экөөбүз эл кыдырып кыз көрөлү, – деп, акылдашып келет.

Эртеси эрте туруп, короодон бир ак мүйүздүү ирикти шыйрактан алып, атасы жаткан чоң ак боз үйгө сүйрөп кирет да, койдун кыбыланы баштантып:

– Кана ата, батаңды бер. Мен кыдырып, кыз көрүп келем.

Анан сен барып сөйкө саласың, – дейт.

Атасы:

– Бул шумдук, мени карыганда кыйнайт экенсиң го, чык эшикке койдун коё бер, өзүң жогол, – дейт.

Эркебек да ачуусу келип, койдун буубай, көтөрүп чаап туруп, муздап чыгып кетет. Баймурат бакырып кокуй наалат деп, ак көйнөк дамбалчан тура калат. Кой жанталашып, үйдүн ичинде чуркайт. Байдын кийимине бүт кызыл жаян болуп кан чачырайт. Аңгыча эл чогулуп калат да, байды ортого алат:

– Кой, бай, балаңдын эркине кой, ушунча байлыгың туруп, балаңды капа кылба, койдун союп салалы да, бата берели, – дейт.

Ошентип ага-тууганы чогулуп, этти салып бышырып, бата берээрде, атасы мындай дейт:

– Балам, көз боочудай иш кылдың. Көз боочудай колукту аласың. Көздөгөн кызыңа жетпейсиң, болуптур жолуң ачылсын, – деп бата берген экен. Эртеси Сейит экөө жакшы ат минип, жасанып-түзөнүп чыгышат. Кыдырып жүрүп олтуруп, эрте бешим убакта бир айылдын четине чогулган элди көрүшөт. Экөө бастыра олтуруп жанына барса, тегеректеген көп киши ортодо бир киши бир төөнүн чылбырынан кармап турат. Төөнүн төрт туягынын ортосунда бир жигит малдаш урунуп турат, бышкан койдун башын мүлжүп. Турган кишилердин баары баягы төөнү карап тиктеп турушат.

Четиндеги бир жигиттен Сейит сурайт:

– Ой, бул эмне чогулганыңар?

– Бир жигит бышкан койдун башын алып, мобу төөнүн оозун ачтырып, ичине кирип кетти, ушул башты төөнүн ичинен таптаза жеп чыгам – деди, жигиттин байгеси ушул төө.

Анда Сейит менен Эркебек каткырып жиберип:

– Ой силер ушул турган баарыңар сокурсуңар го. Төөнүн төрт туягынын ортосуна малдаш урунуп олтуруп, мүлжүп жеп атпайбы, – дейт.

Турган элдин баарына көрүнүп калат.

Көрсө, ал жигит турган элдин көзүн сыйкырлап дуба окуп, тыштан келген эки жолоочунун көзүн байлаган эмес, жигит төөнү алмак турсун өзү уят болуп тура калат. Ошону менен мөрөй эки жолоочунуку болот. Жолоочулардын жайын сурап бир байдыкына, кудайы конок болуп конуп калат. «Бул мырзаларга козу сойгула» – деп жакшылап коноктойт. Кечки кой саан убагы. Саанчы малайлары кой кармап, кой саап, бака-шака түшүп турган убагы. Ошондо сайма алачыктан бир бойго жеткен кедейдин кызы, өңү серт кетирекей жаман тебетейин баса кийип, кой саап, козу кармап, тызылдап жүргөнүн көрөт да Эркебек өзүнүн кесир сөзү менен: «Ушу кызды да бир эркек алаар ээ», – деп шылдыңдап күлүшөт. Жаман тебетейин баса кийгенине караганда башы таз го байкуштун, – деп ого бетер күлүшөт. Ошондо Сейит: «Бирок өтө тың экен да татынакай жетим го» – деп сын берип коёт. Анда Эркебек:

– Мүчөсүн урайын, ушуну алган киши энесин алсын, – дейт. Так ошол айыл Көрчү ажынын айылы болуп чыгат. Эки жигит ошол жерге, байыр алып келиндер менен таанышып калат. Көрчүнүн кызын качырып бергиле, сураганыңарды берели, – деп жалына берет. Анда келиндер айтат: «Кайдан калыңын төлөшкө кудуретиңер жетеби», – дейт. Эркебек:

«Кудуретибиз жетет», – дейт. Келиндерге алтын акчалардан беришет. «Таш, ташты эриткен аш» дегендей алтын акчаларды алганда ар кандай амал ойлоп келиндер сүйлөшө баштайт.

Бир келин айтат:

– Тобокел, эптеп качырып иели, – дейт. Ажы акемдин кызын даап кантип качырабыз, бизди дарга астырып таштабайбы? – Келиндер Көрчүнүн кызына барып, сүйлөшө баштайт: – Кызыке, ушунда бир алтыны, акчасы көп эки мырза жигит келди, – дейт.

– Сенин болсо күйөөң келип-кетип жүрөт, жакында той күтүшөт ошол мырза жигиттердин бири көздөп келиптир. Биз андан алтын акча алып койдук. Сени бир жолуктуралы, бир эле жолу. Макул, кудалаган күйөөмдү каалабайм деп кой. Эмки жуманын түнү ала качып кет, – деп ошол жерди болжоп кой, кызыке, андан аркысын өзүбүзгө кой – деп жалынышат жеңелери. Кыз андай болсо: «Макул жеңелер, мени апам үйдөн чыгарбайт да» – дейт. Анда бир шум жеңеси: «Ал жеңемди мага кой, эртең кечинде сурап кетебиз» – дейт.

Ошол чечимге макул болушат. Келиндер эки жигитке сүйүнчү айтышат: – Эртең кечинде кыз менен жолуктурабыз, сүйлөшүп көргүлө. Өз ыктыярыңар менен, – дешет.

Дагы акча, алтын алышып, шарактап жолго түшүшөт. Эртеси кечинде келиндер Көрчүнүн аялына барышат: – Жеңе, сулууке бийкечти конокко чакырып келдик. Эми жакында күйөөгө кетет. Бизге окшогон жеңелери менен кичине көңүл ачып, комуз кагып ойноп келсин да, – деп ой-боюна болбой жалынып жалбарып, алып кетишет. Эки мырза жигит келиндер болжогон жерде чыдамсыздык менен күтүп турушат. Бир убакта келиндер кызды жетелеп келишет. Көрүндүгүн чоң алышат. Көлөкөгө тон бычып сызга олтураарын текеберлүү эргул кайдан билсин. Ошентип кыз менен жигит бир топко сүйлөшөт. Нуркыз жеңелеринин үйрөтүүсү боюнча кайындаган күйөөсүн каалабагандыгын, сиздей болсо гана деп бал тилге салып, эми жигит болсоң үч күндөн кийин ушул жерден качалы, – деп, убадасын берет. «Мен үчүн далай азап чегесиз го» – дейт.

Анда жигит: – Сиз жүр десеңиз кыяматтын тозогуна баруудан баш тартпас элем. Убадалашып кол алышып, эми түн караңгы болсун, жараган ат менен тынбай баруучу жерге бат жетчүдөй бололу. Жолдо сүйлөшөлү, – дейт, дагы келиндердин үйрөтүүсү боюнча. Ошентип кош айтышып жолго түшөт. Нуркыз жеңелерине: «Силердин милдетиңерден кутулдум. Эми бул көпкөн немелериңерди желкемдин чуңкуру көрсүн» – деп күлүп каткырып үйүнө кетет. Ошентип Эркебекке үч күнү үч жылдай узун болот. Таң атса, кеч кирбейт. Жабдыгы менен күлүк ат камдайт. Келиндер да өз милдеттерин аткара баштайт. Баягы экөө шылдыңдаган Кундуз деген кедейдин жетим кызын жууп тарап, келишкен кийим кийгизип, бетине эндик упа жагып, үчүнчү түнү болжогон жерге алып барып, Эркебектин калган-каткан акчасын шыпырып алып өтө шашылыш түрдө аткарып жиберет. Кундузга: «Кудай багыңды ачсын. Атка тың жүр, шартылдап астына жүр, жигиттерди караба, сүйлөшпө, өтө шашылыш жөнө да, эптеп үйүңө жет. Андан аркы таалайыңды көрө жатарсың», – дейт.

Бата берип, узатып жиберешет. Түнү менен күлүктөрдүн оозун коё берип, таң аппак атканда үйгө жетип түшүшөт. Эркебек караса эле башка кыз!

– Сейит, бизди кудай уруптур, эми эмне кылабыз.

«Тандадым тал-тал кара чачтууну, жолуктум аарчыган пияз баштууга» дегендей баягы экөөбүз күлгөн тазды аткарышкан тура, – деп тегеренип калат. Кундуз кадимкидей эле көшөгөгө олтуруп, келген-кеткенге каада менен ийиле жүгүнүп сынынан жазбай олтура берет, Эркебек тайманбастан атасына, ага- тууганына мындай дейт:

– Ата, мени кудай урганда да мүйүздүү ак ирикти сизден уруксат албай мууздаганда жаңылгам, эми кандай кылам. Көрчүнүн келиндери мени алдаган тура, – деп болгон ишти төкпөй-чачпай айтып берет. Атасы, жеңе аялы абдан сүйүнүшөт. Атасы, биринчиден, калыңды аз төлөйт. Экинчиден, эмгекке бышык татынакай эле келин болот. Улуу аялы андан сүйүнөт. Кол бала, мени менен басташпайт, өзүм тарбиялап, өзүм башкарам, – дейт. Атасы: – Эми балам, айныба. Казы, бийге барсак да жетимди кордогон жакшылык көрбөйт. Татынакай эле кыз турбайбы? Ак элечеги башынан түшпөй этегинен жалгап, оокатка тың болсо болду ургаачы топко сүйрөп, же жоо сайып бермек беле, же чырайын

ичмек белең – деп баласын көндүрөт. Кундуз тың, сарамжалдуу байбичеси экөө ынтымактуу, элге эмгеги менен, күйөөсүнө өзүнүн таза жүрүш-турушу менен жагып, бактылуу үй-бүлө болгон дейт.

АРГАСЫЗ ТАБЫП

Илгери-илгери өткөн каардуу заманда алдуу-күчтүүлөр жашап, алсыздар бир башын тың бага албай, баш оогон жакка тентип кете берчү экен.

Ошонун ичинен Самтыр деген бечара адам, жетим өсүп, өмүр бою байларга койчу болуп эптеп жүрчү экен. Аял алганга алы жок. Же малы, үйү жок. Тилекке каршы, бир күнү карышкырга бир тобун кырдырып иет. Ошол бойдон байдын коюн таштап качып кетет. Ошентип бечара Самтыр эптеп бөлөк бир элге барат. Ар кайсы үйгө кудай конок болуп, эптеп-септеп күн көрөт. Жашы отуздан ашып, кыркка таяп калган. Сакал, муруту өскөн. Жүдөңкү киши. Ого бетер көзгө карыган болуп көрүнөт. Бир бай садага кылып бир эчки, чепкенин берет. Аны сүйрөлтүп кийип, колунда таяк, эптеп өлбөстүн күнүн көрүп жүрө берет. Бир айылдан экинчи бир айылга бара жатса бир атчан жигит катуу келе жатат, жигит: «Ассалоом алейкум», – дейт. Самтыр: Валекум ассалоом» – дейт. «Ой баатыр, кайда шашып бара жатасың», – дейт.

– Ушул жакта бир бай агабыздын баласы көптөн бери сыркоолоп, жөнүкпөй койду. Ошого табып издеп бара жатам,

– дейт. Баягы Самтыр: «Эмне болсо ошо болсун деп, менин табыпчылыгым бар эле» – дей салат. «Ой, андай болсо жүр айланайын. Айыгар оорунун дарысы өзү табылат», – деп жигит атынан түшө калат.

Баягы бечара Самтырды атка мингизип, өзү учкашып жөнөйт. Бейтап төшөктө жатат. «Жолдон бир киши табыпмын дегенинен сүйүнгөн бойдон атка мингизип алып келдим», – дейт.

Үй-бүлөсү да сүйүнүп жерге төшөк салып, кабыл алат. Алдына ак дасторкон жайып дүйүм тамак коюп сыйлайт. Курсагын тойгузат. Самтыр сыр алдырбай табып болуп олтура калат. Тамакка тойгондон кийин эшикке чыгып, таза жуунуп, ичинен кудайга жалынып: «Кудай мени шерменде кылба башынан бактысыз жараттың эле, ушул кишини айыктыр. Ушундан шыпаа айт деп тилек кылып, үйгө кирип: «Эми мен дем салайын» – деп оорулуунун жанына барат. «Мен ичимен купуя дем салчу элем» – деп, баланын эне-атасы: Ой, айланайын бусурман эмне кылсаң да эмиң түшүп, балабыз сакайып кетсе болду» – деп жалынат. Ошондо Самтыр оорулуу баланын жанына олтуруп алып, оозуна келгенин оттоп дем салат. «Бисмилла рахман рахиим, арыш-барыш, курттун сөзү карыш, суф-суф, көч-көч, суф-суф, көч-көч, суф-суф, көч-көч, суунун башы Сулайман, менден эмес кудайдан, тегерек баш кудайдан, суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч. Жумшак десең көккө бар, катуу десең жерге бар, адамзатта эмнең бар, суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч. Бийик десең тоого бар, агыны катуу сууга бар, бул бечарада эмнең бар. Суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч, – деп ушул демин баланын маңдайында жети күн катары менен айта берет. Ушул эле айтканын нечен ирет кайталап, жети күн дегенде оорулуу козголуп тыңый баштайт.

Же ишендиби, же өзү айткандай кудай ушундан шыпаа айттыбы, айтор, бала абдан айыгат.

Баланын эне-атасы табыпка бир сыйра таза кийим берип, ат мингизип чыгарат.

Ошондон улам кыйын табып болуп, эл чакырып, үй-жай, бала-бакыралуу болуп, өмүрүнүн акырына чейин табып болуп өткөн экен.

ТҮШ ЖОРУГУЧ БАЛЫКЧЫ

Илгери-илгери бир заманда бир момун абышка кемпири менен баласы жок, өмүрүнүн акырында көлдүн жээгинде балык кармап жан бакчу экен. Кемпири кайырмактын жибин даярдап берчү экен.

Өздөрүнөн ашкан балыктарын сатып, тамакка, кийим-кече алып эптеп күн көрчү экен. Ошол элдин ханы элинин алдым- жуттум, ууру, бири-бирине кайрымсыз болуп баратканын байкайт. Капа болот. Элдин беймаза болбой, тынч болгону жакшы болот дечү эле, – деп элинин бир топ сакалдуу, кадыр- барктуу адамдарын чакырып тамак берет. Казан астырып эт бышырып, нан жасатып, чакырган-чакырбаганы баары келет. Тартиби жок тамактанышат, уурдай качканы да болот. Эл тараганда эчтеке калбайт. Жоокайдын короосундай болуп, дасторкондо бир үзүм нан калбайт. Казанда бир кашык шорпо жок, жутунуп дагы алайын деп чала мүлжүгөн сөөктөр, хан карап туруп, элимде ачарчылык каптап турган экен, – деп ойлойт. Бир күнү эртең менен хан элин жыйып, ак сакал, көк сакалдарын алдына отургузуп, мен түндө түш көрдүм түшүмдө эмне көргөнүмдү таап туруп жоруп бергиле. Мөөнөт үч күн. Болбосо башыңарды алам, эгер тапсаңар, туура жорусаңар төп жоруганга алтындан сыйлык берем, – деп айтат. Элдин башы маң болот. Эмне кылыш керек, көргөн түшүн айтса жоруйт элек, кандай түш көргөнүн кайдан билебиз, – деп кыйналып эки күн өтөт. Эч ким таппайт. Үчүнчү күнү эртең менен бир тобу чогулуп, арасынан бир амалкөй абышка мындай дейт:

«Эмне болсо дагы бая көлдүн жээгинде балыкчы абышканы айталы».

– Ханым таксыр, көлдүн жээгинде бир түш жоругуч абышка бар. Сиздин түшүңүздү ошол абышка таап жоруйт, – дейт. Ханга айта баргыла, мен түшүн таап жорум берем» – дептир деп буюрбаган калпты айтып, жанталашып кутулуп кетишет. Хан: – Андай болсо ат жиберейин, – деп бир жигитинен ат коштоп жиберет. Барса абышка эчтеке менен жумушу жок, кайырмагын оңдоп отурган.

Ат коштоп келген киши: «Абышка, сени хан чакырып атат. Мобул атты минип бат бара кал» – дейт. Атты таштап кете берет. Өмүрүндө хан эмес, карапайым киши да чакырган эмес. Балыкчы таң калып, кемпирине: – Кудая тобо, хандын менде эмне жумушу бар. Болбостур, кемпир, неси болсо да барайын. Минтип ат жибериптир, – деп жөнөп кетет. Абышка үйүнөн бир топ узаганда бир чоң ак таштын үстүндө бир акак жылан тикесинен туруп калат. Абышка чочуп караса, жылан кадимкидей кишиче сүйлөйт абышкага: – Ассалоом алейкум карыя, кайда баратасың, – дейт. – Ой, билбейм, хан чакырыптыр мобу минген атымды жиберип. Өзүм да чочуп баратам, менде кандай жумушу бар экенин? – дейт. Жылан:

– Карыя сизден түшүмдү таап жоруп бергин, болбосо башыңды алам, – дейт. Сен: – Таксыр ханым, түшүңүзгө карышкыр кириптир деңиз, элиңиздин бирин бири чаап алып, алдуусу алсызынан тартып алып, ыйман жок алдым-жуттум болуп жатканы ошо, – деп айт. Ошондо хан сага ыраазы болуп, куржунуңа алтын салып берет. Келе жатканыңда ушул таштын үстүндө күтүп турам, мага бир мыскал алтын бере кет, макулбу?

– Ой деле баарын берейин сага, өзүм аман-эсен кутулуп келсем болду. Андай болсо, – деп абышка убадасын берип, бастырып кетет. Абышка хандын ордосуна барса калың эл болуп хан күтүп турган экен. Абышка аттан түшүп, салам айтып, хандын маңдайына отуруп калат. Ошондо хан суроо салат: – Жанагы эл айткан түш жоругуч абышка сизби? Кана эмесе, ачык айтып ак сүйлө, түшүмдү өзүң туура таап, туура жоруп бер. Болбосо башыңды алам, – дейт. Абышка ордуна туруп: – Таксыр түшүңүзгө карышкыр кириптир, элиңиздин ынтымагы жок болуп, карышкырча кагышып, алдым-жуттум, ууру, каракчы болуп турганы ошондон.

Хан: «Баракелде абышка, туура таптың», – деп ыраазы болот. Үрөйү учуп турган эл да сүйүнөт. Хан убадасы менен абышкага эки куржунга алтын салып берет. Баягы жиберген атын чалга берет да: «Карыя, ырахмат билгичтигиңизге, элим эми оңолуп кетээр» – деп узатып коёт. Абышка кубанычы койнуна батпай үйүнө келе жатса, баягы таштын үстүндө

ак жылан турат. Абышка атынан түшүп, кичине алтынды колуна кармап жыланга сунат: ийрилип алайын дегенде, абышка жыланды өрмө камчысы менен жон талаштыра катуу чабат. Жылан алтынды таштап, ийрилип, ийнине кире качат. Абышка кайра куржунуна салат да үйүнө келет. Кемпири экөө алтындан сатып оңолуп, жыргап жатып калат. Күндөрдүн биринде хан абышканы дагы чакырат. Абышка кемпирине: – Кош бол, мен эми келбес жайга кеттим, – дейт. Мурунку жолу жолумдан бир ак жылан чыгып ошол айтып берген болчу. Келе жатканда кичине алтын бере кет деген. Келе жатканда алтын бермек турмак алтынымды кызганып, ниетим бузулуп, жыланды чала жан кылып сабап таштагам. Хан минтип кайра чакыраарын кайдан билдим. Эми мен эчтеке билбейм да, кайсыны айтам. Өлсөм кудай ыйман берсин деп, ыйлап-сыктап кемпири менен коштошуп жолго чыгат. Келе жатса жолунда баягы таштын үстүндө баягы ак жылан дагы турат. Кадимкидей салам берет: – Карыя, кайда дагы бара жатасың? – деп сурап калат. Абышка уялган өңдөнүп, жер карап: «Дагы баягы хан чакырыптыр, – деп күңкүлдөйт. Жылан: – Эми карыя таксыр, түшүңө түлкү кириптир, элиң куу шум боло баштаптыр бирине бири мант берип алдап, бай-манапка кошомат кылып, жагып жалданган малай бечараларды жаман көргөзүп, ортого бузуку сөз ташып, чагымчыл болуп сизди беймаза кылып туруптур – деп айт», – дейт. Абышка сүйүнүп: – Макул айланайын, – деп жолго түшөт. Ошентип ханга барып. «Таксыр чакырыптырсыз, келип калдым. Дагы эмне дейсиз», – дейт. Хан: «Карыя, дагы түш көрдүм таап жоруп, конок бол», – дейт. – Өзүң туура жүргөн касиеттүү карыя экенсиң, – деп хан жакшы кабыл алат. Абышка салабаттуу, билимдүү болуп өзүн көрсөтүп, мындай дейт: «Таксыр, түшүңүзгө мурункудан кичине оңолуп, түлкү кирген экен, элиң карышкырдан кайтып, түлкүдөй мант берип, куу, шум, алдамчы, кошоматчы боло баштаптыр. Куулар бай-манаптарга кошомат кылып чагым-ушак жүргүзүп, бей-бечараны жаман көргөзүп, сизди дагы беймаза кылып турган экен. Бир күн акыр түбү оңолосуң», – дейт. Хан туура тапканына чоң ыраазы болуп: «Карыя тим эле олуя турбайсыңбы», – деп коноктоп, дагы алтын берип узатып коёт. Абышка кудундап үйүн көздөй жөнөп келе жатып баягы жыландан алтынын кызганып бөлөк жолго түшүп, түлкүчө мант берип, алдап кетет. Үйүнө барып, мал сатып алып, байый баштайт. Оңолуп калган карыяга кошомат кылып, карабаган туугандары келе баштайт. Күндөрдүн биринде дагы хандан чакырык келет. Абышка катуу капа болуп: – Мен ит болгондо экинчи жолу жыланга кичине алтын берип эле койбой, эми эмне кылам. Эми кемпир, кош эми өлдүм, баягы жыланды экинчи жолу алдап кеткем. Эми кантип мага жолуксун, – деп кемпири менен коштошуп, ыйлап-сыктап жолго чыгат. Жолунда баягы ак таштын үстүндө баягы ак жылан дагы турат. Абышка жакындаганда эле салам айтат: «Карыя, дагы кайда бара жатасың?» – дейт. Абышка бул сапар катуу уялып, эмне дээрин билбейт. Калтырап: «Айланайын ак жылан, эми мага эчтеке айтпай эле кой, бир жолу өлөйүн сага эки жолу уят болдум. Алтыны жок балык кармап деле эптеп-септеп жашап келдим эле дүйнө бүткөн жеринде каат деген чын экен. Мен сенин жүзүңдү карай албай турам», – деп ыйлап жиберет. Ак жылан эчтеке сезбегендей ханга мындай дегин дейт: «Сүйүнчү, ишиң оңолуптур. Түшүңө нан менен кой кириптир. Эми элиң нандай ырыс-кешиктүү, койдой ток пейил, коймаарек, момун, бирине бири кайрымдуу боло баштаптыр. Элиңдин ичине ынтымак кирип, ырыс-кешиктүү болушат экен. Эми мага алтындын кереги деле жок, өзүң да бактылуу жаша» – деп айткын дейт. Абышка сүйүнгөн бойдон барат. Хан мурдакысынан да мээримдүү кабыл алат. «Кел» – деп жанына отургузуп: «Мен бир жакшы түш көрдүм олуям ошону таап жоруп бер», – дейт. «Таксыр сенин түшүңө мен да кубандым – дейт абышка. – Түшүңө нан менен кой кирди. Элиңдин иши оңолуп, нандай ырыс-кешик дөөлөт күтүп, койдой коймаарек, тартып, момун, ыймандуу жакшы эл боло баштады. Өзүң да көп жыл жашап эл сурайсың. Элиңде тынччылык болот, оомийин» – деп бата кылат. Анда хан айтат: «Эми олуям сага чоң ыраакмат. Эмки алтынга ак сарай салдырып ал. Ошол көлгө кожоюн бол» – деп алтын берип узатат. Абышка келе жатып, баягы ак жыланга келип, алтындын бүт баарын алдына таштап, жыланды кучактап

ыйлайт. «Айланайын ак жылан кечир, мендей келесоо абышканы. Ушул алтындын баарын ал. Мен куруюн» – деп ыйлап кечирим сурайт. Жылан аппак сакал карыя болуп калат. Сен менден кечирим суранба. Мен сенин бактыңды ачкан ак сакал аке болом. Өмүрүңдүн акырына чейин балык кармап, жашап келдиң. Өзүң момун бир бечара элең. Биринчи жолу хандын түшүнө карышкыр кирбеди беле. Сен да карышкыр болуп мени карс дедире белге бир чаап кетпедиң беле. Экинчи жолу хандын түшүнө түлкү кирбеди беле, сен да мени түлкүдөй алдап мант берип кетпедиң беле. Үчүнчү жолу хандын түшүнө нан менен кой кирбеди беле, мына сенин да ичиңе ыйман кирип, кечирим суранып турганың ушул. «Элиң бөрү болсо бөрү бол, элиң түлкү болсо түлкү бол» деген накылдын төркүнү ушул, – деп ак сакал киши көздөн кайым болгон экен...

МЕЛДЕШ

Илгери үч адам шаарга барып базарлап жүрөт: эки өзбек, бир кыргыз. Үчөө сабиз, пияз, күрүч алышып, бир үйгө паллоо басып жешмей болушат. Акчасын үчөө тең чыгарып, паллоо басып сүйлөшүп туруп, эки өзбек өзүнчө сүйлөшөт. «Ушу паллоону кыргызга бербей жесек», – дейт бирөө. Анда экинчи өзбек айтат: «Кантип алдайбыз» – деп, анан бирөө айтат:

«Паллоо бышканча уктайлы. Кимибиз жакшы түш көрсөк, ошонубуз жейли» – дейт. Бирок кыргыз билет экөөнүн кандай сүйлөшкөнүн, үчөө катар жатып, уйкуга кетет. Кыргыздын уйкусу келбейт. Эки жолдошу кадимкидей коңурук тартып уйкуга кетет. Кыргыз жигит турат дагы күрүчтү таптакыр жеп алат. Кайра жатып уйкуга кетет. Казандын капкагын кадимкидей жаап коёт. Бир убакта эки жолдош туруп: – Ой бу кыргыз катуу уктап калыптыр. – Ээ, жолдош тур – дейт.

Үчөө жайбаракат отуруп, көргөн түштөрүн айта баштайт.

Биринчи өзбек жигит баштайт:

– Ой, мен түшүмдө колума аса-муса алып, башыма селде чалып, ак кийинип, канат бүтүп, асманга учуп атыптырмын – дейт.

– Ой-бой, жакшы түш экен. Кудай ишиңди оңдоп, мартабалуу, бактылуу адам болот экенсиң. Омийин, Усуп пайгамбарым колдосун. Түшүңүз бат келсин – деп, экинчиси жоруп берет.

Кыргыз жигит тай жеген бөрүдөй болуп олтура берет.

Жоруган менен иши жок.

Экинчи өзбек жигит түшүн айта баштайт.

– Мен түшүмдө колума аса-муса алып, башыма селде салып, ак кийинип, жакшы намиркен кепич маасы кийиптирмин. Мекени көздөй бет алып жөнөптүрмүн.

– Биринчи жигит: «Ой-бой, түшүң жакшы экен. Сиздин да ишиңиз оңолуп, пайгамбар колдоп мартабалуу, бай адамдардан болот экенсиң. Омийин, Усуп пайгамбарым колдосун. Түшүңүз бат келсин, – дейт.

– Ии, кана, кыргыз жигит сен айт түшүңдү?

Кыргыз жигит кирет:

– Ээ бурадарларым, мен түшүмдө адегенде сиздин колуңузга аса-муса кармап, башыңызга селде чалып, асманга учуп кеткениңизди көрдүм. Андан кийин сиздин колуңузга аса-муса алып, башыңызга селде чалып, ак кийинип, жаңы намиркен маасы кийип кош айтышып Мекедилдеге кеттиңиз. Үзөңгү жолдош болуп, мелдешип паллоо бастык эле, экөө тең паллоодон ооз тийбей кетти, кудай булардын жолун ачсын деп паллоону мен жеп алдым – дейт.

Ошентип үчүнчү жигит жеңип кеткен экен...

МҮРӨК СУУСУ

Илгери өткөн заманда бир адам өтө билерман болгон экен. Бирок да өтө карып, чөгүп калат. Ал адамдын жалгыз уул- келини болот. Уул-келини ыймандуу чыгып, атасын жакшы багып турушат. Ошол заманда элдин тынчы кетип, чабышып, алдуусу алсыз элге үстөмдүк кылып, орду токтобой көчүп, ачарчылык жут болуп, эл катуу кыйналат. Атасын алып баягы баласы дагы ар кай жакка көчүп, орду токтолбой арык болуп, эл менен алар да кыйналат. Бир күнү атасы баласына суроо салат.

– Балам, бул кандай алаамат болуп кетти? – дейт.

– Ата, эки жылдан бери элдин тынчы кетип жатат. Биз эмес ханыбыздын да айласы кетти, – дейт баласы.

– Ии балам, элди кара көпөлөк айдап турган тура. Сага мергенчиликти да үйрөттүм эле. Ошол кара көпөлөктү атып таштасаң, эл тынчийт. Сен ханга барып айткын да, ок дарысы менен бир жакшы мылтык сура.

«Ханым, элди кара көпөлөк айдап калыптыр. Элдин токтобой көчүп, тынчы кетип жатканы ошол. Кара көпөлөктү атып сизге көрсөтөйүн» – дегин да хан сага жакшы ок дары менен мылтыгын берсе алып мага кел. Анан мен айтып берем. Атасынын тили боюнча уулу ханга барат да: – Ханым, эки-үч жылдан бери тынчыбыз кетип, ордубуз токтолбой көчүп жүрүп, азып-тосуп куурадык. Элди кара көпөлөк айдап жүрөт.

Мен ошону атып, сизге алып келейин. Сиз мага ок дарысы менен жакшы жараган мылтык бериңиз. Хан сүйүнгөнүнөн:

– Сен жакшы жигит экенсиң. Андай аттуу күн кайда, макул – деп ок дарысы менен жараган жакшы мылтык берет.

– Эгер сен ошол кара көпөлөктү атып, эл мамырап тынчий турган болсо мен сага тогуз байге берем да, сени жигит кылып алам.

Жигит да өзүнчө хандын жакшы кабыл алгандыгына сүйүнүп, атасына келет.

– Эми, балам, угуп тур. Эл самсаалап көчө баштайт. Алдуусу малдуусунун астында көчтөн атчан, төөчөн болуп өтөт. Орто чарбасы ортосунда өтөт. Аягында бей-бечара, жетим болуп, аркасында жөө-жалаң кары-картаңы учкашып-

чиркешип, эшек минип самтырап өтөт. Көч өткөндөн кийин чай кайнам убакыт өткөндө бир төрт көз чоң кара дөбөт акактап тилин жерге салып, көч-көч, – деп көчтүн артынан жүрө берет. Дөбөткө көрүнбөй өңүп жатып, өтө бергенде артынан ат. Дөбөт каңкылдап кайра караганда мээлеп туруп жазы маңдайга ат. Анан ханга алып келип бер. Териси баа болот. Эки-үч ооруга дары болот. Ошону менен кудай буюрса эл тынчып калаар – дейт.

Баласы эртеси азык-түлүгүн алып, жакшы атка минип, мылтыгын асынып жөнөп кетет. Айткандай көчкөн элдин артынан утурлап жүрүп олтурат. Беш-алты ат чабым жүргөндөн кийин көч аяктап ээн талаа болуп калат. Жигит жолдун четине барып атын кишиге көрүнбөгөн кокуга тушап салып өзү бир чоң ташка жашынып, карап жатат. Бир топ убакыттан кийин баягы атасы айткан чоң төрт көз карала дөбөт келе жатат тилин жерге салып. Эки жагын карап: «Көч, көч, көч, көч, көч-көч» – деп аактайт. Жигит мылтыгын даярдап өтө бергенде дал куймулчак жакка атат. Дөбөт ошол жерден сулап жатып калат. Жигит дөбөттү артып алып ханга алып барып берет. Хандын көп жыл ооруган карындашы дөбөттүн эки бөйрөгүнүн этинен жеп айыгып кетет. Терисин хан ордосуна аземге илип коёт. Хан убадасы боюнча баягы жигитти жигит кылып алат. Карыя айткандай эл да тынчып калат. Ошентип күндөр айга айланып, айлар жылга айланып өтүп кетет. Күндөрдүн биринде хан баягы жигитти чакырып алып мындай дейт:

– Сен менин жакшы көргөн акылман жигитимсиң. Сенин атаң да акылман кемеңгер, эми менин сага айта турган сырым бар. Менин өткөн жети атам тең хан болгон экен. Мен да атамдын ордунда отуз жашымда такка отурдум. Ошондон бери мына быйыл алтымыш алтыга бара жатам. Өмүрүмдө арманым жок десем деле болоор эле, аттын аргымагын, жоргосун миндим, кыздын сулуусун сүйдүм. Жети аялдан уул-кыз болуп отуздан ашык

тукумум бар. Бирок ошол өткөн жыргал күндөрүм бир күнчө көрүнбөйт. Жашоого тойбойм. Дагы эле жашасам дейм. Колдон келсе кайра жашарсам дейм. Эми сен атаңдан акыл сурай турган болсоң мени дагы бир тилегиме жеткирбейсиңби? Менин сенден өтүнүп сураарым мүрөк суусу болот дейт. Тал чоку деген чокунун башында асман тиреген зоо бар, – дейт. Ошол зоонун бир жылгасында жыбылжып бир күндө бир гана жолу тамчылап агат, – дейт. Кааласаң ошончолук күлазык, жакшы аттан дегендей баарын камсыз кылайын. Анан сурасаң сен келгенче атаңды сенден артык кылып багып турамын. Сен мүрөк суусун алып келип мени өлбөс кылсаң, – деп сөзүн бүтөт. Жигит мындай дейт.

– Ханым бул оңой жумуш эмес, атамдын карылыгы жетти, алжып бара жатат, мейли мен атам менен сүйлөшүп келейин. Бар, балам десе барайын, жок бара албайсың десе бара албаймын, – дейт.

Баласы атасына келет. Хандын айтканынын баарын төкпөй-чачпай айтып берет. Атасы карыганы менен акылы түзүк болот. Багуусу жакшы, келин-уулу көңүлүн оорутпай эркелетип сүйлөшөт. Атасы:

– Кантесиң балам, хандын каарына калбай барып кел. Бирок эки айда келесиң, мүрөк суусун бир ай тосуп жатасың. Ошондо кол чаначтын капортосунан болоор. Ошондо бир айда келесиң, – дейт.

Жигит ханга барып: «Атам бар деди», – дейт. Ошентип беш-алты күн камданып кош айтышып, аттанып кетет. Айткандай бир айда жетет. Бир ай тамчы сууну кол чаначтын капортосунан кылып, тосуп чыгат. Тал чокунун зоосунан бир аз узап бастырганда бир жерден муңканган үн чыгат. Тыңшаса:

«Пенде баласы мүрөк суусун ичпегиле, мендей болуп каласың»

– дейт... Жигит абайлап караса адамдын куу сөөгү жатат калыбы менен. Жигит суроо салат.

– Сиз кимсиз, бул сөз кайдан чыгып жатат?

– Ээ, балам, астыңдагы куу сөөкмүн. Мүрөк суусун ичем деп, нечен жылдан бери жаным чыкпай ушинтип эле кыйналып жатам. Сени көрүп айтып жатам. Тил алсаң пенде баласы мүрөк суусун ичпесиң, сен да ичпе.

Жигит таң калып кете берет. Эки ай дегенде айлына келет. Мүрөк суусун ханга алып барып берет. Бирок баягы көрүп койгон окуясын ханга айтат. Хан аны уккандан кийин чаначты карагайдын башына алып барып илдирип коёт. Баягы жигитти ээрчитип ошол куу сөөккө жөнөйт. Хан жигити менен жетсе баягы куу сөөк муңканып сайрап жатат. Хан баягы куу сөөккө салам салып, суроо берет: – Сиз ушунча жылдан бери кыйналып жатыптырсыз. Сизди кандай кылып адам катарына кошууга болот?!.

– Мени кошкуң келсе он беш жашар кыздан төрттү алып кел. Өзүң хан экенсиң колуңдан келсе, келбесе убара болбо, – дейт. Хан жигитин чаптырып, он беш жашар кыздан төрттү алдырып келет. – Айтканыңды аткардым, эми эмне кылыш керек? – дегенде.

– Эми менин өңүмдү бузба. Эки кызды эки колтугума жаткыргыла – дейт. Аргасыз эки кызды эки жагына жаткырат. Эки кыз күнү-түнү менен жатканда сексендеги кемпирдей карып хан-сөлүнөн ажырап, жан берет. Баягы куу сөөк кадимкидей эт байлап, адам катарына келип, кыймылдап кадимки киши болуп калат. Эми эки кызды кучагына бек кучактайт. Бир күн, бир түндүн ичинде эки кыз сексенге чыккан кемпир болуп калат. Баягы куу сөөк кадимки киши болуп, силкинип тура калат. Хан атка мингизип, элине алып келет. Бей-бечаранын төрт кызына убал кылып коюшат. Баягы мүрөк суусун ичпей тура берип, бир күнү кузгун жарып, карагайга агат. Өзү тойгуча ичип, арчага келип кусат. Ошондуктан кузгун көп жашап, карагай менен арча дайым жашарып турат дейт.

НАМАЗ БИЛБЕГЕН БЕЧАРА

Илгери өткөн заманда жан багуунун айынан бир Тенти деген кедей жигит Өзбекстанга барып, бир топ жылы өзбектерге малай болуп жүрүп, пул тапсам кичине тирденип, өзбектерден атлас, шайы, мата алып келсем деген пикир менен Ташкенге барат. Бир өзбектин байына малай жүрүп калат. Байдын эмне айтканынын баарын жасап жүрө берет. Ичкен-

жегенинен башка акысын алмай болот. Байдын үйүнүн жанында мечити бар экен. Бирок Өзбекстанда намаз окубаган бир да адам болбойт. Орозо да кармашат. Ошентип жарым жылча жүргөндөн кийин эли, кошуналары өзбектин байына айтат:

– Бу сенин малайың бусурманбы? Эмне үчүн намазга жыгылбайт. Же динден чыккан капырбы. Эгер капыр болсо эмне кармап жүрөсүң – дейт.

Өзбектин аты Ашырахун болот. Анда Ашырахун:

– Ал – кыргыз, ал намазды билбейт – деп айтат.

– Андай болсо имамга айтабыз. Мындай адамды кууп жибериш керек шарият көтөрбөйт, – дейт. Анан имамга айтышат.

– Ашырахун бир динсиз капырды малай кылып алыптыр.

Намаз билбейт, орозо кармабайт.

Ашырахунду имам чакырып алып:

– Үйүңдөгү адамды эртең мечитке алып кел. Намазга турсун, – дейт.

Ашырахун Тентиге:

– Сен намаз билесиңби? – дейт.

– Мен окубасам, кайдан билем? – дейт. Эмесе, эл мени ушактап, намаз окубаса, орозо тутпаса, кууп ий, – дейт. Андан көрө эртең мени менен барып, мечитке эл менен катар намазга жыгыл, – дейт. Тенти чочуп: «Мен эчтеке билбесем эмне деп жыгылам?» – дейт.

Анда Ашырахун айтат:

– Ээ, Үкөм, эл эмне кылса, ошондой кылып тура бер, – дейт. Тентинин айласы түгөнүп, эртеси Ашырахунду ээрчип мечитти көздөй жөнөйт. Намазга түшкөн кишилердин аягынан экинчи катарга туруп калат. Анан баягы намаз окугандар өзүлөрүнүн анттарын окуп кобураганда, Тенти оозуна келгенин оттоп кобурап коёт. Анан намазга жыгылганда олдоксон, эч эби келбейт. Туруп кайра молдолор аятын окуганда, Тенти бирдеме деп бабырап коёт. Артындагы өзбек Тентинин колун артка каратып бетке жаңсайт. Тенти бу намазда бетке чапкан да бар экен деп, артындагы өзбекти бетке коёт. Ал жерден намаз бузулат. Өзбектер Тентини сүйрөп чыгарат. Ашырахунду чакырып, суракка алат. Имам айтат:

– Ээ кеспир, багымдат окулбай калды, – дейт. Тенти: – Имам аке кечириңиз, мен намаз билбейм десем Ашырахун аке болбой алып келди. Эл эмне кылса ошолорду туурап кыла бер, – деп айтты. Кыбаланы карадыңар, кыбыланы карадым, эки колуңарды бооруңарга алдыңар. Боорума алдым. Силер билген намазыңарды айттыңар. Мен эчтеке билбейм, бирдеме деп бабырап койдум. Аркамдан бир киши нукуп койдум. Намазда нукуган бар экен деп мен ал кишини нукуп койдум. Алдымдагы киши колу менен жаңсап мени чаап койдум. Намазда чапкан бар экен деп мен да чаап ийдим. Ошол, эми эмне кылайын Ашырахун аке? Эл эмне кылса ошону кыл дегенсиз. Мен ошону кылдым... – дептир.



ТУРСУНБЕК ИБРАГИМ УУЛУ

1902-жылы Акталаа районунун Куртка деген жеринде кедей- дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Атадан жаш чагында жетим калып, эненин колунда тарбияланат. Совет мектеби ачылаары менен мектептен билим алып, 1924-жылы 7-классты бүтүрүп, 1933-жылга чейин мектептерде мугалим болот.

Биринчилерден болуп «Кызыл эмгек» айыл чарба артелине уюштурган. 1940-жылдын сентябрынан 1959-жылдын октябрына чейин Акталаа районунда чарбалык жетекчи кызматтарда иштеген. Тоголок Молдо 1919-жылы Тогузтородон Куртканын жээгиндеги там үйүнө көчүп келет. Ал киши менен ошо күндөн тартып, 1942-жылы өлгөнгө чейин айылдаш жашады. Бул жылдардын ичинде бош убактыларында дайым барып казалдарын, жомокторун, дастан-сөздөрүн угуп, чоң таасири тийген. Мындан тышкары кадимки Ак Мөөрдүн бир тууганы Каратайдын баласы Кыдыргыч чоң аш-тойлордо жомок менен санжыраны көп айтчу. Аш-тойго барган эл Кыдыргычтын кызыктуу жомок-санжыраларын угуудан тажоочу эмес. Ал өзү турган айылда Чоткара, Күлсары карыялар Кыдыргычтан кийинки жомокчулар, санжырачылар эле. Бул карыялардын айткандарын тажабай угуп жүрүп, айрымдарын үйрөнөт. Акталаа, Тогузторо райондору боюнча фольклордук экспедициянын жетекчиси филология илимдеринин кандидаты Кубат Ибраимов эле. Күндөрдүн биринде экспедициянын бир мүчөсү Акталаа районунун Дөрбөлжүн айылында 1946–1949-жылга чейин жашаган экен. Ошо кишинин келгенин угуп, анын агасынын достору Ибрагим уулу Турсунбек, Токобаев Биримкулдар өйүзгө баланча күнү келсин деп чакырышкан экен.

Болжожкон күнү Ибрагим уулу Турсунбектин үйүнө келип түшүштү. Аңгыча сүт тартуучу машинага бир кара койду, бир чанач кымызды салып, Соңкөлдөн Токобаев Биримкул аксакал келип калды.

Турсунбек аксакал бизге Тайлак баатырдын күмбөзүн, Нарын дарыясынын боюнда Курткадагы Тоголок Молдонун үйүн көргөздү.

– Июль, август айларында бош боло калсаңар Соңкөлгө келип кетиңиздер. Манастын таш тулгасын, Тулпар таштын тарыхтарын түшүндүрүп берейин, Ибраимов Кубатты ээрчите келиңиз, он күн чамалуу ойноп сергип кетесиңер.

Эми бул Биримкул аксакалдын Куйручук менен бетме-бет көрүшкөндө анын айткандары, куудул сөзү, эл арасындагы салт тууралуу ар түрдүү темадагы ыр, кара сөз, жомок, аңгеме, макал-ылакап, кошоктор, оймо-чиймелер, өрмөлөр, ат жабдыктары, эстеликтерден бир нече жаңы нерселерди изилдеп жазууга болор эле. Ал араб алфавити менен жазылган кол жазмалар Акталаа, Тогузторо өрөөнүнөн табылды. Тоголок Молдо менен Казыбектин казалдары бул кишинин колунда сакталуу турат – деп, тааныштырып өттү.

ЭР ЭШИМ

Түгөлбай жылкысы сексен миңге жеткен чоң бай болот. Ушул жылкысы баягы Соңкөл, тыягы Суусамырга батпай калганда малынын бир тобун алып, эч кимден уруксатсыз

Чаткалга барат. Ошол кезде Таласты Эр Эшим бийлеп турган. Жердин ээси ушул киши менен макул болбой, ошонун жерине конуп калат.

Бир ай өтөт, жайлоону жей берет. Эр Эшимге жигиттери:

– Силер менен акылдашпай Талас менен Чаткалдын жерин жеп койду. Сиз менен бир ооз акылдашты беле? – деп айтып барат.

– Жок, мага айткан эмес, жылкысына тийип, келип жей бергиле. Тажаганда көчүп кетет, – дейт.

Эр Эшимдин жигиттери отуз-кырктый жылкысын айдап келип сатып, айылга бөлүп берет.

Түгөлбай айтат:

– Эр Эшим менен макулдаштың беле? Жылкыларыңдын баарын айдап кетип союп, өзүбүздү токмоктоп жатат. Кийин бизге төлөтүп, шорубузду катырба, – дейт.

Анда Түгөлбай айтат:

– Байды өөнөп жеп турган жакшы, жылкыны мен силерге төлөтпөйм, – дейт.

Жылкычылар кайта малына барса, Эр Эшимдин жылкычылары келип, жыйырмадай жылкысын бөлүп кетет.

Эр Эшимдин жылкычыларынан:

– Ой, баш-аягы канча жылкы алдыңар? – дейт.

– Элүү эле жылкы жок кылдык. Таласты бийлеген Эр Эшим:

– Бу кандай бай? Же бир жеткен акылдуу бай, же бир айбан. Менин жигиттерим элүүдөй жылкысын жок кылса унчукпаса, муну толуктап текшерүү үчүн барып көрөлү, – деп акылдуу кишилеринен жүздөй кишини чакырат.

Чакырган жүз киши менен барып:

– Мен Кулжадагы калмакка казат кылып, бирде жеңилип, бирде жеңип, тулпар атым жок болуп ат жагынан начарлап жүрөм. Ушунча көп жылкыдан тулпар кантип чыкпасын. Акылсыз болсо чаап алайын, акылдуу болсо достошуп кайтайын! – деп, Санчы-сынчыны ээрчитип алат.

Жүз киши Түгөлбайдыкына түшөт. Санчы-сынчы менен жолдон көп жылкыны аралап, тулпар карап барат. Көп жылкынын ичинен тулпар табылбайт. Желенин жанына барышса, кулагы кере карыш, даакысы түшпөгөн, жабыктырып минип жүргөн, жашы быштыдан азый чыкма бир кула ат жатат.

Санчы-сынчы туруп:

– Мына, издеген жогуң табылды, тулпар ушул. Ээси берсе, чарчабай турган нукура тулпар казаттын аты. Ээси бербес бекен, достошсоң да, касташсаң да ушуну ал! – дейт.

Эр Эшим Санчы-сынчыны ээрчитип алып, Түгөлбайдыкына барып түшөт. Түгөлбай Эр Эшимди барктап, бээ союп, кымыздан арак тартып, көк бөрү кылып, оюн-тамаша менен жети күнү коноктойт.

Ошондо Түгөлбай тийип кеткен элүү жылкыны Эр Эшимге кеп кылбайт.

«Муну менен дос болчу пейили кенен киши экен – деп, Эр Эшимдин Түгөлбай сынына толуп, достошуп кетейин», – деп ойлоду.

Жети күн өтүп коноктоп, жөнөмөк болду. Жүзүнө жүз ат алып келип мингизди. Эр Эшим атын албай койду.

– Түгөлбай, бул атыңды минбеймин. Сөзүм бар, угуп тур! Биринчиси, менин жерим Таласты уруксатсыз келип жеп жатасың. Экинчиси, элүү жылкыңды жигиттериме тийдирип, жок кылганыма унчукканың жок, көңүлүмө жактың. Мен сени акылсыз бай болсоң чаап алайын, акыл-эстүү бай болсо достошоюн деп келгем. Сыныма толдуң.

Бүгүндөн баштап сен менен досмун. Берген атыңды минбей койдум. Эми бир нерсе сурайын, ошону бер.

– Макул, айтыңыз, берейин, – дейт Түгөлбай.

– Мынабу желенин жанында жабыктырып минип жүргөн, даакысы түшпөгөн, кулагы кере карыш кула ат жатат, мага ошону бер, – деди.

– Олда, кара оозуңа кан толгур, эч ким билбейт эле, муну ким айтты! Жылкыны сууга айдаганымда өзүм минип, ушунун үнүн укканда Суусамыр, Соңкөлдөгү жылкылар чуркурап сууга кирүүчү эле. Эч кимге айтпай, арыгыраак кылып, өзүм жабыктырып минип жүрдүм эле, анткени жаңы асыйга толо элек, жаш эле.

– Менин жанымдагы – Санчы-сынчы. Ушуга сынаттым, достоштук, берер болсоң ушул атыңды бергин. Калмактар менен экинчи казатка кирип, өчүмдү алайын.

– Болбостур, досум, берейин. Башын бере албаймын, күчүн берейин. Быйылча бак, бир жылдан кийин калмагыңа бара бер. Жоонду жеңип келгенден кийин, атымды өзүмө тапшыр.

– Макул, – деп коноктор узап, үйүнө кетишти.

Үйүнө келип, атты түлөтүп, айда күчүнө келтирип бир жыл бакты. Ары-бери минип көрүп, анык тулпар экендигине көзү жетип, сынына толот.

Эр Эшим Ташкендеги катагандын хан Турсунга барып:

– Ат жагынан камсызмын, тулпар таап алдым. Жоо жарагы, азыгы менен эки миң аскер бер, быйыл жазда төрт миң аскер менен Кулжадагы калмакка казатка чыгайын. Мен келгенче өз элимди сизге өткөрүп беремин, жоого алдырбай, алык-салыкты өзүң багып тургун, – деп, хан Турсунду ээрчитип келип, элин өткөрүп берет.

Күткөн убакты жетип, жер карарганда Эр Эшим төрт миң аскер, азыгы, жоо-жарагы менен Кулжаны көздөй бет алат.

Ошол кезде Түгөлбай угат дагы:

– Бери келгилечи! – деп жигиттерин, малчыларын чакырып: – Эр Эшим төрт миң аскер менен Кулжадагы калмакка казатка жөнөп жатыптыр. Бириң жакшы аттан тандап минип, Эр Эшимди аскери менен калмакка барып, ал тааныбайт, кошо жүрө берип, калмакты чапкан баатырлыгын, кер аттын керекке жараган тулпарлыгын билип кел. Кимиң барасың? – деди.

Ошондо жылкычылардын аксакалы, жашы алтымышка барган, бир жылкычы он сегиз асый болгон кайкы кара бээни көрсөтүп:

– Мен ушуну минип барам, – дейт. Анда Түгөлбай:

– Жакшы аттардан минип келсең боло, картаң бээ кантип жарасын, жер алыс болсо.

Жылкычы Ысмайыл туруп:

– Бай, мунун кеби бар, угуп тур. Бул бээ менин колумда туулган. Сиз Эр Эшимге берген Кула тулпардын энеси. Эртең менен жылкыны көрөйүн деп барсам, жаңы тууптур, тыягына үч аттап, быягына үч аттап, ойноп турган экен. Тулпар экендигин кулун кезинде билгем. Ошондон кийин бул бээ тууган жок. Дайыма минип жүрөм, мага сыр дана.

Кара бээни минип алып, Эр Эшимдин колуна кошулуп кетти.

Эр Эшим төрт миң аскери менен нечен күн, нечен түн жүрүп олтуруп, калмакка жетип, казатка кирип, бир ай бою согушуп жатып калмакты жеңип, сурак кылып, бир жыл турат.

Экинчи жылга айланганда:

– Эл-журтту барып көрүп келели, – деп, тийиштүү кишилерин таштап, Эр Эшим калмактын дүр-дүнүйөсүнөн эки миң төөгө артып, Ысыккөлдүн күңгөй жагы менен жөнөйт.

Ысыккөлдүн күңгөйү менен жүрүп олтуруп, Торайгырга келип токтоп, аскерлерин:

– Ушу жерге эс алып тургула, Таластан күнүн кабар алып келем, эртең менен эрте чыгалы, кимиң мага кошуласың? – дейт.

– Мен барам, мен барам – деп, атына ишенген тогузу чыгат. Таң атканда жөнөйт, артын карабайт. Кеч бешим ченде

Таластын бөксөсүнө жетип, дүрбү салып карап турса, кыбыраган эл жок.

Атты отко коюп, карап турса, тогуз жолдошу да көрүнбөйт. Бирин-серин эл, мал жүрөт. Арт жагын караса, Торайгыр жактан бир бүлбүлдөгөн караан жакындап келип салам берет:

– Ой, сен кимсиң? – дейт Эр Эшим.

– Мен Түгөлбайдын жылкычысымын. Минген бээм сиз минген тулпардын энеси. Түгөлбай сиздин эрдигиңизди, кер аттын жоого жараган тулпарлыгын билип келип бергин деп жоого кошкон Ысмайыл деген жылкычымын, менден башка сегиз жолдошумдун аты жинигип өлүп, жолдо жатат, кай бирлери кайта кетти.

Кара бээченди ээрчитип алып:

– Элди жоо чапкан го, Таластын түзүнө барып, элди көрөлү, – деп, ар кай жерди кыдырып көрсө, бирин-серин аксак-тескек кары-картаңдар калган, башка мал дагы, жан дагы жок.

Эр Эшим кары-картаңдардан:

– Бул элди жоо чапканбы? Эмне болгон? – деп сурады. Анда кары кишилер:

– Балам, катагандын хан Турсун, хан Турсунду ант урсун! Экөөң акыректик дос элең, сен калмакка кеткенде: «Жоого уурдатпа, бөрүгө алдырба», – деп, хан Турсунга өткөрүп берип кеттиң эле.

Анык жоо – хан Турсун өзү болду. Кичи аялыңды өзү аялдыкка алып, улуу аялың менен жалгыз баланды кой-козу бактырып малай кылган.

Элдин баарын Таластан көчүрүп, Ысыккөлдүн тескейиндеги Барскоон деген жерге барып чеп кармап, ошо жерде жашап турат.

Эр Эшим угуп түн ичинде акыл кылат. «Кан Турсун менен чабышып калсам кошулбасын», – деп, хан Турсундун эки миң аскерин миң төөдөгү жүгү менен:

– Силерге убал болду, бара бергиле! – деп кетирет.

Аны кетиргенден үч күндөн кийин «эми ыраактадың го» деп, өзүнүн эки миң аскерин алып, Ысык-Көлдүн күңгөйүнөн сөөк-тамыр уулап кетели деп, Талдысуу менен түн ичинде жөнөп, Барскоонго жакын жерге келип, тоо багытына аскерлерди катып коёт.

Эки мыкты жигитти ээрчитип, жаман кийим кийинип алып, көрүнгөн кишиден:

– Досум ушул жерге кан болуптур – деп, түн ичинде кан Турсунду издеп жөнөйт.

Түн ичинде бекбекейлеп жаткан айылга кездешет.

Бекбекейлеп бир аял:

Катагандын кан Турсун,

Кан Турсунду ант урсун.

Бекбекей!.. – деп, короо кайтарып жатат.

Эр Эшим калмакка кеткенде,

Элди сага өткөрүп бергенде,

Кылаарың ушу беле!

Кичи аялын алып алдың,

Улуу аялы менен уулум экөөбүздү Малай кылып,

Кой-козу кайтартып салдың!

Ой, бекбекей!

– деп, арман кылып коёт бир аял.

Баягы өз аялы экенин таанып, Эр Эшим атты жигиттерине карматып коюп, акырын артынан басып барып, бекбекейлеп жаткан аялдын оозун баса калып сүйрөйт.

Анда аял:

– Койчу, уйчу уул, тамашаңды – деп тырышат.

– Бас, бас, менмин! – деп, Эр Эшим сүйрөп талаага барышып, кучакташып ыйлашып, таанышып бүткөндөн кийин Эр Эшим:

– Бул окуяны айтчы, кандай толкун болуп кетти? – деп, аялынан сөз сурайт.

– Сен кеткенден кийин бир жыл элди өзүнүн элиндей көрүп, жакшы башкарып турду. Экинчи жылга аяк басканда кичи аялыңды алып, элдин баарын мал-салы менен көчүрүп, Барскоонду чеп кылып, өзү чептин ичинде, кайтарган аскери бар, мени болсо койчу кылып, күндүз кой, түн ичинде короо кайтарам, уулунду козучу кылып койгон, – деди.

– Эми кандай кылганда аламын, чепти? Анда улуу аялы айтты:

– Миң төөдөгү зеринди алып, эки миң аскеринди жарагы менен төөгө артып, Кашкардан келе жаткан соодагер элем, миң төөдө шайы, түрлүү дүнүйөм бар, ушу жерге хан Турсун деген хан болуптур, адилет хан деп угуп, ошо кишиге белек- бечкек бере кетелик деп кайрылдык жана тааныш жерибиз жок эле, сарайына бир түнөп кетсек дедик эле деп, сарайды кайтарган кароолчудан уруксат сурагын, кароолчу барат да кан Турсунга айтат. Кан Турсун: – Кайдагы неме, түнөтпө, – деп тил албайт. Бирок катының кызыл жандуу¹ эле.

– Ботом, өзү келип жаткан дүнүйөдөн алып калбаганыбыз кандай?! Бир түнөп кетсе эмне болот эле, – деп, кан Турсунду тил алдырат. Анан кароолчулар ачып берет. Сарайга киргенден кийин өзүң билбейсиңби? – деп аялы үйрөттү.

Кан Турсундун аялынын айтуусу менен кароолчулар ачып берди.

Короого миң төөнү киргизип, чөгөрүп бүтөөрү менен төрт кароолчусун муунтуп өлтүрүп, кийимин аскерлерине кийгизип, аскерлерин жабылтып коё берди. Чептин ичин бүт ээлеп, түн ичинде колуна өткөздү. Бирок кан Турсун чоюндан салдырган тамынан чыкпай, кырк күн жатып алды.

Айласы кеткенден кийин улуу аялына келип:

– Муну кандайча кылып аламын? – деп, улуу аялынан сыр сурады эле, төмөнкү акылды айтты:

– Ушундан үч чакырым жерде суу келип жаткан түтүк бар. Мени ээрчитип бар, ошону бекитсек колго түшөт, – деди. Аялын ээрчитип барып, түтүктү таап, сууну келтирбей бекитип, сарайга кайра келип, багынбай дагы кырк күн атышып суу түгөнгөндө чыгып берди.

Кан Турсунду аркандан бутуна байлап сүйрөтүп өлтүрүп, кылмышын элге түшүндүрүп, элди жай-жайына таратып, бир

1 Кызыл жандуу – дүнүйөкор.

кызы бар экен, аны туткунга түшүрүп алып, Таласка келет. Кан Турсундун элин өз жериңерге баргыла десе, калыс экенсиз деп, көпчүлүгү Ташкенге барбай, Эр Эшимдин жеринде калат.

Кара бээчен Түгөлбайга барып, көргөн-билгенин, Эшимдин эрдигин ат менен эрезеге жеткенин айтып түшүндүрдү.

Эр Эшимдин баатырдыгына, атынын тулпарлыгына ыраазы болуп:

– Шарп куланы алып кел. Эки жыл минди, жоосун жеңди, мүдөөсүн аткарды – деп, эки жигитин Эр Эшимге жиберди.

Эки жигит баргандан кийин, Эр Эшим шарп куланы бергиси келбей:

– Шарп кула жоор, кырчаңгы, арык болуп калды. Бир жыл багып, семиз кылып келерки жылы берейин, Түгөлбайга алып барып бергин, – деп, төө баштаган үч тогуз мал берип, Түгөлбайга жөнөтөт.

Келерки жылы жазында мөөнөтү бүткөндө:

– Алып кел, атты! – деп уулун жиберди.

Атка кызыгып калган Эр Эшим, кан Турсундун кызын тартуу кылды.

– Түгөлбай токол кылып алсын, кан Турсундун кызы. Эми чынымды айтайын, кер атты жанымдай көрүп калдым. Менден кер атты ажыратпа – деп, дагы эки тогуз мал кошуп, досуна кат жазды.

Келгенден кийин Түгөлбай жетине албай, кемпирдин үстүнө токол кылып алайын деп, көк бөрү тарттырып, той баштап, нике кыйып ала турган болду.

Ошондо кыз Түгөлбайдын аялын:

– Бурул апа, бери келчи? – деп чакырып чыкты.

– Бу Түгөлбай кандай эси жок киши, апа, мен колго түшкөн кандын кызымын. Эр Эшим бир кунуна мени берип олтурат. Ээн талаада үч күн жол жүрүп келдик. Бойдок уулуң менин жанымды коёбу? – деди.

– А, абышка, бери кел, сен албай жерге кир! Уулуң жолдо бейбаштык кылып коюптур. Эми уулуңа алып берели – деп кайра жүгүрөт.

– Мен карыган абышка болсом, мага ылайык келбей калды, – деп, кайра той берип, уулуна алып берген экен.

Жумгалдык катаган кан Турсундун ушул кызынан экен.



ЫРЫСАЛЫ ТУРАП УУЛУ

Атасы Турап – ырчылык менен кай жерде болсо, оюн-тамаша менен жүргөн.

Ырысалыны көргөндө Тураптын достору, курдаштары Турап эле, Тураптын эле өзү деп калуучу. Атасынын бир тууган тагасы Токтомамбет баатырдыктан каза болгон экен.

Атасынын энеси Токтомамбет каза болгондон кийин ак боз аттын куйругун кыналып¹ алып, Кокон хандыгына тагасынын жайын көрсөтүп келем деп, Турапты учкаштырып барган. Кабырынын алдында үч күн ырдаган. Ырчылык чоң энесинде бар экен. Чоң энеси Курманжанды үч күндөн кийин кан чакыртып барып, баш-аяк сарпай² кылып элине кайтарган экен.

Түп атасын Арык дейт. Арыктын баласы – Андабай баатыр. Андабайдын баласы – Муратжан. Муратжандын баласы – Буудайчы. Буудайчынын баласы – Дүйшөмбү. Дүйшөмбүнүн баласы – Шер. Шердин баласы – Турап. Уругун чайчы деп коёт. Бир убакта соодагерлер Кашкардан чай алып келип сатканда, бир ат чайды алып калышкан экен. Ошол убакта айыл-апага сатат, алганы алат, албаганы куржунда келет. Алыстан эле караанын көргөндө баягы чайчы сатар келатат, чайчы келатат деп, элдин атынчайчыга атыктырып жиберген. Бир уруу алтымыш үйлүү калк бар. Жери Карасуу районунун Кызылсуу айылы. Атасы Турап Асанбай, Үсөнбай, Ноокатта Орозалы ырчылар менен көп жүргөн.

Кыштын күнү кыргыз үйгө отту улуу кылып жагып коюп, Турап акем ырдап берет деп, айылдагы бала-чака келе берет. Ошолор олтурганда ырдап, жомок айтып берчү. Үйгө келген балдарды түн жарымына чейин кармап олтуруп «Манасты», «Семетейди», «Олжобай менен Кишимжанды», «Узун чач Махтымды» айтчу.

Турап 1918-жылы 57 жашында, энеси 88 жашында 1960-жылы каза болушкан.

Турап уулу Ырысалы Кызылсуу жеринде 1905-жылы төрөлгөн. Колхоз уюшулганда биринчилерден болуп колхозго кирет.

Ырысалы 1942-жылы жазында согушка кетип, Смоленск, Батыш Украина, Белоруссиянын батыш тарабында кыргында салгылашат. Өпкөдөн, жүрөктөн оору пайда болуп, госпиталда алты ай болду. Алты айдан кийин үч жолу комиссия кылып, 1944-жылы согуштан кайткан.

Колхоздо ар кандай кесипте иштеген. Ырысалы карыя «Манас» эпосунан «Көкөтөйдүн ашы», «Коңурбай менен урушканы», «Семетейден» Семетейдин Айчүрөккө барганын айткан. Ошондой эле көптөгөн жомок-уламыштарды билген.

Апасы Токтокан жөнөкөй жакшы аял эле. Жесирлик менен өмүр өткөрдү. Бир ата, бир энеден беш уулу, төрт кызы болгон. Атанын беш уулдан эң кенже баласы экен, төрт кыздан бир карындашы бар.

ДӨӨЛӨТ

Бир кедей-кембагал дайым эле бала-чака багып, күн-түн иштейт. Бир күнү үч ууру кетип бара жатып, бири айтты:

– Ушу бечара, жайы-кышы эле иштейт. Ушуну ээрчитип барып, аттуу-тондуу кылып койсок, жакшыраак тиричилик кылбайбы, – деп масилет салды.

– А болуптур – дешип, үчөө тең макул табышты. Бири чаап барып:

– Ээ кедей, жакшыраак тиричилик кылганыңа сени бир аттуу-тондуу кылып койбойлукпу.

– Ондай кылсаңар жакшы болбойбу.

– Эмесе, учкаш – деп аркасына мингизип алды.

Оерге барса эч нерсе жок, биерге барса эч нерсе жок. Таң атып кетмек болду.

– Кысталак, каражолтой экенсиң, биз күнүгө ушу жерден эле таап кетчү элек. Ат дагы чарчады. Эми калгын ушу жерде.

– Баягы эле оокатым жакшы эле, силер болбогондо. Эми бу жерде таштап атсаңар, карышкырлар жеп кетпейби – деп түшпөй, ынанбай койду.

Дагы бир канча жерге алып барды, учкаштырып аркасына. Тик бир өргө салып жиберди эле, сыйгаланып аркасынан түшүп калды.

Кедей ыйлап, эмне кылышын билбей, бир тегизирээк жерге жатайын деп, нар жакка, бери жакка темселеп басты. Төө оонаганга окшогон жерге оропара болуп, алиги кыйналган адам жатып уктады. Ал жыландын ордосу экен, таңга маал ойгонсо, сайраган паранданын баарынын тилин билип калыптыр.

«Кайдандыр бир паранданын тилин билип калдым» – деп өзүнө өзү таң калат.

Аңгыча болбой, бир чоң айбаттуу жылан чыгып:

– Эй, адам, менде аттын башындай алтын бар. Жети жылдан бери ок жыландын падышасы келип, ушуну талашып, саар менен келгенде ал күчтүү келет. Алтындын бир жагынан ал тиштейт, бир жагынан мен тиштейм. Экөөбүз керели-кечки урушабыз. Кечке маал болгондо, алтынды жерге коюп, мага калтырып кетет, ордосу, үйү алыс. Эми чарчадым. Алтынды менден алып кетмек болуп калды. Эми дагы эки сааттан кийин келет. Калкты даярдап, карап жата бер. Күн түш болгон маалда ал да чарчайт, мен да чарчайм.

Экөөбүз чарчап жаткан убакта раза келип таанып, керилип туруп ок жыландын падышасын күчүң менен чап, чаап ушуну өлтүрөсүңбү, же өлтүрбөйсүңбү, бир жерин сындырасыңбы, сындырсаң эле болду, алтынды көтөрүп алып кете бергин, – деди. Коркпогун, сени менен иши болбойт. Күн шашке болгон маалда чакчаңдаган боюнча башын көтөрүп алып келип, менин ордомо кирип, алтынды тиштейт, – деди.

– Болуптур...

Макул болушту. Бир келтекти даярдап, пайлап1 жатты.

Алиги ок жыландын падышасы келди. Келген боюнча эки жагын каранып туруп, сары жыландын ордосуна кирип кетти. Экөө салгылашып, ат башындай алтынды сүдүрөп2 чыгышты.

Ат башындай алтынды коюп, экөө алыша берди, уруша берди.

Күн түш болгон мезгилде, экөө тең чарчап, бирин бири тиштеп, жыгылып жатты.

Алиги кембагал кедей жаланды келтек менен келип чапканда, эки бүктөлдү. Экинчи чапканда төрт бүктөлдү.

– Эми кедей алалың пак3! Ал, алып кете бер, – деди.

Кедей көтөрүп алып, сүйүнгөн боюнча кетти. Кедей торбосун жерге коюп, таарат ушатып олтурду.

Шакка отуруп алып, эки сагызган:

– О, анабу адамга жыландын кароолу оозуна дары салып койгон, эми өлөт. Экөөбүз эки көзүн оюп жейбиз, – деди.

«Эми өлүп калат турбаймынбы деп, отурган жеримде эле чалкаман бир кетип, өлүп калайынчы кантер экен», – деди.

Жата берди эле, берки сагызган да айтты:

– Ээ, жүр, көзүн оюп жейбиз.

– Жоо, барбаймын, – деди бири. – Адамдын баласы арып4 болот дечү, чычымыш болуп таш алып, турумуш болуп как башка бир коёт дечү. Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт. Мен барбаймын – деди.

– Мен барамын – деди да, учкан боюнча келип, бутунун эки башына конду.

– Мына, өлүп калыптыр го, келбейсиңби.

1 Пайлап – карап.

2 Сүдүрөп – сүйрөп.

3 Пак – ал сеники болду.

4 Арып – амалдуу, митаам.

– Жо, мен барбаймын. Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт, – деп жана айтты.

Биерден леп этип учуп келип, киндигине конду.

– Эми да келбейсиңби?

– Качан сен бир көзүн оймоюнча ишенбейм.

Оерден шып этип, ээгине конуп, эки тырмагы оозуна кирип калды.

Кырт эттирип тиштеди да, сагызганды кармап алды.

– Сенин жүнүңдү жулуп өлтүрөйүн – деп кармап, жүнүн жулганда, алиги шакта турган шериги:

– Айтпадым беле, адам баласы арып болот дечү. Чычымыш болуп таш алып, турумуш болуп как башыңа бир коёт. Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт дебедим беле, эми колго түштүңбү?

Берки бош турган сагызганга колго түшкөнү жалынды:

– Бир жерде ээр токулган ат жүрөт бир айдан бери, узун чылбыры менен, ушуну көрсөткүн, кармат, атка минип алсын, анан мени өлтүрбөй коёр – деди.

Берки сагызган шакылдап кете берди, шактан-шакка конуп, алиги атка жетип, атты кармайын десе, ат үркүп такыр карматпай койдү.

– Ат карматпайт экен.

– Башыңды үзүп, сени өлтүрүп коюп, кеч калбай эрте кетейин. Бир ат узун чылбыры бар, долононун жанында оттоп турат.

– Айланайын ортак, ат сенден үркпөйт, чылбырдын учунан тиштеп, тегерене бер, – деди.

Алиги сагызган чылбырдын учунан тиштеп, тегерене берди, чокчоңдоп секирип басат.

Али кедей секин шакшыктап барды эле жип сыдырылып барып, жерге сүйрөлүп ат чылбырды буту менен басып, чиренип аркасына тартып токтоп туруп калды.

– Бар, эми, сен мага жакшылык кылдың, мен дагы сага жакшылык кылайын – деди. Сагызган учуп, сагызгандын жанына барды.

Атты минди. Ээрдин кашына ат башындай алтынды салды. Күн кеч болду. Эл жок. Кедей кай жерге барып жатышын билбеди. Бир даранын1 ичинен иттин доошу угулду.

1 Даранын – жылганын, коктунун деген мааниде.

«Кандайдыр ошо жерде эл бар окшойт», – деп, алиги жерге барса, бир байдын жалгыз үйү бар экен. Байдын жалгыз үйүнө жатар конокко жай бересиңерби? – деди.

– Болуптур, түш балам, – деди. Түштү.

– Үйдөгүлөрүңүз каякка кеткен? – деди.

– Үйдөгүлөрүм кыз көчүрүп кеткен, – деди.

Бир үй кызматында жүргөн күнү калыптыр. Күн бүркөлүп, бир кыранда туруп бир карышкыр итти сөгүп жатат.

– О атаңдын көргө жугундукор, мен барамын, кыңкылдабастан жөн жаткын, ит.

Ит сөгөт:

– О, атаңдын көргө ууру, мен байдын ашын алдап аягын толтуруп ичем. Кана, келчи күчүң болсо, – деди.

Экинчи жолу карышкыр сөктү:

– Агер менин аркаман келчү болсоң этиңди жеп, куйругуңду жолго сайып таштайм.

Кедейдин курсагы тойду.

– Бай, бүгүн корооңузду мен кайтарып беремин.

– Ондай кылсаң го кана, – деди бай.

Күн бүркөлүп жаады. Койлор дыркырап үрктү.

– Ал эле, ал! – деп кыйкырып, кембагал менен ит экөө таң аткыча эч нерсени чыгым кылдырбай короону кайтарып чыгышты. Таңга маал кой жайылып чыкты.

Бир ала козу:

– Айланайын эне, алдыңда кетсем бөрү жесе, аркада калсам ууру алса, байдын дөөлөтүн көтөрө албай жатамын, – деди.

Кедей жүгүрүп барып, али козуну кармап, эн салып койду.

Саар менен таң атты.

– Балам, ажап жакшы иш кылдың, – деди бай. Курсагын тойгузду. Эми кедей кете турган болду.

– Балам, түнкү кызматыңа эмнени аласың?

– Жалгыз эле уулум бар, козу таап бер дечү эле, бир эле козу берсең болот.

– Эмесе өзүң билип тандап бир козу кармап ал.

Баягы байдын дөөлөтүн көтөрүп жүргөн ала козуну кармап, чылбырына байлады.

Чылбырына байлап өңөрө берерде, ити жүгүрүп келип, шарт куйругун тиштеп үзүп алды.

Байдын дөөлөтү итке өтүп кетти.

Байды айтты:

– Жарадар кылып койду, мунун куйругу курттап кетет, мал болбойт, андан көрө ушу итиңизди бериңиз кутуруп калыптыр. Узагыраак алпарып өлтүрүп таштап кетейин.

– Болуптур.

Итти байлап берди. Итин жетелейин дегенде чиренип барып, үйүнүн туурдугуна сийип ийди.

Дөөлөтү үйүнүн туурдугуна өтүп кетти.

– Бай, итиңиз кутурдубу, кутурбадыбы, алиги кечкурун коюңузга бөрү тийсе, мени кармап жүрбөң, үйүмдүн кийизи жок эле кийизинди бер.

Үй кызматында жүргөн алиги кемпир:

– Ошо кийизди алып бергин дагы, жаңы кийиздерден жаап койгун, – деди.

Кийизин үйүнөн сыйрып, алиги кийизди атка көтөрүп салып жатканда:

– Эне, ушу кийизди кылып жатканда, байбичеден аябай калтак жедим эле эч болбосо, бир туткучту кесип алайын, – деп, алиги ит сийген жерди кесип алды.

Байдын дөөлөтүн эч жылдырып алып кете албады. Атынан түшүп алып:

– Бай, кудай берген дөөлөтүң кубаласа кетпесин деген ушул экен. Дөөлөтүң башта ала козуда эле, ала козуну алып кетейин десем, итиң келип куйругун үзүп алды. Итиңе өтүп кетти эле дөөлөтүң, итиңди алып кетейин десем, туурдугуңа сийип ийди, туурдугуңа өтүп кетти дөөлөтүң. Эми туурдугуңду алып кетейин десем, туурдугуңдун ит сийген жерин кемпириң кесип алды. Дөөлөтүң туткучуңда калды. Эми өзүңө насип кылсын, бекем бекитип алгын, – дейт.

Кедей жолуна түштү, элине жетти. Ат башындай алтын менен байып, муратына жетиптир.

КУБУЛМА АЖЫДААР

Бир заманда талаага бир өгүз өлүп калат. Өгүздүн мурдунан, кулагынан, көчүгүнөн курт кирип кетет.

Алиги курт өгүздүн этин жеп, сөөгү куруп, ичи көңдөй болуп калат. Өгүздүн ичиндеги курт жей турган эч нерсеси калбаганда бирин бири жеп олтуруп, акыры бир курт кубулма ажыдаар болот. Бир туруп кыз, бир туруп ажыдаарга айланат. Ошол убакта бир падыша миң адам менен ойноп келебиз деп, бир жакка саякатка чыгып кетип баратса, чоң шаар көрүнөт. Бир чекеден кай жерге кирсе, адамы жок, оту жагылган, ашы кайнап, оокаты бышууда.

Алиги кубулма ажыдаар шаардын баарысын жалмап бүткөн.

Миң адам жабыла чаап, шаарды караса, эч бир адамдын уругу жок. Шаардын чекесине чыгып караса, жалгыз кыз турат.

Алиги кыз канга оропара келет. Кыз тие турган, кан ала турган болот.

Кан алып, ар күнү увазирлери келип, кабар алат. Увазирлери кабар алып турса, күндөн-күнгө сапсары болуп, кан ыраңынан адаша берди.

Увазири айтты:

– Сиз ушу кызды эмне деп ойлоп жатасыз. Калааны аралап карасак, бир адам жок, бу кыздан бир иш чыгат. Бөөдө кырылып кетпейлик.

– Кандайча байкайбыз.

– Билбесек болбойт. Кечкурун эттен аябай бастырып, жакшы аш жасат. Оокатты казанга салып кайнатаарында даарат кылам, дароо суу алып келгин деп айткын. Ал сууга чыгып кеткенде казанга тузду аябай сала бергин. Ажыдаар туздун ачыгын билбейт, оокатты жей берет. Үйдүн ичине суу койбогун. Челекте сууларды жок кылып салгын. Анан билинет, – деди увазир.

Айтканындай кылып, ал эшикке чыгаары менен оокатка тузду аябай салды. Ал туздуу ачык оокатты экөө жеп, төшөккө жаткандан кийин, ажыдаар чаңкап суусап, о челекке башын салды, бу челекке башын салды, суу жок. Үйдүн морунан башын чыгарып, сууга барды. Аябай чоң ажыдаар экен. Куйругу кандын койнунда жатат. Сууну ичип алып, жыйрылып келип, төшөккө жатып кыз болуп калды.

Саар менен увазир келип:

– Байкадыңызбы? – деди.

– Байкадым. Мындан кандайча кылып жан куткарабыз. Увазир айтты:

– Жан куткарыштын айласы жок. Бир айга айтканын аткара бер, бул убакыттын ичинде мен бир иш кыламын. Аскерлерди чогултуп, чоюндан эритип, кандын айыбына кечке тынымсыз үй салабыз. Антпесек жаныбыз калбайт.

Кечеги-күндүз чоюндан эритип, эки кабат үй салды. Ортолугуна көмүр толтурду. Бир айга жеткирип, жеткирбестен үйдү бүтүрдү.

Кырк эшиктүү кылып, үйдүн төрт тарабына чейин басма көрүктөн отургузду. Үйдү бүтүрүп, увазири канга айтты.

– Колуңду дубалга тийгизип жакын отургун. Колуңуз ысып келатканда кийимиңизди таштап, эшикке чыгың, күмөн алып калбасын.

Кан увазири айткандай кылып, биринчи дарбазадан төртүнчү дарбазага барганда кыйкырык чыкты. Көрүктү басты, ошондо үйлөр алды да ысыды, үстү да ысып, чоюн кызып кеткенде үйлөрдү солкулдатып, аңтарып ийе турган болуп, ажыдаар экенин билгизди.

Увазирдин акылмандыгы менен чоюнду ысытып жиберип, ажыдаарды өрттөп, күйгүзүп өлтүрүп, ошончо калк аман сакталып калган.

ЧАРАБЗАЛ

Мурунку заманда Өзгөндүн чоң мечитинин жанында молдо ылай казып жатса, бир чарабзал табылат. Чарабзалдын бетинде жазуу турат. Окуп көрсө, бир заманда ажыдаар сойгон чарабзал болуп чыгат. «Бул жаман чарабзалды өтө бир чуңкур көөлөп көмүш керек» – деп, алиги молдо текчеге коёт дагы, бешимге намазга кетет.

Намазды окуп жакындаганда алиги чарабзал эсине түшөт. Дароо чала бучук окуп, жүгүрүп үйүнө келсе, эки баласы алып, бадыраң аарчып кесип жеп жүрөт.

Алиги балдардын колунан алат. Жерди терең казып көмөт. Көмгөн менен болбойт. Арадан он, он-беш күн өткөндөн кийин эки бала мас немедей, оокат жешин билбей калат.

1 Чарабзал – кичине бычак.

Ортодон жыйырма күн өткөндөн кийин жалаң эле суу менен болуп, сууну ташып, жебейт.

Ортодон отуз күн өткөндөн кийин, экөөн үстүмүнөн сууга таштап коёт. Эч ылаажы болбой калгандан кийин калк айтат:

– Эми бул балдар бала болбойт, сага. Экөөн ээн талаа, эрме чөлгө алып барып ташта, – дейт.

Атасы молдо экөөн куржундун эки көзүнө салып, узак жерге алпарып, бир сел кеткен аңга аңтарып таштайт.

Экөө жерге түшөөрү менен чаң салып бир бири менен урушат. Үстүнө куржунун таштап иет.

Күн кеч болуп калат. Эки баладан ажырап, молдо ыйлап үйүнө кайтып, төрт-беш күн жатат. Эки баланын заарына чыдабай, жесе жеп койсун, – деп, дагы келет. Эки баланын дайыны жок. Бир үңкүр кылып казып кирип кеткен.

– Даат!.. – деп ыйлап, ыйлап дагы аркасына кайтат.

Кырк күндөн кийин барса, бирин бири жеп, бирөө ажыдаар болуп чыгат. Ажыдаардын сойлоп кеткен жерине ийри-буйру болуп, ушу күнгө чейин чөп чыкпайт.

Өзгөн өтө чоң шаар экен, бир чекеден жалмап турат. Кылыч Буркан олуя ажыдаар менен сүйлөшүп, ар күндө кырк кой, бир адам беришке макулдашат.

Ажыдаар бир талаанын ичинде жатат. Кырк койду бир адамга айдатып, белеске чыгат. Кырк кой менен бир адамды бир лап тартып, эртеси ошол убакка чейин бир жыл, эки жыл болобу, ошол муназа¹ менен жата берет.

Ошондой кылып, ажыдаар бир жылыбы, эки жылыбы жеп жатат.

Бир күнү бир кемпирдин жалгыз кызына науват² келип калат. Кырк койду кемпирдин эшигине айдап келип:

– Кызыңды чыгар, кемпир, – дейт.

Бир үнү көктө, бир үнү жерде болуп, кызын бербей ыйлайт.

Кылыч Буркан олуя элди жыйып:

– Ак төөнүн, ак бээнин сүтүн чогултуп, даяр болуп турсаңар, азыр мен койду айдап чыгам. Аңке-чаңке кылып, мени кошо тартып кетет. Кылычты туура кармап барамын, шарт эки бөлүп кетет. Алиги дами³ жок, туюк жагына барганда, токтоп туруп калам, ошондо дароо баргыла, коркпогула. Өтө сүрү, айбаты жаман, маалында калк беттеп барбаса, өлүп калам.

Айтканындай кылып, Кылыч Буркан олуя кылычты колуна туура кармап, ажыдаарга тике барат. Ажыдаар оп тартканда кылыч менен эки бөлүп келип, аягына жетпей эстен танат.

Үч күн ажыдаардын ичинде калат. Үч күндөн кийин аңтарып караса, ажыдаардын заарасы өтүп, саалча жаны бар, сүткө жууса да болбой, ажыдаардан каза табат.

Ошол ажыдаар көмүлбөй бир нече күн туруп, сасып, ажыдаарга чымын конуп, ошол убактагы ажыдаарга конгон чымын адамга конуп, адам макоопес болуп кеткен.

Өзгөндө эл жоголуп, каран калып, там-ташы чалдыбар болуп кеткен. Кийин жаңыдан эл болгон.

БӨДӨНӨ МЕНЕН ТҮЛКҮ

Бөдөнө менен түлкү дос болуп жүрөт. Бир күнү түлкү:

– Бөдөнө дос, бөдөнө дос, мени бир тойгузуп койбойсуңбу? – деп айтыптыр.

– А болуптур, тойгузайын. Менин аркамдан ээрчи. Мен бытпылдык деп сайрап кете берем, качан мен көзүңдү ач дегенде ачасың.

Бытпылдык деп кете берди. Бир жерге барса, беш-он катын табактарын баштарына көтөрүп, айылга кетип бараткан экен. Бөдөнө пыр деп, бир катындын алдына тарп-турп этип коно калды эле:

– Балама кармап берейин – деп, табагын жерге коё койсо, андан аркы катындын алдына коно койду.

– Мен да балама кармап бере коёюн, – деп табагын жерге коё коюп, бөдөнөнүн аркасынан чуркады. Бөдөнө тарп-турп этип, тигил жерге учуп, бу жерге конуп, кете берди. Баякы катындар кууп, узак жерге кетип калды. Ага дейре түлкү эттердин баарын жеп, дардая тоюп, табактарын ороп таштады.

«Эми түлкү тойгондур» – деп, пыр этип узак жерге учуп кетти.

– И алдамчы, бөдөнө, алдап учуп кетип калбадыбы! – деп катындар чарчап, табактарын алганга келишти.

Табактарын төбөсүнө коюп алып, айлына барганда, колдоруна суу куйду. Дасторконун салды, табактарын ачып караса, бүтүн эле түлкүнүн богу.

– Өлүгүңдү көрөйүн, бок алып келесиңби бизге, кет! – деп кубалады.

Катындар уят болуп табактарын көтөрүп, курсактары ачып, үйүнө зорго кайтышты.

Дагы бир күнү түлкү келди.

– Бөдөнө дос, бөдөнө дос!

– А!

– Тойгуз дедим, тойгуздуң. Эми бир күлдүрчү.

– Болуптур. Мен бытпылдык деп кете берем, сен ээрчип кете бер.

Бөдөнө бытпылдык деп кете берди эле, түлкү ээрчип кете берди.

Бир катын уй саап жаткан. Бөдөнө пыр эткен боюнча учуп барып, уй сааган аялдын башына коно калды.

– Эй, дейм! Эй, дейм! Кичине балтаны коюп, чоң балтаны алып, жүгүрүп келе кой, менин башыма сыймык конду.

Эри жүгүрүп келип, бөдөнөнү чабамын деп, алиги жерде кедей башын бөлө чаап, катынын өлтүрүп алды. Түлкү жатып, оонап туруп, аябастан күлдү.

Дагы бир күнү:

– Бөдөнө дос, бөдөнө дос! Тойгуз дедим, тойгуздуң, күлдүрдүң. Эми бир коркутчу мени.

– Куп болот, мени ээрчип кете бер. Бытпылдык деп кете берем. Мен көзүңдү ач дегенде ачасың.

Бытпылдык деп кете берди, бир жерге барса, бир эгиз1 жерде бүркүтчүлөр, тайганчылар, кушчулар турат.

Алиги бүркүтчүлөрдүн бүркүтү көрүп, бүркүттөрүн салды, түлкүгө. Түлкү андан ага, мындан буга качты. Бир бала отун көтөрүп дем алып калган экен, отундун тагина2 кирип, зорго жан сактады.

Баягы бүркүттөр чабыттап үстүнөн өтүп кетти. Бир маалда бөдөнө келди.

– Ээ, келипсиң дос. Берээк кел!

Жакын келди эле, лып этип бөдөнөнү тиштеди.

– Коркут десе ушундай коркутасыңбы? Өлүп кала жаздадым, сени жеп коёюн.

– Эми дос, илгертен калган достун түбү дос болот. Менин атаман калган осуятым бар, ошону айтып эле берейин, анан жей бер, бир кичине гөшмүн.

- Айт!
 - Бир дегин!
 - Бир!
 - Эки дегин!
 - Эки!
 - Созуп-созуп айткын, тө-өрт!
 - Тө-өрт!
 - Беш дегин!
 - Беш!
 - Алты эле дебейсиңби?
 - Алты! – деди эле, пыр-р этип оозунан чыгып, учуп кетти.
 - Ылты дебей не болдум, тылды дебей не болдум! – дейт түлкү.
- Ошентип, бөдөнөдөн түлкү жеңилген экен.



ЭШНАЗАР МАТАЙ УУЛУ

Ал 1906-жылы Акталаа районунун Чолоккайыңды деген жеринде туулуп, ата-эненин колунда тарбияланып өстү.

1930-жылы колхоз уюшулуп, Совет өкмөтү үчүн кызмат кылган.

Комсомолдук ячейкада иштеген.

1942-жылы согушка кеткен, үч жарым жыл жүрүп, Польшага чейин барып, үч жолу жарадар болуп 1945-жылдын август айында келген. Ал келээри менен Осавиахим колхозуна башкарма болот. Мындан соң 1958- жылга чейин колхоздо ферма, кампачы, субай уйчу болуп 1967-жылга чейин иштеген. Андан кийин жарадар болгон жери күчөп кетип, экинчи группадагы согуш инвалиди болуп пенсияга чыккан.

Эшназар карыядан көп фольклордук чыгармалар жазылып алынган.

Экспедиция мүчөлөрү Эшназар аксакалдын жомокторун жазып алгандан кийин, коштошоор алдында, жаштарга карап бул сөздү айтты:

– Жакшылык жазгы келген куштай болот

Карылык каардуу бороон кыштай болот.

Карысаң мендей бол,

Кара жердей бол деген

Карыянын арманы да.

Атты арыганда көр,

Эрди карыганда көр.

Кооз келет, бүткөн боюнун баарын сылап-сыйпап.

Мурункусундай бекен, же кайра кубулуп калган бекен, мунун баары эле мисал да.

Өзүм деле мисал кылам. Жаш кезимде көрүп жүргөн балдар:

– О-бой, ой дагы эле баягы «сыр аяктын сыры кетсе да сыны кетпейт», дагы эле жакшы карыган турбайбы – дешет.

Кээ бир кишилер алтымышка чыкканча сүйлөгөн сөзүн укканбыз. Ошо сөздөр унутулуп, сүйлөнүп олтурганда урунту келип калса, эстелип калат экен.

Энди ошентип, ошол үчүн айткан: «Кеп кедөң1 болор, кедөң неден болор».

Жүрөгүндө коркунучу турса,

Ыйманы боюнда турат.

ЗЫПАК

Илгери бир заманда бир падыша, анын жалгыз уулу жана жакын көргөн биринчи обоскери болуптур. Ал обоскердин да жалгыз кызы болгон экен. Ал кызын ар түрдүү тилде окуй турган бир шаарга жиберип, окууну бүтүп келет. Анан падыша:

– Ушул обоскердин кызын алсын – деп, баласына айттырат. Бала болбой коёт. Хан зордук менен кызды алып берет. Ошентип, экөө жашап жүрөт. Бир күнү ошол шаардын жогорку даражадагы адамдарынын балдары чогулуп, салбырынга же ууга чыгышат. Ойноп жүрүшүп балдар бири-бири менен сырдашат.

– Сен кайдан алдың катынды? – дешет. Баягы кандын уулу:

– Мен атамдын обоскеринин кызын алгамын, – дейт. Ошондо балдар хандын баласын шылдыңдашып күлүшөт.

– Сага хандын, бектин, байдын кыздары буюрган эмеспи? Ал атандын айтканы менен шилтеген жакка кете бере турган кулу, – дейт.

Ошого арданып бала үйүнө келип аялын:

– Кет! – деп сабап кууйт. Аялы:

– Кетпейм, качан атаң кет десе, кетем, болбосо өлтүрсөң – өлтүр, кетпейм, – дейт.

Ага болбой күнүгө эки убак урчу болду. Аны кыздын энеси угат да, кызына келип:

– Балам, сени хандын уулу чанып, кет деп уруп жүрөт, – дейт. Ошон үчүн алып кетейин деп келдим, – дейт.

Анда кызы:

– Жок, эне, душман айта берет. Мен күйөөм менен өтө ынтымактуумун, кете береңиз, – дейт.

Ошону менен энеси кетет. Алып кетет деген хан уулу кечинде келип:

– Кеткен жоксуңбу? – дейт да, колу-бутун таңып, ороого салдырат.

– Мейлиң! – деп жүрө берет. Энеси угуп дагы келет:

– Балам, сени түнүндө ороого салып коёт, – дейт. Андай кыйын болсо сени кетирсин да, пери шаарында Зыпак деген кыз падыша бар, ошону алсын, уруксат бер, балам, – дейт.

Кыз баштагы сөзүн айтып, энесин кетирет. Хандын уулу кечинде келип:

– Энең дагы алып кеткен жокпу? – деп дагы колу-бутун байлатып жатканда аялы айтат:

– Мени эмне кыйнайсың, мен уруксат берейин, атаңа айтып, пери шаарында Зыпак деген кыз падыша бар экен, ошону алып кел, анан кетейин, – дейт.

Ошондо хандын баласы:

– Болуптур, мен ошону укмак элем, жүрө бер – деп, бош коёт.

Эртеси атасына айттырат:

– Пери шаарында Зыпак деген кыз падыша бар экен, мен ошону алып келем, уруксат берип, мага кырк жигит, кырк атты тону, курал-жарагы менен камдап берсин – дейт.

Атасы уулунун айткандарынын бардыгын камдап берет. Ошондо аялы:

– Бул азык, азык болбойт – деп, курут жана жылкынын кара кезек этин кургатып тегирменге, же жаргылчакка тартып ун жасап, кийимдин арасына сиңирип, шырып бекитет.

– Жолдошторундун бардыгы ачкадан кырылып жоголот, андан нары дагы бир ай, эки айдай жөө жүрөсүң. Ошондо ушул күлазыктын кереги тиет. Курутту үзбөй салып жүрсөң биринчиден эрмек, экинчиден кубат, үчүнчүдөн азык болот, – дейт.

Ошону менен кырк жигит менен жөнөп кетет. Ал жол барса-келбес жол эле. Ошентип үч ай жол жүрөт. Пери шаарына кандай жол менен барарын билбейт. Аттары, жигиттери арыктап ачкадан өлүп, бүт ар кайсы жерде калып жоголуп бүтөт. Өзү жалгыз калып, баягы күлазык менен оокаттанып, дагы үч ай жөө жүрүп олтуруп, бир чоң шаарга туш келет да, шаарды коруп, сыртынан кайтарып жүргөндөр кармап алышат.

– Кайдан келе жатасың? Кайда барасың? – деп сурашат.

– Ушул шаарда Зыпак деген падыша кыз бар экен. Ошону издеп келе жатам – дейт.

– Алуугабы? Хандын уулу:

– Алам, – дейт.

– Анда Зыпак ушул шаарда жашайт. Аны бир күндө үч сүйлөтүү керек. Сүйлөтө албай нечен азаматтар жок болуп кетти, – дешти.

– Көрүшө жатам, – дейт бала.

Анда тээтиги көчөгө бар, ошол көчөдө күйөө болчу баланы тосуп алчулар бар, – дешет.

– Макул, – дейт бала. Ошол көчөгө күйөө болчу гана адам барчу экен.

Тоскон жигиттер:

– Хан күйөө, бек күйөө! – деп, көтөрүп барып, сонун жайга киргизип, тамакка тойгузуп күтүп турат да, Зыпакка кабар берет.

Зыпак кечинде келет да, баякы сүйлөтчү жайына барып олтурат. Бала үстүнө кирип олтура берип таң атырат.

Зыпак:

– Башын алып, тизип койгула, – дейт, желдеттерине жетелетип, киши өлтүрчү жерге алып барып өлтүргөнү жатса, ошол шаардын уйларын, торпокторун кайтарып, саап оокат кылчу бир кемпир келип:

– Ушул бала жаш бала экен. Нечен адамдын башын алдыңар, аларды ким эстеп жатат, мага бергиле. Мен торпок кайтартам, качан керек дегенде алпарып берейин, – деп, сурап алат.

Ошентип, үч жылга айланат. Анан баягы үйүндө калган аялы:

– Хандык кылып мага темирден чокой, темирден таяк жасатып берсин. Мен күйөөмдү таап келем, – деп, кайнатасына айттырып жиберет.

Ошондо хан:

– Мен хан башым менен таба албай жүрөм, табам десе макул, – деп, хан айткандарынын баарын жасатып берет.

Ошону менен баягы күлазыктан көп жасатып, белине түйүп алып, эркекче кийинип, издеп жөнөйт. Ал бир нече ай, бир нече күн жол жүрөт да, арып чарчап, бир күнү кечинде бир сонун жайга туш келет. Бир чынар теректин түбүндө чоң ак боз үй турат, барып кирип көрсө, түрлүү тамак, эң сонун жасалгаланган, тамактан тойгуча ичип, теректин башына чыгып кетет. Теректин башы үйдүн түндүгүнөн көрүнүп турат. Теректин бүчүрү өтө калың, үч ача бутакка карап отуруп, күүгүмдө бир үч көгүчкөн келип силкинип койсо, экөө эки эркек, бирөө кыз болуп калат. Ошол перинин чоңдору сейилге келүүчү жайы экен. Тамактанып болуп отуруп, кумар ойной кетишет. Эки эркек бала кызды ута башташат. Карап туруп ичи күйүп кетип, кызга болушуп:

– Мындай ойно! – деп кыйкырып жиберет. Ошондо балдар түндүктүн үстүн карашып:

– Ой, сен кайдан келген адамсың, кел, кыйын болсоң ойноп көр! – деп мыскылдашат.

Ал теректин башынан түшүп келип:

– Эмне саясыңар? – дейт. Анда баякы мусапыр жигит:

– Мен силердин бир отургучуңарга чыга турган күчүм жок, кара башыбызды сайышалы, – дейт.

Алар макул болушат. Ал жигитче кийинген келин үчөөнү үч жолу утат.

– Убада боюнча менин карамагымдасыңар. Мен силерди элиме, шаарыма алып кетем, – деп айтат.

Баягы үчөө жалынышат.

– Бизди шерменде кылба, биз жеңилебиз деп ойлогон эмеспиз. Эми эмне алсаң, айып өзүбүздө, алтын берели, – дешет.

– Мен дүнүйөгө ойногон эмесмин – деп, ал жигит болбойт.

– Анда мүдөөңдү айт, ошого жеткирели, – дейт.

– Эмесе, ушул жакта Зыпак деген кыз падыша бар экен, ошону мага алып бергиле, – десе, баягы үчөө:

– Оо, ал иш колдон келбейт, ал өтө кымбат, ал Зыпак бир түндө үч жолу сүйлөткөн кишиге тиет, шарты ошол. Нечен жүздөгөн хандын балдары келип, сүйлөтө албай коюшту.

– Эмесе, андан башка эч мүдөөм жок, – дейт.

Үчөө кыйналып туруп:

– Биз жардам берели, анан сүйлөтүп аласың, – дейт.

– Эми сен көчөгө барсаң, ошол жерде күтүп тургандар бар, алып барып кыз падышага кийришет. Сүйлөтчү жайына кечинде барасың. Мурун кир да, алтын стол бар, ошого отур, Зыпак кирет да, барган убакыттан башталат. Ошондо бир күндүк өмүрүм калды. Сизди сүйлөтө албай жүздөгөн адамдар өлүп кетиптир. Анан мен сүйлөтмөк белем, чын хандык кылсаң бир түнү ушул столдун үстүнө отуруп өлөйүн да, сөзгө жыгылат да берип, өзү күмүш столго отурат. Ошол кезде биз киребиз да, бирибиз алтын тактага барабыз, алтын керебетке бирибиз, алтын столго киребиз. Сенден башка адам көрбөйт. Анан сөз башталат, аны-муну айтып, биз кыжырын кетирип сүйлөтөбүз. Ошентип, жөнөп шаарга кирип, кечкурун баягы көчөгө барса:

– Хан күйөө, бек күйөө! – деп, көтөрүп барып, бир сонун жайга киргизди. Баягы айткандай мурун кирип, алтын столго отурат. Зыпак кирет да убакытты болжоп, анан:

– Бу столду мага бериңиз! – дейт, баягы үйрөткөн сөз бүт айтылат. Ошондо сөзгө жыгылып, өзү күмүш столго отурат, анан күйөө ойду айтат, тоону айтат, күлө турган сөздү айтат. Такыр сүйлөбөйт: Баягы үчөө кубулуп, билинбей келишип, болжолдогон олуттарга кирип кетишет. Аны көрүп туруп баягы күйөө:

– Ошончо күндөн келип, ажалым ушу жерден экен, кантейин алтын керебет сен бир сүйлөчү? – деди эле, алтын керебет шыңгыр эле түштү: «Мындай жок эле, эмне болду?» – деп ойлоп, Зыпак туруп, тияк-биягын караса, эч нерсе жок. Кайта барып ордуна отурду эле, алтын керебет сүйлөй баштады:

– Илгери бир үч адам жол жүрүп калып, бир калың токойго келишип, жатып калышат. Ал токойдо адам баласына зыян келтирүүчүлөр көп экен. Отту чоң жагып, кезек менен күзөткө турушат. Бирөө туруп, экөө уктайт. Бекер отура алышпай, жыгач уста экен бирөө, жаш ууз теректен бирди кыйып келип, бир сонун сулуу кыз тургузуп койду да, экинчисин ойготту. Ал туруп караса, бир сонун кыз турат, аны көрүп «менден кыйынсынат» деп отурду. Кийим тигип, кийинтип салат.

Үчүнчүсүн ойготот, ал караса, бир сонун сулуу кыз турат жаны жок. «Буларды көрчү» – деп, дубасын окуп, жан кийирип коёт. Аңгыча таң атат. Бирөө туруп:

– Мен алам, мурун мен тургузбадымбы! Экинчиси:

– Мен алам, кийимдерин тигип көркүнө келтирдим.

Үчүнчүсү:

– Мен алам, жан киргиздим деп, – чабыша кетишет.

Ошентип, кимиси алууга тийиш деп сурайт.

Анда күйөө айтат:

– Сени мурун тургузган жыгачы уста алыш керек. Анда Зыпак кыжыры келип:

– Эй, сен хандын уулу эмессиң, аны жоктон бар кылып жан киргизген адам алыш керек!

– Эмне болсо, ошол болсун, Зыпак бир сүйлөдү, – деп, доол кагылат.

Элдин баары дүрбөп:

– Кандай неме сүйлөттү экен, эми аман калса экен!.. – дешип калышат.

Түн ортосу болуп калат. Ошондо күйөө бала:

– Түн ортосу болду, күмүш керебет сен сүйлөчү? Анда күмүш керебет:

– Илгери үч байдын үч уулу жол жүрөт да, биз үчөөбүз аялды бир күндө алып, үйгө киргизели. Ошондо кимибиз байлык кылар экенбиз дешип мелдешип, убадалаша кетишет.

Үчөө тең кыздын сулуусун издеп, бири тоо, бири бөксө, бири жака менен кыз тандап келүүгө жөнөшөт. Ошентип, үчөө бир кызды жактырышат. Бирок билишпейт, үйлөрүнө келишип, ар кимиси көп мал айдап, жигит жалаң алып жөнөшөт, үчөө бир короого, бир үйгө алып барышат. Үчөө талашат:

– Мен биринчи жактыргам – дешип, катуу жаңжал салышат.

Кызга келишет да:

– Чындыгын айтыңыз, кимибизди сүйөсүң, кимибизге тиесиң? – дейт. Кыз ошондо:

– Үчөөң шаарга барып, үч кымбат буюм алып келгиле, кайсы кымбат баалуусуна тием, – дейт.

Ал айткан шаар бир айлык жол болот, ошого жөнөшөт. Барышып бирөө күзгү, бирөө килем, бирөө алма алат. Алар шаардын сыртына чыгышып, алган буюмдарынын касиетин айтышат. Бирөө: мен күзгү алдым, бул о дүйнө менен бу дүйнөнү көрсөтөт. Анда экинчиси мен килем алгам, ал бир айлык жерге бир мүнөттө жеткирет, – дейт. Үчүнчүсү мен алма алдым, ал алма өлгөн кишини майрам сууга ала электе жыттатса тирилет. Анда күзгүнү карайлычы деп караса, баягы кыз өлүп жайына коюп жатат, кокуй жетели деп шашышып килемге отуруп алышып, бир мүнөттө жетип келишет да, алманы жыттата коюшат. Анда кыз тирилет. Үчөө дагы талашат. Күзгү болбосо шашпай келбейт белек деп бири айтса, килем болбосо бир айда келбейт белек деп, бири келген менен менин алмам болбосо тирилет беле дешет. Үчөөнүкү тең жүйөөлүү иш, муну кимиси алыш керек дейт. Анда күйөө:

– Аны күзгүнүн ээси алыш керек, – дейт. Анда Зыпак:

– Бектин уулу эмес экенсиң, аны алманын ээси алыш керек – деп, ошондо Зыпак экинчи сүйлөдү деп, шаарга доол кагылат.

Эл дүрбөшүп:

– Көрөбүз, өлбөсө экен... – дешип, элдер укташпайт. Андан кийин күйөө ар түрдүү сүйлөйт, сурайт, ырдайт, күлөт. Зыпак сүйлөбөйт. Ошондо күйөө:

– Кана эмесе, нечен күн, нечен ай жол жүрүп мээнетим талаага кетмек болду. Алтын такты сен сүйлөчү? – деп, кагып койду эле, каңгыр дей түштү.

Зыпак туруп карап, эч нерсе таппады да, кайта барып отурду.

Ошондо алтын так сүйлөп кирди:

– Илгери бир шаардын уюн бир жерге саадырып, адамдын санына жараша таратып берчү экен. Ошондо бир кемпир уйду саап, торпогун байлап келгиче бир илек-илек бир жыланды эңип алып ошол челектин үстүнөн өтөт. Анда жыландын уусу сүткө тамып калат да, сүттү көп сүткө кошуп иет. Ошондон оору жайылып, көп адам набыт болду. Буга ким күнөөлүү? – деди.

Ошондо күйөө:

– Ага жылан күнөөлүү – десе, анда Зыпак:

– Туура эмес, башың ылдый караса сенин да оозуңан жиниң куюлат, ага илек-илек күнөөлүү! – дейт.

– Эмне болсо, ошол болсун, Зыпак үч сүйлөдү! – деп, доол кагылат. Элдер көрүүгө шашышып, эки-үч күндө учурашып бүтүшөт. Андан кийин Зыпак күйөөгө айтат:

– Менин шартым бүттү, мен сенин бүлөңмүн, мени аласыңбы же сатасыңбы, сенин эркиңде. Эми отуз күнү оюн болот, кырк күнү кыдыруу болот. Ага чейин менин ордума сен хан болуп тур. Биз кеткенде ханды өзүлөрү шайлап алышат,

– дейт.

Макулдугун берип, күйөө такка отурат да:

– Шаарда эмне сонундар бар, көрөм – деп, жигит жалаң ээрчитип алып, шаарды кыдырат. – Канча адамдын башы кесилди экен, көрөм – деп, адам өлтүрчү жерге барып, башты санатат. Караса, баягы өзүнүн күйөөсүнүн башы жок.

– Анан бул жерден адам өлбөй тирүү кеткенби? – деп, сурак кылат.

– Жок, – деп туруп жигиттери, – бир жаш баланы торпокчу кемпир сурап кетти эле, – дейт да, алдырып келсе өзүнүн күйөөсү. Ал аялын тааныбайт. Ошондо өтө жаман акыбалда, тонунун ар кайсы жери аяктын, чынынын оозундай тешиги бар, бети туурулган, чокоюна жип, көк тийбеген жери жок.

Чачы, тырмагы алынбаган, этинин киринен өңү таанылбаган кургур, кайдан келди экен деп жигиттерине буйрат.

– Бул баланы алып барып мончого салып, бут кийимин чечип, тырмагын алып, чүпүрөккө ороп, өзүн жакшы кийинтип алып кел, – дейт.

Жигиттер баягы айткандай кылып келип берет. Аңгыча Зыпакты чакыртып алып:

– Эми Зыпак, сени бир досум үчүн аракет кылдым эле. Менин ошол досум хандын уулу, ошого берем. Сөзүң сөз болсо, капа болбо, – дейт. Зыпак макул болот. Эмесе, мына деп баланы алдырып, тапшырат. Менин дайнымды сураба, – деп Зыпактан өтүнөт. – Кана, канча күндө баланча шаарда болосуң? – деди.

Анда Зыпак:

– Балан айда, балан күндө болом – деп, убада берди.

– Кош, эмесе – деп, өзү билген жол менен кете берди.

Ошентип, бир нече күндө кайта кайнатасынын шаарына келди. Кайнатасына барып:

– Уулуңуз Зыпакты алыптыр, балан күнү ушул шаарда болмок болду, – дейт.

Хан чоң кубанат да күтөт, болжогон күнү келет. Хан эли- журтун чогултуп, үй тиктирип тосуп алат. Чоң той берет, баягы хандын баласы Зыпактын жанынан чыкпайт. Баланын үйүндө калган аялы кызмат кылып жүрсө:

– Бул жаман кете элекпи, кет эми! – деп кууйт. Анда үйдө калган аялы түйүнчөктү көтөрүп келип:

– Мына бул тон, бул чокой, бул чач, бул тырмак! – деп, жана башка кир кийимдерин көрсөтүп чачат.

– Кайдагы чирик, чык!.. – деп, ордуна тура калат. Ошондо Зыпак:

– Жөн отур, сөзүн угалы, – дейт.

Анан болгон ишти бүт айтат, өзү барып Зыпакты сүйлөткөнүн, аны кимге бергенин, баланын акыбалын бүт айтат.

Ошондо Зыпак тура калып келип бутун кучактап:

– Сени кетирсе, мында турбайм, адамда сендей жан жаралабы, – деп токтойт.

ШУРГУЙ БАЛБАН

Көкөй балбандын бир тууган жээни Шургуй бала кезинде Соңкөлдү жайлап, кышкысын Куртканы бойлоп кыштап

чоңоёт. Таякеси Көкөйдүн атасы айыл ичине түшүп жүргөн ынтызарлуу балбан адам болгондуктан белгилүү аш болуп, атагы чыккан Ак балбанга Көкөйдүн атасы күрөшкө чыгат. Бирок күрөштө Көкөйдүн атасынын буту сынып жыгылат.

Мындан эки-үч жыл өткөндөн кийин, Көкөй туура он сегиз жашка чыгып калган мезгилде чоң той болот. Буга түндүк, түштүктүн мыктылары жана билермандары чакырылат да, балбан күрөш, эр эңиш, кыз куумай ж.б. оюндар болорун, буга ар бир тарап өз балбандары, күлүк аттары жана эр сайышка баатырлары менен келүүлөрү эскиртилет.

Тамаша башталган мезгилде балбан күрөшкө мурдагы атагы чыккан Ак балбан ортого чыгат. Ошол мезгилде мурда Ак балбандан ыза көргөн Көкөйдүн атасы баласынын көзүнчө:

– Аттиң ай, ушуга түшөр уул болсочу! – деп, бармагын тиштегенде, жанында олтурган Көкөй ыргып туруп, күрөшкө ортого чыкканда атасы: «Баланын көзүнчө бекер айткан экенмин», – деп кейип, окуя эмне менен бүтөрүн күтүп калат. Ак балбан менен Көкөй биринчи эле беттешкенде Ак балбан

Көкөйдү балача көтөрүп жөнөйт. Максаты өзүнүн билермандарынын алдына алып барып, жыгуу болот. Ошондо бала ылдыйды карай шыпырыла баштайт. Көтөрүп бара жатканда сол буту жерге тие түшөт. Оң буту менен көтөрүп чабат. Балбан көтөр мезгил болгондо баланы Ак балбан кый сүбөдөн чала чапчыйт жана ачынган бала боконо сөөктү бармак менен басып ныктап тура качат.

– Ак балбанды бир бала жыкты! – деп турган элге жарчылар жар салып, дүң кылат. Көрсө, бала тура берерде Ак балбан баланын сүбөсүнөн эки кабыргасын сындыра кармоого жетишкен экен. Бирок бала атасынын кордук көрүп, күрөштүн тартибин бузган Ак балбанга жемин жедирбестен тура берерде боконогун сындыра кармап, түбөлүк мерт кылган экен.

Соңкөлдүн толукшуп турган жайкы мезгили.

Атактуу Түлкү баатырдын он эки канат ак өргөөсү. Күн ала булут болуп, азыр эле төөнүн өткүнү өткөн мезгил. Көпчүлүк эл кимди бирөөнү күткөнсүйт, төрдөгү аксакалдарга улам кымыз куюлуп, жаңы эле союлуп салынган тайдын эти бышууда. Өргөөнүн сол канатындагы төрдө Түлкү баатыр кыйшайыңкы отуруп сөз тыңшоодо.

– Тамак бышып калды, – деп аңгыча буудай жүздүү кара тору жигит колуна табак кармап, колго суу куя баштады. Суу куюлуп бүтүп калган мезгилде үн угулуп калды.

Аңгыча эшик ачылып, эки алп адамдын сөлөкөтү көрүндү. Бул Көкөй балбан атасы менен эле. Үйдөгү улуу, кичүү баары тура калышты.

– Келиңиз, балбан, келиңиз, – деп, жалпы ызаат кылышты. Ушул мезгилде алиги колго суу куюп жүргөн кара тору жигит колундагы аптабасын жерге коё салып, Көкөйдүн жакасынан кармап, жерге ныгырып калды. Көкөй эч буйдалбастан төргө өтүп кетти да, кылчайып караса жээни Шургуй Көкөйдү сынамакка такасынан кармап калган экен. Така ордунда калыптыр. Отургандардын баары Шургуй менен Көкөйдүн жасаган тамашасына ар кими өз ичтеринен ыраазы. Бирери Көкөй балбан экен дешсе, бирери Шургуй балбан экен деген ойдо калды. Ошол жылы байга жылкычы болуп жүргөн Шургуй байдын согумга бээсинин эки кар жилигин бузбастан сурап алып, чоң казанга экөөнү бирдей бышыртып, таякеме учурашып келем деп Көкөйдүкүнө барган экен. Шургуйдун эмне жөнүндө келгендигин Көкөй түшүнөт да:

– Жээним, мени сынап келген экен да, – деп, бир кар жиликти алып, бүт мүлжүп, тасмал алып, кармап сындырып, чучугун алып жейт. Мына ушул көрүнүштү Шургуй да жасайт.

– Жээн, мынча сынамак экенсиң, жаз Соңкөлдүн кылаасында көрөлү. Экөө эки жигит менен кездешет. Кездешүүдө экөө түшүп, кармашып күчүбүздү сынашалы. Кимибиз карылуу болсок, экөөбүзгө тиги турган жигит күбө болсун. А эгер кимибиз мурда топко түшүп калсак, бирибизге бирибиз чыкпайлы дешип, сөздөрүн бүтүп, чечине башташат. Көкөй мурда чечинип, камынып калганда, Шургуй кементайынын бир жеңин чечип, бир жеңин чече электе, Көкөй кучактап, кармаша кетет. Ошол мезгилде:

– Эй, убада ушундай беле! – десе.

– Жоону дагы камындыруучу беле, – деген экен.

– Мен сага жоо турбайымбы, анда, – деп, жеңин сууруп алып Көкөйдү көтөрүп чапкан экен.

Жыгылган Көкөй жээни Шургуйга:

– Аркалуунун алдында кала элек элем, жээн, мага жети күндөн кийин топурак салып кой, – деп, кайрылбастан атына минип, жигитин ээрчитип кетет.

Айткандай эле беш-алты күндөн кийин: «Көкөй өлдү!» – деп кабар келет. Көкөйдү койгондон кийин Шургуй: «Таякем менен кармашып, күч сынашып бекер кылган экенмин. Эми таякемдин аристин жасайын, бир барып жылкы тийип келебиз да, Көкөйдүн жылдыгына аш берем», – деп, беш-алты жигит ээрчитип, аттанат. Барып, көп жылкы жаткан жерди баймактап, эки-үч күн күзөтүп жаткандан кийин, жылкыны тийип жөнөшөт. Ошол мезгилде кишен салынган кара кер ат боз үйдүн жанында мамыда калат.

Мамыдагы атты чечип, кишенин чыгарайын деп жатса, үйдөн бойго жеткен бир кыз чыгып, ууруну көрөт да, түндүк баканды ала коюп, Шургуйду качырып сала берет.

Шургуй кантаргалуу атка далдалана берсе бакан симтаятаган атка ээрге тийгенде бакан эки бөлүнүп кетип, тийген ээрдин актасы ыргып кетет. Экинчи бакандын сыныгы менен чабууга камдантпай Шургуй кармап калат. Атты чечип алып жөнөйт.

Үйдөн карт абышка чыгат да:

– Балам, жалгыз баламдын аты эле, бүт жылкыны ал да, ушул атты ташта, – деп жалбарып сурап алып калат.

Атты таштап, Шургуй жолдошторуна жете келип, болгон ишти айтат. Арасында көптү көргөн бирөө:

– Сенин жана башкабыздын ажалыбыз бүт ошол абышкадан, – дейт.

Жылкыны күн-түн дебей сүрүп олтурушуп:

– Акталчаттан түнкү айдын жарыгында сүрүп чыгып кетели, – десе болбостон, өргүү алып, күндүз суу кечип бара жатканда Шургуйду токойдон көзөмөлдөп туруп, бараң мылтык менен өлтүрөт.

Ок тийгенден кийин сууда аттан айрылып, бир азыраак бардаш кылып, сууда туруп кулап түшкөн экен.

Көрсө баягы абышка арттан кол курап акмалап олтуруп, Акталчаттан жетип, күндүз токойго жашынып, ошол жерде ок чыгарып, Шургуйду өлтүрүп, калганын кубалап, жылкысын ажыратып алып кетет. Бир нече күндөн кийин суудан Шургуйдун сөөгүн таап, Куртканын боюна койгон экен.

САСЫК ҮПҮПТҮН ТААЖЫСЫ

Илгери-илгери бир заманда аялын аябай сүйгөн бир кан болуптур. Бир күнү аялы:

– Сен мени аябай сүйгөнүң чын болсо мага куштардын канатынан бир келишкен үй салып бер, – дейт. Аны аябай сүйгөн кан аялынын сөзүн эки кылбай макул болот. Ал кан элдердин тилин гана эмес түркүн куштардын да тилин билчү экен. Кан бүт куштарга баланчанчы күнү мага келгиле, – деп жар салат. Куштардын бардыгы келе баштайт. Азыраак кечигишип тоок, кыргоол, карга, бөдөнө келишет. Кандын каарына калгандан кийин булар кийин бүркүт, куш, жагалмай, кыргый, каркыра ж.б. куштар сыяктуу көкөлөп, ылдам уча алышпай начар учуп, секирип басып калышат. Өтө кечигип аягында сасык үпүп келет.

– Эмне мынча кечигип? – деп кан каарланат.

– Дүйнөдө өлүк көппү, тирик көппү, аял көппү, эркек көппү, ошолорду билейин дедим, ошолордун эсебин алып жүрдүм, – дейт сасык үпүп.

– Анда кандай экен, бул дүйнөдө өлүк көп бекен, же тирик көп бекен, – деп кайта сурайт баягы кан.

– Бул дүйнөдө өлүк көп экен! – дейт сасык үпүп.

Чочуган кан:

– Менин эсебимче дүйнөдө тирик көп болушу керек эле да, сен жаңылсаң керек...

Анда сасык үпүп жооп берет:

– Мен күн чыкканга сейинки уктагандарды өлүккө коштум, ошондо бири ашып кетти.

Сиз да аялыңыз менен күн чыкканга чейин уктап жатыптырсыз, – дейт.

Кан унчуга албай калат.

– Бул дүйнөдө сенин эсебиң боюнча аял көп бекен, эркек көп бекен?

– Аял көп экен, – деп жооп берет сасык үпүп, – себеби аялынын сөзүн уккан эркектерди аялга коштум. Сиз да аялыңыздын сөзүн угуп, куштардын канатынан үй салдырып бергени жатыпсыз.

Кан сөзгө жыгылат, унчуга албайт, сөзү туура болгондуктан сасык үпүптү да жазалай албай калат.

Өлүмдөн калган куштардын бардыгы чогулушат. Сөз таап, аларды өлүмдөн куткарган сасык үпүккө аябай ыраазы болушат. Агер сасык үпүк болбосо ошол куштардын бардыгынын жүнүн жулуп, кан аялына үй курдурат эле да. Ыраазы болгон куштар сасык үпүктү кан көтөрөт, башына таажы кийгизишет. Сасык үпүктүн башы башка куштарга окшобой, таажы кийип турганы ошондон калган деген сөз бар.



ЖҮДӨМҮШ АЛЫМБАЙ УУЛУ

1907-жылы Ысыккөл областына караштуу Жетөгүз районунун Шалбаа айылында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган.

1916-жылы үркүнгө чейин ата-энесинин тарбиясында тарбияланып, 1916-жылдан кийин Кытайдан кайра 1917-жылы октябрдын таңы атканда ата-энелери, ага-туугандары менен туулган жерине аман-эсен келет. Ошондон кийин жалчыларга жер бөлүш болот. Жер алып, өз оокаттарын өзүлөрү жасап оокат өткөрүшөт. Андан кийин 1931–1932-жылдары колхоз уюшулуп, биринчилерден болуп колхозго мүчө болуп кирип иштеп, үй-бүлөгө көмөк көрсөтөт.

1941-жылы Германия согуш ачып, бүткүл совет эли сыяктуу Жүдөмүш аксакал да элди-жерди коргоо үчүн согушка аттанат. 1945-жылы аман-эсен согуштан кайра келет да Фрунзе–Рыбачье темир жолун салууга катышат. Ушул жерде иштеп жүргөндө Кыргыз ССРинин Ардак грамотасы, акчалай сыйлыктарга татыктуу болот.

Жүдөмүш аксакалдын бир эскерүүсүндө Рыбачье шаарына жакын жерде жолду бөгөп жаткан бир тоо бар, атын Марусанын тоосу деп аташат экен, ушул тоону Жүдөмүш аксакалдын бригадасына берет. Ошол тоону күнү-түнү иштеп, ушул колум менен түзөп, жол ачкам деп айтып калчу. 1946-жылдын декабрь айында кайра туулуп өскөн айылына Шалбаага келет да, Ленин атындагы колхозго чабан болуп иштей баштайт. Бул кесипте он жыл иштеп, үй-бүлөлүк турмушка байланыштуу ал кесибин өткөзүп берип, 1955-жылы бригадга мүчө болуп суу сугарат. Жүдөмүш аксакалга ушул Ленин колхозунун кайсы гана участкасын бекитип бербесин, жогорку түшүм өндүрүп, дайыма мактоого татыктуу болот. Ал гана эмес бул киши кышкысын колхоздун карагайын кесип, Жетөгүз районунун аймагындагы Барскоон, Тамга, Жаргылчак, Актерек, Чычкан, Жууку, Жетөгүз, Чоңкызылсуу, Сүттүүбулак коругундагы ар бир түп карагайын жакшы билип, өзү менен иштешкен адамдарга карагайды кандай жыгаарына, кандай кесерине көмөк көрсөтүүчү болуп келди.

Жомокту Боккөтөн комузчунун уулу Мамбеттен үйрөнгөн.

Үч кызы, бир уулу бар.

КУЛАНЧЫ МЕРГЕН

Жай кетсе, кыш келип, кыш кетсе, жай келип, аң уулап жүрчү экен. Аң уулап жүргөн жылында бир жерде кара дөө менен ак дөө экөө кармашып жатат. Куланчы: «Каранын иши кара, актын иши ак» – деп кара дөөнү ыргыта атты.

Барса, жез тумшук экен. Жез тумшуктун тумшугун, тырмагын кесип алды. Айылына, үйдүн жанына келгенде кошунасы:

– Куланчы, мен да барбайт белем сени менен, – деди.

– Сен менден бөлөк боорсуң, ажалың жетип, күнүң бүтүп, талаада өлүп калсаң, ага тууганың менден кун алат. Мен ошол үчүн сени алып барбай, таштадым.

– Жок, Куланчы, канга барып, өлсөм кунсузмун деп кагаз алып беремин, – дейт.

Ошентип сөз бекиткенден кийин, ок-дарысын мол алып, Куланчы мергенчи ээрчитип алды мергенге.

Ээн талаада кетип баратып, элик атып, карагайдын түбүнө жатып, эликтин этин бышырып жеп жатканда, бир жаш келин келди.

– Ой, эмне келдиң сен?

– Оттун түтүнүнүн жыты чыкканынан, от өчүп калып, от алайын, – деп келдим.

Ал жезтумшук экен. Эт бышканда эт берсе, жемиш болуп жеңине катат. От алып басып, бир-эки саржан, үч саржандай барганда отту ыргытып ийип кетет.

Куланчы мерген жолдошуна:

– Муну тааныдыңбы, ким экен? – деп сурайт.

– Бул бөлөк жандар, жезтумшук дегенди укчу белең? Ошо жезтумшук – ушул. Отту тетиги жерге ыргытты, бар, көр.

Барса, от ошол жерде жатат. Кайра келди.

– Эми сен өзүңдүн боюңа өлчөп, чириккен омуруп кел. Экөө тең ошондой чириккен омуруп, тердикти, көрпөчөнү астына салып, ээрдин башына жаздап, чапанды айкарасынан жаап, тебетейин башына кийип жаткандай кылып, өзүлөрү карагайга чыгып, былк этпей аңдып жатышты.

Бир оокумдан кийин баягы жезкемпир келе жатат. Куланчыга жетип, тумшугун Куланчыга сайып, эки колунун беш салаасын жолдошунун жүрөгүн көздөй матырды.

– Жемекчи элем, Куланчы, жедим, жутмакчы элем, Куланчы, жуттум! – деп, бакырып барып басат.

Ошондо карагайда турган Куланчы мылтык менен так жүрөктүн өзүнө таамай атат. Карагайдан түшүп, тебетейин кийип, чепкенин жамынып, баягы уктаса уктап, көзү илинбей эртең менен чайын ичип, бастырса, мындай чыккан кезекте:

– Токто эле, токто! Куланчы эле, Куланчы! – деген кыйкырык чыгат. – Мурунку келгенде атамды жедиң эле, анан апамды жедиң, эми аялымды жепсиң, эми өлбөгөн жерде калам, сенин бир кашык каныңды ууртаймын.

Жанындагы жолдошу эси чыккан бойдон:

– Ой, айланайын, Куланчы, ат! – деп, Куланчыны шаштырып, бир жак омууроосун сындыра аттырды. Ошондон аттан түшүп кала жаздап барып оңолуп, кайра кетти. Эртеси баягы убакта:

– Токто эле токто, Куланчы! – деп, кайра келди.

– Айланайын, сен көзүңдү жумуп, качан мылтык атканда көзүңдү ач – деп, жолдошун айтат.

Баягы жигит мылтык атылганда көзүн ачса, баягы жез- тумшук учуп жерге түштү. Куланчы мергенчи анын да тумшуктарын кесип алды.

Ошондон кийин үйдү көздөй жөнөп кеткени баратса, талаада бир ак эркеч, бир көк эркеч баштап ээрчитип эки короо кой жүрөт.

– Ой, Куланчы, бөлөк дүнүйөнүн бизге эмне кереги бар, оокат бизге табылды, ээн жерде жүргөн эки короо койду экөөбүз айдап кетели. Бир короосун сен, бир короосун мен алайын. Экөөбүзгө дүнүйө деген табылды, – деп айтат.

Анда Куланчы:

– Кой, ээн жер болсо, ээси артыбыздан түшсө, экөөбүздү тең кармап, байлап албайбы, кой, мунун түнөгөн жерине түнөйлү да, ээси жок болсо, бир койду союп, анан эртең айдайлык. Антпесек, ээси экөөбүздү тең кул кылып айдап алат. Күн баткандан кийин эки эркеч маарады эле, койлор ызы-

чуу болуп маарап басылары менен, эки короо кой түз менен жөнөп жүрүп калды.

Барып, ошо кетип баратканда түз эле жерден кокту чыгып, коктунун башы айлана жар болду. Баягы туюк жерге барганда эркеч маарады эле, кой дагы ызы-чуу түшүп маарады. Калдырт дедирип кара ташты ачып, жезтумшук чыкты. Бөлөк мал- кечеге карабай Куланчыны:

– Түшкүлө айланайын, Куланчым, малымды кайтарып келген турбайбы – деп, экөөн тең аттан түшүрдү.

Малды таштап, Куланчы жолдошу экөөнү үйгө алып киргенден кийин, жанынан чубап эки короо кой бүттү. Куланчыны жолдошу менен темир көгөнгө көгөндөдү.

Көгөндөп салгандан кийин Куланчы мергенчи бая жолдошуна:

– Өлөт деген ушул. Ушундай өлүмгө дуушар болдук, көрдүк жазууну.

Таш көмүр оту. Бир узун темирди отко салып койду. Бир убакта Куланчыны айтты:

– Ай, Куланчы, бүгүн конокту сен бересиңби, же мен берейинби?

– Ээ, бүгүн сиз бересиз го.

– Ой, Куланчы, сенде бет жок экен го. Менден үч конок жебедиңби, сен бир конок берсең эмне болот, мага.

– Анда тышта үч ат бар, бирөө эттүүрөөгүн соёлу.

– Мен малдын этин жебеймин.

Экөө тең унчукпайт. Бир убакта жезкемпир туруп, жолдошу семиз экен, мыкчып кармады.

– Бол, жолдошуңдун кийимин чечиндирт, жолдошуңду жеймин. Темир көгөндө жатып көрсө, учу ширөөчүдөй болуп, темир аябай кызарыптыр. Жолдошун жезкемпир мойнунан кармап сүйрөп келип, ичин жарбай туруп, жамбашына темир шишти сайып, омууроодон чыгарып, боорун бир кактап, сыртын беш-алты кактап, этин сыйрып, жей баштады. Жеп болуп, сөөк-саагын, иче-кардын тышка таштады.

Жезкемпир жатты. Куланчы мерген байланып жаткан жолдоштордон сурады.

– Ой, бул уктабайбы?

– Уктайт.

– Ушул үйдүн ичиндегилер кызарып, кызарган чок болуп уктайт.

– Менин мойнум кандай чыгат чынжырдан?

– Мына быяктагы чынжырды оолаштырсак өзүң бош чыгасың.

– Баягы уктап, үй буурул болуп келе жатканда мени бошоткула, – деди.

Үй буурул болуп жатканда бошотту. Башын кыймылдатса

– бош, үйдүн ичи кыпкызыл болду.

Куланчы жолдошунун кийимине темирди ороп туруп, баягы темир шишти алып жалгыз көзгө сайды. Карайлап, кармай албай калды. Качып көп койдун ичине кирип кетти.

– Өлүгүңдү көрөйүн, Куланчы, менин тукумумду бүтүн жедиң. Эми сени мен жебесем дагы, кермеде жаткан таргыл букам жейт.

Төрт күнү, үч күнү койду короодон чыгарбай, камалуу жатат. Ак эркечти туюк союп, көк чанач кылып кийип алды. Төртүнчү күнү баягы кемпир эшигин ачып туруп:

– Айланайын эркечтерим, баягыдай жайылып оттоп келгиле, башта ак эркеч, – дегенде ак эркеч чатынан өттү.

А дегенде чыгып эле, кермеде жаткан кер буканы болот бычак менен чандырга сайып өлтүрдү.

Бир убакта мылтыкты даярдап алып, туруп калды. Кер бука темселеп, жезкемпир жарган жерине колун малып алып бакырды:

– Куланчы, жемекчи элең жептирсиң, жутмакчы элең жутупсуң. Эми, Куланчы, кыйнабай мени жогот! – деди.

Таштан жасалган каалганы бекитип кеткен.

– Кана эми, ач үйүңдү.

– Жок, ачпайм, мени жоготкун, – дейт.

– Тигининди ач, – деп, эшигин ачтырып кирип кет, – деп, жезтумшуктун омууроосун сындыра атты. Жыгылып калып, кайра өйдө турам деп жатканда:

– Куланчы, мени талкаладың! – дегенде атып өлтүрдү. Оозунан кирип, байланган көгөндөлгөн адамды бошотту.

Ошондон өзүнүн коштогон, жолдошунун аты үчөөн ошо жерге коюп, бир топ чалдырып, бирөөнү мойнунан кармап өткөзүп, бир топ чалдырып, бирөөнү мойнунан күрмөп жетелеп бастырды.

Куба кийинген, кулан минген үч жигит келди. Куланчынын жетелеген атын бирөө колунан алды. Ошондон Куланчыны астыга салып, беркилер кокту ылдый жездекелеп кубалап, айдап жөнөдү.

Бир убакта бирөө айтат:

– Эй, сен баягы келгениңде кара дөөнү ыргыта атканда, атам убада кылган экен, жалгыз кызымды сага берем деп, ошон үчүн бизге жездесиң сен. Мына азыр колуктуңа, кайындарыңа алып барабыз.

Ошо жерден айдап, көп айылга алып барды. Аттарынын баарын баягы жигиттер:

– Биз башкарабыз, – деп, алып калды.

– Күйөө келди! – деп, кыз-келиндер чубап кирип жатат.

– Күйөөнү жалгыз отургузбай, кызды алып келгиле – деп, бир убакта тыштан бир чоң кишинин үнү чыгат. Колуктусун алып келгенде, ай десең аты жок, күн десең көркү жок перинин кызы экен. «Кудай мага ушундай бербеспи» – деп, Куланчы мергенчи кубанат.

Баягы бойго жеткен кыз:

– Ай, Куланчы, сен мени ала турган болсоң, алтүндө күн тийгиче уктаба, андан кийин кечке уктай бер. Жок, уктап калчу болсоң, бул үйдү да көрбөйсүң. Өзүңдү чөп басып калат. Тердигинди астыңа салып, эки жагыңа эки мылтыгыңды коюп, чепкениңди айкарасынан жаап, көчүп кетебиз. Биз кайып болобуз. Ошондо атам: – Жалгыз кызымды берем, – деп убада кылган экен. Куланчы мерген сенсиңби? – деп койду.

Уктабай жатты Куланчы. Бир убакта тышка чыкса, таң куланөөк болуп, сүрүп калган экен.

– Ээ, а айланайын кудурет, күндү бат чыгара көр, – деп кыз менен отуруп, тизесине башын коюп жатып, тарс көзү илинип кетиптир. Чочуп ойгонсо, чөп өзүн басып калыптыр. Ээн талаа, эрме чөлдө жатат, ыйлап быяк-тыягын караса, аттардын баары жанында оттоп турат. Бир ээрди башына жаздаган, тердикти астына салып, ээр токумда жаткан.

– Мага берди эле, өзүм иттик менен ошо ырыскы- шыбагамдын баарын тээп, өткөрүп жибербедимби, үйгө кетейин, жолум болбоду.

Ошентип, эки атты жетелеп алып, кетип баратат. Быдырда килейген бир кулжа оттоп турат. «Куру кеткиче ушуну атып, үйгө байлана кетейин» – деп, атын тушап, мылтыгын алып, кулжаны көздөй басты. «Менин кайын атам болуп жүрбөсүн», – деп мылтыкты таштап, буркурап ыйлап кулжаны көздөй жөн басты. Кулжа кайын атасы экен.

– Мен жылаңач турам, балам. Жеңең, кайын энең аркы кабакта, жардын астындагы булакта кир жууп жатат. Жолдошундун кайда экенин ошолор билет.

Аттарын жетелеп, энекелеп ыйлап барганда:

– Ээ, балам, биз айтпай койсок, таарынычың бар эле. Айтып туруп өзүң жасабадыңбы. Буйруп койгондур, сен эле аласың, тээтиги көрүнгөн атыр көлдө, перинин кыздары менен

жүрөт. Ошол кыздардын ичинде жалгыз гана сенин жолдошуң шуруга окшош жүндүн темгил-теми, жалгыз ошол. Кумдан тизеге чейин ороо казып алып жат. Анан көгүчкөндөр түштө көлдүн боюна келип түшкөндө:

– Адамзат жыты жыттанат! – дейт.

– Жылда жыттанбаган быйыл эле жаттанып калыптырбы.

Ал дагы үч жолу айтат, сен дагы үч жолу айт.

Ошондо чечинип сууга киришет. Сенин жолдошуң көгүчкөн кебин кызыл кеби, бөлөгүрөөк коёт. Тээ көлдүн ортосуна чейин сууга кирип, кайра чыгып, перинин кыздары ойнойт. Жүгүрүп бар дагы көгүчкөн кеби кызыл, ал болбой сенин колуңан жулуп алат, киет, сени алып учат. Коё бербегин, эки мүрдөн ал. Ошондо жарга барып урат, мында да коё бербегин. Тоого, сууга алып урат, мында да коё бербегин. Ошондо аябай чарчайт, чарчаганда айтат:

– Мен эми сеникимин, мени коё бер, – дегенде:

– Сен меники болсоң, таңдайыңда карала кагазыңды бер, – деп айт. Ошондо ыйлап туруп: «Ай, энем айткан экен» – деп, айла жоктон таңдайыңда карала кагазды берет. Анан коё бер, жаныңда эле турам, эми кайда кетели дейт. Аттарыңа бар, бирөөнү жолдошуңа мингиз, бирөөнү өзүң минип элиңе кет, карала кагазды бербегин, атка мингизип алып кете бер, таңдайыңдагы кагазды жоготпогун, уурдатпагын. Өмүр шеригиң сенин колуңда жүрүп, дүйнөдөн кайтат.

Бардыгын энесинен угуп алып, көлдүн боюна барып, кумдан ороону казып жатты.

Алты-жети көгүчкөн жерге түшүп туруп:

– Ой, адамзат жыты жыттанат! – дейт.

– Жылда жыттанбаган быйыл эле жыттанмак беле? – деп, ал дагы үч айтты.

Чечинип алышып, атыр көлгө кирип кетишти. Көлгө түшүп, сууда ойноп жатканда, Куланчы мерген туруп, кызыл көгүчкөн кебин алды. Болбой келип, баягы көгүчкөн кепти колунан жулуп, кийип алып, Куланчыны көтөрүп учту. Жарга, сууга, бадал-карагайга алып барып урат. Коё бербей койду.

– Мен эми сеники болдум. Коё бер мени, – деди.

– Таңдайыңда карала кагазыңды бер. Ыйлап туруп айтты:

– Энем айткан экен, кайыр болбостур, берейин, – деп, таңдайыңда кара кагазын берди.

– Эми элге кетелик, эми алпар.

Ошону менен Куланчы мерген аттарды токуп, ээрчитип алып жөнөдү. Элге жакындап калган кезекте кайыптан жаратылган кыз айтты.

– Сен каны бар журтсуңбу, же каны жок журтсуңбу?

– Мен каны бар журтмун.

– Эмесе, кан сени өлтүрүп, мени алам, – дейт. Мен ак көтөн кулаалы болуп колуңа конуп алайын, – дейт.

Ак көтөн кулаалы болуп, Куланчынын колуна конуп алды. Түн ичинде Куланчынын жолдошу, күндүз ак көтөн кулаалы болуп колуна конуп, жүрүп олтуруп, Куланчынын үйүнө келет.

Ошол Куланчынын бир досу бар экен. Ошонун кою менен дайым эле бир-эки аркар келип, короого түнөйт.

– Ай, Куланчы, бир-эки аркар келип, короомо түнөйт, ошол аркарларды атып берсең боло, – дейт теңтушу.

Куланчы айтат:

– Ай, мен өзүм барып атып берейин, сен мага келбей эле кой.

Намаз убагында короодон чыгып кетет. Кой жайылганча төштө турат. Качан кой төшкө барганда кой менен кошо жайылып кетет.

– Ай, ушуну атып берсең, ырас болот эле.

– Мен өзүм барып атып берейин.

«Күндө келем деп коюп эле келбейт, мунун эмнеси бар?» – деп, бир күнү аңдып, акырын барып, таң сүрүп келатканда караса, койнунда перинин кызындай болуп бир аял жатат.

«А атаңдын көрү Куланчы, ушул аялды бирөөгө айтып коёт деп, менден кызганып жүргөн турбайбы. Канга барып айтайын, кан алсын», – дейт ичинен.

– Кан, Куланчы ак көтөн бир кулаалы кармап келген, ал кулаалы эмес экен. Ал бир бөлөк перинин кызыбы, ушундай ай десе аты, күн десе көркү жок кыз койнунда жатат. Куланчыга ылайык эмес, сага ылайык аял экен. Увазгериңизди жиберип, Куланчынын ак көтөн кулаалысын ал.

– Алып кел! – деп, төрт-беш киши жиберди.

– Каным, муну эмне кылат, алса алсын, каным. Муну мен уча албай, өз жанын бага албай калганда алып келип бактым эле, эми оңолуп келе жатат. Алса алсын, – дейт. Куланчыга келген увазгер таштап кетет. Аял экенин көргөн жигит кайра барды.

– Ой, каным, муну өзүң барып ал. Тиги кулаалыны Куланчы бергиси келбей жатат. Баягы жигиттин тили менен кан өзү келет.

Кулаалы айтат Куланчыга:

– Мээлейди сууга чылап туруп, отко кактап кургат. Кургатканда колжоюп эле темир болуп калды.

– Ой, Куланчы, кулаалың бар дейт, алып чык, мен алайын.

– Алыңыз каным, алыңыз.

Кулаалынын чолок боосун кыскартып койгон. Канга каткан мээлейди берсе, колун колжойтуп жумдурбай, колу ачылып калды. Чолок боосу менен кандын колуна кондурду.

– Кандын колунан учуп кетемин. Ой, Куланчы, кулаалың кетти дегенде, менин кайда кеткенимди көрүп кал.

Жүгүрүп тышка чыкса, батышты көздөй кетип баратат.

Ошондон кан кетти. Ок-дарысын, мылтыгын алып, баягы кулаалынын кеткен жагын көздөй Куланчы жөнөдү. Бир ай, эки ай издеп жүрдү.

Куланчы калың жылкыга туушар болду.

– Бул кимдин жылкысы? – деп сурайт.

– Бул Куланчынын жылкысы.

«Мен аттуу да бай бар экен ээ» – деп, ылдый бастырса, көп кой, уй жатат.

– Бул кимдин малы? – десе.

– Куланчынын малы, – дешет мал баккандар: «Ай түтөгөн бай экен», – деп ойлоп:

– Мунун үйү кайда? – деп сурайт.

– Тээтиги кара тумшуктун оозунда.

Байды көрөйүн деп барса, дамбурадай ак үй турат.

Үйгө жакын жетсе, чырылдап бир бала ыйлайт. Үйгө түшүп, кырчоого атын байлап, баягы баланы он бир, он экидеги кыз бала терметип турат.

– Ой, ээ балам, бу кимдин баласы? – дейт.

– Куланчынын баласы. Куланчы элинде калыптыр.

– Качан келет?

– Билбейм, баланын энесин издеп кеткен.

– Энеси качан келет?

– Энеси келе турган маалына аз калды.

Оозун жыйып алгыча тарп-тырп этип түндүккө конуп, түшүп балага келбей, ыйлап Куланчыга келди.

– Жакшы турасыңбы, жыл бою мен сени издеп куурадым. Балаң – эркек, балаңды алып кетесиңби, кетпесең кулан болуп мени ээрчип кет.

– Мен өзүм адам болсом, кулан болуп сени кантип ээрчийм.

– Макул болсоң, көз ачып-жумгуча кулан болуп кетесиң.

– Макул, кандай болуп кулан болобуз?

– Адам болуп жүрсөк болот эле, элиң кандуу экен, мени сага койбойт, өлтүрөбүз деп сага илээшет, сени өлтүрүп, мени алам дейт. Кулан болуп кеткенибиз ылайык.

Ошону менен Куланчы мерген кулан болуп кетелик деп куланга бет уруп, кулан болуп кетиптир.

ҮЧ ЖЕТИМ

Үч жетим баланын бир карала өгүзү бар экен. Кичүүсүнө берип:

– Ар кайсы самандын түбүндө эгин бар, ошо жерге байлап коюп бак. Семиз болсун, жазында буурусун менен эгин айдап алалы, – дейт.

Бая өгүздү ууру алды.

– Ууру алып кетти! – деп, иниси бакырып ыйлап, жүгүрүп кирип келди.

– Ай, ууру алса алсын, аны биз жазында таап алабыз.

Соко айдаганда бир күнү базардан чыгып келатса, жолдун жээгинде буурусун менен соко айдап жатат.

– Ой, аба! – деп, жүгүрүп келди. – Соко айдалып жатат, аба!

Ортончусун:

– Бар, абамды чакырып кел, – дейт.

Абасын чакырып келгенден кийин үчөө олтурат дагы, улуусу:

– Баягы өгүздү таап алалы, – деп, кеңеш салат.

– Кана, эми баштабайсызбы? – деп, улуусун дагы айтты. Улуусу:

– Узун бойлуу экен, – деп айтты. Ортончусу:

– Көзү көк, өңү сары турбайбы, – деди. Кичүүсү:

– Узун бойлуу, өңү сары, көзү көк болсо, анда аты – Муса турбайбы.

– Ээ жүрү, таптык ханга баралы. Ханга барышты:

– Биз өгүздү кышында уурдаттык эле. Өгүздү таптык, ханым. Элиңизди жыйнап бериңиз, биз ууруну кармап алалы

– дейт.

– Силер эмне көзү ачыксыңарбы?

– Көзү ачыкпыз.

– Көзү ачык болсоң, мен бир нерсени жашырайын, ошонун атын билип таап берчи?

Эки талинкени көмөрүштүрүп алып:

– Ичинде эмне бар? – дейт. Улуусу айтты:

– Топтомолок турбайбы? Ортончусу:

– Топтомолок болсо, кызыл турбайбы? Анда эң кичүүсү туруп айтат:

– Топтомолок, кыпкызыл болсо, аты – анар турбайбы.

– Чын эле кыпкызыл олуя турбайбы, элди чакыр, элди чубат. Таап алсын уурусун.

Эл чубап жатканда жоон ортосунда баягы узун бойлуу өңү сары, көзү көк Муса кетип бара жатканын көрө салып, баягыны:

– Кан, ууру – мобул, – деп, колдон алганда баягы Муса мөңкүп:

– Коё бер! – деп жулунду.

Өгүздүн ээси:

– Каным, айланайын, атын сура, – деди.

– Атым – Муса, – деди.

– Каным, ушу өгүздү уурдаган.

– Бер, иним, бул кыпкызыл олуя экен. Бер өгүздү.

– Муну алганым чын эле, каным. Койнумда аялым да этти каяктан көтөрүп келдиң деп суроочу эмес эле. Касапчыдан алып келдим деп, күнүгө үйгө алып келип, берип турчу элем, каным. Мунун өгүзүн төлөп берейин, – деп, өгүзүн мойнуна алып, төлөп берди.

Олуяларга баягы өгүздөй өгүз берип тынды.

– Мал алып келгиле, бул олуяларды конок кылалы, – деп, бир кой алып келди.

Этти чыгарып, табакка жасап:

– Коноктордун колуна суу куй, – деди.

Улуусу колун жууп, макисин жуубай койду. Ортончусу бир колун жууп, бир колун жууган жок.

– Бул макүрөө эт экен.

– Макүрөө болсо, арам болбойбу – деп, ортончусу чыкты. Эң улуусу:

– Макүрөө, – деди. Ортончусу:

– Арам! – деди.

– Макүрөө, арам болсо иттин эти турбайбы, – деп, кичүүсү чечти.

Колуна суу куйган бала:

– Муну иттин эти деп жатат үйдөкү олуялар, – деп, канга барышты.

– Буларды олуялар десем, супарамдагы малымды арамдыкка чыгарат. Булар олуялар эмес эле, акмактар турбайбы, айдап чык.

– Каным, муну баккан ээси барбы? Баккан ээси жанында турган экен.

– Мен, – деп тура калды.

– Бул койду айт, эмне кой эле, айт. Айтпасаң, биз айтабыз.

– Эй, каным, бу койду бая кара каткалаңда энеси кара желин тууп, күчүгү үйдө калган канчык ээрчип жүргөн, ошонун мойнунан басып туруп, козу маарап чыдай албаганда, үч эмчегин эмизип алдым эле.

Ошондо баягы көзү ачыктар:

– Ой, каным, эчтеме ооз тие электе иттин сүтүн ичкенде арам болбой коёбу. Бул иттин эти дегенибиз ушул, каным.

«Булар кыпкызыл олуя турбайбы» – деп ойлонуп калат.

– Ханым, кайыр кош эми, биз үйгө барабыз – деп, кандын сарайынан чыгып, үйүн көздөй кетип баратса, жалгыз ичке жол менен бирөө чаап келе жатат.

– Ой, айланайын, жүктүү төө көрдүңбү?

– Бир жагына май арткан, бир жагына бал арткан төө беле?

– Ии, кагылайын, как эле өзү. Анда бирөө туруп айтат:

– Куйругу чолок төө беле?

– Как эле өзү, ушуну жүгү менен зыян кылбай бер – деп, үч баланы кармады.

– Ой, биз алганыбыз жок.

– Жүрү, канга баралы – деп, баягы төөнүн ээси, канга ээрчитип барды.

– Ой, айланайын, каным, мынабу үч жигит төөмдүн үстүндөгү жүгүнөн, куйругунун чолоктугунан, көзүнүн сокурдугунан өйдө билип, бул үчөө бербей жатат. Муну алып бер, каным, – деди.

– Эй, булар кыпкызыл олуя, төөң адамдын колундабы, оттоп талаада жүрөбү, ушуну сурагын, – деп, кан сураса:

– Бул төө үстүндөгү жүк-мүгү менен аралап калың токойдо жүрөт. Барып ошол токойдон таап ал, – деди. Аттанып бастырганда кан:

– Бу үстүндөгү жүктү кандай билдиңер? – деп сурайт.

– Жолдун бир жагы менен зырылдап чымын, бир жагы менен аары учуп баратат. Аары балга, чымын майга конот, мындан билдим.

– Бул төөнүн куйругу чолок, көзү сокур беле дедиң, аны кантип билдиң?

– Төө куйруктуу болсо, бокту быяк-тыякка чачат эле, ошол куйругунун чологунан чычкан богу жалгыз жолго тизилип түшүптүр. Куйругунун чологун мындан билдим.

– Төөң сокурбу депсиң, сокурдугун кантип билдиң?

– Көзү көргөн жаккы чөптүн баарынын башын үзүп жеп кетиптир. Берки көзү көрбөгөн жак чөптүн башы аман калыптыр, сокурдугун мындан билдик, – деген экен.



МАМЫТ АЛДАЯР УУЛУ

1909-жылы Нарын өрөөнүндөгү Ортоңура айылында туулган. 1929- жылдан 1936-жылга чейин колхоздо, 1936-жылдан 1962-жылга чейин Нарын театрында иштеген. 1969-жылы пенсияга чыккан.

Ал негизинен «Манастан»: Жети хандын кеңешин, Манаска аш берген жерин, Алмамбет-Чубактын чатагын, Каныкейдин арманын, Семетей кушун алып, Айчүрөктү издеп жөнөп, Үргөнчкө барып, Айчүрөккө жолукканга чейинкисин айта билген.

Бир кезде, азыркы Өкмөт үйү турган жерде эки кабат мейманкана болор эле. Ошол мейманканага Чыңгыз Айтматовдун «Жамыйласын» тартканга Москвадан Поплавская келип, көп манасчыларды чогулткан экен.

Сүрөтчү Сүймөнкул Чокморов, Чокмор уулу Мамбет менен Мамыт Алдаяр уулун үйүнө алып барып, портреттерин тартып алган.

УР ТОКМОК

Илгери-илгери бир алсыз абышка-кемпирдин жалгыз аты болот. Тузак тартып, эмне канаттуу түшсө, алып келип жеп, оокат кылып жүрүшчү экен. Бир күнү баякы тузакка бир чоң карга түшүп калат, аны соёюн десе, баягы карга:

– Мени сойбо, мен сени менен дос болоюн деп келдим. Мен Каргабай деген болом.

Үйүм тээтиги тоонун астында. Эртең менин үйүмө бар, – дейт да кетет.

Эртеси баягы абышка, айткан үйгө барат. Каргабай:

– Ээ, досум, келдиңби? – дейт.

– Бергениңди алам, досум – дейт абышка. Анда Каргабай бир чебич берет.

– Досум, мунун өнөрүн айтып берейинби, же айтпай берейинби?

– Айтып бер, досум! – дейт абышка.

– Чыч-чыч, чебичим чыч! – деди эле, өрүк, мейиз чычып жиберди. – Кой-кой! – деди эле, коюп калды.

Чебичти жетелеп алып, келе жатып, үч үйлүү жатакчы бар эле, үйүндө бир кемпир насвай тартуучу. «Мен насвай тартып алайын» – деп, аттан түшүп:

– Чыч-чыч, чебичим, чыч дебегиле! – деп, үйгө кирип кетти.

– Чыч-чыч, чебечим, – деп көрөлүчү, – чыч-чыч чебечим, чыч! – деди эле, чебич өрүк-мейиз чычып жиберди. Чебичти алып калышып, ордуна бир окшош чебичти байлап коюшту.

Абышка чебичти жетелеп алып, үйүнө жакындаганда:

– Оо, кемпир, үйүңдү чоңойт эле, чоңойт! – деп, кыйкырып келе жатат.

Кемпир жаман үйүн ара-бери сүйрөп чоңойтумуш болуп:

– Келдиңби? – деп сүйүнүп.

– Чыч, чебичим, чыч! – деди абышка. Эчтеке жок.

«Каргабай маа кылган экен» – деп, эртеси кайра барды.

– Ээ, досум, келдиңби?.. Эмне аласың? – деди Каргабай.

– Бергениңди алам. Бир дасторкон берет.

– Мунун өнөрүн айтып берейинби, же айтпай берейинби?

– Айтып бер, досум.

– Жайыл, дасторконум, жайыл дечи.

– Жайыл, дасторконум, жайыл! – деди эле абышка, дүнүйө жемиш жайылып калды.

Кийин: – Дасторкон жыйыл, – деди эле, жыйылып калды.

Дасторконду байланып алып, абышка жөнөдү. Жолдогу жатакчыга дагы келди. Насвай тартайын деп, кирип бара жатып:

– Жайыл, дасторкон жайыл, дебегиле! – деп, кирип кетти. Баягы үч адам эшикте туруп:

– Жайыл, дасторкон, жайыл! – деди эле, дүнүйө жайылып калды. – Жыйыл, дасторкон, жыйыл, – деди эле, жыйылып калды. Дасторконду алып, башка дасторкон байлап коюшту.

Абышка аттанып жөнөдү.

– Кемпир, алачыкты чоңойткун, кечээкиден бүгүн чын, кемпир!

– Кел, абышкам.

– Тиги дасторконду чечип алып кел, мунун сырын айтып берейинби, же айтпай берейинби?

– Айтып бер!

– Жайыл, дасторкон, жайыл! – деди эле, эчтеке жок. Эртеси абышка дагы жөнөдү Каргабай досуна.

– Ээ, досум, келдиңби?

– Келдим.

– Эмне аласың? Бир чанач берди.

– Тол, чанач, тол дечи.

Кымыз чанач менен бир толуп кетти.

– Кой, чаначым, кой! – деди эле, коюп калды.

Чаначты байланып алып, жатакчыга дагы келди.

– Мен бир үйгө насвай тартып чыгайын, тол, чаначым, тол, дебегиле, – деп, кирип кетти.

Дагы кынык алган жатакчылар эшиктеринде турушкан экен.

– Тол, чаначым, тол! – деди, кымыз ашып-ташып кетти. – Кой, – деди эле, соолуп калды.

Баягы чаначты алып катып, башка ошондой чанач байлап беришти, аны абышка билген жок.

Үйүнө жакындаганда:

– Оо, кемпирим, кечөөкүдөн бүгүн чын, мунун өнөрүн айтып берейинби?

– Айтып бер.

– Тол, чаначым, тол, – дечи!

– Тол, чаначым, тол! – деди эле, эчтеке жок.

– Ай, Каргабай, маа кылган экен! – деп эртеси жана барды.

– Ээ, досум, келдиңби? – деди Каргабай.

– Келдим.

– Эмне аласың?

– Ээ, досум, бергениңди алам. Бир токмок берди.

– Мунун өнөрүн айтып берейинби, досум.

– Айтып бер.

– Ур, токмогум, ур, – дечи.

– Ур, токмогум, ур! – деди эле, абышканы токмоктоп ийди,

– кой, токмогум кой – деди эле, коюп калды.

Абышка токмокту алып, баякы жатакчыларга дагы келди.

– Насвай тартып чыгайын: – Ур, токмогум, ур дебегиле – деп, үйгө кирип кетти.

Баягы кынык алган жатакчылар чогулушуп туруп:

– Ур, токмогум, ур! – деди эле, канжыгадан чечилип алып, бардыгын токмоктоп кирди.

Айласы кеткен жатакчылар:

– Чыч чебичиңди берели, жайыл дасторконуңду берели, токмогуңду алгын абышка, – дешет.

– Бардыгын алдыма алып келгиле! – дейт.

Баякы токмок ал жердеги жатакчыларды токмоктоп салган экен. Абышка чебичин, дасторконун, чаначын алып, үйүнө барып, кемпирине баарысын айтып, абышка-кемпир жырғап жатып калган экен.

ҮЧ КЫЗ

Илгери-илгери бирөөнүн бир кызы болгон экен. Бир киши келди кызына куда болом деп, болсоң бол, – деди. Эртеси дагы бир киши келди, аны да болсоң бол, – деди. Анын эртеси дагы бир киши келди, кызына куда болом деп, аны да болсоң бол, – деди. Баары үч киши болду. «Менин бир эле кызым бар эле, шерменде болом го» – деп бир иттин ургаачы күчүгүн, бир эшектин ургаачысын алып келип, кызынын жанына коёт. Эртесинде караса, баары окшош кыз. Өз кызы кайсы экенин билбеди. Үчөө тең бойго жетти. Күйөөгө берди. «Кой эми, күйөөлөрүн сурайын» – деп, бир күйөөсүнө барды. Барып конуп олтуруп, биринчи күйөөсүн:

– Балам, кандай, колуктуң жакшыбы? – деди.

– Жакшы эле, кез-кезде туталанып, итче каап алат, – дейт күйөөсү. «Бул баякы ит кызым турбайбы» – деп калат.

Экинчи күйөөсүнө барды. Кыз күйөөсү менен учурашып олтуруп, кызы жокто:

– Балам, колуктуң кандай, жакшыбы, айланайын? – дейт.

– Ата, жакшы эле, кээде эле эшекче айкырып жиберет.

Башка айыбы жок, – дейт күйөөсү.

«Бул баякы эшек кызым го» – дейт.

Үчүнчү күйөөсүнө барып, кыз-күйөөсү менен учурашып олтуруп, күйөөсүнөн жалгыз олтуруп сурайт:

– Ээ, балам, колуктуң кандай экен? – дейт.

– Ата, жакшы адам, эч кандай айып таба албайм, – дейт күйөөсү.

«Бул баягы өз кызым турбайбы» – деп коёт.

БИР ТИЛЕК

Илгери-илгери бир кедей жалгыз баласына акыл-эстүү, өңдүү-түстүү келишкен колукту алып берет.

– Балам, оокатка жогурааксың, биздин көзүбүз өтүп кетсе, аялыңдын айтуусу менен болгун, – дейт.

Арадан эки-үч жыл өткөндөн кийин ата-энесинин көзү өтүп кетет. Оокат кылардын ыгын табалбай, бат эле колдон түшүп калат, киерге кийим, ичерге тамагы жок болуп турганда аялы:

– Эми кантип оокат кылабыз, сен барып бирөөнүн кошун айдап, өгүзүн алып келгин, эптеп эгин айдап, жер тырмалап оокат кылалы, – деп күйөөсүнө айтат.

Күйөөсү барып бирөөнүн кошун айдашып, өгүзүн алып келет. Ал кошун айдап жатып тиги башына токтоп, үйгө бир келип, бул башында да бир токтоп, чуркап үйгө келет.

– Кошту бүтпөй токтотуп коюп эмне келдиң? – дейт аялы.

– Алигиче сенден кумарым тарабай, көргүм келип турат,

– дейт күйөөсү.

– Оо, кокуй, үч-төрт жылдан бери кумарың тарабай менин жанымда отуруп, көргөн күнүбүз бул болду, минтип улам чуркап келип турсаң, жумушуң бүтпөйт. Сен барып кошунду айда, мен өзүмдөй келиштирип куурчак ороп берейин, ошону кармап жүрүп, кошунду айдап бүткүн.

Ал өзүндөй келиштирип куурчак ороп берет. Ал куурчакты кармап жүрүп, кошун айдап бүтүп калган кезде, моюндуруктун шамяны чыгып кетет, куурчакты айдоого коё берип, шамянды оңдогуча бир куюн шамал келип, куурчакты асманга учуруп алып кетти. Ал куюн куурчакты учуруп жүрүп отуруп, хандын ордосуна таштады. Хан куурчакты көрүп туруп, жигиттерин чакырды.

– Ушул куурчактай аялды мага таап бересиңер, – деп, буйрук кылды.

– Кимдики? – деп жигиттер куурчакты колго алып сурашса, эч ким меники дебейт.

Куурчактын ээси айдаган жеринин үрөөнүн сээп жүрсө, хандын жигиттери келип калат.

– Бул куурчакты тааныйсыңбы? – дейт, хандын жигиттери.

– Тааныйм, меники – дейт, баякы куурчактын ээси.

– Үйүң кайсы? – деп, сурайт жигиттер.

– Тиги.

– Бас, жүрү үйүңө.

Аялын чык бери, – дейт. Аялы чыгат, караса куурчактын нак өзү.

– Бул хандын аялы, кайдан алдың, акмак! – деп, жигиттер уруп-согуп, өкүртүп-бакыртып, тартып алып кетет.

Баратканда аялы күйөөсүнө мындай деп айтты:

– Аа, кургур, сен эми оокат кыла албайсың, колуңа аса- муса алып, дубана болуп ак уруп кеткин. Кош, кантейин, мени алып кетип баратпайбы, сага башка айтарым жок.

Жигиттер аялды ханга алып барды. Хан аялды алып, төрт- беш жыл жүрдү. Беш жылдын ичинде ханга карап мээримдүү күлгөн жок. Бир күнү мурдагы күйөөсү ак уруп хандын ордосуна барып калды. Аялы көрө коюп, күлбөгөн аялы жаны калбай күлдү.

– Ээ, айым, неге күлдүң? – деди хан.

– Ээ, ханым, мындай сонун дубана болорбу, ушунун сонундугуна күлдүм да.

Хан аялына кошомат кылып, өзү апенди чалыш киши экен:

– Ээ, айым, мен ушул дубанадай ак урсам күлөр белең?

– Ээ, ханым, ушул дубананын кийимин кийип, аса-мусасын алып, ак урсаңыз күлмөк турсун, боорум эзилип түшүп калбайбы.

– Анда эмесе, дубананы бери чакыргыла, кирсин! – дейт хан.

Жигиттер дубананы чакырат, дубана кирет.

– Дубана кийимин берди, хан дубананын кийимин кийип ак урганда аялы күлдү да:

– Ханым, о боорум ой, көчөдөгү элди да күлдүрсөң – деп, аялы ханга айтты.

Хан көчөдөгү элди күлдүрөм деп, дубананын кийимин кийип алып, көчөгө кетти.

Аялы дубана болуп келген күйөөсүн:

– Мени тааныйсыңбы? – деди.

– Кантип эле тааныбайын, кантем, таанып эле турам, – деди күйөөсү.

– Таанысаң, бол бат, хандын кийимин кийгин да, такка отургун.

Такка отургузат күйөөсүн. Бир кезде хан дубана болуп ак уруп келди.

– Ээ, айым, барсыңбы, элди күлдүрөм деп чарчап-чаалыгып келдим, – деп дубананын үнү чыкты.

– Өлүгүңдү көрөйүн, бул кайдагы дубана, тиги дубананы өлтүрүп салгыла! – деди аялы.

Жигиттер хандын башын чаап салат. Дубана кирди, кайра дубана чыкты. Хан дубана болгонун жигиттер билген жок, хандын башы алынды. Тилек тилектеш, аялы акылдуу жана бир тилектеш болгондуктан, экөөнүн максаты ордунан чыгып, баякы күйөөсү хан болуп жатып калган экен.

ЧЫНДЫК ЖЕҢЕТ

Илгери-илгери бир убактарда Урумкан деген кандын үч уулу, дагы бир жерде Кыргыз деген кандын үч кызы болот. Урум Кыргызга куда болуп, Кыргыздын кыздары бойго жетип калган кезинде, Урум келиндеримди алсам деп, Кыргызга киши жиберет.

– Менин кыздарымдын калыңы ушул – сен жактагы чоң дарыя сууну элиң менен арык казып, белести ашырып, мен жакка буруп бергин, – дейт Кыргыз кан.

– Жакшы болот – дейт да, Урум кан элинин баарын жыйнап, арык каздырып белести ашырып, чоң сууну байлап, Кыргыздын жерине чыгарат.

– Болуптур, калыңың бүттү, келиндериңди алгын, – деди Кыргыз.

Урум кан эки уулун ээрчитип, келиндерди алууга Кыргыз канга келет. Ал эми кичүү уулу болсо үйүндө калат. Урум уландары менен келиндерин алып келе жатканда, эки кандын ортосу ээн талаа, эрме чөл, бир убакка күн бүркөлүп, жаан кара нөшөр төгүп жиберет, корголой турган жер жок. Эки жакты караса, бир ак күмбөз турат.

– Кокуй, ушуга коргойлу! – дешип, баарысы күмбөздүн ичине киришет.

Бир убакта күн ачылат. Эшикке чыгалы десе, эшиктин алдында бир ажыдаар тосуп калган. Ал ажыдаар кара мурут жигит болуп:

– Баарыңды сором, болбосо үйүңдө калган кичүү уулуңду бергин! – дейт.

Урум кан айласы кетип, үйдөгү уулун бермек болот. Урум ажыдаардан бошонуп, келин-уулдары менен жүрүп отуруп үйүнө келип, баягы иш эсинен чыгып, эч нерсени ойлобой жүрө берет.

Бир түнү жатып түшүндө ажыдаарды көрүп:

– Оо, кудай, көрбөй калгай эле, – деп турса, ажыдаар келип:

– Балаңды берем деп, бербей койдуңбу, балаңды бербесең, өзүңдү баш кылып элинди сором! – дегенде айласы кетип:

– Берейин, баламды, берейин, – деп, жанталашып, жүрөгү оозуна тыгылып, чочуган бойдон бакырып, ойгонуп кетет. Бербейин дейт, жан таттуу, берейин дейт, баласын кыйбайт. Ушуну менен Урумдун үшкүрүгү көбөйүп, ичине тамак барбай, өңү саруулай баштайт.

Бир күнү кичүү уулу Акылбек атасын сурайт:

– Сиздин эмне кайгы-капаңыз бар, же бир жериңиз ооруйбу?

– Жок, балам.

– Анда эмне мындайсыз?

– Ээ, балам, мен сага айтпаганда, кимге айтам. Кырым кандын кыздарын алып, улуу акең Жумабек, ортоңку акең Малабек болуп баарыбыз келе жатканда, колуктуң Бийке да бар, орто жерге келгенде, күн жаап, кара нөшөр куюп жиберди. Корголоорго жер таппай, эки жакты карасак, бир чоң ак күмбөз туруптур. Ошого корголойлу деп, баарыбыз күмбөзгө кире качтык. Бир убакта күн нурун чачып, чайыттай ачылды. Эшикке чыгалы десек, бир ажыдаар эшикти тосуп калган. Аны көрүп жүрөгүбүз түшүп, кирели десек, жер катуу, чыгалы десек, жан таттуу, айлабыз кетип жаман кысылдык.

Акылбек сен көргөнүң жок, биз мышыктан коргологон чычкан болдук. Бир убакта ажыдаар өйдө жагы кара мурут жигит болуп, ылдый жагы ажыдаар болуп: «Эгер тирүү калам десеңер, үйдөгү уулуң Акылбекти бергин, болбосо баарыңды сором» – деди. Ошондо ажыдаар мал-жаныңдын кереги жок,

– дейт. Айлам кетип, жан таттуу турбайбы убактылуу кутулар ойго келдим. «Балта көтөргүчө дөңгөч эс алат» дегендей, балам, сени берейин деп жибердим эле.

Жакында түшүмө баягы ажыдаар балаңды берем деп коюп бербейсиң, азыр өзүңдү баш кылып катын-балаңдын баарын сором деп оозун ачканда, баарыбыз кирип кете турган болуп, эсим чыккан бойдон: – Берейин, таксыр берейин, – деп, кыйкырып жиберсем, түшүм экен. Ошондон бери ичкеним ирим, жегеним желим болду. Өзүмдөн өзүм отуруп ыйлайм, берейин деп ажыдаарга сени кыйбайм, эмне кылсаң да акылын өзүң тапкын. Бул ажалдан бизди алып калгын, – деп Урум кан терең ойго чөмүлүп токтолуп отуруп калды.

– Ата, сиз андан коркпоңуз, жылкыңызды айдатып келип, тандатып эки ат бериңиз, үч айлык азык камдаңыз, кош атка азыгымды артып, ажыдаарга барайын. Кастарын тигип, каарына алса, баары бир өлөм, болбосо башка жерге жумшаса, аны да көрөм, – дейт Акылбек.

Урум кан жылкысын жыйып, эки атты тандатып, азык- түлүктү камдатып берет.

Баласы коштошуп, жүрүп кетет. Акылбек ажыдаарга барып:

– Таксыр, мен келдим! – деди.

Ошондо ажыдаар кара мурут жигит болуп:

– Келсең болуптур, сен эми Индустан деген жерге барасың. Анда Акимкан кызы Айсулуу бул дүйнөдөн эрге тийбей, так өтөм деп жатат, – дейт. Ошол Айсулууну мага алып келип берсең кутулдуң, болбосо кайда болсо да өлөсүң. Барыш-келиш үч жылга уруксат.

– Болуптур, барайын, – дейт да Акылбек жүрүп отуруп, нечен тоону ашып, нечен чөлдү басып, атынын бирөө арыктап өлүп, кош атын минип, айлап жол жүрүп келе жатып, азыгы түгөнүп Индустанга бир күндүк жол калганда чарчап, атын тушап, отко коюп, уктап калат. Бир кезде чочуп тура калса, атын жолборс алып ыргытып жиберген. Аты өлүп калган, аны көрүп: «Атаны, кокуй-ай, эми кантип Индустанга жетем» – деп, буркурап ыйлап отурса, бир жолборс келип:

– Эмне ыйлап отурасың? – дейт.

– Алыс жерден келе жаттым эле, атымды жолборс жеп коюптур – дейт Акылбек.

– Атаны байкуш ай, мен ушул жерде жүргөн ат экен дебедем беле, андай болсо мага мингин, Индустанга мен жеткирип коёюн, – дейт да, жолборс жонуна мингизип алып жөнөйт. Анда-мында бир тийип отуруп, Акылбекти шаардын четине түшүрүп:

– Эми мен кетейин, – дейт да, жолборс жүрүп кетет.

Бала шаардын четине келе жатса, бир кемпир бир топ эчкини кайтарып жүрөт, бала кемпирдин жанына барып:

– Жакшысызбы, эне! – дейт.

– Жакшы, балам, кайдан?

– Ээ, жетиммин, эне, атым – Акылбек, ботосу жокко бото, баласы жокко бала болоюн дедим эле.

– Менин балам жок эле, мага бала болбойсуңбу, айланайын.

– Бала болоюн, эне.

– Анда эмесе жүрү үйгө, эчкилер жайылып оттой берет, курсагың ач көрүнөт, балам, айрандан ич, каймакка талкан көөлөп берейин, мен болсом чалым жок, балам жок, бир кемпирмин.

– Энеке, мен мындан ары эчкилерди кайтарып, отун ала келип жүрөйүн.

– Ошент айланайын.

Акылбек кемпирдин эчкилерин кайтарып жүрүп, бир күнү эки жакка көз салып караса, шаардын бир жак четинде, окчун бир чоң терек, ага жанаша салынган мунара турат. Тегереги бак, киши жок ээн, кез-кезде ошол мунаранын башы кечинде жарк этип коёт. «Бул эмне болду?» – деп, айран-таң калып, бир күнү энесинен сурады:

– Энеке, ушул шаардын четинде бир чоң мунара бар экен, кечинде бир жарк этет, жатарда бир жарк этет, бул эмне, энеке? – дейт.

– Ээ, балам, аны сурап эмне кыласың? – дейт энеси.

– Ээ, энеке, айтып койсоңуз?

– Айтсам, балам, бул шаардын каны Акимкандын кызы Айсулуу деген. Бул дүйнөдөн эрге тийбей так өтөм деп, ушул мунараны салдырып, теректин башында мунарада жатат.

– Эне, бир курч керки жасаткын.

– Эмне кыласың, балам?

– Отун ала келип жүргөнгө жакшы экен. Энеси бир курч керки жасатып берет.

Акылбек эчкисин жайып барып, кишиге көрүнбөй, күнүнө терекке тепкич жасай берет.

Бир күнү мунарага чыгып барып караса, бир сулуу кыз алтын керебетте уктап жатат.

Башында бир шам, аягында бир шам, айланасында дүйнө даамдар бар. Алардын баарын байкап көрүп, түшүп кетет.

Эртеси эл жаткандан кийин дагы чыгып барып, башындагы шамды аягына жандырып, аягындагы шамды башына жандырып, айланасындагы тамактарын алмаштырып, түшүп кетет. Айсулуу эртең менен ойгонуп караса, шамдары жана тамактары өзүнүн койгонундай эмес. «Бул эмне, мага киши келеби?» – деп, уктабай карап жатса, бир жигит акырын чыгып келип, башкы шамды аягына коюп, аяккы шамды башына коюп жатканда, чап колдон кармап алат.

– Сен эмне кылып жүргөн жансың, атама айтып өлтүртөйүнбү? – дейт кыз.

Ошондо Акылбек акылга келип айтканы:

– Мен Урум кандын уулу Акылбек болом, уксаңыз, ичимде кеп толуп жатат. Бул дүйнөдөн эрге тийбей, так өтөм деген Акимкан кызы Айсулуу сиздин кабарыңызды алыстан угуп, аттанып үйүмдөн чыгып, айлап-жылдап жол жүрүп, араң жеттим. Чынында эле бул дүйнөдөн эрге тийбей, так өтөсүңбү? Мага ушуну айтып бергин. Болбосо, мени коркутпай, акылга келгин. Ошончо жерден мен сени издеп келсем, азыр колдон алып өлтүрөм десең, мени өлтүрдүң, мен өлөйүн, бирок ойлонуп, Айсулуу, артыңды кара:

Айсулуу туруп, аркы-беркини ойлоп:

– Анда болуптур эмесе, алыстан издеп келген азамат экенсиң, эми бул жерде мени кантип аласың. Атам калың салат, аны кантип табасың? – дейт.

– Менин бул жерде мал-мүлкүм жок, акылын өзүң тап, азыр мен бир беш эчкилүү кемпирге бала болуп жүрөм.

– Энеңди эртең атама жуучуга жибер. Эмне калың салат ошонун баарын унутпай айтып келсин, анан көрөбүз.

– Болуптур эмесе – дейт да, түшүп кетет.

– Эне, канга жуучуга баргын, – деди Акылбек энесине барып.

– Апий, балам, канга жуучуга кантип барам, кан менин башымды алып салбайбы, – дейт энеси.

– Алып салбайт, энеке, баргын.

Баласынын айтканынан чыга албай, кемпирдин айласы кетип, бармак болду. Канга барып:

– Каным, жуучуга келдим, – деди. Кандын ачуусу келип:

– Кемпирдин башын алгыла! – деп, буйрук берди. Анда вазири туруп:

– Каным, уруксат этиңиз, бул кемпирге калың салыңыз, ал калыңды таппаса, кемпирдин башын анан алыңыз.

– Болуптур, кемпир, мен азыр калың салам, тапсаң таптың, таппасаң эртең ушул маалда башыңды алам, – деди да, калың салды.

– Бир жагымда мунар терек орнолсун, бир жагымда чынар терек орнолсун, мунар терекке кыргый туусун, чынар терекке торгой туусун, кыргыйдын баласы торгойдун баласын алып жеп турсун. Жанаша эки көл орносун, биринин чабагы бирине ыргып түшүп турсун, айланам адам карап тургудай гүл чыгып, жыттанып турсун!

Кемпир үйүнө келип:

– Балам, барбайын десе болбойсуң, мен өлдүм, кан калың салды, ал калыңды кайдан табабыз. Эртең менен башымды алат, – деп, кемпир буркурап ыйлай берди.

– Кой, эне, ыйлаба, эмне калың салды? – дейт Акылбек.

Кемпир кандын салган калыңын төкпөй-чачпай айтып берди.

– Балам, муну кайдан табабыз, мен өлбөгөндө ким өлдү? – деп, ыйлай берди.

– Эне, андан коркпоңуз, – деди энесин сооротуп.

Түн кирип, элдин баары жатканда Айсулууга барып, салган калыңынын баарын айтты. Айсулуу бир алтын көмүркөй берип:

– Ушунун ичиндегини эмне бол деп чачсаң, ошол айтканыңдын баары болот.

Акылбек көмүркөйдү алып, түн ичинде барып, айтканынын баары бол деп чачты эле, баары болуп калды. Эртең менен кан турса, баякы айтканындай болуп калган. Акылбек энесине келип:

– Эне, калың бүттү, барып көргүн.

Энеси барып караса, айтканындай болгон. Кемпир сүйүнүп:

– Балам, бул кандайча болуп бүттү.

– Сиз аны сурап эмне кыласыз, андан көрө келинимди бергин, калыңың бүттү деп, канга баргын! – дейт.

Кемпир кериле басып канга барып:

– Каным, калыңың бүттү, келинимди бергин, – дейт.

– Кел, байбиче, сенде бир касиет бар го дейм. Берели, кудагый, берели – деп, кан тогуз түнү тойлотуп, отуз күнү ойнотуп, кызын берет. Акылбек Айсулууну алып жайлап-кыштап жатып калат.

Бир күнү баякы ажыдаар түшүнө кирет:

– Мени эсиңден чыгардыңбы, кызды качан алып келесиң, же мени бул жерге жете албайт дедиңби, сороюнбу! – дейт.

– Алып барайын, – деп Акылбек жанталашып жатып ойгонуп кетет.

Ажыдаар оюнан кетпей, санаасы санга бөлүнүп, бир күнү олтуруп Айсулууга:

– Биз эл-журтка кетели, сен кандай дейсиң? – деп, кеңеш сурайт.

– Атаңдан тартып, башынан берки болгон ишти атама айтып көр. Ал киши макул табар, – дейт Айсулуу.

Акылбек кайнатасы Акимканга барып, атасы Урумкандын уулу экендигин түшүндүрүп айтты. Кайнатасы Акимкан ыраазы болуп:

– Ушундай де, бул менин айткан калыңым кандай орундалды десем, балам, сенде касиет бар экен го. Болуптур, баргыла, – деп Акимкан күйөө, кызын узатат.

Акылбек нечен күн жол жүрүп олтуруп, ажыдаарга беш күндүк жол калганда баланын үшкүрүгү көбөйүп, өңү саруулай баштайт.

– Эмне, көп үшкүрүп саруулайсың? – деди Айсулуу.

– Эми сага айтпаска айла жок. Башынан беркини айтсам, өзүнчө жомок, кыскасы, биздин элден бир ажыдаар чыккан. Ал ажыдаар сураганымды бер, болбосо сени баш кылып элиңди сором, – деп, атамды коркуткан. Сураганың эмне деп атам айтканда, балаңды бергин деген. Ошону менен атам мени ажыдаарга берген. Мен ажыдаарга барсам, сага жумшаган.

Эми сени алып баратам, менин кайгым сенден ажырап калам го деп, ошого үшкүрүнүп, сарсанаа болом, – дейт.

– Андан коркпо, мени алып барганда, ажыдаар ыраазы болуп, кара мурут жигит болот да, менин жанымда олтуруп калат. Баракелде, эр уулум, шер уулум, ушундай ишке жарайт дегемин деп, көңүлү жайланып, ачкычтын баарын сага берет. Ме, дүнүйө-пулдан алышыңча алып кет, – дейт. Сага дүнүйөнүн кереги эмне, ачкычтар менен сандыктарын ачып олтурасың, бир темир чоң кара сандык бар. Ошону ачсаң, ажыдаардын жети курт жаны бар, колуңа бир балканы алып, жети кара куртту өлтүрсөң, ошону менен ажыдаар өлөт. Анан ал жердеги дүнүйөнү биз ээлеп калабыз, – дейт Айсулуу.

Аны угуп Акылбек сүйүнүп калат. Жүрүп олтуруп ажыдаарга келет. Айткандай ажыдаар:

– Баракелде, эр уулум, шер уулум, ушундай ишке жарайт дегемин, ме, ачкычты, дүнүйөдөн алышыңча алып кет, – деп кара мурут жигит болуп, Айсулуунун жанында олтуруп калат.

Акылбек ачкычтарды алып, баягы Айсулуу айткан чоң сандыктан жети кара куртту таап өлтүрөт. Айсулуунун жанындагы кара мурут жигит – ажыдаар өлүп калат. Нечен соодагерлерди соруп дүнүйөсүн алган. Ошол дүнүйөлөрдү таштап кетпей, ал күмбөздө туруп калышат.

Айсулуу эгиз эркек төрөйт. Акылбек атын минип, кушту салып жүргөндө, бир күнү бир жактан бир топ кербендер келе жатып:

– Биякта ак күмбөздөн ажыдаар чыкты деди эле. Билип берген кишиге мал башына бир дилде, жаан башына бир дилде беребиз.

– Тас уулу менен мен билип берем, – дейт да бир мастан дилделерин алып, арабага атты кошуп, эч жанга көрүнбөй, бир жерге келип карап жатса, бир жигит эртең менен ак күмбөздөн аттанып колуна куш алып, кечке куш салып, кечинде ак күмбөзгө кирип кетет. – Муну адамзат ээлеп алган экен – деп, кемпир айтып келет.

Ошону менен кербенчилер келип кетишет. Баягы мастан кемпир баласын арабасы менен катып коюп, Акылбектин үйүнө келип:

– Мен бир байкуш мусапырмын, суунду алып, отунуңду жагып, ушунда жүрөйүнчү – дейт.

– Кереги жок, оокатымды өзүм эле жасаймын, – дейт Айсулуу.

– Мейличи, бир мусапыр кемпир экен, жүрсө жүрсүнчү,

– дейт Акылбек.

Ошону менен кемпир эки күн жүрүп, үчүнчү күндө Акылбек куш салып талаага кеткен болот. Айсулууга чай берип олтуруп, чайга бир мас болуп жыгылып калуучу дарыны кошо берип коёт, ошону менен мас болуп жатып калат. Мастан Тас уулун арабасы менен алдырып келип, Айсулууну арабага салып алып кетет.

Кечинде Акылбек келсе, Айсулуу жок, эки баласы калган. Ошол жерден кокуй наалаты окшотуп: «Мени чындап кудай урган экен» – деп ыйлап, атты агытып, кушту коё берип, эки баланы колтугуна көтөрүп, жүрүп келе жатып, жайылып аккан бир чоң сууга кезигет. Экөөнү көтөрүп кече албай, баланын бирөөнү берки өйүзгө коюп, бирөөнү көтөрүп алып, кечип наркы өйүзгө кечип келе жатканда, берки баланы бир карышкыр көтөрө качып кетет. Суунун ортосунда аркы балага барайын деп баратса, аркы баланы да бир карышкыр көтөрө качып кетет. «Мени кудай жазалаган экен» – деп, өлөйүн десе, жан таттуу, катын-баласынан айрылып, каңырыгы түтөп, эмне кыларын билбей, жүрүп олтуруп, бир шаардын четине жетип, жатып калды. Өлдү десе, көрдө жок, тирүү десе, санда жок болуп, эртең менен эрте турса, шаардагы элдин баары эле ат минип, жөөсү жөө баары эле колунда бир кесимден эти бар, кукулуган эле адамдар. «Бул эмнеси» – деп чарчап, бир жерде отурса, бир киши келип:

– Ой, сен кандай кудайдан үмүтүңдү үзгөн адамсың, эмне кукулабайсың?

– Бул кукулаганыңар эмне, ушунун дайынын айтыңызчы?

– дейт Акылбек.

– Дайынын айтсам, ушул шаардын каны өлгөн, ал кан өлөрүндө керээзин айткан, менин кушумду асманга учургула, кимдин колуна консо ошону көтөргүлө деген, ошол кандын айтуусу менен кушун учурган, ошол күндөн асманда, эч кимдин колуна конбой жүрөт. Мына, мынабу эттен үзүп берейин, колуңа алып кукулай көр.

Кош көңүл этти колуна алып:

– Куу! Куу! – деди эле, баягы Акылбектин колуна келип конот.

– Кан табылды, кан көтөрөбүз! – деп элдин баары чуулдап, чуркурап кан көтөрөт.

Ал жерде кан болуп, аял алып, эч нерсе оюнда жок, жыргап жатып калат. Арадан он беш жыл өткөндө Жайылма суунун боюнда эки бала кой кайтарып келип сүйлөшүп, бири-биринен сурашат.

– Сен кимдин баласысың?

– Мен Атанбайдын баласымын, – дейт бирөө.

– Ботонбайдын баласымын, – дейт экинчиси.

– Ботонбайдын сенден башка канча баласы бар?

– Ботонбайдын менден башка беш баласы бар. Мени менен алты.

– Атанбайдын сенден башка канча баласы бар?

– Атанбайдын баласы менден башка жети баласы бар. Мени менен сегиз бала.

– Сени башка балдарындай көрөбү?

– Жок, башка балдарындай көрбөйт. Күнүгө кой кайтартат. Ал Атанбайдын баласы

Ботонбайдын баласынан сурайт:

– Сеничи, башка балдарындай көрөбү?

– Жок, мени башка балдарындай көрбөйт, мени да күнүгө кой кайтартат, экөөбүз ушинтип кой кайтарып жүргөнчө, канга качып барып кызмат кылбайлыбы? – дейт.

– Макул, эртең койду жайып келип, ушул жерге коюп, канга качып кирип кетели, – дешип, эртеси койду жайып келип таштап, качкан бойдон канга барат. Канга кандай кылып кирерин билбей, баягы эки бала эшикте туруп калышат.

– Силер эмнеге келген балдарсыңар? – дейт кандын жигиттери балдарды көрүп.

– Биз канга кызмат кылалы, – деп келдик. Сиз айтып көрүңүзчү, – деп, балдар кандын жигиттерине айтат.

Кандын жигиттери канга келип:

– Каным, эшикте эки бала турат, канга кызмат кылып, бала болобуз, – дейт.

– Ал кайдагы балдар, бери чакырчы! – дейт кан.

Аңгыча балдардын аталары келип калат. Балдарды көрүп:

– Мында жүргөн турбайбы, жүргүлө, балдар, кетели, – десе балдар:

– Барбайбыз! – дейт.

– Эмнеге барбайсыңар? – деп сурайт аталары.

– Канга кызмат кылып, бала болобуз.

– Биз издеп келип, бул жерден араң тапсак, барбайбыз дейт, буларды көрчү! – деп, кыжылдашып турушканда, кандын жигиттери:

– Сиздерди, балдар силерди кан чакырып жатат, – дейт.

Баарысы канга киришет.

– Эмне кылып жүрөсүңөр, эмне сонунуңар бар, айткыла?

– дейт кан.

– Сөзүбүз ушул, каным, эки бала экөөбүздүкү эле, кой кайтарып жүрүп, койдун калтырып, өздөрү жок, сурамжыласак, канга барыптыр деп уктук, келсек, балдар ушул жерде экен, жүрү десек барбайбыз, канга кызмат кылып, бала болобуз дейт – деп, Атанбай сөзүн баштады.

– Ушул балдар өзүңөрдүкүбү, чыныңарды айткыла.

– Мен чынымды айтайын, каным, Жайылма чоң суунун боюнда төө издеп келе жатсам, бир карышкыр бир козу көтөрүп бара жатат. Айкырып, чапчам, таштай качты, барсам бала, тирүү аман-эсен, тобо, бул кайдагы бала болду деп, ошондон бери жакшылап багып чоңойтуп, асырап келдим. Быйыл он беште, аты Толубай, өз баламдай эле жүрүүчү, каным.

– Сен ким деген болосуң?

– Менин атым – Ботонбай, мен дагы чынымды айтайын, каным, ушул Жайылма суунун боюнан жылкы карап чыксам, жылкым жок, бул кайда кеткен деп келатсам, бир карышкыр бирдеме көтөрүп бара жатат, козубу же улакпы деп, кыйкырып чаап калсам, таштай качты. Барсам – бала, карасам тирүү, аман-эсен, үйгө алпарып, түлөөмдү берип, өз баламдай багып, жылкы издеп жүргөндө таптым деп, атын Жылкыбай койдум. Ошондон бери багып, балдарымдай эле көрчүмүн, бир күнү кой кайтарып жүрүп, кою калып, өзү жок, канга барыптыр деген кабар угулду, издеп келсем, ушерде экен. Болгону ушул, каным, меники да жашы он беште.

Кан ойлонуп отуруп: «Тобо, баягы менин өз балдарым турбайбы» – деп:

– Баргыла, силерге бала жок. Бала меники, силер ушунчалык баланы чоңойтуп, чочойтуп бакканыңарга ырахмат. Ал үчүн мен силерди ыраазы кылам, бара бергиле – дейт да, кетирип жиберет.

Кан балдарына кийбегенди кийгизип: «Карышкыр көтөрүп кеткен балдарым табылды, кой эми аялымды издеп көрөйүн» – деп, элинин баарына жар салды.

– Эч киши калбастан кандын алдынан чубоодон өтсүн, – деп, кан буйрук кылды. Ошол буйругу менен элдин баары чубоодон кандын алдынан өтө берди. Аялы жок.

– Киши калдыбы? – деп, сурайт кан.

– Бир мастан кемпир уул-келини менен калды.

– Бар, алдырып келгиле! – дейт.

Барып алдырып келет. Мастан Тас уулу менен келинин арабага түшүрүп ала келе жатат. Караса, Айсулуу.

– Катынды кайдан алдың? – дейт кан Тасты.

– Өзүмкү – деп, жооп берет Тас.

– Өзүңкүбү, сенин энеңди мусаапыр экен десем, мусаапыр эмес, мага уу берип, уулантып, далайды көрдүм, ишим ак экен, айланып жеттим. Кана, мастан, уулуң экөөң ажалга жеттиң. Жигиттер, бул экөөнү алып барып өлтүргүлө – деп, кан кемпир менен Тасты өлтүртөт экен.



БҮБҮКАН БОЛОТКАН КЫЗЫ

1911-жылы Акталаа районуна караштуу Куртка деген жерде туулган. Атасы Болоткан, энеси Аселдин эки кыз, бир эркек баласы болгон. Эркек бир тууганы Малик, эң улуу эжеси Калыйча, Бүбүкан ушул үчөөнү кедейчиликтин тарбиясында багып өстүрдү.

1925-жылы он беш жашында эне-атасы жайдын күнү Соңкөлдөн ыйлатып, атка мингизип, бир жигитке өңөртүп, бир кишиге жетелетип жыйырма сегиз жаштагы жигитке күйөөгө берди. Күйөөсү жарды, бир оокаттуу туугандары бар экен. Ошонун оокатын жасап, малын кайтарып, эгинин сугарып жүрдү.

1932-жылдын июль айында атасы Болоткан дүйнөдөн кайтты. Бир тууганы Малик, энеси Асел экөө калды. Ошол кезде Малик он беш жашта, аябагандай кедей-жарды эле. Энеси оорулуу, аларга каралашайын десе, өзү жарды, андан да жардам жок. Ошондуктан энеси менен бир тууганы энесинин төркүнүнө келип, ошол жакта жашап турушту. Турдугул, Сатылган, Жакып деген үч таякеси жетиштүү, адамкерчиликтүү эле.

1938-жылдын декабрь айында бир тууганы аскерге кетип, энеси жалгыз калды. Өзүнүн жолдошу Мамбет, Турдугул, Жакып, Сатылган таякелери аскерге кетишип, энесин бага турган эч адам калбай, аргасыздан өзү колуна алды.

1945-жылга чейин кайын энеси, өзүнүн энеси колхоздо иштеп, жазгысын соко айдап, күзгүсүн кырман басып, тоого барып карагай кыркып иштеп жүрдү. Эки байбичени багып жатты. 1945-жылдын аягында кайненеси өлдү. Ошол учурда күйөөсүнөн да кара кагаз келип, угузушту.

1945-жылдын май айында бир тууганы келди. Үчөө баш кошуп, бирге жашап турду. Агасы колхоздо иштеди, аялы жок. Ошону менен энесин бир тууганына тапшырып, 1946-жылдын аягында Сулайман Курманалиевге турмушка чыкты. Ал кишиден бир кыз, бир эркек бар. 1946–47-жылдары күйөөсү экөө Кумбел шахтысына кетишет. Жолдошу Сулайман забойщик болуп иштеди. Өзү забойдун ичинен вагонетка айдап, нечен эркектерден кем калышпай, иштеп турушту. 1967-жылы пенсияга чыгып, Кочкорго келишти. Сулайман 1982-жылы 16-ноябрда дүйнөдөн кайтты. Уулу Таалай менен жашап жатат.

Ал жаш кезинен элдик жомокторго, ырларга ынтызарланып, аңыз, улама кептерин көкүрөгүндө сактап, үйдө олтурганда келгендерге кеп салып, айтып берип олтурат.

Элге жомокчу, кошокчу катарында белгилүү.

СУЛУУ ИЗДЕГЕН ЖИГИТТЕР

Бир жигиттин түшүнө сулуу кыз кирип, ошо сулуу кызды табамын деп, төгөрөктүн төрт бурчун төрт, Медийнанын беш бурчун беш айланып кыдырыптыр. Аты ыргайдай, өзү торгойдой болуп арып-азып, чарчап, таппай келе жатса, бир дарыя суунун башында, булактын көзүндө ай десе аты жок, күн десе көркү жок бир мелтиреген сулуу келин олтурат.

Баягы жигит: «Менин түшүмдөгү кыз келин болуп калды, мейли, келин болсо дагы алайын» – деп ойлоп, сүйлөшүп калды.

Келин макул болуп, жигит үйүнө алып келди. Күндөрдүн биринде баланын досу учурады.

– А досум, колукту алдыңбы?

– Алдым, – деп, жигит жооп кайтарды.

– Кана, мен колуктуңду көрөйүн, – деп, досу баягы аял алган досунун үйүнө келсе, алган сулуусу ажыдаар экен.

– Ээ, баатыр, сенин аялың аял эмес, оокат кыла албай, темселеп калган карыган ажыдаар, – дейт.

Анда берки досу: «Бу менин сулуу аялымды көрө албай, айтып жатат» – деп, ичи тарыйт.

Аны берки досу билет да:

– Ай, баатыр, сен аялыңдын ичин сылап көр, киндиги болсо – аялың адамзат, киндиги жок болсо – жылан.

Чыпалагыңды кез-кез тузга мал, уктабай жат, аялыңа шек алдырбай ичин сыла, эгер шек алдырсаң, бул шаарды бүт чаптырасың, өзүң кошо өлөсүң, – дейт.

Ошо менен баягы жигиттин айтканындай киндиги жок. Эртеси күнү досуна:

– Сенин айтканыңдай киндиги жок экен, – деп айтат.

– Эмесе аялыңдын боюна бүтүп калды, эки айлык, сен бир жакка соода-сатык кылып, жолоочулап кет, тогуз ай, тогуз күн, тогуз саат, тогуз мүнөт дегенде кел. Ошондо аялыңдын толготуп, төрөп жаткан учуру болот, – дейт.

Ошо келгенче берки досу бир жакшы кылыч жасап коёт.

– Бул бала түшүп келе жатканда аялыңдын мойнун кыя чап! – деп кылычты колуна берет.

Жигит аялынын мойнун кыя чабат. Астына түшкөн баланын эч жерине кан тийгизбей ал деген досу. Бирок алганча баланын көкүрөгүнө энесинин мойнундагы канынан эки тамчы кан таамп кетет. Ошо менен баягы аялы өгүздөй кырк кулач ажыдаар болуп жатып калат.

– Эми эмне кылам? – деп досуна кеңешет.

– Жонунан эки карыштай терисинен тилип калып, калганын өрттөп ий, – дейт баягы жигит.

Ошо менен досу бир күнү дагы учурайт да:

– Балаң кандай бала болду? – дейт.

– Ой, билбейм, бир көтөрүп келген отуну бир шаарды камсыздандырат. Бир ичкенде бир шаардын тамагын бир ичет, – деп айтат баланын атасы!

– Балаң экөөң биздикине бир конокко барып келчи? – деп досу чакырат.

Алар келгенче досу темирден үй жасап, ичин кооздоп, бир жагынан кирип, бир жагынан чыгып кеткендей эшик жасайт. Баягы досу баласын ээрчитип конокко барат. Досу менен баласын темир үйгө ээрчитип кирет. Жасалгалуу биринчи үйгө бала, экинчисине баланын атасы кирет.

Досу баланын атасы экөө бир эшигинен кирип, бир эшигинен чыгып кеткенден кийин, бала эмеспи, сүрөттөргө каралап, артта калат. Шап эшик жабылып, бекилет. Ошо менен бала бакырганда баягы темири асманга үч көтөрүлүп, үч түшөт. Жети күнү бир кесим нан, бир чөйчөк суу берип багып, андан кийин бир талаага ор кастырып, бир бээни

союп, казысын ичине жайдырып таштайт. Жети кетмен, жети нан койдурат. Ачыккан баланы чынжырга байлап алып, ордун башына коёт. Этти, нанды көрүп оп тартканда оозунан эки жылан атып кетип, жети катар нандан, казыдан өтүп, жети катар кетменге барып токтойт. Жылан атып кеткенден кийин баланын эси ооп, жалдырап жыгылып калат. Сүт берип, ак боз бээнин сүтүнө киринтип, баланы адалдап үйүнө алып келет. Баягы эки тамчы кан баланын денеси менен бирге өсүп, жылан болуп, кийинки учурда бала ажыдаарга айланып калмак. Досунун илим-билими менен бала аман-эсен тазаланат.

Ушундан кийин баланы атанын канынан жаралды, бала эркектики деп айтылып келген экен.

ЖЫЛАН МЕНЕН КЫЗДЫН АҢГЕМЕСИ

Илгери учурда талаада бир кыз тезек терип жүрсө, бир ак жылан, бир кара чаар жылан алдынан чыгат. Ак жылан ийинге кире качат. Кара чаар жылан ийинге жете элегинде кыз өлтүрүп салат.

Ошо менен жүрө берет, кыз бойго жетет. Бойго жеткенде кыздын кичинекейинде кайындап койгон күйөөсү бар экен.

– Кыз он алты жашка чыкты! – деп, күйөөсү калың айдап, малын алып, баягы кызды алмакчы болуп келип, күйөөлөп жаткан түнү күйөөсү кыз менен сүйлөшпөй, бир күн ыракаттанбай төшөк үстүндө өлөт.

Кыз аман. Баягы күйөөнүн алып келген малын ата-энелери алып үйүнө кайтат. Ошондой кабарды угуп, дагы бирөө куда түшүп, малын айдап келип, той өткөрүп жигит кызды алып үйүнө барып, түлөө тоюн өткөрүп, жатып калган түнү баягы күйөөсү өлүп, кыз дагы күйөө менен жүздөшпөйт. Андан кийин беш күйөөгө барып, баш-аягы жети күйөөсү өлөт. Ушуну менен кыз бир көзү ачык молдого барып, бал китеп ачтырат.

– Менин кандай бактым, жети күйөөгө барсам, жетөө тең өлдү?

Ошондо молдо бал китебин ачып олтуруп:

– Талаадан бир окуя көрдүң беле? – деп, кызга суроо берет. Кыз баягы жылан өлтүргөнү эсинен чыгып кетет.

– Жок, мен көргөн жок элем, – дейт.

– Талаадан бир жылан өлтүрдүң беле? – деп молдо айтат. Унутуп калган кыз:

– Билбейм! – дейт.

– Сен жакшы ойлонуп эстегин. Кандай жерден, кайсы убактыда, кандай жылан өлтүрдүң?

Баягы кыз кичирээк чагында өлтүргөнү эсине келбей, үйүнө келип жатып калат. Арадан үч күн өткөндөн кийин баягы жылан түшүнө кирип, түшүндө кыз баягыдай талаада тезек терип жүрөт, кадимкидей жыланды өлтүрөт. Бир жылан кутулуп жерге кирип кетет, түшүндө баягы жылан өлтүргөн жеринде болот. Ошондо кыз: «А мен бала кезде ушундай болбодум беле» – деп, баягы бала кезинде өлтүргөн жыланды эстеп, эртеси күнү молдого келет.

– Молдоке, мен эстедим, талаада тезек терип жүрсөм, эки жылан учурады. Ак жылан ийинге кире качкан. Кара чаар жыланды өлтүрүп, ошо жерге көөмп салгам, – дейт.

Ошондо молдо бал китебин ачып, кыздын окуясын карап отурса, кара чаар жылан менен ак жыландын үйлөнүп жаткан күнү экен. Баягы ак жылан кыз, кара чаар жылан күйөөсү экен. Экөөнүн бир түнкү сүйүүсүнө жетиштирбей, кыз өлтүрүп койгон.

– Сен мендей күйөөгө барарсың, мен да сенин сүйүүңө жеткирбеймин – деп, ошондо ак жылан ант берген.

Ошо менен кыздын күйөөсү үйлөнгөн күнү ак жылан өлтүрө берип, кыз сүйүүгө жетпей, кыз боюнча калып калган. Ак жылан да күйөөсүнүн кунун кууп, кыз боюнча жүрө берген.

Ошо менен кызга молдо:

– Сенин ошол күйөөлөрүңдү күйөөсүнүн кунун кууп, жылан өлтүрүп жүргөн. Эми сен мага миң дилде бер, мурунку күйөөңдү тирилтип берем, – деп кыздан миң дилдени алып, булактын башына барып, кырк бир күн окуганда жыландын падышасы булактын башына келет.

– Эй, молдо, өлгөн адам тирилеби, өчкөн кайра тамабы? – деп, жыландын падышасы молдого айтат.

– Ээ, жылан падышасы, менин пендемди тирилтип бер, сенин жыланыңды биз тирилтип берели, – деп, молдо жыланга жооп кайтарат.

– Өлгөн адамды тирилтүүгө күчүбүз жетпейт. Бул алдамчы молдонун өзүн чагып өлтүр, кызды алдаган немени, – деп, жыландын падышасы бир жыланга буйрук берет.

Жылан барып молдону чагып өлтүргөндө койнунан ат башындай алтын, кой башындай күмүш ыргып кетет.

Ошо чагып өлтүргөн жылан, бая ат башындай алтын, кой башындай күмүштү коргоп, курчап жатып калган экен. Ошол күндөн ушул күнгө ордолуу жылан жаткан жерде алтын бар деп айтылып калыптыр.

ӨГӨЙ ЭНЕ

Бир абышканын байбичеси өлүп, анын Нуркан, Мустапа деген эки баласы калат. Нуркан улуусу, Мустапа кичүүсү. Абышка бай, бардар. Балдардын энеси өлгөндөн кийин бир төрөбөгөн аял алат.

Анан ошо менен жүрөт-жүрөт, атасы барда өгөй эне балдарга тамакты дурустап алдына коюп, атасы жокто айранга суу кошуп берип:

– Бар талаага, кой кайтарып кел! – деп, айдап жиберет.

Бая эки бала койчулардын жанына барып, кой кайтарышып, өңү азат, арыктайт, кирдейт.

– Эки бала эмне начарлап кетти, көз салсаңчы – дейт, бир күнү атасы.

– Көз салып жатам – деп, жооп берет өгөй эне. Атасы барда талканды элеп, көөлөп берсе атасы жокто кебези менен көөлөп берет.

Улуусу эстүүрөөк, элеп берген талкандын теңин жеп, теңин түйүп, элебей көөлөгөндүн да теңин жеп, теңин түйүп коёт.

– Силер талаадан эмне ичип, эмне жеп келдиңер? – деп, балдарды сабайт.

– Эчтеке жегенибиз жок – деп, чоң баласы эстүүрөөк айтпай коёт.

– Тезекчи абам бир кой союп берди, – деп, эс-акылы кире элек кичирээги токмоктон коркуп айтып коёт.

– Талаадан кой союп жептир, – деп, кечинде бай келгенде атасына айтат.

Бай Тезекчини чакырып, суракка алса, Тезекчи өлгөндөй танат. Кичинекей бала тана албай, чындыкты мойнуна салат. Тезекчи койчу байдан кордукту көрүп, кара өгүз менен кайкайып, антип-минтип койго жеткенче койдун теңин бир кара карышкыр кырып салат.

– Боорукер койчуң койдун баарын кырдырды! – деп, баягы албуут эне байга кыйкырып, койчуну кубалатып жиберет.

Тезекчи ал байдан чыгып, башка байга койчу болот. Бая эки бала Тезекчинин ордуна кой кайтарып, баягы кырга коюн жайып барып, Тезекчи койчуга учурап, алып келген азык- түлүгү, май, сүтүнөн чогуу ичип-жеп, өңдөнө баштайт. Анда өгөй эне: «Бул экөө өңдөнүп, семирип, сергип кетти» – деп, каршылык кылып.

– Кой-козундан союп жеп жатат, – деп, дагы атасына жамандайт.

Анда эси жок ата өлөрчө эки баланы тепкилеп, эки жоон санына кыл чылбыр менен толготуп, эки баланын алы-күчүн бүт кетиртип таштайт. Ошо менен балдар баса албай, бир ай үйгө жатып калат. Бая ата эмеспи, малынан сойдуруп, балдарга өз колу менен тамак берип өңдөнтүп, тыңытып, жакшылап багып калат.

Күз болот, мал семирет. Малайларына мал айдатып алып, бай Анжиянга кетет. Ошо соода-сатык кылып жүрүп, бай бир ай кечигет.

Бая балдар чоңоюп калган. Байдын артынан өгөй эне кат жазат: «Бай, тез кел. Мени эки балаң койнума кол салып, тынчымды кетирди», – деп балдарды каралап, ак жеринен күйгүзүп, байды чакыртат. Бай келет, суроо берет. Баягы өгөй эне каралап:

– Эки балаң менин койнума кол салды, – деп айтып берет. Эки баланы чакырып, бай суракка алат. Эки бала атасына:

– Ал ишке барганыбыз жок! – деп, кай шиленип, кай карганса деле бай ишенбей:

– Эки баланы өлтүргүлө! – деп, жигиттерине буйрук берет. Эки баланы алып жигиттер талаага чыгат. Эки бала:

– Ушу бизди кантип өлтүрөсүңөр, өлтүрбөгүлө, акелер!.. – деп жигиттерине, койчуларына жалынат. Бая жигиттер, койчулар болбой дарга асып өлтүргөнү жатканда бир арпа сугарган кедей-дыйкан келет.

– Ой, баатырлар, эмне кылган жатасыңар?

– Ушу балдарды өлтүргөн жатабыз.

– Ой, бул баланын кандай кылмышы бар? Жан соога, бул баланы мага бер.

– Бул балдардын кылмышы көп, бербейбиз! – деп, баягы жигиттер айтат.

– Деги кылмышын айткылачы.

– Өз энеси өлүп калды эле, өгөй энесинин койнуна кол салыптыр.

– Ошол да кылмышпы, өгөй эненин кастыгы!.. Ошо эки баланы мага бер, жан соога! – деп, жигиттерден сурап алат.

– Биз өлтүрдүк деп эмне белги алып барабыз, байга?

– Койдон бирди сойгула, эки баланын көйнөгүн канга боёгула. Баланды өлтүрдүк деп эки көйнөктү алып барып бергиле, ишенет! – деп, бир койду союп, этине тоюп, канга эки көйнөктү боёп, жигиттердин колуна берип, эки баланы дыйкан үйүнө ээрчитип кетет. Үйүнө барып, сууга ээрчитип алып, дыйканчылыгын кылып жүрө берет.

Баягы албуут эне көйнөктү көрүп:

– Бул сенин балдарыңдын каны эмес! Бул жигиттер өлтүрбөй эле, бу же койдун, же иттин каны! – деп, жигиттерди суракка алат.

– Өлтүрдүк! – деп, жигиттер айтса болбой кыйнаганда бир жигит чаап дыйканга барып: – Бизге ишенбей, баламды өлтүрбөй келдиң деп кыйнап жатат, – дейт.

Жигиттин сөзүн укканда дыйкан:

– А болбостур, эки бала элин сагынып, ойногон балдарды сагынган неме элине кетсе керек, үйдө жок, ошо жактан издегиле – деп, жооп берет.

Аргасыздан дыйкан үйгө келип, эки балага:

– Балдарым, силерге бул жер жай болбой калды. Атаңар ишенбей, жигит жибериптир. Силер бул жерден качкыла, кеткиле – деп, баягы дыйкан бир чака бадырак кууруп берет.

– Бул жактан чыгып, бөлөк шаарга кеткин же болбосо өлтүрүп коёт, – деп, бир чака бадыракты эки баштыкка салып, эки баланын далысына түйүп, узак жолго салат.

Балдар узак жол менен күндөп-түндөп жүрүп олтурат. Баягы буудай азык-түлүгү түгөнөт. Ичээр эчтекеси калбай, шаарга жетпей, айдай талаада калышты. Как эткен карга, кук эткен кузгун жок, бир чоң таш кызыл жардын алдына барышты. Көлөкөлөп олтуруп, көп ыйлап, көп кайгырып жатып, уктап калышты. Бир оокумда улуу байкеси ойгонуп тура калса, жар түбүндө олтурат. Бая кичүү бөбөгү уктап жатат.

«Чарчаган неме уктасын, уйкусу кансын» – деп, ойлоп ойготпойт. Эригип олтуруп, таштын түбүн таягынын учу менен чиймелеп казып олтурса, бир төөнүн кумалагындай алтын чыгат. Алтынды ала коюп, бала сүйүнүп, жеңинин учу менен тазалап: «Эми өлбөй калдык, бир шаардын четине эптеп жетсек сатып, ушунун тыйыны менен оокаттанып жан багабыз», – деп, сүйүнүп кетип, бөбөгүн ойготот.

Күн кечтеп баратат. Ойготсо бөбөгү ойгонбойт. Ары чоёт, бери чоёт, ары жакка тартат, бери жакка тартат, ойгонбойт.

«Өлүп калган экен» – деп, бала ыйлап олтуруп, түн кирип кетет. Бала бөбөгүнүн жанына түнөп, жылдыз суюлуп, таң атканда: «Ойгонор бекен?» – деп аракеттенип ойготот. Ойгонбой койгондон кийин бала: «Өлгөн экен» – деп түңүлүп:

«Ушул жерден өткөн адамдар баланын колтугуна койгон алтынды алып, соопчулукка көмүп койгула» – деп таштын бетине катты жазып, бая баланын агасы узак жолго түшөт. Бөбөгү ошо кара таштын түбүндө калат. Бала жүрүп олтуруп, бир шаардын четине барса, бир заңкайган ак үй турат. Баягы ак үйгө кирейин десе: «Бул ак үйгө кирген киши чыкпайт» деген сөз жазып койгон.

Бир уугу көрүнгөн, аябай жыртылган кара үйгө кирейин десе, дагы жазылган сөз бар. «Бул кара үйдүн ыгын таппайт.

Ыгын таап кирген адам кылымга чейин жан сактайт», – деп жазылган.

Бала тура калып ойлонот. «Кой мен ак үйгө кирип чыкпай калсам, анда тапкан пайдам кайсы, тобокел кара үйгө эле кирейин» – деп бала кара үйгө кирет. Кара үйгө кирсе, эки көзү көрбөгөн ээгин эңилчек баскан, бүктүшө жаткан, сакалы белине түшкөн, жашоодон үмүт үзгөн, астында казылган ороо бар, ороонун үстүндө кара талпак, кара талпактын үстүндө карылыгы жеткен бир кара абышка жатат. Бала тура калып, колун бүгүп салам айтат. Кулагын ныл¹ басып, кишинин саламын укпайт. Бала кайра-кайра кыйкырып:

– Ата! – деп, барып колун кармайт. Анда абышка сезип:

– Ээ, балам, сен кимсиң? – дейт.

Бала атага жооп берип, башынан өткөн жайын айтат.

– Ээ, балам, кайда барасың?

– Э-эй, ата, кайда барайын, жашоонун жайын издеп жүрөм. Мен баласы жокко бала, ботосу жокко бото болоюн, – деп жүрөм.

– Ээ, балам, менин балам, ботом жок, мага бала бол!.. Анда бала: «Мен бала болсом, кандайча жашоо болот, эч нерсеси жок болсо?» – деп, бала ойлонот дагы:

– Ата, эч нерсеңиз жок экен, экөөбүз кантип жашайбыз.

– Ээ, балам, мен бир миң үч жүзгө чыктым, ырыскы жетип жашап келе жатам. Мен жашагандай эле жашайсың.

Бала шарт эшикке чыкмакчы болгондо, абышка шап билектен алат.

– Ай, балам, токто! Ырыскы жетет деп айтпадымбы! – дейт.

Бала бир ойлоно калып, бая эшикте жазылганды сезип:

«Эмнеси болсо да бир түнөп өтөйүн» деген ойго келет. Бала абышканын жанына чөгөлөп олтура калат. Абышкага бала сырын айтат.

– Ата, ачкамын, беш күндөн бери эч наар сыза элекмин.

Ачкалыктан бөбөгүм өлүп жолдо калды.

Баягыны угуп абышка:

– Бир аз тура турчу, балам! – деп үшкүрүп таягын жерге саят.

1 Ныл – дүлөй.

Бир аз болор-болбос, болуп койбос, жесе адам тойбос, бир кенедей тамак пайда болот.

– Балам, тур, мобу насипти алып же, – дейт, абышка балага кайрылып.

Бала алып жейт. Бала тойбой калат.

– Тойбой калдым, ата! – дейт.

– Мындан көп тамак жеөгө болбойт. Ачкамын, арыкмын дейсиң, мындан көп жесең өлүп каласың. Мындан көбүрөөк насибиң эртең болот – деп, коёт абышка.

Аңгыча күн батып, күүгүм кирип, каш караят. Бала жатмакчы болуп жата албай, көңүлү ооп, абышканын таягын акырын уурдап алат. Бала үшкүрүп, абышкадай жерге сайса, эч кандай майнап чыкпайт. Баягыдан башка тамак болбойт, бала уктайт.

Бир аз тамак өзөгүнө түшүп, эртеси күнү эртең менен шашкеге чейин турбайт. Шашкеде козголуп бала көзүн ачса, баягы абышка да, тамак да, таяк да жок, ороо да жок, талпак да жок, үй да жок, бир эле айдай талаада жатып калат.

Бала туруп, чекесин сыйпап, үшкүрүп олтуруп, элдир- селдир эсине келип: «Мен эмне болдум, өңүмбү же түшүмбү, кандай керемет?» – деп, анан туруп, дагы узак жолго түшсө, астынан бир жээрде сакал, жээрде ат минген, кементай кийген, кейпи көп күн жүргөн бир адамга учурайт.

– Ассалоомалейкум! – деп, бала ийилип салам берет. Баягы киши алик алып, балага карата сөз салат:

– Ээ, жол болсун, балам! Түрүң арып-ачкан, кейиш тарткан, узак жол баскан бала экенсиң. Каякка бет алган баласың?..

Бала жээрде сакал кишиге жооп берет.

– Ээ, ата, мен баласы жокко бала, ботосу жокко бото болоюн, – деп, ата-эне издеп жүрөмүн.

– Ээ, менин балам жок, ботом жок, мага бала-бото бол, – дейт, жээрде сакал киши.

Жээрде атка учкаштырып, алты канат ак сарайдай болгон ак үйгө алып барат. Ак үйдө тамак-аш, ана-муна дегенден ным эчтеме жок. Бая суусаган, чарчаган бала тамшанып үстүңкү ээрдин жалап коёт. Аны биле калып жээрде сакал киши:

– Жум, балам, көзүңдү, – дейт.

Бала көзүн жумат. Абышка бир кара кыңырыкты:

– Чөлдөгөн балага кымыз бол! – деп, жерге таштап коёт.

Кымыз болуп, кымызды ичип, уйкусу келген бала кымызга мас болуп уктайт. Бир убактыда бала тура калса, жээрде сакал киши уйкуга батып төрдө жатат.

– Ата, ата, курсагым ачты, – дейт, төрдөгү кишини ойготуп.

– Дагы көзүңдү жум, балам! – деп, баягы атасы көзүн жумдурад.

Макисин кармап дагы үшкүрүп:

– Жээриңе аш бол, киериңе кийим бол, – деп, таштап коёт.

Дасторкон толо тамак жайнайт. Үстүнө жаркылдаган кийим болуп, кийимди киет, тамакты ичет. Баягы курсагы ачып келген бала тамакты көбүрөөк ичип, тамак өзөгүнө түшүп эси ооп, бир күнү-түнү жатып тура калса, ак үйдүн ичинде жатат. Курсагы ачып калыптыр. Эшикке чыга калса, кабыланы баштанып, ээр токумун башына жазданып, абышка кырда жатат. Жанына барып салам айтат, укпайт.

– Ата, ата! – деп, кыйкырат, укпайт. Абышка керилип, чиренип кайра оңдонуп уктайт.

Баягы бала: «И-и бу дагы менчилеп өзөгүнө түшүп кеткен тура. Мен деле макини үшкүрүп, жерге таштасам, тамак болбойбу» – деп ойлоп, макини үшкүрүп, жерге таштайт. Тамак чыкпайт, эчтеке жок. Аңгыча алай-дүлөй шамал болуп, ак үйдү асманга учуруп, күлүн сапырып, баланы учуруп барып бир кырга таштап, ат менен абышкадан дайын жок, куураган жерге, каккан куу мамыга жүдөгөн даакысы түшпөгөн бир кийик байланып калат. Кер эчкини бала, кер эчки баланы тиктейт. Ошентип тиктешип олтуруп, көп убакыт өтөт. Кер эчки эңкейип чөп жейин десе моюну жерге жетпейт. Котуру күбүлүп, даакысы жерге түшүп турат.

Бала курсагынын ачкалыгынан эчкини союп жесем деп, көңүлүн буруп, кер эчкинин жанына басып келет. Эңкейип мойнун кармап, семиз-арыгын көрөт. Анда кер эчкиге тил кирет:

– Ээ, бала, мага көңүлдү бурба, адамзат, менин кебиме кулак сал! – дейт. Бала чочуп кетип колун тартат. Анда кер эчки балага айтат. – Ушундай колундун шоктугунан, нээтиңдин бузуктугунан, өз ырыскыңдан өзүң күбүлдүң. Мен сага бир эмес, үч жолу кабылдым. Ниетиң бузук, ичиң сасык, ырыскыңа кагылдың. Бирок акыркы ирет мен сага ырыскы болдум. Жата калып эмчегимди эм! – дейт.

Бала жата калып эмчегин эмейин десе, эчки былжыраган сымма котур. Анда жийиркенип этин жыйып, эмбейин десе ачкалыктан өлүп баратат. Аргасыздан бала эмчегин эмет, үч соргондо бала тоёт.

Ушуну менен бала менен эчки тиктешип, күн батканча олтурат. Күн батканда дагы эчкиге тил кирип:

– Ээ, бала, канчалык азар, азап тартып жүрсөң дагы, бир тобо кылган жоксуң. Ушуну менен үч кабылдым. Биринчи кара үй, карыган абышка болуп калдым. Мында ниетиңди бузуп, таяк уурдадың, экинчиден жээрде ат, жээрде сакал киши болуп кабылдым. Үчүнчүдө ушундай котур эчки болуп колунда турам. Менин котурумдан жийиркенип көңүлсүз аргаң жок эмдиң. Мен котур эчки эмес, перинин Умай энесимин. Мен сенин келечектеги бактылуу, жылдыздуу шер болоруңа көзүм жетип, акылдуу адам болот деп, жалгыз кызым бар эле, ушуну бермекке жолунду тостум эле. Аттегин ай, эмчегимди, сүтүмдү эмип койдун. Кызым экөөң эмчектеш болуп калдың. Болбостур, мындан ары ырыскың өзүңдө – деп, көздөн кайым жок болот, бала талаада кала берди.

Ыйлап-ыйлап, узак жолго түшүп жүрүп олтуруп, бир шаардын четине барып, шаардын ичи карарып-түнөрүп эле көп кишилер чогулуп жатат. Бала чогулган жерди көрүп, шаарга батына албай, бир булактын башына барып, суу ичип:

«Кандайдыр суу алган жер экен, бирөө келээр» – деп олтурса, бир жырткыч чака, сынык кумган колуна алып, бир бөкчөйгөн байбиче сууга келип, эңкейип суу сузат.

Бала барып:

– Эне, амансызбы? – десе, такыр кемпир укпайт.

– Эне, бул кайсы айыл? – десе.

– Суу алып жатам, – дейт.

Суу алган чакасын караса, түбү жырткыч: «Буга кантип суу токтойт» – деп бала ойлоп коёт. Мындай караса, суу ала турган кумганы сынык. Баягы кумганды көрүп: «Буга кантип суу токтойт» – деп дагы ойлоп коёт.

Баягы байбиче кумганга сууну сузуп алып, булактан ылдыйраак барып, даарат алып, чапанын жайып, намаз окуп калат.

Ошондо бала мурункусун эскерип, зырып этип жүрөгүнө түшүп: «Бул кереметтүү экен» – деп, байбиченин жанына барып, мойнуна колун салып, зыркырап ыйлап иет.

– Кой, балам, намазыман жаңылып калдым. Тобоңо таянып, эсиңе эми келдиңби, балам. Ушуну менен төртүнчү жолугушум – деп байбиче акактай кыз болуп тура калат.

– Ата-а, кичине макүрөө болуп калдың эле, – дейт.

Ал: «Макүрөөсү эмне» – деп ойлойт. Анда кыз жооп берет:

– Макүрөөсү ушундай. Биринчи жолуккан кишиң менин чоң атам эле. Экинчи жолуккан өз атам, үчүнчү эчки – албарсты. Ошол кубулган котур эчкинин сүтүн эмип койдун, макүрөөнүн жайы ушундай. Эки атама адал иш кылсаң, сени өз жаныма тартып, өздөрүндөй шер кылып алмак. Мени сага бермек. Бирок ошолордон ажырап калдың. Тээ карарган калың элге барба, анда бир жаман иш, кандын кызы тилсиз жатат. Ошону ууланттыңар, ким уулантканын билип бергиле, – деп хан элди кыйнап жатат. Болушаарың жок, жалгыз экенсиң, мен төртүнчү жолу жолуктум, – деп, кыз кайра тартмакчы болот.

– Карындаш, бардык ишти кечир, бир мээриминди берип кет! – деп, бала жалдырап, жалооруп кызга кайрылып, көзүнүн жашын төгүп жиберет. – Эч жерде, жакын жерде шаар көрүнбөйт, азыгым жок, ачкамын.

Кыз жүрөгү жумшак эмеспи, мээримин төгүп:

– Көзүңдү жум! – деп, баланын көзүн жумдурат. – Минээринен ат, киерине кийим, атаарына мылтык, чабаарына кылыч, саярына найза бол! – деп үшкүрүп, колунда шакегин жерге таштайт.

– Көзүңдү ач! – деп кыз кайрылат.

Баягы кыздын айтканындай бардыгы орундап, минээринен ат, ичээринен аш, киерине кийим, чабаарына кылыч, атаарына мылтык, саярына найза болуп калат. Кыз айтат:

– Токто, жигит! Бу шаардын ханынын кызынын тилден калганы эки бутунун ортосунда тилин бууп албарсты жатат. Сен жалтанбай, хандын үйүн ыргыта сайып, кыздын бутунун ортосунда жаткан албарстынын башын камындырбай кылыч менен кыя чап!.. Ошондо кыз: – Ушунчалык уктаган экемин – деп, үшкүрүп тура калат.

Албарстынын боорун жарып, өтүн, тилин кесип, тилинин астындагы мөөрүн ал, таманын тилип туз салсаң, ишиң оңолуп, кандын кызы сенин жарың болот. Ошенте албасаң, сенин өлүмүң ошо жерден, хандан. Жалтанбай бар! Алың жетпей баратса, өзүм жардам берем. Көзүңдү кыздын бутунан алба, бурулуп эки жакты карап калба. Бурулуп калсаң, албарсты тура калып, сенин бооруңду тилип, туз салат. Ошентип кыз көздөн кайым болот. Жигит зооту кийип, жарак-жабдыгын тагынып, найза менен сайып, кандын ордосун жалтанбай жардырып өтөт.

Хан тура калып:

– Кайдагы акмак, макулук, кармагылачы! – дегиче, жигит бурулуп кыздын жанына келип, албарстынын башын кыя чаап, көзүн оюп, тилин кесип, ичин жарып, боорун алып, таманын тилип туз салып, денесин отту көздөй ыргытканда, кыз:

– Ох! – деп, тура калат.

Тактымды, таажымды, кызымды да берем, – деп хан шерт кылган. Айткандай такты-таажысын, кызын, кандыгын берип, баланы кан көтөртүп, өзү увазкер болуп, жыргап жатып калат.

Өз жаны тынчып көңүлү толкуп, колуктулуу кан болуп, жайланып калгандан кийин, эртегеси эсине, баштагысы башына түшүп, ит агытып, куш салып, канчалык шайырланып жүрсө дагы кандын кабагы салыңкы, капалуу. Анын оюн кан кайнатасы таап коёт. Кайнатасы айтат:

– Ме ушул шаарга жүз жыл сурак жүргүздүм. Элимден сендей жылдыздуу, бактылуу, маңдайында периште ойноп турган жигитти көргөн эмесмин. Ошондой болсо да бир капаң бар, сырыңды жашырбай айт, – дейт.

Анда бала намыстанып: «Толук сырымды айтсам болбостур, башкача жооп берейин» – деп:

– Ата, менде эч капа жок. Мен дагы сиздей кандын баласы элем. Айылдан чыгып, мергенчилеп, кийиктин кызыкчылыгына түшүп, үйүмдөн чыкканы үч ай талаада болуп, үч айдан кийин барсам, айылымды жоо чаап, ата-энемди колго түшүрүп байлап кетиптир. Ошентип, ага-инимден, эже- карындаштардан ажырап, сизге келип бала болуп калдым. Эч капачылыгым жок, – деп, жашырып коёт.

Баякы кыраакы кайын ата көп ишенбеди. «Мейли эми, кандайдыр жашырып койду. Дагы көрө жатарбыз. Жоо чапса, каракчы алса, калайык-калктан, жумурай-журттан бирөө бир белги берет эле да! Бул сөзү жалган» – деп ойлоп, эки-үч жыл өткөндөн кийин Атакан хан мурунку кан Токсобайга келип:

– Ээ, атсалоом алейкум, Токо! Эми бир кулач уулдуу болду деп угуп, достошоюн деп, күйөө балаңыз экөөңүздү конокко чакырып келдим, – дейт.

– Достошуп келгениң үчүн, – деп, Токсобай кан Атакан канга ээр токуму менен тулпар мингизип, алтын зоот кийгизип, колуна туур менен шумкар кондуруп, Атакан ханды узатат.

Арадан беш ай өткөндөн кийин, күлүктөн жүздү, жоргодон жүздү байлатып, бир нарга жамбы арттырып:

– Ассалоомалейкум, Атакан каным, тууруң кут болсун, жубайың жуп болсун – деп, Атаканга конокко барат.

Атакан кызыр эмди тай, ак боз бээ союп, конокту жакшы мээримдүү тосуп алат. Кеч бешимде тайдын эти бышып, меймандардын колуна суу куюлат. Бала кандын колуна суунун кезеги келгенде эси ооп, колун сууга жууй берет. Жалгасын дебегендиктен, суу куйган бала сууну кыя берип, кумганда суу түгөнүп калат. Суу куйган бала сыртка барып, кумганга кайра суу куюп келип, кайта куйганда эси ооп, жууй берет, астындагы чылапчын толуп кетет.

– Мага достошкону келбей эле, булар шылдыңдап келген тура. Бер батаңды! Тарт кумганды! – деп, тыяктан Атакан кан кыйкырып иет.

– Болду, баатыр! – деп коёт, бая эси оогон кан.

Атакан кан ансайын ачуусу келет. «Баатыр быякта турса, менин суу куйган баламды баатыр дейт тура! – деп, Атакан сынып калып, сыр билдирбейт. Кандан ылдыйкы элге бала сууну куюп бүтүрүп эшикке чыгып кетет. Аңгыча алты-жети табакка эт жасалып, эт келет. Этти устукандап, эл устукан алып жеп жатканда, бая суу куйган бала кирип келгенде:

– Ме, баатыр! – деп, макиси менен сайып, устуканды берет.

«Бул мени шылдың кылганыбы, жан бага албай сенделип жүргөн жетим баланы баатыр дейт. Баатырдыкты көрсөтөйүн» – деп, Атакан кан баланы экинчи жолу баатыр дегенде ашкере жини келип кекенет.

Аңгыча макидеги этти алам деп, эт менен маки кошо кетет. Эттеги макини бала суура коёюн десе эле, бая агасынын макиси. Суу куйган бала макини таанып, бетиндеги атын окуп, бакырып ыйлап чалкасынан кетет. Бая эт жеген элдин баарысы таң калып, баланын башын көтөрө калат. Ачуусу келип турган Атакан жигиттерине буйрук кылат.

– Чыгар, эшикке сүйрөп чык! Жаагын бас! – дейт. Эки жигит желпилдетип эшикке сүйрөп чыгат.

Ошо менен кекейип кан бала сыр алдырбай, эт да жебей, желпилдетип баланы сүйрөп кеткенине зээни кейип, улутунуп үшкүрүп, катуу ойго түшөт. Аны капшытта олтурган кара кан кайнатасы таанып: «Бир керемет болду!» – деп, байкап калат. Ошондо эл эт жеп бүтүп, бата кылып, Атакан:

– Суу куйгуч баланы чакыр! – деп, кайта башынан суу куйдурат.

Кайра башынан бала суу куят. Канга жеткенде баягы кан кайра талып, баягысындай эси ооп, колун жууй берет.

Башта эле ачуусу келип турган Атакан чыдай албай кетип:

– Ой, кан балам, канча жылдан бери колунду жууй элексиң? – деп, ачуураак сөз менен айтат. Анда колун жууп жаткан бала хан:

– Аба, анын жайын шашпай айтам, – дейт.

– Балам, бир керемет болду го. Канга кан сырын жашырбайт. Кары-жаштын астында айт! – дейт, төрдө олтурган аксакал киши.

– Кандайча керемет болду, аба? – дейт, бала токтоло калып.

– Биринчи суу куйган бир жарым кумганга, экинчи суу куйганда Атакан айкырганча жуудуң. Бирок жалгасын дегендин ордуна шашкан сыяктуу: «Болду» – деп койдуң. Төртүнчүсүндө устукан бергенде: «Ме, баатыр» – деп бердиң, бешинчи макиң кошо кетип, балаң бакырып жиберди. Бул кандай керемет дегенде карыя, бала хан жооп кайтарды.

– Ата, менин элимди жоо чаап кеткенде, бир кичинекей иним бар эле, ошол мен мергенчилеп кеткенде артыман кетип, үй таппай жоголуп кеткен. Колунун үстүндө меңи бар эле. Ошол менин бөбөгүмдүн меңине окшош экен. Ошол меңди көрүп бөбөгүм эске түшүп, ойго батып кетиптирмин. Аяш атам бер батаңды, тарт кумганды дегенде, ойго баткан жаным, шашып кетип, иним мендей баатыр болчу бала эле, байкоосуздуктан баатыр болот эле деп ойлоп жатып, айтып коюптурмун. Экинчи устукан сунганда колумдан маким кошо кеткен себеби, эсим ооп туруп, ошо болсо билсин дегендей кылып, макини кошо коё бердим. Макинин бетинде: бир жагында өзүмдүн, бир жагында инимдин аты бар эле.

Ошондо Атакан тура калып, баланын тың, баатыр болооруна көзү жетип: «Атаңдын көрү ай! Менин балдарымдын бири да ушундай эмес» – деп сын коюп жүрчү. «Суу куйгучун бала кылып алыптыр дейби» баланын кандай табылышын, кайсы жерде болгондугун, ит агытып, куш салып жүрүп, бала кара таштын түбүндө ымжан жаны менен жатканын, койнуна коргойдой алтын катканын, түгөл-түз эл алдында айтып берди.

Ошондо бала кан эси ооп күн-түн үч күн жатып калат.

– Баланын сырын эбак билгем! – деп, инисин табыштырып, Атакан пери кызындай сулуу кыз алып берип, үстүнө үй, астына казан асып, өрүшүнө мал салып узатат.

Эки бир тууган табышып, мурунку башынан өткөн окуяны эсине алышып, бирибиз кан, бирибиз үйлүү-жайлуу болдук, атаны бир кайрылып издейлик деп, эки бир тууган кеңешип, элине жөнөйт.

Келсе, элин жоо чапай эле, эли аман. Атасы тирүү. Өгөй энеси кадимкисиндей жүрөт. Бирок атасы карып калган.

– Ассалоом алейкум, ата! – деп, балдары келет.

– Ээ, балдарым, кайдагы балдарсыңар? – дейт атасы.

– Биз сиздин балаңыз болобуз, – деп, жооп берет тааныбай калган эки бала.

– Менин балдарым эбак эле өлгөн – деп, ишенбейт атасы.

– Балдарыңыз эмне болуп өлдү эле? – деп, балдары суроо берет.

– Ээ, балам, балдарымдын өз энеси өлүп, кийин ушул байбичемди алгам. Сулуулугуна суктанып, байбичеме ушундай жаман бузуктук иш кылган. Элден, журтттан уялып, элдин бетин карай албай өлтүртүп таштагам.

– Ай, ата, бизди койчуларың, жигиттериң өлтүргөн эмес. Биздин ордубузга кой сойгон. Койдун канына көйнөгүбүздү боёп, сизге көтөрүп келип берген десе балдары, атасы ишенбейт.

– Дагы кандай белгиң бар? – дейт.

– Ээ, ата, эми бир белгибиз калды, ошону көргөзсөк, ишенесизби?

– Ишенем, балам.

– Өгөй энебиз өзүң барда айран, өзүң жокто айранга суу кошуп, өзүң барда талканды көөлөп, өзүң жокто кебеги менен көөлөп берчү эле. Ошондо өзүң барда көөлөп берген талканы мына деп, кебеги жок талканды, өзүң жокто көөлөп берген талканы бул деп, кебектүү талканды көтөрүп келип берет. – Биздин акыркы белгибиз ушул. Түшүнсөң – түшүн, ишенсең – атабызсың, ата кылып алабыз, ишенбесең – как талаада каласың деген экен эки бала.

Ошону менен балдарынын ак экендигине көзү жетип, өгөй энени кер өгүзгө мингизип, кементайды кийгизип, чытырман токойду көздөй айдатып өрттөтүп, балдарын бала кылат.

«Ата-бала кыйышпайт, ак жеринен ийне сынбайт» деген ылакап ушундан калган экен.



АКМАТ ТОКТОГУЛ УУЛУ

1912-жылы Өзгөн районундагы Кошетер айылында туулган. Он беш жашына чейин атасы Токтогул Калманбет уулунун айткан жомокторун уккан.

Атасы үйдө үй-бүлөсү отурганда, айылдагылар чогулуп келишкенде, көп жомокторду айтчу.

1932-жылы жазында Өзгөн районунда алты айлык мугалимдердин даярдоо курсун бүтүрүп, 1932-жылы август айынан мугалимдик кызматка дайындалат.

1942-жылы октябрь айынан 1944-жылдын сентябрына чейин согушта болуп, согуштан майып болуп келет.

1980-жылдан баштап, карылык пенсияга чыгат. Улуу Ата Мекендик согуштун 3-группадагы инвалиди.

Жаш күнүндө атасынан угуп, көкүрөгүндө калган дастан, жомок, уламыштарды кагазга түшүрүп, Кыргыз ССР илимдер академиясынын тил жана адабият институтунун фондусуна тапшырган.

Акмат аке биз менен тыкыс байланышып жүрдү. Сүрөтчү Сагын Асанов портретин тарткан.

Атасынын айткан дастандары бүт Акматтын көкүрөгүндө калыптыр. Жети-сегиз дастанын кагазга түшүрдү.

«Эр Чегешти» жазайын десе бир сынчы:

– Ырыңды эч ким окубайт, кара сөз менен жаз, – дептир.

Ошондон кийин кара сөз менен жазган экен, «Эр Чегештин» үзүндүсүн китепке киргиздик.

Кетээринде баласынын үйүнө чакырып, бир дастанын Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусуна тапшырып, калганын алып кеткен.

Ошол кезде жыгылып, жамбашын кокустатып алыптыр.

– Атам Келдибек манасчыны ээрчип жүрүп, «Манасын» бүт билип калыптыр. «Манас» секторуна барып, атамдын вариантын жазып берейин десем, «Манаста» жогун жазгын деген соң, «Манас» китебине кирбеген окуяны жазып, өткөрүп бердим, – деп колун сунуп, кош айтышты.

ЭДИЛКАНДЫН ҮЧ КЫЗЫ, ҮЧ КҮЙӨӨСҮ

Илгери, илгери өткөн замандарда Эдилкан аймагы алыс, эли көп, көп жерлерди ээлеп, салыгын салып, элинен алтын, күмүш жыйнайт. Таба албай калгандарын увазир менен бектери кыйнайт. Сарайларын салдырып, кан ордосун чыңдайт. Алыстан жоо келбейт, бейкут жатып, жыргай беришет. Элинин бир жагы байып жатса, арасында алсырап, кыйналгандар да көбөйөт. Эдилкан увазирлери менен эл ичине аралашып, кандай жашап жатышкан абалдарын көрүшпөйт. Эл арасындагы акылмандарга көз салышпайт, же акылсыздарды ажыратпайт. Байыгандарын баалашып, күн өткөрө беришет. Эдилкандын үч кызы болот. Алар акырындап бойго жетишет. Айланадан канзаадалар күйөө болуп издеп келишпейт. Эдилкан кыздарын күйөөгө берүүнү ойлоп, үч кызына арнап үч жерге жакшылап жай салдырат. Айланасын гүлдөгөн бактарга айландырат. Сарайлардын алдында бактары гүлдөп, шактан-шакка конуп булбулдары сайрап турат.

– Күйөөнү кыздарым өзү тандап алсын – деп, Эдилкан күндөрдүн биринде элин чогултууга увазирлерин жиберип, увазирлер жарчыларды алып, эл арасына жар чакырат.

– Эртең Эдилканыбыз баарыңарды чакырып, баарыңарды чубатып, кыздарына күйөө тандайт. Кандын кызына жакканың байлыкка жетип жыргайсың. Эртең элдин баарын чубатат. Кан кыздары каалаганын мага ушул күйөө болот, – деп, кубантат. Эртең эрте баргыла, кан алдында ордодон чубап өтүп калгыла. Кандын кызы кааласа алма менен урушат. Тандаганын күйөө кылып алышат – деген жарлык чакырат.

Элин чакырып, чубатуудан өткөрөт. Кыздарынын колдоруна кызыл алма берип:

– Өзүңөргө жакканын тандап, күйөөбүз ушул дегиле, – дейт Эдилкан.

Элин чогултуп, чубатып өткөрө баштайт. Кандын кыздары алмаларын колго алып, карап турушат. Чоң кызы Чоюлкан өтүп бараткан бир байбачаны алма менен урат. Карап турган калыстары кан күйөө, бек күйөө дешип, ак кийизге салып, көтөрүп алышып, жасалгалуу жайга алып барышат. Кандын кызы Чоюлкан ушинтип күйөө таап алат.

Ортончу кызы Оюмкан карап туруп, керилип өтүп бараткан бир байбачаны колундагы кызыл алма менен көкүрөккө уруп калат. Муну дагы байдын уулу байбача, бектин уулу бекзаада деп, кан күйөө деп, дайындалган жасалгалуу жайына алып барышат.

Кичи кызы Кыялбү эч кимди алма менен урбастан, калктын баары өткөнчө тура берет. Бул күнү Кыялбүгө күйөө табылбай калат.

Эдилкан эртеси элинин баарын чубатуудан кайта өткөрсө да, Кыялбүгө күйөө табылбады. Эдилкан увазирлерин, жарчыларын чакырып:

– Калкымдан кандай адамдар келбей калды? – деп сурады.

– Эч ким калган жок – деди увазирлер, жарчылар. Бир жарчы туруп:

– Калың токой арасында көмүр өчүрүп көө болгон, бир токойго ээ болгон, эчтеке менен иши болбогон, кийими жок салбыраган, баса албай балбыраган, башы жалтырак, манжырасы куюлган кара таз калды, – дейт. Тазды алып өткөндө, кандын кызы Кыялбү колундагы кызыл алма менен урат.

– Кызым кечке карап туруп, чарчап адашып калды – деп, Эдилкан жарыялайт.

Эртесинде увазирлерге аралаштырып, тазды алды жагынан өткөрөт. Кыялбү таамайлап туруп, тазды дагы колундагы кызыл алма менен урат.

Эдилкан муну дагы жаратпай коёт. Эртесинде тазды эл ортосуна коюп, чубартуудан өткөрөт. Тазды таамайлап туруп, үчүнчү жолу кызыл алма менен дагы урат.

– Башың – баш, багалчагың, кара таш, тапкан күйөөң кара таз! – деп, Эдилкандын ачуусу келет.

Эдилкан Кыялбү менен кара тазды жаман төшөнчү, жамынчы берип, ордосунан тышкары эшектер пааналап жүргөн жаман тамдын бурчуна киргизип таштайт. Муну угуп, Кыялбүнүн апасы капаланып ыйлайт.

Бул жаман жайдын бурчунда Кыялбү менен кара таз жашай баштайт. Кара таз жакшы эшек таап алып, токойдон отун ташып, базарга сатып, тез эле оңолот. Кара тазды Кыялбү жууп, тазын айыктырып, башына чач чыгат экен. Тапканына кийим алып берип, кара тазды жасап коёт.

– Мен тоо кийигинин этин сагындым. Силер барып, эчки- теке атып келгиле – деп, Эдилкан бир күнү байбача күйөөлөрүн чакырып, тулпарды мингизип, ууга жиберет.

Бек күйөөлөр ууга барат деген кабарды кара таз угат да, Кыялбүгө келип айтат:

– Кан атаң сени кабыл албайт. Эне жүрөгү жумшак болот. Сени көргөндө эрип кетет. Сен энеңе бар, тулпар сураба, сурасаң да бербейт. Жылкыга жетпей жүргөн, таакысы түшпөгөн сары тай бар, ошону сура – дейт.

Кыялбү барып энесине айтат:

– Мен дагы ууга байбачалардын артынан барайын, ат берсин, ат бербесе жылкыга жетпей жүргөн, таакысы түшпөгөн сары тайды берсин – деп, таз күйөөң сурап жатат де.

– Ээ, балам, ушунча элдин ичинен тапканың таз болдубу?

– дейт Кыялбүнүн энеси.

– Ээ, энекебай, калың элиндин акылдуу, эр жүрөгү болбосо, акылдуу, эр жүрөктүү, тазга тием да – деген экен.

Кыялбү даакылуу сары тайды жетелеп келип, тазга берет.

– Таз күйөөңө ат бер – деп, энеси Эдилкандан сурайт.

– Тазга ат кайда? Эшектен башкага тең эмес! – деп, Эдилкан жооп берет.

– Ээ, каным, таздын көөнү болбосо, кыздын көөнү эмеспи

– деген экен. Ат бербесең да жылкыңдын артында жонунан таакысы түшпөй, жылкыга жетпей жүргөн сары тайыңды бер деп сурап жатат – дейт каныша кандын маңдайына барып.

– Бул тайдын эмнесине кызыктыңыз экен? – дейт Кыялбү.

– Бул аргымак ээсин таппай жүргөн! – деп, таз күйөө жооп берди.

– Ээси сиз болот экенсиз да, – деп, Кыялбү күлгөндө, экөө тең күлүп калышат.

Ошентип, таз күйөө эптеп, сары тайды токуп, ноктолой чалып, минип алып кандын байбача күйөөлөрдүн артынан жөнөп калат. Жолдо бара жатып, төрт жебеси менен жаман жааны таап алат. Таз күйөө байбача күйөөлөрдүн артынан барбай, башка тоого чыгат.

– Тыш эти супсак болсун, ич эти даамдуу болсун – деп, таз күйөө эки теке, эки эчкини атып, суу боюна сүйрөп келип, ичин жарып, ичеги-кардын, өпкө жүрөгүн, боорун, бөйрөгүн алып, ичеги-карынды жууп, тазалап, карындарына салып, Кыялбү берген куржунга салып алат.

Таз күйөө алардын эчтеке ата албай куру келишерин билип, байбача күйөөлөрдүн жолун тосуп олтурат. Байбача күйөөлөр эчтеке таба албай, тапканын ата албай, салбырашып кечинде келет. Таз күйөө отту чоң жагып, боорлордон шишкебекке сайып, бышырып жеп олтурган болот.

– Байбачалар, жолуңар кандай болду? Тапкан олжоңор мол болдубу? Кандай кайберендерди көрдүңөр? – деп, алар келип турганда, таз күйөө аларды карап, сурап калат.

– Биз көргөн кайберенди ата албадык. Көрүп турасың го, куру келдик. Эми бизди шерменде кылбай, тапкан олжоңдон бергин. Баары бир жаман тайың төртөөнү көтөрүп кете албайт. Экөөнү бизге бер. Сенин каалаганыңды берелик.

– Мага эч нерсенин кереги жок. Төртөөнү тең беремин. Силерден эч нерсе албаймын. Менин шартым бар, ошого макул болсоңор болду.

– Сен эмне десең, биз макулбуз – дешет байбачалар жарыша.

– Шымыңарды шыпырып, куйругуңарды тоскула! Мен чычаланын учун кичине тийгизип коёмун – деген экен таз күйөө.

Анда байбача күйөөлөр макул болушуп, шымын шыпырып, тосуп беришет. Таз күйөө жаткан чычаланы алып, куйруктарына тийгизип-тийгизип алат. Байбача күйөөлөр

секирип-секирип кетишет. Таз күйөө берген эки теке, эки эчкини алышып, аттарына артышып, жөнөп кетишет.

Таз күйөө ичеги-карынды куржунга салып, таакы тайга минип, артынан келет. Байбача күйөөлөр мактанышып, өздөрү атып келишкенсип кийиктерин артынышып, сарайларына келип түшүшөт.

– Ичеги-карынын тазга бердик – дешет.

Байбача күйөөлөр Эдилканды канышасы менен экөө эки үйүнө чакырып меймандашат.

Эдилкан менен каныша кийик эттерин жесе, даамы жок, топурак даамданат. Ошентип, Эдилкан эки күн эки күйөөсүнө мейман болот. Үчүнчү күнү таз күйөө чакырат. Ичеги-карындан Кыялбү тамак жасайт.

Эдилкан эшеккана жайына баргысы келбейт. Анда каныша:

– Таздын көөнү болбосо, кыздын көөнү болбойбу! – деп, зордуктап ээрчитип алып барат.

Эшеккананын бир бурчунда жашап жаткан жеринде, тамагын жасап, кан атасы менен каныша энесин тосуп алышат. Жасалган тамагы кийиктин ич этинен. Ичеги карын, боордон тамак ширелүү даамдуу даярдалган. Кан менен каныша тамшанышып, таңданышып, кызыгып жеп жатканда, кан алдынан эшектин тезеги чыгат. Мындай даамдуу тамакка кан менен каныша чала тоют болуп, арманда калышат. Бул Кыялбүнүн атайын жасаган амалы эле. Атасынын алдына атайын ойлоп, эшектин тезегин тамактын алдына көөмп койгон.

Эдилкан эшектин тезеги алдынан чыкканына ызаланат. Эртеси кызы менен таз күйөө баласын аткананын бир бурчуна көчүрөт. Таз күйөө менен кызы бул жерде дагы жакшы жашап турушат.

Күндөрдүн биринде Эдилкан байбача күйөөлөрүн кан тактысына чакырып:

– Силер ууга барып, аркар-кулжа атып келгиле. Мен аркар- кулжанын этин сагындым, – дейт.

Даярданышып, байбача күйөөлөр ууга жөнөп кетишет. Аргымак минген күйөөлөрдүн артынан, таакылуу сары тайын минип, таз күйөө дагы ууга жөнөйт. Адатындай алар бир тоого чыгышат. Таз күйөө экинчи тоого барып, эки кулжа, эки аркар атып алат.

– Ич эти даамдуу, тыш эти даамсыз болсун, – деп, мурунку адатындай эле шарт кылат. Суу боюна алып келип, ичеги- карындарын жууп, даярдап, куржунга салып коюп, адатындай отту чоң жагып, боордон шишкебек жасап бышырып, жеп отурганда, эки байбачалар арып, чарчап, эчтеке таппай, тапкан текелерин дагы ата албай, капа болуп, кайгырып келишет.

Таз күйөөнүн жанына келип, аргымактан түшүшөт. Кара таз күйөө жеп олтурган шишкебегинен экиден бөртмөсүн берет. Карды ачып, алсырап келген байбачаларга шишкебек даамдуу, ширелүү болуп татыйт.

– Дагы болсо, жейт элек, – деп тамшанышат.

– А бирок башка жок.

– Ээ, байбачалар, бүгүн дагы жолуңар болбой калган бейм, же атканыңарды бекитип келдиңерби? – деп, суроо берет.

– Биз атып алсак, артынып алып келбейт белек. Биз канга барып эмне деп айтабыз, – деп капаланып келе жатканда, сенин жолукканың жакшы болбодубу, олжондон бөлүшүп бер! – дешет.

– Мен силерден эч нерсе албайм. Менин шартымы билесиңер, – дейт кара таз.

Байбачалар таздын айтканына макул болушат. Баштагыдай эле экөөнүн куйругуна тамга басып, аркар, кулжасын аларга берет. Артынып алышып, алар жолго түшүшөт. Таз күйөө адатындай алардын артынан ээрчип, ат сарайдагы жатаканасына келет. Күйөөлөр дагы кан менен канышаны мейман кылышат. Байбача күйөөлөрдүн кайберен этинен

жасаган тамактары баштагыдан дагы даамсыз, топурак даамданат. Эдилкан менен каныша жей албай коюшат.

Таз күйөө үчүнчү күнү Эдилкан менен канышаны чакырат. Кыялбүнүн ичеги-карындан жасаганы даамдуу жана ширелүү болот. Эдилкан кызыгып жеп, тоёюн деп калганда, алдындагы тамактан аттын тезеги чыгып, тойбой арманда калат. Жолдо келе жатып, кан менен каныша сүйлөшөт.

– Булардын кайберендин ич этинен жасаган тамагы даамдуу, ширелүү. Мунун тамагынын даамдуу болушу, алып келген таз күйөөдөбү, же тамак жасаган кыздабы? Ал эми кайберендин этин алып келген байбача күйөөлөрдөнбү, же тамак жасаган кыздардабы? Булардын кайберендин анык этинен жасаган тамактары даамсыз, супсак болот – дешет.

Эдилкан ойлонуп олтуруп, эртеси таз күйөө менен кызын дан сактаган кампанын бир бурчуна көчүрөт. Кыз-күйөө ошол жерде жашап, жашоосу мурункудан жакшырат. Эдилкан күндөрдүн биринде кан тактысына чакырып, байбача бекзаада күйөөлөрүн дагы ууга жиберет.

– Силер тапкан олжолордун өзүн таз күйөөгө берип, ич этин, ичеги-карындарын баарын өзүңөр алгыла – деп, күйөөлөргө айтат.

Ошондо бекзаадалардын эсине баягыда жеген шишкебектин даамдуу ширеси эстерине түшөт. Күйөөлөр бир тоого, таз күйөө экинчи тоого чыгат.

– Ич эти даамсыз болсун, анык эти даамдуу болсун, – деп, эки теке, эки кулжа атып алып, суу боюна сүйрөп түшөт.

Теке менен кулжалардын ичин жарып, ичеги-карындарын тазалап, ич этинин баарын майлары менен карындарга салып, даярдап коёт. Алардын жолу болбой келишин күтүп, жолдорун тосуп, суу боюнда олтурат. Отту чоң жагып, төш этинен шишкебек жасап бышырып, жеп олтурат. Байбача күйөөлөр алсырашып, алдары кетип, тоолорду кыдырып, учураган кийиктерди ата алышпай, салбырап өзүлөрү келишет.

– Бактыбызга сен жолдуу болупсуң, эми бизге ичеги-карын ич этин бер – деп байбача күйөөлөр айтышат.

– Шартты орундатсаңар, сураганыңардын баарын берем,

– дейт таз күйөө.

Анда байбача күйөөлөр баса калып өлтүрүп, тартып алгылары келет. Бирок экөөнүн алы жетпесин билишет. Айтканына макул болушуп, куйруктарына үчүнчү тамганы басышат. Ичеги-карынды артынышып, аргымактарына минип, арыраак бастырып барышат да:

– Ээ, таз, кулжа-текени төртөөнү сен көтөрөсүңбү, же таакы тайың көтөрөбү? – деп, каткырып күлүшөт.

Анда кара таз төрт кулжа, текени кошоктоп, сары тайга ыргытканда, солк этпейт. Таз күйөө анын үстүнө ыргып минет. Аны көргөн байбачалар качып, таз күйөө таакылуу сары тайына теке-кулжаларды артынып, таскактатып жүрүп келет. Күйөөлөр өз-өз үйлөрүнө түшүшөт. Мурунку адатындай эле күйөөлөр кайната, кайын энесин мейманга чакырышат. Баштагыдай эле байбача күйөөлөр менен ардактуу кыздардын тамактары даамсыз, ичеги-карын даамданат. Бул тамактарды такыр жей албай коюшат.

Байбача күйөөлөрдөн кийин кайната, кайын энесин мейманга чакырышат. Таз күйөө менен жаман кыздын жасаган тамактары баштагыдан да ашкан даамдуу, ширелүү. Эдилкан чала тоюп болуп, шашылып жеп жатканда чычкандын богу алдынан чыгып, тойбой арманда калат.

– Бул күйөө, кызда жашырын сыр бар. Эмне үчүн тамактары ушунча даамдуу – дешип, кан менен каныша кан сарайына барышып, өздөрүнчө сүйлөшөт.

– Таздын көөнү болбосо, кыздын көөнү – деп, эртесинде жасалгалуу жайга көчүрүп, алып барып коёт. Таз күйөө күйөөгө даярдалган кийимдерди кийгенде, көргөндүн көөнү толгон көркөмдүү күйөө болуп калат. Жасалган ат жабдыкты таакылуу сары тайга

токуганда, келишкен аргымак буудан болот. Көргөн адамдарга аргымак, буудан минип бастырса, байбачалардан артык көрүнөт.

Эдилкан муну көрүп, айран-таң калат. Ойлонуп башы айланат. «Бул кандай кубулуп жүргөн аярбы? Же ошондой эле акылман азаматпы?» – деп, муну тааный билген кызынын акылмандыгына баа берет.

Эл арасында байбача күйөөлөргө караганда артыкчылыгы артыла баштайт. Эдилкандын эркек баласы жок болот. Кан ойлонуп олтуруп, элин үчкө бөлүп, башкарууну үч күйөөсүнө берет. Күйөөлөр өз аймактарында бийликтерин жүргүзүшөт, Эдилкан кимиси кандай эл башкарат экен деп, көз салып турат. Таз күйөө деп аталган кичүү кызы Кыялбүнүн күйөөсү башкарган элде кедей-кембагалдар жоюлуп, жетим- жесирлердин абалы жакшыра баштайт. Элге сөзү өтүмдүү, айткан кеби орундуу болуп, башкарган элдин көөнүнө толот. Эл арасында ынтымак болуп, зордук, зомбулук жоголуп, томожак жакырлары оңоло баштайт.

Ал эми байбача күйөөлөр башкарган аймактарда талаш- тартыш, жаңжалдар көбөйөт. Кедей-кембагалдар күчөйт. Жетим-жесирлер оокат кыла албай, көрүнгөн жакка тентишет. Зордук, зомбулук, ууру, каракчылар эл арасында көбөйүп кетет. Алардын эл башкара албагандыгы, эл арасында биримдик жок экендигинен билинет.

Кичи кызы Кыялбүнүн күйөөсү башкарган элге айтканы алымдуу болуп, карыларга кайрымдуу болуп, жакшы- жаманды ажырата билип, алык-салыкты элдин ал-абалына карай жыйнайт. Эл арасында акыйкаттыкка, алдын ала көрөгөчтүк жактарын баалап, таз күйөөнүн таз аты калып, Алимбек атка конот. Алимбек капасынан жоо каптап кетпесин деп, элдин келечек тагдырын ойлоп, эл ичинде жоокерлерди даярдайт.

Ал эми байбача күйөөлөр эл арасында кадыр-баркы кетип, жаңжалдар күчөп, салымдарды элге көр салуу менен элди алсыратышат. Элдин келечегин ойлошпойт. Ушундай мезгилдерде алыстан жоо келип, алсырап, даярдыгы жок жаткан элди чаап, талап, көпчүлүк элди кырып кирет. Бул элди башкарган байбача күйөөлөр элди таштап, качып кетишет. Келген жоо элди каптап, басат.

Муну уккан Алимбек жоокерлерин жыйнап, келген жоонун алдын тосуп, уруш баштайт. Бул катуу урушта Алимбек душманын жеңип, аймактан кууп чыгып, аларга кыргын салат. Келген жоонун өлгөнүнөн калганы качып, кутулуп кетет. Таз күйөө аталган Алимбек жеңишке ээ болуп, Эдилкандын аймагында, элге атагы чыгат. Калкына тынчтык курулуп, Алимбектин акылдуу баатырдыгы менен эл арасында даңкталат. Эдилкан увазирлерин, күйөөлөрүн, эл ичиндеги жакшыларын, акылман аксакалдарын чакырып, болгон окуяны баалашат.

– Элибизди жоо каптап келгенде, силер кайда кеттиңер? – деп, чоң кыздардын күйөөлөрүнөн сурайт.

Алар жер карап, үндөй алышпайт. Кандын суроолоруна жооп беришпейт.

– Силер ууга чыкканда, артыңардан ээрчип жүрүп, аткан кийигиңердин ичеги-кардын жыйнап жүргөн таз күйөө каптап кирген жоону талкалап, элди коргоп калды. А силер болсо, дайынсыз качып кеттиңер, – дейт Эдилкан.

– Таксыр каным, булар байбачалар эмес, коркок кулдар – дейт Алимбек. – Ууга чыкканда, кийикти булар атпастан, мен атып берип жүргөмүн. Ошондо аткан олжоңу бизге бер, биз сага кул болобуз дешип, куйруктарына тамга бастырышкан. Ишенбесеңер куйруктарын ачып карап, тамгасын көргүлө, – дейт.

Муну уккан Эдилкандын Алимбекке ачуусу келип, байбачаларды кордоп жатат дегенсип, карап турган жигиттерге буйрук берет.

– Ачып карагыла, калп-чынын аныктагыла! – дейт.

Кан ордосунда карап турган жигиттер байбача күйөөлөрдү кармап көрүшүп, куйруктарында үчтөн тамгалары бар экенин айтышат.

– Эмне үчүн үчтөн тамга бар буларда? – дейт, Эдилкан Алимбекти карап.

– Таксыр, улук каным, буларды үч жолу ууга жибердиңиз. Эчтеке аталбаганда, мен аткан олжону берип, өздөрүнүн макулдугу боюнча, олжомду берген сайын тамга баскамын! – дейт, Алимбек эки колун бооруна алып, ийилип туруп.

– Ушул чынбы? – деп, Эдилкан ачууланып сураганда, башын көтөрүп жооп бере албай, баштарын ийкеп, макулдугун билгизишет.

Ушинтип байбачалардын айыбы ачылып, колдоруна эчтеке келбестиги билинет. Эдилкандын ачуусу келип, ордодогу алып берген жайынан айдап чыгат.

– Силер тандап тийген күйөөлөрүңөр менен кеткиле! – деп, кыздарын күйөөлөрү менен кубалап жиберет.

Эдилкан увазирлерине жардык берип, элинин баарын жыйнайт. Алимбектин баатырлыгын баалап, акылмандыгына алымсынып, келечекте элин жакшы башкара тургандыгына көзү жетет.

– Мен картайдым, – деди Эдилкан эл алдына чыгып, – кичи кызым Кыялбүнүн тандап тийген таз эри Алимбек деп аталып, акылмандыгы, баатырлыгы аныкталып, элди жоодон коргоп алып калды. Муну силер менден жакшы билесиңер. Ошондуктан Алимбекти өз ордума кан деп жарыялап, кан тактысын беремин. Калк кадырына жетип, элин эптүүлүк менен сурайт деп мен ишенемин.

Силер эрдигин билбестен, акылсыз карып деп карабастан токойго таштагансыңар. Мен акылман баатыр экенин, азаматтыгын ажыратып баалабастан, кызымды айыптагамын. Кичи кызым Кыялбү көрөгөч, даанышман экен. Ушунча калкымын ичинен акылмандыгын аныктап, баатырлыгын байкап, таз дебестен тандап тийди. Ал эми Алимбек болсо, жылкынын ичинен жонунан таакысы түшпөй, жылкы артына жетпей, араң ээрчип жүргөн сары тайдын аргымактыгын байкап, буудандыгын аныктап, өзү көп жылкы ичинен тандап алды. Азамат эрди карып деп, журтка таштап кетпеңер. Аргымакты арык деп, жолго таштап кетпеңер, – деп айткан экен.

Алимбек Эдилкандын ордуна кан болуп, элди акыйкаттык менен сурап калат. Жетим-жесирге, карып мерен карыга, кедей менен кембагалдарга кан казынасынан жардам берип турат. Ошентип эли тынчып, байлыктары ашып, бардыгы тең жыргалдуу болуп, жашап калышат. Көпчүлүк элдин тилеги орундалат.

Алимбек кан болгондо адилдик менен эл башкаргандыгы үчүн Адил хан деп аталып калат.

АЧ КӨЗ КАРЫНБАЙ

Бар экен, жок экен Карынбай деген бай азыркы Өзгөндүн түштүк аймагында Куршаб деген жерде жашап, төрт түлүктүү малга бай, мал баккандардын ал-абалына карабаган, малы өлсө буркан-шаркан түшүп, малчыларына кыйкырып каарданган каардуу бай экен. Бир учурда бир короодон эки-үч кою арыктап өлүп калса, койчуну уруп:

– Кой өлгөнчө сен өлбөйсүңбү! – деп жазалайт.

– Таксыр байым, мен өлсөм коюңду ким кайтарат эле – деп, анда койчу айтат.

Карынбай койчуну уруп-сабап жатып өлтүрүп коёт. Ушундай каардуу Карынбайдын малы дүркүрөп, жыл сайын өсө берет. Түндүк жагы Көкарттан тартып, Жазы, Каракулжа,

Алай тоолорун малы басып кетет. Карынбай төрт түлүк малын көрүп туруш үчүн төө өркөчтөнгөн бийик тоого көчүп чыгат. Ошол жерден айланасындагы төрт түлүк малын карап турат. Карынбайдын мал баккан эли, жакындагысы, алыстагысы, колоттогу койчусу, кырдагы жылкычысы, талаадагы төөчүсү, чөлдөгү дыйкандары – баары чогулушуп, Карынбай төөдөй болгон тоого көчүп барды дешет. Карынбай ал жерден бардыгын көрүп турат деп коркушат. Тоо төөгө окшош болгондуктан төөчө деп жүрүп, ошондуктан төөчө аталып калган. Карынбай түздүн баарына эгин айдатып, жонос-жонос кылып үйүп алса дагы, көзү тойчу эмес. Эгин айдаган дыйкандары ушунча дан жыйнаса

дагы көзү тойбойт, мунун көзү топуракка гана тоёт дешчү. Ошондуктан, бардыгына тойбойт деп, эли Карынбай атап калышкан.

Карынбай күндөрдүн биринде, малынын көбөйгөнүн карап турат. Бир периште келет.

Карынбайдын алты аялы болот. Алтоонун алты үйүнө дүнүйөсү толот. Ошол күндөрдүн биринде аялдары килемдерин, жууркан-төшөктөрүн, жаздык-баштыктарын, идиш-аяктарын, казан-табактарын бардыгын эшикке чыгарышып, күнгө жайышат.

– Малга тойдуңбу? – деп, ошол күнү периште байдын алдына келип сурайт.

– Дагы туягынча болсо экен! – дейт каниет кылбаган Карынбай.

Малы туягынча болуп көбөйөт.

– Тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан сурайт.

– Дагы туягынча болсо экен! – дейт. Анда периште, жерди:

– Тарт! – дегенде, Карынбайдын тизесине чейин жер сорот.

– Данга тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан сурайт.

– Дагы ошончо болсо экен! – дейт Карынбай.

– Дагы тарт! – дейт периште жерди.

Карынбай эми бел кырчоосуна чейин жерге кирет.

– Дүнүйөгө тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан сурайт.

– Дагы ошончо болсо, – дейт Карынбай.

– Тарт! – дегенде периште, Карынбай кекиртегине чейин жерге кирет.

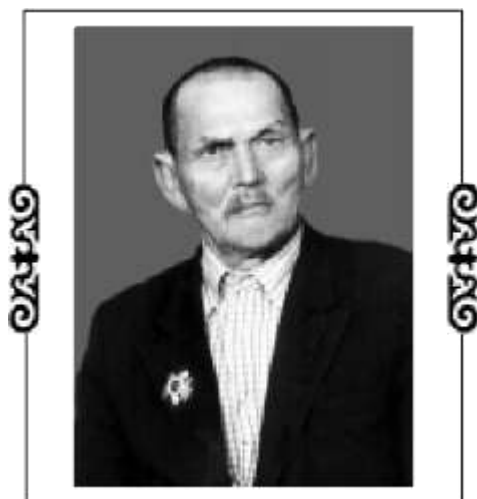
– Эми бардыгына тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан акыркы жолу сурайт.

– Эми тойдум, – дейт Карынбай. Периште жерди:

– Тарт! – деген экен.

Ошондо, Карынбайды жер толук жутуп, ошол жер чуңкур болуп калган дешет.

Ошондон бери «каниет кылбасаң Карынбайдай жер сорот» деген уламыш айтылып калат. Төөчүнүн үстүндө Карынбайды жуткан жердеги чуңкур ушул убакка чейин сакталып калган. Карынбайдын бардык малы жапайы болуп кетсин деп периште айтып, малдары жапайы болуп кетишет.



САГЫН АШЫРБАЙ УУЛУ

1918-жылы Москва районуна караштуу Акбашат айылында туулган. Атасы тамырчы болуп, оорунун түрлөрүн даана түшүнүп, кайсы оору менен ооруганын, кайсы дарыдан айыгарын аныктап, оорулууларга дары болуучу чөптүн жүздөн ашык түрүн билчү экен.

Атасы динчил болгондуктан, алты жашынан эле арабча молдого берип, төрт жыл окуйт. 1934-жылы Капталарыктан 7-классты аяктап, 1937- жылы финансы техникумун окуп бүтүрөт.

1942-жылдын январынан тартып, Крым согушунда болуп, 1946-жылга чейин аскерде жүрөт. 1957-жылдан 1978-жылга чейин ветеринар болуп иштеп, пенсияга чыккан.

Ал Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар бөлүмүнө жүзгө жакын жомок тапшырган.

Сагын аксакал бизге көп келип, макал-ылакаптардан, учкул сөздөрдөн айтып берчү.

МАКТАНЧААК КОЁН

Илгерки заманда коён узун кооз куйруктуу, күлүк, мурутчан, өзү жеткен мактанчаак жаныбар болот экен. Жаш, жаңы чоңоюп келе жаткан коёндорго тынчтык бербей:

– Токойдо кожоюн жалгыз гана менмин! – деп, көзүнө эчтеке көрүнбөй, көөп турган маалы. Эрдин бүлкүлдөтүп чөптүн жакшысын искеп жеп, бир жерге токтоно албай, – эрдим төөнүкүндөй, кулагым эшектикиндей, күлүктүгүмө эч ким жетпейт, жүнүм, куйругум кандай укмуш, чиркин! – деп мактанып жүрүп, ал коён бир кирпичке жолугат.

– Сен кимсиң? – деп, бүрүшөт кирпичи.

– Мен коёнемун – дейт үнүн катуу чыгарып.

– Эмнеден коркосуң?

– Мен эчтемеден коркпоймун, а сен кимсиң? Сен эмнеден коркосуң? – дейт коён.

– Мен кирпичмин. Мен кокустуктан корком.

– Кокустук дегениң эмне? – деп, дагы сурайт коён.

– Туяктуу жаныбарлар атайлап баспайт, бирок шашып, качып же үркүп келе жатып басып кетсе, өлөм.

– Иттенчи?

– Иттен үстүмдөгү тонум сактайт. Киши мени бир тоголок тикен деп ыргытып жиберет, эчтеме мага тие албайт. Сен коён мактанчааксың, ошондуктан калп эле коркпойм деп жатасың. Карышкыр жана башка айбандар мамыктай жумшак денеңе азуу тишин матырса, өлөсүң.

– Ооба, аны сен кайдан билесиң?

– Мен сени көргөндө эле билдим, эгер мыкты болсоң, эмне эрди-башың былкылдап турат?

– Эрдим төөнүкүн тарткан, ошондуктан жырык, кулагым чоң, шырт дедирбей угам, күлүкмүн, качып кутулам.

– Мен бир иш айтайын макулсуңбу? – дейт кирпичи. Коён макул болот. – Жүр, дос, тээтиги көлгө баралык, суу ичелик, бир аз эс алалы, – дейт.

Алар көлгө келишет да, суу ичип, бир аз эс алышат.

– Эми көлгө куйругуңду салып, жээкке бир аз олтурчу, – дейт кирпичи.

– Эмнеси бар! – деп мактанчаак коён куйругун сууга салып отурат.

Ошол маалда өрдөк баш балык келип, коёндун куйругун көрүп, жемек болуп, араадай тиши менен тиштеп тартат. Балык сууга, коён чыңырып арткы буту менен жерге таянып сыртка тартат. Ары-бери тартышып, коёндун куйругу үзүлүп кетет. Айласы кеткен коён андан-мындан бир тийип, куйруктан ажырап, кыска куйругу менен качып жоголот.

– Мактанчаактан кутулдум! – деп кирпичи кала берет. Коён ошо күндөн, ушу күн куйругу жоктугунан уялып, отура калып жүрөт экен.

ДЕЛДЕНБАЙ

Илгери бир кишинин эки уулу, бир кызы бар экен. Улуу кызы турмушка чыгып, эки-үч балалуу болуп, күйөөсү менен ынтымактуу жашап, орто оокаттуу болот. Атасы эң улуу баласын үйлөнтүп, баласы эки балалуу болот. Кичүү баласы – Делденбай. Бир күнү энеси өлөт.

Ошондо атасы:

– Бир кой, бир кап ун, кепин үчүн он эки, он беш метр ак кездеме апкел, кудаларга, жездеңе, эжеңе кабар айт – деп, Делденбайды ат мингизип, эжесине жиберешет. Ошентип, Делденбай эжесине келип, атасы менен агасынын айткан кабарын айтат. Эжеси менен жездеси сураганынын баарын берип, өздөрү:

– Эртең барабыз, – деп калышат.

Жолдо келе жатса, алдынан карышкыр чыгат.

«Кудайдын ити курулай ачка экен» – деп, коюн ага берет. Андан ары кетип бара жатса, камыш желпилдесе: «Кудайдын келини кур жүгүнбөйт» – деп, кездемесин айрып, камыш башына байлап салат. Андан ары келе жатып башат көрөт.

«Кудайдын казаны кур кайнайбы» – деп, унун чалып кетет.

Үйүнө барып, ушундай деп жөнүн айтат. Айласы канча, сырын билет, унчукпай калат.

– Уул, баланы терметип тур, мен уй саап келем, – дейт жеңеси.

Делдеңбай баланы терметип олтурса ыйлайт, башын сыйпаса мээси былкылдайт.

– А мээси курттап кетиптир – деп, мээсин оюп салат.

Жеңеси келсе, баласы дым жок жатат.

– Бала эмне болду? – деп, Делдеңбайдан сураса:

– Мээси курттап кетиптир, куртун алып койсом эле уктап жатат, – деди.

Айла жок ыйлап-сыктап кала беришет.

Ушуну менен Делдеңбай делдеңдеп кетип бара жатса, жылан жатат, аны чөнтөгүнө салат. Андан ары баратса, бир жумуртка жатат, аны да чөнтөгүнө салат. Андан ары баратып, эски журттан шибеге таап алат, муну да чөнтөгүнө салат. Андан ары баратып, бээлер тууп жаткан жерден бээнин чөбүн алат. Андан ары делдеңдеп келе жатып, бир ээн жерден бир боз үйгө туш келет. Үйгө кирсе эч ким жок. Сабадан кымыз ичип, тоюп, жыланды салып, отту көзөсө көмөчү бар экен, анын ордуна жумуртканы көөмп, төргө шибегени түбүн ылдый кылып учун чыгарып коёт, эшиктен чыга бериш улагага бээнин чөбүн жайып коюп, өзү жабыкка жатып алат.

Аңгыча жезкемпир келип, кымыз ичейин деп, сабаны ачып, жыланды көрүп чочуп, көмөчүн жейин деп отту көзөсө, жумуртка тарс жарылып, көзүнө жабылат, чочуп кетип төргө отура калайын десе шибеге кирип кетет. Ыргып туруп, эшикке чыгайын десе, бээнин чөбүнө тайгаланып жыгылып, башы босогого тийип, жарылып өлөт. Күлүп жатып Делдеңбай да өлөт экен.

ЧЫНЧЫЛ

Илгерки заманда Ак ниет, Кара ниет деген эки бай болот. Ак ниет байдын Кадыркул деген чынчыл жигити болуптур. Кара ниеттин мал-дүнүйөсү Ак ниеттикинен азыраак экен.

Кара ниет: «Ак ниеттин дүнүйөсү эмне үчүн менден көп» – деп ойлонуп, Ак ниет бай менен сүйлөшөт. Ак ниет Кара ниетке:

– Дүнүйө малымдын көптүгү чынчыл жигитим Кадыркулдун касиети, – деп жооп бериптир.

Ак ниет менен Кара ниет экөө бир жайлоодо жайлашат. Кара ниет ошондо айла-амал издеп, өзүнүн жезкемпир досун чакырып:

– Ак ниет байдын Кадыркул жигити чынчыл экен, ошол жигитин калп айттырганга аракет кыл. Ак ниеттин эки ак тулпар, кара тулпарын алдап ал. Чынчыл Кадыркул алдаш үчүн сизге мен ак чатыр, көк чатыр, кызыл чатыр менен сулуу келин-кыздарды кошуп беремин. – Мен бир кары кемпир, жалгыз кызым бар. Мен баймын. Бирөөнүн башы келсе, малы келбейт, малы келсе, башы келбейт, кызыма ылайыктуу жер чыкпай жатат дегин. Кадыркул чынчыл жигит үйлөнө элек, ал сенин ак чатырыңа, көк чатырыңа жана кыздарыңа кызыгып келсе, сен аны алдап калп айттырууга аракет кылгын, – деп кеңеш кылат.

Күндөрдүн биринде чынчыл Кадыркул жылкычы, койчулар менен эт жеп, кымыз ичип олтурушуп, жайлоодо ак чатыр, көк чатыр, кызыл чатырдын пайда болгонун көрүшөт. Ошондо чынчыл Кадыркул жигит жылкычы, койчуларга айтат:

– Муну мен билип келейин – деп, ак чатыр, көк чатыр, кызыл чатырга барат, барса кемпир сулуу кызды шайыга бөлөп кийгизип, жанына кыз-келиндн нөкөр кылып койгон. Кой союлган, кымыз бышылган, жигиттери иш менен алек.

Чынчыл жигит келгенде, кемпир келин-кыздар болуп тосуп чыгат.

– Сиз дагы бир байдын баласысыз го – деп, сылык сөз менен эт, кымыз берип, сыйлап калышат.

– Байбиче, сиз кайсы жердиксиз, бул жерге кайдан келдиңиз? – деди чынчыл Кадыркул жигит.

– Ушул кыздын атасы чоң бай эле, дүнүйөсү мага калып, атасы өлүп калды, ушул кызымдын урматына жайлоого келип, келин-кыздарым менен эс алдырып жатамын – деп, кемпир жооп берди.

– Байбиче, эгер иштин жөнү ушундай болсо, мен айылыма барып, жолдош-жоро ээрчитип, сиздин кызга жуучу түшөйүн,

– деди Кадыркул.

Кемпир мурунку сөздөрүн кайталап:

– Биринин башы келсе, малы келбейт, биринин малы келсе, башы келбей жүрдү эле. Башыңыз келди, өз балам үчүн сизден калың көп сурабайм. Куда түшкөнү келерде Ак тулпардын башына аяктай кебез байлап кел. Кызымды алып кетерде Кара тулпарды калыңына бергин.

Кадыркул жигит макул болуп, айылына келди. Жылкычы, койчулары менен сүйлөшүп:

– Кызды алмак болдум, жолдош болуп мени менен жүргүлө. Ак тулпардын башына аяктай кебез байлагыла, бул куда түшкөнүбүз, кызды алып кетерде Кара тулпарды калыңына беребиз. Ошентип, мен үйлөнөмүн. Ушу жашка келгенче Ак ниет байга иштедим эле, менин кызматым эки атка татыр. Ак ниет байым туура дээр.

Ушуну менен чынчыл жигит Кадыркул Ак тулпардын башына аяктай кебез байлап, ак чатыр, көк чатыр, кызыл чатырды көздөй жөнөштү. Бир аксакалы баш-көз болуп, кемпирге жуучуга келдик деген кабар берди. Кемпир келин- кыздары, жигиттери менен буттары үзүлгөнчө кызмат кылышты.

– Менин малым көп, түмөн баймын. Кызымдын жуучусуна келген Ак тулпарды союп жегиле – деп буйрук кылды.

Кадыркул жигит жолдоштору менен түнөп-конуп, мейман болушту. Кемпир Кара ниет байга жигит жиберип:

– Ак тулпарды алдап жедик, Кара тулпарды калыңына бермек болду – деп, кабар кылды.

Ушул убакта Кара ниет байдын сүйүнүчү койнуна батпай, Ак ниет байдын үйүнө кемпирин жана жолдош-жоролорун ээрчитип жөнөдү. Ак ниет бай алардын келгенин көрүп, малын союп, кымызын куюп мейман кылды. Тамак жешип, жай олтуруп сөзгө киришти.

Ошондо Кара ниет бай Ак ниет байга мындай деди:

– Сиздин дүнүйөңүздүн, малыңыздын, жаныңыздын менден көп болгон себеби жигитим чынчыл Кадыркулда дебедиңиз беле. Эгер чынчыл Кадыркулуңуз калп айтса, малыңызды мага бересизби?

– Дүнүйөдө Кадыркул жигитим калп айкан эмес, эгер калп айтса, малымдын баарын сен алгын – деп, Ак ниет бай жооп берет.

Ушул сөздү такташ үчүн Кара ниет бай молдосун, бийин, казысын чакыртат. Молдосу, казысы, бийлери кагаз жазышат.

«Эгер, Кадыркул калп айтса, Ак ниет байдын дүнүйөсү Кара ниеттики, эгер калп айтпаса, Кара ниет байдын дүнүйөсү Ак ниеттики» – деп, бексул жазышат. Ушуну менен Кадыркул жигит эки-үч күн мейман болуп, күйөөчүлөп шаан-шөкөт менен айылына келет. Кемпир келерки ишемби күнү келип, кызымды алып кет деген жообун берет. Кемпир чынчыл Кадыркул жигитке ыраазычылыгын билгизип:

– Айланайын, бала болуп каларсың, менде дүнүйө көп, ушу дүнүйө, мал-жандын баары сеники. Ошондуктан мен дүнүйө алайын деп жаткан жерим жок сенден. Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт, балам. Келерки ишемби күнү кызымды алып кетерде Кара тулпарды калыңына бергин. Андан кийин бешенең бештен, бактылуу болуп жашай бер, – деди.

Кемпирдин бул сөзүнө Кадыркул, куда башчылар, жолдош- жоросу да чоң ыраазы болушту.

– Байлыгы бу болсо, кызы сулуу болсо, дүнүйөнү кеп кылбай, Ак тулпарды барар менен союп алса, – дешип айылына кайтышты.

Келерки ишемби күнү баягы убада боюнча Кара тулпарды калыңына берет. Баягындан артык мейман күтүп, кемпир ыйлап-сыктап:

– Малга чукак эмесмин, башка чукакмын! – деп, Кара тулпарды сойдуруп таштады. Эртеси кызды алып кетер күнү кемпир чыңырып, өкүрүп ыйлап, меймандардын тынчын алып үстүнө келет.

– Жалгыз бир тууганымдын жалгыз баласы дүйнөдөн кайтыптыр. Айланайын, куда башчы, Кадыркул уулум, ийгиликтин кечи жок деген. Үч-төрт күн коюп жетилигин берип, анан кызымды жөнөтөм, – деди.

Куда башчы, Кадыркул, жоро-жолдоштору болуп айылына кайтышты. Эртеси ак чатыр, көк чатыр, кызыл чатыр жок. Кемпир көчүп кетет. Кемпир келип Кара ниет байга өз милдетин аткаргандыгын билдирет. Кара ниет бай Ак ниет байга минтип айтат:

– Сенин Кадыркул жигитиңдин калп айтпаганын көрөйүн, эки киши жиберип, чакырталык – дейт. Эки жигиттен эч нерсе айттырбай, бир кана: – Кадыркул сени Ак ниет байың чакырып жатат, – деп айттырышат. Быяктагы болгон иштин жайын билдирбейлик дешет. Ак ниет бай менен Кара ниет бай экөө эки жигитти Кадыркулга чаптырат. Эки жигит барып чынчыл Кадыркул жигитке:

– Сени Ак ниет бай чакырып жатат! – деп, кайра тартышат.

Чынчыл Кадыркул жигит байын көздөй жөнөп калат. Жолдо келе жатып чынчыл Кадыркул жигит чочулап: «Бу байым чакыртчу эмес эле, Ак тулпар, Кара тулпар жөнүндө угуп калган го» – дейт да, эмне деп жооп берерин билбей башы катат. «Экөө болсоң жолдошуңа акылдаш, жалгыз болсоң бөркүңө акылдаш» деген кыргыздын макалына таянып, бөркүнө акылдашмак болот. Ошентип, Кадыркул чынчыл жигит таягын жерге сайып, тумасын башына кийгизип коюп, камчысын сүйрөп: «Ассаломалейкум» – деп, бөркүнө салам айтып келет, өзү Ак ниет бай болуп бөркүнүн ордуна жооп берет: «Валекум ассалам, чынчыл Кадыркул жигитим, мал- жаның, эл-журтуң аманбы?» – дейт. Анда өзү жооп берет:

«Мал-баш, эл-журт аман. Аманы курусун, Ак тулпар аңга түшүп өлдү, Кара тулпарды карышкыр жеди» – дейт да:

«Ушунум калп болуп калды го», – деп, бөркүнүн артынан кетет. Экинчи жолу дагы бөркүнө салам айтып келет да, байынын баягы эле суроосуна мындайча жооп берет. «Мал-баш курусун, Ак тулпарды сууга агызып өлтүрдүм, Кара тулпарды карышкырга жедирдим». «Ай, ушунум да калп болуп калды го, тулпарды карышкыр жемек беле, тулпар сууга акмак беле» – деп, кайра кетти. Чынчыл жигит Кадыркул бөркүнө үчүнчү жолу келди. «Ассаломалейкум, Ак ниет байым, бала-бакыраң аманбы?» – деп сурады. Ак ниет бай: «Мал-башың, эл-журтуң аманбы?» – деп кайталады. Анда чынчыл Кадыркул жигит

«Мал-баш аманы курусун, мастан кемпир кызымды берем деп, Ак тулпарды, Кара тулпарды алдап жеп койду. Ушул сөзүм жымсал болду го» – деп, Кадыркул жигит бөркүн кийип, айылына келди. Баягы шаани менен чынчыл Кадыркул жигит Ак ниет байына келди.

– Ассаломалейкум, Ак ниет байым, бала-бакыраң менен аман-эсен жатасыңбы? – деди.

Анда Ак ниет байы:

– Алейкум ассалам, чынчыл жигитим, Кадыркул мал- жаның аманбы? – деди.

Чынчыл Кадыркул жигити:

– Бир кемпир кызымды берем деп, Ак тулпар менен Кара тулпарды алдап жеп койду, – деди.

Ошондо отургандар, казы-муфталары, молдолору, бийлери, Ак ниет, Кара ниет байлары Кадыркулдун чынчылдыгына ыраазы болушуп, бексул боюнча Кара ниет байдын мал- дүнүйөсүн Ак ниет байга алып беришти. Ошондон Кадыркулга чынчыл деген ат калып, жомоктун аты да чынчыл болуп калган экен.

АЛТЫН ШАКЕК

Илгери бир заманда бир чоң байдын малы көбөйүп тескери жайылса да, бир кишиге чык татырбаган Чыгайбай болот.

Өлгөн малынын этин жейт. Тамак ичип жатканда бирөө келсе, жылдызы жерге түшүп, тамагын аяп, ылдый карап отурчу экен.

Бир күнү кемпири:

– Ой чал, кел дебеген үйдөн, кетмендеген көр жакшы деген эмеспи, түлөө кылып, эл-журттун батасын алалы, тамак берели

– десе, чалы ыйлайт.

– Менин дүнүйө малыма тийбе. Эл бекер жеп кетет, мага эмне пайда, өзүң тапсаң бере бер! – деп кемпири менен урушат.

– Ой, куураган чал, баласы жок өлөбүз, өлсөк артыбызга калат, малыңды ит-куш жейт, кой! Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт, элдин батасын алалы, – дейт кемпири.

Чал болбойт. Кемпирдин катып жүргөн алтын акчасы бар экен, ошону бир жигитке берип, бир бээ, эки-үч кой жана башка керектүү нерселерди алдырып, түлөө бермекчи болот.

«Менин малыма тийбей, өзүң таап бермек болдуң, кемпир бээң семиз, койлорундун куйругу казанбактай экен» – деп, чал аябай сүйүнөт. Койду, бээни союп, боорсок бышырып, аябай даярданып, эл чакырып түлөө берет. Ак сакал, көк сакал, кемпир-кезек, бала-бакыра болуп келишет.

– «Жети кишинин бири кадыр» деген, эл-журт, балам жок, бата бергиле! – деп, суранды эле, эл чуулдап бата берет. «Эй, шумдук, деле адамга тамак бербеген немелерге кандай кудай жалгады» дешип, таң калышкан эл бүт түлөөнү кемпир бергенин түшүнүшөт.

Бир нече күн өтөт, бир күнү кемпир эшикте турса, бир кара булут келе жатат. «Кир жайдым эле, күн жаайт го» – деп турса, кара булут ичинен бир аксакал киши болуп:

– Эй, байбиче, тилегиңиз кабыл болду. Балалуу болосуң, – деп, көздөн кайым болуп, булут таркап кетет.

Кемпир сүйүнүп, кудайы берет. Ошентип, кемпирдин тилеги келип, эркек бала төрөйт. Баласы экиге чыгат, ошондо баланы көрүп, мээр жаап, чал той берет. Чоң үй салдырып, баланы молдого берип окутат. Эч нерседен кем кылбай өстүрөт. Бала он алты-он жетиге келгенде, атасы кара аргымак камдап, күмүш ээр токум кылып, баласын сыртка чыгарат. Баласына үч миң дилде берип, кемпир-чал базарга жиберет.

– Ич, же, эмне көңүлүңө жакса ошону сатып алгын – дешет. Бала базарга барып карап жүрсө, бир кемпир чоң дөбөт кармап турат:

– Ой, байбиче, бул эмне? – дейт, анда ал кемпир:

– Бул ит, – деп жооп бериптир.

– Эмне иш кылат? – десе.

– Короо кайтарат, үрөт – деп жооп берет кемпир, – кичинесинде тоодон таап алдым эле, эми чоңойгондон бери кутурду, кабанаак болду, же курсагын тойгуза албадым. Эмне берсең ошону алам, балам.

Бала миң дилде берип, итти сатып алат. Аңгыча бир кара мышыкты сатып отурган адамдан:

– Бул эмне деген жаныбар? – деп сурайт.

– Бул – мышык, үй ичине тынчтык бербеген чычканды кармап жейт. Итти деле миң дилдеге албадыңбы. Менин мышыгым да миң дилде, – деди тиги адам.

– Макул – деп, миң дилде берип, мышыкты сатып алды.

Андан ары барса, бир адам жылан сатып отурат.

– Бул эмне? – деп дагы сурады бала.

– Жылан – деди.

– Эмне кылат? – деди бала.

– Кызым, аялым экөө отун алып жүрсө, кызымды чагып алыптыр, алса – адам алсын, албаса – өлтүрөм, – деди ал киши.

– Эмесе мен алам, канча? – дейт.

– Миң дилде, – дептир ал адам. Калган миң дилдесин берип, жыланды да сатып алды.

Кечке маал үйүнө келе жатса, ата-энеси экөө тең карап турган болот. Торпоктой чоң бир жаныбарды жетелеп келе жатат бала. Келсе ит.

– Бул эмнең? – дешсе.

– Миң дилдеге ушул итти сатып алдым. Миң дилдеге мышыкты алдым. Миң дилдеге мынабу жыланды алдым, – деди бала. Энеси чалы менен урушат.

– Баланы мурунтан эл көзүнө чыгарып, эл аралатпай, сен кылдың? – деп, кемпир чалын каарып өтөт. Чалдын баласына ачуусу келет, кемпирине да жини келип, үч миң дилдеге ичи күйүп, баласын үйдөн кууп чыгат. Бала итин жетелеп, мышык, жыланын алып кетет.

Кетип бара жатып бир тоонун түбүнө келип, уктап калат, жылан койнунан чыгып ышкырат, түрдүү тамактар даяр болот, ичип-жешип төртөө тоюп алышат.

– Эй, бала, тетиги тоонун чокусун көрдүңбү? – дейт жылан балага – ошону Талчоку дейт, илгери ажыдаар чыккан, ошол жерге жетсек, менин атам бар. Мен сени алпарып, адам кылам

– дейт.

– Көрдүм – деди бала.

– Менин атам – жер алдындагы жылан падышасы – Шаамаран, мен ошонун кызы болом. Мына бу итиң – иттин Кумайыгы, мышыгың – мышыктын Күлүстөнү. Кумайыкты жору тууйт. Эки чилде көрүп, анан күчүк болуп жумурткадан чыгат. Ошол Талчокуга Кумайыкты минбесең жетпейсиң. Ал сени жеткириш үчүн ак аркардын этине тоюш керек, антпесек жетпейбиз. Мобу тоонун ар жагында бир башат бар, ошол башатка барып, мен ак аркар суу ичкени келгенде чагам. Сен дароо жетип, мен чаккан жерди кесип ыргыт. Этин Кумайыкка беребиз.

Кумайык ак аркардын этине тоюп, эки күн уктап, анан баланы көтөрүп алып Талчокуга жөнөйт.

– Менин башым каякка бурулса, Кумайык да ошол жакка бурулса, жетебиз, – деди жылан.

Ошентип, Талчокуга жеткенче Кумайык аксап, эптеп жеткирет. Барышса, ак сарай алтын-күмүш, күн тийген, жемиш бышкан бейиштен жыргал экен. Ити аксап, таптакыр баса албай калат. Жылан бир чөптү алып берип, ошону сууга салып сүрттүрсө, буту айыгып калат. Сарайдагы көп сонунду көрүп жүрүп, сонуну таркаганча бир жыл өтөт. Ичкен-жегени сонун, ойногону перинин кыздары.

Бир күнү баланы Шаамаран жылан падышасы чакыртат:

– Келгениңе бир жыл болду, балам, эмнеге келбейсиң? – деди.

– Ойногонум пери кызы, ичкеним чүйгүн, көргөнүм шумдуктуу алтын-күмүш жасалгалуу дүнүйө болду, келбегенимдин себеби ушул. Кечирип кой, Шаамаран падыша – деди бала.

– Эй, балам, менин кызымды миң дилдеге сатып алып, өлтүрбөй алып келгениңе ырахмат. Эмне аласың? Адам баласына алтын баалуу болчу эле, алтын ал, нечен асыл таштар бар, мундан ал. Перинин кызын кааласаң аны ал – дейт.

– Жок, эчтеме албайм, асман менен учуп жүргөнгө бир ажыдаар бер – дейт бала.

– Жок, бербеймин, – деди Шаамаран, – мен ант кылганмын, илгери мен ооруп, тамырчы адам баласынын сүтү дары дешкенинен бир ажыдаарды жиберип, бир бала алдырдым, ал балага алтын берип, бир кичинекей сүт алып кел, – деп жөнөттүм. Бала барып, бир куурай терип жүргөн жаңы төрөгөн келинден алтын берип жатып, бир азыраак сүт алып келди. Мен ошол сүттөн айыктым. Бала бир ажыдаар сураганын берсем, ал бала эл-журту менен эрегишип, падышаны баш кылып бүт элди сордуруп таштаптыр. Аны билип калып, ажыдаарды алып койдум, ошондон кийин ант кылгам.

– Ажыдаарды атаң бербей койду – деп, ал жигит кызына барат.

– Анда тилинин алдында сактап жүргөн алтын шакеги бар. Ошол алтын шакекти сура, – деди кыз.

Шаамаран падыша алтын шакегин берди.

– Алтымыш күн жанымда бол – деп, алтымыш дуба үйрөттү.

Эл-жерине кетмек болуп, шакекке бир дубасын айтып, көп алтын алып, бала жолго чыкты. Шаамарандын сулуу кызы:

– Башыңа не иш түшсө келип тургун, – деп, коштошуп калды.

Бир жерде бала эс алып отурса, бир чал мал багып жүрөт.

– Ой, балам, кайдан жүрөсүң? – деди чал.

– Атам-энем жок, баласы жокко бала болом, – деди бала.

– Мага бала бол – деп, чал баланы алып үйүнө келди.

– Жашымда куурай алып жүрүп төрөп, жоготуп алдым эле. Эми баламы таап келиптир, – деди кемпири.

Чоң той берет. Бир нече күндөн кийин кемпир:

– Балам, эми келинчек ал, мени казан-аяктан куткар, – деди.

– Апа, анда ханга куда бол, – деди бала.

– Ай, балам, ага колдо жок, бизге хан кызын береби? – дейт.

– Өзүң хандын насаатчысың, былжырабай куда түш! – деди чалы.

Ал элдин шарты боюнча куда түшө турган киши үч күн үйдүн тегерегин шыпырат экен. Кемпир бир күн шыпыргандан кийин хан жигиттерине буйрук кылат:

– Ким мага жуучу түшкөнү жатат, билгиле.

Карап турушса баягы акылчы кемпир экен, жигиттери ханга айтып келишет.

– Сиздин акылчы кемпириңиз экен, ханым – дешти жигиттер. Хан кемпирди чакыртат.

– Эй, байбиче, балам жок дечү эмес белеңиз? – деди хан.

– Ооба, жок деп жүрчү элем. Ушинтип жоготуп коюп, эми таптым баламды, – деди кемпир.

– Болуптур, мен сени чанбаймын – деди да, хан калыңын кесмей болду – жылып аккан суу болсун, сыдыра бүткөн тал болсун, бир жагы май, бир жагы сүт көл болсун.

Булбулдары сайрап турсун да, суунун биринин чабагы бирине ыргып турсун. Эшигимдин алдына түн ичинде күндүзгүдөй жарык болсун, даарат алган жерим жакут, көөхар болсун. Малдын эсеби жок келсин – деп, кемпирди узатты. Кемпир капа болуп кайгырып, ыйлап-сыктап үйүнө келди.

– Ыйлаба, апа, – деди бала.

Эртеси хандын айтканын айтканындай кылып алтын шакектин касиети менен орундатат. Хан таң калып отуруп калат. Көп малдын эсебин таба албай элине таратат. Ач

көздөрү төрт-бештен, калгандары эки-үчтөн алышат. Хан кызын балага берет. Отуз күн оюн, кырк күн тоюн өткөрүп, үйлөрүнө жөнөр маал болуп калат.

– Эми жаман үйгө кантип алпарабыз, – деп, кемпир байкуш дагы кайгырат. Чалы ага ачууланат.

– Апа, коркпо! – деди баласы.

Үйүнө келишсе, келиштире салынган заңгыраган үй-жай, бардыгы жасалгаланган экен. Ханды кошо чакырып, абдан меймандашат. Хан дагы таң калат.

Ошентип, бала атасы-энеси менен жашап, жатып калат экен.



ЧЫНААЛЫ ШАКЕТАЙ УУЛУ

1920-жылы Талас районундагы Арал айылында (мурдагы Талдыбулак кыштагында) орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган.

1937-жылы Буденный жети жылдык мектебин бүтүргөндөн кийин, Фрунзе шаарындагы педагогикалык окуу жайына кирип, 1939-жылы бүтүрүп, Талас районундагы Талдыбулак жети жылдык мектебинде мугалим болуп иштеп, 1940-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылган. Армияда кызмат өтөп жүргөндө согуш башталып, 1943-жылы жарадар болуп, Талдыбулак мектебине кайра келип, мугалимдик кесипте 1939-жылдан 1980-жылга чейин иштеген. Иштеген ишинде жакшы көрсөткүчтөргө жетишип, «Эл агартуунун отличниги» значогу,

«Эмгектеги каармандыгы үчүн» медалы жана да согуштук көп медалдар менен сыйланган.

Ал акындардын ырларын атайын кызыгып жыйноого 1954-жылдан тартып киришет.

Акындардан Эсенаман, анын баласы Үмөталы, Айтыке, Чоңдунун ырларын топтоп, Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун фондусуна өткөргөн.

Чынаалы аке Таластан чыккан комузчулар Айдараалы жөргөлөк, Эркесары, Атай, Шекербектин комузчулук чеберчилигин эргип сүрөттөп айтар эле.

КӨӨДӨК

Илгери-илгери бир заманда эки бир тууган болуптур. Биринчи жолу алар сырдашканда, болгон акылдарын айтышып, эл катары тың жан сактоо кылып, жакшы жашоону эңсешет. Эмгегинен тапкандарын туура пайдаланып, иштери оңоло баштайт. Мал күтүп, акча топтоп, мезгил жетип, улуусунун үйлөнүү учуру келет. Кыз сынап, эл аралап, ар кандай кишилерге жолугат. Бир күнү жолдон кетип бара жаткан карыя кишиге жолугуп, болгон оюн айтып, карыядан акыл сурайт.

– Аке, мен жетим элем. Бир тууганым экөөбүз эмгектенип, мал күттүк. Бир аз акча топтодук. Эми мен үйлөнөйүн деп, кыз издеп жүрөм. Кандай кызга үйлөнсөм? – дейт.

– Балам, көөдөк болбосо болду, үйлөнө бер – деп көздөн кайым болот.

Бала түшүнбөйт. Жолдон жолуккан кызга сүйлөшүп:

– Атың ким? – деп сурайт.

– Атым Чыдамсыз, – дейт кыз.

Бала ойлонуп олтуруп: «Мунун аты Көөдөк эмес экен, ушуга үйлөнөйүн» – деп ойлойт.

– Чыдамсыз болсоңуз – мейли, атыңыз Көөдөк болбосо болду. Мен үйлөнөйүн деп кыз издеп жүрөм, мага турмушка чыгасыңбы? – дейт бала.

– Азыр чыгам, кеттик эмесе! – деп, шаштыра баштайт.

– Мынча эмнеге шашасың? Аты-жөнүңдү айтчы, шаштырбай? – деп, бала таң калат да, кызды карайт.

– Айтпадым беле, атым – Чыдамсыз. Алар болсоң эрте ал. Мындан көпкө чыдай албайм, – деп кыз шашат. «Кой, карынын сөзүн угуш керек, аты Көөдөк эмес экен» – деп, Чыдамсызга үйлөнөт.

Иниси үчөө жакшы жан сактап, турмуштары оңоло баштайт. Күндөрдүн биринде Чыдамсызды көндүрүү үчүн:

– Кандын уларын уурдап келдим, сен муну эч кимге айтпа, хан бизди доого жыгат – деп, эскертип уларды союп, бышырып жешет.

Бир күнү чыдайт, эки күнү чыдайт. Үчүнчү күнү көөдөнүнө батпай, жарылып кете жаздайт. Бул коңшуга чуркап барат, оозу батпайт, тиги коңшуга чуркап барат, оозу батпайт. Акыры үчүнчү коңшуга барат.

– А... ай, сен, биздин эмне кылып жүргөнүбүздү билесиңби? Биз силерге окшоп эле эти жок олтурмак белек. Кишиге айтпайсыңбы? Мен айтып берейин – деп, бүлкүлдөп, өпкө-өпкөсүнө батпай, демиге баштайт.

– Айта бер, мен көөдөк эмесмин, айтпайм, – деди.

Болгон ишти болгондой айтып таштады. Эки бир тууган эгин айдап, талаада жүрдү. Бир жерге келгенде, сокону өгүздөр тарта албай калды. Ал жерди ала калтырбас үчүн кетмен менен казышты. Убакытты бошко кетирбестен, биринин колун бири бошотуп жерди казып, экинчиси сокону жүргүзө берди. Бир аз казгандан кийин чоң чаначтын чети чыкты.

– Байке, чанач! – деп, кыйкырды кичүүсү.

Агасы кошту токтотуп, чуркады. Акырын алышып, оозун ачты. Толтура алтын экен. Бороздун четинде олтурган

Чыдамсыз күбүр-шыбырды угуп, чуркап келди. Эми аны жашыра албай калышты.

– Кишиге оозуңдан чагарба, эми биз бул алтынга мал алабыз, шаар салабыз, оюбуздагынын баарын кылабыз, – деди агасы.

Алтынды үйүнө алып барды. Бара жатканда баягы үйлөнөм дегенде жолуккан ак сакал карыя дагы жолукту.

– Ээ... эй, балам, сак бол, көөдөк аял алба дебедим беле. Сак болбосоң, бул алтын үчүн башыңдан ажырайсың – дейт да, көздөн кайым болот. Балдар эми түшүнөт, эртеси баягы сырдашкан аял менен Чыдамсыз уруша кетет.

– А, ай жигит, аялыңды кой дебейсиңби, мунуң бир көөдөк экен. Эгер кой дебесең, баягы күнү хандын уларын уурдап жегениңерди айтам. Хан силерди шыр айдап кетет – дегенде

Чыдамсызды араң койдуруп, экөөнү жараштырып тынышат. Эми экөө ынак болуп калышат. Эки күндөн кийин айт болуп, айт намазга аял, эркек дебей бара жатканын көрүп:

– Булар кайда баратышат? – деп, сурайт Чыдамсыз.

– Сен билбейсиңби? Тээтиги молдонун, казынын үйүнө бара жатат. Ал экөөнүн тең аялы өлгөн, ошого бара жатат – деп түшүндүрөт.

Балдар көөдөктүн сөзсүз бул ишти ханга билдире турганына түшүнөт да, алтынды башка жакка катып коюшат. Акырындык менен өз керектерине жаратып, иштери оңоло баштайт. Көөдөк бир жума чыдайт. Экинчи жумада ичине батпай, ар кайсы үйгө кирип айткысы келет. Бул үйгө кирет, оозу батпайт, ал үйгө кирет, оозу батпайт. Баягы сырын айтып жүргөн коңшусуна барып:

– Ай, жеңе, сен билесиңби? Көптөн бери айтайын деп, оозум батпай жүрчү эле, эми айтайын, эч кимге айтпайсыңбы? – деп сурайт.

– Айт, мен көөдөк эмесмин, айтпайм айтсам баягыда эле хандын уларын айтпайт белем, – дейт.

Ага ого бетер ишенди. Көкүрөгү көөп чыдай албай:

– Ай, жеңе, кош айдап жүрүп аңыздан бир капка барабар болгон чоң чанач алтын таап алдык. Эми бай болобуз, шаар курабыз. Азыр эле күнүнө эт жеп жыргап калдык. Эми бай болобуз, ошондо көрөсүң, жеңе – деп, каткырды эле, көөдөнү бошогонсуп калды. Дагы чыдаган жок. Экинчи, үчүнчү, төртүнчү үйгө кирип айткысы келди. Демигип чуркап жүрүп, үйүнө кеч барды.

– Сен эмне бүгүн желигип калгансың, кайда жүрөсүң? – деп, ачууланып сурады эри.

– Оой, кудайдын бергенинин эмнесин жашырат элек. Биз бирөөнүн алтынын уурдап алдык беле, бардык коңшуларга сүйүнчүлөп айтып чыктым, – деди.

Иштин эми жаман жагына айланганын билишкен жигиттер алтынды таза киши таба албас жерге бекитти. Күндөр өтүп, бул иш ханга жетти. Хан жигитти чакыртты.

– Алтынды алып келип, хандын казнасына төккүн, төкпөсөң башың алынат – деп, казыны, молдону чакырып кыйнай баштады. Жигит эч шек бербеди, сабаса да айтпады. Акыры аялды чакыртып, катуу суракка алды. Үйүн тинттирди. Короо-сарайын бүт аңтартты.

– Каякка катты айт, бул эриңдин алып келгени чынбы? – деп, кысымга алып, сабады. Чыдамсыз чынын айтты, бирок алтын табылбады.

– Айланайын, ханым, молдоке, казы аке, менин аялымдын акыл-эси туура эмес, көөдөк, ар кайсыны айта берет, эң мурун кайсы күнү деп сурасаңыз. Ошону туура айтса эле күнөөлүү болоюн – деп, жигит ыйлай берди.

– Кана, кайсы жерден таптыңар, качан үйгө алып келдиңер? – деп, суракка алды казы.

– Аңыздан кош айдап жүрүп тапканбыз. Чоң чаначта болчу. Баягы хандын уларын уурдап жегенден төрт күндөн кийин, баягы молдонун, казынын катыны өлгөн күнү үйдө болчу. Ананкысын билбейм, – деди Чыдамсыз.

Хан, молдо, казы, аны көөдөк, келесоо деп чечти. Анткени молдонун, казынын аялы өлгөн эмес. Хандын улары жоголгон эмес. Аңызга чаначка салган алтынды катыш мүмкүн эмес.

Ошентип, ага-инилүү жигиттер амалын таап кутулушту. Көөдөк болсо ошол казынын таягынан кийин ооз ачпас болду.

ДАРДАҢАЛЫ МЕНЕН ДЕРДЕҢАЛЫ

Илгери бир заманда биринин сөзүн бири укпаган Дардаңалы менен Дердеңалы деген эки бир тууган болуптур. Ата-энеси, ага туугандары:

– Ынтымактуу жүргүлө, антпесеңер турмушуңар оңолбойт десе, угушпайт. Дардаңалы төшүн бүчүлөнбөй, дардайып барып төшүнөн бир тийип, бардык ишке чыдамы жок, сабыр кыл десе, укпаган бала болот. Кылган ишинин баары чалды-куйду, башаламан бүтөт.

Дердеңалынын эки таноосу дердейип, таноолорунан буу чыгып, дердеңдеп жүрчү. Бир нерсени укса эле делдеңдеп чуркап барып, аны көргөндөн кийин: «Мен да ошондой болом» – деп, дердеңдейт.

Күндөрдүн биринде көкбөрү тартып жүрүп, бирөө атынын жүгөнү жок болсо да, камчы үстүнө камчы уруп, элден кутулуп, көкбөрүнү үйүн көздөй алып кетип, көрүнбөй калат. Муну көргөн балдар баш-аягына түшүнбөй туруп эле, атасын:

– Мага жеткирбеген тулпар таап бергин! – деп кыйнашат. Аргасыздан атасы эки баласына эки тулпар таап берет.

– Жүгөнсүз чаппагыла, күүлөнгөндөн кийин тулпарлар белгисиз жакка алып кетет. Жүгөнү менен да ала качып кетсе, алыңар келбей калат – деп, атасы эскертет.

Балдары аны этибарга алышпайт. Тулпарларды минип көкбөрүгө чыгышат. Көкбөрү колго тиер замат аттардын жүгөнүн шыпырып ташташат. Эми камчы үстүнө камчы урушат. Тулпарлар камчыга ууккандан кийин учуп жөнөйт. Алар көкбөрүнү үйгө алып барабыз деп ойлошот. Бирок тулпарлар белгисиз багыт менен зымырап жок болот. Тулпарлар токтоно албай сууга түшүп кеткени, же ээн талаа, эрме чөлгө барып, зорукканда жыгылып, бардыгы ачкадан өлгөнү ушу күнгө чейин белгисиз. Атасы балдарынын ыргыткан жүгөндөрүн үйүнө алып барат. «Балдарым келсе, турпарларына ушул жүгөндү катып берем» – деп, сактап жүрөт экен.

ЧАКЧЫГАЙ МЕНЕН КАРАКАШ ЧЫМЧЫК ЭМНЕ ҮЧҮН ЖАЙЛООДО ЖАШАШАТ?

Илгери каракаш менен чакчыгай деле кара чыйырчык сыяктуу токойдо, коро-сарайларда уя салып, бардык чымчыктар менен атаандашып жан сактоо кылчу экен.

Чакчыгай түркүн обон менен сайрап, уйду туурап – мөөрөп, койду туурап – маарап, кулунду туурап – кишенеп, кишини туурап – ышкырып, итти туурап – үрүп, булбулдан да мен өйдөмүн деп мактанат. Кашка чымчык болсо, бир гана чыйк-

чыйк эткенден башка үнү жок – ызалуу.

Чакчыгай өтө куу болгондуктан, каракашты азгырып:

– Сага мен эң сонун обондорду, сайраганды үйрөтөр элем, убакытым жок, жанагы торгой, карлыгач, чыйырчык, сары айгыр, булбулдар мага сынтагышат. Ар кимди туурагандан башка таш-балакетти билбейсиң, өзүңчө чыгарган обонуң жок. Жайлай чакылдап, ар кайсы ташка бир конуп, балдарды алаксытып, бизге тең эмессиң дешет. Мен ушул ызага чыдабай өзүмө досторду көбөйтүп алайын деп жүрөмүн. Каракаш аке, азырынча сен экөөбүз дос бололу. Анан дагы дос издейли. Сага түркүн обон табышка дагы-дагы убакыт жетишер – деп, көңүлүн жубатты.

Каракаш чакчыгайдын бардык айтканына макул болду. Ынтымакта жакшы жашап жүрүштү. Чакең дос издеп таранчыга келди.

– Таке, силер көпсүңөр, бир эле түрдүү чыйпылдайсыңар, ошондо да көп үн чуулдап басымдуу угулат экен. Менин досум каракаш деле чыйпылдайт. Жалгыз болгондуктан үнү этибарга алынбайт, эч ким ага назар салбайт. Макул десеңер биз силерге кошулуп бирге жашайлы. Ошондо тигилерге теңтуш болобуз – деп, көз жашын төгөт.

Таранчылар боору ооруп кабыл алат. Күз болгондо кыргый келип чымчыктарды кырып жей баштайт. Таранчылар бадалга кире качышат. Каракаш менен чакчыгайдын балапандары ачыкта калып, турумтай, жагалмай, кыргыйлар илип кетет. Эми таранчылар менен чакендин ортосунда чатак чыгат.

– Дос болгонубуз кайсы, өз балапаныңарды бадалга, түнткө ала качып кирип кеттиңер. Менин балапандарым артта калып, баарын жеп кетишти, – деп таарынат.

– Силердин балапандарыңар өтө жай учат. Өзүңөр да жай учасыңар, жашыңганды билбейсиңер, анын үстүнө күзүндө чээнге кирип, жазында чыгасыңар, ыйлаганыңардан боорубуз ооруду эле. Балдарыңардын жөндөп уча албаганын бизден көрөсүңөр. Мындан көрө мурдагыдай бөлөк-бөлөк жүрөлү – деп, таранчылар учуп кетишет.

Ошентип, каракаш менен чакчыгай орундарында отуруп калышат. Ошол жылы кыш эрте келип, каракаш менен чакчыгай чээнге кире албай калат. Эстери ооп, жансерек болгон чымчыктарды балдар таап келишет. Балдардын атасы аларды таанып, өлтүрбөс үчүн капас жасап, жылуу үйгө киргизип, ундун улпагын, талкандын кебегин берип, кыштан аман-эсен чыгышат.

Атасы балдарга:

– Эл жайлоого чыкканда ала чыгып, ошол жерге коё бергиле. Жайлоодо жагалмай, турумтай, кыргый болбойт. Алар чымчыктын көп жеринде болушуп, чымчыктардан илип алып жеп, жансактайт. Жайлоого кыш түшкөндө таштын коңулуна, суурдун ийинине кирип, чээнден чыгышат. Жайында балапандары менен ойноп, күзүндө таштап келесиңер – деп, кеңеш берет.

Балдар сүйүнүп макул болушат. Жайлоого барышат. Каракаш менен чакчыгайдын оозуна шилекей салышып, эркин коё беришет. Ошондон кийин балдар жайкысын балапандарын издеп таап багышат. Бирок барган эле жылы каракаш:

– Кайра кетем! – деп, чатак кылат.

Чакчыгай мындай деп кеңеш берет:

– Жакада болсо чымчык көп, кайсы обонду үйрөнөөрүңдү билбей башың айланып калат. Бул жерде жалгыз мен түркүн обонго салам. Бир-экөөнү үйрөнүп калгың бардыр. Анын үстүнө экөөбүз бир эле суурдун эски ийинине тууп, балдарыбызды бирге чоңойтобуз. Эгер суусар көп болсо, чоңураак таштын коңулуна жанаша уя салабыз. Мен болсо, чээнден чыккандан кийин, не түркүн обонго салып сайраймын. Сен болсо, кулак салып угуп, балапандарга жем берип, жырғап жүрө бересиң. Кой, досум, мындай бизге душманы жок жер кайдан табылат, – деп азгырат.

Ага каракаш макул болот. Өтө ыраазы болуп, чакчыгай сайрай берет. Ошентип, каракаш байкуш: «Чакчыгайдын сайраган обондорунун бирин болбосо бирин, быйыл болбосо эмдиги жылы үйрөнөрмүн» – деп, чакчыгайдын балапанына бетегенин бүрүн терип келип берип, ушул күнгө чейин бир обон үчүн кошомат кылат экен.



АЛЫМКУЛ СООДОНБЕК УУЛУ

1921-жылы Жетөгүз районуна караштуу Тосор айылында кедей- дыйкандын үй- бүлөсүндө туулган.

Атасы Тиленчи уулу Соодонбек 1928-жылы колхозго мүчө болуп кирген. 1930-жылы Тосор айылындагы башталгыч мектептин 3-классына чейин окуган. Андан кийин энеси көп жылдар оорулуу болгондугуна байланыштуу окубай калган.

1937-жылдан тартып, Оргокор совхозунда чабан болгон. 1942-жылы Улуу Ата Мекендик согушка барып, 62-аткычтар дивизиясында болуп, 1944-жылы 6-апрелде жарадар болгон. Госпиталда жатып, 1944-жылы согушка жараксыз деп табылып, үйгө келген. Ошондон тартып Тосор айылында чабан болуп иштеп жүрүп, пенсияга чыккан. Жомокторду талаада кой кайтарып жүрүп, ар кайсы аксакалдардан, айрыкча өз айылындагы жомокчу Кыштообайдан үйрөнгөн.

АТАНЫН КЕРЭЭЗИ

Илгери бир замандарда Билегеч аттуу бир адам жашаган. Билегеч ар нерсени кыйын билгендиктен ушул атка конгон. Билегечтин жалгыз уулу болот. Билегеч күндөрдүн биринде өзүнүн өлөрүн билип калат да, уулун чакырып алып:

– Уулум, жакында мен дүйнөдөн кайтам. Сага билген акылымды айтып кетейин, жакшылап ук. Эркектин жан жолдошу – аялы. Биринчиси, ак-караны ичине бекитип, алганынын айыбын ачпайт. Экинчиси, албуут болот. Ачуусу келсе, өзүнүн алганын өлүмгө кыят. – Атасы оор дем алат да, баласына айтып жаткан акылын улантат. – Менин сага айтаар акылым алтоо: биринчиси, эмне болсо да, алган аялыңа сырыңды айтпа. Экинчиси, соодагерден карыз алба. Үчүнчүсү, кандын жасоолу менен дос болбо. Төртүнчүсү, туз таткан адамыңа эзели кара санаба. Бешинчиси, ар түрлүү насипти таштасаң да, эртең мененки насипти эч качан таштаба. Алтынчысы, адам ниетинен табат, – дейт. Уулу кунт коюп угат. Мындан соң атасы дүйнөдөн кайтат.

Атасы өлгөндөн эки-үч жыл өткөндөн кийин, бала үйлөнөт. Аялы менен жакшы жашап турат. Күндөрдүн биринде жигит олтуруп, атасы айткан акылдарды текшерип көрөйүн деп чечет. Биринчи ирет кандын жасоолу менен достошот. Ал досу өлүмдөн башкадан куткарам, – дейт. Ошентип, жасоол менен кол алышып, андан ары кетет. Жүрүп отуруп соодагерге кезигип, андан беш жүз сом акча карыз алат. Жигит үйүнө келип аялына:

– Мамырбай байдын баласы мага өч чыкты, мен аны өлтүрөм. Сен тактанын астына тиктиги эки кулач болгон ороо каз, таш жыйна, ороону кайра көмгөнгө – дейт жигит.

– Өлүгүңдү көрөйүңдү өлтүрүп кел, көөмп таштайлы, – дейт аялы.

Түн ортосу ченде, кан куюлтуп бир кап көтөрүп келип, ороого салып, таш менен бекитип ташташат. Ал жерден көчүп кетип, башка жерге келгенден кийин, бир шылтоолор менен аялын урат. Аялы канга арызданып келет.

– Каным, мени өлтүрмөк болду. Мен эмес ал канкор Мамырбайдын баласын өлтүрүп ороого көмгөн – дейт.

– Жигитти айдап кел! – деп кан жасоолун чакырып буйрат.

– Эй, сени кан чакырып жатат! – дейт, оңураңдаган жасоол жигитке келип.

– Экөөбүз дос эмес белек, сен мени өлүмдөн башкадан куткарам дебедиң беле, кана убада, куткар мени ушундан – деп жигит жасоолдон сурайт.

– Мен сени тааныбайм, бас дегенде бас, же болбосо алмадай башыңды алып таштайм! – деп, жасоол канга айдап келет.

Ал аңгыча баягы соодагер келип, жигитке:

– Карызыңды төлө! – деп асылат.

– Берем сенин беш жүз сом карызыңды.

– Ой, каным, мына бул карөзгөйдүн айтканын уктуңузбу? Беш миң сом карыз алат да, эми беш жүз сом деп турганын. Каным, төлөтүп бериңиз акчамды! – дейт соодагер.

Ошентип, кан жигитти суракка ала баштайт. Жигит канга атасынын керээзин төкпөй-чачпай айтып берип, текшериш үчүн бардыгын тескерисинче жасаганын, өлтүрүп көмгөнү Мамырбай байдын баласы эмес, өзүнүн кара токол эчкиси экенин айтат. Кан Мамырбай байдыкына жигит чаптырып, баласы тирүү экенин билет. Жигиттин аялын ээрчитип, жанына калыс алып, ороону ачтырат. Ачтырса, чын эле өлгөн токол кара эчки чыгат.

Кан жигитти өзүнө биринчи жигит кылып алат. Арадан бир нече жыл өтөт. Кандын аялы жигитке ашык болуп калат. Күндөрдүн биринде кандын аялы жигитке:

– Сен канды өлтүрүп, мени ал, кан бол, – дейт.

– Жок, эч качан жаман иш жасабайм, кандын тузун таттым, кара санабайм ага, – дейт жигит.

Ичи күйүп калган кандын аялы, канга келип:

– Сенин биринчи жигитиң сени өлтүрүп, мени алам жана кандыкты ээлейм деп жатат, буга мен макул болбой, каным сага айтып келдим, – дейт.

Кан ойлонуп калат:

– Ниетинен табат дебеди беле, мен ушул бүгүнкү күндү болжоп, келерки жылы эртең менен биринчи ким келсе, ким экенине карабай өрттөп жибер – деп ашпозчуга буйрук берет. Себеби бир күнү аялы, бир күнү жигити тамак алып келчү экен. «Ниети кара кабылсын» – деп, кан ойлоп коёт.

Арадан бир жыл өтүп, болжогон күнү жигиттин кезеги тамак алып келүүгө келет. Жигит тамак алууга бара жатса, алдынан карыган кемпир чыгып:

– Уулум, үйгө кирип, даам ооз тийип кет, жалгыз балам бар эле, ошол өлгөнүнө бир жыл болду, ошого арнап дуба оку, – деп суранат. Жигит бир чети кемпирдин көңүлүн кыя албай, экинчиден, атасынын айтканы эсине түшүп, кемпирдин үйүнө кирип, чай ичип отуруп калат. Ушул убакта кандын аялы:

«Бул эмне кечикти, мен өзүм алып келе коёюн», – деп ашпозчуга жүгүрүп барат. Кандын буйругун алган ашпозчу кандын аялын отко жагып жиберет. Андан соң жигит келип, тамакты алып кайтып келет.

– Кан айымды чакырайын, тамак ичели, – дейт, жигит эч нерсе оюнда жок.

Анда кан айымдын келгис жакка кеткенин жана болгон окуяны жигитке айтат. Ошондо жигит да болгон чындыкты, кандын аялынын эмне дегендигин, бардыгын айтып берет.

– Ниетинен тапты, иним, – дейт кан ошондо. Кан башка аял алат. Жигитти да үйлөнтүп:

– Атаңдын керээзи абдан туура экен, – дейт.

Кан жигитти өзүнө бир тууган кылып алып, жыргап- куунап жатып калышкан экен.

КАНДЫН СУРООСУ

Илгери өткөн заманда Акмак кан болот экен. Ал кан Акмак кан атка мындайча конгон экен.

Кан күндөрдүн биринде, желдет чаптырып:

– Элдин ичинен үч киши таап кел, биринчи кишинин сакалы кара, чачы ак, экинчи кишинин сакалы ак, чачы кара, үчүнчү кишинин сакалы жок да, чачы болсун – деп, буйрук берет.

Желдет эл ичинен издеп жүрүп үчөөнү таап, канга айдап келет. Кан элди жыйнап сурак жасайт.

– Ким туура жооп берсе, башы аман калат, туура жооп бере албаса, башы алынат – деген жарлыкты элге окуйт.

Жанына үч адамды калыс алып, сурак жүргүзө баштайт.

– Башың бирөөбү? – деп, биринчи адамды чакыртып сурайт.

– Ооба, каным, башым бирөө – дейт, сурактагы адам колун бооруна алып.

– Эмне үчүн сакалың кара, чачың ак?

Сурактагы адам отурган калыбын жазбай, жооп берет:

– Каным, туура айтасыз. Мен энемден төрөлгөндө башымда чачым болгон. Жыйырма жашка келгенде, ээгиме сакал чыккан. Чачым сакалымдан жыйырма жаш улуу. Ошондуктан, чачым ак, сакалым кара.

Калыстар туура дешет. Ошентип, биринчиси өлүмдөн кутулат.

– Эмне үчүн сенин сакалың ак, чачың кара? – деп, экинчи адамды суракка ала баштайт.

– Каным, сиздин бул сурооңуз туура. Кордукту ким көп көрсө, ошол бат картаят.

Чачым жайдын күнү салкын калпактын астында, кыштын күнү жылуу тебетейдин

алдында жүрөт. Сакалым болсо, күнгө кургайт, суукка тоңот. Ушундай кордуктарды көргөн үчүн сакалым агарып кетти, – дептир.

Калыстар мунун жообун да туура деп табышат да, өлүмдөн куткарышат.

Ошентип, үчүнчү адамга сурак жүрө баштайт.

– Кайран киши эмне деп жооп берер экен? – дешип, чогулган эл күтүп турушат.

– Эмне үчүн сенде сакал жок? – деп, кан сурак коёт.

– Каным, баш кесмек бар, тил кесмек жок. Уруксат этсеңиз, мен сизге суроо берейин – дейт, канга кайрылып.

– Сура! – деп, кан мыскылдап күлүп коёт.

– Каным, адам кайдан жаралат? – дейт, сурактагы киши.

– Ата менен энеден – деп, жооп берет кан.

– Туура айтасыз, Алдаяр каным. Энемдин ээгинде бир тал сакал болгон эмес. Ээгим энемди тартып, колу-бутум, башы- көзүм атамды тарткан тура – деп, жооп берет.

Муну да калыстар туура деп табышып, муну да өлүмдөн куткарат.

– Акмак кан! – деп, көпчүлүк кыйкырып жиберишет. Ошондон тартып, өз аты өчүп, Акмак кан атка конгон экен.

АПЕНДИ ДӨӨНҮ КАНТИП АЛДАДЫ

Илгери замандарда Апенди кызыл кулак соодагер менен кошуна туруп калат.

Апендинин үйүндө кашык талканы, тиштем наны жок калганда, соодагерден карызга талкан алат. Алган талканы бир табак. Апенди соодагердин карызынан кутулууга талкан издеп, кап көтөрүп талаага чыгат. Жолдо келе жатса алдынан дөө жолугат. Дөө күлө баштайт, а Апенди жерге жатып алып күлөт. Буга дөө таң калып мындай деп сурайт:

– Эй, акылсыз адам, неге күлүп жатасың?

– Оңой тамак табылганына, курсагым тоёруна кубанып күлүп жатам. Сени азыр жейм.

– Эй, акылсыз акмак, ким экенимди сурап билип күлсөң боло.

– Мен тигил дүйнөдөгү чоң усталардын биримин. Тозок менен бейиштин ортосуна көпүрө салып жаттым эле, бир устун жетпей калганынан дөө издеп чыксам, сен кезиктиң, көп издебей, бат тапканыма кубандым. Мен азыр жан алгычты чакырып, жаныңды алдырам. Өзүңдү мына бу капка салып алып кетем! – дейт.

– Кааласаң бүт дүйнөмдү ал, үч жерде алтынымдын кени бар, бала-бакыралуу элем, жанымды калтыр, – деп дөө жалына баштайт.

– Болуптур дөө, балдарың үчүн жаныңды койдум. Бир жердеги алтынды көргөз, калганын өзүм таап алам, – дейт.

Дөө ээрчитип барып, бир жердеги алтындын кенин көрсөтөт.

Апенди дөөнү коё берип, бир каптын теңинен алтын алып, үйүнө барып, бир табак талкан үчүн соодагердин үйүнө бир табак алтын алып барат. Анда соодагердин көзү кызарып:

– Мен муну албайм, мен өзүм сузуп алышым керек – дейт. Себеби талканды өзүм бергем – деп, соодагер болбой койгондо, Апенди аны ээрчитип жөнөйт. Бирок Апенди жолдон адашып, алтындын кенин таппай, жүрүп олтуруп түтүн чыккан бир чоң теректин түбүнө келсе, таш тулгада бир чоң казан кайнап турат. Аралаштырып караса, сегиз кишинин башы менен эттери кайнап жатат. Эси чыккан Апенди теректин башына чыгып кетет. Соодагер өйдө чыккандан коркуп, теректин жарымына чыгып отурат.

Ал аңгыча сегиз дөө келет, алардын ичинде бир дөөнүн жалгыз көзү бар. Бул жер Апенди алдаган дөөнүн мекендеген жери экен. Алданган дөө беркилерге кайрылып, болгон окуяны толук айтып берет.

– Эми силер бата бергиле, – дейт.

– Сен акмаксың, мына минтип муштасаң жаны чыкмак – деп, жалгыз көз дөө жинденип, теректи бир муштайт.

Терек солк дегенде, жаны көзүнө көрүнүп отурган соодагер кулап түшөт.

– Жалгыз көздү баса кал! – деп, теректин башында отурган Апенди катуу кыйкырат.

Корккон боюнча сегиз дөө туш-тушка качып жоголот. Түшүп келсе, соодагердин карды жарылып өлүп калган. Иче- кардын алып салып, ордуна алтын салып, кардын кайра тигип, соодегердин аялына көтөрүп барып мындай деди:

– Күйөөңдүн көзү алтынга тойбой, алтындын калганын ичиме салып кетем деп жатып, жарылып өлдү – деп угузат.

Ошол күндөн ушул күнгө чейин соодагер менен дөөдөн кутулуп, Апенди жырғап жатып калган экен.



БАЙЫЗКАН КУРБАН КЫЗЫ

Аксы элинин азыркы мезгилде нарк кармап, салт улантып, сөз кадырын арттырып келаткан кыздарынын бири – Аксынын Карасуу айылында жашоочу Байызкан Курбан кызы. Ал 1924-жылы туулган.

Байызкан бала кезинен жалгыз өсүп, эркек баладай атасын ээрчип, той аралап, сөз угат.

1940-жылы Байызкан колхоздун алдыңкы жигиттеринин бири Жолдошко турмушка чыгат. Бирок алардын турмушу узакка созулган жок. Каргашалуу согуш чыга калып, бытчыт кылды да койду.

Жолдош согуштан кайтпады. Төрөлгөн кызы Рысбү өмүр бою ата дидарын көрбөй кала берди.

1941–1949-жылдары колхоздо эсепчи, кампачы, катчы болуп иштеп, 1979-жылы ардактуу эс алууга чыккан.

Андан жазылып алынган «Роман хан», «Амиранза араб ханы тууралуу жомок», «Каарман», «Тагдыр», «Кырк аяк», «Падыша кыз», «Эки бир тууган жөнүндө жомок», «Сармерген, Алатай, Кулатай», «Сарбан-кербен»,

«Сайиз батталгазы» ж.б. отузга жакын жомоктору бар.

ХАНДЫН БАЛАСЫ

Илгери атагы алыска кеткен, гүлдөп өнгөн бир шаарда кадырлуу хан жашаптыр. Хан эл башкарып, эл бийлеп, башка хандар менен ынтымакта жашап, өмүрүн өткөрүп келиптир. Бирок ханды сарсанаа кылган бир ою түк тынчтык бербей, бүлүк салчу экен. Хан бир топ жашка келип калганына карабай, перзентсиз жүрүптүр. Бала деп сурабаганы, барбаган жери калбай жүрүп, акыры аялынын боюна бүтүп, ай-күнү жеткенде мончоктой уулдуу болуптур. Хан зор бактыга кубанып, эл чакырып, байлыгын чачып, чоң той берет. Уулун эч кимге көрсөтпөй, өзүнчө бактырып, бапестеп өстүрө баштайт. Арадан бир топ жыл өтүп, хандын уулу эр жетет. Падыша ойлонуп отуруп: «Көзүмдүн тирүүсүндө уулумду үйлөнтүп коёюн» – деп чечет. Хан уулун чакырып, кеңешин айтат. Анда бала атасынын кебин макул көрүп, өтүнүчүн ортого салат. Хан уулунун өтүнүчүн аткаарын билдирет.

– Мени эгер үйлөнтсөңүз, өзүм тандаган бир кызды алып бериңиз да, эч адам барбаган тоонун арасындагы көлгө алып барып, жай салдырыңыз, – дейт уулу.

Хан катуу кайгыга батат, бирок сөз берип койгон соң, аткарууну эп көрөт. Ошентип, уулуна өзү тандаган кызды алып берет да, эч ким барбаган тоонун арасындагы көлдүн үстүнө мунара курдуруп, аларды жеткизип таштайт.

Ай айга созулуп, жыл жылга айланып, өтө берет. Кыз менен жигит кубалашып ойноп, жигит талаадан кийик атып, аң уулап, балык кармап, анда кыз аны дайыма зарыга күтүп, кусалана коштошуп, сагыныша көрүшүп, күндөр өтөт. Өткөн мезгил билинбей, жигит таамай аткан чоң мерген, кыз толгон айдай толукшуп, бой тартып, ашкан сулуу периге айланат. Жигит ууга бир кеткенде көп күнгө жоголуп, дайыма олжолуу кайтып жүрөт. Ошол жигит ууга кетип жоголгон күндөрдүн биринде, кыз мунарадан түшүп келип суу алып жатса, көлдүн аркы өйүзүнөн бир караан көрүнөт. «Эрим келаткан экен» – деп, аябай кубанып:

– Тезирээк кел! – деп кыйкырат.

Караан көл менен сүзүп жөнөйт. Жакындашып келгенде караса, башка жигит. Кыз коркуп кетет да, жогору көздөй качып чыгып, шатысын тартып алат. Тигил неме кайтып, артын көздөй сүзүп жөнөйт. Бул караан дагы бир мамлекеттин ханынын эрке уулу эле. Жигит ошол замат элине чаап келип, ордого кирип жатып алат.

Ордунан турбай, эчен күн даам сызбай коёт. Хан табыптарды чакыртса, эч кимиси жигитти оору дебейт.

Ошондо жигит алыс бир тоонун арасынан сулуу перини көргөндүгүн, ансыз бул дүйнөдө жашай албастыгын, эгер ага жетпесе, өзүн өзү өлтүрүп саларын айтып, зар какшайт.

– Ошол көлдү ким билет? – деп, хан элин чакыртып сурайт. Элден эч сөз чыкпайт.

– Ханым, ат башындай алтын, күчүк башындай күмүш берсең, мен таап келем – деп, эл ичинен бир кемпир чыгып айтат.

Хан кемпирдин айтканындай кылып, жолго чыгарат. Кемпир эшегине эмерегин артып көп жүрүп, акыры көлгө жакындаганда эшегинин бутун таш менен уруп сындырып алат да, муңканып ыйлап, мунарага жакындап келет. Зеригип олтурган кыз кемпирдин абалын көрүп, мунарадан түшүп келет. Кыз зар какшаган кемпирден иштин жөн-жайын сурайт. Кемпир алыстан келатканын, башка бир кандыкта жалгыз сулуунун жашагандыгын, ошого баратып минтип буту сынып ара жолдо калып олтургандыгын айтат.

– Жашыбаңыз – деп, кайрат айтып, кыз кемпирди сооротот да, – эми эшегиңиз айыкканча мында жүрө бериңиз, – деп үйүн көрсөтөт.

Жигит уудан кеч келип, үйүнө кирсе, кемпир отурган болот. Аялы анын жөн-жайын айтат.

– Жакшы болуптур, сага эрмек болот, жалгыз отуруп зеригип жүрдүң эле – деп, жигит аябай сүйүнөт.

Ошентип, күндөр уча берет. Арадан бир топ мезгил өтүп кетет. Жигит баягысындай эле айлап ууга чыгып, көп түндөрү келбей, көбүнчө олжолуу кайтып, күн кечирет. Ал эми

кыз болсо, баягысындай эле эри келгиче кусаланып, кемпирге көп бой бербей, өзүнчө жүрө берет.

Күндөрдүн биринде жигит бир топ күнгө кеткенин билип, кемпир сөз баштайт.

– Кызым, – дейт кемпир, – деги силерге түшүнбөйм, бул эмне деген жашооңор. Элден алыс, жалгыздап минтип азап чегип, эмнени ойлоп жүрөсүңөр. Ана жашоо деп биз жактын кыздарыныкын айт, каштарын жиптей чийип, эндик-упа сүйкөнүп, дүйүм-дүйнө алтын, күмүштөрдөн: билерик, седеп, шакек, шөкүлө дегендерди тагынып алышса, анык эле перилердин өзү, мына – деп, анча-мынча атыр-упа, эндигин кызга берип, аны жасап коёт.

Кыз күзгүдөн өзүн көрүп, андан бетер сулуу болуп тургандыгын байкайт. Ошентип, кемпир кызды күндө сөзгө салып, арбай берет, арбай берет.

– Сен минтип кусаланып жүрө бербей, мен сага бир сулуу десең сулуу жигит табамын, а сен эриң кеткенде ошол жигит менен ойноп жүрө бер – деп, бир күнү айтат.

Кыз ага макул болот. Куу кемпир буга ичинен жым дей түшөт да, эртеси жигитти алып келет. Хандын уулу кызга эң бир сонун жалтылдаган буюмдарды көрсөтөт. Кыз аларга башы айланып, чексиз кубанычка батат. Жигит менен кубалашып ойноп, көңүл ача баштайт. Күндөр айга созулат. Кыздын эри ууга чыгып жоголуп кетип, баягысын өзгөртпөйт. Беркилер мергенге кеткенде шапар тээп, көңүл ачышып, мерген жигит келгенде, берки хандын уулун сандыкка бекитип коюшуп, жүрө беришет.

Бир күнү жигит ууга жөнөп жатып, жолдон бир иреңи суук, сапсайган кара кишини көрөт. Тиги мерген эч көрүнбөй артка качып келип, бир чоң арчанын башына чыгып кетет. Көп өтпөй алиги иреңи суук адам да арчанын түбүнө келип, отуруп алат. Анан тебетейин алып, ичинен бир ийнени сууруп алып, бир нерселерди жобурап, жерге сайып коёт. Аңгыча ийненин ордуна эң бир сулуу кыз пайда болот. Кыз ийиле тиги кара немеге таазим кылып, жанына отурат. Ошентип, экөө бир топ кучакташып ойногон соң, тиги киши кыздын тизесине башын коюп уктап кетет. Ал уйкуга киргенден кийин кыз да жакасынан бир ийне сууруп алып, бир нерселерди айтат. Ошол замат сулуу жигит тура келет. Кыз акырын кара кишинин башына ташты тартып коюп, жигит менен ары көздөй токойго чуркап жөнөйт. Кыз-жигит көпкө кубалашып ойноп, элжиреше сүйүшүп жүрө беришет.

Мерген жигит түшүп келейин деп, кайра: «Эмнеси болсо да окуянын аныгын көрөйүн» – деп отуруп, үйү жагын караса, көлдүн жээгинде өзүнүн аялы менен бир бейтаныш жигит кубалашып күлүп жүрүшөт. Мерген буга таң калат. Аңгыча берки кыз келип, тиги жигитин бир нерселерди айтып, ийнеге айландырып, жаасына саят да, кара кишинин башын тизесине коюп, отура кетет. Көп өтпөй кара киши ойгонот да, кызды ийнеге айландырып, жаасына сайып жөнөп калат. Бул убакта кеч кирип калган болот. Мерген дароо дарактан түшүп:

– Бас, алдыма түш! – деп, тиги кара немеге мылтыгын кезеп, айдап алат.

Айдап үйүнө келет да, кемпирге бүгүн жети адамга тамак даярдоосун айтат. Кемпир аң-таң калып, жигитке карайт. Жигит сөзүнө бек турат. Ошентип алар тамакка олтурат. Ошондо жигит мылтыгын алат да, чоочун адамга сундуруп:

– Тап жанагы кызды, болбосо атып өлтүрөм! – дейт. Тиги киши эч нерсени билмексен болуп, ийинин куушурат.

Жигит мылтыгын октоп, тигинин маңдайына такайт. Кара киши коркуп кетип, тебетейиндеги баягы ийнени алып, бир нерселерди жобурап, жерге саят. Дароо сулуу кыз пайда болот. Эми мерген жигит кыздын маңдайына такап, жанагы бирге ойногон жигитин табуусун буюрат. Кыз бир аз тарткынчыктап туруп, жакасынан ийнени алып, кереметин көрсөтөт. Жигит да пайда болот. Эми мерген жигит тиги үчөөнү тең досторконго олтуруусун өтүнөт. Баары олтурушкандан кийин жигит кемпирди чакырат, алыстан көргөн, аялы менен ойногон жигитти табуусун өкүм кылат. Кемпирдин өңү миң түргө бузулуп, ар нерсени айтып актанат.

– Мен бир кандын вазириин кызы элем – деп, биринчи болуп, кара киши ийне кылып сайып алган кыз сөз баштайт.

– Бул жигит кандын уулу. Экөөбүз кичинебизден эле бир чоңоюп, бир өстүк. Ошентип жүрүп экөөбүз сүйүшүп калганбыз, кийин билинди. Биздин үйдө бир кемпир боло турган, ошол кемпир мага кичинемден ар кандай айла-амалды, сыйкырчылыкты үйрөтүп жүрчү. Биз эрезеге жетип, тилектерибиз орундалар чакта жанагы кара киши мени уурдап кетти да, дайыма өзү менен ала жүрчү ийнеге айландырып салды. Мен да көп каршылык көрсөттүм. Бирок тигинин сыйкыры меникинен ашыкча болуп чыкты. Айлам кетип, сүйгөнүмдөн ажырап калуудан коркуп, бул жигитти да мен ийне кылып сыйкырлап алдым – деп кызык сөзүн аяктады.

Мерген колуктусун издеп таппай калат. Ал баягы өзү көргөн жигит менен качып кеткенине көзү жеткенден кийин, тигилерди калтырып, мунарадан чыгып кетип, элине келген дейт.

ЭТИРМАТ ДӨӨ

Илгери-илгери Гаршас деген хандын жападан жалгыз уулу болуптур. Күндөрдүн биринде хандын уулу уудан келатып, бир үңкүрдүн эшигинен кийик көрөт. Антип-минтип аткыча кийик качып, үңкүрүнө кирип кетет. Жакындап барса, үңкүрдүн ичинде айдай сулуу кыз турат. Жигит салам айтпай эле кыздан жанагы кийиктин кайда кеткендигин сурайт.

– Ошол мен да! – деп, кыз кийикке айланып, качып жөнөйт.

Ойду ой дебей, тоону тоо дебей, суулар кечип, жигит кийикти кууп кете берет. Акыры эчен убак куугандан кийин кийик кандын ордосунан алыс жердеги атайын курулган чебине ашып түшүп кетет. Чептин бийиктиги сегиз кез, жигит кире албай туруп калат. Арттан келген жигиттер дароо эле чепти ороп алышат. Бул жөнүндө канга да кабар жетип, бүт элин жыйнап келет да, кармоого буйрук берип:

– Кийикти эч кетирбей кармагыла, эгер кимде-кимдин башынан аттап качып кетсе, ошонун башы алынат.

Эл жакындап келгенде кийик Этирмат деген дөөнүн башынан аша секирип, качып жөнөйт. Кийикке кошулуп Этирмат да качат. Артынан кандын желдеттери кууп жөнөйт. Куугун эчен күн, эчен айга созулат. Бир күнү качкандын алдынан чубалжыган кербен жолугат. Алдында топ-топ атчандар болот. Бул бир кандын уулу болгон экен. Этирмат жетип, ханзаданы айлана качат. Аңгыча куугун да жетип келет. Ханзада эмне себептен булардын минтип жүргөнүн сурайт.

– Эгерде, – дейт Этирмат болгон окуяны айтып, – мени өлтүрбөсө, ошол кызды табышты билет элем, мени эптеп алып калыңыз, таксыр, – деп жалынат.

Ошондо жаш ханзада куугундун башчысына:

– Менин кербенимди, бүтүн алтын-күмүш байлыгын ал, бул дөөнү мага бер, ханга өлтүрдүк деп айтып баргыла, – деп, сөз салат.

Куугунчулар макул көрүшөт. Ошентип, Этирмат ханзада менен калат. Ошондо Этирмат дөө ханзададан не жүргөнүн, эмне иш менен кербен тартып келатканын, дөөнүн кандай кереги тиерин сурайт.

Анда ханзада Чынмагын деген шаарда дүйнөдөгү эң сулуу кыз барлыгын, ошол кызга үч жылдан бери жол жүрүп келаткандыгын айтат.

– Өкүнүч! – деп, кейип жиберет дөө. Сен эң кыйын нерсеге баш коюпсуң. Ал кызга жетиш деген жокко эсе нерсе. Антсе да мени өлүмдөн алып калдың. Мен гана эмес, эчендеген дөөнүн пулун төлөп койдун окшойт. Эми сен үчүн өлгүчө бар күчүмдү жумшап көрөйүн. Эми мага кырк күн мөөнөт бер, кырк күн уктоого тийишмин. Андан кийин кырк күнү-түнү жолго түшүп издейм – дейт.

Ошентип, дөө бир үңкүргө барып, катуу уйкуга кирип кетет. Ханзада кырк күнгө чейин анын жанынан кетпей, жан багат. Кырк бир күн дегенде дөө оор үшкүрүп тура келет. Туруп ханзаданын кырк күндө чогулткан эт-оокатын дароо эле жеп коёт.

– Эми жолго чыгам, кырк күн мени күт, эгер андан кечиксем, кете берсең болот, анда менин өлгөнүм – деп, дөө тоюп, жигитке кайрылып жолго түшөт.

Чынмагын хандыгын көптөгөн тоскоолдор тосуп турчу экен. Этирмат көп күн жүрүп, биринчи көпүрөгө туш болот. Көпүрөнүн ар бирин бештен сакчылар кайтарчу экен. Көпүрөнүн үстүндө теңгедей жер калбай коңгуроо илинип коюлуптур. Эгер бир коңгуроо шыңгыраса, бүт хандыкка угулчу экен. Этирмат кубулуп балага айланат да, оозуна суу ууртап, эч кимге көрүнбөй коңгуроолордун ичине суу бүркө берет. Акыры коңгуроолор толгондон кийин чымынга айланып учуп өтүп кетет.

Андан ары барса, кырк чал жол карап отурган болот. Этирмат дароо кайырчыга айланып, алыстан сайрап барат. Аларга салам айтат. Алар Этирматтан кайдан келгендигин сурайт. Этирмат дубана Мажуруп деп өзүн тааныштырат. Ушул жактан экен, тириликтин айынан мында келгенин кабарлайт.

– Муну өлтүрүш керек, бул бир Чынмагынга өтөм деген аяр болуу керек – дейт бир кары.

Кечинде кесел болуп окустап калат.

– Кой, бул жаман кесел го, алыс тоого алып барып таштайт. Этирмат андан ары жолго түшөт. Андан ары жолдо кырк кыз жолугат. Кыздарга жаман кийим кийинген жетим кыз болуп көрүнөт. Кыздар аны түртүшүп, кандай неме деп жийиркенишет.

– Койгула, от жаккыч болсун! – дейт кыздардын бири.

Кыз от жагып, суу ташып калат. Акырындап кыздарга аралашып, ар кандай оюндарды уюштурат. Дүмпүлдөк, селкинчекти көрсөтөт. Кыздар Этирматка үйүр ала башташат. Кыз көз таңмай, өзүн өзү байламай оюндарын үйрөтөт. Бир күнү кыздардын баарын өздөрүн өзүнө байлатып таштап, андан ары жөнөйт.

Дагы жол жүрүп, кырк жигит тоскон жолго туш болот.

Аларга жаман кийинген жетим бала болуп көрүнөт.

– Ата-энем өлүп, жетим калдым. Эптеп жанымды алып калгыла, ат баккыч болоюн – дейт аларга.

Жигиттер ыргылжың болуп, акыры макул болушат. Жигиттер күндө байге чабышып, көк бөрү тартышчу экен. Байгеде Этирмат кимдин атын бакса эле, ошол биринчи чыга берет. Ошентип, Этирмат сыйга бөлөнүп, кадыры ашат. Дөө жигиттердин аттарынын бардыгын ээликме кылып таптайт. Бир күнү байгеде кырк жигиттин аттары бүтүн ээлигип, жигиттерди дайынсыз ала качып кетет.

Этирмат андан ары жүрүп олтурат. Эми алдынан кырк кабанаак ит чыгат. Дөө жигиттерде жүргөндө сөөктөрдү жыйнай берген экен. Иттерге сөөктөрдү ыргытат. Андан ары өтүп жолго түшөт.

Акырында барса учу асманга жеткен чынар теректин түбүндө жети баштуу ажыдаар кайтарып турат. Ошол теректин башында алтын капаста кыз отурат. Алтын капасты Семурук карап кайтарат. Этирматтын айласы кетип, муну ойлоп табат. Бир оонап, он беш баштуу ажыдаарга айланат. Муну көргөн жети баштуу ажыдаар: «Бизди алмаштырууга кан жиберген экен» – деп, баштарын ийип, таазим кылып, чынарды таштап кетет. Этирмат дароо кушка айланып, чынардын башына чыгаарда Семурук дөө көрүп калат. Этирмат өзүнө келип, Семурук дөө менен кармаша кетет. Ошондо Этирмат:

– Семурук, сен да колго түшкөн байкушсуң, ушул бир кызды кайтарып отурганыңда не пайда. Сенин да урук-туугандарың бар. Андан көрө кызды ханзадага алып барып берип, Көйкапка кетели – деп ийге келтирет.

Ошондо Этирмат санаса, чыкканга отуз тогуз күн болгон экен. Алар ошентип кызды капасы менен алып учуп жөнөшөт.

Үч күн дегенде үңкүргө учуп жетишет. Семурук дөө адам көрсө эле жутуп жиберчү экен. Этирмат балдарды ага көрсөтпөй Семурукка жооп берет. Семурук сүйүнүп учуп кетет.

Жигит түңүлүп калган экен. Этирматты көрүп, аябай сүйүнөт. Ошондо дөө мындай дейт:

– Силер, эми бара бергиле, мен кырк күн уктаймын. Кырк күндөн кийин артыңардан жетип барам. Кырк күнгө чейин ушул иттин артынан калбагыла – деп бир ит берет. – Кырк күндөн кийин силерди өзүм жеткирбесем, жолдо кыздын атасы ар кандай тосмолорду койгон, андан өтө албайсыңар. Иттен адашпагыла – деп кайта-кайта тапшырат.

Кыз-жигит жолдо чатыраш ойноп баратышып, бир күнү алаксып иттен адашып калышат. Андан жүрүп олтуруп, түндө бир эски сарайга туш болушат. Кайра тартууну ойлонот, бирок арткы жолду да билбей коюшат. Аңгыча сарайдан бир адам чыга калат.

– Ээ, бизге мындай жемиш, даяр болобу! – деген үн чыгат сарай тараптан. Короосунан караан чыга калып эле, жигитти кармап колтуктап, сарайга кийирип кетет. Сүйүнгөнүнөн тиги кызды байкабай калат. Кыз бадалга кире качат. Көрсө, ал жерде жети бир тууган дөө жашачу экен. Жигитти чоң жыгач челекке туздалган сууга салып коёт.

Эми сөз ит жөнүндө болот, ит артына карабай жүрүп баратып, суусап жол боюна отура калса, артында тигилер жок. Ошол жерден адашканын билип, артка Этирматка карай чуркайт. Этирматка жетип, ары жагынан, бери жагынан булкат, дөө ойгонбойт. Акыры оң бутунун балтыр этин жулуп алат. Ошондо дөө чочуп кетип ойгонот да, дароо иштин жайын түшүнөт. Ошол замат учуп жөнөйт. Этирмат баягы сарайга жетип:

– Сүйлөш! – деп бакырат.

– Сүйлөй тур! – деген сарайдан сөз чыгат.

Аңгыча дөөлөрдүн бири чыгат. Сүйүнгөн дөө Этирматты да кармап кирем дегенде, Этирмат тигинин башын жулуп ыргытат. Ошентип, алты жолу ыргытып, кыйкырып алтоону тең жайлайт.

– Сүйлөш! – деп, жетинчи жолу бар үнүнчө кыйкырат.

«Сүйлөй тур» деген үндөн тоолор көчүп, жер жарылат.

– Ким! – деп, кыйкырат сарайдагы дөө.

Этирмат атын айтат. Жетинчиси ошондо жүгүрүп чыккан экен. Ошондо экөө алыша кетет. Кыз да жетип келет. Эки дөө эчен күн алышкандан кийин Этирматтын алы кете баштайт. Ошондо кыз теке чылбырын тиги дөөнүн бутуна ороп, атка байлап, бутун тартып жөнөйт. Жетинчисин ушинтип өлтүрүшөт.

Сарайга киришсе, жигит өлүм алдында жаткан болот. Дароо сууруп алышып, таза сууга салышат. Жигит үч күндө араң эсине келет.

– Бул канча адамдын башын жеген суу! – деп, Этирмат жыгач челекти чаап сындырат.

Ошентип, үчөө ошол жерге көпкө жашап калышат. Ханзада менен дөө күндө ууга чыгып жүрүшөт. Ар дайым дөө кетээрде кыздан сарайдын бир эшигин эч ачпоону сурап жүрөт.

Күндөрдүн биринде, кыз кир жууп отуруп, оюна сарайдын бир эшиги түшөт да, ачууну ойлоп кызыгат. Акырын барып ачса, бир кара, бир сары торпок байланып турат. Эшиктин алдында турган кара торпок жалына баштайт.

– Айланайын, бизди чечип кой, биз да бир карыппыз, бизди жети бир тууган дөө көп жыл мурда ушундай кордукка салган – деп, какшайт. Кыз кара торпокту чечип, сарайына барганда кара торпок дөөгө айланып, кызды: – Сары торпокту чечпе, – дейт.

Бирок кыз ошол учурда чечип койгон болот. Ошол замат экөө тең дөөгө айланып, кызды кармашып, учуп кетишет. Көрсө бул эки дөө да бир учурда кызга сапар тартышып келатканда, жети дөө колго түшүрүп, торпок кылып байлап койгон экен. Эми максаттарына жетип, учуп кетишет.

Дөөлөр кызды алып барышары менен кыз коркуп кетип, төрөп коёт. Түндө кыз жатып түш көрөт. Түшүндө Этирмат дөө:

– Кара дөөгө тишим ооруп жатат, – деп айт. Дабасына Шахирстан деген чөлдө ит жеген жарты төө жатат. Ошонун бир кабыргасын сөгүп алып күйгүзүп, күлүн бассам тишим басылат экен деп айт, – дейт.

Кыз түшүн кара дөөгө айтат, ал айткандай аткарат. Этирмат дөө ошол жарты төөнүн этине келген болот.

– Жарты төөнү кайтып ордуна жеткирип кел, – деп айтат кара дөөгө кыз.

Дөө төөнү алып кетет. Ошондо Этирмат туруп, мындай акыл үйрөтөт.

– Кара дөө келгенде уулуңду чымчып ыйлата бер, – дейт.

– Неге ыйлайт деп сураса, кара дөө жанын айтсын, мен ага жанымды кошом деп жатат де.

Аңгыча кара дөө келет. Кыз Этирматтын айтканын кылат. Ошондо дөө: жердин жети түбүндө эки тоо бар экенин, эки тоонун түбүндө чоң көл бар экенин, көлдүн түбүндө жагал кийик отторун, кийиктин ичинде тешик үңкүрдүн ачкычы бар экенин, ошол ачкычтын оордугунан кийиктин ичи салаңдап, жер чийип калгандыгын, эгер үңкүрдү ачса, бир кара, бир сары кептер отурарын, ошол эки кептер эки дөөнүн жаны экенин айтат.

– Уулум, жанын сары кептерге кошпой, кара кептерге кошсун. Эптеп сары кептерди өлтүрө келсин, – деп табыштайт. Бул сөздөрдүн баарын Этирмат угат да жолго түшөт.

Этирмат кара дөөнүн айтканындай кылып кийикти өлтүрүп, ачкычты алып, үңкүрдөгү кептерканага барат. Кептердин карасын дароо өлтүрүп, сарысын мойнунан сыга кармап, сары дөөгө келип:

– Сары дөөгө жан керек болсо, жерге түшүрүп кой, болбосо өлүмүң менден! – деп өкүм кылат.

Сары дөө үчөөн жерге алып түшөт. Этирмат көп жүрүп тигилерди өзүнүн үйүнө, Көйкапка алып барат.

– Келиндүү болдум! – деп, дөөлөргө жар салып, кырк күн той берет. Кыз-жигит алтын уук, күмүш кереге, ак өргөө көтөрүп берет. Этирматтын улуу келини тиги экөөн көрө албай жүрөт.

Адам баласына эле үйрүлүп түшө берет, – деп, кайнатасына нааразы болот. Эптеп адам балдарын өлтүрүүнү ойлойт. Улуу келини бир чаян табат да, кыз-жигит күндө жуунчу сууга салып коёт. Дагы бир күнү кыз эртең менен жуунуп жатканда Этирмат суудагы чаянды көрүп калат. Чаян кызга жармашарда Этирмат жетип, чаянды кагып жиберет. Чаян жанчылып, бир тамчы каны кыздын бетине жабыша түшөт. Кыз дароо эси ооп жыгылат. Этирмат айласы кетип, кыздын бетиндеги канды соруп түшүрө баштайт.

Ошол учурда Семурук асмандан учуп келет да, улуу келин бекитип койгон чаянды алып чыгат. Окуяны башынан айтып берет. Этирмат улуу келинин кууп жиберет. Кеңешип олтурушуп Семурук кыз-жигитти өз мекенине жеткирүүнү сурайт. Ошентип, Семурук адам балдарын өз өлкөсүнө алып жөнөгөн экен. Семуруктун таскагынан кээ кезде жылдыздар кагышып, учуп барат имиш. Бул бизге түндө көрүнүп жүрөт, дейт.



ЗАВИДА ИМАНБЕК КЫЗЫ

Ысыккөл областынын Тоң районуна караштуу Четинди айылында 1924-жылы туулган. 1941-жылы Фрунзедеги пединститутка кирип, 1941– 1950-жыл ичинде баштооч, орто, толук эмес орто мектептерде сабак берип келди.

1951-жылдан тартып соода тармагында ишке аралашты. 1977-жылы пенсияга чыкты.

Анын чоң апасы Теке баатырдын байбичеси Кусупалды болуучу. Ал бир жүз жашка чыгып, 1943-жылы Балыкчыда дүйнөдөн кайткан. Кусупалды кара сурдун сулуусу, кашы капкара, бою орто, дайым кара тукабадан белдемчи кийип, күмүш кемер курчанып жүрчү. Чоң казанбактай элечеги, күмүш кыргагы1 бар эле. Жыккан жагына үкү сайып коюп, бажырайып олтуруп:

– Кел, жалгызыман, жакшыман калган мурасым. Сабагыңды окудуңбу, эми жомок айтып берейин – деп, жомок айтып, аябай эркелетип, ат токуп, айырмачка мингизип, конок, тойго алып барчу.

Дайым жылкычы болуп жүрчү, бир сокур Айтпай деген аталары бар эле. Эл чогулса «Манасты», «Табылдыны», «Алпамышты», «Курманбекти» ошо киши укмуштай айтчу. Эски нуска сөз, жомокторду ал ошол кишиден үйрөнгөн.

Франциядан келген саякатчы, фольклорист аял бир жомокчуга кездешсем деп өтүнгөнүнөн, жомокчу Завида Иманбек кызынын адресин алып кетти.

Котормочусу менен барып, бир нече жомокторун жазып алган экен.

МАҢЫРОО АКАЙ

Илгери бир Акай деген киши байлардын алдында кызмат кылып, байбичеси экөө жан сакташчу. Байдан иштеген эмгегине эки кой алышат. Дагы бир туугандары эки кой энчилешет. Эне-атасы берген энчи дүнүйөлөр жыртылат. Акайдын энесинин согуп берген чепкени, калпагы тозулат. Төрт коюнун жүнүн кыркып, капка салып, алачыгынын тиги бурчу да жүн, бул бурчу да жүнгө толот. Кадырлуу селкиси абысыныкынан, кайын эне, кошуналарынан тоюп келип, башын чүмкөп уктап жата берет.

– Сен элдин катарындай болуп качан иш кыласың. Элдин аялдары ала кийиз, шырдак, чепкен жасап, өрмөк согуп жатат. А сен айыл кыдырып тоюп келип, томпоюп уктайсың! – деп, Акай колуктусун уруп-тилдейт.

– Макул, андайды мен деле жасаймын! – дейт колуктусу. Колуктусу макул болуп, ийик кармап, жип ийрет. Бир жыл ийрет, такыр бүтпөйт. Анткени күйөөсү кетээр менен ийикти таштап, айылчылайт. Күйөөсү келе жатканда, ийикти колуна алат.

– Деги канча ийирдиң?

– Көп эле ийирдим.

– Деги санайлычы, – дейт күйөөсү.

Акай жоош, маңыроо, митайымдыкты такыр билбейт. Ийирген жиби эки ийик болот, аны бир деп, эки тизесинин оросуна салып, кайра жанынан алып, эки деп ортосуна салып, кайра жанына алып, үч, төрт... ушинтип олтуруп жыйырма тоголок жип санайт.

– Олда садага болоюн, жаның тынбай эле ийрип жатчу элең, жыйырма тоголок жип ийриген турбайсыңбы. Мен эртең эрте туруп, карагайлуу тоодон адыргы, кылычка карагай кыйып келейин – деп, байкуш Акайдын көзү жадап, экөө ал күнү уктап калат. Колуктусу айласы кетип, түнү менен акыл ойлойт.

Эртеси Акай байдын чотун алып, тоого чыгып кетет. Колуктусу тонду жүнүн сыртына каратып жамынып, малакайды оодара кийип, чачын жандырып, апсайтып тарап, күйөөсүнүн артынан жашырынып жүрүп олтуруп, өйдө жагына барып, жашынып турат. Күйөөсү тонун чечип ыргытып, бешманттын эки этегин кайрып, куруна илип, малакайын алып, топусун оңдоп кийип, алаканына түкүрүп, бир орто карагайды күчүн аябай чапкылап кирет.

– Ах-ху, ах-куу, хуу-хуу! – деп, колуктусу шагыл ташты уратып, үнүн бузуп, ачуу чыгарып: – Адыргы кыйган анда өлөт, өрмөк соккон үйдө өлөт. А-ху, ах-хуу, хуу-хүү-үү!

Адырга кыйган анда өлөт,

Өрмөк соккон үйдө өлөт! – деп озондойт.

Таңкы үрөң-бараңда жогорку шагылдан саксайган адамга окшобогон немени чала көрөт, анын айткан сөздөрүн да угат. Эси ооп: «Капырай, адыргы кыйган анда өлсө, өрмөк соккон үйүндө өлсө, андан көрө тирүү чагымда үйгө кетейин» – деп, илкип үйүнө жөнөйт.

Колуктусу андан мурун үйгө жетип, кийимдерин катып, жоолук салынып, коломтого от жагып, сүт бышырып калат.

Акай эшиктен кабагын бүркөө чалып кирет.

– Ой, сага эмне болду, алтыным. Бир жериң ооруп калдыбы? Ой, ботом, үңкүйбөй сүйлөбөйсүңбү! – деп, чалынын тыягына бир, быягына бир чыгып, жанын койбойт.

Чалы көптөн кийин эсине келип:

– Өрмөк сокпой эле кой, мага Азиретаалы кыйкырды, өрмөк соккон үйдө өлөт, адыргы кыйган тоодо өлөт деп, экөөбүз тирүү жүрөлү.

– Ээ, алтыным, жиптерди эмне кылам?

– Келе, башыбыздан садага! – деп, жипти кыйып, отко салышат. Колукту эс ала түштү.

– Жүндөрдү саксайтпай кийиз жасасаң боло, сен катынсыңбы, же отунсуңбу? – деп, кирген-чыккан абысын, кайын эне тынчын алат. «Ушунун амалын таап, жок кылайын» –

деп, катуу ооруп калат. Чалы жумушунан келип, тамак жасап, күл чыгарып, от калап жүдөйт.

Чалы эшикке чыгып кеткенде, бир тутам жүнгө карагайдын чайырын сүйкөп, казандын түбүнө жабыштырып коёт. Чалы казанды көтөрүп отко асат. Жүн шыркырап күйөт. Онтоп, кыйналып жаткан колукту жүндү жыттап, мурдун шор тартып:

– Кагылайын, чал жүндү отко салчы, жыты оорумду айыктырып жатат – дейт. Чалы «кемпири айыксын» деп, жүндү отко сала берет. Салган сайын жытын жыттап: – Сал, көп, сал, жүрөгүм айыгып баратат! – деп, үйдөгү жүндү бүт отко салып күйгүзөт. Жүн бүткөндөн кийин колуктунун жүрөгү айыгып, кабагы ачылып калат.

Байкуш Акай молдо, кожо издетпей дарттын дарысы табылып, айыгып калганга сүйүнсө, колукту амал таап, жүндөн кутулганына чечекейи чеч.

Акай качан келсе эле, колуктусу үйдө жок.

– Сен кайда жүрөсүң, келсем эле үйдө жоксуң?

– Ой, деги жеңелериме иш-аш жасаганды үйрөтүп жүрөм, – деп жооп берет.

– Байкуш, колуктум, абдан иштүү, качан барсам, үйдө жок, кайдасың десем, келиндерге, жеңелерге иш үйрөтүп жүрүптүр, – деп жолдошторуна мактанат.

– Анда ошол колуктуңду өзүң бир көрчү, – дейт досу.

Бир күнү Акай шараптап үн чыккан жакка барат. Илгери иштүү аялдар чогулуп, бир үйгө иш кылуучу. Колуктусу аларга от жагып, тамак аңдып ичип жүрчү.

Күйөөсү Акай келе жатканын көрүп, тура калып:

– Жака-жеңи алты карыш, жаңылбагыла, жеңелер! – деп, эки жолу үнүн чыгарат.

Колуктусунун үнүн угуп: «Капырай, тим эле катындарды башкарат турбайбы, баатырым, узум. Мен үйгө барып тамак жасап коёюн, чарчап келет» – деп, үйгө кетип калган экен.

КОКЕ

Илгери бир бай аялы экөө кырк жыл бирге жашап, бир да балалуу болбоптур. Биз эмнеден жаздык дешип, зарлап ыйлашып, кулак уккан жердеги мазарларга барып, байлыгын аябай чачышып, аксакалдарга, бүбү-молдолорго сыйынышат. Ошентип, зарлап жүрүп, бир кыздуу болот. Кыз туулган күнү жар салып, элди чогултуп той берип, атын Койсун коёт. Көк бөрү, көз таңмай, күлүк чапмай, жорго салыш, ордо атыш болот.

Ата-эне Койсунду ак өргөө көтөрүп, кийимдерди, алтын, күмүштөн жасалган билерик, шакек, сөйкө, толуп жаткан көз уялткан каухар, бермет тагып, бирөө кийинтип, экинчиси кашык менен ичирип, колунан жетелеп, күнү-түнү шаан-шөкөт менен чоңойтот.

Он эки жашынан тартып эл оозуна кирет. Мындай да сулуу болобу. Тим эле жаңы чыккан ай, күндөй. Жайнап турган гүлдөй деп, он алты жашында атагы элге тарайт. Ата-энеси кызына ыраазы болуп жалынат. Атын уккан жерден күйөө келип, той берип, шаан-шөкөт менен алып кетет. Койсун бир ай көшөгөдө олтурат. Оокат кылганды билбейт. Тамакка тоюп алып уктап жата берет. Акыры тажашып, атасына жеткирип берет. Койсунду көрө калышып, сулуулугуна кызыгып, ашык болуп сөзгө келбей, улам эле байдын же кандын балдары колуктулукка алып кетүүчү болду. Үйүнө барганда, Койсунду баягы эле мүнөзүнөн жадап, кайта жеткиришет. Ошентип, Койсун сулуу бир айда, жарым айда эле, күйөөдөн чыгып келе берүүчү болот. Байкуш атасы бир-эки жумадан ашса, үйүнүн жанындагы кичинекей кызыл омполорго¹ чыгып, дүрбү салып Койсундун кеткен жагын карап:

– Капырай эки жумадан ашып кетти. Кокеге эмне болду? – деп, көз чаптырчу экен.

Анан Кокетайы атасын көп күттүрбөй эле жөө, же ат минип келип калучу экен.

Кокетайды колукту издеген жигиттер бачым эле алып кетет. Атасы кызыл омполдон дүрбү салып:

– Коке качан келет, кечикти го – деп, санаага батчу экен.

– Жамандыгынан Койсун аты, Кокеге конуптур.
Эркеликтин аягы ушундай турбайбы.

БУРГАНТАЙ

Бурул бир үйдүн эрке кызы. Чий куурчак жасап, ойноп эшикке чыкса, топурак-ылай менен ойноп, өз боюна карабай, иш кылганды такыр үйрөнбөйт. Эне-атасы элге кошулбай, бир коктуда жалгыз үй турчу. Энеси бирдеме десе атасы, атасы бирдеме десе энеси кызына болушат. Бурул обу жок эрке өсүп, бойго жетет.

Алыстан бир жигит келип, колуктулукка алып кетет. Күйөөсү экөө байдын коюн багып, өзүнчө бир коктуда сайма алачыкта жашашат. Эки-үч жыл өтпөй бир балалуу болот. Бурулдун төркүндөн кийип келген кийимдери жыртылат.

Бир күнү күйөөсү колуктусунун кийими эбинен кеткенин, өзүнүн жыртылган кийимдерин көрүп:

– Ийне сайганды үйрөнсөң боло, Бургантай, эч кур дегенде күнүнө боюңа бир учук жиптен илсең да, этиң көрүнбөйт эле –

1 Омпо – дөбө.

деп, аябай жемелейт. Байдын байбичесинен бир ийик жип сурап келип:

– Эй, Бургантай, мен байдын малын айдашып Анжиян аркага барам, сен күндө бир-эки учук жиптен боюңа илип алчы, айланайын, – дейт.

– Макул – дейт колуктусу.

Күйөөсү бир жылдан ашык жүрүп келет. Колуктусун, баласын сагынып, алачыктын жанына келе калып:

– Бургантай, Бургантай! – деп чакырат.

Бурул күйөөсүнүн үнүн угуп, шашып чуркап чыгат. Күйөөсүнүн аты Бургантайдын кийимдеринен үркүп, күйөөсүн көтөрүп чабат. Байкуш күйөө эсине келип, колуктусун караса, ичке жипти бир учактап, үстү-үстүнө табылган жипти эле иле бериптир. Жыртыктын арасы кычы саргыл, бети ботала, каткан жарма, буту-колу кычы. Буттун тырмактары ичине имерилип кеткен.

– Сен Бурул эмес, накта Бургантай турбайсыңбы. Мен сени жыртылган жерлериңди, кийимиңди жамап, боюңду таза алып, үйдү таза күт дебедим беле. Сен жиптин баарын самсаалатып илип алганың эмне?

– Сен өзүң күнүгө бир-эки учуктан боюңа илип жүр дебедиң беле.

– Чачыңды тарап, бетинди эмне жуубайсың?

– Сени качан келет деп, сагынып жүдөп кеттим.

– Атаны кокуй, Бургантай, кантип оокат кылабыз – деп, арман кылыптыр күйөөсү.

Анжияндан алып келген кийимдерин, колуктусуна эки казан суу ысытып жуунтуп, кийинтип ата-энесин чакыртып, Бурулдун жоруктарын толук түшүндүрүп:

– Алып кеткиле! – дейт. Бурул төркүнүнө кетет.



ӨЗҮБЕК РЫСБЕК УУЛУ

Өзүбек Рысбек уулу 1925-жылы Токтогул районунун Балачычкан өрөөнүндөгү Карасуу айылында төрөлгөн. Балалык чагы Каракаш кыштагында өттү.

Атасы Рысбек үй жыгач жасай койчу, комуз чертип азыраак ырдап да жиберер эле. «Жаныш-Байыштан», «Курманбектен», «Кыз Жибектен»,

«Шекер-Шекрет» дегендерден көп ырдоочу. Арстанбектин, Жеңижоктун, Калмырзанын, Мырзабектин казалдары деп арабча жазылган көп кол жазмалары болор эле. Бош убактарда комузун чертип, кызып олтуруп, ошол казалдарын окуп ырдоочу.

1945-жылы согуш бүтөр жылы ачарчылыктын айынан, он төрт окуучудан үч эле окуучу калып, айласыздан 9-класс жабылып калды. Атасы эмгек фронтунан келип, колхозго койчуман болуп иштеди. 1944-жылдын декабрь айында Жаңыжол районунун Жетибел Асперди-Ботонун кыштоосуна кыштады. Жеңиш майрамын Ташкөмүр шаарынын ары жагындагы Ууружар сайынан тосту, Жеңишке аралаш айылга алты короо кой айдап келди. Ачкалыкта эгин жок жашап турган элди кой-эчкинин сүтү менен асырап калган.

Анан 1947-жылы октябрда ФЗОго кетти. Ал жерде да комузду колдон түшүрбөдү. Ташкөмүр шаарында эки-үч жолу радиодон бердирди. Ошондогу кубанганды сураба.

Аскерге 1948-жылы чакырылып, Ашхабад шаарында болду. Жер титирөөдөн кулаган жайларды кайра курушту. Агитбригада болуп, 54 жумушчу батальонго кыдырып концерт берип жүрдү.

Күндөрдүн биринде Кыргызстандан: Мыскал, Чалагыз, Токтонали, акын Асек (обончу), Дүйшөн Сулаймановдор барышты.

1952-жылы аскерден келип, Токтогул жолун куруп жаткан курулушта иштеди.

1955-жылы шахтада иштеп жүргөндө зоо көчүп, авария болуп, бут сынып, баш айрылып, эки балдак менен жүрүп, маданият үйүндө иштөөгө туура келди.

1957-жылы Кыргызстан жаштарынын биринчи фестивалына катышты.

1970-жылдан жаңы шаар Каракөлгө келип, клубга көркөм жетекчи, балдар музыкалык мектебине комуз бөлүмүнүн башчысы болуп, комузга жаш балдарды даярдап, комуздан сабак берип келди.

Республикалык радионун алтын фондусуна тапшырган күүлөрү сакталып турат. Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусуна көп фольклордук материалдарды өткөргөн.

КЕДЕЙДИН ҮЧ УУЛУ

Бар экен, жок экен, ач экен, ток экен, илгери өткөн заманда Сарымсак аттуу кедей болгон экен. Турмуштан кысталып, жалаң өзүнүн билек күчү менен иштеп, жан сактап, кандайдыр бир жылдары насиби буюруп, Бурул аттуу бир кедейдин кызына үйлөнүп, таң аткандан керели-кечке чейин иштеп, байлардын отунун алып, отун жагып, жайдыркыштыр эч тынбайт. Жылдар өтүп, Сарымсак кедей Токтоназар, Токтобай, Токтаалы аттуу үч уулдуу болот. Кичүүсү Токтаалы он экиге толгон кезде, Сарымсакка карылык жетип, баштагыдай байлардын катуу жумуштарына жарабай калат.

Күндөрдүн бир күнүндө балдарынын маңдайына олтуруп, балдарын кепке салат.

– Мен байдын ак көңүлүн таап, көп дүнүйө табамын. Ошонун жарымысын зарп кылып, сизди багамын – дейт, биринчи уулу Токтоназар.

– Дурус, балам, жакшы тилегиң бар экен, жарымысын зарп кылганың көптүк кылбас бекен, балам. Өзүңдүн да алган жарың болот, бала-чакаң кыйналып калбайбы, ондон бир үлүшүңдү таамай берип баксаң, кемпир-чал кор болбойбуз, – дейт Сарымсак.

– Ата, айтканым айткан – деп, ага баласы болбойт.

– Болуптур, балам, тапкан учурунда көрөлү, – дейт. Экинчи уулу Токтобай агасын жекирип тилдеп:

– Менден улуу болуп туруп эсиң жок. Уялбай жарымын зарп кылам дейсиң. Мен да адамга кайрымдуу байларга малай жүрүп, толугу менен тапкан дүнүйөмдү жумшайм, аял албайм, дүнүйөдө эне-атадан кымбат эмне бар, силерди бүт тапканымды зарптап багамын. Аял алсам, бөлүнүштүү болуп, силерге каралай албай калам. Эгерде өмүрдү берсе, силерди өлөр-

өлгөнчө алаканыма салып багамын. Жаза тайып көзүңөр жумулуп кеткендей болсо, Сарымсак кедейдин күмбөзү деп кооз эстелик курдурамын. Эки жылы иштеп оокат таап, анан турмуш курууга коёмун, ага чейин сизди гана апам менен баксам деген тилегим бар, – деди.

Анда Сарымсак кедей уулу Токтобайдын айткан сөзүнө абдан ичи эзилип, «айтса-айтпаса төгүнбү, балдарым жетилип бараткан тура, үйлөнбөстөн эне-атамды багамын дейт тура, акылыңдан айланайын» – деп, ошол убакта өзүн багууда тургандай сезип, бир жагынан кубана, экинчи жагынан тобо кылып, уулуна эч нерсе деп айта албастан кичүү уулуна кайрылды:

– Кана, балам, сен бизди кандайча багасың, оюңду айтчы, угалы?

– Ээ, ата, сиз бекер эле бизден сурап убара болуп жатасыз, – деди үчүнчү уулу Токтаалы. – Токтоназар байкем тапкан дүнүйөмдүн жарымын зарп кылып багам деди го. Байкемки деле туура, балалуу-чакалуу болуп калсам, жарымын өзүмө, бала-чакама жетсин деген ою туура. Токтобай байкемдин айтканында деле калети жок. Эми менин сизге бере турган жообум: – Ата сиздин карыганыңызды, менин бакканым билет

– деди.

– Ээ балам, бул эмне дегениң? Менин карыганымды билсең, мен карыдым да, анда бакпайсыңбы?

– Мына ошону айтып жатпайынбы, сиз карыдыңыз, мен жашмын, сизди багууга убактым жетпей жатпайбы.

– Балдарым, бул жүрүшүңөр жарабайт. Үчөөңөр тең кетсеңер болбойт. Токтаалы жаш, биз менен болсун, экөөңөр бир жылча бир жакка барып, иштеп келгиле – деди.

Макул болушуп, Токтоназар менен Токтобай азыраак жол азыгын камдана баштады.

– Мен эптеп өз оокатымды табууга кантип жарабайын – деп, Токтаалы да, ата-апасына ач кенедей асылып, уруксат сурайт.

– Мейлиң, байкелериң менен барсаң, барып келгин – деп ак батасын берип, кемпир-чал узатышат.

Үч бир тууган жүрүп олтурушуп, бир топ күн өткөндөн кийин, түгөнгөн тоонун тумшукта, туюкталган кысыкта бара жаткан жолоочу үч тарапка кетет. Биринчи жолуна: «Барса келет» – деп жазуу жаздырып койгонун, Токтоназар эжелеп жатып окуйт. Экинчи жолуна: «Барса келер-келбеси күмөн» – деп, үчүнчү жолуна: «Барса келбейт» – деп жазган. Бардык жазуулардын этегинде жалгыздан жол жүрүш, экиден жүрүүгө уруксат эмес деген эскертүүлөрү бар экен. Эми эмне кылыш керек?

– Чогуу кетүүгө уруксат эмес. Мынабу барса-келбесине мен барайын. Мен силерге караганда мектеп көрүп калдым. Экинчиден, силерден улуумун, – деди улуу агасы Токтоназар.

Ага эң кичүү иниси Токтаалы болбоду.

– Байке, өзүңүз айткандай, улуулата жол бериш керек. Сиз биринчи окуганда: «Барса келет» – деп окугансыз, ал сизге тиешелүү. Себеби сиз бизден улуусуз. Экинчи окуганда

«Барса келер-келбеси күмөн» – деп окугансыз. Ал Токтобай байкеме тиешелүү, менден улуу. Үчүнчүсүндө: «Барса келбейт» – деп окугансыз, ал мага, менин үлүшүмө туура келип жатат. Эмнеси болсо да, бир жыл маалы болгондо, ушул секиден табышабыз. Мурда келгенибиз жети күндөн күтүшөбүз. Жети күндө келбесе, анда кете бермей, – деп, үч бир тууган үч жолго түшөт. Эң эле опурталдуу, барса-келбеске бара жаткан Токтаалы.

Бир азыраак жол жүргөндөн кийин, жайылып жүргөн койго кез келет. Жер жайнаган кой, карап турса бири да баспайт, бири да оттобойт. Койлор жайылып, чөп үскөнү чөп үзүп, кашынганы кашынган бойдон турган-турган жеринде катып калган. Койчусу жок. Токтаалы жолдон чыгып, койду аралап, койчусун издей баштады. Кырда таягына сүйөнгөн бойдон ал дагы катып калган. Жанына барып кыйкырып сураса, жооп жок. Акырында таягын кармалап карап турса, бир темир сороюп чыгып турат. Эмне темир болду экен деп, баягы темирди басып койсо, койлор маарап, койчу тилге кирип сүйлөй баштайт.

– Ажалың жок бала экенсиң, сен бул жакка кандайча келдиң, эч кимге билгизбей жасаган тээктер бар, аны бир бассаң болду, ал чоюн башка туташтырылган, басарың менен чоюн баш чокуга бир салып, бул дүйнө менен кош айттырып коёт. Эмнеси болсо да бактың бар экен, таяктын боорундагы темирди кайдан билдиң? – деп дагы толгон-токой суроолорду берди.

Жай олтуруп, Токтаалы түшүндүрдү, эмне көргөнүн кандайча келгенин, эч нерсесин койбой айтып берди.

– Биздин турганыбызга канча жыл болду, – деди койчу Токтаалыга карап. – Белгисиз бир мастан кемпир башчыбыз, койчусу жалгыз менмин! Жүз миңдеген койлор бар. Жакшылап семирп келгенден кийин, беш жүзбү, миңби, ага болбосо ушунча жүз-миңдеген койго бир адамдын көздөөсү жетишеби, чөп орбойбуз, жем жебейт, суу ичпейт. Керек деген койдон керегине айдатып кетет. Мындан ары эки белес ашкандан кийин, эчкилер жайылган жерге барасың, ичинде ак серкенин мойнунда коңгуроо бар. Коңгуроодогу тээкти бассаң, эчкилер маарап жайыла баштайт. Аралап жүрүп отурсаң шагылдуу боркулдаган этегинде мага окшогон койчуманы бар, калган сөздү ошол эчки баккан койчудан уккун – деп, сөзүн кыскартты.

Айткандай эле агылгалап жүрүп олтуруп, калың эчкинин жайылган жерине жетти. Ичинен издеп жүрүп ак серкени тапты да, мойнундагы коңгуроо орноткон тээкти басты эле, бардык эчкилерге жан кирип, маараганы маарап, оттоп басканы басып, айланага текши кыймыл кирип калды. Шагылдуу боркулдаган этегине барса, койчуманы бар экен, баягы серкедеги тээкти басканда эле кошо жан кирди. Саламдашып учурашып, экөө көпкө сырдашты.

– Эми жаш бала экенсиң, тилегиң орундалсын, мындан ары саналуу беш белес ашсаң, көз кайкыган жайыкка учурайсың. Жүрө түшсөң, кадимкидей жайылып жаткан уйларга кез келесиң. Жакындап барсаң, алар да ушул көргөн кой-эчкилер сыяктуу оттогону оттогон, жатканы жаткан жерде кыймылсыз турганын көрөсүң, уйлардын ичинде

көркөмү келишкен көк буканын мүйүзүнө орнотулган биздин серкенин мойнундагы коңгуроодогу тээктей тээги бар, ошону бассаң, бардык уйларга жан кирет. Ошонун жанында тура берсең, кызыл кашка ноопас минген уйчуман өзү жетип келип, сага ыракмат айтып кучактап, кубанып тосуп алат. Калган сөздү ошол уйчумандан уксаң болот, – деди.

Таң азандан чыккан Токтаалы жолсуз адыр менен саналуу беш белес ашканда, көз жоосун алган адам суктанарлыктай түз мейкинге кез келди.

Азыраак жүргөндөн кийин, жайытта катып калган уйларга кез болду. Аралап жүрүп, бир күн, бир түн дегенде баягы көк буканы таап, мүйүзүндөгү тээгин басып туруп келди эле, көз ачып жумганча, нечен уй бүткөндүн баары кыймылга кирди. Көп узубастан, кызыл кашка ноопас минген карыя ноопазынан секирип түшүп, бала менен кучакташып көрүшүп, кандайча келгендигин, эмне иш менен жүргөндүгүн карыя сурап уctu.

– Балам, өзүң жаш болгонуң менен идирегин бар окшойт, асты-кийининди байкап жүргөнүңө ыракмат, уулум. Биздин болсо карылыгыбыз жетти. Эчкинин жашындай жашыбыз калды. Күндөп-түндөп иштегенибиз Абдижалил кандын малын багабыз. Үстүбүздөн эч ким билбеген аяр мастан кемпир башкарып турат. Абдан жакшы жайыттарга жиберип, семирген кезекте ую, кою, жылкысы болобу, жайылып келе жатканда, ушинтип орду-ордуна катырып таштайт экен. Чөп камдабайбыз, суу бербейбиз. Керек деген маалда падышага жеткирип берет. Ууру-бөрү дегенди билбейбиз. Бир жаман адаты, уйчусун да, койчусун да кошо катырып таштайт. Эми, балам, мындан ары барсаң, ушул мейкин талаа түгөнүп, кайрадан тоо башталат. Майда чыбырда жер жайнаган жылкы бар. Ошол жылкылардын ичинде, ээр токулгасы менен дал ушул биз сыяктуу катырып таштаган, жерде кашка айгыр бар. Ээрдин кашында тээкти бассаң, бардыгына жан кирет. Кашка айгырдан айрылба, минип бастырып жүрүп олтурсаң, мунарыктап алыстан шаардын карааны көрүнөт. Көрүнгөн шаар Абдижалил кандын шаары. Ошол шаарга баргын, четине бир үйгө кайрылып жатып алып, эртең менен эрте күндүн мурдун тийгизбестен бар, а киши күн чыкканча уктап жатканды жаман көрөт. Элди ушундай катуу кармайт. Күн чыкканча уктап жаткан адам көрсө, эрте туруп эмгектенгенден качкан адам – адамбы, өз ырыскысын өзү кырккан неменин айбандан айырмасы жок, бул дүйнөгө уйку үчүн келген болсо, түбөлүккө уктап берсин, болбосо эртең менен салкында бүткөргөн жумуш бирөөлөр бүткөргөн сыяктуу болот деп, ар бир айылга, көчөгө тыңчы коюп, уктап күн тийгенге калса, кандын алдына алып келип, дарга асып коюшат. Эми сен таң аппак аткан мезгилде, түз эле үстүнө кирип барып, салам айтып, жай жообунду божурап, көпкө созбогун, бала болоюн деп келдим эле, жок дегенде бир жылча кой кайтарып, бала болуп берейин дей бергин. Сенин бир туугандарыңдын эмне болуп жатканын, кайсы күнү кетээриңерди, баарын өзү билет. Мейли, балам, десе болду, адал эмгектене бер, акыры өзү билип, жыл маалында жөнөтөт, болбосо өмүр бою кызматында кала бересиң, каяша кылсаң, башыңды алдыртып коёт. Жолуң ачылсын, менин айткандарымды эсиңден чыгарбагын, уулум – деп, батасын берип, узатып кала берди.

Карыя уйчумандан бошонуп чыгар менен жүрүп отуруп, үч күн, үч түн дегенде жылкыларга барды. Жээрде кашка айгырдын өзүн таап, ээр кашынын алдындагы тээкти басып койсо, жылкылардын бардыгына жан кирип, ой-тоонун баары кыймылга келе баштады. Колдон чыгарбай жээрде кашка айгырды минип, тоону түптөп жүрүп олтуруп, кечке жуук шаарга барып, бир айылга кайрылып, таң заардан туруп, түз эле Абдижалилдин ордосуна келип, аттан түшүп, кол куушуруп хан алдына барат:

– Сизге бала болоюн деп келдим эле, жок дегенде бир жылча таалимиңизди алып кетсем, бала болуп! – деп, зарлап туруп алгандан кийин:

– Болуптур, балам, ак ниет бол! – деп, тим болду. Башка сөзгө өткөн жок.

Кандай жумушу болсо да каралаша берди. Тез эле Токтаалы балам деп ишенип, көп жумуштарга жумшоочу болду. Өзүнүн илбериңкилиги менен Абдижалил канга жакты. Бекер карап туруу болбойт, козу-кой кайтаруу, отун алуу, от жагууга үйүндө эле көнгөн.

Токтаалы кабагым-кашым дебестен, алы жеткен жумушунан эч баш тартпады. Бирок кандайдыр төмөндөгүдөй бир ой Токтаалынын тынчын кетире баштады. «Байкелерим менен барып, мен да ал жетишинче азыраак каражат таап келишим керек. Байкелерим мал, кийим табышса, мен болсо, канга бала болуп жүрдүм деп эч нерсе жок, эки колумду мурдума катып барууга болбойт го» – деп, дүнүйө табуу жагын ойлоду. Эң биринчи кандын келинин, анан кызын алдасам деген ойдо болду.

Күндөрдүн бир күнүндө жайлоонун чөбүн жулуп тазалап, эки жагынан үч кестен аралык коюп, кырк түп дарбыз айдайт. Дарбыздар абдан жакшы чыгат. Жаңыдан чылбыр таштайын деп калганда, эриккен кандын кызы менен келини ышкын терип келе жатышып, коюн айылга каптатып коюп, эрбеңдеп ээн талаада бир нерсе кылган болуп жүргөн Токтаалынын жанына басып келишет.

– Аралыгын бир ат чабымдан тигип, мунун дыйкандыгын кара дешип, аябай күлүшөт. – Сенин мээң барбы, Токтаалы жайлоонун башы, суу муздак, аралыгы алыс болсо, кандын малы батпай жүрсө, мал тебелеп таштабайбы дарбыздарыңды, карасаң этегине суу чыкпай калган сыяктанат. Ушул жерге кур мээнет кетирип, айдаганың кимдин чекесин ысытмак, – деген шылдыңына чыдабай Токтаалы:

– Кыйналмайын эмгектин үзүрү болбойт. Мен силерге түшүндүрүп берейин, анан күлгүлө – деп, келин менен кыздын сөзүнө териге сүйлөдү. – Биринчиден, бул дарбыз айдаган себебим, ушундай жайлоого эгин, мөмө өсүүсүн билмекчимин, бул жер күнгө бет, тырс эткен таш жок. Кыян келүүдөн, зоодон алыс. Айдоом зоого жакын болсо, түшкү ысыкта жылкы көлөкөлөп, күн жаанда корголоп тебелеп коёт болуучу. Эми бул жерге жылкычылар жаанда да, ысыкта да келбейт.

Ошентип, жылкы тебелөөдөн калган. Болбосо, ушунча өскөнчө тепселбес беле? Экинчиден, чөбүн койбой таза жулуп таштаган себебим, такыр жерге койлор келбейт, дарбыздын өзүн кой жебейт, качан гана түйүлгөндө, чылбыр таштап көгөрө баштаганда мал аралайт, ага чейин бул конуштан көчүп кетебиз. Өйдө-ылдый өткөн мал издегендер суусунун кандырат, – деп жооп берет.

Айткан сөздөрү орундуу болуп калганга сына түшкөн кандын кызы менен келини эптеп шылтоо таап, баланы жеңмекчи болушат.

– Мына көрдүңбү, акыркы түп дарбызыңа суу жетпей калган, бул эч качан дарбыз болбойт – дешет.

– Силер билбейт турбайсыңарбы, мен эртең менен зоо түбүнө буруп, күндүзү сууну тартып таштаймын, эң акыркы түбүнө астынан таш чыгып, дем болуп чыкма болуп калган, баары бир андан эч нерсе болбойт, булар берген түшүмдү ал деле берет, – деди бала.

– Сенин бардык айдаганың кырк түп болсо, бир түбүнө суу жетпей калса, эч болбойт! – деп, келин менен кыз жоолап талашты башташты.

– Эмнеден мелдешели! – деп, абалы өз ара сөзгө келишти.

– Эгер силердики туура болбой калса, эмне бересиңер?

– Биздин колубуздан эмне болсо келет. Менин күйөөмдүн күлүк кара тулпарын ээр токуму, жарак жабдыгы менен алып беремин, – деди келин.

– Мен атамдын даарат алып жүргөн алтын кумганы бар, ошону алып беремин, – деди кандын кызы.

– Эми сиздерде баары бар, кара тулпарды жоо-жарагы, ээр токулгасы менен сайсаң, сен алтын кумган сайсаң, мен болсо эч нерсем жок, бир кедейдин баласымын, малым да, пулум да жок, өз өмүрүмдү кулдукка сайдым. Эгер утулуп калсам, ушул экөөңүздөрдүн айтканыңар менен болуп, өмүр бою силерге кул болууга даярмын.

– Анда эмесе калыска түшөбүз, калыс адамды каяктан табабыз – дешти хандын кызы менен келини.

– Калысты таптым, кандын өзүнө калыска түшөбүз. Дүйнөдө андан ашкан калыс жок. Биз эмес, эр өлтүрүп, эриш бузгандарды калыстыгы менен таң калтырган...

– Бирибиздин атабыз, бирибиздин кайнатабыз болсо, кантип ушул жетим менен мелдештик эле деп айтмак элек, башка калыс тапкын, – дешти.

Ага бала болгон жок.

– Падыша кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес, кан турганда башка кишилер калыстыкка жарабайт. Эгер силер уялсаңар, үйдүн сыртында менин айткан кебимди толук угуп тургула, кийин укканыбыз жок деп, чатак чыгарбагыдай болгула – деди Токтаалы.

Баланын кебине келин менен кыз аргасыздан макул болушту. Кеч кирди, койдун короону карата айдап, келин менен кызды кандын тушундагы капшытка коюп, өзү ак өргөөгө салам айтып кирип барып, сыңар тизелеп олтура калып:

– Кан ата, мен бүгүн бир чатак иш менен келдим, калыстык кылып бир ажатыбызды ачып койсоңуз экен, – деди.

– Айтчы, балам, ажатыңды ачып берейин, – деди.

– Анда эмесе, сизге бала болуп келгенден бери эл-журт дыйкан экен деп жүрсүн деп, кой жайчу жердин күңгөй багытына саналуу кырк түп дарбыз айдадым. Ушунча сан жетпес жылкылардын туягы тийбей, койлор, уйлар тебелебей турган бир жакшы жер таап айдадым эле, чылбыр таштап, күлдөө маалында сугарат эмеспи, ошол маал болуп сугарсам, сууну жөн эле жөөк менен албастан, суу муздак болуп чирип калбасын деп сууну талаага жайып, муздак илеби кайтып жылуураак болуп ичиле тургандай болсун деп суу калың чөптү аралап келип, жөөккө түшүп, этегине бир түбүнө жетээри менен эле сууну баш жагынан тартып койгомун. Себеби күндүн мурду чыгып кетсе, дарбызды чачып койбосун деп, ар бир дарбыздын аралыгын үч метрден алгамын, ошол акыркы түбүнүн астына бир таш пайда болуп, суу жеп аң болуп чыгып калган. Ошону көрүп алып, бир эки адам: сенин мобул дарбызың болбойт дейт, мен болот деймин. Ошентип, талаш менен келдим. Кан ата, калыстык кылып, же болоорун, же болбосун айтып берип койсоң экен, – дейт.

– Балам, Токтаалы, бул айтканыңа караганда анык дыйкандын сөзүн айтып жатасың. Бийик тоолуу, абасы салкын, суусу муздак жерге күңгөй тарабына айдап, аны муздак суу менен сугарбай, кечке чейин жайылып олтуруп, зорго жөөккө жеткиресиң. Ал эчен жылдан берки кара чирик болуп калган бузулбаган дың жер менен, жердин ширесин боюна тарткан суу өзү өсүмдүктүн жаны болуп калат эмеспи. Айтууңа караганда отуз тогузунун түбүнө жетип, бир түбүнө чала чырпып жетип, суу жиберсем да тартылып туруп алды дедиң. Суу барган, бирок жер дем болуп калат, балам, мелдешсең мөрөй сеники, – дейт.

– Бул калыстыгыңызды айттыңыз, кан ата, ыраазымын! – деп таазим кылып, жүгүнүп чыгып кетет.

Сыртка чыгып:

– Мына, хандын калыстык сөзүн уктуңузда; отуз тогуз түбүнө дем болуп, толук жетпей жатат десем, эч нерсе эмес, бир түбү заңдан эле болуп калат дебедиби. Эми силердин убадаңар боюнча мелдештерди берүү жагын күтүнө берсеңер болот. Болбосо, хан атама кайрадан калыска түшөбүз – деп, келин менен кыздын жүрөгүн опкоолжутуп, чочутуп койдун.

– Менин алып берүүм оңой эле. Эки-үч күн удаа эле оокат ичпестен таарынып жатып алсам эле, эмне сураганыңды беремин, айткын дейт. Мен алтын кумганды сурайм, сөзсүз берет, – деди кандын кызы.

– Мен да эмне кылаар айламды таппай турат элем, ырас эстебедимби, мен да сенин жолуңа түшөмүн. Кез-кезде буулугуп ыйлап да, бир топ күнчө убара боломун. Акыры кара тулпарды жарак-жабдыгы менен берет, аламын, себеби эркектер аялдардын көз жашынан коркот дешет го. Эгер ошол чындык болсо, көз жашты көлдөтүп төгүп отуруп албай жаным жокпу

– деди келин.

Ошентип арадан бир топ күндөр өтө баштайт. Келин күйөөсү келээр тушта тетири карап жатып алып, үшкүрүп-бышкырып капалана берет.

– Мынча кимдерден капа болдуңуз? – деп, кандын баласы сурап, колуктусунун жанынан чыкпай айланчыктайт. Көздөн жашты кылгыртып үшкүрүнүп, эч жооп айтпайт.

Экинчи күнү да ошол жорукка түшөт.

– Бай болгур, болгон ичиндеги сырыңды айтчы, мен угайын. Кулдардан, күндөрдөн кагуу, же мен жөнүндө ушак уктунбу? – деген суроосуна унчукпастан, оң каратып жаткырса болбостон тетири карап, бир жагынан ачка болгон келин көзүнүн жашын төгөт.

Хандын уулу өз ичинен эмне кылаар айласын билбей, жүрөгү күйүп, таң атканча колуктусу ачкадан уктабаса: «Эмне болду, же ооруп жатабы, табып издеп тапсамбы» – деп, нечен түркүн ойлор менен таң атырат.

Эртеси дагы эле үшкүрүп-бышкырып ыйлай бергенден улам, жанына келип олтуруп:

– Сенин эмне көздөгөнүң бар, же бир нерсе жетишпей турабы, сурагын, бардыгын орундатайын, – дегенде, аялы:

– Эгер орундатсаң айтам, болбосо убара болбой эле коёюн,

– деди.

– Айт, айта бергин, эмне болсо да орундаймын, эгер колдон келе турган болсо, орундатпасам адам эмес дегин, – деди.

– Анда эмесе мен ушул козу-кой кайтарып жүргөн Токтаалы жетимге сенин кара тулпарыңды ээр токулгасы менен уткузуп жибердим, ошону кантип айтарымды билбей, же макул болбой коёбу – деп, ар кайсы ойлорго түшүп ыйлап жатамын. Эгер тулпарды бере албаймын десең ушул жетимге өмүр бою кул боломун, – деп дагы ыйлады. Ары ойлоп, бери ойлонуп беремин деген сөз оозунан чыгып кетти. Оң карап күлүп, сол карап жашып:

– Эми мейли, болуптур, эр жигиттин алдындагы атты бийлеп уткузуптур, эми мындан аркыларга сабак болсун. Эркектир-аялдыр өз-өз буюмун өздөрү билсин, аял эркектин, эркек аялдын буюмуна тийбесин, – деп, атты мингизет.

Атты жетелеп келип Токтаалыга берет. Токтаалынын санаасы тынып, тулпарга минип, кой кайтара баштайт. Күндөрдүн бир күнүндө кызга келет.

– Кана эми, жеңең болсо кутулду, көрдүңбү. Кара тулпарды минип жүрөмүн. Сен дагы эртелегин, жыл маалы болоюн деп калды, кан атамдан үйгө кетүүгө жооп сурайын – дейт.

– Ата, мени кызым дей турган болсоңуз даарат алган алтын кумганыңызды бериңиз. Мен болбогон бирөөлөр менен мелдешип уткузуп жибердим, – деп, кандын эрке кызы түз эле атасынын үстүнө кирип барып ачык айтат.

Ошондо кан оюна кылт эле түшүп: «Түшүнүктүү, баягыда Токтаалы балам калыстыкка кырк түп дарбыздын болор- болбосун сурабады беле, болду-болбоду дал ошол» – деп, дароо түшүнөт кексе хан:

– Болуптур, балам, мелдешкен нерсени бербей коюш адамкерчиликке жатпайт, алгын! – деп, алтын кумганын берет. Секин алып чыгып кетип, Токтаалыга алып барып берет.

Токтаалы алтын кумганды алгандан кийин, терең ойго батып отуруп ойлонот. «Кандын баласынын тулпарын, кызынан алтын кумган утуп алдым деп, күнүгө тулпар минип кой кайтаруу мага иласим эмес, мүмкүн болсо кан атамдан үйгө кайтууга уруксат сурайын» деген ойдо болуп, кара тулпарды минип келип, кериге байлап кирип барып:

– Кан ата, жыл маалы болоюн деп калды, уруксат берсеңиз элге кайтсам, – деп сурады.

– Балам, бир жыл болсо да бала болуп калдың эле, көздөгөн максатың эмне, айткын, балам – деди кан.

– Көздөгөн максатым эки агамдын аманчылыгы, ошолор аман-эсен болуп жолго чыгышса, анан өзүбүздүн болжошкон жерибиз бар эле, алар мурда барса, бир жумага чейин күтөм дешкен. А мен мурда барсам, бир жумага чейин күтөм, болбосо элге кете бербей. Эгер кан ата, мүмкүн болсо, менден мурда эки агамды бошотсоңуз экен.

– Болуптур, эки агаңды бошотоюн, кийим, акча, мал, жар керекпи, уялбастан сурагын, балам.

– Ырахмат, кан ата, бизге малдын да, кийимдин да, жардын да кереги жок. Өз учурунда бешенеге жазганды көрөбүз. Эки агамды ээрчитип, барса-келбес сапардан аман калсам, мындан артык олжо жок.

– Анда эмесе болуптур, балам, пейлинден тап, – деп, бата берип, Токтаалыга кетүүгө уруксат берет да, – жолдон бирөөлөр кармаса, ушул темирди көргөзсөң, коё берет – деп, түшүндүрүп, колуна белги тагылган ак калай темир берет.

Кара тулпарды минип, алтын кумганды куюшканга бекем байлап, элин карай жол тартат. Үч күн, үч түн жол жүргөндөн кийин, баягы болжошкон жерге келсе, алар ошол жерде күтүп олтурушуптур. Агалары менен кучакташып көрүшүп, жай алып олтурары менен:

– Сен каяктан келген адамсың? – деп, оозду тоскон жаш жигиттер сурай баштайт.

Жооп берүүнүн ордуна баягы кан берген темирди көргөзөт.

– Бая эле ошондой дебейсиңби? – деп, көрөрү менен агаларына кошуп, сыртка чыгууга, кай жакка кетсе да өз эрки экендигин билгизишет.

Сыртка чыкканда тулпарды агаларына:

– Мингиле! – деп берсе, минбей коюшат. Себеби атасына ар кимиси өз тапкандарын алып барышмак. Эң кичүү иниси тапкан кара тулпарды алып баруудан агалары баш тартышты.

– Биз мына бул жаткан аздыр-көптүр табылгабызды өзүбүз айдап бара беребиз. Сенин атың бар, бизге карабай алга бара бер, күткөн жерден күтөөрсүң, күтпөсөң түз эле үйгө бара берсең да болот, – дешти.

Токтаалы агаларынын сөзүн уккандан кийин, чоң жол менен секин жүрүп олтуруп, бир айылдан өтө бергенде, жоо- жарак кийими бар, желдей учкан ат минген жигит учурайт. Салам айтса, алик албай, аттын оозун коё берип, кете берет. Ичи күйгөн Токтаалы аттан түшүп, төш олонун бош тартып, чап олоңун, кош басмайылды бек тартып, оозун коё берди эле, көп узабай барып калың долонолуу булакка түшүп, тулпардын белин бошотуп, бир долоного аза байлап, өзү нары- бери басып турса, баягы жигит атын көл-шал кара терге түшүрүп, жетип барат.

Бала жолдон тосуп алып, дагы салам айтат. Саламга алик алуунун ордуна:

– Аттан түшүп, атты кармап тур! – деп, буйрук берет. Бала атты кармап турат.

– Сен каяктан жүргөн, кимдин баласысың? – деп сурайт.

Кандын баласы дейин десе, кийими начар, анда Токтаалы шашпастан:

– Кандын баласы болом, – деди.

– Сага окшогон кандын баласы жок, жаныңды жеп калп айтып жатасың. Сен андан көрө тулпарды мага саткын, – деди баягы жигит кадимкидей чыйралып.

– Эч кандай сата албаймын. Мен хандын баласы болгондон кийин өзүм минип жүрүшүм керек.

– Деги сен бул тулпарыңды эмнеге сатасың, малгабы, пулгабы, жаргабы? Акыры сатышың керекпи? Эгер сатпасаң зордуктап болсо да алып кетемин.

– Зордукчуга, ууруга мал жокпу? Зардукчу зордуктаса, ууру уурдап алат. Сиз зордуктап алганыңызга жол болсун? Агамдын досу болсоңуз, менден зордуктап тулпар алсаңыз, досуңуз укса эмне болот? Мени жаш, коркот экен деп ойлобоңуз. Өз оюма койсоңуз, эч кандай тулпарды бере албаймын. Анан зордоп аламын дечү болсоңуз, баары бир мени өлтүрүп коё албайсыз. Эгер өлтүргөн күндө да, эл оозу элек дейт, угулбай калбайт. Ошондо эл карысынан жашына чейин, баласынан-чакасына чейин күлбөгөн эл күлбөйбү, айтпаган эл аңыз кылып айтпайбы. Бир тулпар үчүн досунун инисин өлтүрдү дебейби!

– Мен эчен жолу барып жүргөмүн. Сага окшогонду ким көргөн? Кара тулпарды уурдап, өзүнөн башка киши даарат албаган аяш атамдын касиеттүү кумганын алып жүргөнүңдү карагын. Сен жаныңды жеп калптарды айтып, менден кутулуп кеткиң бар. Эч убакта

барбайсың. Жок десең, тулпарыңды бир кара буурага жүктөгөн алтын бар, ошону алгын да, жолго түш, кара тулпарды мага калтыргын.

Ага Токтаалы болбоду.

– Мен дагы айтамын, падышанын баласымын, өз дүнүйөмдү өзүм уурдамак белем. Бул өзүмдүн тулпарым, агамдыкы болгондон кийин өзүмдүкү болот. Алтын кумган атамдыкы болсо, баласы болсом, меники эмей кимдики, ойлонуп көрүңүзчү!

– Макул, сен падышанын баласы болсоң, анда мен эмнеси болом, падышанын уулу болгондон кийин билишиң керек! – дегенде, бала токтолбостон кара буурадагы алтынды айтканда эле кербен башчысы Жоробек деген жигит экендигин дароо эске түшүрүп:

– Сиз атамдын кербен башчысы болуп кызмат кылат эмессизби, жаңылбасам сиздин атыңыз Жоробек болууга тийиш, – деди.

Жоробек шылкыя жер тиктеп: «Бул шумпай падышанын баласымын деп мени алдап жатат, мунун калпын чыгарыш үчүн кан алдына айдап барсамбы? Кокус баласы болуп калса, өзүмдүн баламды өзүмө айдап келипсиң, абдан кыраакы жакшы жигит болгон турбайсыңбы десе, эмне дейм? Андан көрө бул баланы алдап, колго түшүрүү керек» – деп көпкө ойлонот.

– Кан астына барасыз!

– Эмнеге барамын, мен үйдөн минип чыккан атым үчүн бармак белем. Кандай түшүнбөгөн адамсыз, ушул сизди да атам ишенип соода-сатыкка коюп, минтип кербен башчы кылып иштетип жүрөт.

– Эч кайда барбайсың. Кыскасы, сендей хандын баласы жок. Сен кимди окуткуң келди? – деди намыстанган Жоробек. Токтаалы айтты:

– Сиз менин айтканыма болбой, ишенбей жатасыз! Кайра жолдон калып жөн эле бара берелиби, баалуу нерседен мелдешип, анан баралы.

– Эгер кан сени балам десе, сен эмне саясың?

– Ушул минип турган кара тулпарымды, алтын кумганы менен кошуп саямын. Өзүң эмне саясың?

– Мен ушул миң төөнүн ичинде өз салмагына жакын алтын жүктөлгөн кара буураны алтыны менен сайдым, – деди.

Экөө кол алышып убадалашты.

– Эгер атам мени балам деп бир ооз эле айтса болду. Кайрадан тантып сурашып отурбайбыз. Ооздон эмне чыкса, ошону орундатабыз – деп убадаларын бекемдеп, канды карай жол жүрүштү.

Аттардын оозун коё берип отуруп, тез эле кандын ордосуна кирип келишти.

Токтаалы баягы өзү бала болуп жүргөндө кирген жагы менен Жоробекти ээрчитип, кандын астына барып, чөгөлөп олтура калат да:

– Кан ата, арызым бар! – дейт.

– Айт, балам, айта бергин! – дейт.

– Айтсам ата, сиздин кербен башчыңыз, мына бул Жоробек деген жигитиңиз сен хандын баласы эмессиң, бир дагы балалык белгиң жок, сен башкалардын баласысың, кыскасы, мени башка адамдан бүткөнсүң дегендей ой менен экөөбүз сиздин алдыңызга келдик. Мен сизге адал ниетим менен эле бала болом деп келбедим беле, анан буга окшогон жигиттериңиз мени шылдыңдап, сен уурусун, – деп зээнимди кейитти. Мен балаңыз болгондугум чын болсо, айтып түшүндүрүп берсеңиз.

– Жоробек балам, сен менин баламды сен кандын баласы эмессиң деп айтууга кандай акың бар? – деп, катчысын чакырып, кандын уулу Токтаалы деген күбөлүк жаздырып берип туруп: – Мына бул Токтаалы менин уулум, ушул үйдө жүргөнүн көрүп билбеген кыраакы эместигиң үчүн каяктан болсо да мелдешиңди берип кутул, бүтөөрүң менен ушул жерде болгун, – деди.

Жоробек басып чыгып, өзүнүн кербенчилерине келип, баягы айтылган кара буураны алтыны менен жетелеп Токтаалы үйүн көздөй жөнөп, жол жүрүп, эки күн өткөндөн кийин

үйүнө келсе, кечинде баягы жаман үйдүн ичинде дуулдап көңүлдүү үндөр чыгып жатат. Алысыраак жерге буураны чөгөрүп, кара тулпарды бир даракка аса байлап, өзү агаларынын кызыгын угууга үйдүн эшигине келип тыңшайт.

Улуу агасы Токтоназар башынан өткөндөрүн айта баштайт:

– Үчөөбүз үч башка жолго түшүп, жолубузду уланттык. Мен биринчи күнү эл жок ээн сай менен жүрүп, эртеси түз жер менен жүрүп, азыгым түгөнүп, курсактар ача баштаганда эл четине жеттим. Же элинин бай экенин, же элинин жарды экенин бир жыл маалы жүрүп эч түшүнө албадым. Малы кайда жайлайт, даны кайсыл тарапка бышат белгисиз, бирок кабынан ун, казанынан эт өксү болбойт. Биздикиңдей шарылдап аккан суусун көрбөдүм, сууну кайдан алат деп ойлонуп жүрсөм, эртең менен күн чыга электе, кечинде кеч караңгы киргенде, ар кайсы үйдүн короосунда жыгачтан кооздоп жабылган жерлер болуучу эле. Көрсө, ошол төрт чарчы кооздолгон жыгач кудуктан суу алышат экен. Мен көп узабай эле бир адамга учурап, ушундай кедей-кембагал адам элек, мал күтсөк, эл катары болсок деген ойдо өзүмдүн адал таман акы, маңдай тер менен жан сактайын деп ушул элге келдим эле десем, тилегиң жакшы экен, мына бул үйгө жатасың, мына бул үйгө күнүгө койлор камалып калат, ошол камалган койлорду союп, этин мобул үйгө жеткизесиңер – деп, жыйырма-отуздай адамга кошуп койду.

– Бир жыл маалы эле иштейм, эмдиги жылы ушул бүгүнкү күнү бошотсоңузда экен деп сурандым. Баягы киши айтканың кабыл болот деген.

Ошол кишинин айтуусу боюнча күнүгө келген койду союп, бир тамга киргизип, аягынан илип чыгабыз, эртеси баягы союлган койлор жок. Кыскасы, күнүгө ушул иштерди кайталай бердим. Акыры жыл маалы бүткөндө баягы киши келип:

– Ырахмат, уулум, аз жүрдүңбү, көп жүрдүңбү, биз сага ыраазыбыз, эми сиз бизге ыраазы болуңуз – деди да, эки торпок жетелеп келип, бир сыйра кийимди, жолдо жей турган оокат, азыраак күмүш тыйындарды берди.

Ошолорду алып, алардын көргөзгөн жолу менен келсем, баягы ушул жерден күтөбүз деген жерге келип, эс алайын десем, Токтобай иним келип калды. Анын эмне болуп жүргөнүн, кандай абалда болгонун өз оозунан уккула – деди.

Экинчи уулу Токтобай сөзгө кирди.

– Байкем айткандай «барса келер-келбеси күмөн» деген жолго кирдим, булардан бөлүнгөндөн кийин же жолум арбыбайт. Оң кол тарабымда тоонун башынан уйлардын жайылып жүргөнүн көрүп, айыл бар окшойт деп үмүткөр болуп жүрүп олтуруп, бир жума, жети күн болду дегенде, зорго элге аралаштым. Байкем мага көп азык берген эле, ошол жетинчи күнү түгөндү. Байкем айткандай алардын салт-санаасын ким билсин. Өзүмдүн кембагал экенимди, анан азыраак мал таап, ата-энемди кор кылбай багуу жагын сураган бир адамга айтып берсем, абдан жакшы болот деп, бир үйдү көргөзүп, үч күнгө чейин ушул жерге жатасың деп, ошол үйдө керебеттин түбүнө жатып жүрдүм. Бул жакшы жайга үч күндөн кийин дагы бирөө келет го деп ойлогом. Баягы мени башкарган киши келип, мени керебетке жатууга буюрганда, ошондо мен үчүн экенин билдим. Эзели керебет көрбөгөн жаным, жаткандан кийин көнө баштадым. Өзүмдү болсо, бир ак сарайдын ичинде уй союуга буюрду. Кечке уй соёбуз, кечинде үйгө келип жатмай. Ошентип эл менен бир туугандай болуп кеттим. Элге боор батырыштык кылып алаксып жүрүп, убакыттын өткөнүн билбей калыптырмын. Он кой айдап келип, бир сыйра кийим кийгизип, бир калта күмүш акча берип жөнөтүштү. Болжошкон жерге келсем, байкем бар экен. Үчүнчү уулуңуз Токтаалы өз көргөнүн өзү айтып берет, – деп айтар менен андып турган Токтаалы:

– Ассалоомалейкум, мага кезек келдиби? – деп, салам айтып кирип келери менен, атасы-апасын кучактап бетинен өпкүлөп:

– Ээ айланайын, уулум, барса-келбес сапарга кеткен экенсиң, агаларыңды сыйлап, кичүү мен барамын деп, эми көргөн-билгениңди айта отургун, – дешти эне-атасы.

– Болуптур, бир жыл ичинде баштан өткөзгөнүмдү айтып берейин. Эки байкемден бөлүнгөндөн кийин жолго кирбей, жолсуз жер менен бир топ убактылар жүргөндөн кийин, жайылып жүргөн койго жеттим. Бирок бири да баспайт, кашынганы кашынган жерде, басып баратканы дал ошол баскан түрдө, чөп үзүп жатканы ошол бойдон бардыгы катып калган. Себеби Абдижалил кандын мастан кемпири койлорду семиртип туруп, койчусу менен кошуп катырып таштайт экен. Койчусуна жетип барып суурасам үндөбөйт. Салам айтсам, алик жок. Кадимкидей турат, кыймыл жок. Жанына барып таягын сыйпалап турсам, бир тээк учурады, басып койсом койлорго, койчуга тил бүттү. Андан эчки жайылып жүргөн жерге бардым, анын тээги серкенин мүйүзүндө экен, аларды да жанга киргиздим. Аларды койчу айтып берген эле. Эмне кылышты эчки баккан уйчуларга бар, ичинде көк бука бар, ошонун мүйүзүндөгү тээкти бассаң, баары тилге кирет, калганын ошондон угасың деген. Айтканындай эле ал карыя адам экен, бардыгын айтып берди. Мындан ары жылкы ичинде ээр токулгасы менен жээрде кашка айгыр бар, ошол жээрде кашка айгырды минип, ошол уйчу карыянын үйрөткөндөрүн айтып, бир жыл бала болуп коюн, козусун багышып каралашып жүрдүм. Менин эки байкем дагы ушул эле хандын кол алдындагы элге барышты. Мен өзүмдүн айтуум боюнча бала боломун, дүнүйө деген эмесмин. Кара тулпар таптым. Сизди даарат алып жүрсүн деп алтын кумган, аздыр-көптүр үй-там жасалгалап салдырып алсак деп, бир кара буурага жүктөп алтын алып келдим, – дегенде атасы Сарымсактын оозу ачылып:

– Бул каяктагы жокту айтып жатат, кара тулпар, алтын кумган, кара буурага жүктөлгөн алтын алып келдим дейт, ушул туурабы. Токтоназар эки ургаачы торпок алып келди, жыл айланса эки уй. Токтобайым он кой алып келди, жыл айланса кой-козусу менен көбөйүп калат. Бул жиндим алып келгени чынбы, же жокпу? Сыртка чыгып, алып келгениңди көрөлүкчү, – деп, сыртка чыкса, чын эле кара тулпар байлануу турат. Алтын кумганды канжыгадан чечип келип атасына берет. Кара буурадагы алтынды байкелери менен ташып, жаман үйдүн ичин толтурушат.

– Турмушумда көрбөгөн байлыкты көрдүм. Балдарым жетилип, менин канат-куйругум өскөн турбайбы! – деп, эртеси Токтобайдын алып келген койлоруна тийбей, алтынга кой сатып алып, заңгыраган жай сатып алып, «жардынын бир тойгону орто байыганы» деген ылакаптагыдай болуп, кыргыз элине атагы чыккан чоң той берип, үйлүү, жайлуу, малдуу болуп, уулдарын үйлөнтүп, атак-даңкы жер жарган Сарымсак кедей бала-чакасы менен жыргап жатып калган экен.

САРГАЛДАЙ МЕНЕН АК КОЁН

Илгерки өткөн заманда байлыгы менен мартабасына чиренген Кансейит бай:

– Кандайча болсом малсыз боло аламын – деп, элден кеңеш сураган экен.

– Кансейит байым, сиз байлыктан кутулгуңуз келсе, төөнүн үстүндө бара жатып нан жесе, жарды болот, – деп уккамын. Сиз да ошону кайталасаңыз, малдан ажырап, жарды болуп калууга тийишсиз – деген экен эл ичинен бир карыя чыгып.

Ошондо Кансейит бай колуна ак буудайдын нанын кармап, ак төөгө минип, нан жей баштайт. Көп узабай эле жеп жаткан нанынан үбөлөнүп бир күкүм нан жерге түшүп кетет.

Кансейит төөдөн түшүп, күндүн мурду жерге жаңы чачыраганда издеген, каш карайып, адам көрбөй калганча издейт, бирок табылбайт.

Акыры караңгы кирип, эч нерсе көрө албай калганда, аза таягын ошол жерге житире казык кылып кагып кетет. Нандын күкүмүн таба албай, убара болгон Кансейиттин көз жашы мененби, же ак буудайдын нанынын касиетиби, айтор, бир чынар терек болуп өсүп чыгат. Эртеси дагы издөөгө барган экен. Ошентип айбы-жылбы табалбай, акыры «Ушул чынар терек болуп жүрбөсүн» деген ойдо калыптыр.

– Төөнүн үстүндө нан жесем деле, малдын жок болот деген сөзү жалган го. Жок дегенде карышкыр кырып, же боор базгак болуп, бир азыраак зыян келтирбес беле. Ойго

да, тоого да малым батпаса, убайын мен көрбөй, күң-кулдар көрүп жатса, жети жылдан бери малымдын эсебин билбесем, андан көрө

«ач кулактан тынч кулак» кедей болуунун жолун таап берсеңиздер, калайык-калк! – деп, Кансейит бай элге экинчи жолу кайрылганда, эл ичинен Айдаркул деген киши чыгып:

– Кансейит байым, «кесирлүү киши бай болбойт, жардынын колу май болбойт» деген лакап бар го, сиз кесирлүү болсоңуз, жыл маалына жетпей жылан сыйпагандай малдан ажырайсыз – дейт.

– Эмесе, мен кандайча кесир күтүүм керек – деп, суроо берет Кансейит бай.

– Биринчиси, сиз ак төөнүн үстүндө ак нан жедиңиз, бирок жоголгон нандын күкүмүн издеп, кыйналбоо керек эле. Нанды талаага тепсендиге таштаган кесир, сиз адам баспай тургандай кылып короолоп коюпсуз, андан чынар терек пайда болуп жатпайбы. Сизге үч тапшырма берейин, ошону аткарасыңыз, малдан толугу менен ажырап, итке минген жарды боло аласыз. Биринчиси, кыргыздын көбү эле боз үй күтөт. Ар бир боз үйгө кирген сайын, эстен чыгарбай, эшигин кайра тээп кирип жүрүңүз. Экинчиси, иттин ит аягын колуң менен кармабай, бутуң менен тээп келип, көмкөрүп коюп жүрүң. Үчүнчүдөн, элдин тыгыз орношкон жерине чоң сууга тегирмен салдырың да, андан кала алдырың, ошондо малдан ажырайсыз – дейт Айдаркул.

– Айтканыңды аткарайын, анда жарасы жеңил экен, – деп, бир топ күндөр эмес айлап, өз үйүнө кирсе да, өзгө үйгө кирсе да, босогону басып туруп, эшикти кайра тебет. Көп убактылар ушундай көрүнүштөрдү эчен жолу кайталаса да, эч кандай шек-шыбаат болбойт. Айласы кетип, Кансейит иттин ит аягын тээп барып, тамак берип, кайра келип, ордуна келип көмкөрүп таштайт.

Айласы кеткен Кансейит Айдаркул чеченди чакырып алып, катуу кысымга алат.

– Сен Айдаркул, мени шылдыңдаганы жүргөн экенсиң да, мына сенин үч жолку берген тапшырмаңды аткардым, эч нерсе тыянак чыкпады. Жалган айтып мени маскаралагандыгың үчүн жазанды аласың, – дейт.

– Ээ Кансейит байым, экөөнү туура аткарыпсыз, бирөөнү туура эмес аткарып жаткан экенсиң.

– Кандайча мен туура эмес аткарам, өзүңдүн айтканыңдын баарын өз ордундай аткардым. Айдаркул чечен сен жаныңды жебе, – деген турбайбы.

– Бирөө гана туура эмес дебедимби, ал сиз тегирмендин каласын алгандан алсам деп, тегирменге келген адамдардан өзүңүз моюнуңа баштык асынып алып, эки-үч эселеп көп алып турсаңыз, ошондо мудааңызга тез жетүүгө тийишсиз.

Ошол айткан күндөн баштап, Кансейит мойнуна баштык байланып, тегирмендин каласын өзү ала баштайт. Бир алган кишисинен көңүлүнө карабай абдан ашыкча алып, элдин каргышын уга баштайт.

Кансейит ойлонот: «Ушул жашка чыкканы, мен Кансейит болгону эчендерди көрдүм. Бактымды ачтыбы, ой менен тоого малым, ороолорго даным, карындарга майым, сандыктарга шайым, үкөктөргө чайым батпады. Жалаң койдун аксагы жүз короо кой болду. Алтын-күмүш акчаны ар кайсы жерге көөмп бекитем. Жылкым жүз миңден ашты. Эчки-кой эсебин кимдер эсептеп айтты. Жуттун малы деп уйду, Кансейит кесирленип, Ойсул ата төө эсебин ким билсин, кишичил буурадан беш жүздү эсептеп, калганга санат жетпей, кайра келе жатты. «Ушунча да чексиз байытабы? – деп, кыбыланы карап, наалышын үстү-

үстүнө айтты. – Ошентип, байлыктан жадап, ушунча малым болгону менен, элге баркым болбосо, ойго-тоого батпаган малды берип, эмне мынча мени кыйнаганы. Биринчи уулумдун атын кебетесин карап, кабагы жардай салаңдаганынан Жармандай койдум. Мында деле баатырлык, балбандык, акылмандыктын бир да белгиси билинбеди. Малга ээ болор түрүн көрбөдүм. Экинчи уулумдун маңдайындагы калын көрүп сүйүнүп,

мүчөсү деле жаман эмес, баатыр болор деген илгери үмүт менен Калмаңдай койдум. Мунум да малга ээ болчу түрү жоктой.

Үчүнчү уулум төрөлгөндө, согончогу менен желкеси жерге тийип, көмкөрөсүнөн жаткырсаң, маңдайы менен бутунун башы тийип, жерге денеси тийген эмес. Көлөмү көөдөндүү тайгандай, жоосун жеңсин, баатыр болсун тайманбай, Ак дөө, Көк дөө, Кара дөөлөрдү жеңсин, Саргалдай деп атын койдум, мунумдун деле малга ээ боло турган белгиси билинбеди. А көрөкчө уулдарымдын үчөө тең менин билишимче начар, белдүү, алдуу болбосо, же эрдиктен, же акылдан айтпаса, ушунча малдын ээси болсом, бирөө жарым кол салып келсе, баш көтөрөр уулум болбосо, мадыра баштар менен тостойуп туруп бергенден көрө, малсыз жашаганым оң» – деп, тегирменден түшкөн каланы ач көздөнүп ашыкча алып, элдин наалатын, жек көрүүсүн уга берди. Жек көрүнчү, шүмшүк атанып, элдин урмат-сыйынан калды.

Күндөрдүн бир күнү Кансейит уулдарына кеңешет:

– Малсыз болуп, тынч жашаар бекенбиз, баарыңар тобо- таасир кылып тилегиле.

Ошентип, кара кой союп, бир күндү болжожуп, ошол күнү түш көрүүгө жабыла уйкуга киришет.

– Ата, мен түш көрдүм, элсиз ээн чөлдө экенбиз, мал деген бизде болбоптур. Үрүп чыгар ит да жок, кыйынчылык тартат экенбиз. Акырында бир байга жалданып койчуман болдум. Денемдеги сары түгүмдү устара менен кырып таштады – деди эң биринчи болуп уулу Жармаңдай.

– Түшүң туш келсин, кырып койгон түктөй малдан ажыраппыз. Бул малдан көрө байдын малын баккан оң, кедей болот экенбиз – деп атасы бата кылды.

– Ата, мен да көргөн түшүмдө ээн талаа, эрме чөлгө туш келип, ой-тоого ар түрдүү эгин айдап, абдан жакшы чыкты. Анан бакпай, сугарбай кууратып, шамал учуруп кетти. Кой эмес, коргол жок, уй эмес, жампасы жок, какыр чөлдө калып, акыры көпкө убара болуп, эл четине бир уйлуу байга уйчуман болуп калгандай болдум, ойгонсом түшүм экен – деди экинчи уулу Калмаңдай.

– Ээ, балам, шамал учурган куураган чөптөй малдан ажырап, түйшүгү жок томаяк кедей болот экенбиз, оомийин Алло акибар! – деп бата кылды.

Үчүнчү уулу Саргалдайга кезмет жетет:

– Ата, мен түш деле көрө албадым, белги деле биле албадым. Байкелеримдин айтуусуна караганда, сиздин жоруганыңызга караганда, түшүңүздөр оңолбоптур. «Түшү оңолбогондун өзү оңолбойт».

Жармаңдай байкем койчу болсо, Калмаңдай байкем уйчу болсо, апам экөөңүздөр уйдун, кээде койдун сүтүн бышырып ичип, кара алачыкта жашап күн өткөрөт окшойсуздар – дейт.

– Сен менин тилимди албайт экенсиң, – дейт да, Кансейит байдын заары бетине чыгып туталанып, бүткөн боюн калчылдак басып, – улуу байкелериң макул болсо да, сен макул болбойт экенсиң да, андай болсо балалыктан кечтим! Тезирээк көздөн далдоо жок кылгыла тилазарды, – деп буйрук берет.

Саргалдай үйдөн атып чыгып, токойду карай качат. Агалары аркасынан кууп жүрүп отурушат. Токойдун калың жерине келгенде, чарчаган алсыз Саргалдай өлдүм деп коюу өскөн жаш балатыга боюн тыштап, аппак коёндун бөжөгүн баса жыгылат.

– Бир тууган элек, өлтүрөмүн десеңер мен даярмын. Адамдын төрөлүшү болгондон кийин, өлүмү да болот, байкелерим – деп, Саргалдай агаларына жалынып-жалбарат.

– Тирүү калсын, эптеп жан сактап, күнүн көрсүн десеңер, мынабу коёндун бөжөгүнүн канына көйнөгүмдү боёп, атама ала барып ишендиргиле, – дейт. Эки агасы ары ойлонуп, бери ойлонуп отурушуп акыры Саргалдайды коё беришмекке, ак коёндун бөжөгүнүн канына боёлгон көйнөктү көргөзүп, баланча жерге өлтүрдүк деп, атасын ишендириш үчүн макул болушат.

– Экинчи элге жолобогун, биздин сага тапшырмабыз. Ак дөө менен алышып, Көк дөө менен күрөшүп, Кара дөө менен кармашып жеңгин. Антпесең эч арга жок. Эгер жардам бер десең, биз дагы кошо барабыз. Атамдын корккону да ушул дөөлөр. Малды ээ кылбаса, баш көтөрөр балдары биз манжепис болуп калдык, – дейт агалары.

– Өзүң айткандай өлсөк да, талсак да жеңүүгө аракет кылып көрөлү, ажал жетсе өлөлү, – дешет.

– Анда эмесе жол баштагыла, баралы – деп агалары менен дөөлөрдү карай жол тартат. Үчөө жол жүрүп бара жатса, жол боюнда бир кемпир-чал олтурушат. Экөөнүн тең көздөрү сокур. Абайлап басып келип, агаларын жол жээгине калтырып, өзү басып барып:

– Ассалоома алейкум, ата-апа, баласы жокко бала болоюн, ботосу жокко бото болоюн деп келдим, – деди.

– Мындай келчи, балам, жамандык кылчу түрүң жоктой көрүнөт, – деп карыя жанына чакырып, башы-көзүн, буту- колун колу менен кармалап карап чыгып: – Балам, сенин ата-энең бар немесиң го, эгерде ата-энең болбосо чучугуң толо болмок эмес, – деп жакадан кармап бир силкти эле, Саргалдай былк эткен жок. – Эми балам, менин сынымдан өттүң. Биротоло мал-мүлкүмдү сага өткөрүп берейин. Эми, балам, ушул жол менен түптүз жүрүп олтурсаң, тайпандуу жайлоо Көкжайык деген жердин күн батыш тарабында көз учкан кайберен жүрчү ак зоонун үстүндө коркок киши минип, жүрөктүү киши жүгүрүп өтө турган Минме деген өткөөлдөн өтсөң, Ак кайыптын Ак үңкүр деген үңкүрү бар, мына ошол жерге барып:

Жок болсо экен ууру-бууру,
Камбар ата жол баштагын
А жаныбар кыруу-кыруу! –

десең Камбар ата баштаган миң сан жылкы көз астыңа келе түшсө, жылкынын бүт болгону. Ичинде өкчөп, салып алсаң, сака болгон, адамча сүйлөп, жоонун сырын үч ай мурун айтып бере турган сары тулпар бар. Ошого мынабу жүгөндү башына катсаң, сенден ажырабайт. Күч келген жерде сага акыл үйрөтөт. Көп убактыларда өкчөп, жаныңа сака кылып салып алсаң да болот.

Чолпонатага сыйынып, ошол үңкүрдүн кыбыла тарабына туруп курейлесең, мүйүзү казандай көк кочкорго арманыңды, сырыңды айтсаң, чагарак куйрук көк токтуну таап берет. Көк токтуну кармаарың менен жер жарган ачуу үн менен:

– Кедейбайдын малына ким ээ болуп көздөп калган – деп, жети баштуу желмогуз келип, сени менен кармашат. Сары тулпардын айтканын кылсаң, акыры желмогузду жеңип чыгасың. Эгерде сары тулпардын тилин албасаң, биз чал- кемпир көзүбүз ачылбаган бойдон көзсүз калабыз.

Уйдун эсебин билгиң келсе, уй ээси Зеңги баба көрүнөт, малым түгөл экен дегин. Төө эсебин билгиң келсе, Ойсул атага жалынып, күн чыгышты карап үн салсаң, жер жайнаган эчкилер көрүнөт. Ичинде коңгуроолуу ак серкени кармап алып, дароо курмандыкка чал. Ачуусуна чыдабай жети баштуу кемпир сени менен алышат. Жигиттердин пири Шаймерден колдо! – деп алып уруп, алты башын кесип, алты жакка бир бирине кошпой, ыргытып жибер. Жетинчи башына келгенде, аман коёр бекенсиң деп сырын айта баштайт. Сырларынын баарын угуп, бир башын аман коюп, нечен ал жетпеген дөөлөрдүн сырын сурагын, оомийин аллоуакибар – деп бата беришип, чал-кемпир кала беришет.

Саргалдай агаларына келип, болгон ишти айтып берет. Эки агасы кошулуп, күн-түн дебей жети күн, жети түн жол жүрүп, Көкжайыкка жөнөшөт. Минмеден өтүп Акүңкүргө барышат. Камбар ата пирим деп катуу зыйрат менен сары тулпарды өндүрүп алды. Жылкы ичинен эки агасына эки тулпар кармап миндирип, үчөө тең атчан болуп калышты. Уй, төө, эчкилердин түгөлдүгүн билип, кой тарапка өткөндө, жер жаңырган ачуу үн чыгып:

– Ким Кедейбайдын малын эсептеп жүрөт. Кара оозуңа кан толгур, Саргалдай келер маалы боло элек эле, – деп жакындап келип:

– Айткан сөзүм ук, балам,
Алышчу болсоң чык, балам.
Жети баштуу мен болом,
Алың жете жык, балам,
Кедейбай мага баш ийген,
Ошондуктан кысканам.
Күч атасын тааныбайт,
Чайнабай тирүү жут, балам, –

деп келип, жети баштуу жезкемпир Саргалдай менен кармашып калат. Жети күн, жети түн кармашат. Тоо жерлер түз, түз жерлер саз, саз жерлер көл болгончо кармашып, акыры сары тулпардын жардамы менен көтөрүп уруп, алты башын кесип, бир бирине кошпой ыргытып жиберип, жетинчи башына келгенде жан соогалап, бардык сырын ачып, айтып берет.

– Кой ичиндеги көк кочкор, чагарак куйрук көк токтуну таап берсе, эчки ичинде ак серкени кудайы чалгын, – дейт.

Угары менен Саргалдай дароо ак серкени муздап, канын айланта чачып, ырымдап басып кетет. Чагарак куйрук көк токтуну жетелеп, кемпирдин айтуусу боюнча атасы Кедейбайга келет. Жер жайнаган жылкы, кой, уй, эчки, төөлөрдүн баары мурдагыдай сыйкырланбай, ачыкта жашап калат.

Саргалдай он үч жашар кезеги экен. Экинчи атасы Кедейбай, энеси Зууракан байбиче эки көздөн ажырап, желмогуз кемпирдин туткунунда кармалып, күндө келип канын соруп, ого бетер карайлатып турган. Айласы кетип Саргалдайдан жеңилгенден кийин эне-атасынын көзүн ачып берүүгө аргасыз болду. Саргалдайга жетелетип келип, көк токтуну сойдуруп, боз үйдүн күн чыгыш тарабына чийдин каттоосуна бекиткен ак чүпүрөк – көк чүпүрөгүн чийдин каттоосунан алып чыгып, көк токтунун канына сүртүп, Саргалдайга берет:

– Чал менен кемпирге өзүң сүрткүн, көздөрүнө көрүнбөйүн, эгер көрүнсөм, эски жарабыз ырбап кетип жүрбөсүн, – деп, желмогуз кемпир кеткенден кийин, Саргалдай атасына сыйпады эле, көзү чайыттай ачылды. Экинчи жолу энесине сыйпады эле, ал дагы көрүп калды.

– Жаның жашарсын, учуң узарсын, кайгы-капасыз жаша, – деп атасы бата берди.

Энеси Зууракан бата бербестен туруп оюна бузук ой кетти:

«Аа бу балада иш бар окшойт, бизге калп эле бала болсом деп, өзү эле бизди сокур кылып койсо керек. Качан колуна сары тулпар тийгенден кийин биздин көзүбүздү ачып отурат. Бул бала бизге бала болмок беле, тирүүлөй отко өрттөп жибериш керек» – деп, Кедейбайга отту чоң кылып жактырып, от абдан кызып күйгөндө Саргалдайды чакырып:

– Сен биздин балабыз болсоң, мына ушул күйүп жаткан отко түшөсүң. Эгер түшпөсөң, биздин балабыз эмессиң, – дешет.

Ооздон сөзүн угар менен Саргалдай:

– Куп ата, сиз үчүн чокко-отко түшүүдөн кайра тартпаймын

– дейт да, отко ыргып түшөр менен, сары тулпардын жардамы менен тулпар болуп ойноп чыгат.

Экинчи жолу отко ыргыттырды эле, сары тулпардын жардамы менен жолборс болуп жойлоп чыкты. Үчүнчү жолу ыргытканда ак коён болуп секирип чыкты. Төртүнчү жолу кайрадан камынтпай алоолонгон отко ыргытышты эле, ак шумкар болуп чыкты.

Кедейбай кемпирин акырая карап, сакалын тарап:

– Бизге пейлибиздин оң эмесинен ушул иштерге оропара болсок керек – деп, Саргалдайга карата: – Балам, жети башты жок кылсаң, белги барбы? – дейт.

– Ата, алты башын кесип, алты жакка бир бирине кошпой ыргыттым. Бир башын түбөлүккө аман калтырып, силердин көзүңөрдү ачтырып олтурам. Ишенбестик болуп

жүрбөсүн деп, жонунан үч эли кайыш тилип алдым эле, – деп тилип алган кайышын атасынын алдына таштады.

– Учун узарсың, балам. Жаның жашарсын, балам. Алды- кийинден жоо чыкпасын, душманың багынып өтсүн! Тилеген тилегиңе жеткин, балам. Ырыска шерик жигиттин жан жолдошу сары тулпар сеники. Жоонду – Ак дөө, Көк дөө, Кара дөөңдү жеңгин, кайда барсаң, олжолуу жеңиш менен келгин – деп, Кедейбай бата берди.

Ошондо агасы Жармаңдай, Калмаңдай агылгалап, агаларың бар экен дебесин, алдап жүргөн шум окшойсуң деп, бекер кайгы жебесин дешип, эки күндүк узак жолдо калышкан. Азыраак азык көтөрүп, эне атасынан бата алып, өз атасы менен өгөй атасынын душманы – Ак дөө, Көк дөө, Кара дөөлөргө каршы сапар жолун баштады.

Эки күнү-түнү менен жол жүрүп, агаларын таап, андан ары Ак дөөнү карай сапарын улантышты. Эчен күнү элсиз талаада жол жүргөндөн кийин, эч оокаттары калбай азыктары түгөнүп калгандыктан эки агасы:

– Саргалдай сары тулпарды сойгун, – дешип ортого алат. Айласы кетип, Саргалдай сойсо – соёмун да деп, сары тулпардын төрт бутун бууп, жыгууга даярдаганда, сары тулпар дүйүм тамакты көрсө кайткыс, кирсе чыккыс кылып жайнатты. Эчен жылдык азык-оокатын камдап берип:

– Байкелер! Сиздер көңүл ачып эс ала бергиле! Мындан ары өзүм барып келейин! – деп, агаларынан уруксат сурады. Себеби аттары да, өздөрү да куйкаланган күндүн илебенин запкы жеп, агаларынын андан ары бара турган кудуреттери жок эле.

Азыраак жол жүргөндөн соң сары тулпар:

– Мен көргөндү көрдүңбү, досум, Мен туйганды туйдуңбу, досум.

Ак дөөнүн карга кароолу төгөрөккө көз салып калыптыр. Менин жалымдын түбүндө ыраакка атчу жазайыл бар. Күнчүлүк жерди аркан бою келтирген турнабай дүрбү менен карап көрүп дааналап, кароолуна жеткизе карап атып таштабасаң, Ак дөөдөн кутула албайсың, досум – деди.

Жал түбүндө турнабайды алып карап, жазайыл менен бизди көрүп калды окшойт, сырт кийимиңди чечип ыргытып кой. Карга экен, учуп кетти, карайтып чычып кетти, – деп калат.

Саргалдай сырткы чепкенин чечип ыргытып туруп калды. Санаасы тынган карга кароол Ак дөөнүн жаны турбайбы, айланып башка жакты карап, карга экен учуп кетти, карайта чычып кетти. «Кайсы жоо буза алмакчы, Ак дөөлөр баскан чекти» – деп, кара карга бурулуп оңдонгуча, жазайыл менен мелтирете мээлеп, кароолго толук алып, аяк серппей жыгылсын үчүн машааны секин ирмегенде, көз ачып-жумганча жалп этип кулап кетти.

– Жазбай таамай аттың, бали ыракмат! Билгизбедиң мылтыктын доошун, эми аша берсек, коркунуч болбойт, алдыңда турган Ак дөөнүн тоосун – деп сары тулпар Саргалдайдын мергендигин куттуктады.

Саргалдай секин жыла басып, сары тулпарды минип, Ак дөөнүн айылына жөнөйт, бара жатса оозун төөнөгүч менен тепчип койгон бир кыз учурап:

– Бул жерге келген куштун канаты, келген кишинин таманы күйчү эле, – деп, тактап сүйлөй албай жатканда, Саргалдай төөнөгүчүн сууруп алат. Бүдөмүк сүйлөп жаткан кыз ачык сүйлөй баштайт. – Силерге бакты-таалай берсин. Ак дөөдөн этият болуңуз – деп, Көк дөөгө бара турган жолдун татаал жактарын толук көргөзүп берди.

Ак дөөнүн жаны чыга албай, эки көзү алайып, эки буту шалайып, аа дээрge алы калбай, кара кушун жарып ок тийип, жан чыкпай коркурап жаткан экен:

Ошондо Ак дөө:

– Атаңдын көрү, Саргалдай,
Таамай аттың жазганбай.
Мергендигиң болбосо,
Мертинет элем шайтандай.

Ажалым жетти, мен өлдүм,
Бир окту сага аталбай,

–деп айтып, – сен мага наамарттык кылып алыстан атып койдун. Сары тулпардын жалындагы жазайылдан мерт болосуң – деп атам айтчу эле. Бала баатыр Саргалдай кереметтүү аты менен дөөлөрдү кырат дечү эле!.. Ошол мүмкүн ушул турбайбы... Мен сага достошо албай жүрчү элем. Тирүүмдө болбосо да, ушул жан таслим болуп жаткан маалда достошсоң, бизден кийинки бала-чакалар ынтымактуу болуп өтүшсүн. Бол, Саргалдай, мени кыйнаба! Өзүмдүн ач албарс кылычым менен кыя чаап ташта, кыйналбай өлөйүн, жүрөгүмдү сууруп алып, жүрөгүңө бас, менден да жүрөктүү баатыр болосуң. Ичегимди алып, ичегинче басып, белиңе орогун, белдешип душман жеңбеген баатыр болосуң, – деди да узап кетти.

Сары тулпар Саргалдайды ээрчите алыска алып барып:

– Бул Ак дөөнүн нагыз душман экенин билесиңби. Өзүнүн ач албарс кылычы менен моюнун кесип, жүрөгүн сууруп, сууга ыргыткын, ичегисин алып, чынар терекке орогун – деди.

Кереметтүү сары тулпардын айтканын угуп, ач албарс кылычын сууруп, сууга ыргытты эле, адам агызып жаткан чоң суудан тамчы суу калбай соолуп, заматта кургап калды. Экинчи жолу ичегисин алып, чынар терекке орой койдун эле, көз ачып-жумганча кыйылып түштү.

Саргалдай сары тулпарын карай басты эле, оозу төөнөлүү кыз учурайт.

– Сен эмне кылып жүргөн кызсың? – деп сурайт.

– Мен келгениме көп жыл болуп калды. Келген күндөн баштап алтын-күмүш, асыл баа буюмдарын каткан казынасын кайтартат, даамдуу оокаттарды ичип, бирөө менен сүйлөшүп, сыр ачып коёсуң деп дайыма эки жакка кетсе оозумду төөнөп кетет – деп күңкүлдөп түшүндүрдү.

Саргалдай оозун төөнөгөн шишин жулуп алып, Ак дөөнүн тулпарына мингизип:

– Жол көргөзүп бергин, – деп өзүнө кошуп алды. Андан ары бара жатып кыздан: – Мындан ары кимдер бар? – деп, сыр сурады.

– Ак дөөнү атып душманыңды жеңдиби, сен күнчүлүктөн атпаганыңда, дубалап сени жок кылып коймок. Эми Көк дөөнүн абдан сак түлкү кароолу күнү-түнү уктабайт. Түнкүсүн жылдызын карай түндүккө жол жүрсөң, кадимкидей Жети аркардын жайылып жүргөнүн көрөсүң. Алардын ичинде карды салык кара аркар бар, ошону атып өлтүр. Аркардын ичине сыйкырлап бекитип таштаган темир сандыкта Көк дөөнүн жаны – жети балапан. Эми аркарлар караңгыда учурайбы, күндүз учурайбы, таамай мээлеп атпасаң, баарыбыз өлүм болобуз, – деди сулуу кыз.

Көп узабай айлуу түндө көгөргөн тоонун тумшугу түгөнө берген жеринен аркарлар күндүз бирөөлөр сезип коёт деп, караңгыда сууга чубап түшүп келаткан экен жыт алып:

– Адамзаттын жыты жыттанат, сууга барбай кете берелик

– десе, баягы карды салык кара аркар болбой сууну көздөй жөнөйт. «Ушунча жылдан бери темир сандык ичимди эзип кыйнап болду. Адамзаттын колунан өлгөнүм бул көрөкчө сооп эмеспи» – деп, сууну карай жөнөдү. Аркасынан алтоо ээрчип келип, суу ичип кайра тартканда:

– Ата албасам мага жаман, жазып тийсең жазайыл сага жаман деп, такыр колтук тушу деп, өлөр жериң ушу – деп, жазайылды дүң дедире басып туруп калды.

Карды салык кара аркар типтик түйүлүп барып, ала салып жатып калды. Түлкү кароолу кеч калыптыр.

«Адамзаттын жыты жыттанды, шамал оңдоп кетти, бул жерге ажалдуу адам келбесе, башкасы кайдан жетти?» – деп, түлкү акең жойлоп келип, бир шумдуктун болгонун сезди да, Көк дөөнү карай зымырады.

Барса Көк дөө кабыргасынан кагынып, төбөсүнөн сезгенип, адам тааныгыс абалда жаткан экен.

– Кел, түлкү баатыр, жакын отурчу, сен чыккынчылык кылган жоксуңбу? Аркарлар кайда болорун сенден башка ким билет. Аны билген адамзат жарала элек деп жүрсөм, өзүмдү өлтүрүүгө келип калган белем. Сен аркылуу болуп жүрбөсүн, түлкү баатыр! Бери жакын отур, ажал чиркин жакындаган сайын, кулак чиркин укпай жатат. Жакын отураары менен көк болот кылычы менен курсагын жара сайып сурай баштады, терисин сыйрып кирет.

– Кана айтарсың, түлкүм, айтарсың. Айтпасаң жаның колумда, а дүйнө көздөй кайтарсың, – деп жанын көзүнө көргөзүп, терисин сыйрый баштаганда:

– Эмнени айтайын, күн батыш тараптан адамзаттын жыты жыттана түшүп, эч нерсе көзгө көрүнбөй койгон. Көрсө, Кансейиттин Саргалдай айры белес кайкаңды аша келген турбайбы. Карды салык кара аркар ата келген турбайбы. Антыңды унутсам, Көк дөөм, мени кудай урбайбы.

Өлтүрсөң – жаным колунда,
Жулсаң – жүнүм колунда.
Нас баскан түлкү баатырмын,
Батмак элем сонунга.
Тоотпогон акмакты,
Алып турам моюнга.
Деген сөзүнө болбостон:
– Саргалдай менен дос болуп,
Сырыңды ачтың душманга.
Карайлап турам катуу ооруп,
Экөөңдү бирдей жутканга.
Түбүмө жеттиң куу түлкү,
Калтырдың мени бышманга.
Калтылдап өйдө тура албайм,
Кан аралаш сары зил
Катуу ооруп кузганга.
Бир беттешип өлсөмчү,
Саргалдай сындуу душманга.
Тумшукка чейин жиреди,
Ырсаңда, түлкүм, ырсаңда.

Ажал алдына ачууга ууккан дөө терисин сыйрып ыргытып, түлкүнүн мойнун бурап, кыпкызыл жылаңач ичегисин чубалткан бойдон ыргыткан экен. Ошондон түлкү-күлкү деген сөз калган дешет. Ичегисине чалынып ырсаңдай качып түлкү өлдү.

Жаны чыкпай башмалдак атып жаткан учурда Саргалдай Көк дөөнүн жаткан жерине жакындап калган кези эле. Аркардын ичиндеги жети балапандын алтоону өлтүрүп, алты жакка ыргытып, бир балапанын тирүү калтырып, койнуна катып келе берет. Бирок баягы Көк дөөгө жакындашканда Саргалдайдын бир жак ныптасынан, кабыргасынан кысып, өпкө-жүрөгүн куушурултуп жибергенинен секин койнунан алып чыгайын десе, алдырбай кабыргага тумшугун матыра баштайт. Акыры зор аракет кылып, мойнун толгоп чыгарып, колуна алары менен Сары тулпар келип, баягы балапандын башын жара чайнап өлтүрөт.

Саргалдай Көк дөөнүн үстүнө кирсе, жаны жаңы эле чыгып, аяк-башы суналып калган кез экен. Аңгыча болбой ашкана тараптан эки кыз чыга келишет. Ооздору төөнөлгөн. Мурдагы дөөдөн кандим болуп калган Саргалдай дароо шиштерин сууруп алып, сураштыра баштаса, бирин аялдыкка алыптыр, бирин үй жумушуна жумшап жүргөн кыздардан экен.

Көк дөөнүн тулпарына бирөөнү мингизип, Ак дөөнүн үйүнөн келе жаткан кызга кошуп, андан ары жол жүрүүнү улантат. Эки тулпарчан эки кызды ээрчитип, Кара дөөнү карай жол тартып бара жатышып, тиги кыздардан Саргалдай Кара дөөнүн жайын сурайт.

– Мына ушул кара тоонун эң чокусунда жолборс кароолу бар. Аны эч пенде алмак тургай, жакындап алдына бара алган эмес. Түштүк жол калганда жолборстун күркүрөгөнү, Кара дөөнүн кыйкырган добушу угулуп турат. Кара дөө жеткен дубакөй, күчтүү айлакер, сыйкырчы, малдарын семиртип туруп ташка айлантып коёт. Малдары бир калыпта семиздикте тура берет. Кай маалда өзүнө керектүү малын жан киргизип дароо союп, жей берет. Буга алышып да, атышып да ушул убакка чейин эч жан тең келген эмес. Уккан кабарга караганда мунун жанын жанагы жолборско киргизип, сыйкырлап койгон дешет. Кара дөөгө эч кандай дөөлөр да, баатырлар да даап келе алган эмес экен. Буга бир көзгө атар айлакер кыл мерген болсо, Кара дөөгө тийбей, күркүрөп чамынып жаткан учурда жолборстун эки көзүнүн ортосунда бармак басым агы бар дейт, ошол акка таамай атса, Кара дөө өлөт, андан башка эч Кара дөөнү өлтүрүү жолу жок. Өзүн атсаң баарыбыздын ажалыбыздын жеткени, бир жак азуусунун кычыгына да туура келбей, бул тургандарыбыз жок болобуз. Сенин жазайыл мылтыгыңа арналган, аксакал-акылмандар жети жылы ачиткан уу бар. Ошол ууга окторунду бир күн чылап коюп, анан алып сергитип, тоборсугандан кийин гана октош керек. Антпесе жөнөкөй окко өлбөй калууга тийиш дешип, баягы сулуулар өздөрүнүн көргөн-билгендерин Саргалдайга тартынбастан айтып беришти.

Ошол замат Саргалдай жети жылы чыланган ууга окторун салып, бир күнү күнү-түнү менен чылап коюп, окторунун баарын даярлап коёт. Эртеси таң азандан кара тоонун чокусун карата дүрбү салып караса, эч нерседен бейкабар жолборс чамынып, Кара дөө менен алышып, ойноп жаткан учуру экен.

Берки сулуу кыздар айтышты:

– Сиз жанагы жолборстун маңдайындагы бармак басым ак таамай көрүнгөнчө жакындап бара бериңиз, ага чейин алар эч нерсе менен иши жок алышып ойной берет, – дешти кыздар. Саргалдай сары тулпарды кыздардын жанына таштап, кара тоонун чокусун карай жазайыл мылтыгын алып жол тартып, туу чокуга жете бергенде, бас белести бетке алып, жазайыл мылтыгын сундура чыкты. «Ата албасам менде айып, өлтүрө албасаң чыланган уу окто айып – деп, кароолго жеткире мелтирете тиктеп, үч жолу тартып алып, кайра сундурду.

Үчүнчүсүндө: – Жигиттин пири Шаймерден колдосоң – колдо, мен мерген дөөлөрдүн баарын кырсам деп, аттанып чыктым эл-жерден, намыстандым жашымдан Кансейит атам өзүмдү өлүмгө буйрук бергенден» – деп, өз ичинен тобосун келтирип, жолборстун маңдайындагы бармак басым акка кароолду мелтиретип тиктеп, басып жибергенде, жолборс түндүк бою түйүлүп келип, Кара дөөнү апчып, Кара дөө жолборсту мыкчып, ооздоруна кан кетип, бирин бири коё бербей, денелеринен жан кетип, карышкан бойдон жан беришти.

Кызыкка баткан Саргалдай эки жагын арылтып: «Чын эле өлдүбү, же сынамакчы болуп жатып алыштыбы?» – деп, аярлай басып келип караса, экөөнүн тең оозунан көбүк аралаш кан куюлуп жатканын көрүп, өлгөндүгүнө толук ишенет.

Кара дөөнүн мекен кылган үңкүрүнө кирсе, алтындан такты жасап, күмүш түркүк орнотуп, хандардын сарайынан да ашыкча, кирген киши чыккысыз кылып жасап койгон экен. Эки сулуу кыз эки жагынан чыгып келип, кол берип учурашып, көп жылдап туруп калышкандыктарын айтып, бул дөөлөрдү эч ким жеңе албайт, кандай пенде жеңип, биздерди куткараар экен деген ойлорго батышканын айтышып, акырында Саргалдайдын айлакерлигине, акылмандыгына, жүрөктүүлүгүнө, жазбай аткан жазганбас, сүрдөбөс мергенчилигине чын жүрөктөн ыраазы болушуп, кайда болсо да баарыбыз силер менен чогуу бололук деп кеңешишип, Кара дөөнүн казынасындагы алтын-күмүштөн, асыл баа буюмдардан эки тулпарга зыңгырата жүктөшүп, кыздын бири Кара дөөнүн мекенин, Ак дөөнүн мекендеген жерин бир кыз, Көк дөөнүн мекендеген жерин бир кыз башкарып, үч кыз өздөрүнүн колунан келишинче дөөлөрдүн тулпарларын мингизип, Саргалдайга кошуп узатышат. Жети күнчүлүк жерге узатып келишип:

– Эми бизден кабар алып, колдон келсе, тез-тез келип турсаңар, биздин көргөн күнүбүз эмне болот? – дешип, кыздар ыйлашып, коштошуп калып калышат. Эки-үч күнү удаа жол жүргөндөн кийин, баягы өзү калтырып кеткен агаларына келет. Агалары баягы сары тулпардын жасап берген сыйкырлуу оокатын ичип-жешип, дүнүйө бейкапар жатышкан экен. Саргалдай үч дөөнүн үч сулуу кыздары менен, эчен тулпарларга жүктөлгөн алтын-күмүш жана башка асыл баа буюмдар менен келип, агалары менен аман-эсен көрүшүп, душманды жеңгенин, аздыр-көптүр кыйналыштык көргөнүн, түбөлүк душмандары Ак дөө, Көк дөө, Кара дөөлөрдүн өлгөнүн, агаларынын алдында кубанычы койнуна батпай, ал жерге үч кызды үч дөөнүн мекенине дөөлөрдүн ордуна эли-жерин башкарып турууга дайындап келгенин айтып берип отурду.

Ошондо эки агасы Жармаңдай менен Калмаңдай сыртынан инисинин сөзүн угуп, баатырлыгын, тайманбай дөөлөрдү аткандыгын мактап отурганы менен, ичтерине жаман ой- сезимдер пайда боло баштады, ал сезимдер төмөндөгүчө: ысык кумдун илебине чыдабай, азык-оокат жетишпей калса ачкалыкка чыдабай, бардаштары жоктугунан атыңды союп бергин деп, инисин кыйнагандары, иниси тулпарын союп беремин деп, сары тулпарды жыгып, мууздаймын дегенде, дүйүм тамак даяр болуп калып, ошол жалганчы тамакка алданып, өлүм алдында инисин жалгыз жибергендиктери агаларын катуу ойлонтту. Эми минтип, атынан башка жардамы жок, жалгыз өзү барып жоосун жеңип, канча олжо менен дөөлөрдүн тулпарларын жана алтын-күмүш менен үч сулуу кыз алып келип олтурса, ушинтип биз бери жакта калдык эле десек, кандай таш боор бир туугандар колдорунан келген жардамын бербей, инисинин жолуна тоскоолдук кылган деп, кандай жан болсо да айтпайбы. А көрө бир акыл табыш керек. Эли-журтубузга уят болбогондой бололу.

Экөөбүз улуу болсок, анан кичүүсүнө жардам бербегенибиз аз келгенсип, атак-даңк да албасак, а көрөкчө атабыздын айтуусу боюнча Саргалдайды дөөлөрдөн мурда жайлаганбыз дебейликби да, Саргалдайды өлүмгө көзүбүз кыйбаса да, бир жолун таап ушул жерде кала турган кылалы деп, эки агасы кеңешип Саргалдай жаткан үйдүн эшигине кылычты туура байлашып, катуу уйкуда жаткан инисин эки тараптан экөө келип:

– Жоо келди! Каптап келди! Тулпарлар менен кыздарды алып кетти! Камырабай жата бересиң? – деп, агалары кыйкырганда, уйкулуу көзү менен чуркап чыгамын деп, кылычка урунуп, эки тизеден эки буту шарт түшүп калат. Мурдатан даярланып алган эки агасы тулпарларды алып келишип, алтын-күмүш дүр-дүнүйөнү жүктөшүп, үч сулуу кызды өз-өз тулпарына мингизип, Саргалдайга кылчайып карабай кете беришет. Өзүн өзү жаман куйкул сары ат кылып куулуп, баса албай аксап сары тулпар Саргалдай калган жерде кала берет. Экинчи өзү менен кошо колунда ала жүргөн жазайыл мылтыгы калат. Эки тизеден түшүп калган буттарынын жанында, бир тууган байкелеринин көрүнөө кылган ишине муңканып айтып турганы:

Аралап өсүп чоңойдум,
Ата Журт кыргыз төрлөрүн.
Өлүмдөн коркуп качканча,
Атамдан неге өлбөдүм!..
Ит-кушка мени жем кылбай,
Байкелер, неге көмбөдүң.
Кийинки атам Кедейбай,
Кейиштүү күнүм көрбөдүң.
Зууракан апам экөөлөп,
Жар көчүрүп көмбөдүң!..
Эки буту жок, эп да жок.
Кара мүртөз, байкелер,
Кайрылып бириң келбедиң.

Ак дөөнү аттым алыстан,
Ал намысты алып берген
Кедейбай атам даанышман.
Караңгыда Көк бөрү дөөнү,
Кароолу менен сулаттым.
Каргашалуу Кара дөөнү
Жолборс менен кулаттым.
Жосуну жок, байкелер,
Жоолашкандай не жаздым.
Эки буттан ажырап,
Карып болгон убагым.
Как эткен карга жүрбөгөн
Кумдуу чөл болду турагым.
Эки агам кылды кордукту,
Кимдерге жетет убалым.
Ажалым жетип өлгөнчө,
Айла жок жашай турайын, –

деп, көз жашын көлдөтүп, муңун кимге айтаарын билбей, заманасы куурулуп, сан ойго батып думугуп, ичинен чери тарабай, эки жерде жаткан эки бутун алып коюуга жарабай, эси ооп, жазайыл мылтыгын кармалап турса, шартылдаган добуш чыгат. Кылчайып артын караса, бир эликти кубалап эки колу жок чолок киши келе жатканын көрөт. «Көр оокаттын айынан, элсиз жерде күн көрүп жүргөн мендей шордуунун бирисиң го» – деп элигин ыргыта атып коёт.

– Айланайын тилегиңе жет! Көп күндөн бери наар сыза элек элем, – деп, Саргалдайга салам айта келип, эки бутунун эки жерде жатканына таң калып, жакын отуруп – белимдеги курду чечкин, кагылайын! Ичинде кырма кызыл дарысын кытай табыбы берди эле, ажеп эмес, бир шыпаа болуп кеткиси бардыр, – деп, дарысын чечтирип, сыйпаар менен кан токтоп, ооруганы басыла баштайт.

Аңгыча дагы бир дүбүрөгөн добуш чыгат, караса бир коёнду кубалап бир киши келе жатат, караса эки көзү жок. «Бул дагы мендей шордуунун бири го» – деп, коёунун ыргыта атат.

– Ким болсоң да өмүрүңө береке берсин. Көз салып бербесең да, бир күн да болсо жаныма жардам бердиң, – деп алкайт.

Эки бакыр, бир тукур болуп оокат өткөзүп, ошол күндөн баштап, көзү сокур Саргалдайды көтөрүп, колу чолок көзү сокурду жетелеп алат.

Бир жерден экинчи жерге келишсе да, өздөрүндөгү кытайдын кырма кызыл дарысын Саргалдайдын эки бутуна бириктирип сыйпап, эч даба таба албайт. Бир күнү Саргалдай буту ооруп жаны кейип, өз жанын өзү кыюудан тартынып, көз жашын көл кылып олтурса, жанына ойноп бир чычкан келе берет.

– Мен жыргап калгансып келгенин кара! – деп, кылычтын учу менен чаап жиберсе, чычкан тең бөлүнүп, ичеги-карды чубалып кызыл ала канга боёлуп, нары-бери жанталашып, бир чөптү тиштеп алып, жараттарына сыйпап, көз ачып- жумганча көздөн кайым жок болуп кетет.

Чычкан үзгөн чөптү издеп бирди таап, ушундай чөптөн издешип таап алып келип: – Мени эптеп бастырсаңар, анан калган күндү көрүп кетет элек – деп, аздыр-көптүр издеп табышып, Саргалдайды эптеп бастырып алышат. Ага чейин сокур көтөртүп, чолокко жетелетип, Саргалдайга кыюусу келе калганда бир нерсе аттырып өлбөстүн күнүн көрүп, жүрө беришет.

Саргалдай бир күнү ойлонуп олтуруп:

– Туугандарым, эми бизге бул жүрүшүбүз жарашпайт, бизге бир оокат жасап бере турган карындаш издеп таап келейин! – дейт.

– Андай болсо, жакшы болбойбу! – деп жолдоштору сүйүнүшөт.

Саргалдайдын буту айыгып, кадимки калыбына келбесе да, басууга жарап, төшкө чыгып сары тулпарын чакырып:

– Биз эки бакыр, бир тукур болуп оокат кылып жатабыз. Эгер мүмкүнчүлүгүң болсо, бизге бир оокат жасап бере турган бир карындаш таап бербесең болбойт, – деп кеңешет.

Сары тулпары айтканына макул болуп, өз көңүлүндө макул болбой, зордук күч менен бирөөгө алып бергени жаткан бир байдын кызынын үстүнөн чыгарат.

– Секин көшөгөгө кирип, бир тууганың бар экен, чакырып жатат дегин. Ал кайсыл бир тууганым болду экен деп, кыз бизге келери менен, айтпастан менин атым Саргалдай, сенин атың Ак коён, бир тууган карындашым болосуң деп мага учкаштырып алып жөнөгүн. Ошол бойдон сага түбөлүк карындаш болуп калууга тийиш, – деди сары тулпар Саргалдайга.

Айтканына макул болуп, Саргалдай сары тулпарды минип алып, айткан байдын кызына барса, мергендерге жамбы аттырып, оюн куруп жатыптыр.

– Кимде-ким ушул ыйыкты атып түшүрсө, күйөө бала болууга акылуу – деп акындар жар чакырып жатканын угуп, Саргалдай сары тулпарга:

– Мен өз эмгегим менен эле алып кетсем болбойбу. Дөөлөрдү аткан Саргалдай ыйыкты ата албай калмак белем?

– дейт.

– Ал өзүңдүн ишиң, иримде сен карындашым болсун дебедиң беле, эми түбөлүк жарым болсун дейсиңби? Анда эмесе, ошол ыйыгын атып түшүр, күйөө бала деп ырчылары айта берсин. Андай болсо өзүң билгин, – деди сары тулпар.

Байдын кызына эчен жерден, эчен элден мен кыйынмын дегендин баары жети ай бою ыйык атышып, эч кимиси ыйыкка тийгизе албаптыр. Ой кийигин ойго шилеген, тоо кийигин тоого шилеген, учкан кушту кондурбай аткан мергендерден, уламалуу карыдан, узун кулак жаштан, алтын тапкан соодагер, күмүш чапкан зергер, дары ийлеген дарыгер, казысы, муптусу, табыбы, эл бийлеген акылмандан эч ким калбагандан кийин, думана, бакшы, ырчы, чоорчуларга уруксат берип, ошолордун келүүсүн күтүп турганда, Саргалдай келип олтурбайбы? Думана, бакшы, ырчы, чоорчу, соку, жаргылчак көпчүлүктүкү деген сөз ошондон калган.

– Ыйык атууга мен даярмын, аялдыкка эмес, карындаштыкка алып кетемин – дейт Саргалдай кабар берип.

– Шертимди бузбайм! – дегенден кийин кыздын атасы Саргалдай ойлонот: «Ыкка көнбөс дөөлөр да өлгөн, ага болбосоң, ошо болорсуң» – дейт да, өздөрүнүн айтканын бузбастан келип, ыйыкты ыргыта атат.

– Бек күйөө! – деген кандын сөзүн укпастан.

– Карындашым үйдөн чык! – деп, сары тулпарга учкаштырып алуу менен бирге, сары тулпар удаа-удаа оосурду эле, жытына келген жыгылып, ууккан жандар уугуп, түшкөн адам бири-бирин таба албай калышты.

Саргалдай Ак коён карындашын учкаштырып, беймарал жашап жаткан жерине барды. Ал колу чолок, көзү жок агалары менен Саргалдайга тез көнүп, оокат-ашын жасап, кийим-кечесин жууп берип турду. Ээн талаа, эрме чөл болгондуктан, от маселеси абдан кыйын болгон. Саргалдай карындашы Ак коёнго:

– Биз жокто отко боор бышырып жечү болбо, садагасы – деп абдан эскерткен.

Күндөрдүн бир күнүндө: «Байкелерим келгенче отко боор бышырып көрөйүнчү» – дейт да, күнүгө атып алып келип жаткан кайберендин этинен бирөөнүн боорун отко салып коёт. Арадан бир аз убакыт өткөндөн кийин от өчүп калат. «Эч жерде от жок, агаларым келгенче от жок тамак даярдай албай каламбы» деген ой менен Ак коён эчен адырлуу тоо ашып, эчен татаал жол басат. Бир жерден оттун чыгып жатканын көрүп, Ак коён өлө-тала жетип, от сурайт.

– Балам, келген экенсиң, отту ал, сени менен кошо барып, сенин кай жерде турганыңды билип, ээн жерде мен да жалгыз эригип жүрөм, эне болуп алайын кагылайын. Мен да жанга эш болор адам таппай жүрбөймүнбү, садага болоюн, отту сенден кантип аяйын, – деп отту алып, Ак коёнду ээрчип кошо келет.

– Үйүң ушул жерби, садага болоюн, мен жакшы көргөн адамды маңдайынан сүйөмүн, ага капа болбойсуңбу, – дейт.

– Жок, эне, жакшы көргөн кишилерге биз кантип капа бололук – деп айтаары менен маңдайынан сүйүп, Ак коёндун канын соруп, жатканын байкас албайт.

Күнүгө отту дубалап өчүрүп салат. Күнүгө агаларына билдирбей эчен белес тоолордон ашып, Ак коён от сурап барат. Ошентип, кыздын канын соруп, оокатын ичип жүрө берет.

Күндөрдүн бир күнүндө Саргалдай сезип:

– Эмне сыр болбосо байкагын, – деп, биринчи жолу көзү жок агасын калтырат. Көзү жок өзүнүн жаткан жеринен жылбай, кейиген болуп жата берет. Анын жатканын, же сыртка чыгып кеткенин карындашы Ак коён болбосо анын душманы желмогуз кемпир билбейт.

– Бүгүн сени убара кылбай өзүм келдим, Саргалдай байкең сезбесе болду. Биз, балам, өлүү менен тирүүнү билген адамдардан болобуз – деп жакындап келип, Ак коёнду маңдайынан соргондо, Ак коёндун ээси ооп, акылын жоготуп, көпкө барып зорго оңолду. Ошону сезип жаткан көзү жок байкеси: «Ии биздин карындашты ушул желмогуз ырастап жүргөн экен» – деп, кечинде келээри менен Саргалдайга түшүндүрөт. Экинчи жолу эки колу жок байкеси калат.

– Кана, карындашыңызга сиз да бир кам көрүңүз, кандай дейсиз! – деген турбайбы.

– Айланайын карындашым үчүн кашык каным чачылып кетсин, – деп чолок байкеси калган экен. Колу чолок байкеси калган күнү эмнеси болсо да билип, айткан кеп сөзүн угайын деп, көз ирмебей карап турса, биринчи жолу желмогуз кемпир:

– Саргалдай агаң каякта? – деген болуп үйгө кирет.

– Саргалдай байкем өз иши менен кетти, коркпой эле кире бериңиз.

– Жок, балам, Саргалдайдын жыты жыттанат.

– Туура, эне, акемдин кийимин жууп коёюн деп эртең менен алып калдым эле. Ошол жыт болсо керек.

– И-и айланайын, ошондой эле болсунчу, Саргалдай үйдө экен деп, сансыз ойго чөмүлбөдүмбү, – деген кемпирдин сөзүнөн улам колу жок ойлорду ойлоп, акыры Саргалдайга өзүнүн түшүнгөн ойлорун айтат.

– Эми сен өзүң калгын – деп, көзү сокур менен колу жок талаага кетишип, Саргалдайды калтырышат. Өзүнө чакан жерди оюп: «Берсең ушул жерден бер» – деп, жазайылды бетине кармап, даярданган бойдон жата берет.

– Агаң үйдөбү, жыты жыттанат! – деп, бир убакта добуш чыгат.

– Жок, эне, талаага ууга кетишкен. Агаларымдын кийим- кечесин жуудум эле, кечээ сизге айтпадым беле, кир, кире бериңиз, – дейт.

– Охо, ошондой эле болсунчу, үйдө экен деп жаным калган жок деген болуп, сырттан үйгө кирип, Ак коёндун жанына келип отурат.

– Жалгыз ээн талаа, эрме чөлдө зериккен чыгарсың, чырагым! Биздин үйгө айылдап барып келсеңчи.

– Кокус агаларым келип калышса, кайда кетти деп издешип убараланбасын деймин, болбосо барат элем, эне.

– Андай болсо жөнү бар экен, – деп кызга жакындап, бетинен эми сүйө турган болгондо, жазайыл менен жамбаштын кошконуна эч качалбас кылып атып салды.

Ошондо желмогуз кемпир:

– Атаңды ат, Саргалдай, Жотоңду ат, Саргалдай. Аздык кылса бардыгы, Ботоңду ат, Сагалдай!..

Жайламакчы элең, жайладың, Саргалдай, сенин баскан изиңе баспаймын, артыңдан кыяпат айтпаймын дедим эле. Мени жолдон азгырган карындашыңдын каны болду. Адам жашарткан кандан чыга албай байырлап алдым эле, мына акыры өз колуңа түшүп олтурамын. Эми эмне суранарың болсо айткын, колумдан келген жардамымды аябаймын – деди.

– Менин бир туугандарымдын баары жарым жандуу кеселман болуп калды. Мүмкүн сенин колуңдан келер деп ойлоймун. Ушулардын баарын кайра калыбына келтирип бергин, андан ар жагын да ойлонушуп көрө жатарбыз.

– Анда эмесе мен макулмун, бир туугандарың келгенче өзүңдү жутуп көрөйүн, буттан сабыркап жүргөн экенсиң, эч оорубас кылып, энеден жаңы төрөлгөндөй болсоң, ыраазы болор белең?

– Жо-ок, ириде менин туугандарымды оору-сыркоодон каксыз кылгын, көзү жогун көздүү, колу жогун колдуу кылгын, – деди. Аңгыча көзү жок келип калды эле: – Ушул кишиден баштасаң болот, – деди.

Жарадан жамбашын коомайлап, өйдөрөөк болуп туруп жутуп жиберип, мекчейип карап туруп калды.

Ондоноп обдулуп коюп, эч бир куса турган кебетеси жоктой сезилет. Шашып кетип Саргалдай кылычтын сырты менен желмогузду желкеге койду эле, шашканынан окшуп-окшуп барып кусуп жиберди.

– Саргалдай иним, ыраазымын, сен болбосоң дүнүйө бейкапар, күн-түндү ажыратпай, ак-караны тааныбай, чоң-

кичинени өлчөбөй, күнү-түнү да караңгы бойдон өтмөкчүмүн

– деди эки көзү жайнап.

Экинчи кезек колу жокко келди. Колу жок жакындап келе жатканда эле даярданып, жаратынан коомайланып турган кемпир лак дегизе сугунуп, эч нерсе көрбөгөн, билбеген адамдардай мисирейип олтура берди. Чай кайнамадан ашык убакыт өттү, куса турган пейли жок.

– Сен кузгуң келбей, аш кылып кеткиң келеби? – деп, кылычтын сырты менен көк желкеге шилтер замат, эки колдуу башкача бир адам пайда болуп калды. Колдуу болгонго кубанычы койнуна батпай, кайра-кайра Саргалдайды алкай берди. Кемтиги толуп, көзү жогу көздүү болду. Колу жогу колдуу болуп, мурдагыдай болбой, бараандуураак, алдуу-күчтүү, ден соолуктары таза адамдардан болуп калганына ыраазы болуп жатышты.

Үчүнчү кезек Саргалдайдын өзүнө келди. Саргалдай дагы баягыда байкелери кылыч байлап, эки тизеден кесилип түшчүдө, кайра бүткөндө ойдогудай бүтпөй урууп-бурууп тукур болуп, басканда көп кыйналчу болгон.

– Азыраак туугандарым менен кеңешип алайын – деп, далдоо жерге ээрчитип барып айтат. – Мени жуткандан кийин куспайт. Үчөөлөп алдын келишинче сабап жибербесеңер болбойт, аш бышымга жетсе, аш кылып коёт. Айла кеткенде сойгула, союп туруп денесин тинтип жиберсеңер табасыңар, болбосо өткөн өчү бар, өлсө да аш кылып кетүүгө аракет кылат, – деди.

Колу чолок, көзү жок туугандары көздүү, колдуу болгонго жетине албай сүйүнүп турушкан эмелер:

– Айланайын, Саргалдай иним, ушул Ак коён үчөөбүз кантип сени куздуруп албайлык, – деп чуулдашты.

– Мейли андай болсо, мен макулмун – деп, желмогуз кемпирдин бет маңдайына келди. Оозун чоң ачып, эки көзү чакчайып, жаны чыкчудай жарадарына карабай тыбырчылап жатып, араңдан зорго жутту. Жутуп бүтөөрү менен бир мудаага жеткенсип, өңү кубулуп барып оңолуп, буту-колун сунуп суналып, уйку-соонун ортосунда көшүлүп калды.

Чай кайнам убакты өткөн маалда:

– Куспайсыңбы? – деп, аракет жасашты. Киши катарында көрбөстөн, беймарал толукшуп жата берди.

Ошондо Ак коён чыңырып:

– Кагылайын, байкелер, ушул да жакшылык болобу? Сойбойсуңарбы? Бул кебелбей жатышы менен Саргалдай байкемди аш кылып жиберет, – деп ыйлап жиберди.

Ошондо эстерине келишип, Кара дөөнүн ач албарс кылычы менен жалгыз башын кыя чабышып, ичин жарып издөөгө кирди. Ичеги-карындан издеп эч таба албай, бүт денесин канжарлап жиреп издей баштады. Анда да табылбады. Колун кесип ары жакка таштап койду эле, ошол туштан:

– Чыпалак, чыпалак, чыпалакта бир туяк – деп бир чыпалактын кайталап сайраганын угуп: «Чыпалакта бир туяк дегени – ушунда калды деп жүрбөсүн» – деп, баягы чыпалакты канжар менен тилип жиберсе, баягыдан эки эссе чоң, эч жеринде жарат жок, салам айтып тура калат Саргалдай.

Ошентип, өлгөнү тирилип, кемтиги толуп, колдуу, буттуу, көздүү болуп, ынтымакта жашап калышат. Душманы болгон кемпирден да кутулуп, жыргалдуу турмуш кура башташат.

– Байкелер, ушунча жыл бир бирибизге караан-бутак болуп калдык, – деди бир күнү Саргалдай. – Эми колдуу, буттуу, көздүү болдук. Ортодо бир карындашыбыз, бир дөбөтүбүз бар экен, биз эми өз-өз эл журтубузга кайталы. Куу турмуштун запкысын жакшы эле тарттык. Мындан аркысы кайырлуу болгусу бардыр. Анан карындашты, дөбөттү өз жайына коёлу, кимибизди ээрчисе, ошонубузга бара берсин – дешип, убада кылышты.

Көзү сокур менен колу чолок бир тарапка кетишти. Саргалдай бир тарапка кетти эле, аны Ак коён менен дөбөт ит ээрчий кетти. Колу чолок колдуу, көзү жок көздүү болуп, сүйүнгөнүнөн бир карайган шаардын караанын көрүп, өлбөсөк ушул шаарда жашайбыз го деген ниет менен кадамдарын кере шилтеп жөнөп кетишти. Эмдиги кезек Саргалдайда. Саналуу он эки күн жол жүргөндөн кийин, азыраак табы айный түшүп, ара жолдо Саргалдай кайтыш болуп калат. Ак коён карындашы эмне кылар айласын таппай, ыйлай берип үнү бүтөт. Бир зоокача кара ташты пааналап, ошол таштын түбүнө түнөп, агасынын сөөгүн алып кете албай, же таштап кете албай, кыйноодо туруп: «Таш жарылып кетсе, ушул жерге коюп кетсем – ит-куш жебесе» деген тилек менен:

Көлдөп акты көздөн жаш,
Кандайча дүйнө болду кас.
Саргалдай агам жаткыдай,
Зоо бөлүнүп, жарыл таш.
Тилегим курч али жаш,
Бири бийик, бири пас.
Бир адам жок жанымда,
Жардам бергин, жарыл таш! –

деп, кан какшап айлап буркурап, боздоп турган учурда, көлкүлдөй түшүп таш ачыла берет. Ак коён агасын киргизип, өзү сыртка чыгар менен кайра жабылып калат.

Ботодой боздоп, артын кылчак-кылчак карап, байкесин кыя албастан айласыздан узап жол тартат. Үч күн жол жүргөндөн кийин калың той берген айылга туш келет. Байкеси менен жүргөндө жан алакет менен жүрүп, байкесинин кийимин кийип, жазайылын асынып, эркекче жасанып алганда байкеси да, башка адам да эч кандай кыз деп ойлобос эле. Эркекче кийинген кийими менен той берген айылдын четине келип, эмне деген той болуп жатканын сурамжалдаса, Ооган элинин падышасы Абдырахман хан кызын турмушка узатууга жар чакырып, узун шыргый жасатып, бир калта алтын байлап, ыйык аттырып, жаа тарттырып жаткан экен.

– Ким ыйыкты атып түшүрсө кан күйөө болот. Анын байгесине Ак келтек сыйлык берилет, – дейт. Ак келтек керемети бар келтек. Өлгөн адамдын баш жагына саят экен, дагы бир тууганы Сулайман канда Көк келтек бар экен. Ал дагы кызын турмушка узатканы той өткөрүп жатыптыр. Ал Көк келтек да кереметтүү келтек, өлгөн адамдын

аягына саят экен. Үчүнчү бир тууган Абдиталыпкан ал дагы кызын бергени жаткан экен. Себеби үч бир тууган бир жылда, бир айдын ичинде кыздуу болушкан.

– Эл ылакабы боюнча жакшы ниет жарым ырыс, – деп, эң улуу агасы Сулайман кан: – Ак келтекти Абдырахман кан сен алып, кызың турмушка чыкканда күйөө балага сыйлыкка бергин. Көк келтекти Абдиталыпкан алгын, сенин да кызың турмушка чыкканда күйөө балага сыйлыкка бергин. Мына бу көк гүлдүү бетаарчыны мен алайын. Менин кызым турмушка чыкса, күйөө балама сый кылып берем. Бул үч буюмду сый кылып берели дегеним: өлгөн адамдын баш жагына ак келтекти, этегине, аяк жагына көк келтекти сайып, көк гүлдүү бетаарчы менен желписе, өлгөнүнө жети жыл толбогон адамдын баары тирилүүгө тийиш. «Жакшы ниет тилек, жарым ырыс» дегендей, инилерим кыздан айланалы, үчөөбүздүн кыздарыбыз үч жерде болобу, же жакын болобу, күйөө балдар ынтымактуу болуп, бирин бири сыйлап турса, бирөө жарымыбыз көз жумуп кетсек, чогулуп келип, Ак келтек, Көк келтегин ала келип, көк гүлдүү бетаарчы менен желпип, кайра эл арасына кошуп койсо, адамзат пендеде мындан ашкан таттуу турмуш болобу! Өлгөндү тирилтет экен деген сөздүн өзү даңкы таш жарып жатпайбы, – деген тура улуулук кебин айтып, – эми тойду баштаганыбызга үч айга жакын болуп келатат, бир да ыйык ата албады. Үчөөбүз үч жерде тойду берели да, бир базар күтөлүк, болбосо башкача тартип чыгаралы, – деди.

Аны уккан Ак коён ичинен сүйүнүп, оң карап күлүп, сол карап ыйлап, агасынын сары тулпарын минип, жазайылды колго алып, той башкаруучуларга келип, уруксат алып:

«Менин колум эмес, байкем Саргалдайдын колу, ата албасам мага жаман, тийбей калсаң жазайыл сага жаман, жакшылык нишаандан кабарлар болуп агамды тирилтип алсам» – деп, сумсая түшүп, жазайылды сундуруп, ыйыкты карата мээлеп туруп басып калды эле, октон мурда ыйык учуп кетти. Аны жерге тийгизбей сары тулпар менен тосуп алды.

– Күйөө болду, – деп, Абдырахман кан Ак келтегин алып келип, эки бетинен өөп туруп, сыйлыкты тапшырды.

– Эми бөлөк-бөтөн болбой калдык, – деп, Ак коён сыйлыкты алып: – Мен бир айга жетпей шаан-шөкөт менен келип, колуктумду алып кетемин, – деп убадалашып, Ак келтегин алып, топтоң чыгып жөнөдү. Айыл четине келип, баягы ыйыктан алган сыйлык акчаларына бир келишкен бай баласынын кооздоп жасалган кийимин сатып алып, кийинип, тез эле Абдыталыпкандын той берип жаткан жерине келди. Той башкарган билермандарга учурап, өз ичинен кыңылдап ырдап, байкемди тирилтип алсам деген ойдон бөлөк, оюнда эч нерсе жок. Ак коён ыйыкты карай жазайыл сунуп: «Менин колум эмес, Саргалдай байкемдин колу» – деп, мелтиреп жазайылды басып туруп калды. Калтадагы алтынды өзүнүн үстүнө жакындаганда жерге түшүрбөй эңип алып кетти.

– Буюрса уулум болдуң! – деп, Абдыталып кан өз айтуулары боюнча Көк келтекти алып чыгып, бетинен өөп, салт боюнча белегин карматты.

– Эми мен өз адамыңар болуп калдым. Менин катуу оору карыган атам бар. Мүмкүн болсо, барып көрүп келейин. Анан сый-сыпат менен колуктумду алып кетүүгө даярмын, – деп Ак коён уруксат алгандан кийин, элден бөлүнүп чыгып, ыйыктан түшкөн алтынды берип, падышалардын балдары кийчү кийимден кийинип алат.

Түз эле Сулайман хандын тоюна бет алып, тойду башкарган адамдарга барып, ыйык атууга уруксат алып, өз ичинен:

«Ушул сапар уят болбой атып, Саргалдай байкемди тирилтип алсам, ушул кылгандарымды байкем билсе» – деп, ойго батып, санаага чөмүп, ыйыкка жакындаганда: «Ата албасам мага айып, тийбей калсаң сага айып», – деп жазайылды адатынча сундуруп: «Менин колум эмес, Саргалдай байкемдин колу» – деп байкесин пир тутуп, жазайылдын машасын секин басып калганда, ыйыкты үзө атып, жогору көтөрүлүп барып кайра түшүп келатканда Ак коён жерге тийгизбей тосуп алат.

– Атаңдын көрү, армандуу дүнүйө! Нагыз күйөө балам ушул турбайбы? – деп Сулайман кан өзүнүн күйөө балалуу болгондо берем деген көк гүлдүү бет аарчысын алып келип, эки бетинен өпкүлөп, чыдай албай жашып ыйлап, кучактап коё бербей туруп, салт катары белегин берет.

Өлгөндү тирилтүүчү буюмдар колуна тийгенине кубанып, байкесине тез эле жетип барууну көздөп турганда, ызы-чуу түшкөн калың эл:

– Хан күйөө, бек күйөө! – дешип, уу-чуусу басылбады.

– Калайык-калк, мен мурда таанылбай бейтааныш болгонум менен, насип буюруп силерге бир тууган болуп отурамын. Сиздерден уруксат болсо, менин бир карыган энем бар эле, мени көрбөй тура албайт. Ага барып өзүмдүн ал- жайымды түшүнтүп келбесем, карыган адам бейтап, бир жакка басып кетип кыйналып жүрбөсүн, – деп Ак коён калың элден суранат.

– Туура, жалгыз уулу болсо, эне деген кыйын, барып келгин, балам, – дешип, аксакал-көксакал айыл билермандары жооп беришет. Ак келтек, көк келтекти, көк гүлдүү бет аарчыны алып, түз эле сары тулпарды минип, Саргалдай калган зоого келет. Баягы бекилгенде өзү турган жерге туруп:

– Жамбыны атып мен келдим,
Жапалуу күндү мен көрдүм.
Байкемдин жүзүн көрсөм, – деп,
Календер болуп сенделдим.
Эркекче кийим кийиндим,
Тилекти бер деп сүйүндүм.
Өлгөн жан калсын тирилип,
Тилек менен жүрүмүн.
Жарыл таш – жарыл, мен келдим,
Байкемдин жүзүн көрөйүн
Тең бөлүнүп тилингин!
Жарылгын, ташым, жарылгын,
Байкемди абдан сагындым.
Эчен күн бактың бекитип,
Багындым, ташым, багындым.
Эч жүзүн көрбөй келатам,
Тулуп өскөн айлымдын, –

деп, зар какшап ыйлап, көз жашын көл кылып карап турса, таш жарылып байкеси көрүнөт. Кучактап беттен өөп, баш жагына ак келтекти, аяк жагына көк келтекти сайып, көк гүлдүү бет аарчы менен желпиди эле...

– Өөх, кагылайын, ушунча катуу уктап кеткен экемин – деп, уйкудан жаңы ойгонгондой ойгонуп, карындашынын көз жашын көрүп, айран-таң калгандыктан, Ак коён болгон ишти кыскача баяндап берет. Саргалдай байкесинин санаасы тынып, Ак коён карындашынын айтканын угуп, кеңеше акыл куруп, Ак коён экөө баягы кыздарга келишет.

Абдыталып кандын кызы бир жума мурда төрөлүптүр. Абдырахман кандын кызы Сулайман кандын кызынан үч күн мурда төрөлүптүр. Эң кичүүсү Сулайман кандын кызы болот. Ак коён кыздарды сынамакчы болуп, эң биринчиси, улуусу Абдыталып кандын кызынын үйүндө болот. Адам кейпинде эмес, аппак коён түрүндө куулуп жашай баштайт. Ашкана жакка жойлоп, сүтүн төгүп, кээде шуруларын кырчып коёт. Ак коён байкем сезсин деп агын сууга түшүп, жеңеси уруп койгон учурда кайрадан күлгө оонап, агасы Саргалдайдын жолуна жатып алат. Саргалдай жакшы жышаан болбогонун билип, Ак коёнду ортончу кызга алып келип коёт. А жерде да Ак коён тынч турбай жүгүнүн астын казып, айран-сүтүн иритип, чач мончокторун парчалап кыркып таштайт. Кыз ура

баштайт. Саргалдай карындашын кичүүсүнө алып келип коёт. Мурдагыларга караганда үйүн абдан чачат. Баарын кыркып жатса, астына алып эркелетип:

– Сен менин кыйбасымсың, чача бер, кырка бер, мен эч нерсеге теңештире албаймын. Өйдөгө чыкса өбөк, ылдыйга түшсө жөлөк боло турган бир эле сенсиң, – дей турган.

Ак коён ойлонуп: «Байкемдин анык түбөлүк жары ушул экен» – деп, адам түрүндө болуп, кыз менен үч убак сүйлөшүп, кеңешип, үйүнүн ичине кирсе чыккыстай кылып колдон келген өнөрлөрүн көргөзүп, оймо-чийме сайма түрү менен кооздоп, жасап коюшат. Эки кыз келип: «Булар үй-жайларын оңдоп жатышкан экен» – деп, эчен ойго батышып, күнүгө келип, сайган саймага суктанып таң калышат. Булардын биримдигин бузуп: «Жок кылыш керек» – деп, эки улуу кыз кеңешишет. Бир күнү үйдө киши жокто келишип, экөө Ак коёндун мээсине теменеден житире кагып кетишет. Тилге дурус келбей, оюндагысын айта албай, Ак коён мүрт өтүп кетет. Саргалдай карындашынын кандай болуп өткөнү белгисиз болуп:

– Ак коён карындашымдын сөөгүн жерге койбоймун, күнүгө көрүп турушум керек – деп, арчадан суу өтпөс кылып ящик кынатып, деңиз жээгиндеги асман тиреген чынар теректин эң кылда чокусуна табыты менен түшпөстөй кылып байлатып коёт. Күнүгө үйүнөн чыкканда жана келгенде карындашын эскерип, кылган жакшылыктарын ойлончу болот...

Күндөрдүн бир күнүндө катуу бороон болуп, чырмап байлаган зымдары үзүлүп, деңизге түшүп, Ак коён агып кетет. Эртең менен эрте темирден чокой кийип, Ак коёнду таап алыш үчүн издеп кетет.

Саргалдай издеп кете берсин, Ак коёндон кабар алалы. Ак коён сандыгы менен чынар теректен учуп түшөр замат агып олтуруп, бир тор салган чалдын торуна түшөт. Чал болсо, чоң балык түшүп калды, жалгыз тарта албай койдум деп, жээкке казык кагып, торун байлап коюп, кемпирине келет. Кемпири экөөлөп тартып алышса, бир арчадан жасалган сандык, кыйналып-кысталып жатышып, экөөлөп оозун ачышса, ай десе аркы жок, күн десе көркү жок, бир сулуу кыз уктап жаткандай көрүнөт. Кемпир байкуш тарткылап ойгото албай, акыры башы-көзүн сыйпалоого өтөт. Башын сыйпаласа, колуна катуу нерсе урунганынан тырмактап жатып сууруп алса, кыз көзүн ачып:

– Энеке, мен ушунча катуу уктаган экемин, – деп, оор уйкудан ойгонгон сыяктуу ойгонот.

– Эми кагылайын, – деди эне, ушу жашка чыкканы атаң экөөбүз балалуу болбодук. Эгер атаңдын торуна түшпөгөндө, кай жерде, кандай күндө калат элең, кан какшаган үнүбүз жетсе керек, атың ким, кагылайын?

– Атым Ак коён – деди кыз муңайып.

– Карыганда Ак коёндой кыздуу болдук – деп, беш эчкисинин бирин союп, кемпир-чал кыз кылып алды.

Арадан бир топ күндөр өткөндөн кийин падыша Көзөлшаа кырк жигити менен куш салып, чалдын айылынан өтүп бара жатышып, калың каз-өрдөккө кан кушун салса, түптүз учуп барып, торчу чалдын чөп алачыгына конот.

– Үйдө ким бар, кушту алып берип коёр бекенсиздер? – дейт кандын жигити.

Кыз чуркап чыгып, кушту жигитке алып берип, өзү кирип кетет. Баягы жигит бир саатка жакын эси оогон бойдон ат үстүндө тура берет. Бир оокумда эсине келип, эки жагын карап, ханга келет.

– Сага эмне болду, эмне кечиктиң? – дейт хан.

– Таксыр, сөздүн ачыгы керек. Чындыкта сиздин аялыңыздан ашкан сулуу көрдүм. Ошого эсим ооп, эмне кылаарды билбей, кечигип келдим, ханым.

Экинчи жолу да кан кушту салса, дагы эле баягы чөп алачыкка учуп барып конуп калат. Бир жигитин жиберет. Ал дагы кечигип келет, сураса, мурдагы жигиттин сөзүн кайталайт.

– Мен падыша болсом, анан менин аялдарымдан ашкан сулуу кыз чөп алачыкта жашайбы? Же мени көзгө илбей жигиттердин кордогонубу, каратып туруп калпты айтат. Дүнүйөдө менин аялдарымдан ашкан сулуулар болбоого тийиш. Болсо да, тор салган балыкчы чалга мени теңегиңер келеби, – деп, падыша ачуусу келип, өзү кандайдыр билмексен киши болуп, кушун дагы салат. Айланып учуп каз-өрдөккө барбай, түз эле чөп алачыкка барып конуп калат. «Эми жигиттерди жумшашым болбос, өз көзүм менен бир көрөйүнчү» – деп, айланып деңиз жээгине кеткен болуп, капыстан чөп алачыкка бурулса, кушу конуп отурат.

– Үйдө ким бар? Кушту алып берип коёр бекенсиңер? – десе, Ак коён үйдөн чыкпастан:

– Кайра-кайра кушуңарды качырып силерге эмне болгон? Биринчи, экинчи жолкусун кечирдим, үчүнчү жолкусу одонороок болор, бир кушка ээ болбогон, – деп канды уятка калтырат. «Эми алып бербесе болбос» – деп, үйдөн чыгып, кушту алып бергенче кыздын кыймылына, өңү-түсүнө өзү таң калып, карап турду.

Бир учурда терең ойго батып, жигиттерине келип:

– Кыздын башы бош бекен, же болгон жери барбы, толуктап сурап келгиле – деп, жигиттеринен жиберет. Жигиттери барып башы ачык экендигин айтып келишет. Калкына кадырлуу Көсөлшаа айыл билер, ордо билермандарынан жиберип, куда түшүп, кыздын макулдугун алып, падыша өзү баш кошуп, эл-журт билсин деп дүңгүрөтө той берет.

Жыл айланбай Ак коён эркек балалуу болот. Айылдагы өңдүү-түстүү кыздарга акысын төлөп, баласын бактырып жүрөт.

– Ырыска шерик Саргалдайдын жээни Рысбай болсун – деп, ат коюшат. Көтөрүп багып жүргөн кызына Ак коён төмөндөгүдөй ыр үйрөтөт. Аны басса да, турса да эл чогулган жерге барса да, ырдай бергин деп, тындырбай ырдата берет:

Алдей бөбөк, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба.
Ашуу-бел ашып алыстан,
Таякең келет кыйлада.
Ак коён энең төрөгөн,
Ак бешикке бөлөгөн.
Ата уулу болуп өсө гөр,
Ырыска шерик бөбөк сен.
Кенен болсун өрүшүң,
Көсөлшаанын белисиң.
Сардалы болгун элиңе,
Саргалдайдын жээнисиң, –

деген кыздын ырын темирден чокою жыртылып, кийген кийими тытылып, сакалдары өсүп апсайып, сүйлөсө көзү чакчайып, алп мүчөсү бакжайып, жыйындын чекесине келип, ырдап бала соротуп жүргөн кызга назар салып, кызды секин токтотуп:

– Садагасы кызым... – деп, жөн-жайын сурайт. Кыз бардык көргөн-билгендерин төкпөй-чачпай айтып берет. Акырында Саргалдай:

– Кызым, Ак коён аман-эсен барбы? – деп сураганда:

– Бар, аман-эсен, ордодо сырттан келген меймандарды узатып жүрөт, – деди.

Ой баскан Саргалдай: «Чын эле тирүү барбы? Чын эле Ак коёnumду таптымбы?

Тагдырдын кыйноосу чын эле бүттүбү?

Же түшүм болбогой эле» – деп, өзүнө өзү суроо берип, жөө тумандай баскан ойдон кутула албай, мындай караса баягы кыз дагы эле турат.

– Кызым, сен мени бактылуу кылган жакшы кыз экенсиң, андай болсо бул бала менин жээним экен. Сен ырдап жаткан Саргалдай деген мен болом. Баланын аты Рысбайбы? Рысбайдан айланайын, Рысбайдан! – деп көз жашын кылгыртып, – менин карыгандагы

белим-кубатымды мен ала турайын, сен барып агаң келди, сүйүнчү деп чакырып чыккын, – деди.

Баланы Саргалдайга берип, кыз чуркаган бойдон ордого кирип:

– Ак коён жеңе, сүйүнчү, Саргалдай агаң келди! – деген сөздү угары менен көзүнүн жашын буурчактай куюлтуп, чуркап чыгып агасы менен кучакташып көрүшүп, жоголгон жоктор табылып, эскиси кайра жаңырып, өлгөндөр кайра тирилип, тирилген жандар сүйүнүп, эскини эстен чыгарып, Көсөлшаа кайнагасына кол берип, кырк күнү кыргызга той берип, кеткен кемтигин толтуруп, адашкандар кошулуп, темене каккан жеңелер өзүнчө жашасын деп, Сулайман кандын кызын алдырып, Саргалдайга арнап кандык сарай салдырып, көргөндүн көзүн талдырып, ар үйүнө каухар фанар жандырып, эл элге кошулуп калат.

Саргалдай эне-атасына, эки байкесине барбастан, Ак коён карындашы, Көсөлшаа күйөө баласы болуп, чогуу жашап калган экен.

ЧЫМЫН БААТЫР

Илгери көгөргөн көктүн астында, карайган жердин үстүндө кабары катуу тараган, сооп ишке жараган, малы менен даңкталган, бир баланын айынан эчен ишке капталган Чыныбек деген бай болгон экен.

Ойду очок, тоону мазар кылып, барбаган базары да, мазары да калбаптыр. Баба ата, Бача ата, Коргон ата, Койташ ата, Каракаш ата, Салпы ата, Көлкупан ата, Чолпон ата, Шамша ата, Камбар ата мазардын бардыгына барып, табынып- ташынып, малын союп, пулун берип жагынса да, эч нерсе шыпаа болбойт. Айласы кетип, аялдарымда болуп жүрбөсүн деп, тогуз аял алат. Тогуз аялы тең төрөбөйт. «Тогуз аялым менен бир перзент көрбөй өтөмбү? Алтымыш үч жашка чыктым. Канткенде бир баланын үнүн угамын. Бир перзент берсе болбойбу. Же менин бешенеме жаңылып, бала ордуна аял менен мал жазып койгонбу? Эми күч-кубаттан тайдым, алы-күчтөн кеттим, олуя-мазардан жададым. Малдын да, жардын да, көргөн күнүм ушул болбогондон кийин жаштын да кереги жок» – деп, башы ооган жакка басып, тентип кете берди.

Эчен күн жол жүргөндөн кийин, жол жээгинде жети бакса кооздоп кол менен урулган коргонго кез келет. Ичинде эмне бар, ким билсин, бир-эки саат күтүп отургандан кийин, башына селде чалынган бир киши чыгат. Өңүнө караса, кары киши экен. Шашып кетип Чыныбек бай салам айтат. Берки киши алик албады.

Алик албай, ылдый карап, көз кыйыгын салып турган селдечен адамга ичтеги болгон сырларын тогуз аял алганын, малынын көптүгүн, алтымыш үч жашта экендигин, тентип чыккандыгын айта берет.

Угуп болгондон кийин үндөбөй, үйүнө кирип кетет.

Чыныбек бай: «Бу кандай адам, же алик албаса, же бир ооз айткан жообу болбосо. Эмнеси болсо да ушул жерде күтө турайын» – деп, терең ойлонуп, күтө берет.

Түнү менен күтөт, эртеси ошол убакта кол берип учурашып, үйүнө алып кирип, анча деле көп сөзгө келбей, чай ичилип бүткөн кезекте кызын чакырып чыгып, өзү нике кыйат да:

– Бирге жашай бересиңер – деп, бир тамга бөлүп, экөөнү киргизип коёт. Күндөн-күн, айлар толуп ай өтүп, баягы кыздын боюна бүткөнү билине баштайт. Маңдайы жарыла сүйүнүчкө батып, жаш да болсо алган жары менен кеңешип:

– Мен айылыма барып келейин – деп, жооп сурап, элине кетет.

Элине келсе, катуудан тулгасы, жумшактан күлү калбаса, эч нерсе жок, баарын жоо чаап кетиптир. Малы эмес, жарлары да жок, жары эмес жашап турган жайлары да жок – дөбөгө айланып калган. «Эми эмне кылам? Ичтеги арызымды айтып зар какшап, Каракожого эми эмне деймин. Каргышына калган турбаймынбы. Малдан эч нерсе жок, жар болсо эрте жоголуптур, жайымдын орду да калбаптыр – деп, Каракожо кызын берсе,

алдамчыдай болуп кайсы бетим менен бетин караймын. Чындап тентидим» – деп, тентип кетет.

Кулак уккус, көз көргүс жакка Чыныбек бай кетип, эптеп жан сактай берсин, эмдиги сөздү Каракожонун кызы

Арпакандан угалы. Чыныбек кеткенден кийин Арпакан эркек төрөйт. Баланын таятасы Каракожого эл чогулуп, аксакал- көксакалдары, айыл билармандарынын эч кимиси төрөлгөн ымыркайдын атын коё алышпайт.

Ошондо эл ичинен жүдөө бир жетим бала чыга калып:

– Калайык-калк, сиздерге макул болсо, атын коюп берейин дегенде, эл чуулдашып:

– Макулбуз, коюп бергин! – дешти.

– Жоо жеңсин, баатыр жеңсин кыйын-кыйын,

Урматтап көрө жүрсүн элдин сыйын.

Эне-атага боорукер, жаңкеч болсун,

Чыныбек ата жар болуп,

Чыныгы иши оңдолсун.

Аты – Чымын болсун,

Оомийин! – деп жетим бала бата берет.

Каракожо жээнинин атын Чымын коюп, эчен малды союп, жер дүңгүрөтүп, эр эңиштирип, улак тарттырып, ат чаптырып, өпкө чабыш, түлкү алдырыш, күрөш, эр сайыш бардык оюнду көрсөтүп, Каракожо той берип жатып калат.

Арадан айлар өтүп, жылдар жылып, Чымын алты жашка кадам коюп калат. Чүкө ойносо, балдардын чүкөсүн утуп алат.

Өзү теңдүү балдар эмес, он беш-он алты жаштагы балдардын чүкөсүн утуп уруша кетсе да, кээде сабап да койчу болду. Күндөрдүн бир күнү он беш-он алты жаштардагы чоң эле баланын чүкөсүн утуп алса, ал экөө мушташып, алы жетпей баратканда Каракожонун жээни экендигин толугу менен айтып коёт.

Ошол күнү оюнун токтотуп, үйүнө келип, апасынын маңдайында отуруп:

– Какылдап учуп каз келет, апа,

Күздө кетсе, жаз келет, апа.

Буудай кууруп бер чачайын, апа,

Бир топ соопко батайын, апа! –

деп, буудай куурутуп, ысык буудайды апасына уучтатып, колун кошо кармап туруп: – Менин атам ким болгон? – деп сураганда: – Колумду коё бер, айтайын деген тура. – Сенин атаң Чыныбек деген болгон. Өлүү-тирүүсүн толук билбеймин. Келемин деп кеткен, бирок келбей калды. Күн батыш тарапка кетти эле – деп, кеткен жагын көргөзөр менен, баласы шарт ордуна ыргып туруп, эч сөз айтпастан, күн батышты карай жол жүрүп кете берет.

Энеси баласынан бөлүнбөй, Чымынды ээрчитип, азыраак жол жүргөндөн кийин, Арпакан аябай чарчап, жүрбөй калганда, Чымын көтөрүп алат. Эчен күн, эчен түн жол жүрүп, элсиз жерде эрмектеп кийик атып, энесин кийиктин эти менен багат.

Күндөрдүн бир күнүндө жоо жарагы менен бир ак тулпар пайда болот. Асмандан түшкөнүн же жерден чыкканын билбейт. Көрсө, Каракожо таятасы жээни менен кызынын кеткенин сезип, ак тулпарды бир адамга тапшырып, жолуна байлатып коюптур.

Аттуу болгондон кийин, отун-суу, азыраак азык-оокат камдап, Арпакан апасын үңкүргө таштап, өзү атасын издеп, чабытып тоолорду ашып, бир жайыкка келсе, кырк сал туз, кырк кара кой, бир сулуу кызды колун артына байлап койгон.

Чымын келип, баягы кыздан сыр сурайт:

– Сени эмне бул жерде колуңду аркаңа байлап, чынжыр менен аркандап койгон? Сага ушунчалык кордук көргөзгөндөй эмне күнөөң бар эле? – дейт.

– Ээ замандашым, эмнесин сурайсың. Бул жерге эмне турасың, жыл сайын элибиздин көзүнө эмне көрүнүп турса, ошончо бересеси бар. Азыр ажыдаар келип, баарыбызды заматта жутат. Сен жолобогун, кеткин! – десе, Чымын болбойт.

– Өлсөк, чогуу өлөлү, мен сени аяп жатам, жаманчылыкта жолдош болгон жакшы, жакшылыкта баары эле жолдош – деп, болбой кыздын жанына жатып алат.

Ажыдаар белестен ашып, хандын кызын алып келгенин билип: «Дагы бир жигитти ашыгы менен байлап койгонун көргүн, марттыгы да» – деп, ойлоп бара жатып, кайра оюна түшөт. «Чындап сүйгөн өлүмдөн коркпойт дечү эле, бул жигиттин жатуусуна караганда кыз менен сөзү бүтүп калбасын, ушул жерден оп тартып сорсом наамартчылык болбосун, а көрөкчө кемпир түргө айланып, баланын күчүн да, өзүн да бир сынап көрөйүнбү» – деп, кемпир түрүнө айланып, баланы ойготот:

– Сен кайдан жүргөн селсаяк немесиң, кара оозуңа кан толгур! Кыз, койлордун жанында эмне жатасың? Сендейдин сазайын колуна бериш керек, арманың ичте калбасын, мен карымын, сен жашсың, алың жетсе кармашкын, алышып жеңишели, ажал жетсе өлүшөлү, сага куру бекер жеңилбей туруп, кыз берчү мен эмесмин – деп, баланы качырганда, бала да кармашкандан качпады.

Жети күн, жети түн алышып, акырында бар кайратын жыйнап, кызды ойлоп, эт жүрөгү туйлап, күчүнө күч кошулуп, кемпирди алып урду эле жүлүнү үзүлүп, көзү сүзүлүп, аа дээрге алы келбей, узап кете берди.

Кызды өлүмдөн алып калганга Чымын кубанып, кыз менен өмүрлүк жашоого убаданы бек кылып антташып, эки жаш сүйүнгөнгө чыдабай шаттанып, убакыттын кандай өткөнүн билбей, беш-алты күн өткөндөн кийин, баягы кемпир болуп кубулган ажыдаардын жонунан үч эли кайыш тилип алды.

Ажыдаар жутуп койду деп, элинен эч ким келбеди. Экөө жайыкты мекендеп, бир туруп калышат. Бир күнү Чымын энесин эстейт. Үрпөян сулуу атасын сагынат. Экөө ойлонушуп:

– Эми бирге баралык – десе, кыз болбойт.

Колундагы алтын шакегин чыгарып берет, түз эле атасына барып, иштин жайын айтып, айлына бет алып жөнөп кетет.

Арадан беш жыл өттү. Чымын баатыр: «Апамдан кабар алайын» – деп, мекендеп жүргөн үңкүрдү карай жол тартат.

Үрпөян элине аман-эсен баргандан кийин атасы Мурат хан элин жыйнап, журт астында жарчыларына элге жарыялатат.

– Менин кызымды ажалдан аман куткарып калган жигитке кызымды отуз күн оюн, кырк күн тоюн өткөрүп, астына аш, үстүнө үй көтөрүп, мал бөлүп берип, кыргызда болгон шаан-шөкөт менен узатышым керек – деген экен.

– Хандын кызы Үрпөян сулууну мен аламын – деп, бир топ кардалдар куда түшүп келе баштайт.

– Мени ажалдан куткарган булар эмес, өзүм билемин, – деп, кыз алардын бирин да жолотпойт.

Бирок эл бийлеген кыйындар кыздын оюна каршы болушат.

– Кызыңыз айныган, беш жыл бою тоо арасында жалгыз жашоо оңойбу, мүмкүн коргоп жүргөн кайыппы, кайберенби, болбосо көзгө көрүнгөн неме болсо, ушул жерде жүрбөс беле.

Үрдөнбү, периденби, ошолорду ойлоп, элестеп айтып жатат. Ошолорго кошуламын деп жүрөт, ал эч качан көзүнө көрүңбөсүн билбейт. Өмүр бою табамын деп дүйнөдөн так өтмөк беле. Оюна койсоңуз, сиздин көргөн камылгаңызды талаага кетирет. А көрөкчө келип, күйөө бала боломун дегендердин бирин жактырып, той түшүрө бериш керек, – дешти.

– Анда Мурат хан айтса-айтпаса төгүнбү, ушулар туура айтат, беш жыл талаада болсо, ар нерселер көрүңгөндүр, чын эле оюна койсо болобу – деп, хан ордосундагы билермандар баланча увазирдин баласына алып бермекке, жалпы аракетте болуп калышат.

Ханы макул болгондо күнү-түнү дебей эл тойдун аракетинде болушат. Үрпөян сулууга баланы алып келип көргөзсө:

– Бул эмес, силер эмне менин башымды чаташтырып жатасыңар, – деп, баланы жактырбайт.

– Ак кайып ээлеп алган да, кайыптан бүткөнгө барат элем деп жатпайбы, ал кайра айланып келмек беле, – дешип, ордо билермандары ханга кабарды катуу беришет.

– Кудая тобо, эми ал кайыптан бүткөн немесин биз каяктан табабыз. Макулдаттып бирге жашай турган болушсун – деп, хан ордо башчыларына ишенип буйрук берет.

– Хан буйругу эки болбойт, – дешип, ордо башчылары кысымга ала беришет.

Эми Чымын баатырдан кабар алалы. Беш жылы Үрпөян сулууну өлүмдөн куткарып, аны менен бирге жаштык кумар менен беш жылдын кандай өткөнүн билбей калган. Кыз менен бөлүнүп үйүн көздөй жөнөгөндө энесин эстеп, жүрөгү сыздайт.

«Адамгерчилигим кайсыл болду, атамды издеп чыкпадым беле. Мени кошо, карааныңдан кагылайын, апам, кошулуп бирге жөнөбөдү беле. Мени жарыктыкка алып келген апамды унутуп, беш жыл бою кароосуз бир үңкүргө таштап коюшум туура эмес го. Мүмкүн бир жакка кетип калдыбы, же болбосо суукка тоңдубу, же ысыкка күйдүбү? Төрөгөн энемди эмне үчүн эртерээк ойлободум. Ал мени ак сүтүн берип чоңойтсо, атамдын кетип калганын билдирбесе, ата жүзүн эч бир көрбөсөм, курсакта калсам, мени ээрчип бардык жашоосун токтоткон энемди эстебесем эмне? Ажыдаарга жем болом деген кызга ашык болуп, аны куткарсам, мейли куткарганым эрдик дейли, беш жыл бою энесин унутуп коюу деген эмне! Бул күнөөмдү кечээр бекен. Айланайын апам, ай! Сиздин астыңызда күнөөлүүмүн, кагылайын, апа! Атамдан жаш калсаңыз, атамдын бары-жогун мен сыяктуу билбесеңиз – деп, Чымын баатыр өз ичинен наалышты айтып, кете берди.

Эми Арпакан апасынан кабар алалы: кандайдыр бир күнү сыртка чыгып, уулун күтүп турса, көп буюм-кечесин качырга артырган Чыныбекке түспөлдөш бирөө келе жатат. Эмне кылар айласын таппай, үңкүргө үч жолу кирип, үч жолу чыкканын өзү да сезбейт. Эң акырында сыртка чыкса:

– Конок болуп кетсек болобу? – деген жалооруган сөздү угат. Үйүмдө адам болбосо деп айтайын десе да, кандайдыр бир күч айттырбай макулдугун билдирет. Тили башка, чала түшүнүп, түшүнө албаса да кандайдыр баягы кишини жан- дили менен жактырып, биринчи эле күндөрүндө аяп, ансыз жашоого мүмкүн эместей сезилет да, кетирбөөгө тырышат. Бирин бири кыя албай, экөө бирге жашап, ошол жылы боюна бүтүп, эркек балалуу болушуп, атын Көгөн коюшат. Кара үңкүр капкалуу, тоо-ташы мунарлуу шаардай көрүнүп, алар да арадан беш жылдын өткөнүн билбей калышат.

Жанагыдай Мурат хандын жардыгын уккандан кийин, соодагер жигит уруксат сурап кетмекчи болот. Ага Арпакан сулуу болбойт.

– Сиз эмнеге коркосуз, сизди чын дилим менен каалап жаткандан кийин, бала эмне болуп калыптыр, акыры бир жолу табылар дегенинен улам жигит кете албай, айланчыктап, Арпакандын айтканындай кара үңкүргө жүрүп калат.

Дал ошол туштун өзүндө Чымын баатыр келет. Арпакан энеси күйөөсүн бекитип коёт да, туу бээнин тарамышынан жасалган жети кабат тарамыштан жасалган жип менен:

– Чатыраш ойнойлу, кол байлашмай ойнойлу – дейт Арпакан сулуу Чымын баатырдын энеси.

– Коюңузчу, энеси менен баласы да кол байлашмай ойночу беле? – деп Чымын болбой коёт.

– Балам, зериктим, эчен жылдан бери зериккенимди сураба, нары кол байлашмай оюнун жакшы көрүүчү элем – деп, болбогондон кийин, энесинин көңүлүн кыя албай: «Чын эле эчен жылдан бери элсиз жерде жүрсө, оюндагысын күсөп жаткан го, мейли» – деп, кол байлашмай ойнойт.

Жылкынын тарамышынын төрт-беш кабатын үзсө да, эки-

үч кабаты үзүлбөй калганынан пайдаланып, кайрадан жаңылап ороп, бутун да жылкынын тарамашы менен күлгөн болуп жатып байлап бүтөт. Колу-буту байлангандан кийин энеси:

Ашуллаңды чала чык,
Ак канжарың ала чык.
Көз көрбөсө болгону,
Эки көзүн сая чык.
Тогуз жолдун тоомуна
Жан көрбөсүн байлап жык.
Ээн-эркин жашайлы,
Менин айткан сөзүмдү ук!

– деп, күйөөсү Машрасулга кабарлайт.

Машрасул Арпакандын айтканын кылып, Чымын баатыр эки колу байлануу жатса, эки бутуна тоо текенин терисинен чалма ыргытып, бутун да таңат. Колу-бутунун таңылып турганынан пайдаланып, Арпакандын суроосун орундатып, дойрасын ала чыгып, бир нерселерди ойногон болуп:

Ашулласын чалып, Ак канжарын алып,
Энеси көрбөсө болду экен, – деп,
Эки көзгө сайып.
Тогуз жолдун тоомуна,
Жан көрбөс жерге жыгып.
Ээн-эркин жашайлы деген
Арпакандын сөзүн угуп, –

көзсүз тогуз жолдун тоомуна таштап коюп, санаасы тынып, көңүлү чайыттай ачылып, Машрасул Арпаканга жетип, айтканын орундатканын айтып, өз карызынан кутулат.

Чымын баатырды алып барып таштаган тогуз жолдун тоомунда, кара жолдун боюнда бир кемпир эки торпок багып жүрүүчү. Чымын баатыр кемпирге болгон сырын баштан-аяк айтып берет.

– Мурат хандын кызын ажалдан алып калган менмин. Ошол Мурат хандын кызына жуучу түшүп, тоюн берип жаткан имиш. Эгер эне ушул шакекти Мурат хандын кызына алып барып берип коёр бекенсиз, – деди.

– Ээ, балам, сенин сөзүңө мен макул болот элем го, бирок мынабу эки торпогумду кимге дайындайын?

– Эне, ал жөнүндө эч кам санабаңыз, эки бутума экөөнү байлап, бутумду чечип коюңуз. Мен каякты көздөй бассам, кошо басып, оттой беришет. Эне, а көрөкчө соопко калып, шакекти жеткирип берип койсоңуз экен, – деди да, Чымын баатыр ойлуу олтуруп, жашып кетти.

Чымын баатырдын көз жашын көргөн кемпир бутун чечип, эки бутуна эки торпокту күрмөп байлап, шакекти алып, токтоосуз жөнөп кирет, көп элден жол тийбейт. Өлдүм-талдым дегенде, Үрпөян сулуунун үстүнө кирип, эч сөзгө келбестен, баягы шакекти берет.

Ошол шакек колуна тиери менен Үрпөян сулуу кемпирди кучактап, көпкө коё бербей, ыйлап өпкүлөй берет. Акыры ыйын басып, акырындык менен сурап, кай жакта экендигин, ахвалы кандай күндө калгандыгын билгенден кийин, кемпирди кошуп, жигиттерден алып, түз эле Чымын баатырдын жаткан жерине барышат.

Чымын баатырды жаткан жеринен козгобостон жети өргөө көтөртөт. Ой менен тоодон табып издешип, Чымын баатырдан көзүнө эч даба таба албай, абдан кыйналышат. Сурамжалдабаган калбайт, шаарларга кабар жиберет. Көзгө эч бир шыпаа болбогондон кийин, бир кайырчы календер думана келип:

– Бул менин да, башканын да колунан келбейт. Келсе бир гана Каракожо таятандын колунан келет. Башка жакка эч кандай убара болбогула, – дейт.

Календердин сөзүн угуп, Үрпөян сулуу кулак угуп, көз көргөн табып-дарыгердин бардыгына адам жиберет. Алардын бардыгы келгенче күтөт, эч кимисинен дурус жооп болбогондон кийин, Чымын баатырга макулдашып Каракожого бармакчы болуп жөнөп калышат. Ошол кезде жолдо бара жатып Үрпөян сулуу ойлонот: «Арпакан Каракожонун

жалгыз кызы болсо, башка эркеги да, кызы да болбосо, баласы атам десе, апасы балам деп, баласы күн батышка кетсе, апасы кошо кете берсе, беш жыл бирге болуп, беш күндөй билинбей өткөнүн билбей, бирге жашап, акырында баласы мага жолукса, экөөбүз ата-баланы көз көрүнөө жолдон азгырган менмин го, Чымын мени ажалдан алып калган, кайра айланып бир бирибизди табышып, баш кошобуз дедик эле, тагдыр аны күтпөй, биздин ойлогонубуздай болбой, башкача болуп отурат. Үңкүргө жалгыз жашай албай, соодагер жигитке турмуш курганы жалгыздыктан болгондур. Балам мени өлтүрүп коёт деп, астын ала колдонгон максаты го.

Таттуу жашап жаткан эне-баланын кайгылуу кайрымысыз жашоосуна жалгыз мен күнөөлүүмүн деп эсептеймин. Эми биз барганда жоголуп кеткен атасынын артынан кеткен, эл болбогон жээндин эмне кереги бар, – деп коёбу деген ойлордун аягына чыга албай, кыйналып жатып барып калышат. Эң биринчи болуп болочок жээн келини Үрпөян сулуу салт боюнча баш уруп, жүгүнүп кирип, өз оюндагысын айтып уруксат сурайт.

– Бир кырсык болуп, адам башына ал ишти салбасын, таята! Чымын жээниңиздин эки көзүнө каракчылар сайып кетиптир, ошого бир даба болор бекен деп сизге келдик, – дейт.

Анда таятасы:

– Балам, менден эч нерсе сураба, оболу Чымын жээнимдин өзүнөн сура:

Апасынын өткөн айыбын, өз колу менен көзсүздүккө дуушар кылган өгөй атасынын айыбын, атасы табылып калса, апасын атам мененби, же өгөй атам менен жашаса дейби? Эне- атанын кадырын сезеби? Ушул үч суроого так жооп алып келгин, балам, – деди Каракожо.

– Анда эмесе мен сурап келейин – деп сыртка чыгып,

Чымын баатырдын жанына келип, эч нерсесин калтырбай, баарын айтып берет.

– Андай болсо, таятам мени сынаган экен. Апамдын айыбын эмне үчүн кечпейин, апам болбосо бул жарыктыкка келмек да эмесмин. Өлтүрүп койсо да, кечпеске эч аргам жок.

Өгөй атамды мен тааныбасам, ал мени тааныбаса, апам болбосо бул ишке бармак беле, ошондуктан апам үчүн аны да кечтим. Атам карыганда телеп-тентип жүрүп тапкан жалгыз кареги мен болсом, же менин жүзүмдү көрбөсө, же элдин жүзүн, же жарынын жүзүн көрбөсө, оңойбу. Эгер атамды көрсөм, чогуу жашайлы, ата, өткөн иш өттү, кеткен иш кетти деп айтар элем. Атамдын жалгыз перзенти мен болсом, айтканымдан чыкпас деген ойдомун. Ушул сөзүмдү калтырбай, таятама айтып бар, башка ойлогон оюм жок, – деп, жооп берди.

Үрпөян ордунан шарт туруп, таятасына кулдук уруп кирип,

Чымын баатырдын айткан жоопторун баштан-аяк калтырбай айтты.

Жообун угуп Каракожо: «Эстүү болгон экен», – деп, жээнине ыраазы болуп, эне-атанын баркын билгенин, өгөй атасын да энеси үчүн кечкенин, атасынын кошо жашоого уруксат суурап элем дегенине абдан ыраазы болду. Билгизбей киши жиберип, кызынын сүтүн алдырып, колунан келген дубасын окуп, эмчек сүт менен эки көзүн жууп, оң тизесине отургузуп, оң жак көзүнө дарысын сүйкөп, сол тизесине олтургузуп, дарысын сыйпап, сол жак көзүн ачкан экен. Көзүн ачып кадимкидей көргөндөн кийин:

– Чымын жээним, жаныма отур – деп, жанына жакын отургузуп, – балам, атаңдын элден безип кеткенине жыйырма эки жыл болду. Алтымыш үч жашта эле, байыл сексен беш жашка толду. Ата-эненин кымбат экендигин өзүң билет окшойсуң го. Эң биринчи сага тапшырма: – Атаңды издеп тапкын, – деди да, батасын берип, Чымын менен Үрпөянды узатты.

Эки көзсүз барып, дарыгердин күчтүүлүгүнөн көздүү болуп келе жатса, кандай сыймык, кандай кубаныч!

Чымын баатыр узап чыккандан кийин элге келип:

– Сен ошол жактан кабар ал, мен болсо кырк жигит курап, ошол жигиттери менен издеп, кайрадан келе жатса, бир тоодо ыйлаган баланын үнүн угуп тыңшап, кандайдыр уккусу келип, кулак түрүп тыңшаса:

Тогуз жолдун тоомунда,
Чымын байкем союлду.
Мыкаачы атам колунан
Эки көзү оюлду.
Көрбөс эле бул күндү
Жок кылбаса тоомду.
Колумдан жардам келбеди,
Жатындашым, кандай жерге коюлду!..

деген муңдуу ырдан улам, өзүнүн жатындаш бир тууган бөбөгү экендигин билди.
Билмексен болуп баланы чакырып:

– Сен эмне, койлоруңду жөө кайтарып жүрөсүң, тооңор деле өтө бийик эмес экен, атчан кайтарбайсыңбы? – деп, жайыттагы кайын атасы Мурат ханга тиешелүү жылкылардан айдатып келип, балага бирди кармап берүүгө буйрук кылат.

Бирди кармап келип мингизди эле, минери менен бели үзүлүп өлдү. Кайра-кайра кармап келе берип, он беш жылкы өлгөндөн кийин, бир кара боз кунан өзү келип, балага сүйкөнө баштайт. Кара боз кунанга минди эле, ошол көтөрүп, эки саат өрдү карап кетип калган коюнун артынан чапты эле, быш этип кулагынан тер чыгып да койгон жок. Көрсө, анык тулпар экен.

«Аталаштан алтоо болгончо, энелештен экөө болсочу деген туура» – деп, өзүнүн жанагы тандап алган кара боз тулпарына мингизип, кырк жигиттин бирин коюна көз болгун деп таштап, инисин кошуп алып, Кара акылман, эстүү, дарыгер, табып киши экен, таятама алып барып тааныштырайын, муну да жаман көрбөс деген ой менен таятасына бара жатса, жолдо аппак сакалы кебездей бир карыя сүйүнүп, алсыз араң эле бут шилтеп бара жатат. «Эмне бул элсиз жерде жалгыз жүрөт, же жашоодон тойгонбу, же менин атама окшоп тентип жүргөн немеби?» – деп, Чымындын оюна ар иш кетет. «Эмнеси болсо да бул карыянын сырын сурайын», – деп жигиттерин токтотуп коюп:

– Ассалоому алейкум, ата! – деп, аттан түшө калып, кол берип учурашат.

– Ата деген үнүңдөн кагылайын, кулагыма жакшы угулду, балам, эмне дедиң? – деген тура.

Анда Чымын: «Жарыктык карып калып, кулагы укпай жатса керек» – деп ойлонуп:

– Атсалоому алейкум, ата! – деп катуураак кыйкырат.

– Ата, деген үнүңдөн кагылайын, ата деген үнүңдү уксам дечү элем, уктум! Оо, кудай, ушунуңа да шүгүр, бир эмес, эки жолу уктум. Бүгүн мен эмне болом, жүрөгүм жарылчудай ордунда турбай, катуу кагып жатат. Мындан жыйырма жыл мурда Каракожо кызы Арпаканды берерде да жүрөгүм алеп- желеп болуп сокту эле. Эми да бу курган картаң жүрөктө жакшылыктын жышааны бардай сезилет, – деп качкан жүзүн кызыл нур каптап, кандайдыр кары боюна кайрат киргенсийт.

Чымын да эмне деп сөзгө саларын билбей, атанын көрпөчөсүн алып, жол жээгине сала коюп:

– Ата, мында отуруп, азыраак эс алыңыз, – дейт.

Чыныбек селт карап:

– Ата дедиби, мени ата дедиби, ушул убакка чейин эмнеге бирөө жарым ата дебеди, же десе да укпасам керек, бүгүн кулагым ачылдыбы, бүгүн угуп жатамбы?! – дейт өзүнчө.

Чымын Чыныбекти аярлай кармап, колтуктан сүйөп келип, төрт бүктөлгөн көрпөчөнүн үстүнө отургузат. Нечен ойлор

Чыныбекти курчап алып, көрпөчөгө отурганын билбей калды.

«Ой, тобо!.. Мени да адам сыйлап отургузат экен да, эчен жылдан бери адам сыйлоодон калбадым беле. Бул менин түшүмбү? Жок, түшүм деле эмес, бул бала канчаларда, менин баягы күмөнгерим эмне болду экен, энесичи? Мен го, мен болдум, алар эмне болду экен десең. Ошондогу күмөнгер эркек бекен, же кыз болду бекен, эмнеси

болсо да жарыктыкка келди бекен. Ата деген сөздү сексен беш жылдан бери бүгүн уккандай болдум. Жүрөк ошондой туйлап жатабы, билбейм.

Жанына келип Чымын отургандан кийин:

– Балам, сен кайсыл элденсиң, ким дегендин баласы болосуң? – деп сурады.

Кандайдыр ата-баланын ортосунда жакындык пайда болуп:

– Ата, биздин элибиз ушул, жерибиз деле ушул жер, алыс эмес, азыраак жүрсөк барабыз. Каракожо чоң дарыгерди уккандырсыз, ошол дарыгердин уулу боломун – деди.

– Каракожо! – деп айтып, экинчи сөзгө келбей, башы калчылдап, бирде оюна Каракожо кайнатасы келсе, бирде белгисиз ойго чөмүлүп, өңү кубулуп, оозу кыбырап, оюнда бир нерселер айтып жаткансыды. «Ошол менин кайнатам Каракожобу, же дагы бир башка Каракожодур, жо-ок, дарыгер деп айтпадыбы?» – деп, баланы жалооруй тиктеп карап турду. Ошол кездерде Чыныбектин ооз кыбырашы Чымынга: – Сенин атаң болом дегендей сезилип, көпкө барып эсин жыйып:

– Ата, сиздин табыңыз айныган жокпу? – деген үн угулганда Чыныбек эсине келген кишиче:

– Жок, кагылайын, ата деген үнүңдөн айланайын, үнүңдөн! – деп, башка сөз айтпай, көпкө тунжурап дагы карап туруп калды.

– Ата! – деп, Чымын Чыныбекти кучагын жайып, кучактап калды.

Аз убакыт өттүбү, көп убакыт өттүбү, бир учурда карашса, кучакташкан бойдон турушат. Кырк жигити келип, таң калып, ата-баланын табышканын көрүшүп, кайрадан бир бирине тааныштырып, кайра баштан кучакташып көрүшүп, ошондо

Чыныбек бай айткан тура:

– «Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң, сабырдын түбү – сары алтын» деген ушул тура, малга, жарга ыраазы болбой, балалуу да болгон экемин. Ушунча жылдан бери бир айланып келбеген бул менин мүнөзүмдүн таш болуп калышыбы. Жеңил кыялдын кучагында тентип жүрө берген турбаймынбы. Өлөр алдымда кайын атам Каракожого бир учурап өлөйүн дедим эле, балалуу болдум.

«Баса, баланын энеси эмне болду экен, бар болду бекен, же жокпу? Болууга тийиш. Жаш неме мүмкүн башка турмуш курган чыгар» – деп, сакалы ылдый чууруган жашты сезбей да калды.

Жигиттери бир тулпарды токуп келип, Чыныбекти мингизишип, Каракожонун үйүн карай жол жүрүштү. Азыраак жол жүргөндөн кийин Каракожонун үйүнө жетти. Баягы жети бакса коргон ичинде эч деле өзгөрүү жок, өзү кечээ эле кеткендей сезилет. «Арпакан менен ушул үйдө коштошподум беле. Мага карыганда жолуккан, мени бактылуу кылган Арпакан каякта? Эмнеси болсо да билсем экен».

Мына эшик ачылды, кайненеси Канымкан көрүндү.

– Оо, касиетинден айланайын, дагы эле кадимкисиндей экен го!..

Ой учу чубалып келип, табышмактуу ойлор менен бир бирин кыя карап, бейтааныш адамдарчасынан учурашып жаткан маалда байкас албай калса керек го, же байкаса да акылдан адашканбы, Каракожо кайнатасы:

– Мен бактылуу адаммын, – деп кучактап, эки бетинен өптү эле, бетинен от чагыла түштү. Кандайдыр бети калың тартып, от жанып, уялгандан эмне деп айтарын билбей турду. Бир учурда көзүнө Арпаканга окшош бирөө көрүндү эле учурашкан жок, жөн эле баш ийкегенсиди. Өзү таң калып, эмне экенине көзү жетпей, айран-таң калды. «Бул ошобу, же окшоштуруп жатамбы? Билбеймин».

Каракожо бир оокумда күнөөлүү кишидей башын ылдый ийип, жай сүйлөдү. Адамдын жаралуусу болсо, кайра өмүрүнүн бүтүшү да болот эмеспи. Жаралуусунда болдук, бүтүүсүнө жетпей айта турган азыраак сөзүм бар.

– Балдарым, – деди Каракожо. – Менин атым – Каракожо дарыгер-табып, көп нерселерди баштан өткөрдүм. Жакшы- жаманды көрдүм. Бирок биздин көргөнүбүздөй

турмуш аз кездешет. Мына быйыл пайгамбар коомуна бардым. Жашым алтымыш үчкө чыгат. Менден жыйырма эки жаш улуу

Чыныбекти күйөө бала кылып алгам. Он үч жаштагы кызымды берип, андан азыр Чымын аттуу жээним бар. Анын жарыкка келгенине жыйырма эки жыл толот. Азыр Үрпөян аттуу келиним бар. Азыр күйөө балам Чыныбек сексен беш жашка чыгат. Менин жашымда өмүрүндө баланын үнүн укпадым деп айткан эле. Уятына чыдабай тентип кетти. Жашоого чек жок экен, быйыл жыйырма эки жыл өттү. Эчен жолу таң атып, эчен жолу күн батты. Кызым Арпакан он төрт жашка толбой, турмушсуз калды. Бактысы Чымын менен болду. Акыры

Чымын эс тартып, атасын издеп кеткенде, кызым жалгыз атасы мени таштап, уулу кызык көрүнүп, уулу менен батышты карай кете берди.

Батыш жакка барганда кызым уулун да коюп, башка бир соодагер Машрасул дегенге турмуш куруп алды. Жээним

Чымын ажыдаардын жыл сайын берүүчү салыгына туура келип калган падыша Мурат хандын кызын өз бетинче куткарып, беш жыл бою эне-атанын бирин эстебей, Үрпөян менен жашап калган. Кызым өзүнүн төрөгөн уулу Чымынды көзсүз болуп бизди билбесин деп, тогуз жолдун тоомуна таштаткан. Ошондо ажыдаардан куткаргандыгы үчүн Чымынды Үрпөян келип, ажалдан алып калып, ак ниети менен көздүү болууга чейин жетише алды. Бул дүйнө – аманат, кимдер жалган, кимдер ак, уулу акпы, же эне акпы, таятасы акпы, же күйөө балдар акпы, мына көгөргөн асмандын астында, карайган жердин үстүндө, кимдер күнөөлүү, өзүм чече албай сиздерге салдым. Биринчи күнөөлүү өзүм, себеби өзүнөн элүү жаш улуу небересиндей жалгыз кызымды он үч жашында зордоп баш коштургамын. Ким күнөөлүү, кызым эмнени билди.

Чыныбекке күнөө жабалы десем, арзы-муңун түгөтө албай, ал баласыздыгын айтып, эч нерсеге карабай тентип жүргөн мүңкүрөгөн туяксыз карыя, бир мусапыр болуп олтурбайбы. Кийинки күйөө балада кыпындай да күнөө жок го деген ойдомун. Ошол күйөө балам күнөөсүз эле ашыктын туткуну. Мындан бала бар, аты – Көгөн. Мына бул бала жээним деп, обу-сыны жок чоң баланы элге көргөздү. Бул болсо эң биринчи жээним Чымын, – деп, Чымынды Көгөндүн жанына өткөздү. Бул болсо эң биринчи күйөө балам – Чыныбек – Чымындын жанына отургузуп жатып: – Чымындын атасы, – деп, Көгөндүн жанына алып келип отургузуп жатып саалча чогулдук, кыска акылдуулук, аялдын тилине кирмелик кылып койгонсуң.

Өмүргө балта чабуу колдон келсе да, келбесе да карасанатайлык кылуу, турмуштагы наадандык.

Аялдык чап кыялга алданган жалгандагы жалгыз кызым

– Арпакан. Эми жээним жээн бойдон, кызым кыз бойдон калсын, анан айта кете турган сөз «эки кочкордун башы бир казанга кайнабайт» деген сөздүн ачыгы эки күйөө баламдын бири менен жашаганы оң го, кандай дейсиздер агаиндер дегенде, Машрасул ордунан туруп:

– Мен орун бошоттум, менин балдарым мени унутпаса болгону деди да, адамгерчиликтен аша кеткен иш жасаганым үчүн өзүм күнөөлүүмүн – деп, ордунан туруп, эшик жакка бет алып чыгып кетти.

– Мейли өз күнөөңдү өзүң сезсең болгону – деп, ойлуу Каракожо узата карап, көпкө тиктеп кала берди.

Каракожо улуу-кичүү, кары-жаш дебей элдин баарын жыйнап, ордо башчыларын алдырып, акылмандарын чогултуп:

– Мындан ары жадырап жайнаган тынч турмуш болсун, билгендер, келгендер, көргөндөр, адашкандар табышканын билишсин – деп, Каракожо дарыгер эчен мал союп, Арпакан менен Чыныбектин никесин оңдоп кыйып, экинчи той берип, жыргап-куунап бала-чакасы менен жашап жатып калышкан экен.



МАТОСМОН ЫСМАЙЫЛ УУЛУ

1928-жылы Каракулжа районундагы Алайкуда кедей-дыйкан үй- бүлөсүндө туулган. 1935-жылы азыркы Сагындык айылындагы жети жылдык мектепке кирип, 1942-жылы 7-класстын толук курсун бүтүргөн. 1950-жылы Фрунзедеги киномеханиктер мектебин бүтүп, Каракулжа райондук кинофикацияда 1988-жылга чейин киномеханик болуп иштеген. Анын жомокчу болушка атасы себепчи болгон. Ал киши колхоздо жылкы бага турган. Кеч күздө жылкыны үйдүн жанына жуушатып коюп, түн ичинде ар түрдүү жомок айтып берер эле. Атасы эски арабча билими бар молдо болгон. Жашында үйрөнгөн атасы айткан жомоктор күнү бүгүнкүдөй бүт жадысында калган.

Алай – Алайку өрөөндөрүнө фольклордук экспедицияга барганыбызда Матосмон жомокчунун жомокторун, Кулчу айылынан Куштар Куттугалы уулунун комуз күүлөрүн, Ылайталаа айылынан Төрөбек балбалдын эскерүүлөрүн ж.б. көп фольклордук материалдар чогултулду.

КАШКУЛАК

Илгери бир өткөн заманда Абалкан кандын тушунда бир абышка-кемпир эптеп жашап жүргөн экен. Абышка жалгыз кер байталын минип алып, күндө койгон капкан-тузагына эмне түшсө ошону үйүнө алып келип, кемпири экөө күн кечирет. Күндөрдүн биринде абышка капкан салган жерине келсе, капканга кашкулак түшүп калыптыр. «Куда кааласа кемпир экөөбүзгө эки-үч күндүк оокат табылды» – деп, ичинен кымылдайт да, капкандын казыгын сууруп, кашкулакты өлтүрмөк болот. Ошондо кашкулакка тил бүтүп:

– Айланайын, ата, мени өлтүрө көрбө, сизге бала болоюн, кемпир экөөңдү ата-эне деп, колумдан келишинче сизди багайын – деп, жалынып-жалбарып, абышканын алдына жыгылып ыйлайт.

Абышка өмүрүндө мындай укмушту көрбөгөн неме нестейип, эси ооп жыгылат. Бир маалда эсин жыйып караса, жанында кашкулак, капканга чаптырган бутун кармап ыйлап отурат. Абышка көптү көргөн кыраакы адам болгон соң, эмне болсо да бул кашкулакты кемпирге тирүү алып барайын деп, капкандан чыгарбай сүйрөп жүрүп отурат, зоонун түбүндө отурган үйүнө келип:

– Оо, кемпир, мен бир укмуштуу нерсеге кабылдым, келип көрчү сен! – деп, кемпирин чакырат.

– Бул кашкулак семиз экен, эки-үч күндүк оокат таапсың абышка, андан көрө тез сой, шорпо жасай коёюн – деп, кемпир шыпылдайт.

Ошондо кашкулакка кайра тил бүттүп:

– Айланайын, энеке, андай дебеңиз, мени бала кылып алыңыз, силерди багууга жарайм – дегенде, кемпир көзүнүн жашын көл кылып ыйлап, эси ооп жыгылып түшөт. Абышка кемпирге суу чачып, эсине келтирип туруп:

– Көрдүңбү, кемпир, өмүрү ыңаа деген баланын үнүн уккан жок элек, бала болоюн деген сөзүнө кубандым, ушуну бышырып жегенде кай муратка жетет элек, андан көрө коё берейин – деп, кашкулакты капкандан чыгарып коёт.

Ошондо кашкулак ата-эне деп, абышка-кемпирге жүгүнөт да:

– Мен сиздерге тез оокат таап келейин – деп, кашкулак желе-жорто жөнөп кеткен экен. Ошондо абышка-кемпирдин мууну бошоп, ыйлап отурушат. Абышка капканды сүйрөтүп үйгө келгенде, кеч кирип калган. Кашкулак ата-энеме оокат таап келем деп кеткенде, караңгы түн түшкөн болуп калат. Бир маалда шарт эшиктен кирип келип:

– Мына сиздерге оокат! – деп, көп кекилик-чилди абышка-кемпирдин алдына таштап коёт. Абышка менен кемпир аябай таң калып, кекилик-чилди колдоруна кармап көрүп:

– Чын эле кекилик-чил экен – дешип, таң калышат да, кашкулакка карашат. Ошондо кашкулак жылтыраган курч көздөрүн күлүңдөтүп:

– Сиздерге ыракмат, мени өлтүргөн жоксуңар, эми мен сиздердин балаңармын, мындан кийин өзүм багам силерди, – дейт.

Ошондо шордуу абышка-кемпир көздөрүнө жаш ала ыйлап:

– Мунусуна да шүгүр – деп, аябай сүйүнүшөт. Ошентип, абышка-кемпирди Кашкулак баласы түн ичинде таштын коңулунда жаткан кекилик-чилди секин кармап келип, кекилик-чилдин этине карк кылып, абышка-кемпирди бага баштайт. Күндөрдөн күн өтүп, айдан ай өтүп, жыл мезгили болгондо, абышка кемпирдин жүзү жаркып, балпайган аппак кемпир-чал болуп, анча-мынча мал күтүп, турмушу оңоло баштайт. Жамандык жерге жатабы, бул аңыз элдин кулагына да жетет экен. Ошондо эл ичиндеги акылмандар «кайыптан жардам болуп, баягы бала көрбөгөн шордуу абышка-кемпир бир Кашкулак бала көрүптүр» дешсе, кээ бир адамдар: «Жок андай эмес, кемпир түн ичинде ыйлап отурса, бир адам келип, бала кылып ал деп, колуна кашкулакты берип, көздөн кайым болуптур» – деп, түрдүү айыңды айтышат.

Ошондо абышканын Кашкулак баласы атасына мындай дейт:

– Ата, сиз зоонун түбүндө жалгыз отурбаңыз, эл аралап конуңар – дейт экен.

Кемпир-чал баласынын тилин алып, эл аралап конот. Бир күнү абышка кер байталды токуп минип, айыл аралап конуп калган экен.

– Мен да барам, – деп, ошондо Кашкулак уулу атасынын артынан желе-жорто кошо жөнөйт. Айылга жакындаганда, айылдын иттери абалап үрүп, кашкулакты тегеректейт, ошондо абышка коркуп кетип иттерге тап бергенде баласы:

– Ата, убара болбой, жөнөй бер, бул иттер мага жолой албайт, – дейт.

Абалап келген топ итке кашкулак тишин ырсайтып койгондо, иттердин баары коркуп, туш-тушка качат.

Айылдын адамдары кашкулакты көрүп, таң калышат да:

– Ээ, аксакал, сен бул кашкулакты эмне ээрчитип жүрөсүң? – деп, шылдыңдай башташат.

Кашкулак адамча сүйлөп, адамдарга кайрылып:

– Силер эки аяктуу макулук болсоңор, мен төрт аяктуу макулукмун, менден силердин кандай артыкчылыгыңар бар?

– деген экен.

Көпчүлүк адамдар көзүнөн жаш чыкканча күлсө, кээ бир адамдар эси чыгып үйлөрүнө качат.

Мына ушундай аңыз угулуп, кандын шаарына да жетет, күндөрдүн биринде кандын желдети келип, абышкага мындай деген экен:

– Сизди кашкулак баласын ээрчитип келсин деп кан чакырып жатат, – дейт.

Абышка-кемпир нары ойлонуп, бери ойлонуп отуруп балама зыяны тийбес бекен дегенде, кашкулак баласы:

– Ата, коркпой бара бер, оозуңа эмне кирсе, ошондой сүйлөй бер, менден кеп сураса, өзүм жооп берем, – дейт.

Ошентип, абышка баласын ээрчитип кандын шаарына келген дейт. Ошондо кан кашкулак ээрчитип келе жатканда абышканы көрсүн деп он жети жашка чыккан ай десе ай, күн десе күндөй болгон сулуу Айпери деген кызын чакырып, кашкулакты көрсөтөт. Кашкулактын чоңдугу иттен чоңураак боло турган. Айпери сулуу кашкулакты таңыркап карап турганда, абышка салам айтып, канга жүгүнүп, ырайым тилейт.

Кашкулак да канга таазим кылып, Айпери сулууга жүгүнүп:

– Кандай жакшы жүрөсүзбү, Айпери сулуу? – дейт. Кыз селт этип, атасын карайт.

– Менин атымды кайдан билет бул шумпай, – дейт. Ошондо айткан сөзүн биле койгондо:

– Сиздин сулуулугуңуз ай сыяктуу экен, ошондуктан атыңыз Айпери болсо керек деп айта салдым, каныша – деген экен.

Кан айран-таң калып абышкага:

– Бул кашкулакты кайдан таптың, чының айт, калп айтсаң, тилиңди кесип салам! – деп коркутат.

Абышка коркконунан айтмакчы болгондо, Кашкулак уулу:

– Каным, баш кесмек бар, тил кесмек жок! – дептир.

Айдан ай өтүп, жыл маалы болгон кезде, Кашкулактын аябай өңү азып, арыктап кетет. Кыраакы абышка-кемпир баласына жалынып-жалбарып:

– Эмне үчүн мурункудай өңдүү болбой, арыктап кеттиң? – деп сурашат.

Кашкулак баласы: – Мен кандын кызына ашык болуп калдым, кандын Айперисин мага алып бер, – дейт.

Абышка-кемпир коркуп: – Кокуй, балам, андай дей көрбө, кан кызын бизге бербейт, – дейт.

Ошондо Кашкулак уулу чочуп кетип:

– Ата, кокуй дебеңиз, мен Айперисиз жашай албаймын, андан көрө канга жуучу болуп барып келиңиз, – деген экен.

Ошондо кемпир-чал ойлонуп отуруп:

– Барса барайын, бирок мени өлтүрүп койсо, энеңди жакшы багып ал, – дейт.

– Ата, эч ойлонбо, канга мен жуучу болуп келдим, кызыңды менин Кашкулак уулума бер деп ачык айт. Коркпо, эмне десе да мага айтып кел, – дептир.

Абышка кемпири менен акылдашып, кер байталга минип, кандын шаарына жөнөп кетет.

Көп узабай кандын шаарына келип:

– Мен жуучумун, жуучулукка өлүм жок! – деп, кандын дарбазасын каккылайт.

Кандын обозгерлери мунарада кан менен сейилдеп отурганда, кароолчусу канга кирип, абышканын жуучулугун угузат. Кан обозгерлери менен сурак кылуучу жайга ээрчитип келип, сурай баштайт:

– Кандай жуучусуң! Кимге? Эмнеге жуучусуң? – деп сурашат.

– Каным, кызыңды менин Кашкулак уулума бергин? – дейт.

Кандын ачуусу келип:

– Мына бул акылсыз чалды айыбы үчүн буту-колун чагып, байталына артып, коё бергиле, озондотуп! – деп буйрук кылат. Обозгерлер жигиттерин чакырып алып, абышканы карматып, буту-колун ташка койдуруп чагып, эсин оодарып кер байталга таңып, коё берет.

Кер байтал абышканын өлүктөй денесин көтөрүп келе жатканда, кемпири көрө коюп, өкүрүп-бакырып:

– Кайран абышканы өлтүрүп коюшкан экен! – деп ыйлайт. Кашкулак баласы желе-жорто байталга жетип:

– Эне, атам тирүү экен, ыйлаба, – дейт да, – үйгө төшөк сал, атам уктап эле тура калат, коркпо, – деп, байталдан абышканы түшүрүп, кийирип, жаткызып коюп, энесине от жагып, оокат жасоого буйрат.

От жагып, оокат асып коюп, кемпир үйгө кирсе, абышка чүчкүрүп-бышкырып:

– Мен уктаган экенмин, кемпир – деп, күлүп коёт. Абышка буту-колун кармап көрүп, өзүнчө кобурайт:

– Тобо, мени чалажан кылып, буту-колдорумду ташка коюп чакпады беле, эми карачы, кемпир, эч жерим оорубайт, – деп таң калат.

Жанында отурган Кашкулак баласы:

– Ата, мен жуучумун, жуучумун, жуучулукка өлүм жок деп, дагы бара бер, – дейт.

Абышка-кемпир башын ийкеп, макул болушат. Көп кечикпей шаарга жетип:

– Мен жуучумун, жуучумун, жуучулукка өлүм жок! – деп, кандын дарбазасын каккылайт.

Ошондо Абалкан аттуу кан обозгерлери менен таң калып:

– Эми муну өлтүрүп туруп, байталга таңып, коё бергиле! – деп, обозгерлерге буйрук берет. Обозгерлер желдеттерин чакыртып, абышканы кыйнап өлтүрүп, белден омкоруп туруп эки бөлүп, байталга жүктөп коё берет.

Кер байтал абышканын өлүгүн көтөрүп, үйүнө келет. Кемпир абышкасын өлтүрүп, эки бөлүп теңдеп, байталга артып коё берген экен, – деп ыйлайт.

Кашкулак баласы:

– Атам өлбөйт, тирүү эле экен, – деп, мурункусундай төшөк салдырып, жаман алачыкка жаткызып коёт. Кемпир ыйлап отурса, абышка чүчкүрүп-бышкырып тура калып:

– Тобо! – деп, жакасын карманат, кемпири да көзүнө ишенбей, абышканы улам-улам карайт.

Эртеси баласы атасына:

– Баягы жуучулугунду айтып, канга бара бер, ата, – дейт.

Абышка дагы шаарга жөнөйт, бат эле кандын шаарына жетти: – Мен жуучумун, жуучулукка өлүм жок! – деп дарбазаны каккылайт.

Кан обозгерлерин чакырып алып:

– Муну кандай өлтүрсөк, болбой эле келе берет экен, эмне кылабыз? – дейт.

Ошондо башкы обозгер:

– Таксыр, муну өлтүрүп туруп, күлүн көккө сапырып ийип, бир чымчым күлүн чүпүрөккө түйүп, байталдын куйругуна байлап туруп, байталды коё беребиз. Анан кандай болоорун көрөбүз, күчү жетсе тирилип көрсүн ошондо.

Кан обозгердин акылына макул болуп, абышканы өлтүрүп, өрттөп, күлүн көккө сапырып, бир чымчым күлдү чүпүрөккө түйүп, кер байталдын куйругуна байлап коё берет. Байтал жүрүп отуруп абышканын жаман алачыгына жетип келет. Кемпир көрө коюп:

– Абышка жок, чындап өлтүргөн экен. Эми эмне кылабыз? – деп ыйлап, баласын чакырат.

Кашкулак жыттап-жыттап көрүп:

– Атам кошо эле келиптир, эне – деп куйругундагы түйүнчөктү чечип алып: – Мына атам, төшөк салың, – дейт.

Кемпир шаша-буша төшөк салат. Баласы баягы бир чымчым күлдү төшөккө коюп:

– Атам уктап турат, – дейт.

– Өх! – деп абышка тура калат. Абышка бүткөн боюн карап көрүп: – Жуучулукка өлүм жок, – дейт.

Эртеси атасын эптеп тургузуп:

– Ата, канга дагы бар, – деди.

Атасы макул болуп, шаарга жөнөп кетет. Бат эле кандын дарбазасына жетип:

– Мен жуучумун, жуучумун, жуучулукка өлүм жок! – дейт. Ошондо кан чочуп кетип, жакасын кармап:

– Кудая тобо, кандай өлтүрсөм да болбой, тирилип жатат,

– эмне кылаарын билбей, мурдагыдай абышкага жаман сөз айтпай туруп, өзүнүн жан-жөкөрлөрүн, акылдуу айлакерлерин, билерман обозгерлерин чакырып алып, мындан кандай кутулаарын айтып, кеңешке чакырат.

Ошондо бир акылдуу обозгери:

– Каным, муну өлтүрүүгө болбоду, эми таксыр, мындай тапшырма берели, кандын ордосунун алдына бир мунар терек, бир чынар терек орнотсун. Анын түбүнө бир май көл, бир сүт көл орнотсун, экөөнүн балыгы бир көлдөн экинчи көлгө бири- бирине секирип түшүп турсун. Андан кийин колотто жалаң кой болсун, бул коктуда топоз, бул коктуда жалаң жылкы, бул жерде жалаң төө болсун, булар санаса адам санай албагыдай көп болсун, жанагы мунар терек менен чынар теректин ортосуна алтындан так орнотулсун, ошого отуруп кан май көл менен сүт көлдөн секирип ойноп жаткан балыкты көрүп тургандай болсун, ошонун баарын аткарса, кандын кызы Айперини абышканын уулуна беребиз, – деген экен.

Кан көп ойлонуп туруп:

– Болуптур, ушуга макул болбосо, кызымды берем, кан сөзү эки болбойт, баарын даярда, – деп абышканы чакыртып, кан абышкага убада берип, бүт элге жарыя кылат. – Муну орундатпасаң, өмүрүң өткөнчө уулуңду, кемпириң үчөөңдү зынданга салып чиритем – дейт.

«Кемпир экөөбүз го карыдык эле, ушунча жылдан бери багып жүргөн уулум эмне болот?» – деп капаланат. Кер байталга минип, абышка тез үйүнө кайтат.

Абышканын келгенин баласы көрө коюп, аябай сүйүнүп:

– Ата, эмне деди кан? – деп сурайт. Анда атасы капаланып, кандын буйругун төкпөй-чачпай баарын айтат.

– Эч капа болбо, ата, арзан эле жумуш тура, – дейт, анда баласы.

– Балам, муну кандай табабыз? – дейт атасы.

Ошондо кер байталга абышканы мингизип алып, кемпирди учкаштырып, алачыкты кашкулак баласы көтөрүп, азыноолак малын айдап, кандын шаарына жакындап келип, алачыкты тигип жатып калышат.

Эртеси кеч киргенде, кер байталды мингизип алып, өзү артынан ээрчип жөнөп кетишет. Түн киргенде шаарга кирип, кандын дарбазасына келип токтоп, эч кимге көрүнбөй, кер байталды атасына сойдуруп, калдасын кесип алып:

– Бир кулагын мунар терек, бир кулагын чынар терек бол! – деп жерге сайып коёт, саяр замат мунар, чынар терек пайда болот. Эки көзүн чукуп алып, эки теректин түбүнө коёт.

– Бириң май көл, бириң сүт көл бол, – дейт.

Эки көл даяр болот, жалын кесип алып, кылды майда кыркып:

– Балык бол! – деп, көлгө салар замат балык болуп ойноп, биринен бирине секирип турат. Кер байталдын башын жара чаап, ортосуна коюп: – Алтын так бол, кан отургандай, – дейт, ал да даяр болот. Кан-жинин, бок-сагын ар колотко чачып:

– Кой, уй, жылкы, төө бол, – деп кобурайт. Айткандай кокту-колотко түрдүү мал пайда болот. Төрт шыйрагын төрт жерге сайып, төртөөң төрт алтын мамы бол, кандын күлүк аттары байлангыдай болсун, – дейт. Ал дагы орундалат.

Абышка баласына аябай таң калып туруп сүйүнүп:

– Ыракмат, балам, өнөрүңө, – дейт.

– Эми этти мага арт, ата, калдасын кошуп – дегенде абышка Кашкулакка бир байталдын санын сан, колун кол кылып майдаланган этти бүт артат. Баласы:

– Ата, секин эч кимге көрүнбөй келе бер – деп, өзү желе- жорто жөнөйт. Этти кер байтал байланган жерге илип коюшат да, жатып калышат. Бир маалда байтал кишенейт экен, ошондо абышка чочуп ойгонуп, эшикке чыкса байтал байланып турат. Атасы сүйүнүп, кемпирге кеп кылып отурганда, Кашкулак баласы ойгонуп, күлүп турганын көрүшөт.

Аңгыча болбой кандын чабагандары абышканын жаман алачыгына чаап жетишип, сүйүнчү айтат:

– Оо, сүйүнчү, шордуу абышка, сенин кашкулак уулуңа Айперини бермек болду каныбыз, бүгүндөн калбай тез алып келгиле. Сизге айткан бардык буйругун аткарып коюпсуз, малдын көптүгүн айтпа, тез жөнөңүз! – дешет, ошондо абышка- кемпир Кашкулак уулун соксоңдотуп кандын ордосуна жөнөйт. Ошондо кандын кудасын тособуз дешип кан өзү баштап кырк обозгер келген экен. Кандын ордосунун жанына төрт чоң ак үй тигилиптир, бирине абышка-кемпир кирди. Бирине күйөө бала кирет.

– Күйөө бала дегенибиз качан келет – дешип, кандын кызынын кырк кызы зарыгат. А Айпери болсо ыйлап:

– Өлөмүн! – дегенден башканы айтпайт. Күйөө дегенибиз баягы Кашкулак соксоюп өргөөдө жалгыз отурат.

Кан кудасына келип:

– Эми сиз баарын орундаткан экенсиз, кырк күн тоюн берем, аземдеп туруп үй салып, кызды кийиребиз. Өзүңүз келип уулуңуздун урматын көрүп жата бериңиз, – деп чыгып кетет. Кандын кызы нөөкөр кыздарын жанына чакырбай, өзү жеңелери менен күйөө бала отурган өргөөгө кирип келет.

Ошондо:

– Сулуу, эмне ыйлайсың? Сен мындай кылба. Мен сенин көөнүңө толгудай күйөө баламын, эч капа болбо! – дейт.

Кыз ага болбой:

– Саксайган өлүксүз, нары тур, сен кантип мага күйөө боло аласың – деп шылдыңдап күлөт.

Ошондо кашкулак:

– Эртеңкиге чейин мени менен болсоң, ыйламак турсун сүйүнсөң, андан көрө өлөмүн деп коркутпай, чыда, – дейт.

Кыз аябай таң калып, сүйлөгөн сөзү кызга укмуштуудай жагып, кызды тер басып балкытат, ошентип отуруп кыз уктап калат. Кыз ойгонгондо, жанында соксоюп кашкулак отурат, башка эч ким жок. «Мени шылдыңдап жатабы, же чын эле күйөө болуучу неме ушубу? Кашкулак деген макулук кантип мага күйөө бала боло алсын. Атасы ушунча дүйнөнү тапканына караганда мында бир керемет болбосун» – деп ойлойт да, Кашкулак күйөөсүн карайт, карап туруп шолоктоп ыйлайт.

Күн кеч кирип калган убак эле. Кыздын эки жеңеси боло турган, бири ынак жеңеси, бири чунак жеңеси. Чунак дегенибиз ар нерсени көп билген ушакчы, ичи тар жеңе, ынак жеңеси кызга жанкеч боло турган. Кыздын күйөөсү кашкулак болгондуктан, жеңелеринен башка эч ким киргизилбеди жана үйгө жан адам жолотподу. Кан менен каныша кыздан кабар албады, дүйнөнү көрүп, пайгамбар жолдон адашат болуп, көрүп турган көздөрүнө ишенбей, мунар терек менен чынар теректин жанындагы алтын такта экөө жанаша отуруп, май көл менен сүт көлдүн бирине бири секирип ойноп жаткан балыктарды тиктеп, айран-таң. Күүгүм кирип, кыз-күйөөнүн өргөөсүнө чырак коёр маал болду. Ынак жеңеси чырак коюп, кызга ар түрдүү кеп-кеңеш берип отурат. Он эки канат ак өргөө эшигине каалга орнотулган алтындан. Кеч киргенде кыздын сулуулугундай айдын шооласы пайда болду. Үй ичинде түн ортосу ооп калган кезде, кызды төшөк салып жаткырып коюп, ынак жеңе ак өргөөнүн каалгасын тыштан кулптап, жөнөй берди, кыз төшөккө жатып, кашкулак күйөөсүн карап отурат. Кашкулак кыздан жатууга уруксат сурады. Кыз жийиркенген сыяктуу Кашкулакка карап:

– Ушул кебетең менен кантип менин койнума жатасың? – деп, тескери карап ыйлады. Ошондо бала кашкулак кепти оңой эле чечип ийди. Үйдүн ичи жарык боло түштү. Айпери сулуу кайрылып караса, адам баласы көрбөгөн бир сулуу жигит маңдайында турат. Ошондо кыз эси эңгиреп, эстен танат. Баягы ынак жеңеси шордуу кыз деп, ыйлап бара жаткан эле, кайрылып караса, үй жарык болуп турат. Аста басып келип караса, бир сулуу жигит кыздын чачын сылап, күлүп турат.

Баланын сулуулугу үйдү жарык кылып турган экен. Жеңеси сүйүнгөн бойдон күйөөсүнө айтат. Күйөөсү келип көрүп, атасы канга айтат. Кан-канышалар билгизбей келип көрүшүп, аябай таң калып, сүйүнгөндөн ыйлап жиберешет: «Кызыбыздын багы ачылган экен» – дешип, сүйүнүп жатып калышат.

Ал эми кыз менен бала көпкө сүйлөшүп отуруп, бири- бирине ыраазы экенин билгизип, махабаттын кызыкчылыгына батышат да, уктап калышат. Саар менен кыз ойгонсо, күйөөсү төшөктөн туруп, кашкулак кепти кийинип алыптыр. Ошондо кыз:

– Муну кийбей эле койчу? – деп суранат. Бирок бала макул болбойт:

– Жок, мен качан гана бүт сындан өткөндө таштайм, болбосо күн менден уялып, жарык шооласын жоготот. Биз күнөөгө батабыз, жаным, ашыкпа, – дейт.

Экөө сүйлөшүп отурганда, ынак жеңеси келип, кыз-күйөөгө тамак берет. Кайта кетеринде чунак жеңеси келип кызды:

– Кандай, күйөө жактыбы? – деп какшыктайт.

Кыз көзүнүн жашын төгүп ыйлайт. Чунак жеңеси кетип калат. Ошондо Айпери сулуудан күйөө: – Эмне ыйлайсың? – деп сурайт.

– Ушул жеңемен корком, бул билбеген балаа жок, айлакер неме, ушунун залалы тиеби дейм – дейт. Күйөөсү ойлонуп туруп:

– Эч нерсе эмес, мунун айлакерлиги көп болсо да алты жылдан ашпайт. Андан кийин биз түбөлүк жашай беребиз, – дейт.

Кыз алты жыл дегенге көп түшүнө бербейт.

Алиги чунак жеңеси келип, күйөө-кызга ар түрдүү сөз сүйлөп отуруп, түн ортосу болгондо:

– Мен кетейин, – деп, эшикке чыгып, каалганын тышынан кулптап, үйдөн алысыраак барып кайта караса, үйдүн ичин жарык шоола каптап турат. Кайта келип караса, ай десе аркы жок, күн десе көркү жок бир сулуу бала кыз менен кучакташып отурат. Көпкө отуруп махабат кызыкчылыгына батып, уктап калышат. Алиги чунак жеңеси секин келип, күйөө баланын кашкулак кебин коломтого өрттөп жиберет. Күйөө бала башын көтөрө калып, куш болуп түндүктөн учуп кетет. Кыз күйөөсү учуп кеткенин көрүп, аябай ыйлайт. Чунак жеңеси качып кетет.

Саар менен ынак жеңеси келсе, кыз ыйлап отурат. Кашкулак күйөө жок. – Оо, кыз, күйөө кана? – деп, жеңеси сурайт. Чунак жеңеси коломтого салып өрттөгөнүн, күйөөсү куш болуп түндүктөн учуп кеткенин айтат.

Кыздын агасы, кан-канышалар кыздын чунак жеңесин суракка алат. Ал эч сыр айтпайт, ошондо кан кызына кылган кыянатчылыгы үчүн келинин – кыздын чунак жеңесин кырк азоо байталдын куйругуна байлатып, сүйрөтүп өлтүрткөн экен. Баягы кашкулак баласынан ажыраган кемпир-абышка боздоп ыйлап, башын ташка койгулап, баласын көрөр бекенбиз дагы деп ыйлоодо.

Кан болсо, эмне кылаарын билбей, ойлонууда. Мунар терек менен чынар теректеги тактын үстүндө канышасы экөө жакасын муунта кармап отурат. Кыз болсо ыйлай берип, эси эңгиреп, эки күндө өңүнөн азды. Ошондо кандын кызы ата- энесинен кашкулак кеп күйөөсүн издеп жөнөөгө уруксат сурайт экен.

Кан кызына күлазык камдап, темирден чокой, темирден таяк жасатып берип, кызын алыскы сапарга узатат. Кыздын кашкулак кеп күйөөсү эгер менден ажырап калса, алты жылга чейин көрбөй калышы мүмкүн, алты жыл издеп калса, мени таап калышың мүмкүн деп, мурда экөө махабат кызыгына батып жатканда сүйлөшкөндө эскертип айткан болучу.

Кандын кызы ата-энеси, тууган-туушкандары менен кош айтышып, жолго чыгат. Бир нече күн, бир нече жыл жол жүрүп кете берет. Ак кар, көк муз басат. Ошентип, алыскы жолду беш жыл басып, алтынчы жылга аяк басканда мелтиреген түз талаага туш келет. Кыздын алдынан сакалы аппак, өңү-түсү аппак, узун бойлуу бир абышка жолугат.

Кыз чочуп кетет:

– Ата, жакшысызбы? – деп, салам айтыптыр. Абышка сөзгө келип:

– Ээ, кызым, эмне кылып ээн жер, эрме чөлдө өңүндөн азып кыйналып, мынча не азап түштү башыңа? – деп сурайт.

Кандын кызы башынан өткөргөнүн, акырында ошол кашкулак кеп күйөөсүн издеп жүргөнүн айтат.

Жолоочу абышка ойлонуп туруп:

– Кызым, көп кыйынчылык тарткан экенсиң, мен сага жыкшылык кылайын, жакшы угуп, түк эсиңден чыгарба, – дейт. – Ушул жол менен жүрүп отурсаң, бир зоонун түбүндөгү боз алачык учурайт. Ал алачыкта бир желмогуз кемпир жашайт. Сени көрүп күтүп отурат эшигинде. Ал кемпир: – Ээ кызым, өңүндөн азып, мынча неге кыйналып, жол кезип жүрөсүң, башыңа эмне кыйынчылык түштү, – деп сен барарың менен сурайт. Ага эч сырыңды айтпа, сырыңды айтсаң, сени жеп коёт. Ошондуктан мен эл-жеримден адашып жүргөн бир мусапырмын, – деп, ыйлай бер. Мени кыз кылып ал дегин, ошондо үйүнө киргизет. Киргизери менен үйдү үрпөңдөтүп катуу шамал болом. – Быягын карма, тыягын карма, – дейт кемпир. Аягын карма десе аягын, тыягын карма десе тыягын карма. Бирок таң атканча үйдү учурган катуу шамал боло берет. Экөөң тең алдан тайып, шалдырап чарчай баштаган кезде, таңды атырам, ошондо чарчаган кемпир сенин алдыңа башын коюп, кызым чачымды жул, – дейт. Сен чачын карап отура бер. Кемпирдин көзү бозоруп, аппак болуп чыгат, ошондо кемпирдин уктаган мезгили ошол. Эгер кемпирдин көзү кызарган болсо уктабаганы, агарганын байкасаң, тырышып кал деп, бүжүрөп жаткан денесине сыйпалайсың деп, кыздын колуна бир кара кыл берет. Көзү агарган кезде, ырымдап сүйкөп калсаң, ошол кыл кемпирди бүт тырыштырып, ордунан тургузбайт. Сен

дароо үйдөн качып чыгып, күн чыгышты карай жол жүрөсүң, ошентип, кемпирден кутуласың, болбосо андан кутулуу кыйын, сени үйгө киргизери менен мен шамал болуп учурбасам, жеп коёт. Эми, кызым, кош бол, дагы эсен кутулсаң, жолугушаарбыз – деп, батасын берип, абышка көздөн кайым болот.

Кандын кызы ушунчалык айран-таң калды, кете берди. Бир кезде алды жагын караса, укмуштай сонун түрдүү түстө бир кызарып, бир карарып, бир бозоруп кубулган сыяктуу жылгансып турган зоого туш келет. Чын эле түбүн караса, бир боз алачык турган экен. Үйдөн жети баштуу желмогуз чыга калып алдын тосуп:

– Ээ, кызым, алдан тайып, өңдөн азып, мынча не азап түштү башыңа? – дейт.

Кыз сырын айтпай:

– Ээ, энеке, элимден-жеримден адашкан бир мусаапыр кызмын, – деп ыйлайт.

– Кой, кызым, үйгө эрте кир, каның толсун, жаның толсун, – деп, кемпир эшик ачат, үйдүн ичинде бир соку (минер аты), сокбилеги (камчыланар камчысы) гана бар. Башка эч байлык, же өзүнөн башка жан жок экен. Кыз бир имерип карагыча эле шатырап шамал боло баштады. Кемпир жан алакетке түштү. А кыз карма деген жерин кармай берди. Таң атканча шамалдын катуулугунан үй менен кармашып чыккан кемпир, кыз чаалыгып-чарчаган кезде таң атты.

– Кызым, чачымды жул, – деп, желмогуз кемпир башын жерге койду.

Кыз кемпирдин чачын карап отурду. Бир убакта кемпирдин көзүн байкаса, көзү чын эле бопбоз болуп агарып калат. Баягы абышка берген кара кылды ала коюп, бүрүшкөн буту-колуна сүртөт. Тырышып калсын деп тилейт. Кыз эшикке качып чыгат. Кемпир мындай дейт:

– Оо, оңбогон кыз, каныңды бир аз толтуруп туруп жейин дедим эле, тилегиме жетпей калдым! – деп, бакырат, тырышкан неменин буту-колу жазылбай, ого бетер тырышып кала берет.

Кыз күн чыгышты бет алып жөнөй берет. Күндөп-түндөп жүрүп, күндөн-күн, айдан ай өткөн кезде, баягы узун бойлуу аппак сакал абышка экинчи жолу кезигет.

– Ээ, кызым, эсен-аман келе жатасыңбы? – дейт. Абалкан кандын Айпери сулуу:

– Ооба, ата, сиздин жардамыңыз тийип, өлбөй тирүү келе жатам, – деп ыйлайт.

– Ээ, кызым, көп жашык киши мурдагына жетпей калат, андан көрө ыйлабай, кайраттуу бол! Эми кызым, көп кечикпей мындан көп жол жүргөндөн кийин дагы бир түз талаага туш болосуң, ошол түз талаанын орто ченинде такыядай болгон дөңсөө бар, дөңсөөнүн нары жагына өтсөң, бир он эки канат ак өргөө тигилип турат. Ошол үй сенин күйөөңдүн жашап турган турагы. Баягы экөөңөр кыз-күйөө болуп жүргөндө тигилген өргөө. Жигит да сени унутпай жүргөн кези. Алты жылда жолукмак экенсиңер, ага аз убакыт калды. Ал жигиттин кабары мындай: перинин кызынан туулган бала. Толгоо тартып жүргөн убагында адамзааданы көрөм деп, пери кызы жер кыдырып учуп жүргөндө, Абалкан кандын короосун көрөт, ошол жерде сен жаңыдан төрөлгөн элең. Ошондо перинин кызы да хан атаңдын кан сарайындагы мунарага чыгып төрөп, эркек төрөйт. Бир сени, бир уулун карап, экөөңдүн тең окшош жана сулуу болгонуңарды карап отуруп, перинин кызы ушул экөөңөрдүн өмүрүңөр бирге болуп, жашоого турмуш менен алышып жүрүп баш кошот экенсиңер.

Менин уулум адамзаада Айпериге баш кошот экен. Ошондуктан атын Актилек, – деп коёт. Кашкулак кеп жамынган баланын аты – Актилек. Сенин сүйгөн жигитиң ошол он эки канат ак өргөөдө жашайт. Сен түз эле барсаң, аны кармай албайсың, жашынып бар. Он эки канат ак өргөөгө кирсең, сол капшытта алтындан туур көрүнөт, ошол туурдун алдына өзүңдүн боюң менен тең ор каз да, үстүн чөп-чар менен бекитип, ичине кирип жата бересиң, сен барган кезде Актилек башка жакка учуп кеткен болот, – деп кыздын колуна жибектен тор берет. – Качан сен орду казып бүткөндөн кийин, үстүн эптеп чөп-чар менен бекитип жата бер, куш болуп учуп жүргөн күйөөң келип конот. Же болбосо адамзааданын

жыты жыттанат деп, үйдү айланып уча берип, акыры адамзаада кайдан келмек эле деп, учуп келип туурга конот. Конуп алып өзүнчө сүйлөйт. Уктадым, уктадым, – деп, сүйлөп калат. Көзү ачык турат, бирок уктадым дегени уктабай турган учуру болот. Андан кийин уктаганым жок, уктаганым жок дей берет, ошол уктаган кези. Сен торду башынан алыс ыргыт. Ошондо жигит торго түшөт, тор-мор менен сени көтөрүп асманга алып учуп чыгат, сен коркпо, тордун учун белиңе байлап ал, кошо уча бересиң. Көзүңдү бекем жуумп аласың, качан гана күйөөң сени көзүңдү ач деп үч айтпаса, эч ачпа, ошондо үч ак көгүчкөн кошо жандай учуп келип, биринчи көгүчкөн мындай дейт:

– Ээ, шордуу, чачы узун, акылы кыска жан, көзүңдү ач, өлөсүң, ушундай жигиттин артынан кошо учуп, сен куш боло албайсың, ач көзүңдү, – деп кобурайт, сен да көзүңдү ачпа. Ошондо экинчи көгүчкөн мындай дейт: – Койгула, кыздар, чачы узун, акылы кыска – деп кандын кызы Айперини айтпагыла, кантсе да шордуу перинин уулу Актилекти сүйүп калса кантсин, экөө тең бир күнү жерге түшкөн тура, бирге төрөлүптүр, – дейт. Үчүнчү кыз айтат экен, бир күнү төрөлгөнү мындай турсун, экөөнүн окшоштугун айтсаңар, экөө тең сулуу, жүзүнөн жарык шоола чачылат. Бул кыз төрөлгөндө, баланын энеси келип ушул кыздын кан сарайындагы мунаранын башына Актилекти төрөп, перинин кызы кандын кызынын бетине түкүрүп кеткен. Экөө окшош болгону ошо дешет. Биринчи кыз анда кызды өлүмдөн сакташ керек, болбосо кыз куш конгондо жерге катуу тийип өлөт. Ошондуктан үчөөбүз тең Айперинин көкүрөгүнөн жөлөп, аягынан көтөрүп, куш коноордо жардам кылалы дешет. Үч кыз макул болуп, кызды үч жерден көтөрүп уча баштайт да, кушка карап (үчөө тең пери кыздар, ак көгүчкөн) ушунча жерден сени сүйүп, убара тартып, кыйналып жүрсө, сен эркекмин деп коркойбо, секин жерге түш, ыңгайлуу жерге кон деп, үч ак көгүчкөн кушка айткан экен. Ошондо перинин уулу Актилек пери кыздардан уялып, эсен-аман түшүрөт. Көзүңдү ач! – дейт үч жолу, ошондо баягы кашкулак күйөөң кашкулак кеби жок эле, кадимки адам сыяктуу жаныңа пайда болот деген экен. Бирок өзүңө өзүң сак бол, менин айтканымдын бир эле жеринен жаңылсаң, куш колго түшпөйт, менин сөзүмдү көкүрөгүңө бекем түй дагы жолугушууга чейин, кош кызым – деп, көздөн кайым болот. Ошентип, Абалкан кандын кызы Айпери күндүр-түндүр жол жүрүп кете берет, күндөрдүн биринде баягы аксакал айткан такыядай дөбөгө туш келет. Дөбөнү айланып келсе, кадимки кыз-күйөө болуп, кашкулак кеп менен бирге отурган ак өргөөгө туш келет. Ичине кирсе, чын эле сол капшытта алтындан орнотулган туур турат. Кыз туурдун алдына түшүп, үстүн эптеп чөп-чар менен жаап алып, жата берет. Бир убакта байкаса, шуулдаган бир нерсе учуп келип, үйдү айлана берип:

– Ээй, адамзааданын жыты жыттанат, – деп, туурга конбой, уча берет. Эки, үч күндөн кийин: «Адамзаада кайдан келмек эле» – деп, туурга келип конот, түн ичинде куш конору менен үйдүн ичи жарык болуп калат. Бир оокумдан кийин, уктадым- уктадым деп, өзүнчө кобурайт. Андан кийин кайта эле: Уктаганым жок, уктаганым жок, – деп калат. Ошондо кыз торду куштун башына ыргытат. Куш торго түшөт да, чочуп кетип, он эки канат ак өргөөнүн түндүгүнөн уча качат. Кызды көтөрүп учуп, көп күн жүрөт. Бир кезде үч көгүчкөн шакылыктап күлүп, жандан учуп, кушка жана кандын кызына сүйлөй баштайт.

Биринчи кыз: – Чачың узун, акылың кыска шоордуу кыз, перинин уулу сага теңби, көзүңдү ач! – дейт, кыз катуу жумган көзүн ачпайт.

Анда экинчи кыз: – Койчу, шоордуу деп кемсинтпе, кандын кызы Айперини – дейт.

Үчүнчү кыз: – Булардын сүйүшүп калганына мындай себеп болгон: перинин кызы толгоо тартып, төрөй турган убагында, ушул Абалкан кандын сарайындагы мунарага келип, уулдуу болгон. Адам пендесин көрөм деп учуп жүрүп, ушул кан сепилинде Актилек тилеп жүрүп, Актилекти төрөгөн – дейт.

Ошондо биринчи кыз: – Андай болсо үч тарабынан көтөрүп кошо учалы, кушту кондуралы, – деп сүйлөшөт.

Бардыгы абышканын атканындай болот. Перинин кыздарынын сөзүн угуп, перинин уулу Актилек уялып жерге түшөт да, кандын кызына:

– Көзүңдү ач! – дейт, үчүнчү жолу кыз көзүн ачса, баягы өзүнүн сүйгөн жигити күлүп, маңдайында турат. Көгүчкөндөрдү караса, аппак үчөө үч жерде жатат, аппак көгүчкөндөрдүн мойну, канаттары көгөргөн. Ошондон кийин көгүчкөндөр көгөрүп калган экен.

Көгүчкөндөр кош айтышып, учуп кетишет, кыз менен бала бирин бири кучакташып, жытташып калган экен. Он эки канат ак өргөөгө экөө кирип, көпкө жашап турушат. Чексиз азап тартып жүрүп кошулган эки жар биринен бири ажырабай көпкө ак өргөөнүн эшиги ачылып, баягы узун бойлуу аппак сакал адам кыз менен жигиттин үстүнө кирип келип, мындай дейт:

– Кызым, ата-энең сенин кеткениңе алты жыл болду деп, жол карап зарлап, бир көрсөк арманыбыз жок эле жалгыз кызды, – деп, ыйлап отурат. Ата менен эне – адам баласынын айы менен күнү, аларды унутпа, кызым, башка кеп айтаарым жок сага. Ал эми Актилек балам, сенин энең пери кызы ушул адамзаада Айпериге кошулду. Бирге төрөлгөн курбулар эле, кийин чоңойгонунда кыздын ак сарайына күндө учуп барып жүрүп, кызды каттуу сүйүп калган. Эми тилегине жеткен окшойт, келбей калды. Мен он эки ай көтөрүп чоңойтконума ыраазымын, адамзаада Айпери менен чексиз сүйүшкөндөр бирге жашай беришсин, менин уулумдан төрөлгөн балдар ушул экөөңдөй болуп сүйүүсүнө жолтоо болбой, эркин жашасын, – деп ыраазы болуп отурат. Кана эми, кандай кыласыңар? – дейт.

Актилек менен Айпери тура калып жүгүнүшүп, урмат көрсөтүп: – Бизди ошол кан сарайына тез жетүүгө жардам бериңиз, – дешет. Баягы аксакал адам мындай дейт:

– Силер он эки канат ак өргөөдөн чыгып, бир күн жөө жүргүлө, ошол жерде алтын булак кезигет. Суудан ичип, бетиңер менен колуңарды жууп, суусу кургаган кезде экөөң тең бир деп кадам шилтесең бир жылдык, эки деп аттасаңар эки жылдык, үч деп бассаңар үч жылдык, төрт деп бассаңар, төрт жылдык, беш деп аттасаңар беш жылдык, алты деп аттасаңар алты жылдык жол басасыңар. Ошентип, кызым келген алты жылдык жолду алты аттоо менен өткөрөсүңөр да, кан шаарына жетесиңер. Алты аттоо менен алты жылдык азап мээнетиңер сап болот. Бирок мээнетсиз жашоо ырахатсыз, алты сапар басуу менен алты жылдык жол сап болот... Мээнитсиз ырахат жок. Актилек сен адам пендеге кошулуп, сүйгөнүңө жеттиң. Бирок адамдык сапат бирөөнүн акысын жебөө, өз адамгерчилигин бирөөгө сатпоо, туура жолдо туура жүрүү, жаман-жакшыны таразалап билүү, бирөөгө чоңсунбоо, булар адамгерчиликтин чоң милдети, пери менен адам пендесинин ыйык милдетине доо кетирбей, түбөлүккө ынтымактуу жашап өткүлө, балдарым, оомийин! – деп, бата берип, көздөн кайым болот.

Чексиз сүйүшкөн эки жар бири – пери, бири – адам пенделер кол кармашып, бир күн жол жүрүшөт. Баягы алтын булакка келип, түнөп калышат. Эртеси эрте туруп, бети-колду таза жууп, суудан ичип, бети-колунун суусу кургагандан кийин алты жолу атташат, ошондо чын эле алты жылдык жол сап болуп, кандын шаарына жетип калышат. Шаарга кирери менен, шаар эли кандын кызын таанышып, канга сүйүнчү айтышат. Кан сүйүнүп, ак сарайынан чыга калса, баягы мунар терек, чынар терек май көл, сүт көл калыбына келип калат. Кан менен каныша чексиз сүйүнүшүп, кыз күйөөсүн урмат- сый менен тосуп алышат. Ошентип, хан дүйүм элди чогултуп, кырк күн оюн, кырк күн тоюн берип, күйөө баласы перинин уулу Актилекке кандыгын берет. Актилек баягы карып болгон ата-энесин алып келип, алтындан ак сарай салдырып, жыргап- куунап жатып калышат. Кийин бала менен кыздын башынан өткөн тарыхын китеп кылып, казынага салдырган экен. Ошентип, чексиз сүйүшкөндөр пери менен адам баласы адилеттик менен эл башкарып, казынанын оозун ачып, кедей- кембагалдарга бөлдүрүп берип, байы жок, кедейи жок, теңдик заман куруп, ушул күнгө чейин жашап калышкан экен.

КАРЫШКЫР ЖЕГЕН АДАМ

Илгери-илгери бир замандын заманында Омор деген катуу каардуу, оңой менен адамдын сөзүнө ишенбеген текебер хан болот. Омор хандан атасы Жамаке хан жети катын алып, эч кимиси төрөбөйт. Кан жети катындын жетөөнү тең:

– Силер төрөбөйсүнөр – деп, коё берет.

Андан кийин бир күнү Жамаке хан: – Мага ким эркек төрөп берсе, мен ошо кызга үйлөнөм, – деген жарлыкты жөнөтөт.

Ошондо бир кембагалдын кызы, атасына:

– Ата, сиз ханга барып, менин кызым эркек төрөйт, бирок кем акыл жаралат. Ошого көнсөңүз, сизге берейин деп айтыңыз, – дейт.

– Болуптур, эмне болсо да, мен куубаш хан атка конбой, уулдуу болсом – деп, кан макул болот. Чалга карап хан мындай дейт: – Кыздын акысына эмне аласың? – дейт.

– Бир баштык алтын – деп, кол башындай кичине баштык көрсөтөт. Кан обозгерин чакырып, абышкага казынадан алтын салдырат. Кандын казынасында алтын-күмүштү бүт салдырса да толбой калат.

Кан айран калып, жети баштуу желмогуз кемпирди чакырып:

– Бул эмне деген баштык, эч толтура албадык, – деген экен.

Ошондо мастан кемпир:

– Бул баштык адамдын көз майынан алып жасалыптыр, муну толтуруш оңой, ханым, – деп, жерден эки ууч топуракты баштыкка салары менен, баштык толуп калат. «Көзүң топуракка гана тоёт, башка эч нерсеге тойбойт» деген макал ошондон калган экен.

Ошентип, Жамаке хан кедей чалдын жалгыз кызы Жамыйланы аялдыкка алат. Күндөн күн өтүп, айдан ай, жылдан жыл өтүп, хандын канышасы Жамыйланын боюнда болот. Көп узабай ай күнү жетип, кандын канышасы эркек төрөйт. Жамаке кандын баласынын атын Мурад болсун деп Мурадша коёт.

Мурад үч жашка жетип-жетпей апасы Жамыйла дүйнөдөн кайтат. Бир жылдан кийин Жамаке хан дагы бир обозгердин кызына үйлөнөт. Обозгердин кызы Жамалды Жамаке хан катындыкка алат. Жамал каныша күндөн күн, айдан ай өтүп, жыл айланганда бир эркек төрөп, атын Омор коёт. Жамал каныша менен уулу көп жылдар бирге жашап, Омор айтканынан кайтпаган каардуу жигит болуп өсөт. Ал эми мурунку аялдан төрөлгөн Мурадша өз энеси болбосо да, бирөөнүн колунда момун, жоош болуп чоңоёт.

Атасы Жамаке хан Мурадшага барып, тартип-тарбия бере албады. Азыркы каныша Жамал да ага жибермек эмес. Кийинчерээк Омор хан он беш-он алтыга чыккан убагында апасы Жамал Жамаке ханга айтып:

– Өз көзүң менен өз ордунду уулуңа бер, кандыкты хандай өткөрөр экен, көрүп тур, – дейт. Элин чогултуп Жамаке хан:

– Омор уулума хандыгымды берем, – дейт.

Эл макул болуп, Омор хан болот. Күндөн күнгө каары күчөп, атасына баш ийбей, же кандык таажысын бербей коёт. Ошентип Омор хан жыйырма жыл кандык дооран сүрөт. Атасы Жамаке менен апасы Жамал дүйнөдөн кайтышат. Ошентип, Омор хан эми өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илип дегендей, өзү

– хан, өзү – бек болуп жашай берет. Омор хандын аталаш тууганы Мурадша элүү жаш курагында Омор ханга келип:

– Мен да Жамаке хандын биринчи баласы элем, жашымда апам Жамыйла өлүп, бактым байланып, бирөөнүн колунда өстүм. Мен элүү жашка чыкканда: «Менин атам ким?» – деп баккан энемден сурасам, – сен Жамаке хандын баласы элең, энең өлгөндөн кийин сени Жамаке карабай койгон деген сөздү уктум, мен да аталаш тууганыңмын, мага да кызмат бериңиз, көп жылдар адашып жүрүп, өз шаарыма эми келдим, – дейт.

Ошондо Омор хан ойлонуп туруп, аталаштан түбүнөн коркуп:

– Сен жалкоосуң, иштебейсиң, ошону үчүн сени Жамаке хан карабай койгон, – деп, тоого айдатып жиберет.

Мурадша колунан эчтеме келбей, ыйлап-сыктап, арман айтып: «Атадан алтоо болгуча, энелештен экөө болсомчу» – деп, тоодо жашап жүрө берет. Ошентип, алтымыш курагына чейин кемпири төрөбөй, же башка катын ала албай, картаят. Алтымыштан өткөндө кемпиринин боюна бала бүтүп, ай күнү жеткен убагы болот.

Омор хан кийинчерээк ойлонуп: «Эмне болсо да тууган эмеспи» – деп, Мурадшага жылда бир келчү болгон.

Ошентип, Мурадшанын байбичеси эркек уул төрөп, Мурадша жалынып, этегине салып отурса, эшиктен бир адам салам айтып кирип келип, баланы көрүп, оозун күбүрөтүп, баланын жүзүнө карайт. Бирок ал кечикпей эле ыйлай баштайт. Ошондо үй ээси:

– Баланын атасы болуп сүйүнүп отурсам, сен жолоочум эмнеге ыйлайсың? – деген экен.

– Бул бала кордук көрбөй чоңоёт экен. Он сегиз жашка толгондо үйлөнөт, ошол үйлөнгөн түнү түн жарымында баланы карышкыр жеп кетет экен, – дейт.

Мурадша эмне дээрин билбей, ал да жолоочуга кошулуп ыйлап отурса, эшик дүр дей түшүп, көп аттуу адамдар менен кошо Омор хан келип калат. Хан үйгө кирип:

– Эмне ыйлап жатасыңар? – дейт.

Эч ким унчукпайт. Ошондо жолоочу болгон адам:

– Бул баланы он сегиз жашка чыгып, аял алган түнү, жарым түндө карышкыр жейт экен, таксыр, ошого ыйлап отурабыз, – дейт.

– Аны сага ким айтып берди, кайдан көрдүң, карыганда тапкан баласын кайта өлтүрүп ыйлайсыңар. Бул эмне жорук? – деп, кекетет.

Ошондо баягы жолоочу киши:

– Маңдайында жазылып турат, ошондон окудум, – дейт. Ошондо хан чочуп кетип, баягы жолоочу адамга:

– Сени эч жакка кетирбеймин, силердин баарыңарды хан сарайына алып барып, акысыз казына эсебинен багам. Качан бала он сегизге чыкканда, аял алып беребиз, ошондо аял алган күнү карышкыр жесе, анда силер өмүр бою хан сарайында болосуңар. Эгер бала өлбөй калса, калпыңар чыгат. Силерди ошол саатта башыңарды алдырамын, ушуга макулсуңарбы? – деп хан сурайт.

Ошондо баягы жолоочу киши:

– Мен калп болуп чыксам, анда кандай жаза берсеңер да, мен макулмун, – дейт.

Ошондо Омор хан кан сарайына баланы ата-энеси менен жана баягы жолоочу кишини хан карайына алып келип, казына эсебинен бактыра баштайт.

Омор хан да балалуу болгон эмес экен. Бала чоңоюп, беш- алтыга чыкканда, баланы чакырып карап отуруп, баланын сулуулугуна жана акылдуулугуна хан аябай суктанат. Ойлонуп отуруп, обозгерлер менен баланы сакташ жолун кеңешип отуруп хан мындай дейт:

– Силер, бардык темир усталарды чакыргыла. Алар жети катар үй жасашсын, темирден ар бир кананын ортосуна жети катар солдат тургудай болсун, бардык үйдүн оозу бирдей ачылып жана бирдей жабылып турсун, – деген буйрук берет.

– Ал үйдүн формасы тегерек боз үй сыяктуу үйдүн сыртына үй курулсун, ар бир капасына жети катар кароол карап тургандай болсун деген экен. Ошентип, үйдүн сыртынан үй тигип отуруп, жети катар темир үй курулуп бүтөт. Ар бир капасынын ортосунда тегерете жети катар кароол коёт. Ошол убакта бала да он сегиз куракка жетип, келишкен, адамды таң калтыра турган сулуу бала болуп чоңоёт. Омор хан биринчи обозгерин чакырып алып, он сегизге чыккан кыз Акмаралды балага алып бермек болушат. Акмарал да баланы жөн бала эмес, хан тукуму экенин угат да, балага аял болууга макулдугун берет. Ошентип, кечке оюн, ыр-тамаша менен той башталып, кеч кирген убакта Омор хан жети катар темир үйдүн эң биринчи ички бөлмөсүнө жууркан-төшөк менен баланы жана кызды киргизип, бардык бурчту текшерип, кан өз колу менен

каалганы кулптап, ар бир канада турган жети катар кароолго буйрукту берип, мындай дейт:

– Силер, ар бир канада кайтарып турганда, чымын учуп, эч нерсе кирбесин, жандуу эмес, жансыз топурак түшсө да, бутуңар менен тепсеп, эч жерде кыймыл болбосун. Саат 12ден 12 мүнөт өткөндө өзүм келип ачып, келин менен баланы алып чыгабыз, – деп кыз-жигитти саат жетилер чамасында киргизип, эч кимди кетирбей камап коёт. Ачкычты Омор хан өзү колуна алып, сырткы каалганын биринчи оозуна отуруп алат экен. Кыз менен бала өткөн күнүн, экөөнүн бири-биринин сүйүүсү аткарылып, махабаттын кызыгына батып, бири-бирине ыраазы экенин билдиришип, уктап калышат. Бир маалда кыз көзүн ачып баланы караса, бала кебелбей уктап жатат. Кыз башын көтөрүп, үйдүн ичин караса эч нерсе жок, кадимкидей каухар таштардын жардамы менен үйдүн ичи жарык болуп турат. Кыз баланы карап суктанып карап турса, башы шылк дей түшөт, кыз өзүн караса, килейген канчык карышкыр болуп калган, бала болсо килейген ысар кой болуп жанында жатат. Карышкыр койдун көрөрү менен суктугу кирип, ысар койдун жулмалап жеп кирет. Качан баланын этин бүт жеп, шалдыраган сөөгү калганда карышкыр соолуга тиктеп калат, бир маалда башы өзүнөн өзү шылк дей түшөт. Кыз көзүн ачып караса, өз калыбына келип, кыз болуп калган. Бала болсо, шалдыраган сөөк болуп калат. Кыз башы-көзүн койгулап ыйлап жатканда, саат туптуура 12ден 12 мүнөт болгон. Омор хан өз колу менен ачкычты ачып кирип келсе, кыз ыйлап жатат. Бала болсо, небак өлгөн, сөөгү шалдырап, төшөктүн үстүндө жатат. Кан эси чыгып, обозгерлерин чакырып өлүк баланы көрсөтөт. Кызды кандын ак сарайына отургузуп алып, такта отурган кан кыздан эмне болгонун толук айтып берүүсүн өтүнөт. Ошондо ыйлап отурган кыз мындай дейт экен:

– Бизди киргизип, сиздер чыгып кеттиңиздер. Ошондо жигит экөөбүз ойноп-күлүп, махабаттын кызыкчылыгына батып, бири-бирибизге сүйүүбүздү берип, ыраазычылыгыбызды билдирип отуруп, кандай уктап кеткенди билбей калыппыз. Бир кезде ойгонуп кетсем, күйөөм жанымда жатат. Сулуулугуна суктанып карап отурсам, бир кезде башым шылк дей түштү, өзүмдү карасам килейген канчык карышкыр болуп калыпмын. Жигитти карасам, килейген жайдары ысар кой болуп жанымда жатат. Карышкыр болгон кыялым бузулуп, ысар койдун бир паста үзүп-тытып жей баштадым. Карасам, койдун эти бүт желип бүтүп, шалдыраган гана сөөгү калган экен, ошондо башым адаттан тышкары шылк дей түштү, өз акылым өзүмдө. Күйөөмдү карасам шалдыраган сөөгү калган. Карап отуруп түшүмбү десем – чын экен, жигитимдин шалдыраган сөөгүнөн башка эч нерсе жок, өлүп калыптыр. Таксыр, ханым, менин боюмда да болуп калган окшойт, – деп ыйлайт.

Омор хан ойлонуп отуруп, баягы баланын ата-энесин жана баягы жолоочу жигитти кошуп, кан сарайынан кандын отурган жерине алып келип, баланы чын эле карышкыр жеп кетиптир, – деп угузат. Жамаке кандын биринчи уулу Мурадша кемпири экөө тең ыйлап кала беришет. Омор хан ошондо баягы адамдан:

– Сен мунун өлөөрүн кантип билдиң? – деп сурайт.

– Таксыр, каным, жаш баланын бешенесиндеги жазуу ошондой жазылган экен, ошондон билдим, – дептир.

Ошондуктан эл оозунда: «Бешенеге жазылса ошону көрүп, ошол жазылган ырыскы түгөнгөндө өлөт, бешенеге жазылганды көрдүк» – деп айтылып калганы ошол себептүү. Омор хан ойлонуп отуруп бул жөнөкөй адам эмес экен деп, ичинен тообосунан жанып, жолоочуга жана мындай собол берет экен:

– Сен, адам пендеси, өзүңдүн өлөөрүңдү билесиңби? Ошондо жолоочу адам:

– Мен дагы көпкө жашаймын, бул жарыкчылык заманда, мындан да кызык окуяларды түшүнүп, качан гана адилеттүү заман курулганда, ааламда тынчтык заман болуп, залым кан ичкичтер жоголгондо, экинчи дагы сизге бир кезде жолугуп, мүдөөм бүткөндө гана ааламдан жоголом, – деген экен.

Мурадша өлгөн уулуна кайгырып, сөөгүнө күмбөз салдырып көөмп, келинин үйүнө алып келип, тиричилигин өткөрө беришет. Акмаралдын чын эле боюнда бар экен, айдан ай өтүп, жылга айланарда эркек бала төрөйт экен. Баланын атын Болотбек деп коюшат. Болотбек чоңоюп, жети-сегиз курагына келгенде Акмарал сулуу Болотбекти медресеге берип, беш жыл окутат. Болотбек аябаган көз талыткан сулуу, эстүү жигит болуп өсөт. Ошондо баягы адам келип балага акыл айтып:

– Сен эми адилеттүү кан болосуң, – деп айтып, өзү Омор хандын багына баланы ээрчитип кирип, ханга салам айтат. Омор хан чочуп кетип, обозгерлери менен тактан тура калат. Ошондо баягы адам Омор ханга:

– Сиздин ордуңузга ушул Мурадшанын небереси хан болот, өз ыктыярың менен бергин, – дейт.

Ошондо хан:

– Мунун башын алгыла! – деп, желдет чакырат. Желдет кирери менен баягы адам кол шилтеп койсо, желдеттердин башы өзүнөн өзү алынып, өлүп калат. Кандайдыр бир жылан пайда болуп, ханды чагып өлтүрөт. Хан өлөт. Обозгерлер таң калып, Болотбек менен жолоочу адамга таазим кылып, баш ийишет. Болотбек он үч жаш курагында эл сурап, адилеттүү заман курган дешет. Болотбек хандын тушунда бай-кедей, кулчулук, жокчулук – баары жоголуп, теңчилик болуп, кой үстүнө торгой жумурткалаган заман болгон экен.



ЖЭЭНБАЙ МУКАМБАЙ УУЛУ

1929-жылы ала шалбырт маалында (февраль айынын аягында, документте 20/II деп жүрөт) Ысыккөлдөгү Түп районунун Күрмөнтү деген айылында төрөлгөн. Ата-энеси экөө тең колхозчу болушкан. Ошол кездеги балдардай эле ал да 1936–37-окуу жылында мектепке барган. 1947-жылы Күрмөнтү орто мектебин отличник болуп бүтүргөн. Айылда окуп жүргөндө пионер вожатыйы, мектептин комсомол уюмунун секретары болуп иштеген.

Ал турсун түштөн мурда окуп, түштөн кийин (эр бүлөлөрдүн баары Ата Мекендик улуу согушка жөнөп, кол күчтүн жетишпегендигинен улам) табельщик, анан калса каникул же башка учурларда таразачы, бригадир болуп да иштеген. Ат кайтарып, араба да айдап көргөн. Сокого минип, чөп чаап, кырман баскан күндөрү да болгон. «Ата Мекендик улуу согуштун учурундагы каарман эмгеги үчүн» медалы менен да сыйланган.

1947–1949-жылдары Пржевальскидеги мугалимдер институтунун тил-адабият факультетинде окуду. Бул институтта да комсомол уюмунун активисти болду. Окууну «Артыкчылык диплому» менен аяктады.

1949–1951-жылга чейин Фрунзедеги пединституттун тил-адабият факультетинде окуп, муну да артыкчылык диплому менен бүтүргөн. Анан кыргыз тили кафедрасына аспирантка өткөн. 1954-жылы профессор К.К. Юдахиндин жетекчилиги менен «Кыргыз тилинин Жергетал говору» деген темада диссертация коргоп, филология илимдеринин кандидаты деген наамга жеткен.

Кийин 1954-жылдан баштап Кыргыз мамлекеттик университетинде адегенде ассистент, анан окутуучу, ага окутуучу, андан кийин доцент болуп иштеп келген.

1970-жылга чейин филология факультетинде адегенде декандын орун басары, анан декан болуп иштеди. Декандыкка үч жолу шайланган.

Жогорку окуу жайлары менен орто мектептер үчүн жазылган ар кыл окуу китептеринин, окуу куралдарынын, методикалык ар кыл эмгектердин автору.

Ал Алай, Жергетал, Памир кыргыздарынын фольклорун чогултуп, «Эл ичи – өнөр кенчи» публицистикалык очерктер, («Кыргызстан», 1982, «Адабият», 1990) китебин чыгарган.

1989-жылы дүйнөдөн кайтты.

БООРУ БИРГЕ ТОЛГОНОТ

Байыркы бир заманда абышка-кемпир жашаптыр. Алардын удаалаш өскөн үч уулу, бир кызы бар экен. Балдары зээндүү, чыйрак. Биринин аты – Турдукул жанталаш, экинчисиники – Осмон мойлоп, үчүнчүсүнүкү – Ташыбек торпок ооз. Кызды – Мөлмөл кара көз дешиптир.

Булардын үйү чоң суунун боюнда болот. Балдар күндө ошол суунун жээгинде бири – кулжа, бири – аркар, бири – кызыл кийик, бири – теке болуп, «кийик» ойнун ойноп жүрүшөт.

Чарчаса ыр ырдашат.

Бир күнү Мөлмөл кара көз энесин туурап:

Алдей-алдей ак бала,
Ак бешикке жат бала.
Апаң айылдан келгенде,
Эмчек-эмчек сүт келет.
Атаң тойдон келгенде,
Куржун-куржун эт келет! –

деп, куурчагын сооротот. Ошентип жатканда ар жагынан бир аңыр көрүнө калат. Бала эмеспи, ага кызыгып нары басат. Басса, далдаадан бүткөн бою капкара килейген шайтан чыга түшөт. Мөлмөлдү шапа-шупа илип кетет.

Абышка-кемпирдин чый-пыйы чыкты. Чоң сууну жээктеп, өйдө-төмөн чуркашты. Издеп таба албады. Өкүрүп-бакырып, ыйлап-сыктап кала беришти.

Арадан кыйла мезгил өтөт. Аңгыча балдардын кабыргасы катты. Омурткасы бекиди. Улан болуп жетилди.

Ошондо бир кыл адамдар: «Бу балдар үйдө эле доошун чыгарып жүрө беришеби? «Аркар баарда төлдөйт. Кызыл гүл баарда гүлдөйт» дегенден башканы билишпейби? Андан көрө Мөлмөл кара көз эжекесин таап алышпайбы?» – деп, сөз чыгарышат. «Оногу Мусабек саргар, Болотбек сардалча жокпу? Алар карындашын тааптыр. Кабыл мерген, Чотой ит жетпес бөлөсүн тааптыр!» деген айың сөздү кошумчалайт.

Бул кеп балдарга да жетет. Ошондо эң улуусу айтат:

– Муногу тоону ашамын. Айык жолукса күрөшөмүн. Мага мине болсо камдагыла. Эртең жүрүп кетем!..

Эртеси көп күндүк азык алып, олчойто чокмор таянып, үкөлөрү менен коштошот да, Турдукул жөнөп калат. Жол жүрө берет, жүрө берет. Ыраң-өңдөн кетип, бозорот.

Бир жерге келсе, көлөч-маасысын ушалап, бир жылкычы отурат. Байкаса ал:

– Бир тешиктен алма чыкты. Бир тешиктен чалма чыкты. Алып урсам, жаны чыкты – деп, чимкиригин ыргытып иет. Анан элейип калат. Аны көрүп, Турдукул үн чыгарат:

– Ассалоом алеким!

– Алеки салам.

– Ии, кайдан?

– Кайдан болсун, үйдөн, Мөлмөл кара көз деген эжемди жоготтум. Ичим күйдү. Алаам болдум. Ошо эжемди издеп жүрөм. Мындака кызды көрбөдүңүзбү?

– Жок. Шундука! Көрбөдүм. Андан көрө, үйгө кир. Конок бол. Козуга соём.

– Жо-ок, даам эле ооз тиейин. Коно албайм.

– Анда өзүң бил!

Турдукул жашталаш даамдан ооз тийди. Кош айтышып, жөнөп калды. Кете берди, кете берди.

Бир жерге келсе, уйчу жолугат.

– Мен жеримде Жээренче чечен бек эдем. Мунда келип байланып, жети бовлуw кул болдум, – деп, ал чий кармалап отурган экен.

Саламдашып, эжесин сурайт:

– Адими эжем бар эле. Тасмалына колго алып, аңыр кууйт.

Ошо бойдон жок. Сиз быякка өткөнүн көрбөдүңүзбү?

– Жок, көрбөдүм. Кой! Андан көрө үйгө кир. Конок бол.

Бодо соём.

– Жок! Даам эле ооз тиейин.

– Анда өзүң бил!

Турдукул даам ооз тиет. Дагы жолго чыгат. «Эжем жер үстүндө болсо, таап келемин» деген неме кете берет, кете берет. Далай убак өтөт. Далай жол басат.

Эми койчуга жолугат.

– Тептим – тешик. Миндим – бешик. Алдым – кыяк. Аркам

– шыбак, – деп, койчу аттын үзөңгү-ээрин, жалы менен куйругун кармалап туруптур.

Анда сурайт:

– Ой... ой, аба! Мөлмөл кара көз деген эжем бар эле. Колунда килит (ачкыч) жүрчү.

Ошол эжемди жоготтум. Издеп жүрөм. Көрбөдүңүзбү?

– Жо-жок. Мобуякка чапта көтөргөн бирөө өттү. Колтугунда боткогу бар. Ал – бул эле жердин кызы. Биздин үйдөн чөөлү сурап кетти. Башка эч кимди көрбөдүм.

– А... а, анда эмесе кетейин.

– Ай, кой! Үйгө кир. Көкмөк соём.

– Жок, кетейин. Жол алыс.

Үйгө кирип, даам ооз тиет. Дагы узайт. Кыйла жүрөт. Келе жатса ээн талаа, эч ким жок. Бир жерге келсе, килейген чоң ак сарай турат. Караса, эшиктери темир. Чокмор менен бир коёт. Заңң... даңң... дей түшөт. Эшик ачылып кетет. Кирип барса, эжеси отурат. Изнелик (төөнөгүч) менен көйнөктүн бир жерин төөнөп жатыптыр, – дейт. Инисин көрүп, чочуган бойдон ыргып турат:

– Ие, кокуй! Сен шайтанга жем болгону келгенсиң го?

– Шайтаныңа оңой менен жем болбойм. Жүрчү, эже, кетели?

– Оо кокуй! Кантип кетебиз? Кетебиз деген менен да ал азыр эле кармайт. Анан экөөбүздү тең гүбөлөдөй ийлейт. Зубаладай жанчат. Байтеше менен сөөгүбүздү сөпөт, устаканыбызды упат кылат. Андан көрө сен жашын.

– Жок, жашынбайм.

Бир оокумда шайтан келет. Турдукулду көрөт. Керкини алат да, тамга жөлөнөт. Бал жечүдөй жылмаңдайт:

– Ай, адам баласы? Бу сен кайдан келаткан немесиң? Өзүң кимсиң? Мында эмне кылып жүрөсүң? Же теше менен бирди жеп, сар дубалдай саргарайын деп келдиңби?

– Мен эжемди издеп келгемин.

Аңгыча Мөлмөл кара көз да кепке аралашат:

– Ооба, ооба. Бул Турдукул жанталаш деген кайниң.

– Ушубу? Ха...а! Ой, аты... кызык экен. Жанталаш деп да ат коёбу? Ха! Ха.. а! Бул баягы өтүгүнөн суу өтүп, байтама-

чулгоосу чубалып жүрчү Турдукул тура? Ха!.. Ха.. а!..

Шайтан күлкүсүн токтотуп, эми дейт:

– Болуптур, үч күнү конок кылам. Үч күнү тең сойгон малдын этин бүт жейсиң. Бүт жесең бошойсуң. Бүт жебесең, жок болосуң.

Биринчи күнү өгүз сойду. Этти бүт салды. Бышкан кезде:

– Түгөт! – деди.

Түгөтмөк кайда? Турдукул түгөтө албай койду.

Эртеси уй сойду. Дагы баягы башталды. Үчүнчү күнү кой сойду. Мында да мурункудай болду.

Шайтан ачууланып кирди:

– Эмне? Менин тамагым сага жакпайбы?

Кол кашык менен Турдукулду көмөлөтө койду. Кулак сөйкө менен сайып алды. Мүшөккө солоду. Төбөдөн ары бир какты. Дымын чыгарбай таштады.

Эртеси суунун боюна көтөрүп барды. Барды да, Мөлмөл кара көзгө айтты:

– Мунуңду сууга ыргыт. Мен кеттим.

Кеттим деди да, ала баканды сүйрөп жөнөп калды. Мөлмөл электен өткөн ундай үлбүрөп ыйлады. Ыйлап-

ыйлап көр казды. Инисинин кийимин чечип алып, сөөгүн жашырды. Антпеске айласы жок. Айласыздан ушул ишти кылды.

Үйдөгүлөр Турдукулду күтө берди, күтө берди. Жок да, жок. Ошондо Осмон мойлоп издеп чыкты. Бул да көп күндүк азык алды. Не бир шакапты аттап, аңгел-аңгектен өттү. Тоо- түздү аралады.

– Чык этти, чыгара албай эсим кетти, – деп, бир жерден кулпу чукулап отурган койчуну көрөт.

Саламдашты. Сурап калды:

– Оо, аке, шалбар кийген эжем бар эле, ошону жоготтум, издеп жүрөм. Көрдүңүзбү?

– Жерге салар ойгон кыз көрдүм. Бирок шалбар кийген кыз көрбөдүм.

– Кой, эмесе кетейин!

– Жо, конок бол. Аркарчак соём. Эт же.

– Жок, коно албайм. Суусун болсо ичейин.

Ага гүлдүү керденге айран алып келип беришти. Кичине ооз тийди да, кете берди.

Кете берип, бир уйчуга жолугуп калды.

– Керегеде кесик гөш, кесим жесем түгөнбөйт, – деп, уйчу бүлбө менен челекти кармалап отуруптур, – дейт.

Аны менен саламдашат. Эжесин сурайт:

– Сүйлөсө майрек болсун, – деп сүйлөгөн эжем бар эле.

Ошону жоготтум. Издеп жүрөм. Көрдүңүзбү?

– Ыскыт апараткан кыз көрдүм. Бирок ал сен айткандай кыз эмес.

– Кой, эмесе кетейин.

– Жок, кетпе. Конок бол. Кызыл кийик соём. Этине тоёсуң.

– Жо, кетем.

– Анда өзүң бил.

Осмон мойлоп жөнөй берди.

Бир жерге келип, жылкычыга жолукту.

– Тал-талдын башы тапкыдай жумгак. Акылдуу киши айткандай жумгак. Чечен киши чечкидей жумгак, – деп, жылкычы чачын сылап отуруптур.

Аны менен саламдашат. Эжесин сурап калат:

– Кыйыктан куурчак жасап ойногон эжем бар эле. Ошону жоготтум. Издеп жүрөм. Көрдүңүзбү?

– Жыртыш алган аялдар менен чогуу бараткан кыздарды көрдүм. Алардын арасында куурчак көтөргөнү жок болчу.

Депкир менен башка бирди жегендей болуп, Осмон узамак болду.

Жылкычы айтат:

– Конуп кет. Кызыл кийиктин улагын союп берем. Осмон мойлоп болбоду. Кете берди. Жүрүп-жүрүп отуруп, бу да баягы ак сарайга туш келет. Чокмору менен эшикти бир коюп кирип барат. Сарайды кыдырып жүрсө, эжеси:

Эмилдин башын жайлабай,

Экиден бие байлабай.

Жардын боюн жайлабай,

Жалгыздап бие байлабай.

Эсенкул бала эсилбей,
Эки боврум жесемби ай? –

деп чагек менен башын сайгылап отуруптур, – дейт.

Экөө учураша кетет.

– Жүр, эже кетели.

– Кеткенди коё тур. Азыр шайтан келет. Ал ажынасы кармап булкунган неме. Сен андан көрө жашын.

– Жок, жашынбайм.

Аңгыча бир оокум болот. Шайтан келет. Келип эле дейт:

– Ой, адамдын жыты жыттанат да? Бир жактан киши келдиби?

Шайтан Мөлмөлдү карайт.

Мөлмөл кара көз токтоо гана жооп берет:

– Көп жашаган не билет? Көптү көргөн шо билет, – дейт тура. Сен көптү да көргөн, көп да жашаган шайтансың. Эки тоонун ортосунда эбей-себей күн жаабай туруп, бул эмне дегениң? Мен киши эмесминби? Менде эмне, кишинин жыты жокпу? А кокус, менин бир тууганым келсе, кантесиң?

– Болуптур... Болуптур. Айтканың эп. Бир тууганың келсе, өгүнкүдөй меймандайбыз.

Биринчи күнү өгүз соёт. Осмон жей албайт. Экинчи күнү уй соёт. Жей албайт. Үчүнчү күнү кой соёт. Жей албайт.

Шайтандын жаралганда жармашкан шайтандыгы кармайт:

– Эмине, менин тамагым сага жакпай турабы?

Аңкоонун алды каткан, күжүрмөндүн күнү тууган дегендей болуп, шайтан тигини мүшөккө салат. Төбөдөн ары бир коёт.

– Эрге ишенгиче, эки босогого ишенген оң турбайбы? – деп, эжеси ыйлап кала берет.

Эртеси да сөөктү суунун жээгине көтөрүп барат:

– Көргөн күнүң унутпа. Көң чарыгың курутпа. Ме, мобу сөөктү сууга ыргыт!

Ошентет да, өзү жөнөп кетет.

– Ооз деген дарбаза. Көңүл деген андаза. Бул шайтан көңүлдү кайдан билсин? Оозуна келгенди оттойт... Ой, Теңир ай... Бир боорго киши толгонот экен. Бир боор деп толгонуп келип, Турдукул өлдү. Эми Осмон өлдү. Мен деле бир боор деп толгонуп отурам. Бирок колумдан эчтеке келбей жатат, – деп, Мөлмөл өксүп-өксүп ыйлайт. Өксүп ыйласа, көмөч казанга түшкөн балыктай чызылдайт. Айласы кетет. Айласы кетип, сөөлжандай чоюлат. Көр казат. Осмондун өлүгүн жашырат. Кийимин алып калат.

Дагы көп күн өтөт. Эми кенже иниси – Ташыбек торпок ооз издеп чыгат.

Ал издеп келатып:

– Карабай аттан жыгылды, калкы-журту жыйылды – деп, казан кармалап турган уйчуга жолугат.

Саламдашат, сурап калат:

– Күлмүк көтөрүп, ат аркандачу эжем бар эле. Ошол эжем жок. Издеп жүрөм. Көрүп калып жүрбөгүлө?

– Азыр эле жозунан жоолук салынган, таза маза кылган биздин айылдык кыз-келиндер өттү. Алардын арасында чоочун адам жок болчу.

– Кой, кетейин анда.

– Жок, конуп кет. Кулжа соём, этке той. Эртең кел-кел, кел келиш – деп, чүкө ойнойбуз, ордо атабыз.

– Жок, жөнөйүн.

Ташыбек торпок ооз да жөнөп калды. Жүрүп отуруп, баягы ак сарайга тушукту. Дарбазанын оозун каңң... эткизе бир койду. Шарт этип ачылып кетти.

Ак сарайды кыдырып жүрүп Мөлмөл кара көз эжесин таап алды. Бу сапар ал жыртыштан алган кыжымды кармалап:

– Атакем иргелтип ирик айдаткан, ириктин майын чайнаткан. Саналтып жылкы айдаткан, жылкынын майын чайнаткан деп, атасын кошуп отуруптур, – дейт.

Экөө көрүшө кетет.

– Эже, жүрү кетели.

– Оо, кокуй! Шайтан бизди кутултабы? Анын ажына жиндилиги бар. Андан көрө жашын.

– Жок, жашынбайм. Аш кескичең таш кес, – дейт. Мен аны менен көрүшө жатайын!

Бир боорлор эмне кылардын айласын таппай турганда, шайтан келип калат:

– Аа, бу сапар Ташыбек торпок ооз кайним келген тура! – деп өгүз соёт.

Анын этин жемек кайда! Түгөтө албайт. Эртеси уй союлат. Мында да жей албайт.

Үчүнчү күнү кой союлат. Анын эти да желбейт.

Ошондо шайтандын ачуусу келет:

– Жамандан – жарты кашык. Соргоктон – сокур кашык.

Менин тамагым эмне...е, саа жакпайбы?

Ташыбекти мүшөккө салат. Төбөдөн ары бир коёт. Эртеси дагы баякыдай суунун жээгине көтөрүп барат да:

– Сууга салып жибер! – деп, өзү басып кетет.

Эжесинин айласы кетет. Баягыдай кийимди чечет. Денесин жерге жашырат.

Арадан бир топ күн өтөт. Шайтан шайтандыгын кылат. Күндө эттин иткелине талкан көөлөп жеп, ойноп жүрө берет. Мөлмөл кара көз күндөн күнгө кайгыга батат. Ата-энесин, бир туугандарын арманга кошуп чүнчүйт:

Кара кер минсе – жол жүргөн,

Атакем, балдары менен бир күлгөн.

Кер жорго минсе – жол жүргөн,

Атакем, кыздары менен бир күлгөн...

Бир күнү ушинтип ыйлап отуруп, суунун жээгине келет. Бир боор, бир туугандарын сагынып, алардын көйнөктөрүн жыттап-жыттап, ого бетер куса болот. Көйнөктөгү жыт кара көздүн көкөрүгүн тээп балалык күндөрүн эске салат.

«Ишенген төөм сен болсоң, чебеленгениң курусун», – деп, атасынын карс-карс күлгөнү, тамашалаганы ойго келет.

«Ишенгенибиз – турмуш, турмушту кудай урмуш!» – деп, энесинин безеленгени кыялга түшөт.

Ана... ана көйнөктөрдү агын сууга жууп кирет. Ошондо күйүткө чыдабаган Мөлмөлдүн көзүнөн бир тамчы кан тыпп... этип дайрага таамп кетет.

Ой тобо!.. Ошол тамган кан сууга жайылбай туруп, төмөн карай кылт-кылт... агып жөнөйт.

Бул учурда балдардын энеси ылдый жактан чакага суу алып жаткан экен. Баягы кан түз эле чакага келип сузулат.

Балдардын энеси: «Бул эмне болду экен?» – деп, чөмүч менен алиги канды жутуп коёт. Кийин эне эркек бала төрөйт. Ага Калыбек деген ат коюлат. Калыбекте баягы үч агасынын акылы, күчү, мүнөзү, кыялы болот экен. Өзү аябай курч өсүптүр. Ошон үчүн аны Калыбек устара деп калышыптыр.

Калыбек устара күндөн күнгө күчкө тез кирет. Күчүн эмне кыларын билбейт: Айылдагы Турсун бөөрү, Мамасейит аңырай, Турсун сээр, Эргешбай туура мас деген балдарды уруп коёт.

Балдардын ата-энелери чуулдайт:

– Калыбек! Сен андай кыйын болсоң, эжең менен агаларыңды таап албайсыңбы?

Бокчо көчүксүң. Көчтүмсүң, болбосо бир боорлоруңду таап ал...

Баланын шагы сынат. Такыр ыйлап көрбөгөн Калыбек ошол күнү буркан-шаркан түшүп ыйлайт: И...и...и...и.

– Ой эмне болду?

– Эжем кайда! И...и...и...и. Агаларым кайда? И...и...и...и.

– Кой, ыйлаба! Ыйлаба, айланайын, эже-агаларыңдын жөнүн айталы.

Абышка-кемпир Калыбекке болгон иштин жайын түшүндүрүшөт.

– Мен аларды издеп табам!

– Каршылыгыбыз жок...

Калыбек жолго чыгат. Издеп жөнөйт. Келе жатып бир уйчуга жолугат.

– Алты кежим абайы. Жебилгеси жер чиет. Жекесаны баш жарат. Айтпай алач дүңгүрөп, аңды-дөңдү таш жарат, – деп, уйчу отурган экен. Андан эжесин сурайт. Билбедим дейт. Конок болуп кет, – дейт. Макул болот.

Уйчу уй соёт. Этин бүт салат. Экөө табышмак айтышат:

– Киш эжем туруп кетти. Киш мончогу чачылып кетти.

Бул эмне?

– Койдун корголу.

– Ал үйдө да шоро кал. Бул үйдө да шоро кал. Бул эмне?

– Бул – туз, туздук.

– Касса калак учунда – зар түйүнчөк. Бул эмне? Адамдын жаны.

Аңгыча эт бышат. Калыбек бир уйдун этин бүт жеп коёт.

– Ии, эми жолуң болот! – деп, эртеси уйчу Калыбекти жолго салат.

Баратып-баратып койчуга жолугат. Койчу: Алда бай ай! Кудай бар ай! Азууң бычак, курсагың кучак, беш теңгең болсо, бер деп кычап. Бай-манап, малын санап... Бай, баарың малыңды ортого сал, малыңды ортого салууга акыбыз бар. Жетим-жесир баланы, жеткире көр санаага. Каалаганым Кызылсуу, сайга салып изин куу. Көбөйүшүп көрүшсөк, көпкөн байлардын көзүн чукусак деп жатыптыр, – дейт.

Калыбек салам берет. Эжесин сурайт. Көрбөдүм деген жооп алат.

– Конок бол, кой соём деген сөз угат. Макул болот. Конок болуп отуруп, дагы табышмак айтышат:

– Тийип койсо чочуган баатыр, жамынчысы тозуган баатыр. Бул эмне?

– Бул – капкан.

– Өзү ток, көлөкөсү жок. Бул эмне?

– От.

– Үрпок-сүрпөк үч торпок. Баштан чыккан көк торпок.

Бул эмне?

– Түтүн.

– Ай-талаага таруу чачтым. Бул эмне?

– Жылдыз.

Аңгыча койдун эти бышат. Калыбек бүт жеп алат.

– Ии, эми жолуң болот экен! – деп, эртеси узатып коёт.

Дагы көп жол жүрөт. Жылкычыга кезигет. Жылкычы:

Мөвөсү бышса дарактын,

Шагы ийилип пас болот.

Дөөлөт келсе жаманга

Көтөрө албай мас болот.

Жамандарды жакшы деп,

Жакшылар менен кас болот.

Кар эресе, сув болот.

Катын эрден айрылса,

Каровлонуп тул болот.

Атасын тилин албаган

Бейакыл бала шум болот.

Муз эресе, суб болот,

Муңайса, сакал кув болот.

Энесин тилин албаган
Байакыл кыздар шум болот! –

деп, чыгарып отуруптур дейт. Мындан да баягындай суроо- жооп болот. Жылкычы
Калыбекти кондурут. Жылкы соёт. Дагы табышмак айтышат.

– Ары шалп, бери шалп, кунан койдун куйругу шалп, бул эмне?

– Боз үйдүн эшиги.

– Каалгага камчы илдим. Бул эмне?

– Сөйкө.

– Кытыр... кытыр... кытырчак, ортосунда бакырчаак. Бул эмне?

– Бешик, бала.

– Он алты, отузга берди. Отуз жолборско берди. Жолборс жардан ары кулатты. Бул
эмне?

– Бул он манча, ооздогу тиш, тил, кекиртек.

Аңгыча эт бышты. Бул жылкынын этин бүт жеп алды.

– Ии, эми жолуң болот экен! – деп, жылкычы Калыбекти узатып койдү.

Калыбек жүрүп отуруп, ак сарайга келди. Дарбазаны чокмор менен бир коюп, сарайга
кирди. Кыдырып-кыдырып жүрүп, бир жерге келсе орто жаштан өткөн аял отурат.

Босогодо тарамыш!

Болдум жаман кара кыз!

Керегеде тарамыш,

Кейидим жаман кара кыз!

Үйдүн арты үйдөй таш,

Болдум жаман түйдөк чач! –

деп, ыйлап отурган экен.

– Апа! Апа! Сизге кайрылсам болобу?

– Ии, эмне дейсиң?

– Эжем бар эле, билбейсизби?

– Ие, кокуй! Кайсы эжеңди?

– Эжем бар экен. Жоголуптур. Ошол эжемди бир боор деп, боору бирге толгонот деп,
үч агам издеп кетиптир. Алар да жок. Ошолорду издем жүрөм.

– Агаларыңдын аты ким эле?

– Турдукул, Осмон, Ташыбек.

– Эжеңдикичи?

– Мөлмөл кара көз.

– Ие, кокуй! Эмне дейт? Ал мен эмесминби!

Аа...аал, ошол жерден экөө аябай көрүшөт. Мөлмөл кара көздүн өңү өрүк гүлдөй
жайнап, чачтары түр гүлдөй кулпунуп чыгат. Жаз күнүндөй тазарып, үнү кудум булак
үнүндөй ачылат.

– Азыр шайтан келет. Эми кантебиз? Жашын! – дейт Мөлмөл.

– Жашынбайм. Ошо шайтандан келгенди көрдүм! – дейт Калыбек.

Аңгыча шайтан келет. Биринчи күнү өгүз соёт. Анын этин Калыбек бүт жеп коёт.

Экинчи күнү уй соёт. Аны да толук жеп коёт. Үчүнчү күнү кой соёт. Аны, койчу, буйдамга
келтирбей түгөтөт.

Экөө кармаша кетет.

– Ит жүгүрүгүн түлкү сүйбөйт. Ич ооруган кулку сүйбөйт – деп, Калыбек шайтанды
төбөгө бир коёт. Шайтан ошондо:

– Бөрүнүн баласы ит болбойт, бөдөнө сүт болбойт деген чын экен! – деп, шалк этип
жыгылат. Ошол бойдон турбай өлөт.

Калыбек:

– Жүрү, эжеке, кеттик! – дейт.

Экөө эшикке чыкса, күн узатып, күн тоскон аппак сакал карыя пайда болот. Пайда болот да дейт:

– Ким өлдү? Кантип өлдү? Ким кимдерге кастык кылды? Анын баарын билем. Сен экөөң тең, тиги үч агаңар тең, бир боор деп, боору бирге толгонот деп, ушунча азапты көрдүңөр. Аны табият да сезет. Ме, мобу дарыны алгыла. Агаңардын сөөгүн ачып, аларга жытаткыла. Тирилет. Анан аганы көрүп

– ини, эжени көрүп – сиңди өсөөрүн унутпагыла. Үйгө барганда, жанагы дарыдан ата-энеңерге жытаткыла. Алар да кайра жашарат. Ошондон кийин эгин айдап, мал багып, узчулук менен күн көргүлө! – дейт да, өзү көздөн кайым болот.

Дарынын күчү менен агалары тирилет. Ата-энелери жашарат. Анан: «Биринчи көч кайда барса, калган көч ошо жакка барат», – деп, эгин айдашат. Мал багышат. Килем токушат. Боору бирге толгонот деп, жыргап-куунап жашап калышат.

ЖИК-ЖИК

Илгери-илгери «уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген көзү сокур, кыялы чукул бир бай болуптур.

Ал: «Иштегениң мен үчүн, үйрөнгөнүң өзүң үчүн», – деп, көрүнгөндү көп жумшайт экен. Эзет экен. Эзгенде да жөн эзбей, бороон-чапкындай тийип, катыра эзиптир. Ошого жараша жалгыз уулу дөдөй болуп калыптыр.

Дөдөйлүгү ошо, оорулууга жылуу сөз айт десе: «Жо...жок, оорулууга жылуу сөз айтсаң – айыкканга тете болот, андай сөз айтпайм», – дейт экен. Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт десе: «Жо...жок, кайра так ошо чайнап берген аш болот», – деп, дөөдүрөйт экен. Азаматтын жакшысы – азыраак сүйлөп, көп тыңшайт десе: «О...кокуй, силер билбейт турбайсыңарбы, жакшы азамат көп сүйлөйт, аз угат», – деп айтат имиш. Айтор, дөөдүрөйт экен да, тантыйт экен.

Ошентип жүргөн кезде, атасы менен энеси каза болот.

«Уялбагандан өзүң уял. Ушулардын өлгөнү жакшы болду», – деп, аларды ээсине узатат. Ата-энесинин жыйган байлыгы тантыкка калат.

Дөдөйдүн мөлтүрөгөн айдай келинчеги болуптур. Келинчеги ай десе ай эмес, күн десе күн эмес, бир өзгөчө сулуу экен. Миң эсе акыл-эстүү экен.

Ал: «Кыз жаманы – кыроо, уул жаманы – тумоо. Аганы көрүп – ини өсөт, эжени көрүп – сиңди өсөт. Энени көргөн – тон бычат, атаны көргөн – эшик ачат...» – деп, не бир акылдуу сөздөрдү айтат экен. Акылдуу иштерди иштейт экен.

Кудай аткан дөдөй дөдөйлүк кылат. Аялын кемсинтет, бирок өзүнүн колунан иш келбейт. Же оозунан акылдуу сөз чыкпайт. Бекер жатат. Бекер тамак ичет. Оокат кылуу оюна да келбейт. Оокат кылмак турсун, эшикке чыккандан эринет. Элге аралашканды билбейт. Жада калса, отун жарбайт. От үйлөгөнгө мойну жар бербейт. Эринчээктиги ушунча экен, курун да курчанбай жүрөт экен. Далдырайт эле далдырайт. Бар билгени даяр тамакты ичиш. Анан күшш... күшш... бышш... этип уктайт. Бир уктаса жоо чаап кетсе да турбайт имиш.

Аялы дөдөйдүн кылыгына эптеп чыдайт, жүрө берет.

Бир жолу айылга соодагер келет. Алар айылдын четине токтойт. «Жакшы башталган иш – жарым бүткөн иш» – деп, сооданы кызуу жүргүзүшөт. Ар ким – ар ким керектүүсүн алат. Керектүүсүн сатат. Бири: «Миң кеңештен бир тажрыйба өйдө» – деп, соодасын дүң кылса, бири: «Байлык мурат эмес, кедейлик уят эмес» – деп, чекене соода кылат. «Саргара жортуп – кызара бөртөйүн» дегендер да чыгат. «Жүрөктөн чыккан сөз – жүрөккө жетет» дегендер да болот.

Жаштагы жашыл бактын арасына жашынган дөдөй бул жерге да келбейт.

Ошондо түбөлүктүүнү эске алып, убактылууну унуткарган келинчек соодага өзү кетет. Элеп-желеп жүрөгүн чаап, өлүп- талып өпкөсүн чаап, өзүнө керектүүнү алат. Үйгө

жакындап калганда бир үлүктү (анысы каркыранын аппак үлүгү экен) атайын унуткарып жерге таштап коёт.

Үйгө келет. Келет да дейт.

– Отуз ай ойлонуп, тогуз толгоо толгонуп отурасыңбы? Сен да бир эшикке чыгып, оокаттын ысыгына күйүп, суугуна тоңуп көрсөңчү?! Ошондо оорду колдон, жеңилди жерден алат элең. Ой, деги бир эшикке, талаага чыкчы. Кичине-кичине эмгек кылчы. Эмгек бар жерде оору жок го? Аз-аз эмгек кылсаң, балким, сен да бирдеме табаарсың. Күйөөнүн тапкан буюму, үй үчүн кут эмеспи. Минтип үйдөн чыкпай отурсаң – ата-эненин жыйганы түгөнгөндө, эмне кылабыз? Жел оойбузбу? Же чамынып бороон ышкырат, бороон боздоп бетке урат деп, тим олтура беребизби?

Кой! Мунуң болбойт. Эгизден төл өсөт. Эгизден эр өсөт. Андан көрө тышка чык. Тээтиги жолго түшүп: «Эмгегиме жараша – үзүр, үзүрүмө жараша – «үзүк» – деп, нары-бери басып кел.

Дөдөй уялдыбы, же тажадыбы, же үйдүн тиреги – эмгекчил кол деп туйдубу? Аны ким билсин, эшикке чыгат. Айткан жакка басат. «Эл үчүн эмгек эткен – эч качан чыкпайт эстен» – деп, аялы босогодо туруп калат.

Дөдөй басып баратып айкырып иет:

– О...ой, катын! О...ой, катын! Каркыранын канатын таптым. Үлүк экен. Сонун экен... Үүхх!.. Үүхх!.. Бышш!.. Бышш!.. Энтигип үйгө жүгүрүп келет.

– Бол, катын! Эртең соода кылам. Унаа камда. Жүн даярда. Тери чогулт... Оо, укмуш бир соода кылайын, ээ? Оо, ошондо сени бир жыргатайын, ээ? Же азыр эле соодага жөнөп кетсемби?

Аялы дөдөйдүн дөдөйлүгүнө ичинен күлөт. Бирок минтип намыз козгогонго көңүлү а...аз а...аз да болсо жибий түшөт.

Эртеси дөдөй соодага аттанат. Келе берет, келе берет. Анда- санда кыңылдайт. Бирде:

...Оо, балаң болсо – баатыр

Ойноок кызды олжолоп,

Алып келе жатыр.

Жакшы көрүп бетиден,

Сүйүп келе жатыр.

Жан-жаныга жолотпой,

Кувуп келе жатыр.

Олжосуга халвадан,

Берип-берип жатыр!.. –

дейт. Бирде:

Ээй, айдаса – алыс ат кетет,

Өтө кызыл бат кетет.

Токсону кирсе – тоң кетет,

Тоңуп жаткан муз кетет...

Ошентип жүрүп арсак-арсак тоонун арасына келет. Ал жер укмуш сүрдүү экен. Аскасына булут, булагына ай түнөйт имиш. Учү-кыйырсыз сыры терең жер имиш. Каракчылар көп болот имиш. Ошо каракчылардан коркуп, жанагы дөдөй бир үңкүргө келет. Үңкүрдүн өзүнө жатпай, анын жарака кеткен оюгу бар экен, ошо жерге жашынат. Жашынганда да жөн жатпай, оозу ооруганча азыгын жеп жатат. Көрүнгөндү жей берген неменин бир маалда ичи көөп тарсайып чыгат...

Аңгыча... Аңгыча, бул жерге топ кербенчилер келип калат. Алар эчтекени билбейт. Жүктөрүн түшүрөт, шашып-бүшүп каршы-терши, аяк-башы болуп жата кетишет.

Булардын бир добулбасы бар экен. Аны тигилер баягы жаракага коёт. Муну дөдөй байкабайт. Дөдөйдү тигилер байкабайт. Кербенчилер тез эле уйкуга кетет. Ар кай жерде эле коңурук, бышылдаган үн...

Аңгыча... Аңгыча, дөбөйдүн ичи тарсайып көбөт. Чыдабайт

Чыдабаган неме бир маалда ба... аң дедирте бир коё берет. Кудай атты... Катуу чыккан үн добулбаска тиет. Добулбас даң... даң... этсе, өйдөдөн таштар кулайт. Үңкүрдүн ичи калдыр- кулдур этет. Чаң эле чыгып калат.

Кербенчилер караңгыда:

– Каракчылар эле, каракчылар! – деп, баш-аяктарына карабай, ала-дүлөй түшүп качышат. Буюм-жүктөрү калып калат.

Ошондо эртеси таң атат. Дөдөй эки жагын караса, жанында добулбас, үңкүрдүн оозунда жыйылган буюм, жүк. Бирок эч ким көрүнбөйт. Эч ким көрүнбөгөн соң, ал буюм-жүктөрдү артынат. Добулбасты колуна алып, үйүнө кайтат.

Үйүнө жетип-жетпей, тыштан кыйкырат:

– Ой, катын! Тур! Бол! Жүктү ал! Жарыкка жаралып келиш

– бир бакыт тура. Андан да жаралганыңдан кийин сен өңдөнгөн колуктулардын көңүлүнө жакшы из калтырыш мындан да чоң бакыт тура! – деп, күрсө... күрсө жөтөлүп, карс-карс... каткырат.

Аны көргөндөр:

– Астаапырылда, бул ата болооруна сүйүнбөй, атак калаарына сүйүнгөн эр болуп чыкты белем? Ботом, мунуңар дөдөй өңдөнүп жүргөнү менен топу ал десе – келде алган эр неме тура. Жалгыз өзү: «Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт» – деп, көп каракчыларды качырыптыр да! – дешип дуу-дуу түшөт.

Дөдөй ансайын:

– Зоону жеңүүгө билек керек, жоону жеңүүгө жүрөк керек! – деп, көтөрүлөт. Дердеет. Келинчеги сыр сурайт:

– Ай! Мынча деле күчүң жок эле. Буларды кантип таптың? Дөдөй күрс этет:

– Оо, атаңдын... Катындын тышкы оокат менен эмне жумушу бар? Оозуңду жап да, колуңдан келгенди иште. Жаман катындын жакшы эркекте иши болбойт...

Аял: Дөдөйгө теңелбейинчи, – деп, унчукпай калат. Бирок ушул сырды бир билсем экен деген ойго кетет.

Дөдөй эми желпине баштайт:

– Ой катын! Мен ууга аттанам. Керектүү нерселерди камда!

– Ай, бай болгур! Тим эле койсоңчу? Ээликпесеңчи? Бир балээге калып жүрбө?!

– Ай, катын! Көп былжырабай, камда дегенди камда! Ойлоп көрчү, мен деген ким? Мен деген – мен. Маа ким тең келет?... Иии...ий, ушу сенин башың баш эмес эле, көңдөй кабыкпы дейм? Болбосо күйөөңдүн кандай экенин, ким экенин айттырбай билбейсиңби? Ай... атаңдын көрү ай!..

– Болуптур. Камдайын. Качан жөнөйсүң?

– Эртең.

– Сак бол. Ай-талаада албын болот, – дейт. Желмогуз болот,

– дейт. Дөө болот, – дейт. Кокус, ошолордун бирөө жолугуп, күзгү жалбырактай өңүңдү саруулатпасын? Кайгыга чумутпасын? Шамалга кайыгып дилдирек чүпүрөктөй калтырап жүрбө?

– Ай, тантыбачы! Ушу баатырдыгым турганда, аларды чыпалагыма теңейминби?!

Кайра алардын өзүн кийиз сымал эзем. Кумга чабалактаган балыктай кылам. Ээ... катын! Мени оңой ойлобо... оо!

Эртеси дөдөй эрте аттанат. Жөнөп кетет. Аялы анын баатырдыгын сынамак болот. Кордоп, ызалап, күн көрсөтпөгөн азаптын өчүн алгысы келет.

Алгысы келет да, анан...

Анан эркекче кийинет. Мыкты атка минет. Жарак- жабдыкты шайлайт. Чү... коёт да, тоонун башка жагынан айланып, эринин алдынан тосуп чыгат.

Күйөөсүн караса, шөлп-шөлп этип, араң бастырып келатат дейт. Беркинин аты болсо – туягы менен жер чапчып, аркы- берки силкинет дейт. Ооздугун чытырата чайнап элирет дейт. Аны көргөндө, каран күн аа...

Баягы дөдөй, эрдик кылса кана? Аны сезсе кана? Балээнин эрдиги болобу?

Алды-артын карабай селт эткен бойдон качып жөнөйт. Берки үн катпай кууп алат. Жете берет да оодара тартат.

Чалкадан түшүрүп көкүрөгүнө минет. Улам-улам желип коёт. Теминип коёт. Оозунан өбөк-өбөк кан кетет. Көчүгүнөн өтөт-өтөт жел атат. Анда ансайын желет.

Дөдөй жалынып кирет:

– Айланайын секет кетейин, баатыр! Өлтүрө көрбө. Кыл дегениңди кылайын. Иште дегениңди иштейин. Атымды ал, куралымды ал. Керек десең...

Аял үнүн өзгөртүп:

– Ии, керек десем эмне кыласың?

– Атыңдын куйругун көтөрүп, көчүгүн өбөйүн. Аңгыча ошол жерге бир байтал келип калат. Анда тиги желип-желип коюп:

– Тээтиги байталдын көчүгүн өп! – дейт.

Келесоо дөдөй байталды кармап, көчүгүнөн өбөм, – дейт.

– А кокус, аялың ушул кылыгыңды билсе эмне болот?

– Ой! Ошо жаман эмнени билмек эле? Билген күндө да оозундагы отуз эки тишин бирден күбүбөймүнбү?

Аял атка минет. Тигинин саадагын алат. Атын жетелейт.

Чү коёт. Үйгө келет. Мурунку кейпине түшөт. Эчтекени билмексен болуп оокатын жасай берет.

Эртеси албырап-салбырап, чекеден терин агызып, эптеп- септеп эри келип калат.

– Ой, катын тамак барбы?

– Бар.

– Алып кел.

Тамак ичип жатып:

– Ох!.. ох! – эле дей берет. Анда аялы сурайт:

– Ии, бай болгур, эмне болу? Мынча охулап, атың кана?

– Ой, ата...а! Эмнени айтасың? Бүгүн бир дөө жолугуп, керээли кечке кармаштым.

Тозоктун отун көргөзүп, сазайын бердим. Андан эптеп кутулсам, дагы бир албын жолукту. Анын да шоорун кайнатып, азиз жанын кор кылдым. Андан кутулсам, дагы бир баатыр жигит кезикти. Каза жеткенби, аны да жайладым. Бир сурданып кармашып кирдим эле дейсиң

– атым көтөрө албай бели үзүлдү. Саадагым сынды. Үңкүр- маңкирди көргөздүм да... Анан минтип жөө келдим. Ушу кудай аткан саа окшош экен. Бирок муруту калдайып чоң болчу.

– Ии... ошондо байталдын көчүгүн өөп, жик-жик экен дедиңби?

Аялы ошентип, бору эзилгенче каткырып күлөт.

Дөдөй күйөө ооз ача албай, кыпкызыл болуп отуруп калат.

Ошондон кийин «акылдуу аял акмак эрден атан төөдөй артык» деген сөз калыптыр дейт.



КАСЫМБЕК СЕЙДАКМАТ УУЛУ

Касымбек 1939-жылы Талас районуна караштуу Терек деген айылда колхозчунун үй-бүлөсүндө туулган. Чоң атасы зергер уста киши экен. Атасы Улуу Ата Мекендик согушка катышып, 1944-жылдын башынан кабарсыз. Аны апасы тарбиялап өстүрдү. Апасынын аты – Акыл, апасы жаш кезинен эле иштүү болуп өсөт. Таятасы илгерки «Зингер» деген кийим тигүүчү бут машина сатып берген экен, аны кийин себи менен кошо бериптир. Жалаң эле аларды айылдагылар эмес, тегерек-четтеги кошуна айылдардан да кийим-кечек тиктиргени кишилер келип, үйүнөн киши-кара үзүлчү эмес. Ошондой өнөрү менен апасы беш баласын жылаңач кылбай, курсагын ачырбай бакты. Үйгө келген ар кандай кишилердин айткан сөздөрүн кээде кулагы чалып калар эле. Ал чоң атасыз, өз атасыз өскөндүктөнбү, башка себептенби, айтор, эл чогулуп, өткөн менен кеткенди, жаман менен жакшыны сөз кылган жерди жакшы көрчү. Алардын айылында Бекмамбет, Медет, Ныязалы деген сөз билген кишилер бар эле. Коңшу айылдарда Берембай, Ырайымбек, Иманбек, Кулназар деген сөзмөр кишилер келип, чайдан же кымыздан ууртап коюшуп, биринен бири өтүп, кайсы бир окуя жөнүндө айткандарын угуудан таячуу эмес. Аларга кызмат кылып, чай куюп, кымыз сунуп турганга кызыкчу. Таятасынын агасы Дүйшөмбү деген кишинин сөзүн да угуп калды. Ал киши жүзгө чыгып кайтты. Баланча окуя кандай болду эле, түкүнчө киши кандай эле деген сыяктуу суроолор менен көптөгөн кишилер кайрылса, ал киши китептен окуп бергендей кылып айтып бергенин, таякесинин айылына барганда далай жолу укту. Сөз билген да өзүнчө жакшы өнөр экен го дечү.

Ал жетинчи классты бүтүргөн Талдыбулак мектебинде китепканадагы китептердин баарын окуп коюп, сельсоветтин китепканасындагы кыргызча китептерди да окуп бүтүргөн эле. Көрсө, ошол 50-жылдардын башындагы айылдык китепканалар жарды окшобойбу. Натыйжада 1957-жылы орто мектепти бүткөн соң, Кыргыз мамлекеттик университетке келип кирди.

Жарыяланган жомоктордун ичинен бала кезде уккан же азыр деле эл арасында айтылып жүргөн, бирок кагазга түшүрүлө элек айрым жомокторду таппаган соң, аларды жазды. Ошентип, жомокчу боло баштады. Аларды чакан жыйнак кылып, «Мектеп» басмасына тапшырган. Апасына келип, иш кылдырган аялдардын сөздөрүндөгү кээ бир жорго сөздөр азыркыга чейин кулагында калыптыр. Аларга башка жерлерден уккандарын, китептерден окугандарын кошуп, «Жорго сөздөр» деген жыйнакча түздү.

Мектепте 6–7-класста окуп жүргөн кезде кыргыз тили менен адабиятын Алмүрөков Кабылбек деген агайы окуткан эле. Агайы кыргыз тилин ошол кезде мээге куюп койгон экен. Кийин ага университетте окуп жүргөндө Константин Кузьмич Юдахиндин өткөн сабактары кошумча болду. Сөз кантип келип чыккан деген суроого абдан кызыгып кетти. Көп жылдар бою Кыргыз ССР илимдер академиясындагы Тил жана адабият институтунун

сөздүктөр секторунда иштеп калуусу да чоң себеп болуп, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн келип чыгышы жөнүндө «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүн» жазды. Ал 1988-жылы жарыкка чыкты. 1987-жылы «Кыргыз элинин календардык түшүнүгү» деген чакан китепчеси жарык көрдү.

1991-жылы мезгилсиз дүйнөдөн кайтты.

АКБАЙ МЕНЕН КАРАБАЙ

Бир чоң суунун эки жээгинде Акбай менен Карабай деген киши жашаптыр. Акбайдын малы гана, жада келсе итти да боз түстө экен.

Күндөрдүн биринде Акбай жылкы кайтарып жүрүп, зеригет да «Карабайдын жанына барып сүйлөшүп, эрмектешейин» деген ой менен аркы өйүзгө өтүп, Карабайдын жылкысынын жанына келет. Келсе жылкынын четинде эч ким жок, мал ээн жатат. Акбайдын пейли бузулуп: «Куру кетмек белем, эч ким көрбөгөн соң бирин ала кетейин» – деп, жылкыдан кармамакчы болот. Бирок каалаганын кармай албай, көпкө убараланат да, акырында качпай турган бир аксак атты кармап алып, суудан кечип өтөт. Кара атты жылкысына кошуп өзү үйүнө кетет.

Эртеси жылкысына Карабай келип, аксак кара аты жогун байкап, эки жакты издейт. Суу жээгине келсе, аркы өйүзгө өткөн из жатат. Ошол из менен кууп отуруп, Акбайдын жылкысына келип, аксак кара атын тааныйт.

– Менин малымдан уурдаган экенсиң, уурдаган кандай болорун сага көрсөтөйүн – дейт да, Карабай Акбайдын жылкысын бүт бойдон чоң суунун башын көздөй айдап, суу башталган жерди айландырып айылына алып келет. Акбайдын ак боз жылкысын бирден кармап, кара боёк менен боёп, өзүнүн жылкысына кошуп коёт.

Акбай эртеси жылкысы жаткан жайытка келип, бирин да таппайт. Изин кууп суу башталган тоого чейин барат. Үч күн өткөндөн кийин суу башталган тоого келгенде кар жаап, изин жоготуп коёт. Арып-ачып үйүнө жетип, эки жактан издей баштайт. Акыры Карабайдын жылкысына келет. Келсе Карабайдын жылкысында бир да ак боз жылкы жок.

– Сенин жылкыңды көргөн жокмун, – деп коёт Карабай да.

Акбай менен Карабай жылкынын четинде сүйлөшүп турганда топтон бөлүнүп бир кара айгыр улам чыга калса, жылкычылар улам айдап, жылкыга кошуп жатканын көрүп Акбай: «Турпаты менин боз айгырыма окшош экен, бирок бул кара турбайбы» – деп, жылкысын таппай үйүнө кетет.

Баягы улам бөлүнүп чыга калып жаткан кара айгыр ээсин таанып, ага келүүгө аракет кылып жаткан экен. Акбай кеткен соң ал катуу-катуу кишенеп, өзүнүн үйүрүн чакырып, ээсинин артынан жөнөмөкчү болот. Анда Карабай жылкычыларына тостуруп, айгырды кармап, байлатып коймок болот. Айгырды кармоо үчүн ары-бери чапкылап кубалап жүргөндө, Карабайдын өзү аттан жыгылып, колу-буту сынат. Жылкычылар баягы айгырды эптеп кармап Карабайдын үйүнүн жанына байлап коюшат. Колу-буту сынган Карабай кыйналып уктай албай жатып кичине чырма эткен мезгилде эле баягы кара айгырдын катуу кишенеген дабышы улам ойготуп жиберет. Ошондо Карабай: «Бирөөнүн малы да жакшылык кылбайт турбайбы, Акбайдын жылкысын уурдап, кайра кетпесин деп кубалап жүрүп буту-колум да сынып, минтип төшөктө жатканым аз келгенсип, уктайын десем, кишенеп уктатпас болду. Мындан кийин да кырсыктарга көп учурап калбайын. Андан көрө Акбайдын жылкысын өзүнө берейин» деген ойго келет.

Жылкысынан бүт ажыраган Акбай эки жакка чапкылап, аябай издеп жүрүп, ооруп калат. Төшөктө тынч уктай албай коёт. Анткени эсинен күтүрөгөн калың жылкысы кетпей туруп алат. Күн өткөн сайын Акбайдын ден соолугу начарлагандан начарлай берет. Ошондо Акбай: «Бирөөнүн кара малын кайдан алдым экен. Бир атты олжо кылам деп, бүт жылкымдан айрылдым. Жылкым табылса, Карабайдын аксак кара атын өзүнө берейин. Табылбаса минип жүргөн атымды берип кутулайын» деген ойго келет.

Акбай минип жүргөн жалгыз аты менен Карабайдын үйүн көздөй жөнөйт. Ошол күнү Карабай да Акбайдын үйүн көздөй жолго чыгат. Экөө суунун эки жээгине келгенде бирин бири көрүшөт. Ал-жайды сурашканда Акбай:

– Ооруп өлөйүн деп жатам. Сенин аксак кара атыңды алам деп, бүт жылкымдан ажырадым. Минип жүргөн жалгыз атымды ошол күнөөм үчүн сага берейин деп келдим, – дейт.

– Мен да сенин жылкыңды алам деп минтип буту-колумду сындырып алдым. Өз малыңды өзүңө берейин дедим эле, – дейт Карабай.

Акбай менен Карабай антип сүйлөшкөнчө баягы айгыр өз үйүрүн ээрчитип сууга кирип, кечип жөнөйт. Суудан кечип чыгып силкинсе, баягы жылкылар ак боз болуп чыга келет. Акбай өз жылкысын таанып, сүйүнгөндөн оорусунан айыгат. Карабай үйүнө келип тынч уктайт, тез эле сакаят. Ошондон кийин Акбай менен Карабай биринин малын уурдабай, тынч жашап калган экен.

ЧЫЧКАНДЫН БАЛДАРЫ

Илгери-илгери жер жер болуп жаралганда, жер үстүнө жаныбыр таралганда бир чычкан болуптур. Өзү кичинекей болгон менен душмандары көп экен. Анын тукумдарын түлкү кармап жесе, ийинден жылан сорот, күндүз күйкө аңдыса, түнкүсүн үкү илип кетет. «Душмандардан коргой турган бир баатыр уул төрөйүнчү» – деп, туулган баласын аябай багат. Анысы чоңойгондо мышык болуп чыгат. Жээрге тамагы жок болуп калганда мышык кайра чычкандарды жей баштайт.

«Кой, бул балам кайра өзүмө жамандык кыла турган болду, мындан мыктыраак дагы бирөөн тууюн, ал балам жардам берер» – деп, туулган баласы сүлөөсүн болуп чыгат. Ал чоңоюп алып, тоо-ташка кетет.

«Бул балам да кайыр кылбай турган болду, андан көрө мындан мыктыраак бирөөнү тууюн» – деп, дагы бирди тууйт. Анысы илбирс болуп чыгат. Чычкандарга кенедей жардам бербей, токой аралап, караанын көрсөтпөйт.

Чычкан өзүмө кайрымдуу бала тууйм деген ой менен улам тууй берип, кара чаар кабыланды, жолборстун энеси болот. Бирок алардан да кайыр болбойт. Ар кими каалаган жагына басып кетет. Ошондо эң акыркы жолу арстанды тууйт. Ал чоңойгон соң:

– Балам, сенден мурдагы балдарымдын бардыгы мага карабай кетип калды. Эми мени кор кылбай, душманга алдырбай бага көр! – дейт.

– Ушу мени чычкан тууду дегенге кантип башкалар ишенсин. Энем чычкан деп айтуу мага да уят эмеспи. Шылдың кылбай, өз оокатыңды кылыңыз! – деп арстан басып кетиптир.

Чычкан үшкүрүнүп-чүчкүрүнүп отуруп калыптыр.

МАЗМУНУ

ТОКТОГУЛ КАЛМАНБЕТ УУЛУ	3
ЭР ЧЕГИШ	4
Чегештин сапары.....	5
Жоодар кан балалуу болду	6
Айтканды Чегештин аткаргандары	7
Көздүн ачылышы.....	12
МУРАТААЛЫ КҮРӨҢКӨЕВ.....	13
МУҢДУК-ЗАРЛЫК	14
БАКАШ АЛТЫБАЙ УУЛУ	35
КИМИБИЗ УЛУУБУЗ.....	36
ЖАКШЫЛЫК ЖАКШЫЛЫК МЕНЕН КАЙТПАЙТ	36
КИМИСИ АКЫЛДУУ?.....	38
ЖИБЕК ПИЛЛА КУРТУ.....	39
ЧЫНАРБАЙ МЕНЕН ПЕРИНИН КЫЗЫ.....	40
АЛТЫН КУШ, АЧ КӨЗ ЧАЛ	41
КЕДЕЙ БАКТЫСЫ.....	42
ЭЖЕКЕ БЭЭ САА.....	43
ЫРЫСЫ ЖОК ЫРЫСТУУ БОЛДУ	44
ЭМГЕКЧИЛ КЫЗГА СЫЙКЫРЧЫ АЯЛДЫН БЕЛЕГИ	46
ЖАПАЛАКТЫН АЙЛАКЕР АЯЛЫ	47
ХАНДЫН БУКАСЫ МЕНЕН ЖАРДЫЛАРДЫН БУКАЛАРЫНЫН СҮЗҮШКӨНҮ.....	48
АКЫЛСЫЗ ХАН, НУСКАЛУУ БАЙБИЧЕ.....	49
ЧЫЧКАН МЕНЕН МЫШЫК	49
КАРЫШКЫР, МЫШЫК ЖАНА ЧЫЧКАН.....	50
КАМКОР БАЛА ЖАНА АНЫН ДОСТОРУ	51
БҮРКҮТ МЕНЕН ТҮЛКҮ	52
БҮРКҮТ МЕНЕН КОҢУЗ	52
КИЙИК МЕНЕН КОЙЧУ	52
КАРАСАНАТАЙЛЫКПЫ, ЖЕ КАРА ЖЕМСӨӨЛҮКПҮ	53
АЙЛАКЕР ТҮЛКҮ.....	53
МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛ УУЛУ	55
АКЫЛДУУ КЫЗ ЖАНА ЗУЛУМ ХАН	56
МЫРЗАЛЫ ДҮЙШӨНБҮ УУЛУ	70
ҮЧ ЖЕТИМ	71
ЧЫК ТАТЫРБАС ЧЫГАЙ БАЙ	74
БҮБҮ АЛТЫБАЙ КЫЗЫ	76
СЫРДУУ ШАКЕК.....	78

АЙЛАКЕР БАЛА	82
ЖАНЫБЕК МЕРГЕН ЖАНА АНЫН БАЛАСЫ	83
ЫНТЫМАК АЖАЛДАН САКТАДЫ	84
АКЫЛЫМ БАР, АКЧАМ ЖОК.....	85
СЫРДУУ БУЛАК БАЯНЫ.....	86
ЫБЫРАЙЫМ АБДЫРАКМАН УУЛУ.....	89
МААМЫТ МЕНЕН КАРА ДӨӨ.....	91
ЖЕТИ БАЛА.....	92
ЖАНЫБЕК КАҢ, ЖЕЙРЕН ЧЕЧЕН, АЛДАР КӨСӨ.....	94
ТОКТОГУЛ ЫРЧЫНЫН БАЛАСЫ	95
ДОМОНУН КЫЗЫ.....	95
БАЛТА ЖУТАР.....	97
ЫСЫККӨЛ.....	97
ЫБЫРАЙЫМ ДУБАНА УУЛУ	100
БЕЙЖАЙ АЯЛ	102
ТӨЛГӨЧҮ.....	103
КАУХАР.....	105
УЕЗБАЙ ЧАПЫРАШТЫ УУЛУ	107
ДААТ	108
ЖАНСАП.....	109
АКЫЛ АКЕ	111
ШАЙМАРАН.....	112
МУСА БАЙГАРИН УУЛУ	114
БАЛА ПАДЫША	115
ЧАБАЛЕКЕЙДИН КУЙРУГУ ЭМНЕ ҮЧҮН АЧАКЕЙ	117
ТУКА МЕНЕН ЖОЛДОШ	118
КАНДЫН ЖОГОЛГОН КЫЗЫ	121
БАЛАСЫН ЖОГОТКОН КҮНЧӨ.....	122
СООДАКЕ СЕЙДИМАН УУЛУ	124
КАРА ТАЗ МЕНЕН САРЫ ТАЗ	126
ЖАНЫБЕК СЫНЧЫ.....	130
АМАНАТ	132
ОБОЛБЕК.....	136
САГЫНАЛЫ МАКЕБАЙ УУЛУ	139
ДАНИЯР ТАБЫП.....	142
СҮЙЛӨБӨС КЫЗ.....	144
БАЛКЫЯ	146
КУРБАН КАЙНАЗАР УУЛУ	149

УЛУКМАН	151
ЖАНЫБЕК ХАН МЕНЕН ЖЕЙРЕНЧЕ ЧЕЧЕН	157
АЧ КӨЗ ҮЧ ЖОЛООЧУ	158
АК ДИЛ АКТАН	159
ҮЧ КЕЛДИР, ЖЕ КАКАНАК БАШ, КЫЛ КЕКИРТЕК ЖАНА КУУРАЙ САН	161
ШАКЕРБАБ-ШАРИФ	162
АКМАТ АБИЙИР УУЛУ	168
КЕДЕЙ	169
АСАН МЕНЕН ҮСӨН	177
ҮЧ БИР ТУУГАН	181
КАРЫШКЫР, ТӨӨ, ТҮЛКҮ	182
ОРМОНБАЙ КУЛЖАБАЙ УУЛУ	183
ЯКМАС АКИМ	185
СОКУР СООДАГЕР	189
ЖЫЛАМЫШ ХАН	194
ЖАМШИТ	199
ЭКИ БАЛА	201
АЛТЫН БАЛЫК	203
БҮБҮСАЙРА БОТБАЙ КЕЛИНИ	206
ШАМАЛДЫ СӨКПӨ	208
ЖЫЛКЫ БОЛГОН ӨГҮЗ	208
ЧИЛДЕ	208
ЖАРАМАЗАН	209
КЫЗ ТАНДАГАН ЖИГИТ	210
АРГАСЫЗ ТАБЫП	213
ТҮШ ЖОРУГУЧ БАЛЫКЧЫ	214
МЕЛДЕШ	216
МҮРӨК СУУСУ	217
НАМАЗ БИЛБЕГЕН БЕЧАРА	219
ТУРСУНБЕК ИБРАГИМ УУЛУ	220
ЭР ЭШИМ	221
ЫРЫСАЛЫ ТУРАП УУЛУ	226
ДӨӨЛӨТ	227
КУБУЛМА АЖЫДААР	230
ЧАРАБЗАЛ	231
БӨДӨНӨ МЕНЕН ТҮЛКҮ	232
ЭШНАЗАР МАТАЙ УУЛУ	234
ЗЫПАК	235

ШУРГУЙ БАЛБАН	239
САСЫК ҮПҮПТҮН ТААЖЫСЫ	241
ЖҮДӨМҮШ АЛЫМБАЙ УУЛУ	243
КУЛАНЧЫ МЕРГЕН	244
ҮЧ ЖЕТИМ	249
МАМЫТ АЛДАЯР УУЛУ	251
УР ТОКМОК.....	252
ҮЧ КЫЗ.....	253
БИР ТИЛЕК	254
ЧЫНДЫК ЖЕҢЕТ.....	255
БҮБҮКАН БОЛОТКАН КЫЗЫ	262
СУЛУУ ИЗДЕГЕН ЖИГИТТЕР	263
ЖЫЛАН МЕНЕН КЫЗДЫН АҢГЕМЕСИ	264
ӨГӨЙ ЭНЕ	265
АКМАТ ТОКТОГУЛ УУЛУ	273
ЭДИЛКАНДЫН ҮЧ КЫЗЫ, ҮЧ КҮЙӨӨСҮ	274
АЧ КӨЗ КАРЫНБАЙ	279
САГЫН АШЫРБАЙ УУЛУ	281
МАКТАНЧААК КОЁН	282
ДЕЛДЕНБАЙ	282
ЧЫНЧЫЛ.....	283
АЛТЫН ШАКЕК.....	286
ЧЫНААЛЫ ШАКЕТАЙ УУЛУ	290
КӨӨДӨК.....	291
ДАРДАҢАЛЫ МЕНЕН ДЕРДЕҢАЛЫ	293
ЧАКЧЫГАЙ МЕНЕН КАРАКАШ ЧЫМЧЫК ЭМНЕ ҮЧҮН ЖАЙЛООДО ЖАШАШАТ?	293
АЛЫМКУЛ СООДОНБЕК УУЛУ	295
АТАНЫН КЕРЭЭЗИ	296
КАНДЫН СУРООСУ	297
АПЕНДИ ДӨӨНҮ КАНТИП АЛДАДЫ	298
БАЙЫЗКАН КУРБАН КЫЗЫ	300
ХАНДЫН БАЛАСЫ	301
ЭТИРМАТ ДӨӨ	303
ЗАВИДА ИМАНБЕК КЫЗЫ	307
МАҢЫРОО АКАЙ.....	308
КОКЕ	309
БУРГАНТАЙ	310
ӨЗҮБЕК РЫСБЕК УУЛУ	311

КЕДЕЙДИН ҮЧ УУЛУ	312
САРГАЛДАЙ МЕНЕН АК КОЁН	321
ЧЫМЫН БААТЫР.....	340
МАТОСМОН ЫСМАЙЫЛ УУЛУ	349
КАШКУЛАК.....	350
КАРЫШКЫР ЖЕГЕН АДАМ.....	360
ЖЭЭНБАЙ МУКАМБАЙ УУЛУ	364
БООРУ БИРГЕ ТОЛГОНОТ	365
ЖИК-ЖИК	372
КАСЫМБЕК СЕЙДАКМАТ УУЛУ	376
АКБАЙ МЕНЕН КАРАБАЙ	378
ЧЫЧКАНДЫН БАЛДАРЫ.....	379

Көркөм-адабий басылма

ЖОМОКЧУЛАР ЖАНА ЖОМОКТОР

Түзгөн ***Буудайбек Сабыр уулу***

Редактору Жакин Теңирбергенова

Дизайнери Рахим Төлөбеков

Компьютердик калыпка салган Рустам Атабаев

Басууга 18.06.2008-ж. кол коюлду. Офсет кагазы.

Мектеп ариби. Кагаздын форматы 60х90/16.

Нускасы 2000. Заказ № 123.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.

720054, Бишкек ш., Жибек жолу пр., 466.